

УКСП "Кобза"

Василь Барка

ДУШІ ЕДЕМІТІВ

Роман

Київ 1994

**ББК 84.УКР6
Б 25**

Відповідальний за випуск
Марко Стех

Комп'ютерна верстка
Юрія Меркулова

Коректура автора

ISBN 5-87274-063-8

© **Василь Барка, 1994**
© **Художнє оформлення**
УКСП "Кобза", 1994

Передмова

В романі “Душі едемітів”, серед декількох головних напрямків розповіді, передусім інтимних, виконано спробу висвітлити найсуттєвіші духовні колізії, що зросли при “совітчині”, як режимній системі. Розкрито їх через події в щоденному побуті: на географічно найкрайнішій території українського етносу — на Північному Кавказі, в легендарній країні, населеній переважно прямими нащадками запорозького козацтва.

Час для дії в романі: чотири дні перед самим вибухом II Світової війни; тоді вже остаточно визначилися всі драматичні “пружини” суспільного стану, що враз подіяли разючо в початках війни і спричинили катастрофічні обвали. Тут — корені неймовірних злигод радянської армії.

Докладні спогади служилися для описів: як звично при дзеркальній реалістичності в розповіді; але зайшли з ними декотрі зміни.

У щоденному стані речей за “культособівської” влади, добою її квазі-самодержав’я, тяжіла трудноуявима, навіжена напастенщина: супроти сутої духовности і людяних основ для правового, відкритого суспільства. Аж треба різко міняти способи звіту: ніби в широко розгорнену притчу про неймовірну подіяність навією недобрих метафізичних могутностей на побут і людські душі.

Аби належно віддати справжність із її глибинною прикметою, її характер, її “дух”, постійно змушуємося відступати від зовнішньо-гіпнотичної поставности її, навіть перепорядкувати складники, відмінно від звичайного переходу. Тому закиди з вимогами прямої протоколярности для описів — тут не знайдуть відгуку.

На переформованій панорамі зримого, здається, аж при фантазмах, — якраз тільки і можливо “відпечатати” найдійснішу побутовість, мов її фотографією, серед духовної ночі, куди, під яскравою виднотою від південного сонця, обвалено громадськість.

Сам город, вибраний для повісти, не дістає назви; він загальногород, з ознаками від інших.

В невиданній скаліченості прожиття при “культособівстві”: до 1953 року (дата смерті архидиктатора), — часто втрачалася різність між страхітною денністю і сновиддями. Заведеністю несамовитої погубщини, жертв якої тепер начислюють демографи до 30 чи 40 мільйонів, — при безперервних загрозах та оманах, в нуждоті, визисках, кріпаччині для рештки хліборобів, весь стрій пробуття мінявся в якийсь міраж перекруту: в антилюдщину, заподіяну силами антинеба.

Доведено було її до дику́чости в червоній великоімперщині кремлян — супроти під’ярмлених націй, особливо, — в геноцидності! — супроти української: понад 10 мільйонів жертв тільки за 1930-34 роки.

До безлічі звичних розправ доєднувався, розкритий потім на партійному форумі, — морд над самою партбілетною провідничістю. В ньому стала чудиськова людорізка, очевидно, для заширмованих знищень по внутрішніх частинах номенклятурної еліти: політичної та адміністративної, серед міста, — якщо захитався хто і став непевний провадити “культособівський” затиск.

Небоворожі потужники його і впроваджувачі “колдовського” заціплення при мертвозності “букви”, — як означив Б.Пастернак, — діяли під наведеннями ірраціональними, можна припускати: з якогось безодняного стану.

Відповідальність за тодішній лад кладеться не тільки на привілейованих, ні! — падає також і на всіх “низових”, хто були “гвинтиками” його, виконуючи службу політично-організаційну, урядову, воєнну, педагогічну — як автор цих рядків, — господарчу, фінансову тощо. Всі несуть, хоч різною мірою, грізну відповідальність за його тривалу стійність; поділяють: браний вільно чи невільно! — його гріх, і зобов’язані до спокути.

Минула пристороненість до нього не тільки не позбавляє тепер права остерігати від його повтору, але зовсім навпаки: якраз дозначає всіх, як свідків і учасників, попереджувати проти його повороту, нагадуючи про загрозливу потворизну в її крайностях, аж до екзистенціальної гримаси, в стані дограничної скривлености, скорченос-

ти, скрюченості суспільства в гігантних лещатах, обвіяних “райськими” вигадами.

На повоєнний час найсмутніша справа — затримка остаточного визволу від того спадку.

Коли хід подій, при високих реєстрах російської експансивності, завершиться в якійсь віднові тоталітарництва, придекорованого з поодиначими показовостями під образ реформи, то спричинить подібні ж катастрофічні нещастя для громадян. Зрештою, здушені під мертвий затиск живі сили народів вибухнуть при нагоді: з великою розвальністю в побуті.

Тут мовиться про передвоєнний, — не сьогоднішній! — вигляд радянської дійсності; але через напрямок перемін: до імперської моторошності, роман “Душі едемів” може знову виявитися духовно-візійним “портретом”, з передвіщеністю наслідків.

Вихід твору в світ здійснюється, як гірка остерога.

20.III.86

II

В романі “Душі едемів” великою кількістю зібрано дійсні подробиці побуту від однієї області і з’єднано з багатьма — від інших: згідно з новим фантазматичним планом, аби створилася панорама, що становить духовно-реалістичне, в мистецькому значенні, дзеркало всієї “імперії зла”.

Отже — це не репортажний звіт в журналістиці, але твір, що містить “вищу дійсність”, і тому не можна визначити, що це — роман про Кубань, і що город тут — Краснодар, бо тут представлено “загально — область” і “загально — город”, і тому немає тут обох географічних назв.

Традиція: з таким авторським правом надходить до нас від класики, зокрема — через “Мертві душі” Гоголя, і “Біси” Достоевського. Також і в С.-Щедріна: “Історія одного города”, з’являє розгорт загальноімперського видовища.

“... — Краще: не називати, в якому департаменті!” — застерігся Гоголь.

Бракує в творі послідовних описів з визначеною обласною географічністю; і зміст роману, з погляду реалістичної тотожності — весь: приуява, вигадка! Фантазія, міт (Пушкін: “над вимислом сльозами обіллюсь”). Так спотребувалося: зложити з складників, взятих відповідно від видимої дійсності, — ніби споруду, що відображує в собі дійсність невидиму.

Ставимо для ілюстрації приклад: надзвичайно далекі, незримі для очей, феномени в космічному просторі стають видимими в рефлєкторах, завдяки закономірній скривленості, вогнутості великої дзеркальної поверхні, що відсвічує їх в собі і передає меншій вогнутості, в середині пристрою, а в декотрих конструкціях додано скривлені, вигнуті стекла: лінзи, і вся скомплікована споруда з “ненормальними”, з викривленими поверхнями складників, чудово відображує вражаючі феномени з вищої, космічної дійсності.

Подібно — в романі: з подробиць закономірно складається “ненормальний” вигляд цілої оповідної структури, який тільки і придатний, як своєрідний рефлєктор, віддзеркалити невидиму — (протилюдську) духовну дійсність, що своїми гіпнотичними впливами зводить життя до аномального стану, аж моторошного в душогубності.

Роман з’являє своєю цілістю широку алегорію: в ньому вся змальована панорама призначена виражати собою сполуку надреальних значень: в апокаліптиці подій; навіть, ніби в казках.

Посвідчено: якого злого мороку, пануючого в недавній “імперії зла”, ми позбулись; аби не відступилися від знамені Божого сонця — знов назад, до “ікони звіра”.

III

Часто описи подій в романі подано з різкими перемінами: з відступами від їх звичайного вигляду і переходу, деколи, як казка

появляє в шоломі великанницьку відрізану голову, що лежачи на землі, жива, промовляє до стрічного.

Іноді панорама в розповіді розростається, ніби “протидійсність”: бо тільки в ній, як докладній свічадності, можна віддзеркалити сутності стану, закриті залятно-оманною щоденністю.

Наприклад, свічки з воску зовсім неподібні до степової рослинності: стовпики їх цілком інші, ніж стебла, і вогник їх — відмінний від квіток, хоч скрізь живить кисень, і кольори всіх яскраві.

Нема видимої присутності свічок в степу! — але вони виникли від його істотності: бо гніт їх вироблено з його рослинних волокон, конопляних або льняних, і бджоли з його квіту принесли “сировину” в свій вулик, а ми звідти беремо вироблений ними віск.

Так від степу життя постають свічі літературних творів.

Воскові свічки, запалені в церкві, символізують нашу горючу пожертву душевну: Всевишньому Творцеві; освітлюють храмову дійсність, як умовний відобраз частини з вічного Царства Небесного.

Січки освячені, з Страсного Вечора, мають силу в хатах: для віруючих насправді! — відганяти спокусливі примарності з царства пільми.

В літературі творчій склалась особлива містерійність.

До засновання фізикального всесвіту, він весь повністю був переднакреслений Святою Тройцею: в софійному стані, в передвічності; а в семичасності творчої всесвіті — викликаний до буття, для найкращого розитковогото образу з безліччі можливих на відхилі, всіх передбачених Божою премудрістю.

Затверджено з них “варіант” благодатний: назвемо також “оптимальний”, для нашого земного пробуття, — на відміну від множини можливих, куди на жаль, як на манівці, що відзначив Гоголь, — відступає через свою своєвільність людство: весь час, то в одну недолю, то в другу.

Тоді: про зневажений, про благословенний розвиток нагадувати: через прямі покази, чи “негативні”, — покликана справжня — творча словесність: вживаючи при високій алегоричності, як в Біблії, різні складники з поміненої видимости: для провісного дзеркала — відбити, в відсвітах вищого благоденства, глибинні істотнос-

ті тимчасового стану з його небезпеками, аби відвернути душі від спокус.

Зокрема: в цьому спотребувалась антинатуралістична метаморфічність — при зруйнуванні вселенського міражу в духовній ночі. Аби зрушувати з місця його підпорні колони, навчаючися в Самсона; — його смиренні учні.

VII.93

“Коли ж прийде він, Дух істини, то наставить вас на всяку правду: бо не від себе мовити буде, але говоритиме, що почує, і майбутнє провістить вам.

Він прославить мене, бо від мого візьме і вам провістить.

Все, що має Отець, єсть моє; тому я сказав, що від мого одержить і провістить вам”.

(Євангеліє від Йоана 16:13-15)

ПРИРЕЧЕНИЙ ВЕЛЕТЕНЬ

Ранок 18 червня, 1941 року, розвиднює мирність височини: блакиттю відкритої, ніби чудо! — насиченої світучістю і ласкаво прихильної, — справді, святинну мирність.

— Час: берімся, як наказано! — скрикнув, спонукаючи в напад, надхідний розпорядник, маючи інструктивний аркуш.

Означено противника, ніби аж невітського: зросту, приблизно, тридцять п'ять метрів, і п'ятнадцять на розмах рамен.

Виконавці, озброєні доконечною оружністю і допоміжними пристроями, спинилися напроти гігантної постаті, диміючи їдко від махорки — “самосаду”.

— Почати! — звелів зверхник, остаточно силуючи в розправу; — тоді забряжчала криця.

Сховавши аркуш, він запалив запашну папіросу, з коробки “Казбек”, коли підручні порішували нелюбого велетня: німого навіть в тортурі на гибель.

Напад діється в сусідстві до оркестрової “мушлі” і дитячої ділянки городського саду, недалеко від річки.

Там бавляться! — менша чорнявка в червонобрунатній одежці; а старша — в яснозеленій, і пасмочка: такі, як на стиглих кукурудзяних качанах, спадають на плечі.

— Будеш за косочки смикати? — питає старша; тоді менша хмуриється:

— Не буду, не буду!

— Піском обсипатися?

— Ні!

— Бери лопаточку і пам'ятай, що сказала!

Побігла менша до щебетливого товариства одноліток, заклопотаного на піску: висипати горбки, припліскувати долонцями, і щось будувати, — потім само ж і зруйнує, там: відсторонно від лютого нещастя, що грозівістю нависло над головами батьків.

А поодаль, за сонячною смугою квітника і зеленими лавками, за білістю ямину і темними соснами, — війна.

Хлоп'ята з чупринками, як в степу присохлий овес, ведуть бої; одні китайці, другі японці.

— Струнко! — начальствує голубоокий офіцерик над японцями (з кинджалами і рушницями, витесаними з дощок, стоять напоготові).

Мчить, мов джмелик, “нейтральний”, матроська сорочка:

— Скоріш біжіть! Що коло мушлі робиться!...

З огненним інтересом китайці визирнули від хованки, вагаються: йти чи ні?

Японці втратили бойовий порядок і зникли; за ними китайці полопотіли в алеях.

Дівчатка напівбайдужно поглянули вслід.

*

Зібрались оркестранти: з флейтами і кларнетами, з трубами, яскравими, як чорнобривці, з скрипками, віолончелями, і арфа, мов кросенко-трикутник, приєднана: збоку.

Інструменти відкладено на стільці і виступлено на зелень: ждати. Звичайнісінька робота перед очима — спилювання дерева; чи варто з-за цього забувати симфонічну річ?

Варто. Зрізають найстарший дуб; під його тінню завершилися останні легенди Запорозького війська. Після довгих мандрів, прибрана в козацьку барву, радила біля велетня старшина в наметі, сидючи на килимі і тримаючи напоготові оцвітані коштовно шаблі; радила: чи спинитись, як на новому терені життєвого призначення, — тут, на пустельній, дикій землі біля гір?

Прибули морем і сушею: кінні полки і піші, з родинами і священством, з майном і зброєю, з регаліями і скарбницею, — і очолював їх, як звично, кошовий отаман: Чепіга.

Півтора століття по нараді красувався дуб, символ предковичного права на землю, очищену від зілля-бур'яну та хижого звіра; заселену станицями в рожаїстих садах, білохатними і високохресними, повними духу козацької волі. Красувався сторук, вигинаючи лікті на схід-сонця і захід-сонця, до північних хмар і південних вершин; грудьми стрічав, патріарх, синьозалізні блискавки, рятував поселення квіток, що при самісінькому долі горнулося до нього. Багато вивірок метушилося і птиць концертувало по галузках, і комашок знаходило притулок на фігурному листі. Промені потоками спадали в просвітах, а моріжок біля коріння вабив подорожнього: спочити.

Хто з станичан проходив поблизу, поглядав і думав: серед напастей, обвіяних чадом ненависницької науки, серед насильства та злого глуму, — зеленіє старезний свідок слави запорозького лицарства; поки стоїть він, козацька справа непропаща.

І дослухало вухо адміністративного чудиська, що дуб — підбурювач: гілками навиває мрію про непідлеглість перед північною кормигною. Дзеленчали телефони. Шаруділи протоколи. Вирішено: за двадцять чотири години повалити заколотника.

До нього, як супротивника, вкрай небезпечного, підступила робоча бригада “Зелентресту” — художокі люди в пошарпаних піджаках та махорчано-газетному димі. З линвами, сокирами, залізним клинням і довжелезною поперечною пилкою заходились коло дуба, як у древні часи — коло мученика, що радніше вмере, розпиляний на часті, ніж зречеться своєї віри. Напнуто линви. Підрубано велетня в корінь; врізано пилку з другого боку. Трудиться

бригада під оком суворого, мов центуріон, начальника в сірому френчі.

Хлоп'ята на високій спинці зеленої лавки чеберяють босими ногами:

— От великий дуб! — захоплюється надзвичайно матросик.

Сусід по праву руку, весь озброєний, посилається на авторитет:

— Брат казав: такі дуби на горах ростуть, коло Волги.

— ...Такі вигадники коло Волги, — байдужно поправляє сусід по ліву руку, теж озброєний кругом.

Подали в алеї, схожій на височезний зелений коридор, — двоє: студент і студентка другого курсу філологічного факультету, — немов крилами горнуть одно до одного.

Фіялкова сорочка в студента збіліла від стократного прання і підійшла кольором під перламутринки, що ними застебнуті рукава. Дірки на ліктях заткані тонко: найретельніший павук похвалить. Штани сірі, а матерчаті черевики — біліші від гусячого пера, бо зубний порошок дає на них найкращий наслідок. Краватка легкоблагитна, в косих світлих смужках, з красною недбалістю кинута на груди.

Перуци і вигладжуючи зношену одіж в рисочку, юнацька душа в найглибшій убогості надає собі пристойного вигляду. Хіба хлопчисько гірший від тих, хто проходячи мимо, заглядають в обличчя його подруженьці, крізь папіросний дим; і аж сліплять краватками. Кращий! Високий і ставний, як кипарисик біля моря, що бурхає за сто двадцять кілометрів звідси. Обличчя з легенькою блідністю; волосся в брюнета відходить від лоба рівно назад, певно: вранці вживаний гребінець влучає спершу в воду. Веселі цяточки в чоловічках яносиних очей і посмішка на вустах підказують: гляди, штукар.

Його подруженька русява і сіроока; мабуть, її коса, обрізана, згідно з "модю", була препишна, бо зачіска збунтованими пасмами вкриває голову. Напівдитяча серйозність світиться в нервовому погляді. Плаття з темнолазурного сатину має три окраси: сніжний комірець, чорнолаковий поясок на талії гоного обриса, та брошку в вигляді мідного шершня. Хусточка затиснута в жмені.

Ретельно зрівноважує наша мати-природа! Ниткою кохання, найтоншу в світі і найміцнішою зв'язує в нас: то жінку з вибуховою вдачею і чоловіка-флегматика, схожого на вола, що ступає по чумацькій дорозі; то жінку, тихішу від криничної води, і чоловіка з пожежою в грудях; то демонічну жінку з поглядом, як чорні свічки, і мрійного чоловіка з волошковими очима.

Зв'язує крайнощі, бо розійдуться вони, розколеться людський образ — в образ потвори: без різноманітності в нащадках, без міри, без злагоди протилежних прикмет, що буває і в найскромніших квітах.

А робоча бригада під задізним оком центуріоноподібного підпилює дуб і підпилює; і дивляться на її труд студенти філологічного факультету: Олександр Астряб і Ольга Білолан.

— Кому тут заважає дуб? — спитала Ольга.

— Потрібен: з нього лоби тесатимуть начальству.

— Жартуєш, а мені сумно! Коли ми там стояли, — шуміло верхів'я: свіжий, свіжий вітер поривав; а місяць біг до хмар — погасав і засвічувався. Кожну пелюсточку в стокроток видно...

Пилка: шарк! шарк! Висипається тирса на траву.

— Отак підпилюють Антона Никандровича, — сказав чорнявць; — правду кажу: голова місцевого профкомітету Бісмурчак смикає пилку з одного боку; а з другого, — придивись: на кого схожий доглядач?

Ольга спостерігає розпорядника в сірому френчі: лисий, дашкуватий череп і обличчя — мов з алюмінію.

— На “псаломщика”.

Примітимо: секретаря партійного комітету Тімурленкова, господарного, енергійного, а на біду, невгамовного “викривателя” і вічного переконувача, службовці потихеньку охрестили “псаломщиком”; і прищепилось. Доцент Бісмурчак, несамовитий антирелігійник, дістав прозвісько “убийбога”.

— Потопчуть стокротки! — прошепотів студент.

Подруженька пригорнулася йому до плеча і дивиться, як тирса падає з-під пилки, що: шарк! шарк! — двома метілочками летить на листя.

Зідхнула Ольга, глянула йому в очі:

— Про що ти думаєш?

— Зуби в другій пилки...

Від здивування знялися руські брови.

— Зважмо: страх старого, що в лекціях знайдуть “контрабанду”, а потім знову — “чорний ворон”; перевтома, бо щодня чотири або шість лекцій, крім вечірніх; нервозність — Антон Никандрович харчується в ресторані, — треба годину стояти в черзі за стільцем, поки спритніші насьорбаються юшки... Ольго, пропали маргаритки! Пильщики топчуться, як коні. Потім — безконечні засідання, збори, нудота, що душу вимотує. Можна мамонтів замучити! Зрештою, занедужав старий.

Прирівняння дуба до Споданейка-Віконника, кого зібралися провідати і по дорозі заглянули в парк, вражає уяву Ольги. Зуби, — про них сказав Олександр, — такі страшні в неминучості та сірій буденності. Думка тікає від них. Відживають враження щасливого вечора: вітер; верхів'я дуба аж кипить протяжно в своєму шумі; волосся спадає Олександрові на очі — глибокі, темні в місячному світлі; а цитринно-золотаві ліхтарі гойдаються на перехрестях алей; стокротки біліють на траві, мов аж прозорій.

Самі, з любов'ю своєю, дивилися в очі одно одному. Великі очі на блідих і ніжних, як шовк, обличчях; рідність — мов від сотворіння світу. Час, що завжди числить секунди, наче скнара червінці, здається, забув про них, аж поки в цілому місті настала сонна тиша.

Той дуб дорогий, як пам'ятний знак: біля нього ж Ольга знайшла свою любов.

А тепер? надійдуть вони ввечері — косий пеньок забіліє перед ними, серед потоптаних стокроток. Передчуття, що великий іспит із нещастями судилось витерпіти, торкається чорним крилом до серця і вселяє тривогу.

— Ходім! — стрепенулась Ольга. — Колись пошкодують, що зрізали давній дуб: потрібен буде для туристів.

— То що? Остеронь стоять трохи молодші дуби, на одному з них можна прибити таблицю з написом: історична реліквія, — хто перевірить?

Через піщану площинку, з квітником у формі зірки, пішли до брами; оглянулись на шелест і тріскотливі удари. Велетень лежить

на землі, — гілки його колихаються від стрясення. Робоча бригада споглянула поваленого і, взявши сокири, поволі рушає поратись коло корони.

Оркестранти хутко розсілися в блакитній мушлі: побриніли, почиргикали, погуділи, — аж поки сутулувата чорна постать виросла перед ними і сухенько постукала по пюпітру.

...Заговорила, закричала музика п'ятдесятьма голосами — мову дістало серце наше, призналося: що любить і що ненавидить. Найщиріша з світу: промовить у голубиному тоні, вся сердечна!

А гіллястий велетень — труп. Озброєні хлоп'ята голосно жаліють, згуртувавшись коло пенька.

Розпорядник схиляється: числить політки.

МОГУТНІСТЬ НЕДУГИ

Посміхаючись, перелистує томик “Життя бджіл”, а відомо: недалеко — з'явець; побачити неможливо, проте душа відчуває присутність непомітного і одночасно чомусь ніби білого, як гіпс; і худого: кістки в шкірі! — і на шиї багряниста виразка.

Поворухнеться стариган, — з'явець теж рушає з місця; через те доводиться кам'янити, удаючи поглибленого в сторінки. Дихати важко; аби зостатися живим, вдихає теплий струм над електричною плиткою з розжевленою спіраллю, хоч надворі і в кімнаті тепло.

Хвороба довго в'язала до постелі і проминула, але з'явець неспоглядимо світиться біля вікна.

Бездітний стариган дуже любив свого вихованця, асистента Бориса Румовського: обдарованого і роботящого; покладав надії, як на сина.

Його “призвали”, і служив на військовому кораблі в Прибалтиці. Писав, що тяжко, і скаржився на нездужання; медична комісія, зрештою, второпала: в нього сухоти горла.

Через місяць він опинився в санаторії для туберкульозних, при морі, і звідти сповіщав про свою надію на новий спосіб лікувати — з допомогою розчину золота. Вернувшись від моря, жалівся: трудно ковтати їжу. Помістили його в клініку до “світил”, і там він скоро став остаточно худнути і ходив нетвердо. Восени похоронили. Тоді прийшла черга хворіти старому.

Читав лекцію в флігелі: для “заочників”; віяло ззаду січневим холодом, крізь дірку від недавно вийнятого англійського замка. Надвірні двері, що вели в коридор, були розчинені.

Тижднями голова ціпеніла від грипу; потім приходить ангіна, а за нею — запалення легенів; з’явилися також якісь чудні ускладнення.

Богатирський організм подужав нападів, крім незрозумілого розладу серця.

Одного разу, на лекції для другого курсу, стариган відчув погибельну чорну неміч у грудях! — замовк і, сидючи, схилив голову на кафедру. Студенти винесли його і поклали в канцелярії на цератовій канапі. Прийшов лікар: щось дав проковтнути і щось запити. Однак трепет і болі в грудях ставали нестерпними, і стариган тихо промовив: “ — Я вмираю...”

Приїхала карета скорої допомоги; санітарка, з невідомих причин зла на хворого, недовіжливо спитала, що болить, і сердито поставила серцеві ліки з грізною назвою і моментальною дією.

Довгі місяці лежав дома.

Студенти приносили ясин і жоржини; хоч глузували завжди з незграбного, а шанували доброту справедливця.

Найближчими стали двоє: Олександр і Ольга, — ходять, як заручені; сироти: з темних років кінця громадянської війни і розгару партизанщини, серед голоднечі. Дівчині трохи пощастило, — вирости в тіток: далеких, аж троюрідних, убогих скупарок, байдужих до духовних справ, але суворих наглядачок звичаю. Хлопець відбув безпритульництво в безконечних мандрах серед босяцтва — з крадіжками; ніколи ж не прикладав руки до “мокрого діла”.

Пильно вчать, з гіркотою нестач: в одязі і харчах; підпомагає молодість. Стариган обережно пробував ділитися з ними, відсторонюють! — молодеча гордість. Він бачить: виросли без нічиєї лас-

кавої мови, батьківської чи неньчиної, тому зближаються до нього: по часткову заміну неповоротної втрати. Так і вони близькі для нього, бездітного сідобородця. Взяли собі клопіт з його продуктивно-магазинними здобутками. Сьогодні, як завжди, прийдуть від чергового заходу.

Вкріплюючись, він на березень місяць почав ходити з самшитовим ціпком по скверику; часто спинявся, щось обдумуючи. Вернувшись в кімнату, брав дзеркало і широко розкривав рот: побачити виразку в горлі.

Одного разу сказав гостеві, бібліотечному Спиридонові Серпокрилу:

— Подивіться! чи вона тепер — ширша?

— Хто: вона?

— Звичайно, язва...

Гість, прихиливши голову рудішу, ніж соняшник і фельдмаршальський еполет, втопив водянистуваті очі старому в горло:

— Нема нічого.

— Неправда! Я сам її помічаю. Соромно — дурити. Завжди говорите речі, мені неприємні.

Серпокрил сміявся.

Розгніваний без міри, стариган закутувався по щоки в пальто кольору куряви; каменів тоді, сидячи, на залізному ліжку.

Думка про скору смерть від горлової рани закорінилася до дна серця, і одночасно почав світитися з'явець коло вікна.

Полиставши томик, стариган переводить погляд на помічника і питає:

— Що там?

Безслівного дочутно, ніби з наведености, як буває часом комусь півсонному:

— Скорбота! незносіма...

— Як?! Ви повинні ввійти в світло, як чесна особа.

— Ні! Скрізь читав, з наказу Бісмурчака, адяно боговорожі реферати... від сірчаних джерел Серпокрила... Вбито!..

— А! — мукою судомить отямленого старигана. — Скараю, або сам загину.

Закривши обличчя долонями, Антон Никандрович хитається на сторони від душевного болю; потім просить:

— Пождіть, — треба йти в електровололікарню. Я скоро вернуся; встигну до приходу молодих: як завжди — вчасного.

КУТОК ОДИНОКОСТИ

Посилюється білосвітна огність. А проти неї зринає з глибини близького дня, погрозний в уяві старигана, як друга враз: гостріша безмірно! — обрис моторошної людорізки з круговими ножами, ніби млин, збудований чорними духами серед життя: безперервно нищити людність.

Поволі пригасає, збліднівши, обрис, а все ж потім проблискує в глибині душі стривоженість: хворісна, мов пекучою корінністю зв'язуючи почуття в один скрут! — неминуча і невідступна.

Так, дожидаючи, поки огнистий кружик, бризкучо розпалений, спроміниться за шибкою, — німотно несамовитіє самітник в ЖАКТ'івському* кутку, на другому поверсі.

Після бурхливо-вітряних днів з великанськими хмарами від недалекого моря, гнаними через прогалини синяви, зовсім низько над городом, — зрештою притишилося: на чистий ранок.

Антон Никандрович, відриваючися від розкритих сторінок, часто підводить зір до вікна: з надією на погожу годину цілому дневі.

Для портрета хворого мистець-маляр: віддаля від “перевірочної комісії”, міг би засвітити, в великості обсягів, як тло, небозвід багряного кольору і хрести з розп'ятими на холмі: завіє незносною печаллю, в час, коли роздерлась храмова завіса.

Але будівничі “щастя” оскаржать фон: бо образливий.

Тоді попросимо фантаста появи на полотні ділянку земного едему, розміщену недалеко від його південних воріт і колючодротя-

ної огорожі. В білих хітонах, усміхаючись і прогулюючись між садовими трояндами, абсолютні радісники зривають соковитий плід.

Що? — магнетизерський повтор: для закордонців!

Тут: стіна, закурена від палкого подиху примуса; біля неї сидить Антон Никандрович — за широким столом, і зрідка поглядає в томик “Життя бджіл”, обпертий біля тонконогої лампи, ніби велетенського зеленошапчатого гриба, серед дріб’язку: металічного, дерев’яного і картонного: здається тут розсипано “пересувну аптечку”.

Людина минулого! — в модернізованих країнах подібні, з старовинністю вигляду, здебільшого вимерли.

Між бровами врізано зморшки, як нерівний дієз; довгі простопадні, — одна з них набагато глибша, — перетнуто легшими: поземисто. Посередині чола третя, вигнута, мов на взір неоднакових чайчиних крилець.

Чолова кістка окреслилася з ребристими вигинами в верхній частині; в нижній обмежена обніжуватими бровами: висохла кусуватість їх, густюща і кошлата, звисає на очні ямки, а окремі волосинки падають аж до вилиць, притінюючи зіниці.

Трудно визначити колір очей; тридцять п’ять років тому могли бути синіми, тепер — сиві чи якісь білясті з темнішими проблесками від глибини; і вираз: мов би в просфорників з монастиря. З-під брів спадають косі навісочки шкіри, знебарвлені, поблідлі, трішки — з найлегшою палевістю.

Вуса, обпущені вниз, і злитий з ними прямокутник бороди, і ретельно зачісана назад коротка чуприна: припорошилися метелицею, що всім однаково впрядає сіду нитку: диктаторам, від поруху пальця яких мільйони ідуть на погибельні муки в концтаборах; і безруким жебракам, хто під руїною церкви просять хліба, тримаючи в зубах олив’яну мисочку.

Старому від солодкого кореня слов’янської філології вигналось дерево з гіркістю врожаю: душевною недугою, що означається в блаженненькій, а разом і страдницькій посмішці на вустах, незгодженій з виразом очей; в самотності зацькованого лося; з накинутим на плечах, хоч тепер і літо, пальтом, з якого, сказано, ніби сиплються павучки.

Костюм має прикру історію. Стариган, буди в столичному місті, відвідав універсальний магазин і пильно роздивився на відділ готового одягу. Другого дня піднявся з ліжка о п'ятій годині і під номером шістнадцятим зайняв позицію в черзі, що скоро виросла, як полкова колона. Після кількохгодинної тисканини, в якій гудзики обсипалися, черга березневою річкою бурхнула крізь розчинені двері.

Вартові пожежники наперед побігли нагору, ведучи за собою обманений натовп; але примітливий стариган зауважив потрібний поверх і, вибившись з течії, що духу помчав до костюмів. І — вчасно: біля стійки був тільки один хитріший суперник. Через декілька хвилин товпа, одурена і роздрана вкрай, злетілась коршаками і так натиснула, що поперекидала балюстради.

Продавець поздоровив:

— Ну, ви щасливець! Один костюм на вашу мірку.

Придбавши одяг за місячний заробіток, і вийшовши на тихі води універмагу, стариган відчув, що — зрушено ліві ребра і поняття про взірцевий устрій в суспільстві.

Через рік придбанина втратила свій пшенично-пшаний відтінок і протерлась; а після темного фарбування збіглася і набула безнадійно пожаканого “колгоспно-бригадного” вигляду. Сама краватка: чорна, стягнута мідною двобулавчаткою між краями білого комірка, золотистими ромбиками освіжує одяг.

Черевики старигана, пооббивані об тротуарні нерівності, пристали коло книжок, покладених купкою на долівці. Палітурочний наплив, кольористий спинками, посилювся по кутках і зріс, обпираючись на вузькі полицки, по всіх стінах, аж до стелі. Частину затримав собі стіл.

На підвіконні і присунутому до нього табуреті — речі найнеобхідніші: примус, таз, відро, каструля, миска, ложка, ніж і різні дрібниці в тому ряду.

Кімната тісна; якби хто взяв колосальну сокиру і відрубав кусень коридора і затулив один кінець стіною з вікном, а другий — стіною з дверима, дістав би однакову келію.

Додати: літо; надходячи через близькі гори, світло його прозорою рідинністю застигає в шибках на цілий гарячий день. Незаба-

ром в одному місці, на ранішньому пружі, його зосереджений — огнистий кружик ледь помітно пересунеться навскоси поза склом.

Стариган, видужуючи наодинці, залишив собі пальто на плечах, бо відчував: холодно; навіть електричну плитку на столі включив і часом вдихає повітря над нею: гріти бронхи.

ОБОРОНЕЦЬ

Антону Никандровичу страшно рухнутись! — бо пошкодить з'явцеві; зовсім прозрічасто, а таки присутній він, і навіть здається: язву на його горлі можна відчутти. Хоч розділяють речі, згромаджені численно і тісно на столі, — а ніби зовсім близько з'явець, і нестерпна болісність проймає від навіву. Також якісь загрозливі рухи з залятою течійністю і широчезні! — постійно прориваються знизу: прямують спершу наверх і потім через плечі назад, мов нахвильовано їх з моря. Коли заберуть собі: тоді всьому кінець! — істота і сам кругосвіт пропадуть в отруйній глибині біди. Неймовірним зусиллям душевним треба спинити їх, примушуючи повертатися, звідки прийшли, ніби виметані. Передужати треба: силою власної уяви, аби, заломлені, відходили в зворотній напрям: наперед і вниз.

Пильнувати доводиться жакливо! — бо там люта хитрість: норовить, обдуривши і надсилившись, проскочити: на безодняну погибель тобі. Також і з'явцеві з кривавою виразкою, присутньому проти вікна і книжкового стосу, — станеться неймовірний жах.

Відчуваючи свою квалість і зближення пропаду — через поразку, Антон Никандрович складає в уяві порятункову будову з огню: вигнуту, ніби частина сфери, — нею перегороджує прориви рухів з глибочини. Затримує їхню вбивчу силу; тому поверх неї зберігаються — і чистота від дії огню, і спокій непорушного з'явця.

Проте кріпкість палкого захисту недостатня, хоч покриває видимий обшир.

Треба зміцнювати! — весь час, без перерви: повторюючи слово “корунд”, — сильно і впевнено, на послух! Коли ж видно стало, що

цього не досить, тоді зовсім обережно Антон Никандрович, аби не сколихнути з'явця, вкладається на ліжко і при кожному повторі того слова — дуже б'є себе кулаками в груди, надаючи кріпкої дійсности своєму станові.

Повторювати слід тисячу разів, — ні, то забагато! — досить восьмисот, і він числить так, але це все ж надмірно, і він зупиняється на сотні, в кожний захід; того досить...

Змогутнівши, підводиться обережно: не зрушити з місця ні з'явця, ні обрисів захисту, і зберегти їхню справжність. Додатково, проти крадучої напасти знаходить спосіб — розвивати впевненість: от, там де біда загрозово заповнила частину простору, і страшенно відчутна! — треба уявляти: її немає! — немає, і все! зникла, процесом цілковитого щезнення. Вже той простір чистий від неї, зовсім: так само, як в кожному іншому місці і напрямку.

Спершу було трудно, і уява ніби сковзалась, діючи тільки коротко і відступаючи перед нападами.

Але він з надзвичайною впертістю в повторних посиленостях справджував дієвість свого вирішення, і загроза тоді стала в'янути і, слабіючи, звільняти місцину чистою і прозорою, як скрізь.

А все ж треба неймовірно стерегтися, бо з підкраду справа — обвали!.. хижі ворожості женуть прямо: в істоту, страх!

Знищення в напливі нечистої потужности зчиниться через мить, — і ледве встигає Антон Никандрович з подвосною швидкістю: ніби на війні, цілковито спротивитися нападці і перехопити з напрямку.

Одночасно, скористувавшись зайнятістю думки Антона Никандровича, інші неяснісності, оббігши стороною, вриваються, мов із-за ліктя: вмить погубити: як хотіли попередні. Тому в блискавичну розправу він, мов різучим ударом уяви, перетнув їхній розгін і відкинув, звідки набігли.

Гостро стежить тепер вся істота: чи не з'явиться знов біда: з рухами найбільшого нещастя! — стежить з дограничною напруженістю, довго, довго, і починає вже бачити: на цей раз нищівні наступи вигаснули, — можна спочинути.

Саме тоді, невідомо: як, вони прорвалися знов, з котрого місця? — всі разом навихрили: обкинути єство, мов горючими і водно-раз брудними сітями — здушити в них і знищити безслідно.

Рвонувся враз Антон Никандрович всіма спроможностями своєї духовної натури: скрізь встигнути! — не пропустити ні одного набігу, всіх відбити вчасно, аби спастися з моторошного пропаду в муках.

Розгортає найрішучішу сутичку: скрізь, напружуючись відчайню, щоб встигнути і справитись на кожному кроці, де навальна жорстокість намечується всією гостротою своєю на його самотню, всіма покинуту душу. Треба вмиць пересилити проривний звал багатьох лютостей. Б'ється нещадно стариган, мов по цілому полю поєдинкового несамовиття: всіма родами спроможности, і хоч жодного предмету збройности немає, але діє щось гостріше і згубніше, ніж всякі численні приладдя.

Мечучи свої горючі зусилля проти неозоримої ворожости, він кидається увагою кругом, на всі напрямки, встигаючи вражати її на підступах і обходах.

Це вимагає таких зусиль, ніби в них згоряє вся кров, і все ж він не стишує напруги: здається, аж зверхлюдської, коли доводиться вживати власних джерел снаги, досі самому незнаних, хоч вони були в ньому: досі скриті! Ними навіжено відвойовується він, аж часом здається: битва втрачена. А таки, зрештою, він досягнув перелому, коли вже наступи починали зникати.

Ще трохи нових зусиль! ще небагато! — і засвічується надія: від неї ж приходить і нова снага до подолання, воно вже ось і здійснюється. Так: єсть! Їх відступи! А його твердість — збережна.

В одну якусь коротку частку секунди здавалося відчутно, мов звідкись кинуто трохи білого пасма: на вкріпи — чи з високої далекости? чи ні? десь, здається, зблизька? не годен означити, ніяк і ніяк: звідки? — але докинуто, і тому зможеться з тим встояти також на прихідну смугу дня.

Знає: противності — певні, що він належить їм, по їхньому праву — стрибити нападом, і не можуть примиритися: чому він не підвладний їм негайно?

Через те накинуться зранити його і позбавити спромоги в захист, коли тимчасово не виграли. Ну, все ж можна віддихатись, оглядаючи стан навкруг; передусім: як з'явець? Тільки ж, на свою втому, всі обриси скрізь блідніють. Підупадала і загибельна поривність — отже: тепер перемога! — знаменний день; наступає спокій.

Мають прийти гості: двоє — з студентів; а крім того, хто? — мабуть, бібліотечний Серпокрил; раніш відбути цілющі турботи в електроводолікарні: конечні, як напіввійськовий обов'язок.

Наперед вигріти, над розжевленою спіраллю пічечки — бронхи і легені, вдихаючи гарячі напливи повітря, бо, на жаль, літня теплота тепер чомусь малосильна. На додачу слід нагорнути на плечі пальто, і можна гарно перебути годину, після відверненої катастрофи, і навіть глядіти в книжку про життя бджіл.

КЛОПІТНИЙ ПЕРЕХІД І МІСТИЧНИЙ ЧИСЛОВИК

Відчинив двері — виходити до міста, через коридор: на середині його довжини, і враз розгорілася знов на серці, найглибшою корневижною, недавня стривоженість: ніби заяскріла з самої крові. В крайній квартирі зліва, де жив науковий робітник, агроном, — заджмелів металічним тоном вентилятор з вікна, що ставилося на вулицю. Чути, як пущено його в обертовий рух: мов на початок дороги стариганові, коли східцями, звернувши наниз попід тією квартирою, повинен спуститися до парадних дверей.

Притерп і довго прислухався! — на своєму порозі; бо проблискотіла обрисами в уяві страхітлива машина — людогубка з різовими ножами: вбивчі, вони коять подібний кружністю рух. Про неї вчора згадав шепотом сусід-фізик, Тадей Петрович Жолобовський, як простували вдвох з головної вулиці міста — меншою, але теж трамвайною: в напрямі до вокзалу вона спрямована якраз проз їхній гуртожиток.

Тепер час, коли, як звично, сусід вертається з базару: стрінути треба і докладно розпитати про несамовиття з криці! — аби знати точно, і належно боронитись.

Щойно відсторонившись душевно від однієї прияви, відступає під навіженість другої: при нагадці від металічного млинка.

Обпустивсь на площинку, поворотну для східців наниз, під квартирою агронома, і вичікує: чи спиниться вентиляторний гудкіт, і чи наближаються чиї-небудь кроки? — можна встигнути від зустрічного відійти назад, або в коридор першого поверху: залежно від того, звідки надхід.

Безперешкодно вибрався з парадних дверей на вулицю і поспішає нею, заглянувши вліво, крізь брамний проміжок між будинками — своїм і сусідським, в обшир двору. Там, при південній границі його, пристроїлася мініатюрна садибка діда Полуніці: з дрібною хаткою серед квітів і обгорожею для курей; накриті сітчастою кліткою, поцівкували пташенята і клювали пшоно.

То — терен прожиття для сім'ї діда Полуніці: самородного філософа, постійного співбесідника стариганові в вільну часину: розрадного просвітленою мудрістю — з “низового” тисячолітнього джерела. Не видно діда в господі: мабуть, не повернувся з ранньої мандрівки в господарчих обов'язках.

Вулицею треба забирати потроху вгору, до осереддя міста: мимо бур'янистого пустиря і височезного паркану з сірих дощок — для глухого саду, перемеженого з старими соснами.

Зупинився — стати в “хвості” черги: по рідкі дріжджі, продані стаканами, як залишки від виробництва в пивоварні, розміщеній при кінці саду (знав: корисні — для обміну речовин). Зрештою, добувся до гуркотливого рогу, де пролягла, з протилежної сторони, соборна площа.

При самій храмовій споруді, стемнілій червоною цеглою, видно постать, хоч відвернуту спиною до перехожого, а впізнану відразу — в погребницькій худорбі і в злидності одежі.

Його ім'я пристроюється взірцево до вдачі — спокійної, мов від роси з безвітряного світанку: Тихон Бурма. Свої іспити він, студент, неспішно і малопримітно складає на добрі оцінки.

Син незаможника, червоного партизана в громадянській війні, вбитого при нападі на білогенеральських карателів, — мав “поблажки” від факультетського партнагляду: для своїх дивезних згодів з числами. Сухий і обношений: до вигляду віджилого мерця, і так само небарвний з обличчя, світився несамовито поважним, аж до болісного виразу, білим поглядом, хоч говорив найбуденніші речі.

Почувши близько кроки старигана, прийняв долоні, прикладені врівні обличчя до цегли, і відвернувшись від неї до надхідця, привітав.

— Докінчую спробу! Відкликається чуттєва прикмета в речовинах. Камінь — здібний сприймати.

Антон Никандрович помислив: “він ново-гілозоїст”, і питає повстримно:

— Чи взнали особливий вплив самого каменю на вдачу горян?

— Зовсім так: бо в глибині злягають властивості його “внутрішньої” форми, ніби трохи психічні.

— Приєднуюся! — сказав стариган; — і нам звідси стає виднішою істина: сказано, коли маєш хоч дрібну, як зернятко, віру, а справжню, гора відчує в наказі її силу і переміститься до моря. Ви завбачали?

— Найбільш певно! я й підходжу до того. Гадаю: скрізь означається докорінна потуга, особливо в окремих співвідношеннях. Найвищі: три і чотири; три для духовної надземности, чотири для матеріального.

— Бережіться! — пошепки радить стариган; — бо Тімурленков і Бісмурчак, наші зверхні мислителі, знайдуть ідеалізм і “пророблятимуть” прилюдно.

— Обминаю їх! — відповів Бурма. — Я сам, як атеїст, про що їм відомо, кладу умовну познаку в нашій сфері: в ній, круглій, панує чотиристоронність. Відмічається сходом і заходом сонця та, — вліво і вправо від їх лінії, — двома полюсами. Ми в собі теж чотиристоронні істоти: груди — спина, і два рамена. Відзначаю факти, як бачу.

— Від всіх вимагають діалектики, діючої в матеріальності! — нагадує стариган.

— Я ж тільки цим і займаюсь! Шукаю проявленої. Але, коли ставлю хату, то як назвати? ну, підвалина — тезис, стіни — анти-

тезис, а покрівля — синтез? Як можуть стіни вступати в протиріччя з підвалиною, а покрівля з стінами? Навпаки, потрібні відносини згідності для будови. А в духовності: ставиться з чим і наскільки? Хочу дослідити...

— Ну, більш сприйнятна і виправдана! — заохочує стариган.

— Мабуть, набагато! хоч також з винятками, — зідхнув Бурма. — Бо в численних випадках тезис виник і згас, без жодної протистави собі: в антитезисі. Або так: тезис зустрічає цілий ряд антитезисів, що руйнують його остаточно, і борються між собою, без синтезу, аж поки один перемагає, застаючися сам собою, і нищить інші. Можливо, після тезису прибуває інший феномен: без протистави і синтезу по ній. Безліч різного. Маю резон?

— Переконливо. А число три: як? — поцікавився стариган.

— Воно? з верховністю значення над обставинами прожиття. Світиться, як число в ключовому символі: для вічності, в достатній повноті. Згодні чи ні?

Антон Никандрович захоплено визначив собі: “з нього був би справжній християнин з дійсною діалектикою від апостола Павла” — але відповів стримано:

— Здогад глибокий, з правдою. Але потребує ґрунтового розвитку. Потрудіться! мовчки: на самоті.

— Спробую. Запропонувати винахід: можна? — проказує, в тоні найсмирненнішої просьби, Тихон Бурма.

— Прошу! Цікаво, — згоджується слухати Антон Никандрович, хоч досить байдужно; і чує:

— Винахід я подав на малюнку: там — журавель, покритий, замість пір'я, риб'ячою лускою.

Стариган додає:

— Тоді припустимо бачити сома, вкритого в пір'я; чудова переміна з однією трудністю: ні журавель не зможе літати з вагою луски, ні риба плавати в намоклом пір'ї.

— Воно якраз! — притишено торжествує Тихон Бурма. — Я ж і веду: до чого? — що ми вштовхнуті в неприродність. Я чиж, а мені натягли обкладку карася. Людство спервовіку дістало собі, на вроджену власність, пір'я: для крильних рухів, через сонячність духовного. А натомість натягають діаматну луску: для плавби тільки в

сутінках підводности. Хто відмовляється, проторяє за колючий дріт, або — “шльопка”.

— Здержуйтесь; біда! — остеріг стариган.

— Я ж так і роблю. Знищив малюнок. Чи відомо вам, як ми, студенти, відвідуєм лекції діамату? Хто зміг, пропустив. Дістають посвідки від лікарів і різні справки про уважну причину. Якщо змушені сидіти, то з очима — в вікно, або в газету чи книжку, прикриту від лектора. Морока з триад і подібних схем неспроможна пояснити навіть: як діє фізіологічний апарат для простого нюху. З таємницею сприйняття запахів — нервами в мозок: до зміни в душевну силу уяви. Зрештою, вагаюся при висновках: в чому моральний сенс нашого, назву: “співстрою” з дійсністю?

— Багато сторін, — помалу відказує стариган; — найвиразніша з перших: розбиття всякої людської гордості. Маєм найдерзкішу в історії людства. Мушу поспішати! — сказав Антон Никандрович, коли з каланчі додзвеніли мідні тони погодинних ударів. — Раджу на екзаменах підповідати, як в “Короткому курсі”, розділ п’ятий.

Віддаля, простуючи через площу, стариган оглянувся: Тихон Бурма лежав ницьма на траві, біля стіни, поклавши долоні на ґрунт.

“Здається, він, немов медіум: слухає землю!” — змітив собі Антон Никандрович, і пригадав розповідь студентів про їх однокурсника: як одного разу йому в гурті сказали: “ти — псих!” і він, напружено подумавши, преспокійно відповів: “можливо”.

Стариган, з посудомністю почуттів, аж мов притруєних — в нещастя, докорив собі: “Я переступник! мусів порадити йому пламенність ”Послання до Коринтян”, замість порохняви.

ЧОТИРИКУТНИК СИВИХ

Забраний своєю думкою, притьма спинився при несподіваній появі: перед ним — жебрак, на несвітній ветхості плоті й одягу, а очима зіркучий. Непомітно зблизившись, простяг долоню тільки

трішки наперед, чи ніби в супровідний жест до своєї півчутної просьби, чи до власного роздуму вголос.

Антон Никандрович вибрав пальцями в кишені монети, скільки міг зараз, і поклав на старцеву долоню, кажучи:

— Хоч ми з вами близько до упокою в чорній землі, а ждатимем білої днини.

— Не буде білої: скоро не буде, не буде! — гарячково погомонів жебрак; — придвигається темніша, ніж гора вугілля: з налетами круків над видноту. Страх, як тенета з самих блискавок: мучити вкруг, ловить душі зацькованих. Держімся; твердо рішили: переступим його межу, бо однак — пропали, нема рятунку, тому геть весь жах, спокусно навіяний безоднянцями! — так рішили, і просвітлється стежка спасенна: крізь огонь і кров. Глядіть. Спасибі за дарик!

Віддалився прошак неважкою ходою, хоч невисильно старчотною: ніби потиху пронісся підошвами рівнобіжно ґрунтові: назад, до церковних східців.

Антон Никандрович подумав: “дужий здогад чую в поміч собі! відрішитись від звіра враз, всією особою; але — неймовірна трудність. Знов — про круків мова, як признаку: до біди великої”.

Вгору поглянув: там зрідка проминали одинокі птахи — високо, нерізкими в обрисах; а згадалося: вчора пролітали густими зграями. Пошкодував! немає сусіда-фізика в зустріч; мабуть надто забарного з купівлею городини. Хотів звернути вліво з площі, на бічну вулицю: в напрямок до електроводолікарні, і тоді повіднілася здаля чорновуса постать сусіда — великовимірна: до того, що сітчас-та “авоська” в його руці, наповнена динею і грушами, видавалась дрібницею.

Двом, при зустрічі, відкривалась необгороджена площа біля громадського собору, кладеного з прочервонастої цегли. Довкола нього — рештки занедбаних дерев і обколупані побудовки з забитими вікнами і дверима, та порозвалювані гробниці колишнього цвинтаря: ніби після землетрусу.

При розі вулиці, віддаля від храму, пусткувала на площі кругова місцина: влітку там іноді отаборювався цирк, з мандрів по півдню.

Сусід, взявши Антона Никандровича за край рукава, відводить до пустоші, аби, — далі від перехожих на тротуарі, — продовжити розмову про гірку конечність: бути настороженими, коли наближається вражаюча зміна! — подих її відчутно в повітрі.

— Ми обидва ледь виплуталися з концтабірної павутини, в погибелі, — то вважаймо надзвичайно: останній іспит нашої терпеливості! Можливо, події скоро перетрусять обставини, і машинні ножі, гострені безперервно вдень і вночі на точилах, — роздробляться: ми тоді вибіжимо з приписаної черги.

— Зовсім імовірно! — згоджується стариган: — я завжди, мов олень при ведмежих слідах, на лісній доріжці, прислухаюся і до гавкоту віддаля. Так; а чому точила? — запитує він якось незосереджено, при згаданих речах.

— І досі не знали! — палким шепотом докорив сусід; — незрідка ж говорять притишено про згострені різакі на людозгубницькій машині. Вчора, коли ми ступали на попередньому перехрестку, чутно було скрегіт і дзизк? — крізь дверну заграду, згвинчену косими штангами...

— Чутно; я мав аж вразу на нервах: так прикро гострі звуки нападають з дверей від тупого рогу майстерні, — я заглянув туди: нікого нема.

— Бо станки заведено на постійну роботу: автоматичну; тому наглядачі зрідка перевіряють, чи гостряться на точилах ножі: для людорізки.

Антон Никандрович поворушив бровами переводячи зір то на одну далеку крапку, то на другу.

— Повторю вам сьогодні! — прошепотів сусід; — але не випустить з уст ні півслова нікому, бо тоді ми пропали на гострених ножах моторошної машини. Діє вона безперервно в глибині будівлі, напроти майстерні: навскоси через перехресток. Скромсує тіла вкинутих осіб: обертаними ножами, як металічна м'ясорубка в кухні. Розсікаючи м'ясо і роздроблюючи кісті, втягує їх, з кров'ю, через трубу в каналізацію. А далі — до річки, як здобич риба: вони ж, виловлені, йдуть на харч городським мешканцям, часто — родичам погублених осіб. На додачу, в несвідомості, — людодіство: по цілому місту.

Стариган притишив ходу і подивився, мимо супутника: в примарний образ людорізки з живими жертвами. Знов приуявив її з такою лютою дійсністю в разуючому жахові, що можна було збожеволіти вмити — на місці: від самих смертних зойків і конвульсій при неймовірному пропаді людей в механічності, аж з прикметою демонянського вигаду.

— Вдень і вночі? — перепитує стариган, знекровлений лицем і прив'язаний думкою до страхітності, в якій повно могло вміститися навіть пекло з розмірами своєї жорстокости: під вивіскою “едем”, розголошеною на весь земний круг.

— Постійно, без перерви: вдень і вночі, на повну міру! — потверджує супутник; — і я сам, здається, чую крики звідти, і горюча кривавість, мов пожежа якась, там стоїть. А в відблисках, розрослих аж до піднебесся, пристигло життя: тут, в городі та області, і по всій державі, де напевно діють якісь людокрушки.

Стариганові, при відповіді, здалося: впала слабка своєю димучістю, завіса, і весь обшир пробуття людського взявся багристим огнем, сприйнявши собі в середину палахкотливий підсвіт люциферичного царства муки.

Сусід оглянувся і скоромовно повідомив:

— Там, в столиці, складено кодовані картки на кожного громадянина і вчислено в категорії з різною поміткою: от, одна фіялкова лінія, або три зелених, чи дві брунатних, п'ять жовтих. Розпоряджається бібліотекою смерти — самообожнений на п'єдесталі культу, “хазяїн”, Сосо: через особистий засекречений штат під власною рукою. Вправлено штат, як осередок — в апарат самої “установи”, і діє командуючо в ній, навіть і нищить її склад, вгорі і внизу, коли вирвався якимось поза накреслені межі. Що казати про нас, приречених? — схоплено в прив'язі: згори один посмик, і впадаємо в погибель. Головна могутність — при механізмі з серіями карток: звідти виходять вказівки, як започаткував перший вождь. На його точний числовий розказ, про одну з вибраних категорій, знищено, до останнього немовляти, мільйон двісті тисяч сімей, морально твердих і господарно кріпких: повністю вбито, по цифрі. При ньому і при переємникові подіяв і наказ — нищити офіцерський корпус, як кістяк військової сили. Поряд окрема категорія: вистрі-

ляти і виморити тюрмами і північними морозами в снігах основну частину інтелігенції, як всенародного мозку. Після того червоні партизани і герої громадянської війни. Далі — десять мільйонів українського селянства: в голоді і смертних висилках, покладено в землю. Наступна категорія: ленінська “гвардія” в партії. Тоді частина новоствореної інтелігенції — трохи незалежна від центрального розпорядку. За нею головний склад новоствореного офіцерського корпусу. Мільйони за мільйонами, мабуть, коло двадцяти, пішло — в знищення: безперервно. Як в сатанинській розправі. Приходить, наприклад, наказ: цього року знищити категорію осіб, ну, з пурпурових чотирьох смужок. Зовнішній апарат, — звичайно зайнятий потаємними силованнями громадян, аби негласно обмовляли одні одних, всі-всіх, тепер додає, до свого меншого діла: частих висилок і рідших тюремних ув’язнень, — виконання наказу згори: нищити по списках, їй присланих...

— Моя картка: вона! я відчуваю, — озвався понуро стариган: — ніби чотири смужки пурпуру, бачу їх! так близько; відблиск їх біжить мені в груди: як біль.

— Тш! заспокойтеся і беріть нерви в тверді руки. Найперша річ: бачність! — попереджую, аби unikнути зайвих зачіпок, мимо-волі виставлених. Там своя черга для кожної категорії, і спершу гинуть чимсь найбільш непіддатливі під загальну сіру стадність. Можуть бути випадкові винятки, коли хто-небудь догранично зне-помітнись, переставши сіпатися на своїй струні, в залізній павути-ні, як муха. Якщо ні? — доглядач поспішить обмотати петлями і на параліч струїти бунтарство.

— Чи здержусь?! Мов костер жаріє на серці.

— Треба змовчувати! — настоює сусід. — Найбільш небезпечно нам передчасно, до належної пори, аж надто пориватися з речами в правді: звичайній людській, і особливо Божій; викликають розпра-ви.

— Чи зможуть зруйнувати її в душах ножами? — ідея безті-лесна!..

— Хай так. Проте існує в людях, що мають тіло: примістити душу з її ідеєю. Тому тілорізка й діє так жаско.

— Все ж не можу уявити: як думку, котра переходить від осіб до осіб — через покоління, можуть людорубною машиною вбити?

— Хочуть. Я випадково почув від революціонерів, будучи за кордоном, що сплянувано “демографічну революцію”: в інтернаціоналі, аби згасити правду Божу, через знищення многостей, одних за одними. Намірені зруйнувати істину і забезпечити владу собі назавжди, підперту лежею, розцвіченою, як вічна цінність, вища від всякої правди. Словом, або перестануть народи і повністю само людство думати і ставати з істиною в суперечність проти нищителів; або — вбивство підряд.

— Все ж не зможуть згасити зовсім здібність людини: думати в пошуках справжності, бо тут основа духовного світу, — його силами держиться при житті людський рід.

— Згоден. Вони знають: людство домагатиметься свого вродженого права на істину і можливість вільно думати. Тому вирішили: “переупертити”, — в згин. Діє наведення з ірраціональної підсферності: від апокаліптичного змія, чия чорна потуга вливається в життя — через них, на погибель багатьом, а потім також і їм самим, зманеним, на пропад в огненній безодні. Поспіх сатанинщини діє: зруйнувати людей, як дітей Божих, попереду від Страшного суду; вирвати в Творця його власні жнива. Битва — найжорстокіша! Склепаність — вельзевулічна: в глибині партій та інтернаціоналу, — здійматися з огненною зброєю в духовному Армагеддоні. От, між всіма могутностями небесними і всіма могутностями ночі: вирішальна битва з довічними наслідками. Ми якраз на початковому розпалі її до червоного нагріву, на вбивство Божої прикмети в душах людей: любови до істини і до життя в ній, — так зводять людину, приблизно, до стану тварин, звідки легко зіпхнути в безодню демонів. Сьогодні — перехресток всесвітньої, всеземної і всенадземної, судьби людей: в зосередженні на огненному крузі, куди вороги їх поставили людорізну машину, як свою вирішальну зброю: в ствердження лжі при погибелі.

— Не можу зрєктися права: — розпачливо загомонів Антон Никандрович: — я створений з ним: брати істину; і я в науці живу тільки з ним; віднімуть остаточно, як ось тепер, і я пропав: я провалюся крізь ґрунт, бо він обернеться в чорний болотяний фальш на

сірчаному огні. Десь тут тонка смужка над прірвою. І тут якось можу, хоч і в розтерзних болях, з кров'ю: від останніх ран душевних, перед сконом на проваллі, — можу якось переходити, стверджуючися при своєму праві, невід'ємному в людському естві: від світляних початків вселенського життя і до полум'яного закінчення його. Не сила тут відступити, бо сам обгорнуся в чорний сполох і згорю на місці. Зостанеться звуглений стовб на осторогу всім: держіться святого ключа! — бо всьому кінець; планета сама якимсь незвичайним рухом перевернеться навкіс і струсить гнилизну: рештку від здохлих і смердючих душ, — в глибину безодні: на спалення, як огидне сміття. Ні, ні! тут останній обніжок. Хоч нива відібрана і знищена, а обніжок мій. Помру, тоді захватять нехай і розвалять.

— Добре, а все ж треба, до часу, змовчувати! — повторно твердить сусід; — імовірно: після струсів настануть перетвори в системі чи режимі, і будем потрібні для велетенської праці в онові. Всі зауважили: останніми днями круки множинами летять на північний захід — чують здобич: трупи з війни. Тому залізний припис для нас обох: зготуватися силами для обов'язку — з провіщеного одкровення, в грозі та бурі. Стримуйтесь!

— Чому нищівність? — дивується стариган: — люди ж знадобляться для війни, в обороні.

— А зверхникам павутини — що? їх займанство: їх, “вождівців” при Сосо: знеголовити живу силу, зім'яти і знекровити, — підітнути народи вкрай і змертвити побут, — так виглядає з повної картини їх справ, хоч оздобленої в грандіозні гірлянди словесности: тому людорізка.

В недужій уяві Антона Никандровича сам образ всдержавної людорізки прибрав жаровистість, аж мов сліпучу — аж до пекляного неспокою, що вблиснувся в серці з кованою силою. Як з грозовитого нападу нещастя. Там, на глибині, вкорінився, погіршуючи хворобливість кожного почуття.

Самітно відходячи, твердить собі: неймовірно берегтися! супроти змашинізованої адщини, серед владущої мережі. Бо обкинула життя всіх: від центру, в столиці, до найдальших закутків при кордонах.

Тадей Петрович трохи пождав: аж схвильовані почуття вляжуться, і простує на тротуар, замість різати навропростець через площу, вибоїсту з пилюкою, — тому втрачає дві зустрічі: студентову і жебракову. Друга випала наступному поворотцеві з базару — осідцеві крихітної садиби, дідові Полуниці. Він хилить навкоси, через розбитий цвинтар, і зненацька поставляється ві-на-віч старцеві: недалеко від височезних сходів до храмових дверей.

Будова означається могутністю множинно-ростучого згромадження важкезних, високоформних обвидів самого “корабля” та широтними розмахами дуговин, плечових і надвіконних. Темночервоната озія здійсмається з ними в півнеба, ввіходячи аж ніби в хмарини — золоченим хрестом. Його залишено на місці: сіяти зірковиною, після того, як в декількох спробах зняти, блюзніри скалічилися.

Двері взято під заборонний замок: без дозволу правити служби, і саму середину заповнено, як складську, різною городиною і купами збіжжя, серед розвалля, павутинно і курявно запущеного вкрай.

Від затінку при збочинах сходів, широких, як дворик самого Полуниці, вистанув до сонячності — жебрак: з тих, котрі юрмилися колись на паперті і попід стінами.

Спроваджено їх безвісти, як також кобзарів і лірників, та бездомних мудреців, — десть під зрушену кригу на північних річках: Єнісеї і дальших, волею уряду; чи затоплено з баржею в дніпровську глибину. А тут — останній: випадково зацілів; кошавий, ніби всохле деревце. З-під засмаленого лоба, обведеного сиддю, глядять світлющі, хоч слабкі повіками, очі: худі і прогірклі виразом; серед притієних брижечок, ніби зв’язаних двома вузликами по сторонах. Борода пристеляється до горла, — мабуть зимою старець часто підтикував її під комір.

— Дай вам Бог здоров’я! — привітав Полуніця.

— Здоров синку! — відповів ветхий, бачачи набагато молодшого, хоч і теж — діда.

На долоню йому поклав дід Полуніця гроші, кажучи:

— І ми на святки вмиватись будем!

— На святки? Мало — вмиватись: треба й сорочку білу надіти! Що означає? — сказав би тобі й відкрив дещо, а не знаю, чи духом твердий.

— Почую, подякую.

— То слухай. Носити білу одіж — душу вбрати в чисту правду: як на празник, в судний звіт, при молитві. Сказав Господь: він дав закон та благовістя, аби ходили чисто перед ним... а відвернулись і вживаються в тяжкий гріх. Облютіли в сваволі, самодумні. Тож нехай пожнуть врожай свій власний і навчаться, ставши на край прірви. Лихо безпросвітне навчить. Що діється тепер, діється беззмісно; нема світла. Аби схаменулись! Послухай, — чуєш?..

Полуниця напружує слух, поглядаючи навкруги:

— Тихо. Один трамвай скреготить...

Обурився жебрак:

— Не чуєш? скреготить пекельство, непровидно для очей твоїх. Зойки конаючих зриваються близько тут, і далеко, — їх повно, мов з безлічі пожеж великих. Бідою нестерпною береться прожиття і звихрюється криваво: з надмірності болів людських, нестерпних небу. Від того височиною відкрито присуд, грізніший від громів, назбираних над степ. От присуд: начальні, хто сьогодні, з невітської муки роздираних душ, спокійно жирують на добробутстві, — скоро побачать: перевертається доля життєва вверх дном. Розкошують з крови других, потерзаних згубно, тому самі підуть туди: замінити! — в їхню погибель! А помучені вчисляться в життя неба. Бувай здоров!

Полуниця промовив:

— Спасибі! — і зробивши небагато кроків, оглянувся: жебрака нема при сходах. Вражений, зирнув навколо: нема старця! Що за знак?! Не стямиться з дива дід: куди дівся торбешник? — провалився крізь ґрунт, чи в повітрі розтанув. Це не просто собі. А згадай де-небудь про дивну з'яву і сказану правду: страшенну для осудних! — зразу посадять; пришиють провину і посадять. Сусіди ж махнуть рукою: "е-е, такий безклепок, як його старий приятель, Никандрович! — той теж ману бачить; мертвяк з виразкою на горлі до нього приходить і розказує, що за світом діється". Промовчу про жебрака: сам знатиму; гляди, він — посланий: думай, що до чого!

Знов оглянувся дід і помітив старця за деревами: відпочиває, обпершись на костур.

— Бач! докоряє собі Полуниця: — бідак був ондечки; рушив: чогось на базарі купити, туди і напрям взято. Я ж хто-зна що подумав про звичайного. Хоч, коли брати на роздум, то — пекуча дійсність: кожне слово старця!

ЕЛЕКТРОВОДОЛІКАРНЯ

Лікарняний курс наближався до повного успіху завдяки особистій допомозі від фахівця з “Інституту фізичних методів лікування”, — психіатра Панфіліна.

Щоки в професора Медичного інституту і директора клініки красувалися, мов двоє яблук сорт “ранет”, підпертих шовковорусявими вусами, що віялчастими закінченнями злегка спрямовані вгору: в напрямку до світлих, трішки опуклих очей та безхмарного чола. Одяг, весь білий, ледь випнуто на животі наперед. З причини завершення основ щасливістичного суспільства, мав страхотливу кількість праці, практикуючи також приватно вечірніми годинами.

На початку він сам водив Антона Никандровича за руку, як дитину, до рентгенолога, доцента Медичного інституту; шептався з тим чоловіком під стукіт рам і потім потішав недужого: “ого-го! з вашими легенями по десять кілометрів бігати!”

Від рентгенолога водив до свого помічника — діагноста, щоб той примушував лягати, сидати, вставати, нахилятися, тупцювати, крутитися, падати. При тому діагност увесь час обстукував і обслушував Антона Никандровича. А психіатр у кріслі курих з довгого мундштука; курих і приплющував очі, але бачив недужого наскрізь. Вислухавши звіт помічника, він яблучками-ранетами виобразив погожий ранок і без слова подався в свій кабінет.

Через п’ять хвилин вернувся з колекцією папірців; половина їх відзначала в собі процедури, половина — ліки. Продовжуючи погожий ранок на ранетах, добросердний психіатр склав папірці на

долоні Антонові Никандровичу. Турботливо дивився і повчав: куди, коли, до кого звертатися; що робити; що їсти; загипнотизував старого — всилив свою волю: жити, сподіватися! “Ми з вами покуражимося!” — сказав на прощання.

Без старигана, психіатр, погасивши ранети, признається помічникові:

— Бесіди з хворим дали гіркий висновок: про душевний стан.

— Чому? Що тут — причина, і чого сподіватись? Він фізично скріпиться, а мабуть, при дужчому розладі в почуттях, чи ні? — вагається помічник.

Надіймось: переболе! — психіатр притемнив ранети і обдимівся з мундштука. — Тут розлад між різними сторонами внутрішнього світу. Цілком реалістично поставляються речі, невідзначимі в звичайному стані. Дійсність обертається напівфантазмагоричною картиною, де все — можливе, з другосвітньою справжністю, як в мітах чи казках, або в ясновидності.

— Але не галюцинації? — як звично.

— Е, ні. Наведу приклад. Кризь прямі і рівні стекла вікон бачимо двір, дорогу, краєвид — і тільки; круг обмежено спроможностями наших очей. Але якраз через ненормальні стекла, через вигнуті, криві! — лінзові стекла, можемо бачити зірки на моторошних віддалях, закриті від звичайних поглядів, — і також бачити можемо мікроістоти, невлітими нашим зором. Завдяки недузі, так би мовити, “кривизна” декотрих душевних сил надає, хоч страшенно рідко! — в неповторних випадках: здібність бачити чудну надреальність, — одночасно і в суміші з довколишньою дійсністю. Разом: як космос дивовиж. Там янгольські чинники або демонічні стають складниками в явищах денного побуту.

*

Безневинні папірці, доручені на початку, обернулися грізною стороною: старигана замикали на ключ у колосальну залізну клітку, подібну до тієї, що в звіринці для тигрів, або в судівництві — для душоубів перед публічною стратою. Кричали, хай сидить тихо, і потім включали електричний струм. Після ув’язнення, возводили

на височезний трон, між двома службовцями тресту, що відповідали за прискорений профінплан. Антон Никандрович жажнувся, коли глянув на сусідів: чуби в них стояли, як хвости в павичів, а вуса ворушилися.

Потім люди в білих халатах зм'якли серцями; обмежилися тим, що загнали блискавки в скляні рури і стали ворожити ними навколо серця. Спробували, чи з Антона Никандровича добрий провідник струму: прикладали до шиї та поясних позвонків металічні пластини і пропускали іскри. Перетворили Антона Никандровича в подобизну померлого фараона, багатократно закутаного в паркі простирадла, сухі церати, ковдри тощо. Дедалі білохалатні ставали милосердніші; нарешті сьогодні привели до стану блаженних, що, голенькі, склавши руки на грудях, стоять по плечі в залізних циліндрах і всміхаються, відчуваючи, як неперечислимі цівочки теплої води б'ють і лоскочуть їх звідусіль.

Після процедури, Антон Никандрович заходить у скверик. На лавці, приставленій до кучерявих дерев, сидить — насолоджується повіями серед всієї зелені; в жили помалу впливається бадьорість від свіжого пошуму навколо. Ніби сама радість, поселившись біля троянд, обзивається до того, хто вміє слухати, — близька своїм голубливим шепотом. Антон Никандрович ласкаво всміхнувся до самої зелені; взяв трость і покерував кроки до художнього музею — будинку з каріатидами, знеможеними вкрай під вагою: аж камінна шкіра на руках потріскалась.

ВЗАЄМНО НЕЖДАНІ І

Притьма назустріч насунула, аж мов великохризантемна, розпатланість рудого Серпокрила; відхилитись? — ні: стариган, погасивши трійливий росток на серці, примирюється з неминучою прикрістю і сідає на зеленій лавці з залізними підпорами.

Хоч мимоволі відводить зір на дітей: метушливих, як синички, біля клумби з каннами, недалеко від дощаного тригранника з рельєфними лицами трьох “класиків” щасливства.

Бібліотекар надходить ведмедкувато, перехиляючись на боки і звисочуючи охровисті брови; впинає, з випитливістю, жовтувато-брунасті зіниці.

— Милуєтесь на пам'ятник? Обличчя там визначають наш вік. Антон Никандрович скидає нехотя погляд на рудого.

— Якраз так! Цілком визначають.

— Нехай. Мені з того не солодше буде кластись на катафалк.

— Але он: малята зведуть рахунок за нас обох, — для дами з косою.

— Зведуть, зведуть! — рудий ніби загладжує обома руками спільну неприємність, присідаючи на лавку. — А все ж не буде мені любіше тримати ребрами землю і надгробну плиту. Жив, і цілком зник; абсолютно зник; тисяча катів забирай, до якого проклятушого ступеня зник; такого “зник”, як ні в одному випадку на світі більше ніде не буває. Я тоді доконечно весь — “нема”, і кришка. Навіть миші, риючи норки під моєю плитою, не згадують: був Серпокрил; і ні в одній бур'янині не позначилося ясно: був! — нічого не залишено від моєї особи і вашої теж. Виб'є час, і от малі стануть одоробливі, як я; потім — сиві, як ви; і вкладуться під гробок. Чого товчёмось аж надто?

— Ану, подивіться на каліку! — показує стариган.

Серпокрил, повернувши голову, вгострився очима в чоловічка, білесненця, поритого віспою і якогось нерівного всією істотою, аж до інвалідної скривленості: хто обпираючись на зигзагуватий ціпок, шкутильгає мимо:

— О! відач харчового магазину; вишмугльовує продукти чорними дверима до співбаришників, коли для звичайного покупця — самі гуляйвітрові полиці. Продає дещиці: обважить, обмірить, обшахрає. Навіть і вдову з малятами, хоч ледве живі, ніби присліплені каганчики, що скоро згаснуть, бо бракує, чим жити ближик! — їх також обдурить, з останніх мідних копійок. Криє скорпіона в грудях, мов під жорстоким піском з діркою. Ніхто не здвигне з місця. Бо знайшов спосіб: ділитися з начальством. На гнилизні болота збирає рожеву пінку, звідки родиться, як афродітство, розкіш двох будинків; один пригородній, другий — в найближчій станиці: туди

доїздити трамваем. Цю істоту ні корзинами троянд, ні пригоршнями орденів не скрасити в гуманістичну постать, — нащо він нам?

— Нащо? духовним ревматизмом власних гріхів і предківських змордований він у потворність. А вкрай потрібен: передавач єства в ланцюгові роду — аж, зрештою, очищений, представиться образ, навіть, хоч ви посміялися! — в людяній новизні, як справді: ясний. Зв'язок бачите?

— Видно! Треба сто гідравлічних пресів, аби мій, Серпокрилів, образ перетиснути в окрасу котрогось пам'ятника.

Бібліотекар тицьнув на першу бороду з скульптурних наліпок на дерев'яній грановині.

— В того був тяжкий задум, — тихо відказує Антон Никандрович.

— О, був! ще й який: був! Мені печінки давить, нікуди не втечу; дійсно, був! — обдуває губи Серпокрил, болісно погоджуючись. — Але тут скарьожений чоловічок, ваш передавач єства в поколіннях, “провернув” його задум через наш день. Як? Прямо: з гуртом подібних діє, через задум патлача, по-хижацькому! — крізь розколини.

— Вам привиділось? — перебиває старий.

— Ні, обпекло! — різнув рудий. — Назвати: “лишай” чи аморальність — то ніщо, дрібниця; весела розгра, як он: в отих пущівірників. Ні, тут стихійність. Я бачив складену недавно хату, покинуту зовсім і прогнилу. Всюди, крізь шпари і дірки, поросло: бур'яни, блекота, кропива і якісь повивисті паразити. Навіть вербові кілки, необчищені від кори, поприймались і ростуть своїм способом. Так — наша розкрадучість! Як поростя крізь мертвячину будови. Пройняла наскрізь господарство і “начорно” приносить зиски всім з “руководства”. Розплачуються: хто? — низовики; як ми з вами, — бачу по ваших черевиках. Змушені всі поклонитись композиторові розпронайрадісности, — її повинен я, нехай босяк, згоден! — вдягати, як срібну мантию, обсипану золотими сузір'ями, і поставлятися: я — мешканець едему, здійсненого на землі. Нехай! Надіваю і показуюсь.

— Дивіться вгору! — помахнув долонею старий.

Спершу бібліотекар, з недовіри, випитливо зиркнув на співбесідника, тоді поволи повів очі, куди вказано, і обережно відповідає:

— Там? Ну, сонце, більш нічого. Чому звертатись?

— Бо, в огненності, з'являє взірець постачання: наводить ясність і тепло — для кожного.

— Але воно не соціаліст! — відмовив бібліотекар. — Воно не публікує маніфестів 1848 року і не тягне в концтабір. Без теорій світить однаково всім, — я теж так би робив. Я досить рудий для цього.

Антон Никандрович, помовчавши, роздільно проказує:

— Шкодить непевність: і в зразку, і в нашому пориві його здійснити.

— Не вірите мені? — докоряє Серпокрил: — а я здійснити зміг би: маючи руку — владну! Можливість едему? Визнаю, скільки завгодно! — особливо по маніфесту. Будь ласка. Перед вами едеміт дев'яносто шостої проби, як царське золото. Але в “псаломщика” надто окремий примірок для справи, і я приморозивсь. Німію. На роті — крицевий засув.

— Я теж притих, — говорить стариган. — А мрію жити в досконалості ладу: для всіх — всюди, в цілому космосі, як спільному домі. Огляньтесь на потворку знов! — скрикнув Антон Никандрович: — що видно?

— Ви назвали; потворку, а що придумали заміною: в красі? — стримано встерігається бібліотекар.

— Придивіться, але глибоко придивіться!

— Уже: на повноту очних яблук; все одно — кривом'яс і криводушник! Накрався з нужденности сусідів. Поділіться тайною: що видно на ваш зір?

— Брильянт.

— Так насміялись! — розтягнув бібліотекар губи трохи набік, над злегка прижовклими зубами. — Говорім діло!

— Гаразд; що я сказав, потверджую: блильянт.

— Чистої води? Як наставляєтесь очима: бачити?

Антон Никандрович подумав собі: “якщо я з бібліотекарем зв'язаний якомсь духовно, в нерозривність, то замість підпадати вниз

за ним, спробую потягти його вгору; можливо вдасться”. Промовив спокійно:

— Слід дивитись на повноту, — цілковиту і закінчену! — всього: в обсязі, завершеному для людини через широчину віку; від народження: за життя, і по смерті, — всього разом. Потворка, вмерши, позбулася скаръоженого тіла: воно згнило з усією скривленістю. Через тління очистився взірцевий рисунок тіла, первотворчо поставлений; з віднови, в незнаній простірності, засвітився, як обрис білого хліба. Дожидає: коли з очищення наповниться плоттю знов — навіки: так, воскресно. І душа проходить: що? — підкажіть!

— Звідки знаю? Можна здогадуватись: теж — відчищення; як сказали, від кривости.

— Якраз! Подібно, як плоть очищується, переходячи через смертні болі, часом страшні і довгі, — так душа: з неї, мов з нечищеної міді чи срібла їдкими кислотами, треба відсторонювати сплямленість. Велика мука, дуже огненна! — в очищенні душевному: мені, вам, кожному, от, і тій потворці. В істоті буває гидота самого зла до того врощена і так безнемірно затята впертістю, навіть проти смерті! — аж ніякими просвітностями і знаменнями неба, навіть найближчими: в очі! — не зрушити озлобленого серця, заклятого в ненависті, мов демонічного. Тільки одна сила існує напрооти: в ньому самому, вжита — для очищення, в порятунк; скажіть, що?

— Ну, найлютішого вовка сильно прищекнути капканом, завие страшно.

— Нехай так! Назвем силу: страждання; як горючість — своя власна. Чому? Бо істота відрізалась душею від могутности добра і залишилася з власною трутою. Ми не знаєм сповна грізної справжності цього відпаду, найжахливішого з усіх подій по всіх світах. Цвіт без сонячного тепла, зимової ночі, — терпить огненну муку морозу і помирає. Але для душ не буває загибуні: їх страждання тягтиметься: за злоненависть! — поки воно одержить перемогу і знищить її. Спершу спричинить скрегіт зубів, неслівські прокляття всьому — довго, еонами, якщо необхідно; аж поки вся, вся, ненависть, до останніх коренів, як колись гнійна рана, випалювана розпеченим залізом, — знищиться. Не буде мати ні іскри і ні краплі снаги в зло, навіть раз скреготнути зубом і раз прошепотіти клятьбу. Зостанеть-

ся дрижучий плачик — сам! як в час, коли душа народилася в світ, і зразу — з коліски. От: готова — обною, в вічність радості. Не спішіть казати: “це філософія”! Ні, поема; тому нема тут нічого проти соціалізму, — я застерігаюсь.

— Мені що? Я його не нав’язую. Чи ваша поема примірена — пояснити: як з отого кривого і збридженого черв’яка знов поставиться кольористий метелик душі, в пшеничному тілі, так? — якщо я рівно встежив.

— Приблизно. Похожо. Можна сказати теж: свічення душі в очищеній плоті. Тому ця злодійська потворка, при повноті в вимірах життєвості, з обширами і числами, появляє собою, що? — продовжіть!..

— Був брильянт із сволотняги, тепер хай жемчужина! — згідливо промовив рудий; — я сам відчуваю в собі якусь жемчужність, хоч не зовсім круглу...

— Можливо, можливо! я до того й веду, — поспішив, перебиваючи, стариган; — хочу порівняти: крива істота собою появляє зірку! — згодні?

— Тимчасово. Але от — остаточно: до самого денця в серці, — чи буде зовсім, зовсім нова незвичайність, відрізана від першої особистості? Собачу кістку ніякими хімічностями не змінити в овечу. Тут аби в нутрошах не скостенів на сміттарний ящик і чулан з краденим барахлом, — а?!

— Ні, буде незвичайність: нова. Близько значенням, як рудня золотих самородків. З покладами, ну, і — ваших жемчужин. В колишній потворці. Ящик і чулан розлетяться: з огню! — відкриті будуть входи в світучу рудню; всім на радість, при доброті взаємній, назавжди.

Серпокрил поблажливо всміхнувся і удавано зідхнув.

— Коли буде? Знаю; в серцевині я — дуже свиня, і обчислюю, треба з півтора тойсвітнього століття: обпатрати. Проте я — нікому не в шкоду, серед обідраних. А ваш передавач ества, брильянт і зірка майбутности, поки що — тільки шакал кривавозубий, мучитель: навис над злидінними душами і випива останню кривцю з їх, як тарантул з комах, і нікуди їм дітись. Його треба б тепер кислотами

обшпарювати, не дожидаючи самородків, — зараз чортового виплодка під залізний ніготь!

— Як дивитись: тут — різниця. Гляньте знов туди! — показав стариган, гадаючи: “в нашій нерозривності дуже потягну його нагору, бо засмикує вниз, до калабані”.

— На сонце? — перепитує рудун. — Бачив і щодня дивитись; але хочете, гляну знов, — не лінь.

— Визначили його розмірні межі?

— На мою простягнуту руку взяти п’ятак: закриє.

— Не бачите! Дуже шкодую! — огірчився стариган і одвів обличчя від нетямушого: до дітей. — Виясним причину неспроможності вашого зору; для цього спитаюся: ви на фоні отого дерева з червонастим відблиском на листках, помічаєте постать? — легку в обрисах...

— Чию постать?

— Як, чию? Пригляньтесь, повинні впізнати бо ж, помітно! — хоч і напіввиразно. Невже не здогадались, хто? Ну, глядіть: то ж мій асистент — покійний; зразу відзначаємо з самої виразки: як кривавить на горлі; окреслився — він! по вигляду дерева.

Серпокрилові стало холоднувати між раменами, і в думці ніби заворушилися якісь гостринки. Він обстроївся обережностями, в здогаді: “саме — приступ недуги, треба дещо придумати, може скоріше пройде. Не з буйно помішаних”. Вголос рудун тепло поспівчував:

— Справді, справді! як зосередитися поглядом, там — якраз так, хоч трудно було спочатку.

Стариган в запалі пояснив:

- Тому вам трудно побачити дійсний обсяг сонця: дійсний, в завершеному стані, з цілою його снагою жари і світла, від першої миті існування і до заключної, коли згасне в тьму довкружності. Вся снага, зібрана разом, з приєднаними наслідками життєтворчої дії за весь його вік, складається в дійсний образ нашого світоча. Повторюю: так слід бачити — і його, і кожну річ, з’яву, кожну особу: від народження до пробуття в безсмерті тойбічності; тільки так.

— Навчусь, хоч не відразу! — ласкаво згоджується Серпокрил; — я вже успішно збагнув прийдешню повноту жулика з продуктової лавки: в розрості сैया серед ефірів, а зараз...

— Ви вхопили ключ! — обнадіює стариган; — вам легко дасться збагнути перехід істотности, коли зважимо, сказати можна, на “видозміни” цього, як ви назвали?.. Він спершу ніби потворний вугіль, далі перебудується в графіт, аби зрештою вічно засвітитися в брильянтній фазі своєї долі, через безсмертя. Подібна переміна — з суспільством.

— Ага! цікаво: що з цим скотопригінним пунктом? — трішки косо Серпокрил нахилиє лоба наперед, притаюючи сміх; — хочеться твердіш почути.

— Що? Здійснити поступ: основною закономірністю. Даю собі про неї звіт, а дію супроти неї сам. Ніби чітко поставляється: мета удосконалення душі людської покладена не в її власній внутрішній сфері, ні, ні! — і в тому дивна закономірність; бо мета поза межами істоти лежить в обсязі душевности другої особи; чи багатьох. Для тієї ж другої і всіх вона з’являється в межах душевної сфери першої особистости. В тому трудність і причина невторопности при численних спробах самовдосконалення. Тут якраз — загадка корінної перебудови суспільства.

— Перекроїти і переколорити всі теорії! — підхоплює Серпокрил, — або викинути к демонам псячим; побудувати іншу, ніж “псаломщикова” музика. Нутровиною — помилкова. Я й підозрівав. Проте: тс! Дуже мовчу і вам раджу вдержати цей висновок, як центр, тільки в межах власної особи. Слухаю далі.

— Нащо далі? Досить. Заблудив “псаломщик”, жуючи брошурну соціалізовість і гадаючи: вдосконалюється, як суспільний діяч. Навпаки!..

— Чи я прицільно схопив? — розмислює Серпокрил, глядячи на монумент, — наш “псаломщик” для свого удосконалення в душі прийдешнього вірцевого суспільства повинен свій додатковий спецпайок, браний з обкомівського закритого розподільника, — передавати кому?.. наприклад, завжди голодаючому студентові Бурмі, бо виглядає, як крейдяний скелет, — я правильно бачу?

— Взірцево, найкраще! — радіє стариган; навіть підкидаючи рукавом.

Серпокрил збайдужнів і, почавши оглядатись на дітей, кисло-вато промовив:

— До середини третього тисячоліття ідеальне суспільство не засвітиться. Закипить котособакодраківка народів. Я перший не гожусь. От, буде тільки двоє дверей: одні в свинство, другі в троян-дність; і уявіть, зіб'юся! конче попаду не в ті, що треба. Можливо, не цілком моя провина, а наслідок: скажім, того, що саме сонце крутиться навколо себе, земля теж, і я — теж, себто звідти спричи-нена якимось моя нездатність перестроїтись. А власне, пайок “псалом-щика” я міг би взяти по праву — собі: бо справді, кручуся з обов'яз-ками книжковими переважно на прояснення в мозкових коробках, рідко — з порнографією, хто без гріха? сильно платять: з начальства. Все ж більше плюсів при мені. А той? тільки обтемнює з надоїдства-ми! — всім печінки зруйнував.

— В нього патос: чорний! — огірчено промовив стариган; — ідеал поламано на дощечки: помостити крісло. Але думками я рвуся в майбутність: без ізверга і без роздавлених каблуком; коли згвин-титься законність про розподіл всіх благ. Поза нею — сутінково в днях пробуття! — тут, на ґрунті земному; і мені і, думаю, всім. Хоч, можливо, вам байдужно.

— Хто сказав? — похиляється Серпокрил верхньою полови-ною істоти; — і я зваживсь. Там! гляньмо, що лазить?

Антон Никандрович обережно глянув спершу на бібліотекаря, потім на піскувату доріжку, де поволі сунулася дрібна комашка.

— Що? Жучок; темносірий з крапками.

— Він! серед свого оточення, як я — в суспільстві. Він теж потребує справедливості, — про неї сказали. Так само — я. Ми вдвох з ним потребуєм. Ждемо. Покажіть! Що тут видно? На пам'ятнику торжество, а в магазині одна гнила капуста. Страшенно дякуймо!

— Мм... треба... ми в твердих рамках, — відклончиво відповів стариган. — Мої турботи не тут...

— А мої тут! — настійно рухнув п'ятірнею і піддвигнув плечі Серпокрил, — властиво, наші з жучком. Він незначний, і я теж; хто

знає нас? Хто пристроїв наші з ним імена в грановитій палаті до георгієвських кавалерів? І не треба! — раз не заслужили: чим? — хоробрим убивством сміливих людей при окопах, коли серед тих других хтось теж дістав хрестик, скажім, не золотий з білою емаллю, а — залізний, рівної почести, бо сміливо вбивав хоробрих по цій стороні. Звідти наслідку доброго не добігло; тільки свіжа біда, намножена вдсятеро проти старої. Ей, жучок! чи ти жалієш, можливо, zostавшись без слави? Скажи! Я — ні; я такої не хочу. Ей, ти жуєш бадилінку? і я жую; ми вдвох. Грієшся в сонці? і я: ми разом.

— Ніякої не хочете слави? — пронизливо глянув стариган на Серпокрила.

— Чому? Уявіть: згромадилась товпа біля вокзалу і свіженькі дівчата з ресторану здивовано питають: “хто приїхав?” І відказано їм: “як? не знаєте? наш маєстатичний Серпокрил!” — “а! він? чули про надзвичайну історичну постать, але не бачили”, — “будьте щасливі глянути!” — і вони очі впинають в найзнаменитішу особу доби. Або інакше: в університеті скрізь нові настінні портрети, а студентки-новачки, такі красні, дивуються: “чий чудовий образ?” — і старші їм радять: “запам’ятайте і дітям перекажіть: це — корифей нашого часу Серпокрил!” Або так: на забаві, в центрі міста, раптом чути: врочистий голос, з репродуктора, проголошує коротку, але безумно прекрасну доповідь про напрям життя — для всіх на землі. Тут також граціозні дівчатка розпитують: “хто цей зверх-геній?” Розпорядчики докірливо навчають: “давно знати треба: це ж всесвітньо відомий товариш Серпокрил, благодійник століття!” Чи, скажім, так: дівчатка, — чудові! — цікавляться в книгозбірні: “чия то капітальна праця в вітрині?” — а службовці кажуть: “то шедевр філософської думки — світоча наших часів, товариша Серпокрила, проводиря всього людства до щастя”. Скрізь, скрізь, скрізь — Серпокрил; його слава зверх всіх, зверх неба і сонця і життя в світах! Га? Щоб його чорт загриз! Себто я маю на увазі не кого-небудь, а якраз тільки товариша Серпокрила, котрий і єсть я сам, тут, жучок кривоногий. Проте — чому це неможливо?

Бібліотекар, крізь свій передразливий вираз, чомусь аж ніби проболів, стінившись очима. Став трохи інакший з вигляду, мов його проти власних насміхів забиравало самоусвідомлення в нелюд-

ській величі, хоч була йому в глум і викляття. А враз рудий побайдужнів; навіть ненабагато вирисувався на виду — в презирство: мовляв, до чого привидна цінність? — навіть почав казати:

— Чого всі вертимось, як миші в диму, коли для нас...

ВЗАЄМНО НЕЖДАННІ II

Притьма рудий замовк і швидко схопив старигана за лікоть: потягти за густу, як стіна, галузковість; — принизив шепіт до півчутности:

— Ховаймось! портфельники лізуть: “псаломщик” і хімічний агітщик-атеїст, “убийбога”; нудомор; бісик їх зв’язав проспиртованою шворкою, навіть на жадобі до “прочотних” книжок. Чіпляються в душу, як залізною “кішкою”: нею люди тягнуть з дна колодязів — обірвані відра. Чи можу всім цікавих книжок наставити? — залежу від свого ринку, не зовсім білого.

Антон Никандрович слухняно крокував, як прошепталося до нього, бо завжди і сам обминав, косим обходом, обох колючо причіпуватих.

Чути коло пам’ятника “псаломщикова” насторогу:

— Ніби я примітив здаля Споданейка і Серпокрила, — де ділись?

— Пішли далі! — визначив “убийбога”: — теж парочка, один рижий мошенник, якого планета понад свою гравітаційну силу зносить, і до того ж розпусник: такому в старовину рвали ніздрі крючком, били канчуками і — за Іркутськ.

— Варто. Цинік, остаточно збосячений, — стверджує, в зверхницькій вимові, “псаломщик”. — Нічого додатнього в рудій худобі.

(За зеленню бібліотекар, з різким жестом, здається, хотів голосно, гнівними словами, відрізати “псаломщиків”: на несправедливість; але стариган стримує).

— Другий теж золотко! — в’їдається хімік; — досить раз глянути: книжною міллю обточений кругом, мов опудало, і весь

обпилений з прожовклих рукописів. Аж почав психувати, як колись недоумки юродиві. Бракує іржавих вериг на ходячих мощах і дерев'яної мисочки: для вижебраних копійок.

— Запліснявіла тінь минувшини! — вирік “псаломщик” і додав: — буржуазна інтелігентщина та ідеологічний тлін. Могилою смердить. Пробує лікуватись, але то йому — як трупові компрес; бо розум висох.

(Антон Никандрович, вражений; хотів вирватися з-за листви, але Серпокрил спинив, держачи обома жменями згортки його рукава).

Хімік тоді змінив струну розмови:

— Згадую, тут був монумент: торжественний! — Катерині Другій; внизу групувалися постаті козаків з кобзарями, — о, як звеличувалася цариця!

— Мусіли зняти! — поблажливо вияснює партсекретар; — мусіли, бо зупиняв розвиток соціалістичної свідомости.

— Згоден! Всі статуї звалено в задвірки краєзнавчого музею; зрештою, згодніся, як мідь, — розмірковує хімік.

— Зовсім певно. Ми знаєм про розмови підозрілих, — втаємничує Тімурленков; — часто побазікують, що ми гнилі йолопи з личинами бонз: на чудовий п'єдестал, січений з дорогого граніту, насадили коробкуватий трикутник з пофарбованих дощок і нашльопнули три дурнуваті скульптурки: на сміх. Паршиві підшепти, — ми їх докінчим!

Хімік запобіг з важнішою нагодою:

— Ага, вибачаюсь, тепер скажу, бо якраз пригадав, — потім забуду! — свіжі помидори через годину даватимуть у ларьку, недалеко від пошти; свій продавець: нам окремо приготував. Підем?

— Можна. Чого ж? — можна. Цікаво. Жінка вранці питалася. Але ще маєм час: на прогулянку.

Коли розмовники віддалили від пам'ятника, і їх кроки зтихли, — мимовільні підслухувачі вибралися з-за гіллястого прикриття.

Старий відчував: повинен сплюнути на пісок доріжки, де проліз Серпокрилів жушок; але в роті якось не склалось.

— До чого мерзко! Мов розкушую пиріг, а там — купка дохлих тараканів. Мені дріж під шкірою.

Серпокрил скрикнув:

— Хрюкачі цілковиті! — з шерстю і ратицями.

— Ница дволичність! — нервується старий; — в очі “псаломщик”, при зустрічі, розтягнуто вимовляє кульгаві вислови про височезну шану.

— Він? архикнур, я знаю! — лютує Серпокрил, нахмарюючися всією розпатланістю.

Мов облиті непрозорою водою з котрого вікна, ступали бесідники мимо квітучих кущів ямину, аж до кінця огорожі. Звідти, тяжко насурмлені, дивлячись під ноги, мовчки вертались до пам’ятника: він виблискує царським гранітом основи — в округлостях, а вгорі парканисто сіріє дощаним тригранником з наліпленими “класиками” староїдольського вигляду.

Знов стариган прорвався мовою з обурення:

— Їх звичка? Обсмітити кожного з несвоїх.

— Знаю! погодинно трудяться — кипів Серпокрил; — сам “псаломщик” носить склеєну, з латками, маску приятельства, а під нею намір собачости: підмочувати всіх. А хімік? — злодій; ревізія зловила на величезних крадіжах спирту в лабораторіях, і п’янюга вифуркнув! — як говорилося: “фюїть!” Десь помотався і, певно, десь підмазав, і знову тут: красти. Набридла жінка, — серед лаборанток пасеться; аж схуд.

— Я теж так бачу його! — доєднується Антон Никандрович: — Бісмурчак невідновимо заскоруз.

Серпокрил підхопив з додачею.

— Він півпсюга: при закрученім хвостіку в свинстві. Зразковий покруч.

Стариган і бібліотекар, доходячи впритул до пам’ятника, починають потроху остигати. Враз прийшло Антону Никандровичу на думку: тепер він і сам обклепувач. Вчора так, ніби напливло звідкись, казав сусідові, фізику, що бібліотекар — рудий сивапотек, “особь” на переході від тварини до людської різновидности. Тепер хочеться виказати байдужість до співбесідця, аби, згодивши з нею попередній вислів, звести кінці з кінцями для своєї прищекнутої совісті. Було на душі: ніби в якомусь горщику пробито дірку і вже її не застроїти.

Бібліотекар, з кислого виразу в старого, здогадується: що, приблизно, той думає. І сам бачить, як сподібнився до осудних обмовників; стало кваситися на серці — з того, що сам про старого гиркнув недавно чарковитому другові Анатолію, мовляв, з того філолога дохлі мухи з попелом сиплються; ходить, як примара старорежимности, вийнята з кладовища і поставлена прямо. Не хотілося сказати, а якось випручалось в осереддя грудей і вийшло в голосних словах. Треба ствердитися, аби видно було: ти — не фальшивник, а натура суцільна, з послідовністю зневаги до скартаного діда. Видавалося: вже на серці котрусь там стеблинку зламано! і неможливо вирівняти її, як попереду. Зайшов жаль, навіть разом легенька заздирота до дітей: бавилися біля грядки, ширі, радіючи одні одним.

Навіялася супутникам сіра тоска і звела до кінечности: негайно розійтись.

— Мушу спішити; час настав! — нудьгувано відсторонюється стариган.

— Бажаю кращого здоров'я: скоро! — знехотя, в ноту йому, відказує Серпокрил.

Потім, з відходу свого, обернув голову мов сумніваючися, чи справно рушає стариган до свого побутового місця. І прямував сам до власного — бистротою кроків, бо дожидається пляшчаний приятель Анатолій: радіокореспондент і схожий побродій. Обидва приворожені нагодою: доля міста, ніби з розкопин минувщини, постачила її, несподівано, обіцяючи червінцевий прибуток.

Знов книгозбірець оглянувся вслід старому: що з ним далі? — бо вразило, як на знервованості опановує діда, видимо надходячи, недуга.

Антон Никандрович, при душевній пораненості: від несподіваної обмови, почутої так некрасиво — в підслухах! відходив, косувато ступаючи і натужачися: спромогою нервів погасити прикрість.

Його супротивники: “псаломщик” і “убийбога”, помітивши його здаля і пригадуючи недавні перекази про його осудливі речі почали двоголосий вислів справедливого гніву.

Посилює “псаломщик” голос лютісно, на межі скрипу, — з скривленими і прибліднілими губами, втрачаючи останній живий відтінок з прив’ялого обличчя:

— Я чув, — мені передали: Споданейко розбійно обчорнив мою незаслужену особу. Я б не повірив! Властиво, політична непристойність: так зовсім мерзко оцінювати свого парткерівника. А рудун? Його губа — приладдя виключно для наклепів; я наскрізь вивчив. Сприятельовані на ворожнечі до нас: затаєній!

— Затаєній: до кісток! — потверджує, “убийбога”; — я помічав роздраженні позирки рудого, і якісь гостро відчужені в худяка бивуватого.

— Я теж відчуваю! Ворожість гранична, в озвірілість.

Супутники картали недоброзичливців, переконані: мають право стерти їх цілковито з ґрунту, як найшкідливіших.

— Знаєш, що? — надумується “псаломщик”: — спробуєм виказатися прихильними, ну, з міркування тактичного, — аби схопити на корені психіку: в нашу сіть.

— Блискучий зворот, і я сприймаю! — захоплюється хімік, посилюючи вимову. А в думці складає собі осторогу: “На мене часто накидав “нашу сіть”, — я ледве виплутувавсь. Постійно “накапує” на мене. Кобра чортова! Всі в профкомі бояться його, як обідрані кролики”.

— Хотів би почати зараз? — “псаломщик” підводить надбровні зморшки, мов зламуючи пристиглість лобної шкіри, над якою чоротною припечатаністю непорушних, в запалості, очей.

— Чому ні? Вартісний дослід! — басить “убийбога”; — люблю подібні обходи.

Помовчав “псаломщик”, обмислюючи сторони справи, — зрештою, вирішив:

— Доженім і розіграймо початок відплати. Діяти витончено, приховуючи повідомленість про його наклеп.

— О, свіжий поступ! — втішається хімік; — прискорюймо хід!

Напрямок старигана прокладався поблизу стовба: там, крім звичайних дротів, видно темний репродуктор з широчезною розтрубиною. Звідти періодично виривалися деренчливі громовиці на голови закордонних демократів; або полум’яні, з тріскотом, пеани для

прометеїчних заходів “самого”, а частіш, — пронизуючи нервову систему громадян, бігли сильні лускоти. Ніби на сковороді, завширшки з район міста, смажено гігантичні городини, розміром — як будинки. Шкваркіт і шипучість, наповнюючи простір, змушували кожного прискорено, в прищуленості, проминати стовб. Він часто замовкав через поспутість металічної горлянки, — так було якраз тепер.

Біля нього принімілого, супутники швидкою дуговиною перетнули напрям старигана: при переході до музею; стали перед очі, мов випадково зустрівшись, — раді йому безгранично.

Глянувши, схмурився він і обхолоднів з відповіддю на привіт; але присудив собі: “Чемність потрібна навіть при дволичинних, ато від скотячости, де успішно нидієм, — поглибимося далі вниз до жахів звірячого ревища, куди набагато встигли обсунутися. Зрештою, в нашій взаємній хижості втримується остання людська частинка: її слід підсилити хоч гречністю, хай і зовсім обмеженою!” — зміркував так і стишивсь почуттями. Тоді пролунало в його слух — від “псаломщика”:

— Як сьогодні здоров’я? — примащено пролунало, через посміх, при звужених повіках: між ними посмужок очей став блискучіший.

— Надіємось, покращало? — в легкій придруженості на бронзовому виду, підголосився хімік, і губи його напнулися: вимовити слова найпевніш, бо ніби лицеві м’язи заваджали.

— А, як сказати? Припустим, дужчаю, справді! — і ціню вашу уважність; ви — як?

— Посередньо; трудність! — вимовив на низькій ноті з якимсь бемодем “псаломщик”.

— Похожо: так, так! — підспішив згодою хімік і делікатно жувнув собі при замкнутості рота.

— Ну... чому? — сперечливо відзивається стариган; — можливості життя покладено перед всіма. І вам, при парткерівництві в освіті, і вам при науковому досліді та громадському обов’язку, — нагода: для повноти творчого зусилля.

Антон Никандрович, прибравши різкість в голосі і відчуваючи: це недобре, все ж не міг звернути з тону. Вислови, здається, несло

само з похоплености: на сприйняття стрічними, при їх удаваній шані.

Обличчя собі “псаломщик” трохи видовжив, але повіки звузив до комашачих щілинок:

— О-о, існують важливі чинники в побуті; наприклад: чи маєм щирість між особистостями. Правда? — парткерівник багатозначно, враз розширивши очі, зиркнув на хіміка.

— Запевнено, для всіх: тільки щирість! — сильно присторожуються “убийбога”.

Тоді партсекретар врочисто відомить:

— Ставлю на щирість особливий наголос, бо тільки з нею кладуться здорові стосунки і нормальний вигляд суспільства. Згодні? — знов звуженість, аж остаточна! в повіках: з рисковою світучістю, і вмить розшир їх — на супутникову сторону.

— В тім суть: якраз, і цілковито так! — спішить підкріпити хімік.

Здається наогнені обидва проти старого: в настрої невимовленого, але зготовленого вироку йому, як порушникові чеснотних приписів.

Він, відгадуючи їх нагостреність, відзначиму на змінах облич, — починає обурюватися: перші ж самі показали криводушність, а тепер його виставляють поганцем — на його власні очі. Хотів гнівно відрізати їм, нагадуючи, якими висловами безчестили його біля пам’ятника, але стримався і доточує в мові ледь помітний насміх:

— Вірячи так, ви завжди відповідно діяли в житті, чи навпаки?

— Ясна річ: відповідно! — поставляє “псаломщик” прорізи очей в середньому розмірі.

— Нічого іншого в нас не буває! — мов закликався хімік.

— А, а! ви обидва твердо послідовні в поглядах і діях. Бо інакше: що? якби, припустим, декілька хвилин тому заочно обтінили мою персону найзлішими реченнями, мовляв, ветха тінь і трухлявий віджиток, а тепер запевнили, що хто так поводить, той руйнує нормальні відносини між людьми з основою здорового суспільства, і обвинуватили в цьому когось другого, самі ж виставились біленькими, — як слід би вас назвати?

Розширив “псаломщик” очі вкрай, ніби аж до розриву пергаментних повік, коли його супутник пристиг якоюсь полинялою мосьжовістю на виду.

Мовчали.

Потім ледь помітно рухнулися, з найлегшою переглядкою, і знов — німі.

— Нічого! Не потребую відповіді. Хочу знати: чому ми всі, я також, — тут і скрізь, в очі любезні, навіть аж обсвітлюєм других, а за очі — як супротивники, обтемнюєм аж до вигляду чортоподібності. Що за причина?

Коли зніяковілий “убийбога” переминався при ціпку, — “псаломщик”, особливо обдостоївшись, вирішив проковтнути прикру віддачу, хоч знедобра знов доменшив очні відтулини:

— Кажу: причина класова і впливає різно при зміні обставин і місця.

— Виходить, можна вкласти в формулу, — пропонує стариган: — подібно, як сила світла зменшується пропорційно квадрату віддалення, так і вчинність нашої совісті: зблизка працює повно, а віддала, по розставанні з людьми?..

— Що тут значать числа? — випружинюється голосом, різко перебиваючи, хімік.

Стариган пошкодував про свою розсердженість, бачачи: надто сприкрилося обмовцям, коли довідкою притиснуті в кутик. Думає: “їх сумління має снагу для самодокору, раз так вражені, — і чого псячусь?” Промовив злагіднено:

— Мабуть, треба доповнити: якщо совість сильна, то помножено, супроти віддалі, діє дужче своїм світло.

— Справедливо! — озався несподівано Серпокрил. Він поперед понаоглядавшись на старого, ступав йому вслід, бо гляди, з хворим що станеться: ну, впасти на брукові.

За близькою зеленизною послухавши притруєну переспірку, зненацька втнувся до неї і заходивсь розбирати:

— Завжди люди гризлися і рвали горлянки; тварини — теж. Прямує сюди і недалеко від жучка, приміченого на піску, бачу: напали на слабого коника люті мурав’ї — схожо, як ви два намірились на Антона Никандровича. Повідривали йому лапки, знесли

голову, і тягнуть здобич до свого селища, як ми, люди. Не зможем когось погробити ножем? тоді — язиками добиваєм. По собі знаю: мені напсячив хтось, я тиняюсь по знайомих і всім кажу, що то, власне, ящер, і тільки тимчасово став на дві ноги. Хочу часом навіть без причини, а просто з заздрости, когось кращого, ніж я сам, принизити в чужих очах, і обмовляю. Накидаюсь мурав'єм: відривати йому ноги і руки. Пробую здержатись — не можу! Як великим пензелем веду по ньому чорну краску. Від того зразу самому робиться приємно, бо відчуваю: я кращий, ніж він. Уявіть, помагає держати мені свого смердячого носа на височині! Знаю: свинство, але я в цьому найменший. Тут складено формулу? — і я вмію. Вона така: ступінь моєї підлості прямо пропорційний до різниці між тим, що говорю комусь в очі, і тим, що — поза очі.

Антон Никандрович дивився втішно на бібліотекаря; коли з кпливою зверхністю накидали поглядами “псаломщик” і “убийбога”. Спомітивши їх презирство, рудий приморщив лоб і веселувато пояснив:

— Наклепники відчувають свою чорну музику золотим обов'язком, а чужу — шелестом скорпіонів.

Очі “псаломщика” розширювались і, зрештою з підозристою зосередженістю вкололи рудого, коли хімік підтягнув губи і смикнувся жилою під правим щелепом. Обидва керівники частково і різною мірою прив'ядали обличчями, ніби легесенько обіткавшися на них тінню, і трохи обережніше построїлися напроти бібліотекаря.

— Непразникова, приземна і просто сміттjana філософія в вас! — недбало відгукнувся “псаломщик” видимо — як зверхник.

— Безкрила і кругом общипана! — домалював хімік начальницьку оцінку.

Серпокрил безвиразно обвів їх очима: не образився, тільки трохи обдужся, як величезний перепел після росок:

— Такої досить! Мені не гнати отару розфарбованою гирлигою, як наш парторг Свирілкін, — в нього картинніша мудрість: дворняжна шерстю, з надрубаним хвостом. Попереду на заводі був; ставив на горбі величезну розмальовану клітку з дерева: замикав туди котру-небудь робітницю, коли загаялася взяти вчасно залізний номерок при вході. Поряд з кліткою ставив урну і змушував

робітників, чергою проходити і плювати туди, на вияв осуду. Комсомольців ставив — вигукувати “частушки” про дурну гуску, що заспала в солом’яному гнізді. Красиво? В нього філософія кольориста і навіть крилата. Звідти його виперли за подібні “художества” і, підвищуючи, пригвинтили до вас, товаришу Тимурленков, аби ви його своєю залізною щіткою обтерли. А тут ви беретесь прищеплювати мені “уколом” його сиворотку. Мені свої вистачить: вся прокисла.

Стариган, при згадці про відомого задираку з пекучістю кропиви, домислюється: “а правда! то ж — гієна з якоюсь горючою шерстю!” — і зразу ж самого знітило від власної звітності: “знову влазимо в калюжу осудництва — разом!”

Коли два керівники зладилися в напад на Серпокрила: знищити суперку на ніщо, стариган поспішив проказати:

— Насмішка двоюрідна сестра вбивству! Вибачаюсь, повинен відійти.

Клалась вагота на душі, бо наговорив, чого не хотілось; ніби підпаденник під невідзначиму навію, дужчу від власної волі. Було соромно: аж до їдучости, і жаль, що так вгрузає в злорікість — разом з тими, хто її звернули найрізкішим вжитком проти твоєї особи.

Бібліотекар, теж з огірчення, став ніби трохи рудіший, ніж звичайно, і мовчав, маючи мляву нехоть до дальшої гризні.

Його супротивники, хоч бачили, як самі вплуталися до власного сільця, і стояли приламані своєю зверхністю, все ж надсилювалися до якогось вибуху в спірці.

Передчуваючи його прикрий надхід, стариган уже відвертався: крокувати в свій напрям, коли враз виревлено з іржавої паші репродуктора — новину, що прив’язнила на місці. Мовляв, чутки про величезні перевози радянських військ до західних кордонів, як приготівчі до скорої війни з Німеччиною, позбавлені ґрунту і правлять нісенітницею. Бо навпаки, держиться дружба, скріплена кров’ю, — і далі так ведено сподібна: в офіційному ключі.

Вигурчавши запевнення, залізо почало шипіти, як тисячі сковорідок і, дико вивиснувши, замовкло.

Притерплі слухачі знали: великі заперечення завжди, без помилки, свідчили в протилежність, і тому привид війни став близь-

ко, аж наче дихаючи в обличчя і навіваючи здогад про перемену для кожного: на життя і смерть, — можливо, як ніколи досі.

Постоявши мовчки, пригнічені, наскоро попросились і потягли геть від лиховісного стовба з голосницею, звідки знов нанесло лускіт, як від штучних блискавок, розряджуваних під час невдалого досліду.

Стариган відганяв намару звичайною розрадою “гляди, мінеться!” — спрямовуючи крок до мальовничого закладу.

Своєю прогулянкою, “псаломщик” та “убийбога” поступали притишено, зважуючи в напівполеміці, мов на великих терезах: що — з прибутности від війни для обох, а що — з потратности. Потім знов схопили прогірклий вузол справи з протиречними особами.

— Викриєм! — диктує “псаломщик”; — тут елемент незгідний аж до озвірілости. Знищим. Кінець.

— Тільки розгром, і край! Я згоден, — хрипливо вторить хімік. — Хоч тут зупиняє одно: як сталося з реабілітованими. Встановлено, що попереду забуто було виховавчу працю з ними: освідомити; навіть випадали кари за недбалість.

Миттю “псаломщик” настроївсь тривогою: “ач, куди загнув! заскоро ножку підставляє, де себе вигородить; а мене? — знаю: він, ядовита ящірка, так і норовить вкусити під коліно, в м’якиш; ну побачим”. Але вголос поблажливо заохочує:

— Ладно, ладно! Заведи пластинку з ними наповно — в змислі: “або — або”!.. Хай вибирають: Таймир — або... Властиво, мені рудий босяк нецікавий; лишимо гадячого вилупка пастися; він — від соціального низу. Але старий бик: твар буржуазна, — о! тут гаряча розправа. Роби спробу! Якщо ж відбрикається, тоді на бойню! — здерем шкіру: просушити на політичному смітнику: в острах решті подібних. Я покажу йому з цілою вагою залізний кулак парткерівництва. Коли, ти казав, будуть свіжі помидори?

— Скоро. Ми там повернем проз пошту! Нам прибережуть.

Розраджені уявою про городину, провідники трохи призабули пострах війни, походжали преповажно: світило з партбюро провадить понад безоднею небезпек — планету профспілкової комітетности, в найпрямішій згоді з метою: сколесувати старого затятого злочинця, хто руйнує новозначний світопорядок.

Сам “псаломщик”, знаючи свою місцеву могутність, почувається собі, мов котрий цезар в наступі з легіонами на несамовито грізну кінноту парфянців; хоч тут “противник” — всього тільки ветхий і вкрай недужий дід, хто бажає останнього і найдрібнішого приступця під сонцем: для самотнього прожиття.

Коли зворотною ходою наблизилися знов до пам’ятника, хімік доторкнувся до зверхницького рукава, зеленезною військовости трохи світлішого від трави.

— Мало не забув: тобі “класний” подарунок! — об’яснюється хімік всім обличчям: — гляди, найрідкісніший рукопис XVII століття; збережено чудом у городському архіві, мабуть при частині, що — від книгозбірні запорозького війська, перенесено туди.

—Що, як? “класний” рукопис? — на мить спинився партсекретар: звернути зіниці проти супутника.

— Якже! рукопис такий; — хімік притуркотнув баском, теж приставши на мить; — я від самого архівника нашого здобув. Тут філософський трактат про речі, мені почасти близькі, як природознавцеві.

— А я при чім? — з прозвукм нудьгости скинувся партсекретар, рушивши далі і мов потягнувши хіміка поруч.

— При чім? Бо ж цінність культурна, скажу навіть, історична: трактат, збережений з багатьох огнів; церковнослов’янською мовою, значить, з нашого кореня.

— Як: з нашого, коли церковнослов’янського?! То — з чужого і ворожого! Про що там розписано?

— О, о! розгляд проблеми трудної: про “реалії..”

Тімурленков защеппнув губи, ніби на заклацку, і скривив ліву частину обличчя в пропліснявий вираз; але промовчав, не знаючи: що там.

— Трудна справа! — як знавець, солідно вибаритонює Бісмурчак; — трудна і тяжко темнувата: з “реаліями”, в нас тепер забута; колись — важлива.

Він розтягував голос, продовжуючи собі присмність: мати малоосвіченого Тімурленкова на слизькому.

— Сюди рукопис! — помітивши його настрій, скомандував партсекретар і просто вихопив річ з руки співрозмовця; — бач, які

“реалії”! — що тут?.. “скінія”, “ковчег” і скрізь слово “Бог”, яка тут цінність? — мряковина для народної свідомості! Хотів мені пришнурувати бумагу з чорним туманом?

— Я ж думав: історична пам’ятка, і ти...

— Що, я? Радітиму, калічачи очі в дикості церковної писанини? — Тімурленков почав навіть дзвеніти голосом з гніву на нездогадливого дарителя. — Ти ж наш довірений на боротьбу з церковщиною і попами. Скажу тільки строго довірочно: нікому ні слова! — я почув остаточні вияснення з доповіді відповідального партробітника, — він приїжджав сюди для бесіди з крайовим активом. Ми скоро знищимо релігію, передусім християнство, — цілковито: — як викорчуюють первісний ліс, до найглибшого кореня. Для цього ми переважною більшістю вистріляли єпископів і священство з основною масою церковників. А храмові будівлі за винятком декотрих, з дипломатичности zostавлених тимчасово, ми розбили чи обернули в склади продуктів, або — в публічні нужники, як в Чернігові та інших місцях. Так зробимо скрізь. Собори: готичні і всякі, обернуться в склади або злетять в повітря, як тут — слов’янські. Цих не пошкодували, ближчих нам, то що говорити про чужі? Знищимо все: до рештки! де згадується ім’я “Бог” — всюди, в різних пам’ятках, щоб сліду не вдержалось: огнем знищим, залізом, динамітом! вирвем навіть остачу корінців. Більше того, обмислено в точних планах населений переворот; що це означає? — вистріляємо всіх, кому в голові зостається ідея Бога і держиться уява про церкву. Світові війни зруйнують основу старого світопорядку і його так званої культури, а властиво — системи забобонів: у книгах з філософії, історії, літератури, мистецтва. Все впаде в огонь! — з нього народиться нова порода людства, звільнена від потворних форм свідомості: наша, і ми здійсним програму появи. Думаєш, це — сама фраза? Ну, ні! Дивися: що я роблю, аби бачив твердість нашої настанови.

Тімурленков поклав аркуші трактату вниз, на кам’яний уступець пам’ятника, і чиркнувши сірником, підпалив їх: схопилось полум’я, почало чорнити і скручувати їх, перетворюючи на розсипчаті рештки, коли дим підвіявся аж до скульптурних облич на дошках, ніби — від офіри в їх ім’я.

— Шкодуєш, чи ні: ти, з “реаліями”?! — аж верескнув Тімурленков, надолуживши надзвичайними довідками свою попередню присоромленість від незнання: тепер Бісмурчак знекрилився, чого і треба партсекретареві: при ствердженні свого престижу зверхника. — Невже ти, з прозвиськом “убийбога”, тут, при мені, забув своє призначення: боротися з релігійними віджитками?! Повинен вважати його високою честю, при покликанні для партії: в перебудову людського роду.

Дивно! чомусь хімікові здалося: від Тімурленкова неприродно витягся і почав нагадувати старий малюнок козлоподобини. Відчувши також, ніби з ним самим робиться однакова приподібність, хімік зусиллям думки відсторонив обидві приуяви і вкінці згасив, аби зразу ж захватно виголосити:

— Який досконалий твій характер! — справді дзеркало взірцевості для кожного парткерівника: нехай на побудові майбутности не здригнеться, маючи крицеву непохитність, подібно до самого світоча народів. О, я тепер остаточно збагнув — до кінця: старі “реалії” вмерли; будуєм новітні, в обнову всього земного життя.

На доказ своєї просвітленості, хімік презирливо помахнув рукою і звіяв попільні рештки рукопису — з уступця, і вони, трохи кружачись, осідали на пісок, в той час, як два будівники майбутнього людства крокували в свій вибраний напрямок дня: найперше — по свіжі помидори, з ларька біля пошти. В дорозі до нього, Бісмурчак спохмурюється, підсумовуючи мовчки, для самозвітності: “Що я почув? одно: ”псаломщик” вигадав дикий, хоч мені, антирелігійникові, приємний страшний, і тим він звеличивсь, — тепер двигается шахматно, як ферзь, а я? здрібнілий пішачок: шкутильгаю поруч”. Досаду свою замкнув “убийбога” на серці! — ні тихої пари з уст: в незгоду.

Якраз тоді бібліотекар, без розважності і самовтіхи тюпаючи теж через сквер, призначив собі свіжу нагоду: “Вискочу в шіліну війни, хоч крізь пеклий огонь, і пошлю всю псарню к чортам звірячим!” Зиркнув віддала на сіродощану призму-обелісочок, з личинами, і пригадує: “багатьох, і я там! — обсмарували змії: за незгідну думку”

Біля стежки, на траві, заглядев другого жучка, дрібнішого, в замірі на відламану коникову ногу: бліднозеленаву, трохи зігнуту, — пробує перекусити її і, певно, взяти половину собі, а половину залишити муравликам бронзоватого кольору, що там возяться.

Була нога — мов целюлоїдна кріпкістю, жучок старався даремно; йому, зрештою, набридла невіддатлива здобич, і він досадливо відсмикнувся набік. Передумав: хотів прогнати суперників, але вони набігли на нього так, що зовсім зрікся спроби і поточився далі. Вони ж заподадливо вхопили цінність, що була вдвадцяттеро більша за кожного.

Спостерігаючи злісну гризню комах, бібліотекар вирішив: “Скрізь так, звідси до міністрів; щоб їх собаки з’їли!” — і сильно прискорився ходою до приятеля Анатолія: разом доправити розшук скарбности: про неї таїли намір.

ГАЛЮЦИНАЦІЯ В МУЗЕЙНІЙ ЗАЛІ

В незглибній примиреності походжає недужий по залах першого поверху, мимо стін, обвішаних тьмяними прямокутниками в багетах. З трьохсотлітнього мороку добрі фарби мерехтять, висвічуючи лиця, береги і ліси, хмари і заходи сонця з багрянозолотою курявою на дорозі: там серед великопишної рослинності, проходять череди, пастух виграє на сопілку, і вторить йому круглогруда птиця. Передається творчий захват від споглядання успіху: як людина покоряє поглядами довколишній світ, вичаровує на полотні, повторює всепобідною волею красу його і робить власністю душі. Один прибережний краєвид полонив потоком вражень, любих до замирання серця: стихії світові затихли, розласкались, мліють, як троянди в жароті, коли від недалекого моря припливає свіжість.

Кладучи шорстку долоню на дерево поруччя, Антон Никандрович мармуровими сходами вибирається на другий поверх.

Зиркає на антирелігійні плакати, почеплені в коридорчику; он — червоний трактор грізно насунувся на тонконогу, в чорній рясі,

фігурку: вона ж випручується останніми силами з-під переднього міжколісся і обома руками піднімає вгору хрест. Тракториста намацьовано в білій сорочці; замість обличчя, загальна пляма жовтого-рячого кольору. В даліні піднімаються доменні печі коло ниви: становлять фон для сцени переможного наступу на страхітливого “ворога”.

Людина дивиться на ближнього, хто потерпів каліцтво чи смерть від нещасливого випадку, і в душі змішуються: страх перед жорстокістю поточної неволі (нерозбірлива, кого наосліп поцілить, того скрушує, — треба берегтися), і відносний спокій. Бо небезпека проминула, а то самому б довелося лежати; виходить: я присутній тут, ніби після своєї можливої загибелі; з’являється цікавість до нещасливого випадку на вулиці, до надзвичайного: така сильна в нас.

Тільки в найсокровеннішій стороні серця говорить, мов би огонь заплаканих свічок, — милосердя, спочуття до муки людської... воно само; воно наодинці; відокремилось; його терпіння виходить за межі нашої фізичної особи, приєднується до незнаной нам духовної стихії життя, найглибшої з тих, що існують невидимо.

Приготувавшись почуттями до спротиву: на випадок, якби хто-небудь спробував зненацька закинути близькість або спорідненість із осмішеною постаттю під трактором, Антон Никандрович завертає в залу новочасного малярства. Зупиняється перед портретом Туркота, поета, хто з першими збірками з’явився під час революції. Вірші його з’єднали в собі гармонію пісенної мови — з драматизмом серця, розкритим через безконечно милі та оригінальні метафори на зоровому матеріалі всесвіту. Була весна в українському житті — торкнула струни в серці.

По довгій і тернистій еволюції гросмайстер віршу став бардом режиму. В дротяній клітці офіційного світогляду висвистував сірі, мов штукатура на касарнях, частушкоподібні балалайковотонні штукенції. Сплататизовані метафори мали смак табуретного дерева: з наказу треба гризти його в шкільних хрестоматіях.

Душа народна розп’ята на Голготі; але він вигомінковує одочки можновладцям; затуляє розрив у храмовій завісі — стандартною мішковиною, витканою з ідейок, що назбирав, нудячись над бро-

шурністю. Зрештою, остаточно закрив рану свого серця орденом і з непорушним обличчям сів у фотель міністра.

Волосся в просивинах випружинюється з рівної зачіски і обрамлює чоло; а вираз видовженого, чисто виголеного обличчя — гордий; за неоправленими скельцями, в близькозорих очах, затаїлась думка, що звикла сягати далі, ніж маніфести. Краватка, туго стягнута, чорною прямизною різко контрастує з сніжно-білими ско-синами комірця; також різко відзначається, аж вогніє, на темноси-ньому шевіоті орден. В особі — замкнутість і випростаність; внут-рішня, чисто духовна напруга і переповненість іскрами в нервах, як буває в чутливих людей. Взяв крісло Антон Никандрович, сів на-проти і пильно дивиться; дивиться безконечно довго — так довго і так зосереджено дивиться, аж поки на полотні обличчя здригнулося і губи, хоч нечутно, ніби промовили початок слова і застигли.

— Що собі заподіяв? — шепоче Антон Никандрович.

— Знаю, — відповідає портрет; — знаю, як думаєш. Треба було...

— Ой, помиляєшся! Навіщо освячуєш торттури для духу, що сам його ж пробуджував. Звав до справжнього призначення.

— Тш-тш! — поет підняв палець і кинув поглядом на сторону; — тихо говори, бо кожне слово стежать. Вони вмайстрували в стіни апаратики.

— Мовчу.

Через хвилину Антон Никандрович говорить тихо, мов комаха до сусідки:

— Хай би ти руками рухав, мов би освячуєш; а навіщо ж протилюдські думки впинаєш у чудесну вимову і калічиш її?

Портрет мовчки, з нестерпною мукою, скривлює уста.

— Гаразд. Міг почування зберегти, а ти й їх віддав на службу.

— ...Відзначають перехід краплинок крові в серці!..

Портрет заплющує очі, страждаючи.

— Що ж робити? — в розпуці вишіптує Антон Никандрович; — зрештою, міг би хоч віру сховати в тайнику душі.

— Неможливо. Вони й віру віддзеркалюють. Я в залізнім перстні. Благаю: ні слова.

— Зараз скінчу. Твоя душа пішла проти сумління народного.

— Не так! — протестує портрет, — маю глибоку причину, віддаючи душу на загин.

— Що?

— Чую, звідки гроза; чую, як ладять гармати, кулемети і гвинтівки на погибель Україні. Вистругують шибениці. У ворожому гніздищі, під свастикою, постановлено: стрибити український народ; викоринити його з чорнозему, а поселити німоту. Чую: смерть підходить до границь. Кличу, кричу, попереджую!.. Бачу: лжехрами височіють, служба правиться — сатанинська служба; замість Євангелії, книга з чорною готикою... і заповідь накреслена: “Вбий кожного несвого; якщо ж залишиш жити, — оберни собі в раба! Всіх одури, бо це дозволено; і над всіма знущайся, бо це дозволено: ти надлюдина!.. Забудь милосердя! Полюби кров, що дзюрчить із простреленого серця кожного, хто сторонній, зроби злочин чеснотою... Насмійся з святого! Роздави совість, як гадюку під крицевою п’ятою, бо то отруйний забобон, розслаблює волю надлюдини — пана! Будь, як тигр: насолоджуйся криком жертви, сій руїну і смерть...” Накреслена заповідь, потверджена печаткою: знаком черепа. Цілують книгу, клянуться на ній; і того, хто склав її, називають: пророк. Бачу, чую і от: напинаю вітрило на кораблі самопожертви, кораблі порятунку. Іншого виходу нема. Північний режим протиставляю смерті. Народ рятую!..

— Помилка! — вишіптує Антон Никандрович, — ти ж бачив голод тридцять третього року: отакою мукою північний режим нищить народ і однаково ж відкидає милосердя, зневажає людину, як худобу. Вона для нього — нікчемна, треба вбивати, аби рештки зробити слугами і кинути світ до підніжжя червоного трону; впроваджує заповідь сатани; насмійся з святого.

— Правда! — сумно згоджується Туркот, — і тому розділимо ролі: я кликатиму до війни з одними жандармами смерті; ти — з другими.

Антон Никандрович водить пальцем направо і наліво:

— Так не можна! Треба разом опиратися проти обох, бо буде братовбивство.

Поникає головою портрет — говорить:

— Завдання перевищує мої сили. Якби ти знав, як важко триматися. Змушений виймати душу свою з грудей; робити кобзу з неї; струни натягати з нервів свого серця: обвивати їх ниткою думок і награвати мелодію в тон команді — в тон скаженому скреготові зубів володаря, що мучить людність. Роблю так, бо смерть північна розтягнута на століття, і можна надіятися на несподіванку долі; а німецька смерть швидка: за десять років сконає остання українська людина.

— Тобі тяжко!

— Вкрай! Рятую сам інстинкт самозбереження: я будую з нього шибеницю собі самому; високо вішаюся — віддалитися від пащеки дракона, що роззявляється внизу. Петля туга; затягається зовсім помалу. І тому я маю час вигравати на кобзі мелодію, приємну потворі. Слухає вогнеязика і спиняється. Треба тобі знати, як я її зачаровую: нарочито співаю з справжньою щирістю; відкупну мелодію творю, як свою власну — найзаповіднішу, бо інша ні до чого. Перестаю собі вірити. Вбиваю в крові свого мозку, в надрах свого “я” — останній опір, бо навіть іскорка його зрадить мету: я загину на порозі нового світла, на порозі сонячного едему, що робиться дійсністю; едему, до якого прагнуть знедолені: держави трудящих, де немає жодного паразита. В ній — радісний труд. Честь. Пошана до гідності “сірої людини”. Повна справедливість. На брамі — вартовий з полум’яним мечем. О, моя мріє! Стою на сторожі коло тебе, непорушний, як скеля. Мені судилося скласти перший хорал в ідеальному суспільстві, що про нього провістили світочі людства. Рвуться акорди мої — серпневий грім; сонячні мечі снопами летять, прошивають гідру варварства.

Останні слова, повні гніву, звучали патетично і різко.

Портрет примружив повіки; застиг мов мармур: ні іскорки прихильного почуття, тільки грозова ненависть і презирство. Згодом обличчя зм’якшилось. Губи здригнулися від болю.

— Вони закатували б моїх братів і сестер з дітьми. Так і сказали: ваше ім’я, коли буде не з нами, становитиме силу, ворожу для нас. І ми вас знищимо з усіма родичами. Якщо хочете врятувати їх, робіть вирішальний крок: все буде гаразд. Почесті, нагороди, багатства посиплються на вас, як дощ. Так і сказали; і я, щоб поря-

тувати рідних, навіки занапастив свою душу. Тільки той, хто має ніжне серце, зважиться на мій страхітливий вчинок. Тонучи в пекельній воді, я, душа пропаша, знаю, що рятую найдорожчих... Осудить! Проклянить! Благаю всіх! — застогнав портрет від душевної муки.

— Чоловіче! — раптом звертається Антон Никандрович, при-тишуючи голос до нот найслабіших, — треба перемислити...

— Ш-ш! — розширює очі і піднімає брови портрет; підійди сюди, я дещо скажу!

Антон Никандрович припадає до рами і наближає вухо аж до полотна.

— Я складаю дрібненько писані твори в бляшані темночервоні коробочки з-під індійського чаю. Вночі виходжу в сад. Копаю глибокі ями і зариваю коробочки на дні; а зверху яблуньки насаджую. В саду, коло моєї квартири, довгі ряди дерев, що, виростаючи, під своїм корінням ховають скарб. Жива сітка облутує — земля закриває крики моєї душі.

— Де ж ти пишеш? Скрізь — апарати.

— О, я винахідливий! У саду були гробки — там спочивали предки колишнього домовласника. Заціліла тільки одна могила з гранітною плитою і дерев'яним хрестом. Я перебудував її: вийняв кістяк і поховав по сусідству; вичистив домовину, — вона чудесно збереглася!.. обліпив її старими газетами. От, підходжу, піднімаю плиту і влізаю в могилу. Опустивши плиту, вмощуюся в домовині, як звичайний мрець. Накриваюсь віком, поставивши поруч свічку; падає світло на папір, і я тоді блаженствую.

— Коли ж рукописи викопати? — цікавиться стариган.

— А навіщо? Як пропадуть під корінням, і добре.

— Не розумію.

— Дуже просто: бляшані коробочки поржавіють, і розпадуться під тиском коріння, що зростає. Припавши до тліну від моїх папірців, воно всотає їхню сутність і соками винесе нагору, в гілки, в листочки. Закиплять яблуні молочним цвітом, і в кожній пелюстині аж засвітиться все, — з мого серця. Будуть люди дивитися і казати: “чудесний цвіт!” І поети з-посеред них відчують неодмінно, що світиться, шукаючи собі живого слова. Змушені будуть відтворити

зміст і красу мого чуття, похороненого навіки. Запевняю! Я й сам так би зробив.

Портрет говорить, а сам блідніє, ніби розтає в імлі. Антон Никандрович, додрімавши, відхиляється від нього і випростовується, аж золотисті цяточки масою пливають перед очима.

Пересиджує в кріслі старий, поки цяточки згаснуть, а тоді спішить на вихід, до цілющого повітря. Він собі розмірковує, йдучи додому: “В надмірному збудженні почав я перебирати відтінки враження, що справляє портрет і, хай йому абищо! — доморочивсь до сновидних галюцинацій. Властиво, Туркот задкує до безодні, прославляючи свого терзателя. Пісенна сила діє в зворотному напрямку. А однак і в казенних творах зберігається мова; з таємничою могутністю, як ворожбитство; і прекрасна!.. Ні, без небесного світла, краса — облуда, інструмент зла.

Щокроку стариган правою рукою тяжко спирається на трость, а ліву широко відкидає на сторону; мимовільно зриває листочок з липи: нарівні з капелюхом, — і обторкує пухнату зелень.

МОРД

Стурбовані громадяни збираються в гуртки і знов розпорошуються біля “комодної” мешканевої озії; так метушаться мурашки, коли жорстокосердні гульвіси чи пильні дослідники розворушують їхню домівлю. При дверях мундирно біліє міліціонер: тисячолітня непорушність на обличчі.

А блідновосковий чоловічок, знервований, як на пожежі, переходить від гуртка до гуртка, поблискуючи огниками страху в очах.

Антон Никандрович і собі притуляє обличчя:

— Що сталося?..

Мовчання, замість відповіді. Сам воскуватий підходить по тривожній орбіті, котрийсь раз повторити оповідання:

— Я прокинувся від моторошного крику, виглянув на вулицю, а вже починало сіріти, — нікого нема; курю. Аж ось двоє виходять з дверей! Тоді я надів плащ і теж — на вулицю, до них:

— Хто кричав?

— Провалюй! — сердито сказав передній.

— Хтось кричав у сусідній квартирі...

— Гляди, щоб у твоїй ніхто не закричав. Змотайсь додому!

— Не піду, — сказав я.

Вони перекинули мене на тротуар і побігли. Я схопився та — за ними, аж на вулицю “Зелену”, — нема, десь зникли. Вернувся сюди, заглянув у сусідню квартиру: — жаж!..

Збоку мініатюрний старушок, чистенький, ніби на срібній медалі, зблизився до гуртка і наставив до вуха долоню:

— Що тут? — торкає лікоть Антонові Никандровичу: делікатно, так пилинку зтрушують.

— Мабуть, злودیство.

— Убили дитячого лікаря, Криловського, — свідчить поблідавий.

— Криловського?! — відсахнувся старушок, — убили?! Найшляхетнішу людину... — Боже!

Поклав собі старушок долоню на чоло і пішов до акації, крізь яку проривалося світло.

Восковиковий продовжує:

— Я заглянув до лікаря в кабінет — нема нікого. Напроти розчинені двері, до двох сусідів: вони з однієї установи; з якої, — це не моє діло. Я заглянув — і там нікого нема. Тоді я пішов до ванної. Дивлюсь: під стіною скорчений чоловік лежить; руки назад повиламувані, сорочка вся чисто змочена кров'ю: мабуть мучили. Губи і щоки відрізані, можна в обох рядах зуби рахувати; ніс теж відрізаний. Одно око виїняте, а друге перерізане надвоє. Горло посічене, як і груди, видно, бритвою. Кров на долівці, на ванні, на тепловій батареї, патрали людину, як звіра. Я глянув і затерп; не можу з місця рушити. Так мені погано стало, мов би хто молотом у груди вдарив. Я вхопився за одвіртки, отямивсь, а тоді на вулицю. Вдихаю повітря і весь тремчу.

Свідок ілюструє оповідання — жестами. А мову перехоплює жінка з чорними: як від вугільної копірки, косами, одягнута в халат.

— До лікаря тимчасово вселили двох напіввійськових, а йому залишили кабінет. Сьогодні вночі ми чули, бо стіни в нас тонкі, що там було гуляння з випиванкою. Професор виходив просити: “Затихніть!” На нього гримали, і він вернувся в кабінет; ходив з кутка в куток. Перед самим ранком він закричав, що треба бути людьми, що він заснути не може, а скоро йти в клініку: там ждуть хворі діти. Як він допоможе їм, коли в самого важка голова?.. сказав: “так заважати іншим, як ви, можуть тільки хулігани”. Зчинився гармидер; затупотіло, завовтузилося; — мабуть, п’яні кинулися на професора і потягли в ванну: розлігся такий страшний крик, що всі в домі попрочкались, а не сміли зайти в квартиру до професора, бо знали про тих двох, — ну, що то — з установи...

Жінка перестала говорити: підняла ліву руку і нігтем великого пальця водить по нігтеві підмезинного; а правою рукою поправляє халат на грудях.

Чого зацікавили уста, охочі до мови? На кого поглядають скося очі? — на суб’єкта, що від диньоподібної фізіономії вухо в нього віросло, як лопух, і відкопилилось до бесідницького гуртка. Поплямлена спина повернулася в “три чверті”; черевик поставлено закаблуком на стерту цеглину, а передком похитувано на вітерці. Не то що уста в гарної жінки — в солов’я заціпеніють!

Антон Никандрович помітив, як ворушиться, як зростає в його сторону замурзаний мускулястий лопух, і вирішив тихо “змитись”.

Хотів кинути в напрямку до свого гнізда, а заглядев діагноста Колодкевича, що піднімався цементовими східцями до жажливих дверей. Він — найближчий приятель покійного; довгорукий, з велетенським вигнутим хребтом і гострими ногами, подоби́на старочасного витвора. Два роботяги: височенний, понурий діагност і середній на зріст дитячий лікар, ретельно виголений — лагідна усмішка на обличчі, — становили взірєць, повний різкого контрасту.

Не було в місті другої людини, шановної, як дитячий лікар Криловський! — батьки малят дивились, як на подвижника. Сотні порятував він від певної смерті, а тисячам інших поміг у тяжкому

стані: тому його клініка на околиці стала місцем своєрідної прощі для батьків — громадян міста.

Керівники кували безконечний ланцюг адміністративних нісенітниць і не могли дати ради ні з санітарними обставинами, ні з мешканевою скрутою, ні з постачанням і ні з якою справою для добробуту, а навпаки: всіма страшенно “партійними” діями доводили місто до розпачливої занедбаності, — їх авторитети блідніли перед ім’ям дитячого лікаря. От, погашено!

Колодкевич, вертаючися, ступає по цементових східцях — так, мов при кожному кроці підрубують щиколотки: валиться то на правий, то на лівий бік, а долоню тримає на очах.

І від того холодисто стало Антонові Никандровичу; скоріш додому!

“Я в царстві демонства”, — ідучи геть, відзначає стариган, — “напевно: звідти великі й маленькі розпорядчики: скрізь”.

В течії думок настає розрив. Думка про життя, яким керують тойсвітні приявники, застряє, як розжеврений цвях, в свідомості; мучить здогад: а що як справді, вони захопили стерно і, спрямовуючи народи в прірву, сміються з них?

З’являється в уяві кінь, запряжений в дріжки; пасажири, підсвітники, шосили батожать тварину і регочуться. Перед очима тваринки почеплена табличка з написом: “щастя” і з образом шаньки, повної вівса. Кінь летить до краю безодні, давлячи і калічаючи стрічних, а поганячі з азартом стьобають його, і збираються сплигнути в останню мить на землю.

Картина така небезпечна, що Антон Никандрович оглядається, чи хто-небудь не помітив її, і зауважує, на відстані півкварталу, жовту фізіономію, якій належить лопух. Пожований суб’єкт волочиться назирці. “А! стежить, але перехитрю”.

Замість повернути ліворуч на коротку дорогу додому, завертає на праву сторону і раптом спиняється перед двома величезними статуями з бетону: тих, хто допіру — з дрожок. “Гм”, — нехотя стариган вертається назустріч лопухові на жовтій голові, а той ментально — назад! Дивився стариган, аж поки лопухач, озираючись, зайшов за ріг.

Тоді блискавично креснув Антон Никандрович через браму і обкреслив криву поза флігелями. З ласкавою посмішністю відповівши студентам на привіт, поспішив мимо “анатомки” до другого виходу з двору. Біля її дверей побачив коня, запряженого в гарбу. “Як він опинився тут? — здивувався стариган, — ага! розумію...” Гарба навантажена голими трупами: для дослідів; як на возовиці. Підводчик потяг згори величезного мертвяка; тримаючи за стопу правої ноги, перевалив собі на спину і поніс до дверей. Ліва нога нещасного покійника відкинулася в повітрі, а голова, між повислими синіми руками, заскакала, б’ючись об каміння, що ним геометрично вимощено двір Медичного інституту.

Видалося: нібито кінь, фіялковоокий кінь вороної масти, остеріг: “Чого дивішся, діду? Іди скоріше геть, бо і з тобою те буде!”

Антон Никандрович, вражений, вихопився з двору через другі ворота; обкружив квартал і пішов низинною дорогою, по колишньому річному дну, до свого кубла.

ПОРУШЕННЯ РУХУ

Раніше, ніж зайти до вчителя, Олександр і Ольга походжають близько його квартири, коло чорного струмка, що котиться в глибокому вузькому рівчаку, обриштованому дошками.

— Я згадав: мій знайомий, “медик”, має проект перебудови організму: в зв’язку з харчовими труднощами, всім шлунок звузити і кишки вкоротити. Багато інших реформ. Весь організм розрізати на частини і зшити наново, на основі ощадности, в раціональному плані.

— Він маніак! — скрикнула Ольга.

— Ні: автор твору: “Револьюційна хірургія”. Подібно, водячи пальцем по плану, розтинають народню душу і зшивають наново, аж задихається в корчах.

— Небезпечні думки, — шепнула Ольга.

— Мабуть! Мати любить сина, — нехай доведуть мені: тут матеріалістична первоснова! Ні, “псаломщики”, в душі — неуявима тайність.

— Здається, знають.

— Можливо; недарма з кулями заборонено. Коли прочитаю сторінку Сковороди, щось аж світить білим огнем до серця. Наші дядьки вгороджували в землю скривавлені пальці з обідраними нігтями: тримали її, святиню і порятунок. Отак чіпляюся за особисту думку. Нехай сплять голову, — тоді їхня взяла. Потайки допитуюся свого. Ніби видіння стоїть і манить. Хочу здерти пов’язку з повік, а вона, мов залізна, приросла до черепа. Не можна! Мусиш думати згідно з інструкціями.

— Погано, любий; а в буржуазному суспільстві, яка ж правда?

— Ольго, уявім собі: вириваємося з нашої дійсности...

Несподівано з високого вікна линула жінка змилену воду в струмок. Оббризкала Ользі рукав і шоку; без виразу подивилася прекрасними, як топази, хоч припухлими від заспаности очима на покривджену і ліниво причинила вікно.

Олександр поспішив на поміч подруженьці, що хусточкою стирала мильні плями; глянувши на струмок, він закричав:

— Громадянко, гроші з водою вихлюпнули!

Вікно недовірливо розчинилося; карі спитали:

— Що ви кажете? Де ж гроші?

— Он, — показує Олександр, — на воді... та поспішіть, бо тікають!

Через секунди, очі стояли коло струмка. Пошукавши, наблизилась до Олександра:

— Нема там ніяких грошей. Що ви дурите? Як вам не соромно?

— Як? Розповідають: недалеко від пожежної команди якась жінка, бачивши перехожих, линула на них змилки. Їй сказали: — свиня. Прикро, коли особу, можливо, надзвичайно гарну, як і ви, прилюдно ображають. На цій вулиці подібні речі неможливі.

Взяв Олександр свою супутницю під руку — повів потихеньку далі.

Розпатлані карі очі подивилися вслід, зідхнули і грюкнули дверима.

— Забудьмо про канаву, — сказав Олександр, — про змилки з мідного тазу! Уявім, ми зникли звідси: ми за кордоном; бажаючи реформувати суспільство, посилаємо статтю з своїми думками в центральну газету. Розстріляють нас?

— Я читала американський роман з такою ідеєю. Навіть не замкнули автора.

— Бач! інша атмосфера, ніж у нас; там — право думки і закон, що охороняє особистість. Нам трублять: “найвільніші!” — а спробуй слово вільно сказати, — зразу...

— Обережно! — спинила Ольга і поглянула на сторони. Нікого, крім обшарпанця, що з шумної вулиці біг назустріч, вона не побачила.

— Держіть його! Держіть! — закричали люди, юрмою вибігши з-за рогу вулиці: — порізав! держіть!..

Небритий здоровило в лахмітті наближається, як вихор: з потемнілими і зм'ятими губами, з круглими очима кисломолочного вигляду, як буває в неспросипних п'яниць. У правій руці виблискує “фінка”; ліва придержує полу піджака: звідти щось віддувається.

— Ольго, стань за дерево!

Дівчина відходить за стовбур “катальпи”. Астряб дожидає над краєм рівчака, мружачи очі. А здоровило, маючи вільну стежку, гонить мимо і раптом, перечеплений, з розгону падає на цеглу. Підводиться враз, підбирає речі, що вилізли з-під поли, і — до Астряба; відкидає руку з “фінкою”: в розмах різнути під ребра. Тоді бистро підбором черевика Астряб стукає його під колінну чашечку.

Ойкнув, випустив “фінку” злодій і, схопившись долонями за коліно, присів; обличчя тінисто взялося болючими зморщками.

Підбігли переслідувачі; накинулися на босяка і почали місити.

Засюрчав міліціонер; з'явився наостанку, біліючи піджаком серед сірого людського одягу.

— Громадяни, розійтися! Ну, давай!..

Відразу люди повідходили набік, а доглядач спокою повів обшарпанця на вулицю, де спинився трамвайний вагон, і десятки очей спостерігали видовисько.

— Ми з тобою стрінемося, — grimнув босяк на Астряба, коли в похмурій рішучості випручав лікоть від міліціонера і оглянувся: запам'ятати ворога. Астряб крикнув:

— Дельфінця знаєш?

От: вуркаган, присліплений злобою, впізнав супротивника, і очі осмутніли; пересмикнулися губи.

Без слова, повернувся і пішов, куди ведуть.

ВІДСТУПИ: В ЗДОГАДНИЙ МАЙБУТНІЙ І СПРАВЖНІЙ МИНУЛИЙ ЧАС.

Уявім: хрипко прозначить прокурор: “найвища міра”. Суд, покуривши за дверима, проголосить, що Гаврило Коробка (прозвисько: “Чик”) присуджений до розстрілу, однак берпучи до уваги, що жертва нападу лишилася жива, — замінити смертну кару на десять років примусових робіт; присуд остаточний і оскарженню не підлягає.

На сніжно-болотяному каналі, попихаючи тачку, по коліна в грязюці заходиться злочинець будувати прийдешність; потім темна нічка-мати поведе в барак, натоплений, як лазня; а там вурки питимуть самогон і кластимуть на стіл паспорт і дозвіл на виїзд; і коштуватимуть папери визволенні три тисячі. Повірять вурки в борг, як братові, бо знають “Чика”.

Буйна голова повернеться в “малину” — лоно, звідки несподівано вирвана. Візьметься до помсти... Ні, не візьметься. Тужити-ме, як звір.

*

На баржі, нещасливо наміченій для розграбунку, зчинилася бійка, і скривавлений Гаврило Коробка захлинувся в розбурханому морі. Морозні буруни пекли під груди, “Чик” почував: покладено його в водяну труну, і зараз — кришка.

Хто ж порятував? “дельфінець”: наймолодший портовий босяк — добрий плавець; змучився, тягнувши “Чика” до прибережного каміння. І простудився так, що цілий місяць горів, як соснова дошка в залізній грубці, — в портовій “малині”; викрикував дивовижні речення; кашляв; когось гукав. А на “Чикові” за тиждень загоїлось, як на ведмедеві. Упадав злодіюга коло хлопця, мов мати; і братва в “малині”, ходила навшпиньки, говорила тихо. Видужавши, “дельфінець” подався невідомо куди; прощаючись, казав “Чикові”:

— Вибираю свіжу дорогу, Гавриле Кириловичу, і раджу кинути “мокре діло”! Не смієш людську душу виймати з тіла. Вона не від тебе дана і не ти її господар. Коли стрінемось над тілом людини, що вбив, — не жди від мене ласки!

— Ти знав його раніше? — спитала Ольга.

— Знав. Коли я нездужав, він зібрав вуркаганський цирк. Притягши в кішло злодія, назвав “митрополитом”. З краденими церковними речами розбишаки почали передражнювати: по-п’яному, богослуження. Засвітили свічки. Поставили хрест на столику; поклали Євангеліє в шкіряній оправі з металевими застіжками. По стінах кішла розвішали ікони і одягли “митрополита” в ризи.

Бавились, передражнюючи богослуження. Змішували молитву з брудною лайкою, а непристойні вирази хором співали, замість “алілуя” і “амінь”. “Митрополит” розкрив Євангеліє і став водити пальцем десятикратно заплямованим кров’ю. Читач з нього був невправний. Він затинався на кожному протягуваному слові. Книга випадково розкрилася на оповіданні апостола Луки про розп’ятого Ісуса. Ти читала?

— Не було нагоди, бо книжки не бачила. Перекажуй!

Починається так: стоїть Ісус перед судом, як обвинувачений, коли народ вимагає, щоб Пилат звільнив розбійника на ймення Варрава, а Спасителя присудив на смерть. Пилат, зрештою, погоджується, і от на смерть ведуть осудженого без вини; милосердні люди ридають, а Спаситель втішає їх. В урочищі “Череповому” розп’яли невинного; поруч розп’яли також і двох злодіїв: одного по праву руку, другого по ліву. Спаситель, страждаючи на хресті, прощає своїх мучителів. Серед присутніх знайшлися такі, хто насміхаються з нього, і приєднується один розп’ятий злодій. Він гово-

рить Ісусові, що, коли ти — Господь, то і сам звільнився, і нас порятуй. Другий злодій докоряє першому, кажучи: як же ти Бога не боїшся, осуджений і катований; ми з тобою заслужили кару — як робили, так нам і віддячено... а Ісус? Нікому ж ніякого лиха не заподіяв. Потім звернувся цей злодій до Спасителя і так благає: — як прийдеш у царство своє, то згадай і про мене, грішного.

Тоді відповідає йому Ісус: — Кажу тобі істинно, вже сьогодні ти будеш зо мною серед блаженних.

Коли “митрополит” починав читати, шибеники шкірилися і жестикулювали. Дедалі з більшою цікавістю вслухалися в оповідання. Позатихали, дивляться на блазня-лжесвященника; очі блищать. У декотрих губи починають кривитися, як у дітей. Гаврило Коробка хмурився і темнів, мов камінь. Один закрив долонею обличчя, ніби по ньому ножем різнували. Другий тихо підійшов до столика: — “Я!... я — злодій! Мати з голоду вмирала і за мене молилась; у неї тільки мідна іконка була, маленька, на обшитій дощечці. А я мав золоті годинники і пропив...”

Злодій шептав, перебиваючи читання, але ніхто не рушився з місця. Тоді він замовк і присів до столика. Погляд у нього був ніби зовсім невидючий. Того ж вечора він зник з “малини”.

Через місяць, зовсім видужавши, я наслідував його приклад; пішов на стежку доброчинності — в суспільство, в якому вуркаганство має, так би мовити, державний характер...

— Тсс! — спинала Ольга.

ПРОБЛЕМА ЧАКЛУНСТВА

— Ніколи не бачив, щоб слово з книжки так вражало людину, — сказав Олександр.

— А раніш вивчав Біблію?

— Ні; Серпокрил обіцяв скоро добути повний текст. Казав, книга має обгорілі палітурки: вихоплена з пожежі. Але моя бійка мабуть суперечить заповідному духові.

— Суперечить? — обурилася Ольга, — а грабувати і різати, — не суперечить?.. Вечорами не можна жінці по вулиці пройти: роздягають, б'ють. Міліції ніби нема, все на головній вулиці гонить публіку від трамваїв, повних, як коробки з сірниками. Але з тобою я не боюсь.

— Перетерпимо біду, — сказав Олександр, — бо в нас окремий відбиток надії, ніби з справжнього едему. От, Антон Никандрович: знаєш, яка в нього хвороба?

— Кажи!

— Незнаний досі рід душевної недуги. Людина з суцільним характером і надзвичайною силою самоосуду примушена, під загрозою смерті, десятиліттями говорити і думати наперекір собі. Щодня публічно заперечувати свій етичний ідеал. Просвітку ж на зміну становища — ніякого. А вигляд масового страждання і вбивства мільйонів безвинних весь час перед очима. В старовину від цього ставали ясновидцями і пророками. Твоя думка?

Ольга відказує, ніби роздумуючи:

— Бувши студентом, він заручився. Наречена померла, і він весь вік оплакує її. Кажуть, — я сама не бачила, — він носить два золоті перстні і спритно повертає руку, щоб їх не видно було. В нього недуга нещасливого серця: мені дуже жаль його.

— Ну, поведу до ворожки.

Ольга невдоволена:

— Старого академіста до ворожки?..

— Чому ж ні? Кардониха півмертвих з труни піднімає.

— Чула.

— Нервово хворі виходять і світяться, як ліхтарі. Вона привидами потрясає душу і, пробуджуючи надію, відроджує. Я здушую в собі потяг до чародійного, думаю, — дурниця. Зате навколишня дійсність розумна і смертельно сіра. Хоч повісся при вході в клуб "Профінтерн".

— Я чула, Кардониха не любить ворожити, і дівчата рідко ходять до неї.

— Але скіляє. Одного сухітника виписали з лікарні, як безнадійного: стукотів на милицях, не міг мурав'я догнати. Уяви собі, виликувала!

— Поїла зіллям і соком з городини; — я чула теж; самої моркви пішло півтонни.

— Можливо, — говорить Олександр без захоплення.

По короткій павзі продовжує:

— В Кардониhi залізний характер. П'ять разів її арештовували; півроку тримали в одиночній камері. Випитували, як лікувати туберкульоз. Вона ж — ні слова. Тільки й сказала: “Нехай дадуть окрему палату при клініці, всіх лікуватиму.” Скандал!.. Світила медицини, і поруч ворожка; у світил дуба дають, у ворожки піднімаються з одра. Її спровадили б до приполярних оленів, але слідчий був кволий; жалівся: під грудьми недобре, мабуть...

— Не так було! Дві тещі, її пацієнтки, дивовижно вилікувані, сказали: підемо з дому або Кардониxu випустять. В них зяті — голова міськради і прокурор; жіночий фронт переміг.

— Погоджуюся, — сказав Олександр, кладучи їй руку на стан. Відвела його руку й оглянулася; барва почервонила щоки.

Олександр приспішено доводив, що народня медицина має дійсний ґрунт.

— Має, я знаю, — перебила Ольга, — треба поводитися, як слід.

Повеселішала і взялася перечисляти:

— У Кардониhi мати, баба, прабаба, прапрабаба і так до десятого покоління, були ворожки і шептухи. Вона успадкувала їх таємниці про зілля і збирається передати дочці, як та скінчить медінститут. Зрозумів?

— Ні.

Ольга вдарила його по руці.

— Ти дитина.

— А звідки в Кардониhi привиди?

— Не вірю; я матеріялістка.

— Інші матеріялісти вірять. Глянь! Революційні хірурги закладають вірити, що ми, райські мешканці. Чаклунство в грандіозних вимірах: від нього, Ольго, треба тікати на острів без програм. Будувати саклю з дикого каміння. Привчати звірят. Стрічати схід сонця — найдалі від установ.

— Любий! — тихо промовила Ольга, — вчора в моїй уяві весь вечір стояла картина: ніби ми живемо далеко від людського шуму, на смужці зеленої землі, серед океану.

Зідхнувши додала:

— На жаль, там немає магазинів; а я мушу дещо дістати для Антона Никандровича. Скоро вернусь. Веди його до Кардониhi, але, будь ласка, нехай буде просто приємна прогулянка.

Ольга доторкнулася до його руки і пішла.

КОЗАК У “ГАДЮЧНИКУ”, ЯКИЛИНА І ЛЕБЕДІНОВ

Недалеко від рогу вулиці стояв прославлений в околиці “гадючник”: пивна, де товклися день і ніч нетверезі.

Офіційно споживали пиво, закусуючи солоними бубликами, — а неофіційно: “молоко з-під скаженої корови”. П’яниці немилосердно тиснули один одного; простягали руки по пиво через плечі ближчих до прилавка, звалюючи картузи і кепки. Обливали вуха піною з кухлів. “Готові” гості зсувалися під стіни, тонучи в махорчаному смороді, що звично з’єднувався з гамором, криком, ревом і прокляттям. Раз у раз починалася штурханина, переростала в мордокалічення, а кінчалась, коли циклопічний “вибивайло” рушав із-за стійки і, взявши бешкетників за коміри, висипав їх, як груші, на вулицю і з брязкотом зачиняв двері. З олімпійською величчю ставав він за стійку, і свинство негайно розгорталося далі.

Вибиті з пияцького щасливника переверталися на тротуарі, кряхкотливо спиналися на чотири, обтирали згіджені обличчя об рукав; декотрі безпосередньо западали в непритомність на півдня чи півночі, і перехожі мусіли обминати нечувствєнні снопи людського тіла в бридкому лахмітті, розкидані по мерзотних калюжах.

Пиятика з такою красою миналася безкарно, бо особи, підібрані з калюж і спроваджені в районні відділи міліції, мимрили, що мали на меті підтримати “державний бюджет”. По місту “гадючни-

ків” — так рясно, що міліція не встигла б доглядати ладу, якби навіть виключно ними опікувалась.

Мужчина середнього зросту, сіроокий та смаглолиций, з гостро закрученими білявими вусами, а з просивиною на скронях, покидає “гадючник”. Попеляста “косоворотка” розхристана; чорний піджак відсунувся з грудей.

— Щоб ви сказали! — гнівно бажає біловусий: — я кажу: раків до пива! а вони: нема раків... я кажу: принесіть! — а вони знов: нема. Наловіть, як нема! До річки підіть і наловіть! Ей, куди поспішаємо? Сті-і-й!

Астряб хмурно глянув на нього і стишив крок. Біловусий наблизився, маюючи правою ногою хвилю на тротуарній цеглі, і вхопив студента за петельки.

— Куди йдеш, молокосос? Одвічать треба, коли старші питаються!

— Я йду до одного чоловіка, що занедужав; він старший від мене і від вас.

— Що?! — розлютився біловусий: — від мене старший? Не може бути старшого від козака Борзозоня! Щоб ти знав. А як є старший, значить, він старший і його треба слухать, а ти... Значить, ідеш до старшого?.. Правильно! Молодець! Іди к чортам собачим! — заключив мову біловусий і випустив Астряба. Через секунду роздумав:

— Стій! Завертай! Треба випить, коли старших шануєш.

— Я не буду пити, — сказав посміхаючись Астряб.

— Мовчать! — визвірівся біловусий; — слухай, що тобі кажуть! Вахмістр Борзозонь на австрійським фронті гасав. Не сердься, синку! — змінив тон біловусий і загомонів навіть ніжно: я бачу, ти хороший хлопець; не думай, що я п'яний... це, синку, в мене від печалі. Колись Борзозонь був із шаблею, як кречет; а приборкали... приборкали, в сибірський сніг посадили, — біловусий заговорив зовсім смутно: — тепер Борзозонь нікому не потрібний. Ей, ви! — заgrimів несамовито в віконце, затулене дощечкою: — дайте пива!

Віконце непорушне.

— Іродові душі! Пива! — ломить Борзозонь віконце.

Виставилася, замість прийнятої дощечки, сиза, розпухла фізіономія і з злою офіційністю відрізала:

— Сьогодні через вікно продажу нема!

— Як нема?! — обурено і здивовано перепитує Борзокінь і намагається надати голосові поважності: — ібо чому нема?

— Нема, бо нема, і нічого голову морочити!

— Слухай, будь людиною! Ну, чого ти кричиш? Тебе просять, дай два кухлі пива, а ти не розумієш. Глянь — ось хлопець іде до старшого чоловіка, той старший, можна сказати, помирає, це я поважаю, хвалю, значить, що йде, бо серце є ось тут! — Борзокінь стукнув кулаком себе в груди, — а ти?.. Чи можеш сказати, що созданий по образу і подобию? Ні, не можеш. Бо не розумієш, як тебе просять: дай пива... ех, свиня! — закінчив свою тираду Борзокінь і, в смертельній ображеності та смутку, відвернувся від сизої фізіономії, обперши лікоть об полицку біля віконця.

Сиза фізіономія стає веселою, ніби повний місяць, і примирливо обіцяє:

— Зараз подам.

— Так би й сказав! Вип'єм, хлопче, бо груди в Борзоконя печаль розриває. Вип'єм, закусим раками...

— А в них раків нема, — говорить Астряб.

— Нема? Як так — нема?! Як нема, наловити можна. Міліція наловить, — на те: міліція. Наказав: лови! — і все в порядку. Злодія не дожене, хай раків ловить... Вистроїв на березі, скомандував: — Смирно! роздягайся! справа повзводно, дистанція чотири кроки, наліво в річку, ловити раків, ша-а-а-гом — марш! І наловлять. Раків наловлять; їм тільки раків ловити.

Місячна фізіономія висунула з віконця два скляні гранчасті кухлі з пивом і взяла в Борзоконя троячку.

— Зараз дам здачу.

— Ніякої здачі, — гордо заперечує Борзокінь; — це могорич: ти чоловіком став.

Борзокінь і Астряб п'ють. Козак витирає вус ребром великого пальця.

— Хто ти такий? — питає Астряба.

— Студент.

— Студент? — дивується козак; — ай, ай, ай, студент... Правильно! Вчитись треба. Гроші єсть?

— Яюсь обходжусь.

— Що це таке: обходжусь?! Хто так говорить? Гроші треба, щоб були, — дидактично бубонить біловусий і жужмом витягає з кишені сотенки; — бери для науки... Мовчать! Старших слухаться! — гримить і запахає Астрябові сотенки в кишеню. — Я всю ніч, можна сказати, різався в карти. Вони думали, обчистим, як липку. Чорта лисого! Крию і крию, беру і беру... Я їх вроді в самих трусиках zostавив. І в карту не дуже дививсь, бо знав... зірда козацька світить, значить, щастя. Бачиш? повно грошей. Хотіли зарізати, бо їх чотири... Один двері защепнув, а другі за ножики. Чорта пухлого! З Борзоконем жарти погані. Ось!

Біловусий висмикнув із-за халяви довгий ніж із блискучим вітрям і знову сховав.

— Ха! Борзоконя зарізати... Не вродився такий. Птиця не встигла б пір'їною ворухнуть, як я — раз! і готовий фокус: на горлі гудзик від сорочки в одного відрубав і — на стіл: на! Баньки вивалив босяк, рот роззявив, як щука. Другі котаами присіли в кутках. Кажу: ану, одчиняй двері! Смирно! вахмістр Борзокінь додому бажає — спочивати. До якого дому? — ех, нема дому... в пивну бажає, печаль топить. Посторонись, босото душогубська! Зарізати?.. так то й легко. Борзокінь з ножем на купу німців ходив уночі, орудія одбивав. Грудь була в "георгіях", офіцери честь віддавали, кавалер всіх степенів... а кавалер зна, — що він зна?.. вчитись треба... Дивись, який ти позашиваний, синку! Ех, жаль тебе; і я ж один на світі, — нікого нема...

Витер Борзокінь сльозу на обвтрений щоці, тихо спитав:

— Куди йдеш?

— Он там, — Астряб показав на жовтосірий двоповерховий будинок: — живе старий професор, зовсім самотній, як ви. Дуже хворів, а тепер поправляється. В нього голубине серце. Ходім удвох!

— Ходім! Як іти, то йти; як стояти, то стояти. Іди собі, що з тобою зробиш...

Борзозінь безнадійно махнув рукою, відвернувся, склонив голову на долоню, обперши лікоть об полицку; склонив голову — похитує, наче в недонному горі.

Астряб поклав йому руку на плече:

— Спасибі за добрість до мене. Гроші, що ви примусили взяти, верну при першій нагоді. А сьогоднішньої зустрічі не забуду.

Сказав і пішов. Борзозінь рвонувся від полицки. З несамовитою уважністю дивиться вслід студентові; і ніби прислухається до свого серця.

Астряб порівнявся з одноповерховим побіленим домиком: там вічно ворушила папери “будівельна контора”. Невідомо, що будувала, тільки ж цілий день у шість розчинених вікон видно було збір службовців за канцелярськими столами: вони рахували, креслили, нотували, обговорювали, смотали цигарки в різнокольорових мундштуках і клали їх на круглі попільнички. “Діло” в палітурках-“самозшивачках” циркулювало між службовцями спершу в напрямку годинникової стрілки, потім — навпаки; після цього — навхрест, по діагоналі, а зрештою робило невестижимі кривульчасті ходи від одного канцелярського носа до другого, аж поки сонечко, надивившись на змуджені персони, казало: “щоб ви подуріли!” і в пурпуровій скорботі зникало за пожежною командою.

“Діло” снувало роздеридушно-нудну павутину в передбідньому темпі, коли дві молодичі, що прогулювалися по тротуару, стали біля вікна, і старша метнула з очей сто бісиків до симпатичного бухгалтера. Вона — зеленоока, прибрана в строкату, мов птиця з казки, хустку і сірий халат. Її супутниця — в полотняному, видно, власноручно пошитому і пофарбованому в кремовий колір, платті і в рожевому береті на просяножовтих кучерях, що ритмічно ллються до плечей. Веселі очі — голубіші, ніж відсвіти волошок у золотому дзеркалі. Обгледівши бухгалтера в окулярах, схожих на ручки кравецьких ножиць, молодичі зневажливо відвернулись від нього. Зеленоока осяяла поглядом Астряба і з веселою сміливістю спитала:

— Пробачте, чи знаєте, котра година?

— Не можу сказати точно; здається, дванадцята, чи більше.

— Здається... Мені здається, я вас сьогодні в сні бачила. Катре, не щипайся!

Голубоока легенько штовхнула жартівницю і, засоромлена, відвернулася, ховаючи усмішку. Симпатичний бухгалтер підморгнув Астрябові крізь ножиці.

Той відповідає в тон:

— Думаєш, чому приємно спалося? Тепер знаю: в ваших снах.

Молодиця, прояснівши від компліменту, несподівано споважніла:

— Ви, мабуть, до Споданейка?

— Так.

— Поспішіть! бо він, як на прив'язі, як непритомний: дивиться крізь стіну і з собою розмовляє. І скажіть: Якилина скоро прийде підлогу мити.

— До побачення! — Астряб швидко пішов до дверей двоповерхового будинку. З них, скляних на верхній половині та загратованих, виступив дід — худий, високий, жердка на винограднику, і весь у чорному: від капелюха до гумок на закахуках.

Покинув відчинені двері, пробує нахилитись — не може: такий негнучкий від старости, що срібним пухом обліпила костистий череп.

Астряб підняв картонний футляр від окулярів і подав старому.

— Я вдячний вам! — велично, разом з тим ласкаво прогудів дід.

— Ах, нема за що, — говорить Астряб, чомусь ніяковіючи.

— Дрібні взаємні послуги і знаки уважності не коштують нам нічого, а роблять життя приємнішим багатократно, — виголошує дід і збирає коло глибоких блискітних очей віяльця з брижок. Висяє з обличчя несказанну добродушність. Зовсім помалу вклоняється, а з такою гідністю і повагою до співбесідника, що, здається, залізний пам'ятник у відповідь схотів би доземно віддячитись.

— Юначе, буду радий привітати вас у себе і провести приємні хвилини за шахами. Перший поверх, кімната номер десять. Геннадій Лебедінов. Чи можу знати, як вас звуть?

— Олександр Астряб.

— Надзвичайно приємно. Дуже прошу вас, штовхніть мене в спину!

Астряб відступив на крок, наморщивши брови до болю.

— О, не дивуйтесь! Прошу вас, справа зовсім проста: ось так, — показує дід долонею, — так в середину спини.

— Звичайно, можу, — говорить Астряб, — але не розумію...

— Сміліше! Ну? Ах, не бійтеся! Енергійнішим ударом — ну! Астряб штовхає з острахом.

— Не бійтеся, сильніше! От так, так, до побачення, — заговорив задоволено, нарешті зрушений з місця, і замаршував від Астряба дід, і знову на ходу вклонився, зовсім помалу обернувши обличчя. Гордо віддалився, мов би воевода у взятій штурмом твердині, коли поспішає оглянути скарби.

Астряб ускочив у двері, потім вернувся — визирнув дідові вслід і побіг по сходах нагору: на другий поверх, до квартири Антона Никандровича.

ПРИРОДА І ХАТА

Сидить на ліжку і дивиться крізь вікно на шпака, що встрибує в свою келію, підняту на сірій жердці з покрівлі сусіднього домика. Заплющивши очі, дідуган переживає стан нервового збудження, без зорових вражень; потроху заспокоюється і відчуває: в повітрі морозно. Включає електричну пічечку на столі, — вдихає теплий струмок над ясночервоними спіралями: легко і приємно на серці.

Асистент з горловою виразкою зник; з'явився натомість Олександр Астряб і попередив:

— Якилина сказала, прийде підлогу мити.

— Вона? Комета! (помарилося: комета розбиває землю, срібний старушок риде під акацією).

Астряб розчинив вікно: широко розчинив — аж мов прозорі вітрила хлюпнули в кімнату і вдарили об стіл.

— Що ви робите?! — скрикнув стариган, замотуючи собі горло картатим зеленим шарфом.

— Не бійтеся повітря! На дворі тепло.

— Я вернувся з лікарні і знаю: надворі тепло, — але мені холодно.

Антон Никандрович посилив голосом слово “мені”. Запротестувавши проти свіжого повітря, він через декілька хвилин відчув, як солодко, як розкішно вливається воно в груди: приносить в жили і в рамена міць.

...Самому дивно, — думає він: — чого сиджу в окаяній кімнаті? В’язень чи що.

Астряб припускає:

— Було б непогано пройтися над річкою.

— Ви думаєте? — перепитує стариган і береться за капелюх.

Вимальовується перед очима світлошололадна річка — спокусниця: мчить, проводячи праве крило при височезних глиняних кручах, ліве — при дамбах та вербах.

Поспішає стариган, поряд молодого приятеля, вибратися з осоружного півтемного коридору, в загрозовому гуді вентилятора; вибратися з вулички, перерізаної чорним струмком; з вокзального району, повного свисту, шипіння, брязкоту, вугільної порохняви, перемішаної з парою над блискучим тисячострунним рельс і коробчано-червоною гусінню поїздів; — поспішає, ступаючи на високому мостику з залізними перильцями: до зеленого надбережжя, звідки гори видно.

Підведені вони торжественно, мов камінні будівлі, завершені снігами та овіяні лазурністю; і здається, там перебуває, — в височинному місці на землі! — від споконвіку, з світлою невідступністю, добрий дух; заохочує людину: сміливо, навіть ідучи на смерть, кидати осуд двірцевому неправдивцеві, хто поневолює народ і, виморюючи, змушує миритися з ницістю.

Магнетично-синіми гранями, з’єднаними в безперервну низку, заступають обрій.

Антон Никандрович довго дивився в далечінь, зворушений:

— Чого манять до себе? Не маю спокою, дивлячись на них.

— Бо нам здається: в них — порив до чудесного і знак його. Привиділося в дитинстві, і ми не знайшли його, коли повиростали.

— А ще: крім того?

— Іти по обривистих стежках: небезпека манить, як і краса теж. Серед камінних нетрів знайдем чарівничий краєвид, ніби на картині художника Даринця: “Підніжжя Ельбруса”.

— Справжня річ?

— Справжня! Тут і в Москві, на виставці, відзначена.

— Ви самі: любите мандрувати?

— Дуже; через те й стратив юність.

— Не жалійте! Я хотів би скинути тридцять років; — ви, молоді, не уявляєте цього почуття. Старість помічаємо на собі несподівано, багато разів підряд, сприймаючи, як хворобу, як нещасливий випадок, що трапився з нами. Думаєм: не обов’язковий, можна було запобігти; бо душа не старіє.

— От, вам вернулася молодість: яка мрія тоді найбільша? — роздумує Астряб.

— Мрія? Читати світ, як поему! — там на сторінці, чи нехай на листку, притулилась червонава комаха. Знов споріднюватися з свіжими силами навколо. Доки відгороджені від природи стіною друкованого паперу і безглуздями, немає нам ні втішення, ні здоров’я. Замість утраченого блаженства, — пиятика, розпуста, розгра чорних пристрастей; омани бродять навколо душі, витанцьовуючи непристойний танець під роздерисердний вереск. Але скалічена натура мстить: стьобаючи бичами недуг, аж поки, як порожні колоски, поляжемо в передчасній старості. Замість того, щоб хоч мужньо відійти від життя, відійти в примиреності, мов ясності вечірнього сонця, ми з прокляттям катованого звіра віддаємо останній подих. Посліпли душами, загубили природу, як священний дар. Маса часописного друку, що з злими лайками день у день котиться перед очима, стала приємніша від моря. Люблю солоний вітер; бризки зриває з прибою. Здається, стихія моря належить юності, чи — правда?

— Я довго босякував якраз при березі.

— Але не думайте, ніби завертаю вашу думку до минулого. Цікаво, скільки до моря? — Буде сто двадцять?

— Приблизно, буде.

— Ох! далеко; а ввижається: чути, як стугонить за горами; як дихає.

Антон Никандрович трішки повертає голову і прислухається.

— Ні, мовчить! Ви не вважаєте, що я — чоловік зрушений?

— Ні.

— Мандруємо далі: ось — ліс; його загадковість і небезпечність, особливо — небезпечність, мов заплутатися в гріхах...

Раптом стариган заговорив, ніби зовсім інша людина:

— Постійно жити в лісі — не для мене, як і коло моря. Чому? — вогко і яюсь замкнато. Правда, в лісі привітніше: кожна рослина — мов тобі прихилиється; на поляні повно злагоди, в теплому цвіті; все різноманітне, близьке до душі, — не так, як на морі, де очам гарно, але — одновиддя: серед каміння та піску...

— Не збагну, — сказав Астряб, — чому ж воно так манить вас?

— Я не кажу: завжди жити біля моря, в лісі, чи на горах. Але мандрувати! Подивитись і — додому: в степ; що краще за нього?

Звернувши погляд до степу, якого тут, коло кручі, немає, тільки мріється світлою просторінню, — стоїть стариган; уста згортає, ворухнувши шпакувати волосинки з підборіддя.

Здається, видиво присвічує до обличчя: бо річка відзеркалила сонячний огонь.

— А село, — оскаржив Антон Никандрович: — до чого доведено? Гнилі стріхи, продрані вікна; колгоспні злидні дивляться через поріг. Люди в лахмітті ходять, як тіні; виконують осоружну працю, з якої нема прожитку. Сіра, до безнадійности, їхня доля. Такий тепер степ: мучиться, але до серця його найдужче промовляє страждання людське. Немає мудрости більшої, ніж та, що витає над ним: мудрість милосердя. Хто здійснявсь до найвищого ступеня чеснот, нехай прийме останню її — від безперервного терпіння в щоденному житті. Там близько небо відкривається: і — ніби сам Спаситель, що про нього ми забули, стоїть у високостях блискавичних і простягає руку над убогою хатою серед поламаного вишневого саду. Так було справіку: кого обрано для провіщення, терпить іспит; серце вдосконалюється, — із його страждання зростає добрість.

— Згоден. Але я вірю: і в забезпеченому житті можуть просвітлитись.

— Я хіба не вірю? — аж кинувся стариган; — людина не мурашка; велетень. Оживає душа. Ходім цією вуличкою, за нею видно високу алею.

Він спішить, вибурамотуючи під ніс: “оживає”, “знову”, навіть мугикає мелодію.

В широкому крисами, сірому капелюсі з темною стрічкою; в легенькому пальті, зовсім темному, заниткованому на ліктях, — спішить до стародревніх лип, щокроку спираючись правою рукою на трость, а ліву волочає в повітрі. Темнорусява, переткана сивизною, пострумувала борода на груди. Його супутникові ввижається: десь, між велетенськими грядами магічносиніх грановиськ, згромаджених з півдня на крайнебі, — там, серед кам'яних нетрів, розкрито, ніби світуchoю тканістю кольорів, краєвид: прообраз для картини Даринця.

Відвівши погляд від гірського зібранства на обвиді, звідки примарився краєвид, Астряб оглядається навкруги і пригадує: тут побажаний дім ворожки, — недавно показали однокурсники, коли з ними проходив мимо.

ПРИВАТНІ ШУКАЧІ

Серпокрил і Коральчук, заплативши за вхід, звернули спершу вліво, в продовгасту залу: з виставкою найновішого радянського малярства. На побілених стінах розвішено — де двома, де трьома рядами різнорозмірні картини, обрамовані тонкою дерев'яною планкою.

Анатоль повів рукою на великий образ, біля дальнього вікна, — напружені тони вирізнялися серед спокійніших кольоритів по сусідству.

— Люблю жанр! — пошепотів радіокореспондент. — Поглянь, як вдало відтворено сценку з циганського побуту, біля вечірньої ватри; мабуть, ілюстрація до поеми про кочев'я в Бессарабії. Варять мамалігу: чудово віддано колір її, кип'ячої в казанку!

— Не дуже виразно бачу, — признається бібліотекар, — треба підступити.

Коли станули перед картиною, для їхніх очей означився підпис внизу: “Горно з розтопленою міддю (ливарний цех на Уралі)”.

... — Віддано колір! — протягнув Серпокрил.

— Займімся справою! — вирішує Коральчук; — твої кутки від двору, мої від вулиці; і гаразд обстежмо кожен свою частину долівок.

Проходячи перед картинами, обидва відвідувачі художнього музею мали зосереджені обличчя: в виразах високої дознавчости для мистецтва, але впиналися зіницями в низові площини і закамарки. Нічого бажаного собі не відзначили — ні в частині малярства радянського, ні в наступних відділах: живопису італійців XVI — XVII століть, голландців XVII, і французів XVII — XVIII; і зблизилися до початку мармурових східців на другий поверх. Гостро вглядаються в закутини під ними і при внутрішніх дверях закритого входу, на верхній половині — скляних; між двома дверима його зберігаються всілякі речі прибиральниць.

Під самими східцями, в темній косовині, могли бути підозрілі сліди, але пильний розгляд виявив: тут рівно замуровано кожний дюйм долівки, і стіни — в незрушній щільності! Дослідчики, втративши половину своєї сподіванки, що привела сюди, — піднімаються наверх, до площинки і височезного дзеркала при ній.

На другому поверсі холодним зором поводили по збірках малярства з XIX і початку XX століть, і тільки ненадовго затрималися при великому ескізі, що вразив їх; прочитали назву: “Відійди від мене, сатано!”

Рукою найславетнішого східньослов’янського реаліста змальовано, в розмашних рухах пензлів, місцевість: дико гористу, з палючою помлою від далечини та з глибокою долинністю поблизу, і весь вигляд склався, ніби на верхогір’ї світотвору. Серед грізного безлюдю, вистоює свій іспит Божий Син, тепер — як Син Чоловічий: іспит в найвищому крузі земному. Тоді зближається моторошна примара, понуро горючи погибельною огненністю, — злий дух: жадаючи, в безмірно розрослій гордині, здобутности собі: з спокуси, вчиненої самому Богочоловікові — тут, самотньому, на гірських короннях пустельности.

Знамірився спокусити Господа — його ж витвір: відпалий первохерувим, колишній носій світла в небесному світанку, хто, через протиставу з самодум'я, в богопротивенстві, занечистився і спровергся на безодню, в стані диявола, князя лукавих.

Наважився побрати перемогу: якраз тут, при останній нагоді підвестися в зверхництво навіть над небом небес.

Відсилає його пріч слово наказу, незміренно дужчого — над всю його могуту і його князівства. Зображено на картині білосяєвну постать Сина Божого — в спокійній величі, хоч обгорнуту смутком: можливо, з передчуття жаху, що заподіють йому на страсній дорозі і в страсотерпному розп'ятті якраз люті слуги темрявного володаря, хто тут наблизивсь.

Наказ від уст — всевладний в суверенності: “Відійди!..” — і мусить потужник віддалитися до своїх слуг.

Серпокрил і його приятель, глядячи на великовимірний етюд, покладений відважними і вільними жестами майстра: з покоряючою свіжістю красок, пробують по-своєму розгадати, хоч приблизно, глибинний зміст побаченого — в сюжеті, трохи знаному обом з дитинства: від старших, і в шкільні роки з книг, збережених від царського часу.

З награною півнасмійкою, супутницею відрухові проти неприйнятної нагадки, що однак сильно вколола, — Серпокрил таки важко і якось аж пронизливо вглядається в картину: ніби треба прочитати її, як громадесну сторінку, вийняту з невідомої книги і поставлену перед очі. Вглядається він і мовчить, коли супутник, теж приточений зором до картини, знетерпеливився і закидає — з своєю строєністю в насміх:

— Розібрав? Якою частиною подія примірена до котрогось безмовного глядача?

— Тією, що і тобі! — нагірчився Серпокрил; — тобі жарт, а тут, мабуть, всім залізна одежа навік прикроїться, всім! — я кажу: навік. Розглядів своїми кліпаками, чи ні? Дочув? Звідти громова струна, зачеплена зневагою нашою, сюди котиться. Все перекидає.

— А-а! Щось ти з митрополичого подвір'я надхнув: для прощства! — дивується Анатолій; — мені вражаюча новість.

— Що? Думаєш, я в ладани вбрызнувся? Помилка! Гляди, згнию в безвірстві. Для неба я не підріс, ти також; але до пекла? — печінками припечатані. Навіщо півникуєшся? Слухай: чого ми варті? — Серпокрил заговорив чомусь аж в тоні ображеності, а зрештою, присік: — Ти в бухгалтерську книгу тому похмурному пекляникові вписаний. Я? Досі теж числився там, а тепер повільно вичеркуюсь: фіть!..

— Чому? І як це: мене zostавив, а сам фіть! — і яким способом?

— Яким? Свіже полум'я під грудною кописткою розростається, і стаю — мов крилатик, навіть підлітаю його поривом. Часом підносить близько до верховіттів і виволікає з чортячого дебету: там списують в окрему графу, як втрата на “утруску” — геть з адського книговодства. Збагнув? Недавнім полум'ям приточуюся здаля, я відчуваю! — хоч сам ніби опираючись, а таки — хилений: до цього білоодежного в німбі. Хотів би тебе витягти за відворот піджачний, так — куди? Кусатимешся з відбрику. Ти б якось горіти почав, ато все мокро тлієш. Від того провалюються вниз: до сірчаного параграфу. Я б порадив дещо, але ти поглузуєш! — Серпокрил з недовіри навіть зір відвів від приятеля і спиняє на етюдику, в недалекому кутку: вигляд весіннього садика. Коральчук нервується.

— Хто: я поглузую? Над другом? Ніколи! Нехай колесують. У тебе сердечна справа? Так я ж чудово розуміюся в ній. Часто закоханий. Така вдача. Тут сильну позицію маю.

Серпокрил припик:

— Нічого ти не маєш! Я теж донедавна був такий самий: як любили називати прапорщики царської армії, “кози барабанщик”. Розпущений.

— Ти моєї вдачі не розумієш! — погнівався Анатолій. — Бачиш відсталого і гіршого, ніж насправді.

— Ладно, ладно! — втихомирює Серпокрил. — Я допоможу; прочиташ збірку перської лірики: про дійсну любов, як легенду в полум'яній шаті. Але книжка — власність психуватого діда, кафедрального професора.

— А, той хворий бородач: Віконник?..

— Він. На обмін треба мати якийсь томик від середньовіччя, або з греки старої чи латині, — сорочку віддасть на додачу.

— Знайду! Під час інтерв'ю для радіо я вициганив з хати нащадка одного з запорозьких старшин — трактат латинню: про християнського воїна. Прямо з книгозбірні Січі.

— Ключув старий, ключув! Матимеш лірику. Стій! Чомусь мені однак страшно дивитись на картину. Чому? Скажи!

— Боїшся примар?

— Мабуть, відгадав. Чудно, і признатися — сором, а таки, здається, боюсь. Ти подумай, як слід (Серпокрил починає гарячитись): а що як зачепить нас жорстокий приявник своїм кігтем?! Ну, від білого праведника, в кому, можливо, все небо світить, — злобний відступився: несила вдержатись. Але нам? Бистра розправа: дряп — і обидва в мішку, як півні на чийсь іменини в бульйон. Навіть мій міжреберний огник не вирве звідти. Ні-і-і! Згадали пришелепуватого бородача; сміємся з нього, а він дорогою життя обскакав нас, ніби рисак — підбрикуватих бичків.

— В чому і як? То треба довести.

— А просто: скажім, кінь на шахматній дошці минає двох солдатиків. Я здогадуюсь: він потай шукає собі змислових вартостей: звідки? — ось, від цього білого в німбному вінчику!.. від його милосердних істин втішно збагачується. Супроти нього ми низові. Полонилися в розшук (Серпокрил, переходячи на шепіт, оглянувшись, але поблизу — нікого), в розшук чого? — намацовитої купки: золотих штучок та блискучих камінців. Не заробляли і хочем вибрати скритно. Бач, покійний власник підгріб під будівлю, а ми винюхали від його сусіда — теж помирака... і горимо кров'ю, розпалені в хижість, бо обіцяється здобуток. До нього наші істоти мов невидимим ланцюгом прикуті, як бранці. Під чийм навівом, а? Скажи! Я промовчу. Я навіть більше ніж ти, хапучий до чужої коштовности, взагалі бистрий оком до несвого, особливо до уявного золота з самоцвітами. Але обидва темним жаром приведені: рвонуті багатство — собі в розкіш і, між іншим, в нагоду — через війну пронизатися закордон. Признаймося: підмана? Від кого: чи не від того зірковито жаристого злобою в підступі? — так, чи ні? — ану, будьмо сміливі в огляді власних істот, хоч набагато збосяковані. Кажім, як на суді, під присягою: — так?

— Що ж, нехай буде! — мелянхолійно згодивсь Анатолій; але зідхнув і таки незабаром, пожавляючися, спитав:

— Ми для чого сюди прибрели? Одно діло — самообнюх, а друге: докінчити розслід, поки тут безлюдно.

— Підожди! Розберемо ребус до кореня. Я обома вухами слухав з репродуктора твою радіомудрість: про початок церковних празників, чи там — що. Тепер мою загадку розшерстимо по нитках. Скажи: в чому причина: всі в начальстві, починаючи з твоїх і кінчаючи — десь, нагорі, взялися всілякими напастями проти цього білого правдивця? Чого? Питаю я, Серпокрил, про кого кругом говориться: “Хто? — він? та ж то здекласований осадок!” Гаразд. Визнаю, хоч маю тут супротивні докази, бо я не на останній межі. Трохи відчуваю вимогу з нутра: пройти рівно, по якійсь чистій струні проз храмову будову на площі. При картинах старовинних стояти поважно: скажім — при портретах Мадонни, можу годину.

— Я теж! Стисну долоні, глядячи на всі очі, — прошепотів Коральчук; — навіть принімію.

— Добре; так належить. Бо — краса. А як вийшло? я обсунувся до споду, відтіль спинаюсь на рівні, вгору — геть від стану чотириногости. Впливу, якщо хтось не зріже під пеньок. Спрага мені збудилась; і дещо, як зеленець, закілюється в почуттях.

— І мені також; я переживаю!

— Доречно. Так що хочу сказати: жевріюсь іскрами на душі, коли бачу відчайний вчинок на саможертву.

— А я хіба ні? — аж знаголюсь Коральчук; — побачу, коли хто проходить спокійно через страшисту смерть, то враз починає в грудях палитись, я пишу вірш, але все не виходить, тому складаю нариси для радіо: мої в такому роді, про геройство, ціняться; зразу на мікрофон.

— Можеш. Слухай далі! Хто я? Назвав мій, з двору, сусідик, печеричний старичок, з останніх церковників, — мовляв, Серпокрил “безнебесний тип”. А все ж мені трудно, аж в гіркоту! збагнути: чого так? до розпеченого навіженства ненавидять вельможці — цього білого блаженника? От подумай, сказав він: беру ваші мерзавства земні на свої плечі, і погашу їх мою кров’ю в розтерзних болях: бо так вам викупиться радість безсмертна, в заgrabності! — сказав

так і здійснив. Якої вищої саможертви хто і коли вчинив? Нема. Чого ж оскаженились драконячо?! Багато хто питає так, — я чув. Чому?

— Гадаю, якась найособливіша причина, — почав розмішлювати Анатолій.

Серпокрил, не діждавши прямої відповіді, перевів зір спершу на гірський краєвидик поблизу: маляра Лягорію, а потім знов — до картини з двома постатями. Хотів продовжити свій розбір, але спинився, бо надходять двоє відвідувачів: низенький округлий старичок з гладко вибритою головою і сивими вусами, схожими на дві великі коми в протилежних відворотах, і висока сухорлява жінка, вся в дрібних сивих кучериках штучної зачіски під неомірним капелюхом. Зупинились перед погрудним портретом молодого чоловіка, на вигляд — “вічного студента”: з горючою папіроскою в зубах.

— Глянь, глянь на жарок! Зовсім натурально намальовано, як справжній! — в захваті погмоніла жінка, вдивляючися в крайчик папіроси: то з відхилу свого тулуба, то в нахил. Пристроїла до очей лорнет на довгому держаку в перламутрі, і навіть з ним притуляє обличчя зовсім прикро до зображеного огника. Одночасно похваляє:

— Бачиш? Маляр був маг і чародій! Неймовірна майстерність. Жарок, ну, скажи ж! просто живий; як на твоїй папіросі. Навіть попільць: от, от обсиплеться. Знаменито!

Жінка сіяє: впустивши лорнет — вільно висіти на шнурку, і зложивши руки перед грудьми.

— Вражаючо! Справді, незрівняно: гіпнотичний ефект! — приєднується чоловік, складаючи з обох жмень подобизну бінокля, і повторно то відступаючи, то наближуючись. — Як передано горючість: прямо, вичарувано! Тут, можемо сказати, ворожитство мистецтва. Я б не повірив, якби — не на власні очі.

Докінчивши тиради, подружжя відійшло від реалістичности в сусідню кімнату: до академізму в малярстві I половини XIX століття. Там знову в захваті стало перед багетною рамою: громадською, в різьбах виноградного гроння, — для дівочого образу на тлі краєвиду.

Тоді радіомовець продовжив відповідь Серпокрилові:

— Розгадка звичайна, як обрис гірських вершин, куди ти був поглянув. Подумаймо!.. відсторонившись від постаті, як ти нази-

ваеш: білого правдивця, куди відходить примарник, дух безодні? — куди і до кого і з якою метою?

— Куди? Припустим, до бажаних рекрутів, забритих через спокусу: як Бісмурчак і Тімурленков. Назвав би себе, але помилюсь: бо досі я — ні небу в свічний вжиток, ні пеклу — в кочерги.

— Залізна думка! — тішиться Анатолій. — Відходить дух по бранців собі, але передусім ясновельможних: ти їх вирізнив. Позбруєні в його запряжку, здибалися навіженістю проти білого розп'ятника, — ясна справа; так виходить теоретично: якби ми були віруючі, бачити. Коли ж безбожники, то годі богословствувати, ходім: треба низи будівлі обдивитись. А, забув додати: при запряжці від начальства в радіо, я, песик собачий, тягну якусь вонючу посторонку. Що зроблю? Кліщаний затиск. Тс! постіймо: цікаво, як бабуся просвічує внучку.

Приятелі, прибравши вигляд поглибленості в мистецьку вартість картини, обернулись обличчями враз до неї і заступили її, але вслухаються жадібно в розмову нових відвідувачів.

Бабуся, вся в чорному, до беретика включно, сива, привітливо посвічуючи кароокістю, супроводить, при своєму рукаві — шкільних років дівчатко в сірому, теж з карими оченятами; пасма тонкого білявого волосся підрізані при плечиках.

Обвела бабуся поглядом найближчу стіну і відмітила — поземно продовгастий краєвид з перлистою виднотою: в тоні врочистого смутку; назва на побронзований картонній етикетці внизу: “Палестина”.

— Подивись і запам'ятай, Оксанко, назавжди: стежками на тій землі Син Божий ходив. Від того зветься святою — для всіх.

— Більше ніде не ходив?

— Тільки коротко, як дитя, в Єгипті. Ато все — там. Тому в старовину побожні люди відбували прощу туди: молитись. Далека дорога, повна небезпеки. А таки в радості, бо збавляються гріхи: в нагороду за страдність боговірних.

— А нам піти можна?

— Е, ні! Тепер заборонено. І грошей на мандрівку нема. Ми вже тут Господа молим.

— Звідки взнали, хто — він?

— Записано його учнями в книзі: Євангелії.
— Наші вчителі в школі кажуть, його не було, — вигаданий.
— Бо їм велять так говорити. Але в багатьох книгах, від первих віків записано, все, що зберігала людська пам'ять: про нього, коли він жив; про його подвиг.

— Який?

— За всіх нас грішних витерпів на хресті страшні муки, щоб ми, покриті ними, по смерті спаслися — в Царстві небесному. Серед ангелів. А не попали в пекло: горіти.

— Я в пекло не хочу піти!

— І не треба, дитинко! — хай воно сказиться. Думай про рай. По молитві покайний нам відкриється. Так і віруй: назавжди; до Страшного Суду станеш виправдана.

— Я знатиму. А коли вчителі пристануть?

— Що ж? Ти їм кивай головою, а в думці кажи мовчки: “Господи Ісусе Христе, помилуй мене!” — і все пройде добре. Не забудеш?

— Ні; пам'ятаю.

— Глянь пильно на Святу землю і в молитві згадуй. Ходім далі! Поволі відходять обое: вік прикінечний і вік початковий, бай-дужні до двох сторонніх: чи чути їм, чи ні? — бо зайняті самі своєю справжністю.

Серпокрил високоброво здивований, частково навіть в настрої веселого вдовілля:

— Чув? Тиха бабуся поклала в довгий ящик всього Бісмурчака: під цвяхи з сургучовою припечаткою!

— Я добре чув! А чим колись, може не скоро, скінчиться в паперах вся “політ-освітня” морока? і моя в радіострічках?.. скажу: разом з пузатими книгами “класиків” безбожництва, похоронять бабусі на бур'янистому пустирі; і зверху плюнуть. Ідем: у двір!

•

Просклизліла хвіртка, вкована в залізну браму, впускаючи в двір двох дослідників архітектури: вони безперервно виражали, в жестах і поглядах, найвищу міру наукового інтересу до стильових прикмет будівлі, що корпусами творила прямий кут. Лівою дуги-

ною обминувши мертвий водограй (там басейник заповнено землею: під засохлий квітник з остачами бадилля), — знавці оглядають висячий балкон другого поверху: вкріплений на круглих металічних стовбах. Посвітучий застекленою стіною, містить у глибині своїй “парсуни”, фарфор і кришталь XVIII століття.

Гострозорі дослідники внизуються розглядами до всієї смуги, де стіни сполучаються з ґрунтом: кожен цаль перевірено! — і жодної, навіть найтоншої, познаки від якогось підземелля. Відходять, кисло розчаровані, на середину подвір'я і обговорюють наслідок дознанства: про схов. Анатоль кип'ятиться:

— Я ж точно знаю: там приватна квартира, вікнами дивиться прямо перед нами! Під нею обладнано підвальну кімнату, і сходи туди ведуть з коридорчика: за дверима, біля внутрішньої стінки. Наліво спуск до підвалика. Можливо, там криється друга кімната, глухо замурована. Але доступ туди бережуть, на великому засуві з замком, приватні мешканці.

— Безнадійна справа! — помахнув долонею Серпокрил. — Сам сховок був би надто виставлений на підозру, з обстуканими. А напроти того: що?

— Направо вхід: до залізних сходів наверх, на другий поверх. Площинку вгорі обгорожено балюстрадою; одні двері звідти ведуть до бібліотеки, а далі в канцелярію і сам музей; другі двері — в кухню і одночасно столовку при квартирі, призначеній для куратора; треті в спальню. Вікна з кухні можна відкрити на дах одноповерхової прибудівки: бачиш її звідси: займають теж приватні особи, чоловік і жінка.

— Що за публіка: обоє?

— Він електрик: на ремонти, такі, що одно справить, а в другому замінить свіжі частини і добрий дріт — на каліч і рвань. Мережу в радіо ладив; там я з ним познайомився і трохи подружив: при чарці. Жінка його? Трудно сказати. Мовчить — і годі.

— Чи не під їхнім кублом приховок?

— Кат його знає! Уяви собі, раз, як випили, я провів його аж сюди і пішов геть: додому. А забув сказати про одну подробицю в ремонті, — вимагало її начальство. Вертаюся до дверей, а пізно було: коло першої ночі! — і чую тяжкений, хоч приглушений гупіт, ніби

від видовбу в глибині; розмірні удари з перервами. Дивуюся досі: що могло бути? Хтось казав: там, здається, стояв колодязь.

— Втрачена мрія! — скривився Серпокрил. — В заваленому колодязі вибито, скажім, бокові печерки, і рівно зацементовані: в них можна скрити всі брильянти царського дому. А зверху — жулик. Ми прогоріли. Хіба під час війни зможем промкнутися, ставши сюди на роботу, чи що. Досить. Вертаймось по латинську книжку: заміна на перську лірику, як скарб для серця, дорожчий, ніж золото. Таки — знахід.

— Приймаю! Ти думаєш, мені аж надто потрібен мішечок коштовностей? Обійдусь. Побачив би ти, чим злий дух зводить вельмож. Я надивився, бравши інтерв'ю для голосників. Зайдеш до політичного барина з обкому і остовпієш! — очі губляться. Оглянув тут скляні шахви з фарфоровими сервізами і кришталем? — так то дрібниця проти їхніх збірок: як у графських чи княжих “особняках”. Звичайно, награвованість. Класичні картини, архидворянські ліжка з булавами, губернаторські крісла: бархатом і шовком криті, добори золотої і срібної утварі, окрашеної самоцвітами або жемчугом; старовинна зброя, годинники, колекції монет. Прибрали собі свіжі власники, вистрілявши старорежимних. Один розповідав: прилипло через “Торгсін” багато чого до рук, зіданого з помиручого населення — в голоді. От вона: спокуса! Забудьмо зміїні скарби в домах. Напнем свій парус окремо, — так чи ні?

— Нехай: згоден! — порішив Серпокрил. — Зарівняєм обпечені місця на душах, а? По стопочці: берем?

— Звичайно, берем! Плодоносний намір.

Відійшли до шашличної: в підвальчику, на головній вулиці.

ПРИКМЕТА ЛІРИЧНОСТІ

Коральчук вибрався згодом наверх, на головну вулицю, з дверей повторного спиртного погребка: сам, без Серпокрила, допов-

нивши склянкою “горючого” свій запальний настрій від передчуття на прочит старої перської лірики.

Настрій — окрилений; з огненністю і певною самооцінкою в розмові з собою: “хіба я тільки тлію? — ні: горю, як тепер; об мої груди можна свічку запалити”.

Поочивши по перехідній публіці при магазинах, він помітив Маріямну Крат, що користалася з випадку наповнити “авоську”, бо, можливо, дещо з продуктів якраз “дають”. Її, вчительку, знайому з осіннього інтерв’ю в школі: для радіопередачі, — він вдарився доганяти, передбачаючи успіх з пригоди.

Весело привітався і хоч помітив: вона незадоволена з зустрічі, пішов поруч, весь час пробуючи брати під руку, коли вона обережно вивільнялась.

— Мушу признатися: відколи я побачив вас, торік — в жовтні, — вже не маю спокою для свого серця ні вдень, ні вночі! — освідчується Анатолій. — Ваш покоряючий вигляд постійно перед очима. Ви заволоділи моїми думками назавжди, і я радий невиразимо, що стрічаю вас...

Він пильнує: аби ступати твердо, не заточуючись, і пробує пригадати високі вислови, але тільки два обертаються в пам’яті: “троянди” і “солов’ї”, отже не давши ради з пригадкою, він промовив:

— Засвідчу почуття: звеліть, і я сідаю тут на східцях і складаю новий вірш — прославити вашу красу.

— Будь ласка! — байдужно відповіла Маріямна, — сидіть і прославляйте, а я піду, бо маю конечну справу.

— Що: так зостатись без вас? Ніколи в світі! Я — тільки при вас, хоч цілу вічність. Відчуваю в грудях рожеве полум’я...

— Вибачте! Я тут попрощаюся з вами, бо маю почислені хвилини! — показала і різко звернула до крамниці з побутовими речами, від ниток до підсвічників.

Анатолій, покривлено всміхнувшись, поплив далі на хвилях піднесеного самопочуття. Згодом зауважив серед людського переток — сусідку цілительки, Юлію Верес, піаністку з оркестру, і загорівся огнем однакового кольору, як попереду.

— Чудова нагода! — скрикнув він і пристроївся крокувати поряд. — Я пам'ятаю вас від того дня і години, коли пропонував зладити інтерв'ю після концерту, але, на горе, ви відмовили. Однак в уяві моїй світитесь, як зоря, вранці за вікном, і я ошчасливлений...

Промовляючи надхненно, взяти хотів під руку, а піаністка стала і врзала в нього зір. Анатолій застиг з несподіванки і теж дивиться їй в очі: стрічає якийсь пронизуючо приковууючий погляд з різкою іскриною, — від того йому, навіть з поп'яну, зробилось негаразд. І коли вона звеліла: “Дзусь” — ніби псові, то він, мимоволі відсахнувшись, ступнув назад і прикипів. Вона ж спокійно, розміреною ходою, попрямувала далі, несучи в сітчастій торбині всяку городину, зверху — зеленцевий часник.

Через хвилинку стямився пригодник і, промурмотівши: “що ти скажеш?!” — поскорив свої стопи в людській течії. Добувся до скверика, зиркнув навколо і вгледів: на лавці, біля великого куща, сидить молода читачка якогось зошита, маючи при лікті торбинку. Негайно він присусідився до дівчини, радіючи: можна вичерпливо виразити душевний стан.

Ольга, відвівши погляд від сторінок конспекту з історії здобуття Кавказу, перегортаних, поки Олександр і стариган повернуться з прогулянки, — побачила обличчя русявця: трішки з вугруватістю та брунатниками, під поплутаною зачіскою. Він аж ніби поблискував з передсмаку випадкової приємності. Зачіпка простецька:

— Пробачте, перерву вам працю, але з повагою до пильності, бо цікавлюся, що за предмет так глибоко поглинає вродливу читачку, — можна знати?

— Навіщо вам? — обурилась Ольга. — Я зайнята; прошу відстати!

Їй досадно чути причіпку нетверезого, якраз коли так вдало вкладалися в пам'ять дати і назви з побіжних записів.

— Чи можна відстати: від такої вродливої? — дивується Коральчук. — Признаюсь, перший раз в житті стрічаю таку неймовірно гарну, то хіба гріх — сказати, що бачу? О, ні! Надзвичайна втіха мені: милуватися з такої краси! І я хочу увіковічити її в мистецтві. Чи вам відомо: хто я?

— Десь ніби бачила: випадково.

— Ах, надходить вам виняткова нагода! — бачити мистецтво.

— Що за мистецтво в вас? — безвільно спитала Ольга, поглядаючи на зошит.

— Одно з найвищих!.. ну, скульптура, так: скульптура. Багато праці вимагає. Надто кріпкий матеріал, особливо — граніт.

— Були на котрій виставці?

— Покищо, на жаль: ні.

— Чому? Гарні твори будуть прийняті.

— Згоден: будуть. І я хочу почати труд над ними.

— Так їх досі немає?

— На жаль, немає. Але створю неодмінно. Я вже знаю, де купувати камінь. О, які чудові статуї виникнуть! Початкову хочу оформити з вас, як моделі.

— Я зайнята; не маю часу. Знайдіть когось.

— На землі бракує гарнішої моделі для шедевра. Якби ви могли вийти з своєї істоти і глянути від сторони на свою особу, — стали б зачаровані.

— Чому?

— Як: чому? Бо незрівняна краса: ця чистота дівочого обличчя, вираз великих і глибоких очей, зачіска: хоч обітнута, а розкішна. Кожен художник, навіть великий, не тільки я, хто тільки старається ним стати, відчує: він бранець цієї краси.

Ольга почала слухати з приємністю: все дужчою при зростаючій хвалебності говореного, — перший раз довелося чути таку захоплену річ про свою вроду.

— Ви вмілець вигадувати про пересічну зовнішність, як моя. Могли б знайти всюди набагато гарніших: скільки завгодно.

— Ні, жодної! Я роздивився. Про вашу красу повинен геніальний поет написати цілу повість: віршами.

— Як? Цілу повість: про що? — здивувалася Ольга.

— А! мені дивно чути ваш запит: “про що?” — і скажу: про кожну подробицю в обличчі, от починаючи з очей — мов цілі небеса відсвічуються там, о! так-так: покоряти художника, як, скажім, я стану, будучи тепер на початку творчості, і напевно, коли вирізьблю статую, то віддам чарівний колір очей...

— В статуй: колір очей? — сумнівається Ольга. — Хіба знайдеться камінь такої закраски?

— Просто! я знайшов спосіб фарбувати. Бачив недавно в малярському магазині велику банку: таку, як треба.

Ольга, хоч бачила недоречно перебільшеності, але зацікавлено вслухалася в слова зальотника, так що коли він, говорячи про очі, обережно взяв її за лікоть, — вона не відібрала руки. Нехай говорить без перерви: такої мови мабуть, не скоро почує.

Він тим часом розвівся про поставу її голови, про чоло і щоки, про уста.

— Ах, як блаженно було б цілувати:я почуюся на вершині щастя, — уста неповторні!

Повільно він ліву руку обвив їй через плечі, розсипаючися в надхненних описах її дівочого бюста, і вона не відхилилася від обхвату, понад спинку лавки. Бажала дослухати до кінця його запальчиву похвалу для неї, названої вже “вселенською квіткою”. Дійшовши до “вселенської квітки”, він випустив її лікоть і поклав долоню їй на груди.

Тоді вона, як обпечена, відкинувши розгнівано обидві руки його, — зірвалася з місця і крикнула:

— Геть, нахабо! Чого брудними руками чіпляєтесь!

Він не встав, а тільки, боячися ляпаса, сильно відсунувся; і коли вона знов різнула його слух назвою: “мерзотник!” — він відсахнувся ще дужче, передчуваючи лункий поличник, — і вже був аж на кінці лавки, при самому куші, торкаючи гілки.

Ольга, взявши торбинку, повернулась і пішла подалі: до іншої лавки, читати знов.

Сидячи сам біля куща, пригодник не відчував сильної образи; випадок таки розважив його і навіть потішив: тим, що вдалося відчути високий настрій і природно ввійти в надхнений тон. З нічев’я, і аби перебити якийсь гіркуватий відтінок від почутого осуду, він вийняв з кишені половину продовгуватої, з білого борошна, булочки — і, відкривши дрібні кусники, спровадив до рота; рештку сховав. Хотів піднятися: аби кудись побрести, але нова поява прикувала до місця. Поряд присіла громадозна базарниця — Штиліха, ставлячи йому перед ноги широкий кошик з бичачою

головою, ледь прикритою під місцеву газету, промоклу і розлізлу. Крізь продерини піднімались височезні роги: на гостряку одного нагвинчено приржавілу гайку, другий — трішки обламаний; ними перегороджено пригодникові прямий відступ, хіба крізь кущ. Все ж він починає підводитися: в спробу, чи можна перескочити, але сильна правиця Штилихи присаджує до лавки, в супроводі примовок:

— Чого ви і куди? Та сидіть, сидіть: доїжте свою булочку, бо запліснявіє, доведеться розтерти для горобців. Гуляко, ви дурно чіпляєтесь до молоденьких, — уже вам не до них; вибирайте собі до пари по літах: серед схожих на мене. Чим не пара? — роздивіться гарненько і будете задоволені!

Він послухався і глянув на неї: очі були з червонастими прожилками, а вилиці з синястими, як мініатюрні гілочки. Знов намагається він підвестись, і знову дужою рукою приставлено назад: сидіти, поки непростена виговориться, — як переживають під стріхою громовиту зливу.

— Ех, мазунчик! — ласкаво завуркотіла сусідка: — не знаєш свого щастя. Подумай: ти зовсім не молодий, навіть сивий волосок бачу над вухом, і даремно досі юначишся. Зависоко береш! Дівчатка не для тебе! Руки приморщені і прив'ялі шкірою, обличчя в прищипки присіялось: раз сам такий, то прирівнюйся до подібних, щоб міцно клеїлося з однаковими. Їсти захотів? — так що ж присохла булочка зарадить? Приходь до моєї хати: будеш завжди нагодований. Чую: сорокградусною понесло від носового віддиху. — Так в моїй хаті чого хочеш! — і полинівка, і на перці настояно, і на звіробії, і наливки всякі: на ягодах; і вино єсть: я сама роблю з винограду, бо в мене ціла “беседка” ним обвита; і роблю з яблук. Приходь — попробуй: краще, ніж по магазинах.

Коральчук весь час сіпався заперечувати, але встигав вимовляти тільки: “Ну!..” “Що ви!..” — бо рішучо перебивала, і він приміряв, як можна відкинути могутню руку бабину, наставлену перед ним, і перескочити через бичачі роги, що загрозливо здіймалися з кошика. Але не знаходив зважності в собі: ризикнути на такий відплиг, — надіявся: бабин смерч видихається скоро, і якимось тоді пощастить зникнути. Вона ж малювала перед ним побутові чари:

— Закуски маю до чарочки! — кендюх смачний; або холодець, — такого в цілій області ніхто не зготує: з поросячих ніжок; будеш їсти, і гарматою від миски не відженуть. Також ковбаска наша, хуторська: часничкована, — з нею яєшня, як ні в одному ресторані. І кисіль після того: вишневий, чи молочний, — треба трішки цукром посипати. А чай? — з малинкою: від простуди, або липовий — рівно ж; з ромашкою чи з котиковим цвітом. Варення всяке маєш до чаю, особливо з черешні, або клубничне, класти до коржиків, — їх так роблять: качалкою тісто розгладять, а перекинутим стаканом вирізають кружечки, і виделкою поколять, щоб не розпухали, тоді — в піч.

Штилиха, говорячи, вже наблизила руку і стиснула в жменю рукавні згортки біля Коральчукового ліктя:

— Також і пиріжки до чаю: з печінкою або з сиром. Можна — з калиною та цукровим бурячком спекти; ліплять їх, як трикутнички з випусками; і — яблучні можна, або з квасолькою, теж смачні. І узвар маєш: з грушками чи з сливками. А шулики, — чи знаєш, що це таке? — скуштуєш раз, то вже не забудеш: корж білий ламати клаптиками, і — в воду з тертим маком і медом, такої закуски ніде в городі не подадуть.

Помалу бесідниця обвела правицю за плечима Коральчука: зготована обняти його і пригорнути, а лівою голубливо провела йому по грудях.

Коральчукові здалося, ніби ядовита жаба пробігла по його грудній клітці, і він підметнувся з місця, мов на вибух підкинутий. Не наважився перескочити через бичачі роги, тому, помітивши протулини між гілками, рвонувсь крізь кущ, що тісно приставав до кінця лавки. І стовбурці стояли не надто тісно, так що він зміг з розмаху продертися між ними, після чого помчав, зрідка оглядаючися, чи баба не поспішає вслід? Аж в людському переході на головній вулиці, захеканий, притишує крок: віддихати з відбігу і втішитись — він порятований. Настрій амуруности знято з його істоти без рештки.

Баба, подивившись на втікача, шумно зідхнула в смутливу оскаргу:

— Обцуцнятілі теперішні чоловіки! А колись були: гарячі, як чугунна пічка.

Ольга, від дальньої лавки, зрідка поглядала на пригоду серцеїда і, в кінці її, присудила: “так і треба негідникові! — чіпляється, як реп’ях.”

Поглиблюється вона увагою в конспект: повторити собі, як “милостиво” приєднано північний Кавказ, залитий кров’ю його народів, — до двоголового орла. Але несподівана гризота розриває зосереджені думки і впікається в душу: з конфузного досвіду, щойно пережитого. Як сталося? — вона, досі переконана в своїй неприступності для зради, навіть помислом, заслухалася присахаринених улесливостей п’яного нахаби. Проникли їй в серце і призвели до того, що залишалася непорушною, коли вже він почав обнімати. Стало горесно і скислено в її почуттях; від самозвіту, що так легко піддається її вдача на спокусливу похвалу вроді — черв’ячок на гачку для гордої рибини.

*

Штиліха, коли порівнялася і стала, держачи кошик: тільки безмовно — великооко оглядала читачку; здається, хотіла вивірити: що за особа? — і зрештою, заговорила:

— Вибачаюся, переб’ю вам: що цікаве прочитujete?

— Записки: лекційні, з історії Кавказу, — нехотя відізвалась Ольга.

— Мабуть, інтересно! — сказавши, баба знов помовчала і, таки поставивши кошик і присівши, погломіла в привітливому тоні. — Не дивуйтеся таким, як отой суслик: поплигав на вулицю. А ви — чи не студентка, звідти? (показано на двоверхову, в цілий квартал, будівлю напроти, за вулицею, в відступі від неї, захищеному рідкою огорожею).

— Так: я звідти — студентка.

— І зуміли б прочитати письмо в кривулях: розмгло і розплилось, — ніхто в дворі, з моїх сусідів, не розбере.

— Я не певна, чи зможу. Спробую.

— Ану, роздивіться! — знайду зараз.

Поки дівчина оглядала бичачу голову, — змоглася баба обережно, з глибин багатоматерчатої пазухи, виволікти пожмаканий лист; розгорнувши, протягнула до Ольги.

— Ось, від двоюрідної сестри маю, старшої. Жили ми з нею душа в душу; а лихо розлучило. Вона з чоловіком утекли від голоду і, як переказано через проїжджих, попали в рибальську артіль, біля Одеси. А в тому ділі вони — свої. Що тут пишуть?

Ольга стривожилася, бо на потемнілому і промоклому аркуші рядки літер порозпливалися в “клякси”, і написано їх блідим, як видно, саморобним чорнилом: куснички з серцевинки поламаного хімічного олівця розведено водою, — для скривленого пера. Скрізь “каракулі” насакували на своїх сусідів зверху чи знизу: мабуть, ведені слабозорою людиною.

Поволі почали вирізнятися окремі слова, написані з помилками, і в’язатися в частки речень, так що, зрештою, можна було здогадатися про склад зовсім затертих частин.

Штиліха ждала з кам’яною терпеливістю, піджавши губи і розглядаючи Ольгу від збунтованої зачіски до стоптаних черевичків, і аж стрепенулася, заблистівши величезними темними очима, коли почула:

— Слухайте, може — не зовсім точно в літерах, але з вірністю про справу, читаю.

“Мотроно, сестрице моя мила — сердечна, поклін від нас обох пересилаєм через добрих людей. Все, коли згадаєм про тебе, то і порадієм, і поплачем. Одпиши нам, яка доля в тебе. Дуже ждемо вісточки. А тут ми прижилися, сяк-так обходимося з рибальством, прохарчуватися можна, хоч тугувато. Підробіток наш — плетем корзини про все, і для риби. Лози скрізь повно росте біля заводі. Зостанемося ввечорі самі, то Петро награє на гармошку, і поспіваємо наших — сільських. Воно б краще, якби кобза, а коли нема, де її взяти? І грошей бракує: з коліна їх не видовбаєш. Гармошку з продраним міхом хтось викинув на вулицю, а мій підібрав і справив, як належить. Ще парубкувавши, навчився від дякового сина — сусіда; а тепер втіха. Ставлю адрес вниз. Нетерпеливимося дуже взнати про тебе, найдорожча сестрице моя. Люблячі твої Домаха з Петром”.

Непорушно слухала баба, кинувши погляд на далечину, мов бачачи, від кого мова в листі; коли ж його повернула собі: дочитаний, то бережливо склала і вертає в зборчату пазуху.

— Спасибі вам: тепер прояснилась вісточка. Пробувала я роздивитись, а там — мов нитки переплутані кошеним: не знаєш, за котру смикати. А ви самі, чи теж сестричку маєте або другу рідню?

— Ні; жалію, але — нема.

— А батьків чи яких кровних?

— Нема нікого, зовсім нема.

— Як же так вийшло? Коли осиротіла?

— Скоро після народин. Жила в тіток. А вже і вони повмирали.

— Бідна ж ти: так і не зазнала ласки материнської?

— Ні.

— Горе тобі! То хоч дружиш із ким?

— Нареченого маю.

— Ну, це добре, — не одинокою билиною під вітром знидіти. Чи згодилась би новіший лист прочитати, як дістану?

— Чому ні? Радо зроблю.

— Коли ж тебе шукати там (показала Штилиха на будівлю), і звати як?

— Спитати про Ольгу Білолан. В такий час, як тепер, ми з нареченим буваємо тут.

— Дивлюсь на тебе, дівчино, і серце мені стривожується. Моя донечка була б ненабагато молодша від твоїх літ, а не судилось: ой, не судилось!..

Штилиха приклала долоні до очей і сховала великі сльози, а стишившись почуттям, витерла їх картатою хусткою і розповідає, мов облегшує душевну скруту.

— Давно, давно — була Христиночка тоді малесенька, ледь від землі спиналась. А втішна! — заговорить щиро і любо, мов ластівка щебече, або сонечко загляне крізь вікно. Одна мені розрада заливалась. Бо муж помер. Дроворуб він: покалічився в горах, де дуба старезного валили. Гуртівники впилися і не крикнули йому, як треба, щоб далі відскочив, і його гілкою прибило на землю: від падучої деревини. Щось йому в середині тоді пошкоджено, — проболів недовго і переставивсь. То я вже билася, як риба об лід: на

прожиток заробляючи собі і донечці. А вона раз простудилася взимку, і тоді зайшли їй сухоти, — скоро і догоріла, наче свічечка воскова; лягла в гробик. Я мало розуму не стратила; була, як помішана. Довго бідувала; мабуть би стерялась, так сусіди до торгу пригараздили, і я потроху відійшла. Серед людей товчуся і злигоддя своє забуваю. Тільки часом згадка — як нападе! не знаю, де дітись. Покійничка стає перед очі: така стражденна, така болісна, як була перед смертю; то мені серце на часті розривається, здержати себе не можу!..

Штилиха знов закрила долонями собі обличчя, і з-під них скотилися сльози: гарячі, аж трішки, здається, парували — з її невтишимої муки душевної. Розповідь її гостро вразила Ольгу, бо і сама вона змалку переболіла легенями: ледве вижила в родичок. От погладила плече Штилихи і вмовляє:

— Стишуйте горс, бо колишнього не вернути. А старі люди кажуть: коли помре дитя в ранніх роках, то, по праведності, буде серед ангелів, куди нас, можливо, не пустять; там за нас молитиметься і допоможе нам.

Штилиха витерла вид хустинкою і довгий погляд звернула до дівчини, хоч дивилася — ніби в далеч, і додумувала свою гадку:

— Ти добре сказала! Мабуть, так сталось. Буває, ввечорі така туга обпікає, здається звірюкою лісною завию по донечці: при місяці, коли за вікном стоїть, бо така мені потрібна на втіху, в дикій самотності. Так і засну, вся обплакана: при мокрій подушці. І раз по тому приснилося, ніби донечка мимо проходить — прозора вся, а в рученці склянка з водою, якоюсь дивною, мов сребристою: вся висвічується кругом. Раптом стала на хвилинку, зауваживши, як я дивлюсь, і так докірливо глянула, мовляв, “не плачте мамо! чи не бачите? як я труджуся гарно”, — слів не вимовила, а мені дається знати, що вона сказати хотіла: відкрито стало. Я так і рвонулась, душею мов окрилена, до моєї донечки, хочу торкнути, а все згасло, — я прокинулась.

Зідхнула оповідниця: з посмуткованого спогаду, хоч при тому, якось порадувано дивуючися:

— Що б могло означати? така вода біла і світуца в склянці, — як тобі здається?

Ольга, трохи повагавшись, чи брати собі обов'язок від сонників, вирішила спробувати:

— Вода живить всіх нас; і вона свідчить: яке життя в покійники, — білий колір і світло вказують на праведність і святий стан. Звістила так доня, щоб вас напевно втішити в скорботі про неї.

Відповідь сподобалася Штилиці, аж їй проясніли очі, після плачу, і пальцями вибрала вона вогкі рештки від сліз.

— Ти, мабуть, розгадала доладно: до чого сон.

Стала оповідчицею знов приглядатися до Ольги — від голови до черевиків, і остаточно спинила погляд на її суконці.

— Плаття якесь блаженське на тобі! Не зберешся з грошима купити новіше?

— Не зберусь! — холодно відповіла Ольга. — Живу на стипендію; дрібну.

— А підожди: я тут маю при собі одно, — з добрячої матерії. Таких дюжину зберегла від молодости, а вже не налазять зовсім, бо я таки розповніла. Надумалася продати сьогодні одно, а пошкодувала, бо не знати, хто носитиме, чи не лиха душа? Твої мірки менші, так пригнати ж можна. Тут воно!

Штилиха видобула з кутковини кошика скручений пакунок: в газетній обгортці, перев'язаний стрічкою, — розпрямила його і показує Ользі:

— Ти ж кравцювати вмієш, хоч трохи?

— Я з голкою і ножицями виросла в тіток.

— О! То діло піде! Прикрий легенько і вшиєш. Воно мені не до вжитку. А порадію, бо на добро пішло...

Хотіла доручити плаття, а несподівано з ним відвернулася і швидко попорпалася в неозоримих згортках на грудях, і поворушила також пакунок, і тільки тоді, прихилившись знов, звеліла:

— Бери собі! На вихідний день пригодиться. Ткань кріпка і колір ласкавий — з рисковою взорністю: легкою, як на квітках.

— Не знаю, чи брати: дорога річ! — ніяковіє Ольга.

— Чого там! Візьми — і все; ти ж мене радою втішила, на поміч стала: з листом. Я й з новішим проситимусь, — вісточка освіжить. Бо клопітно жити таким, як я: кругом тиснуть.

— Мабуть, важко вам буває: переносити речі і вистоювати цілі дні.

— Атож як! Тяжко, часом — до печії. Доводиться нести мішок на плечах аж за десять верст, коли транспорт зіпсутий. Я здоровіша: витримую, а декотрі злягають. Дразнять нас: “перекупка!” — і розоряють податками та безпричинними штрафами. А без нас дітям по цілому місту не було б ні молока, ні ряжанки, ні вершкового масла, ні кашки, ні іншої живности. Бо колгоспників висотано павучим навалом, як мух, і рідко хто звідти спроможеться доставити щось на продаж, а як привозять, то обмаль. Від остачі після обдиру государственного, в самих же управах колгоспних або в радгоспах зажерає все — низове начальство; і тягнуть рештку тузи всякі: в свої закриті розподільники. Бач, заслужені: підкручують гайки на народів, — ледве дихає він і підпухає постійно. Обчикрижують нас усякою “пенею”, аби розорити, щоб їх чума забрала. Їм байдуже, що без нас біда набіжить на город, — гляди, їм того тільки й треба. А ми держимось; добуваємо харч по всяких зелених куточках при хатах, чи — де тільки можна. Я й цілющі трави, різні корінці та ягоди знаходжу і несу, свіжі чи засушені, на базарний столик. Багато хто їх купує, навіть сама Кардониха, цілителька, набирає всього, що потребується для вигойних напоїв чи для масти котрої. Так то воно єсть! — ми діло ведем, а чорти собачі безперервно вгризаються: розірвати нас. Робота ж наша — і в мороз, крізь хуртовину, і під зливою, через грязюку по коліна; завжди треба встигнути на час. Попрощаюся з тобою сьогодні, а як прийде лист, покличу. Бувай здорова!

Штилиха поважнисто понесла свій рогатий кошик на перетин з головною течією перехожих.

Коли ж zostавлений пакунок розкрився перед очима Ольги, — там, поверх плаття, були гроші: двадцять рублів. Враз вона зірвалася доганяти перекупку, але якраз тоді, з легкого повороту голови, оглянулася Штилиха і, помітивши, відмахнула наказано рукою: раз і другий, — мовляв, знаю, знаю: поклала гроші, так повинно бути, вернись! — і від того пропала в дівчини охота сперечатися про подвійний подарунок.

Остережливо розгортала плаття і піднімала перед собою на випростаних руках: м'який текстиль, дорогого виробу, посвітнув від денної видности, — і вирізнилися делікатні риси вповодж, мов на “шовковій траві”. Побачила: можна легко прикроїти до власної мірки, і рідко коли подарунок так веселив, як тут — шовкове плаття: залишок від старого добробуту.

Спакувала річ, як було, і поглянула на вуличний рух, куди приєднується перекупка. І дивно: коли зайві зборки ніби зглажено на віддалі, а кошика не видно, — бо він на другому боці, — окреслюється постать Штилихи зовсім не базарна; ні: в стрункості і кріпкості, хоч трохи надмірно повна, — і цілком схожа на портрет імператриці Єлизавети Петрівни, з книг про XVIII вік: статечна дама.

ПЕРЕБУДОВА ДУМОК I

Словами з пекучою жовчністю партсекретар докоряє: тяжко! — прямо в обличчя Карпа Маркуровича:

— Куди ж ти дивився?! Жахливий недолік в освітній роботі твого профкому! — прибиральниці стояли минулої неділі в церкві, схожій на сарайчик. Маю списочок; потім покажу. Хто повів? Негайно треба пустити в протидію: повністю! — переконуючу могутність нашого атеїстичного світогляду. Затямив? Негайно!

— Чого ж? Я бачу недолік і справлю! — підрівнюється Бісмурчак, з басуватою нотою обиди аж за такий “нагоняй” при дрібному випадку (подумаєш? постовбичили баби в кутку проти свічок, а тут роздуто). Однак, зідхнувши хрипливо, додав на звіт:

— Відразу на обідній перерві скличу летучі збори і розгорну докази в розгрім пережитку.

— Так і треба: в бистрий наступ! Паралізувати темний заскок. Несвідомі тягнуть наниз. Темна гуща з охвістями від минулого. Давай жару! Покладаюся на твій досвід.

Піду: повідомити про летучі збори.

— Його маю!

Діяв невідкрито профкомівець проти “ворожости”: діяв справно, мов з кам’яною твердістю. Для наморених жінок, відібравши їх законний відпочинок, розігрів ідеологічну лазню: випарити з них розумову “чужість”. Надаючи більшої поважності собі, він трохи спізнювався, — нехай ждуть і шанують! Зате прибиральниці мали час: випечалити серце, і тут Якилина була реченнями гостріша від ожинних колючок.

— Розмордувало його з поганою дудкою: на один остогидний свист! Не чоловік, а якась механіка з собачим нутром. Накинеться прогризати нам реберця. Біля нас кудлатий “бровко” — сусідський, нащо вже гавкучий, аж харчить крізь ріденький парканець на перехожих, а й то: кинеш скоринку і скажеш: цю-цю! він і перестане. А цей — ні!

Якилинині товаришки мовчали з понурою терпеливістю: здається, безмежною в їх затисковій нуждою. Катрі нема, бо на тягарівці послано до магазину по нові, шойно привезені, швабри і мітли: купити і роздати, замість остаточно зношених. Та вона і не ходила в церкву, тому світоглядова пропарка з оснасток Бісмурчака — ніби і не потребувалась.

Він сам, для того призначений, доступив до прибиральниць: завжди худих, мов колись прочани наприкінці своєї мандрівки в Печерськ, під час великого посту. Обзиркав їх, аби з обличчя кожної відгадати, наскільки особа пройнята мрякою попівщини. Порухав потім на сторони власний вид, як вітровказ під бурю, і погудів доповіддю, незмінно “заправлений” (так означувало його стан після пляшки: для певнішої перемоги над “туманними вигадками”).

Доводить він: колись люди бродили обдичавілі, з непроясненими мозковинами, і не розуміли: чим, наприклад, спричинюється блискавка і грім? — через те, аби збагнути, притягали видумку, що грозу заводять божок. Але в нашу добу наука розібралася в грозових явищах і нам показала: їх викликає електричність, насичена в хмарах. Якщо напружується до високого ступеня двома родами: “плюс” і “мінус”, тоді відбувається могутній розряд з блискавицею і громом. На доказ можна зайти разом до фізичного кабінету: там побачать

власними очима подібний розряд, як грозивий малого вигляду. З усім так: від релігії вимисел, а в науці дійсність. Користуються з релігії церковні служники: дурять трудовий народ і тим живуть, нічого не роблячи. Відвідувачі храму попадаються мушками в павукові тенета кровососів, — ганьба таким несвідомим і вимога їм: забути стежку до дверей облуди, якщо ж не послухаються, то геть паршивих овець із здорового стада.

Пригрозивши: віднімуть від ротів прибиральниць їхній убогий хліб, профкерівник замовк і збудувався в величність, ніби переможець на битві з гігантами.

Сиділи зацьковані жінки, схожі на недокормлених куріпок, коли збиваються в гуртик край вигребленого осіннього городу: під першим снігом, на морозному вітрі.

— В кого є запитання? — милостиво заохочує Карп Маркурович, вважаючи ворожу темряву розгромленою в безнадійну руїну: завдяки його полководчій стратегії в переході облоги.

Прибиральниці безмовні.

— Що: немає? Не може бути! Можливо, дещо особливо цікавить? Прошу! — я додатково поясню.

Знов німість; — аж його стала бентежити, тому він вирішує розбити прикрий стан промовністю своєї постійної незгідчиці, як меншим злом.

— Ну, хоч би ти, Якиліно, — починай!

— І почну! Мені що? Я не з церковних. Доповідач тут гарно висвітлив причини, і ми йому вдячні, — повела Якиліна з підсиленою чемністю в офіційному виказі, хоч набралось в неї чимало їдкового почуття. — От тільки хочу почути на додачу: а звідки ж береться сама електричність, хто її появив?

— Дуже доречне запитання! — зрадів доповідач, вибираючися з ніяковости при мовчанці. — Я виясню: електричність виникає в природі, як своєрідний огонь, поряд огню звичайного, здобутого штучно, або викликаного стихійною пожежею: від вибуху вулканів, від тієї ж блискавки, а буває, і від самозапалення горючого газу на болотах і в пустелях.

Отже електричність, це — сила, дана самою природою, набагато складніша, ніж звичайний огонь. Потерти янтар, і з'являється іскра.

Якилина знов:

— Спасибі за вашу відповідь! А скажіть, чи природа має мозок і в ньому розум, як ми з вами? Ну, в неї десь в лісі схований — в печерах, чи під горами, або на морському дні?

— Ні, ні, ні! — подзвенів Карп Маркурович: — такого в ній немає і не може бути.

— Спасибі за точну довідку: що — нема. Тоді, коли в природи нема розуму, то чим вона могла додуматися до такого складного огню, як електричність? Я в школі трохи вчила. Нам, маючи розум, і то — трудно розібратися: так електричність розмисно злагоджена. І тепер, при студентах, бачу з їх підручників: там розбирають електричність, вживаючи велику математику, — аж сиплються з неї числа, без кінця! — і таки ніяк не доступляться з ними до корінців. Сила книг і там повно формул. Кажуть студенти, що сто років трудяться найсвітліші розуми, добираючися до глибини, і що далі, то складнішою виявляється електричність, і вони — безсилі її розкрити зовсім. Виходить, як двічі — два: щоб появили її, треба набагато більшої розумності, ніж люди мають разом. То ж як могла природа: зовсім без мозку і без всякого розуму, ні в воді, ні в повітрі, ні в горах, — дурна, як камінь, — створити таку дивовижну складність? І якраз точно: згідно з найкращою математикою, на дослід без кінця? Я — невіруюча. А раз Карп Маркурович запрошує, то хотіла спитати: що мені неясно. Де знаходиться той найбільший з усіх розумів?

— Ніде! — відрізав, починаючи темніти бронзовими вилицями, Бісмурчак. — В кожному разі, не на небі, бо такого немає. А тепер спростовую: в природі, через її особливість, явища відбуваються закономірно. Так проходив процес самого створення електричного огню з його складністю. Вона весь час і сама розвивається з самого початку, від нижчих ступенів до вищих, аж дійшла до теперішнього вигляду.

— Добре: нехай буде, як кажете! — знов зачіпається Якилина. — Але ж закономірність мусить доводити до розумної складності.

Без ніякої помилки проти формул. Бо зіпсується. Виходить, закономірність великим розумом злагоджена. А де він?

— Я вже раз сказав: ніде! — Ясно? В природі закономірність сама визначається через взаємодію складників. Одні частини впливають на другі і вкупі згоджуються через творену закономірність. З нею разом і відповідно до неї, — розвиваються далі. Ясно? Покінчено з цим питанням. Хто ще?

Хотіла сказати йому Якилина: “Як то? Щоб навіть наша людська товкучка на ”Сінному базарі” могла виштовхатися сама собою, без планів: ніяких! — аж на такий порядок, як має авіаційний полк, що квартирує коло міста. Скільки часу товчемося на тому базарі і, крім обманів, нічого не виходить. То як — не люди живі, а мертві кусники дурної речовини могли виштовхатися в такий розумний стрій, що треба розбирати в цілих бібліотеках книг? Ні, не буду з “убийбогою” зв’язуватися. Він однією стороною якось навчений, а всіма другими і сам весь — тупий.”

Бажала спитати про душу: звідки її дано? — але стрималася, подумавши про доповідача: “одбрешеться, а з глуздом не скаже!” Втративши інтерес до балачки Бісмурчака, почала розглядати свої нігті.

Замість неї, приголосилася в розпит наймолодша з прибиральниць: дуже бліднолиця; з лівою рукою пошкодженою від народин, — їй трудно було знайти поплатнішу службу. В заохоту бесідника: “Хто ще?” — спиталася коротко:

— Неба нема, як ви нам пояснили; що ж там? — без нього?

— Там? Тільки світовий простір темнофіялкового кольору і космічні об’єкти! — врочисто проголосив Карп Маркурович. — Більш нічого! Ніякого неба Божого з ангелами і церковними святыми. Ні: тільки об’єкти, себто зірки, що складаються в систему, як от “Молочний шлях”, в галактику: туди належить і наше сонце з планетами, а серед них земля. Існують інші зборища світил, так звані “туманності”. Зрештою, комети; згустки газоподібної матерії; і метеорити: вони влітаючи до нас крізь повітря, згорають або долітають, як цілі куски. Хто ще?

Тоді озвалася стариста прибиральниця; — в неї сухуватий відтінок лица і широкі скорботні очі, притінсні від смугастої хустки;

— окремо сидючи біля вікна, весь час поглядала в двір, на блискучу зелень дерев під перепливами вітру. Обернулась від шибок — преспокійно сказати:

— Ви ось повідомили: неба нема, себто Божого неба. Ми вдень бачимо вгорі тільки голубий колір при сонці, коли зірок ніби там нема. Потім, як сонце зайшло, нам далекі зірки повиднілись, — ми вдень могли сказати: їх нема, бо не помічали. Багато знайдено зірок, котрих і вночі не можна оком схопити, а їх в обсерваторіях через далекозірні труби стежать. Недавно мій син прочитав з журналу: ще набагато далі більші зірки відкрито через радіо. Їх взагалі наші очі навіть через труби не можуть бачити. Чи не так само — з небом? Кажемо: нема, бо не можемо знайти нашим зором і трубами. Про це хотіла спитати, щоб пояснили.

Доповідач, хоч стриманий, запікся зневагою: “вона, мабуть, церковниця, темна відсталість! — бач, як присікується”.

Відповів грізнувато, з напученістю:

— Повторюю: ніякого неба Божого в природі нема, чи очима, чи в труби, чи через радіохвилі стежимо. Від зірок хоч радіосигнали доходять, а від неіснуючого попівського неба ніколи нічого не об’явилось: нічого, що ми могли б науково досліджувати. Цим самим справа про небо церковників назавжди з’ясована і скінчена. Хто ще?

Смугаста хустка знов зосередилася на зелені, крізь вікно, а доповідач пометав свій грім з блискавкою: на забобонний елемент, як помічний для чорної реакції духовенства. І висловив певність: після сьогоднішніх вирішальних висвітлень ніхто з “технічних службовців” не буде рипатися в якісь задурманені двері. Закінчено нагадкою: час перерви вичерпаний, і всім вертатися до своїх обов’язків, маючи прояснену, — від осягів науки, — свідомість.

Якилина, вдосадувана з дразливої настирности “убийбоги”, пометнулася в гуртожиток наукових робітників: помити долівки в кімнатах двох одиноких дідів і вернутися вчасно — чистити коридорні вікна.

ГІПНОЗ І ДВІ ТРУНИ В КАРДОНИХИ

Стариган, піднявши трость, показав на вивірку: збігала по лушпайкуватій корі наниз, до притіненого моріжка. Астряб і собі втинається очима в звірятко.

Посторонімся! — шепоче старий, — вона боїться нас.

Виходять з алеї: недалеко від масивної брами під осокорами, що тремотять білястим листям. При брамних стовпах перехожі стежать вивірку, як вона перебігає по травичі.

Обернувся Астряб і пальцями стрельнув:

— Дивно! Ми під ворітьми ворожки Кардонихи. Можливо, в гіпнозі приведені сюди.

— І що ж? — відказав неухажно Антон Никандрович, і знов — пильнувати вивірку. — Читає на картах?

— Мабуть. І ставить на ноги, кому обіцяно погребний дзвін.

— Чому проганяє?

— Невідомо; але сухоти — напевно. Примушує тонну моркви з'їсти.

— А, сфера фантастики. Хіба з цікавості зайти? Хоч воно — гріх.

Старий добув десять карбованців і відчинив великанську хвіртку, що, заскреготівши, заглушила зойк недалекого паровоза. Проходячи крізь хвіртку, в секунду, коли стих і дерев'яний скрегіт, і паровозний зойк, він почув ніби оклик, ніби з шовкової струни на скрипці: "вернися!"

Оглянувся, — нікого нема; тільки сама вивірка вибігла на сонячну пляму край моріжка і, випростувана, осторожливо дивиться.

Антон Никандрович заплющив очі з мускульним зусиллям, знов розглянувся, навіть протер очі долонями, — нікого! Середніми пальцями вуха протрусив і гостро прислухався.

— Ви чули що-небудь? — спитав Олександра.

— Нічого.

— Не знати, що твориться, — з досадою сказав Антон Никандрович.

Дім серед зеленої журби берізок, куди, до ганку, підступили перехожі, нагадував скарбівничку: випиляними з дошок орнаментами на піддашках і мідно цяцькованою дахівкою.

Обережно: стук! стук! у сінешні двері, — відклику ніякого, і клієнти зайшли без припрошення. Біля внутрішніх дверей переглянулися і знов поторохкали зігнутими пальцями.

— Прошу ласкаво! — ніби в голосну мідь ударено з глибини.

Ввійшли: привіталися. В кімнаті півтемрява, бо вікна завішені. Клієнти, як звикли очима до сутінку, зауважили красну жінку, в обрис, прикметний для кавказців, брюнетку — великооку; і дівчину, що стояла поруч, затуляючи собі обличчя. Потoki мерехтливого іскрів'я, мов на трухлявині дубових трісочок, коли вона приском жаріє вночі, — ллються від стелі, коло високого дзеркала, приробленого до стіни. Куріє таганчик. Дим кучерявиться в відблисках від скляної поверхні, звиваючися в змійки. Характерниця, вбрана в вишневочервону сукню, простягає пальці і, відкривши обличчя дівчині, накладає масть: темномосянжну, з густою тягучістю меду.

— Прошу сідати на канапі! Зараз звільнюся, — сказано до гостей.

Обличчя пацієнтки всіяно присохлими струпиками: потравлено його і спотворено; а струнка постать! — на тлі: дзеркальному свічинні.

Пошептала хазяйка над нею і стерла масть краями рушника; з прозорої скляночки побризкала в обличчя: частенько поторкала хусточкою, і звільнилося воно від струпів'я.

— Іди, молода, іди, моя доню! Лицяйся, та розум май!

Рушник і хусточку відкинула господиня на піддзеркалок, відійшла до столика — мити руки в порцеляновій тарелі.

Тоді побачила дівчина відобразок свій у дзеркалі: прочищений! — зрадівши дуже, долоні собі до грудей притулила:

— Дякуватиму вам, благодійничко, — залебеділа зворушена, — довіку дякуватиму!

Вийняла з гаманочки гроші, поклала на піддзеркалок, біля хустки, і вибігла з хати.

— Приклад нерозважності, — докірливо сказала лікарка, сівши в крісло; — загравала краля з одруженим сусідом, начальни-

ком кримінального розшуку; мабуть, чули: Птіцев. Його жінка спроваджувалася з “авоською” базарювати, а він на персональній автомашині марки “ЗІС”, орлом вертав під квартиру. Брав амурник пляшку шампанського, кликав дівчину і приспівував: “вийду я в бесідку, обніму соседку...” Успіхи були мізерні, хоч дівчина пригублювала стаканчик. Одного разу жінка рано вернулася з базару, обтяжена гускою, і застукала благовірного, як він борюкався з сусідкою коло ліжка; звичайно — скандал! Увечорі, перестрінувши дівчину при вході в умивальню, ревнива жінка линула їй в обличчя кислоти (скидає старий очима на світлястий флакончик, розмислюючи: що за лік вжито?).

На суді спокусник став, як мур, на оборону жінки, проти потерпілої дівчини. Свідчив: сусідка сама йому на шию вішалася, а він, самовідданий охоронець громадської безпеки, був стійкий, мов Йосиф Прекрасний. Дівчина плакала, повторювала, що Птіцев говорить неправду, — хто ж повірив? Тільки один її попередній кавалер, до якого була неуважна: робітник нафтоперегінного заводу. Знайшов для дівчини нову кімнату і заручився з нею. Порадіє хлопець, бо наречена вернула собі вроду, а на додачу порозумнішала.

Лікарка, зідхнувши, скинула погляд на гостей:

— Яка справа?

— Високодостойна громадянко! — почав Антон Никандрович, — ми наважились турбувати вас, бажаючи знати майбутнє. Також я хочу, за вашою допомогою, позбутися хвороби серця: тяжкого ускладнення після грипу.

Господиня, підвівшись, легенько позіхнула і при цьому ритмічно поторкала собі уста стрункими пальчиками. Вийняла з шафи аптечну склянку: набрала звідти сухого зілля і сипнула в полум'я, — дим підійнявся над таганчиком, при дзеркалі. І там стало чудно привиджуватися: чорний півень налітає на півня червоного; клює і мордує його: валить на землю і довбає між очі. Переможений півень зненацька підскакує і кидається на ворога: так дзьобає, що, зрештою, вбиває його.

— Чи зрозуміли? — спитала чарівниця.

Клієнти вклонилися.

Тоді повела в сусідню — темну, мов підземелля, кімнату; щось у повітрі розсипала з жмені, пошепотіла пристрасно і стала ждати.

Повидніло на височині грудей, і поволі окреслюються дві труни: червона і зелена.

— Ану, дивіться в середину! — звеліла гадалка.

Зазирали гості в червону труну і, нажахані, відсахнулися: вгледіли кров, — трохи несповна її. Отямившись, заглянули в труну зелену і замилювалися на дорогоцінності в ній: золоті келехи, діядеми з перлами, серги, персні, — багато речей. Стояли вчудовані гості над цінністю, аж поки видиво зникло; при звичайних очима розглянулися по кімнаті: нічого немає! — чотири голі стіни. Жодного навіть горняти на підвіконні, аби містилася хоч одна галузка ясинова.

— Виходьмо! — прочинила знахарка двері: — кров у червоній труні віщує велику війну; якщо й скінчиться братовбивство, то скоро доля знов зажадає жертви, — ось чому труна неповна. Ще раз повинна пролитись кров: згинуть ті, що мучать людей і вбивають. Як налетиться червона труна до краю і геть відійде, тоді почнеться радісний побут людей, без погибельного клопоту. Їм належатимуть багатства; тільки одна думка буде грізна: кожному, серед добра і втіхи, суджена смерть, на це і вказує сама труна: зелена. Вам обом приведеється бути на війні, хочете чи не хочете; то краще свобідною волею стрінути призначене. Обом суджено скропити кров свою на ґрунт, а потім — потім багато мандрувати: ви ж обидва цього хотіли! Знайте: чого ми бажаємо, здійсниться, але не тоді і не так, як думалось. А вас, — звернулась ворожка до Антона Никандровича, — попереджую: бережіться розливної води на нічному березі!

Після цих слів подала старому гранчасту склянку.

— Візьміть і випийте!

Антон Никандрович послухався; відчув, як прохолодний трюнок розливається під грудьми і як зразу починає з оксамитною м'якістю, з невисловимою приємністю битися серце.

— Вже все! — сказала лікарка, — наша розмова скінчена.

Коли стариган вийняв з кишені гроші і простягнув до піддзеркалля, господиня скрикнула:

— Соромтеся! Щоб я з вас гроші брала, навіщувавши лихо? — та ніколи. Ідіть!

Граціозно виштовхала гостей з кімнати.

— Пречуденний гіпноз! — скрикнув Олександр надворі, набираючи повітря, ніби він трохи риба, — перший раз переживаю...

— Певно; а в додачу — народна медицина і здогад.

ВІЙНА СТУКАЄ В ДВЕРІ

Ольга ставить біля вікна перемитий посуд і поглядає на журнал, що в Олександра в руках: студент читає, поки старий нап'ється ріденько завареного і охолодженого чаю.

— Бачу, ви добра господиня, — визнає Антон Никандрович, — якби я мав дочку, казав би: подивись на Ольгу, вона швидко порядкує, і всі мої папірці на місці.

Ольга трішки червоніє.

— В уяві товаришки Якилини порядок буває, коли речі рівно складені; але тоді я нічого знайти не можу, — розводить руками стариган і додає:

— Так з нашим громадським життям; все рівно розписане: профком, профзбори, виробнича нарада, змагання, ударництво, — і кругом безладдя. (до юнака) Що в вас?

— Літературний журнал за лютий місяць; професор Крякучін остаточно дорозгромає неокласицизм.

— Будь ласка, невеличкий уступ!..

— Читаю: — "...В школі славнозвісного колись "неокласицизму" відзначаємо намір поміщицької інтелігенції до гегемонії в культурному процесі".

Антон Никандрович здригнувся: мов від нервового болю.

— Він ерудит. Я насамперед стежу, як саме пише автор; з доглибною правдивістю, чи ні? І навіть думки нам далекі, висловлені широко, без лайки, стають цікаві. Тут мешкає колишній журналіст

Геннадій Лебедінов; говорити і навіть сперечатися з ним — надзвичайна приємність.

— Лебедінов? — перепитує студент, — я зустрівся з ним біля парадних дверей.

Ольга перестає витирати тарілку і повертає обличчя до бесідників:

— Мирне прізвище!

— І вдача теж. Чоловік дивовижний: ніби тридцять років пробув у летаргічному сні, тепер пробудився і починає з того, на чому заснув. Зберігає портрети імператора і його супруги; у празникові дні виймає з безодні нафталінності, вішає на стіну і милується. Витає в мріях про відновлення неділимой — в старому, білоімперському вигляді. Особа з музею древностей; мумія: ожила і никає по дорогах сучасності, почуваючи в серці більшу, ніж ми, — я кажу це серйозно, — спорідненість... а! марно говорити! Лебедінов ходить, як наймиліший привид минулого, а можливо трішки — і майбутнього.

Астряб поспішає спитати:

— Чого він просив ударити в спину?

— Ну: зрушити з місця; потребує чужої допомоги. Чудна недуга в нього. Ходить дідусь, як кожна нормальна особа; а коли спиниться, треба штовхнути, і він знов ступає далі. В речах потойсвітня архаїка. Я збайдужів до того, що він говорить; прислухаюся до голосу. Рідко чув у людській мові таку сувору щирість. Лебедінов — криштальна натура, хоч здається загубив духовне сонце; зберіг натомість благоговіння перед августійшою сім'єю. Бесідник найсимпатичніший на світі, особливо за шахами.

Стариган потроху ладнається писати і присуває собі невилівну чорнильницю.

— Ви що, — додому? Дітки, завтра жду... Глядіть, мої дорогі, жду! Спасибі, що не забуваєте.

Зоставшись сам, сідає до папірців.

Літо за вікном пропливає з голубим парусом. Горлиця сідає на підвіконня, походжає: роздивляється; як і щодня, шукає рожевими очима пшеничної м'якуші.

Перед тим, як розлучитися до вечора, до години, коли почнеться другий сеанс у невеликому кінотеатрі, на північній околиці міста (там — фільм про Кощея безсмертного), Олександр і Ольга походжають під тополями. Недалеко — скверик; посеред нього зберігся фундамент від зруйнованого козачого собору: “білого”! — обернений у склад картоплі. Почувши за пригоду з перекупкою, юнак розповідає про зустріч із Борзозконом, гроші, Якилину, Лебедінова, відвідини ворожки, віщування про війну пропущено.

— Вона гарна? — питає Ольга, маючи на увазі Кардонику.

— Дуже.

— Ой, не ходи до чарівниці!..

— Ходитиму.

— Жартуєш? Мені що ж робити?

— Що робити моїй єдиній? Знаєш: мені нема милішої в світі, ніж ти.

Ольга нічого не каже; тримає Олександрові руку.

— ...Вірити і бути вірною, — сказав він.

— Я зберегла серце чистим: ждала, кого буду завжди любити.

Довго ходять під високими тополями, блискучо пофарбованими від сонця; вимовляють голубливі слова, чистосердно і сміливо.

Розлучившись з Ольгою до вечора, Олександр пішов однією з головних вулиць; як завжди, гостро примічав дрібниці, хоч здається, був байдужий до них. Зненацька зазирнув і в двері “бродтрестівського” магазину, де з-за скляного прилавка продавали пиво, крім запланованих солодких водичок: що там робиться, з-за чого крик?

Посперечалися капітан на підпитку, поважного віку та стави, і набагато молодший лейтенант, теж поважного образу. Капітан поспішав і хотів без черги дістати пива; лейтенант протестував, посилаючись на публіку, вишикувану “в затилок” (згідно з правилом: “хто останній?”). Як засварились, то старший спересердя і з нетверезости зачепив молодшого за гудзики і — почалось! Публіка недомисленно гляділа на скандал, мовляв, хіба ж можна таким прилюдно гризтись? Олександр узяв військових за рукава:

— Що ви робите? Офіцери!

— Геть звідси! — крикнув старший ранг на хлопця.

— Піду. Ви, як батько, дали приклад.

Публіка присудила: “Правильно докорив!.. командири, на вас молоді дивляться!.. будуть завтра в вас під рукою, а що покажете?..”

— Ладно, ладно, — замирливо мурмотів капітан. Випустив гудзики лейтенантові, приглянувшись до медалі в нього на грудях: “за відвагу”. — На фінляндській був?

— Був.

— Я теж був. Знаєш, браток, ти того, не сердься на старого: погарячився; бувай здоров!

Капітан скорбно стиснув уста, зібрав криві зморшки на чолі і, намагаючись твердо ступати, вийшов на вулицю.

Тоді, як капітан кричав “геть!” юнак, приглядаючися до обох, впізнав: молодший із забіяків йому знайомиць. А лейтенант тільки й ждав — скінчити сварку:

— Астряб? Вип’ємо!

Навчений недавно: з військовими треба зразу згоджуватися, коли пропонують пиво, Олександр сумирно доживався, поки лейтенант діставав два кухлі з-під кранта, звідки наточувано рідину. Відійшли набік, до високого круглого столика, край якого підходив під груди; стукнулися зубами об скло, занурюючи губи в холодну піну.

Оранченко служив до минулої зими при воєнному кабінеті; під зверхністю завідувача кафедри: “проходив” із студентами кулемет. Кадрового командира відрядили в вищу школу на педагогічну діяльність, а забрали звідти під час фінської війни: з кулеметною ротою послали на фронт. Бувши при воєнному кабінеті, Оранченко відзначив собі Астряба, вправного з механізмами “максима” і “дегтярьова”, і взяв його в помічники. За місяць сумісної праці склалися добрі відносини, як буває між відкритими натурами.

За пивом згадали студентський побут, спільних знайомих, крім того — війну.

— Скажіть, що там справді було? — наважився спитати Астряб.

— Було... Ходім у затишне місце!

Як прийшли в скверик і сіли на лавці, під дрібними акаціями;
— лейтенант подимів папіросою і признався прегірко:

— Неймовірно!.. довелось офіцерам своїх бійців гнати в бій кулеметами; от і все, — повір мені: не можу більше сказати.

Олександр більше не питав нічого; згадував, як численністю привозили вночі, потайки від населення, самі живі тулуби: без рук і ніг; голови просувалися крізь дірки в мішках. Тулуби невідомо куди зникали, — і люди пошепки говорили про газову камеру, де закінчувалося життя бійців, занапащених безголовим командуванням на морозі.

— Скажу тобі щось друге, — заспішив Оранченко: війська стягають до кордону. Пройшла чутка про нараду в “хазяїна”; він заявив: пора втрутитися в європейські події. Можливо, незабаром почнеться війна, а коли саме? — невідомо; тільки знати: повітря вкрай насичене грозою. Гітлер топчеться з танковими ордами в Європі, — куди йому далі йти? З дня на день сподіваємося: війна вдарить, як блискавка в дерево. Гайвороння з дерева зніметься, політає, поки гілки горітимуть, а тоді знов сяде. Хоч дерево відживе, а проте, від птиць воно, мабуть, на цей раз не звільниться. Я кажу, звичайно, нехай — між нами...

— Певно. Я про це думав сьогодні. Каюся, ми з стариком Споданейком були в ворожки, — не дивуйтесь: то я намовляв; він хворий: якийсь психічний розлад, а я хотів розважити. Навіщувала війну; сказала також, що ми обидва підемо туди.

— Розумна ворожка, — дозначив Оранченко, — війна підходить до двору; коли почнеться, — настануть бомбардування, пожежі, голод, хвороби, з безліччю супутних нещасть.

Якщо мобілізують, не думай про смерть; не слід на фронті гавловити, як і без потреби підставлятися під огонь. Основне — спокій; уникати кожного непотрібного руху, викликаного нервами; ну: сам маєш голову! Після війни, хто виїхав звідси, а потім вернеться, — нічого не впізнає. Дивися: люди ходять, клопочуться денними справами, а не відають, яка біда нависла.

— Цікаво, чи німці переможуть?

— Ні! — з притиском сказав Оранченко, — з Гітлеровою ідеєю — тільки провал! Я читав книжку журналіста, удавано — ніби

англійського: там розчислено, — німці виходять на лінію Ленінград, Москва, Кавказ, тоді — поспішний відступ. Розгром неминучий; мовляв, німці потерплять поразку від нашої “зверхіндустрії”; я іншої думки. Треба йти мені; проведи трохи, до перехрестя!

Ідучи поруч лейтенанта, студент скося позирає на нього: намагається відгадати на загорілому обличчі сліди фронтового іспиту, — як міняється душа? Риси обличчя стверднули, набрали більшої, ніж було, непорушности, шкіра згрубіла, з’явився відтінок мертвуватої сірости, очевидно, від постійного недосну. Очі запали і в темній глибині залягла невігойна понура печаль, що різнить із гострою суворістю в загальному виразі. На важкому кашкеті різьбитися зірка. Комір стягнутий; на петличках — емалеві темночервоні квадратики.

— Як твої курси? — лейтенант повеселішав від згадки про свою вчительську ниву.

— Без провалів.

— Гаразд. Я недовго був там, а роздивився: в студентів надто багато метушні, так званої “громадської роботи”. По-німецьки говориш?

— Думаю, буду перекладачем на слабеньку руку.

— Налягай, пригодиться! Ах, який я був дурний; міг би трохи підучитися; тепер — і пам’ять слаба, і трудно мені.

Дійшли до перехрестя і попрощались. Від зустрічі — пронизлива тривога. От, доля всміхнулась, подарувала промінчик серед задушливої сірости, звідки щодня гостріє небезпека і ранить серце. Несподівано стала грозова хмара: в тіні її підступила до життя страшнітлива постать, схожа на саму смерть, і свариться залізним кулаком.

Заголосила бабуса біля магазинних дверей:

— Ой, Боже ж мій! Лишенько! Що я тепер робитиму?!

Зразу згуртувався натовп, — жалісливі жінки обступають потерпілу; питаються:

— Що таке? Чого плачете?

— Як же мені додому вертатися: старий, я не знаю, що зо мною зробить...

— Та заспокойтеся! — гладять жінки бабусині плечі, — розкажіть, що з вами?

— Зостануться внуки голодні, бо більше грошей нема; при мені були останні рублі. Украви харцизи прокляті, щоб їм добра не було! Я тільки на хвилину відвернулась, а гроші в хусточці поклала сюди, в кошик. Заглянула, — нема!

Бабуся примовкла; витирає шкарубками пальцями то одно почервоніле око, то друге.

Мужчини, що споглядали сцену, спохмурились.

Що ж до юнака, — то він мав нагоду з другого боку поглянути на провинну справу, знайому і звичну з свого “вуркаганського” минулого. Переживав почуття ображености з бабусяю і терпів її кривду.

Раптом, згадавши про Борзоконеві гроші, вийняв з кишені сотенку і поклав бабусі в кошик, — швидко пішов геть, ніби соромився власного вчинку. Коли ж відійшов за квартал від натовпу, відчув наодинці: як в душі настала світла стишеність! — не кожна вітха може з нею зрівнятися.

Не притемнили навіть великі, чорніші від ночі, птиці, що при розрізнених хмарах, летіли з півдня, від гір. Мабуть, передчували здобич: чийсь очі вип’ють, крячучи і крилами підкидаючи в полі.

ЖОРЖИНИ

Стариган відпив чаю і взяв автоматичну ручку: визначитися повно незгодою супроти стежки Туркота. “Справжня поезія”, записав він, — умовними способами відсвічує видіння, необхідні для надхідного часу, зосереджуючи душевні сили навколо них і ніби відкриваючи неznані двері в майбутність. Вона — передній ліхтар Духа в його поступі, і в ній першій проявляються напрямки та рушійні чинники. Її правда дорівнює її красі”.

Приявилися старому в спомин ранні вірші нескаліченого лірика: з ритмікою, ніби в переході сузір'їв, чи в колиханні кринів при світанковім леготі. Записує знов:

“Від віри дістала поезія висвіт собі, і ним жива, ним поборює сутінок невідомости, сприймаючи подих прийдешнього. З переміною в християнстві, дістала найбільший дар — пророчий патос: для істини, і таку дієвість, що в найсвітліші часи свого процвіту вела за собою серця народів: до визволу з духовного і всякого рабства; — до життя, гідного людини. Якщо не згвалтована, засвічує перед духовним зором правдивий напрямок, посилюючися в життєвому інстинкті, здогаді, інтуїції, прозрінні; керуючися думками про долю і порятунок душ. Накид їй живосилом політичного переднаміру згори — мертвить її саму, а також заводить людей в облуду і підготовляє нещастя”. (Повиділось обличчя з портрета: в скорбній потіності). Стариган продовжує: “Всіма засобами треба противитися полонові поезії — під тимчасові політичні інтереси панівної касті. В такому спротиві проявляється героїзм поета, його відданість істині, його мужність і чесність. Міру його обдарованости становить непохитна вірність внутрішньому голосові, всупереч грізному насильству, як в Туркота — над його істотою; і всупереч спокусі життєвими благами серед болючої нужденности і всіх терпців, пов’язаних з отверженістю”. (Сприкрилися старому самою згадкою якісь деревообробні віршики поярмленого лірика: при найвищих нагородах і посадах обсипаного земними милостями). “Поет, що воліє прийняти всі прокляття на свою голову і віддає перевагу станові “ізгоя”, злидаря, обшарпанця, відлюдника, ченця, аби тільки бути вірним таємничому кличу з невідомости, — рівний силою духу подвижнику і герою, бо він самопожертвою зберігає висвіт, для всіх. Повинен бути непокірним гвалтові і неслухняним йому; мусить іти тільки своєю, призначеною від народження, стежкою. Зобов’язаний бути ворогом всіх, хто чинить кріпацтво. І доля його: бути переслідуваним, очорнюваним квазі-академічними статтями, зневажуваним, оклепаним брехнями і висміюваним, аж поки оточення навчиться знаходити в поезії істину, що її відчують люди під час богослуження і молитви до Спасителя...”

Антон Никандрович спинився: перечитати написані сторінки; відчув, ніби розчинилась брама, і знову він в'їжджає на приполяр'я, — морозним снігом повіяло звідусіль, під регіт, під поблиск монгольських очей секретаря парткому. Зиркнув на двері старий, згорнувши сторінки в вузьеньку смужку і, відійшовши в кут, до полицки, вийняв том у твердих палітурках з червонастою тканинкою — розкрив книжку, сховав рукопис під вигнуту спинку її. “Туркот хитріший: його коробочки — надійний сховок”, подумав заздро; “але в мене дикий почерк, — ніхто в світі не розбере”. Вернувся до стола і сів; і схилив скроню на руку, — дивиться в вікно. Давній том, в “готиці”, як талісман, відживив спогади з світлими видивами. З минувшини всміхнулися жоржини, ясністю близькі до коленкорових палітурок. Зоріє жовтавими очима “Леді Мойра”. За нею починає виглядати притаєно колосальний “Місяць Індії” з пелюстками відтінку, взятого з золотав'я. З'являється барвність, в якій бринить огонь: приходить ясний-ясний “Ідеал Селянина”. Відмінюється кольорит, бо приносить веселість зірка “Південного світла”. Займає чергу за нею “Нормандія”, святково-біла із сонячністю, великопишна.

Дрібніші квіти, сусідні, теж поспішають виринути з забуття і підійти кортежем до спільного ряду: одні — ясновитісні, обдаровані аж білястою прозорістю і свічнотою; другі — формою, як дзвоники: легколазурні, ошляхетнені відтінками бліднофіялкового смутку; треті схожі на блакитні світильники на високих стеблинах; четверті мають вигляд темносиніх метілочок із білими цятками. За ними теж огніють пристрасні істоточки; веселіючи, вони тримають суцвіття: як чистий пурпур; як шарлатний оксамит; як оксамит пророжевний, то легкоогненний, то огненночервоний, — всі палахкотять, стоячи в повені тепла, що притекла спозарання і затоплює моріжки.

— Ми будемо тут щоранку, — сказала Людмила, глянувши близько в очі Антонові Никандровичу: студентові, дуже бліднолицьому.

— Неодмінно! — відповівши, брав її під руку; і схилялися до квітчастої дрібноти, відчуваючи: земля нарочито збудована для любови і для процвіту рослин.

Людмила зауважила і студент згоден: квіти дивляться; пильно, пильно дивляться! — слухають світло, як воно звучить, і п'ють його; і шепчуть якоюсь нечутною мовою в жагучій непорушності.

Коли залюблені підійшли до водограю, він зметнувся в височінь, вишумлюючи; кинув пасмами свіжости в обличчя, а потім з перлистої куряви створив веселчату парасолю, розбив її і дозволив спадати дрібненьким дощиком на дзеркало басейну.

Дівчина замислилась. Її постать можна було перенести на полотно в різьбленій рамі, і напевно, знавці, прим'явши кулачками сиві борідки і дивлячись поверх золотих окулярів, прийшли б до висновку: перед ними — образ, характеристичний для віднови на українському ґрунті: можливо, з II половини XVI століття.

В довгому білому платті з вільними згортками, струнка, як квіткова стріла. Волосся відлітає двома руськими крилами від чола, зливається і падає до пояса світучими косами.

Одного разу, швидко йдучи до альтани, студент раптом перестрінув Людмилу і відчув її дихання на обличчі. Забрало мови, означити враження розкішної ніжності. Він стояв, ніби в нечутному громі — при світляних дверях. Зрозумів тоді, що означено в великих дівочих зіницях: коли там розходиться тонкими рисками сяйво і знову збирається в двох яскравих цяточках на двох кружках: темносірих, з прозорою глибочиною, притіненою рясними, довгими, трішки відігнутими на закінченнях віями. В очних ямах, найгустіші коло перенісся стоять півтіні-серпаночки невиловимої легкості.

— Від того моя любов така велика, — думає він, — що, мабуть, ми споріднені від першого дня, коли його розкрило сонце.

Людмила дивилась на нього, а він був неуважний: недовго, — бо тихо повторював слово, що несподівано спало на думку.

— Почали шепотіти: що?

— Ніяково: проказати.

— Почали думати, чого треба соромитись?

— Ім'я для вас: слово з народної мови.

— Скажіть!

Людмила легенько нахилилася, зірвати високу білясту травинку; тримаючи її перед очима, додала:

— Я хотіла, щоб ви завжди були відверті.

Набрався духу він і промовив:

— Народний вираз: “дівчина-медунка”.

Людмила намірилась жартома вдарити його стеблинкою по руках, а вронила їй: без гніву чи образи, тільки з смутком поглянула і спитала:

— Чому соромилися?

В нестямі від хвилювання обняв її і поцілував в уста: затріпотіла билиною, прибитою вітром. Вона потім притулилась обличчям йому до грудей і похитала головою, ніби в великому горі.

*

Два персні на руці в Антона Никандровича, — о, як він їх: маючи при собі (або залишаючи в приятелів) — ховав від пожадливих очей під час лихоліття, після царсько-кайзерівської війни! Крізь тисячі небезпечних несподіванок проніс пам’ятки. І тепер від кожного цікавого погляду з неймовірною вправністю приховує, то притискуючи палець до долоні і закриваючи його сусідніми пальцями, то повертаючи руку. Помітити персні Антона Никандровича було трудно; навіть колеги, хто щодня сиділи з ним при столі, були неспроможні спостерегти відблиск від золотих обручок, хоч власник їх курив, писав звіти про успішність студентів, заповнював анкети і, звичайно, тримав руки весь час перед собою.

Тільки залишившись сам, випростовував пальці і поглядав на персні.

ТОНКОСТРУН УЗНАЄ: ПОГОДА ГАРНА

Стукаючи в двері і відкриваючи їх одночасно, протиснулася в кімнату широчезна фігура товариша Тонкоструна: з пухлими щокми і якимись ворожбитськими очима. Сорочка вибилася з-під сильно випнутого на животі зозулястого піджака. Мабуть, людські прізвища іноді відзначають особливості, вкорінені незалежно від сфери раціонального, так би мовити, в “основі” ества. Бо справді,

адміністратор будинку, чи домком, чи домуправ (неможливо було з'ясувати ролю всюдиприсутнього місячновидого чолові'яжки), — нагадував своєю натурою круглий музичний інструмент, на якому напнуто одну-єдину струну його говірки, найбринчливішу з імовірних.

— Вам лист! — визвучив, ніби над порожньою бляшанкою, товариш Тонкострун; — а в такому випадку вимагають: гоп-гоп! — грайливо показує, як треба танцювати з радості; і зразу ж поблискує двома гострими рибальськими гачками зіниць: — від кого лист? Ось написано...

Антон Никандрович забрав лист із його долонь.

— Беріть, беріть!.. Новини: да. Да, течуть події; ми сидимо та трусимось. Що чути?

Присотався інтонаціями, як головоніг своїми смоктавками, до серця Антона Никандровича, а губи зложив у найдоброзичливішу посмішку, при веселому позиркові зверхности.

— Що ж я чув? — знизав плечима старик, — сиджу і радію: встановилась гарна погода. Взагалі, в нашій країні тепер надзвичайно гарна погода.

— І я думаю: гарна, така гарна, вся світиться! — з дроздиним посвистом випустив повітря з грудей і розчаровано поворушив устами Тонкострун. На сірому місяці його обличчя, мов під павутинкою, попліснявілася нудьга.

Старик мовчить: камінний стовб і більш нічого. Тоді домком фосфоризується жвавістю і вистрілює тоненькі слівця:

— Заморився я, заморився! Від самого ранку порпався в підвалі з помпою. Вода ґрунтова: залило! Качаєш — качаєш, пуф-пуф (Тонкострун передразнює помпу), і хоч ти чорта дай. Сам і помпу дістань, сам і направ, сам і качай... скрізь — сам; весь час — сам, а від мешканців помочі ніякої. Кожен відсторонюється; а я за всіх сам. Остогидло! — обскаржує Тонкострун і погляд його, як дві кружкуваті склянчинки, наливається досадою.

Помовчавши, прояснюється він з похмур'я і проміння приязности проливає на Антона Никандровича; бажає доброго здоров'я, після чого витискується з кімнати. В останню секунду, раніш, ніж

втулити двері в одвірки, знов зазирає в кімнату, мов би вкидає туди два розмарені камінці.

Незадоволений тим, що старик стоїть непорушно: стовб — і більш нічого! — Тонкострун без стукоту зачиняє двері.

ЛИСТ І ЗАПИСАНИЙ СПОМИН

В уяві, невідомо чому, постала картина: крилатий стрючечок злітає з дерева, а вітер відносить навскоки до далекого лану, твердого, як білий камінь.

І хтось навпроти стоїть: можливо Карп Маркурович Бісмурчак, голова профспілки. Вгорі гостристі птахи перелітають; спішають перемаїнути через водяну безодню, в загадковий вирій. Туга точить серце: оса, що припала до яблука.

Лист від давнього приятеля Інокентія Кононенка. В перших рядках — довідка, як випадково дістали адресу від одного з учнів Антона Никандровича; далі — запрошення приїхати влітку в гості, в Київ; і після цього збільшеними літерами фіялковіла назва вулиці, число будинку і квартири.

Ні, гадає собі, якщо побуваю в нашій столиці, то “вони” (збірний образ тих, хто стежать і шукають провини) відразу повернуться в мою сторону, і випустять пазурі. Мушу тихо сидіти; є така кузочка: перед лапою небезпечної тварини дерев’яніє, цілковито приподібнюючись до мініатюрної галузки. Одного відбутого заслання досить, — треба терпеливо сидіти.

“Ми з Марфою перестали бути бездітними; — повідомлялося в листі, — вісім років тому, в годину, про яку нелегко згадувати (треба згадувати проклятно! — думає старий), пішли ми на базар: продати лахмітину і купити пригоршню борошна. Коло магазинчика зібралися люди, і ми з Марфою поспішили стати ”в затилок”, бо думали: будуть щось “давати”. Ми помилились; люди оточили приступці, де лежала напівгола дитина: гляділи люди хитали головами і мовчали; вже звикли без слів спостерігати невиданні явища. Їм і

самим бракувало добра. Через нестачу його, мабуть, батьки свою дитину покинули. Нам стало так жаль її і такою вона любою вида-лася, що забрали і понесли додому.

Оглянувшись, я побачив, що присутні поглядами проважали нас, а одна старенька, забувши про антирелігійні доповіді, перехрестила здаля.

Від того дня життя заповнилося клопотами коло нового члена родини. Позичили ми ванночку в сусідів і викупали Оксанку: так назвали, на спомин про покійну матір Марфи. До гризоти про харч, докладалася безперервна турбота про дитя, а щось мов освітило нашу кімнату і внесло невідомий досі зміст. Ми з дружиною мали нові таємниці: як воно спить, як воно їсть; коли ж воно почало вимовляти: “мама” і “тато”, ми відходили з дружиною до вікна і обливались дрібними.

Можеш уявити, що сталося з нами тепер! Тридцять років прожили без дітей; думали, доведеться помирати на самоті. Дивно, як непомітно проминає час! Марфа повела щоденник нашої донечки. Я, скінчивши заняття в медтехнікумі, поспішав чимдуж додому, кидав оком на вітрини, вибирав, що купити — казку про звірів чи ляльку.

Минулої осені Оксанка стала ученицею. Коли випадала вільна хвилина, ми ходили в школу; навшпиньках наближались до одвірка, заглядали крізь шпаринку в замок або відхиляли двері на міліметр і стежили, як Оксанка щось записує в зошит, підводить очі на вчительку і слухає.

Іноді, коли вертається додому, ми немов випадково перестріваємо її на вулиці. Вона тримає чорнильницю в кулачку перед собою, і тоненькі пальчики вимазані в чорнилі. Всміхається, як я беру пальчики і питаю, що, здається, сьогодні довелося тяжко попрацювати над арифметикою. Всміхається з таким довір'ям, що я думаю мимоволі: от воно безпорадне, само на світі, — хто ж його захистить, крім нас?"

Антон Никандрович на цьому перестав читати лист. Затрусився; спазмами, беззвучно видихав повітря з грудей, з-під ребер, тоді як очі були без напливу сліз, тільки декілька крапель вийшло, але були великі: застидали зір. Припав старий до стола, обхопивши

голову руками, і помордувався хвилину в якомусь древньому звіриному риданні. Відчув при тому: найбільше світове нещастя, яке між людьми ходить, ось тепер напало на нього самого, — він його пере-терпить: тоді для інших буде легше, передусім для безоборонних малят. Намучившись, збагнув: душа його вже підійшла до місця, де позбуваються зібраного від народження бруду, якого ніяк не можна обминути на світі, повному провин.

“...Я потім знову почну читати лист; і покладу сюди — в кишеню; нехай при мені, бо комета, Якилина, так сховає, що ніколи не знайду; треба дещо записати про нелюдські голодоморні роки: можливо, рукопис збережеться, як заява свідка, а нотатки про поезію підождуть; хай птиці відлетять, а голова профспілки зостанеться на камені, — я докінчу свою думку”.

Антон Никандрович добув з полицки грубезний том: “Реальний словник класичної старовини”; розкрив його і подивився, чи можна сховати рукопис під горбатою спинкою. Потім припав до білих сторінок на столі.

Початок запису: “Зима тоді, 1932-33, випала жорстока”, — він закреслив. Без відриву руки від сторінок, лихоманково поклялося з душі свідоцтво про апокаліптичний час. При докінченні нотатки, сидячи, мов прикам’янілий, дотерплював біль від спогаду про страхиття.

Раптом — постукало в двері; Антон Никандрович стурбовано подумав: несподівані візити застають на пекучому місці роботи, — тут якась закономірність: через випадок.

Похапцем вгорнув рукопис, вкрай нерозбірливий, ніби в рядах довільних закарлючок, — під вигнуту спинку важучого словника, і відкрив двері.

— А, колего, прошу заходити! Беріть стілець. Радію: повторній зустрічі! — виголосив до фізика, ненабагато молодшого, ніж сам, сусіда — дверима кімнати в один коридор, хоч далі: на протилежному кінці.

Обидва — з репресованих в різні роки; і обидва спершу неймовірно обережничали в розмовах, ніби обторкуючися словом і думками: аби тільки не проговоритися незадоволеністю. Аж поки означилося остаточно, з перевірених okazій: додержують взаємної забез-

печености. Обидва — цілковито лояльні громадяни, в радянському стані, ідеального взірця: відмінно від червоної кумирщини “вождя”, та протилежно до знаного їм гаразд імперського самодержавства царщини і розпорядку білогвардійських генералів. Обидва — ентузіастичні прихильники широкого руху “низової” молоді, з середовища колишньої незаможности, — до освіти найвищого рівня.

Додатково окреслилося: обидва зневірені в ладах при терористичному тиранізмі “отця народів” і мертвості доктринального примусу з “діамату”.

Надіялися обидва на поступовий хід перемін, без гвалту в переворотному насильстві, бо міг знову скинути в безодню самознищення і руїни, як і сама революція.

Дедалі розмовляли більш відверто, під відкритим небом — на прогулянках, бо в квартирах кожен поглядав на стіни, стелю, підлоги: “чують!” — і змовкав з гіркого півслова. Часто, особливо в місяці видужування Антона Никандровича, проходжувалися проз великі сади: там зеленими тучами листва переважувалася через сірі дощані паркани, зверху загострені.

ДІДОК І ЗОЛОТА ДРАБИНА

Тадей Петрович Жолобовський, фізик, — недавній сусід старого; прибув сюди в супроводі чутки про столичний гурток містиків-природознавців, куди він нібито належав.

По кількарічному ув’язненні його випущено: з заборонаю викладати в вищих школах центральних міст. Поселившись поблизу Антона Никандровича, взяв десь — тимчасово користуватися, піаніно (бо власний інструмент комусь лишився, як здобич) і цілими вечорами бринчав собі, а в перервах сновигав по кімнаті.

Говорили: висновував теорію, в якій щільно зближав музику і математику; захоплювався індійською філософією віддавна, з перереволюційних літ, коли мандрував на Сході. Навіть говорили: як “космополіт”, ставив на меті відродити ідею всесвітнього братерства

в її чистому вигляді — без наносного елементу, пов'язаного з життєвими вигодами та становищами. Атмосферою таємничости оточили провінціальні перекази цього чоловіка. Партійці зневажливо натякали про його уявний “сіонізм”, пригадуючи етнічну сторону в життєписі бабусі.

Але він, на розчарування аматорів загадковости, поведився просто, як хуторський дядько; приязно всміхався; був короткомовний і співчутливий до кожного. Своєї ж побутової замкнутости тримався з кременною твердістю.

Від його кімнати Антонові Никандровичу запам'яталися: піаніно з наготовленими нотами, і вгорі, на стіні колосково-палевого відтінку, портрет Айнштайна: високобрового, вся голова в розвигреному волоссі, як в ореолі; на столі фундаментальний чотиристоронник — “Курс фізики”, Ореста Хвольсона, а долі поблизу корзина з динею “дубівкою” і широкими фігурними помідорами.

Тадей Петрович трохи недужий на “слонову хворобу”: всі кістки в його й так великому образі побільшені. Лоб підводиться видовженим прямокутником з двома залисками. Ніс нависає над чорнющими з легкою пробілістю, вусами, відхиленими ненабагато на боки, мов обрамовою еспаньйоли, по-старомодному підстриженої. Нагадуючи гранда, сувора фізіономія має однак особливо живий вигляд, передусім — від темнокарих очей: прозорих і сповнених ясністю. Голос глухувато грудний, наче з жлукта, але приємний: м'якого тембру. Літера “р” виходить напів гаркавою і якось дивно пасує до його просторного великокартато-сірого вбрання, попелясто-срібlistої краватки з квадратиками, та емалевого гарнітуру з рисунком, як на шаховій дошці.

— Маю хвилину перед засіданням. Там — підсумки: про всю успішність; за пів години можна зробити й підмести за собою, а стирчатимеш півдня.

— Не ходіть на засідання! — радить Антон Никандрович, пристроївшись біля стола і оберши об нього лікоть.

Жолобовський дивиться з добродушною недовірливістю:

— Самі ж часом ходите?

— Ну, дадуть папірець: розпишись! і вже офіційно зобов'язаний. Від сьогоднішнього дня — ні ногою! А на засіданні з семестровими підсумками треба відмучитись.

— Чи можу вам стати в пригоді? Щось добути.

— Дякую; маю всього в запасі.

— Будьмо ширі!

— Ви бачили: з вами завжди я - так. Гарний лист від приятеля. Бездітні люди взяли собі за доньку — дитину, покинуту на магазинних східцях; тепер щасливі. Це не Карп Маркурович і його “пріснії” — хто були на “хлібозаготівлі”: нищпорили по дворищах і залізницями “щупами” кололи землю: шукали “яму”. Розколупували стіни, розвертали печі, віддирали помости; забирали останню торбинку з квасолею, що висіла на кілочку. Вернувшись додому, випивали і сипали за двері округинки для горобців, бо жаль було — бідні пташки голодні бігають по снігу.

— Вражаючо! — скрикнув Жолобовський, — горобця жаліють, а не дитину. Я звичайно, не проти, щоб жаліти й горобця, але це чорт зна, що таке.

Антон Никандрович зосередився на своїй думці.

— Коли помруть старенькі приятелі, — кажу для прикладу, а жити бажаю сто років, — придуть до брами раю. Виступить ангел до них і скаже: “Стрічаю милосердних; призначене вам життя безконечне серед блаженних, бо одним подвигом своїм спокутували гріхи вільні і невольні. Ідіть зо мною!” Мабуть, бувають хвилини в житті, коли тільки один вчинок, приміром, самопожертва на війні, вирішує людську долю на віки вічні: ця правда сьогодні спіймала мене.

— І я піддаюся їй. Але що скажуть після смерти Карпи Маркуровичі?

— Очевидно, осудна доля їх! — розмислює стариган, — коли не поправляться. Придуть після смерти до брами білої і сторож спитає: “Хто вимовить за них добре слово?” — серед потойбічних душ розляжеться мертва, в буквальному і метафоричному сенсі, тиша. Тільки привиди горобців, що сидять на примарних кущах, зацвірінькають: “це ми! це ми! Карпи Маркуровичі сипали нам

окрушинки на сніг”. Зменшиться страждання грішникам, скажімо, на декілька посмертних віків.

Тадей Петрович злегка посміхнувся в еспаньйолку і чорнясті вуса, а через секунду загорівся і, заглядаючи в обличчя співбесідникові, ніби під печатки, притишено спитав:

— Скажіть: як на вашу думку, що остаточно чекає після труни? Тьма? Ніщо? Згниє тіло, і кінець? Чи інший світ: продовження свідомости в іншій формі? Як підказує внутрішній голос?

Чуючи жагучий шепіт людини, що спрагнула, мабуть, за ціле життя заглянути в незвісне, старий зрозумів в одну мить — поспити муку: подібну до власної. Теплою хвилею облило серце.

— Всьому, всьому, — відказав він присмучено, — чим живемо, що бачимо: всьому кінець! — абсолютний і невідворотний; за границею останнього удару серця.

Спохмурився гість, а стариган складав і далі печальницьку відповідь:

— Відгаснуть, ніби попіл, уяви земного круга. Як бачити потойбічність? — чи можуть бджоли збагнути ваші промені “гамма”.

— Скорбно! — сусід огірчений; — шукаймо тропок...

— Гаразд; висотних. Нехай досягнем суцільности: того, в чому зріднено правду з “добропрекрасним” — на шоденний побут, — тоді, в Завіті, визріє незнана, в нас! духовна вдача: настільки інша, аж потребує нового імені: ліствицею ангелів сходити на верхів’я — в розмову з небом. Відгорнеться завіса...

— Сама?

— Для цього допомагає вицвіт землі: поезія! супровідна сестра вірі, готує просвіт вгорі, до незримого. А ґрунт всередині складено між кривими кістками ребер. Бо що: моральний світ поезії? — скорочена копія передчутого враження від зустрічного нам буття, коли назавжди закрили тлінні повіки.

— Імовірно. Але я відволік увагу від згадки про одержаний лист, — спам’ятався співбесідник, поворушивши долоні, покладені на костур.

— Сам відбігаю! Мої приятелі, — стариган поторкав конверт, — врятувавши дитя, знайшли верховну тропу: до вічної вічності.

Почуй “убийбога”, відразу закричить на факультетській нараді: Споданейко-Віконник ворог! — вибити з профспілки і зрубати з кафедри. Ат, чорт з ним! — перепрошую за різкість.

— Нічого. Зо мною теж буває.

Господар відомить зовсім стишено:

— Зложились примітки про поезію...

— Послухаю радо: от, зараз.

— Ліпші вчорашні; десь в кишені zostались — тут, на каракуляних клаптиках, ага: маю! “Чинність поезії неможливо звести — ні до істини навіть, ні до краси і добра, хоч вони всі обов’язково в ній справджуються; бо діє вона в окремому покликові, якраз — як поезія. Конечність її, властиво, в тому, що вона — поезія; а сенс того знає тільки її Сотворитель, хто дає надхненну спромогу її: від народження для окремих обдарованків. Мабуть, небожительність для ангелів відбувається не в ладу, подібному до прози земного побуту, а в характері неуявимо могутньої поезії, доказ чого — Апокаліпсис, як віддзеркалля для неї. І нам самим поезія — одна з двох основних форм життя небесної частки в нашому естві: вслід вірі. Глядіть, до чого ж ”дрібнобуржуазний ідеалізм”! — так кусається Тімурленков. Ну, а решта — плутані чернетки. Потім.

— Підожду. Я збирався нести свої слонячі кості на засідання, а роздумав. Справді, чорт з ним, з Бісмурчаком! — як ви сказали. Побуду дома. Піаніно зостається мені в радість. Кожен має собі блаженний острів; я — музику. А перед тим: чи знов могли б пройти в сонячний обшир, поки день світить довкруг нас? Бо чого нидіти в сирій притіні? Злагодьмось: гріти заржавлені суглоби в цілющій теплі.

— Згоден, згоден: вчасна порада! освіжитись коло садів; — звеселівши, стариган почав шукати трость.

БЕЗОДНЯ, КОТРА МАЄ ДНО

Сходячи наниз, попід квартирою сільськогосподарника, що біліла над головами, стариган відчув: раптово сприкрилося від думки про вентилятор: як нагадку про людорізну машину з круговими ножами.

Але — тихо; без гудучости від металічних обертів; і можна в нерозбитому стані спровадитися на трамвайну вулицю. Спершу нею наліво взяти: наверх, а потім звідти — направо, в широчезний завулок: вздовж погромдження садової зелені на дальшій стороні, в підвищенні ґрунту. Вздовж глибокої западини, на стороні ближчій, поклатась немощена дорога біля розкиданих будинків, недалеко від темної і млявої води “каналу”, обшитого в обаполи.

Згір'я між западиною і припарканим “пішоходом” вдяглося в шпориш, пирій, будячки і “петрів батіг” (цикорію) з найсинішою зірчастістю.

— Ми над висохлою річкою: поглядіть на глибину і звороти! — покреслив жестом Антон Никандрович, — я завжди романтично малюю собі дно річки, що висохла. Смуга, затоплена споконвіку, розкрилась, як таємниця.

— Можливі знахідки в розкопі: вражаючі! — помріяв сусід: — вода брала речі тисячоліттями і зберігала, як сторож. Припускаю: подібно буває з секретами в руїні великих і довговічних держав, — раптом освітілись для всіх.

— Жахливо бережені! — домітив стариган, — заборонено навіть спомин. Спробуй хто вмістити в пресі короткий рядок про моторошний голод, — кара зразу: з найтяжчих.

Сусід аж пристав на мить, пройнятий пекучістю відчуття:

— Дивуюся без міри, і — неспроможний тямити, як було: цілий народ кругом зведено в голодну погибель?! Чув дещо, нидівши, — запроторенець у сніжну тайгу, а змислити хочу повно, як заподіяно людоморню?

Стариган згадав свій запис: “Озброєні гурти розбійників нагрімілися серед білого дня на мирні сім'ї в хатах і вимордовують,

грабуючи харч і майно до канцура. А поплічні хулігани в пресі навкруг розкричують: мовляв, сім'ї "процвіли" — в "щасті".

Хоч і вчувалося стариганові з голосу пташини від садової галузки: "довірчість! довірчість!" — а таки він стримався; відповів коротко:

— Забрали весь харч, весь...

— Їх "почерк", я впізнаю! — позначив сусід; — так і повели революційністю в "мокрому ділі": від сімнадцятого. Слухаю.

— Що сказати? Відбув я теж запроторенство в згаданий сніг, за дротяними колючками. Вернувшись, що побачив? — стариган пропускає вислів: "загин всенародний", і закінчує жалем: — нехай би краще на очі більма залягли. Зима на лихо видалася тоді, 1932-33, незвичайно клята; грязюка замерзала в грудки, тверді і темні, мов кулаки вбивців. Пронизливий вітер з безліччями своїх голок, тонких і згострених, як думки підступного ката, прошивав пошарпану одіж на виснажених мешканцях. Пригинав сірі обличчя і зщулені плечі додолу, до земного рівня, викликаючи терпіння, мабуть, однакові з тими, що вболілися в праісторичний час прожиття. Сніжний простір жахав: ніби перехід в незнану безодню, куди суджено впасти і скопати в муках.

Зрештою, трохи повагавшись, виговорив стариган:

— Я побачив пропад всенародний!

— Могли ж люди придбати харч на базарі? — складається в нагоди: хоч дещо!

— Придбати? Могли: якби мали гроші...

(В нотатці було: "обграбовані зовсім", — він продовжує).

— Хто базарював і чим? Збиралися громадяни: зсугулені, тупцювали на місці і дмухали собі на руки; притуляли долоні до одного, до другого примороженого вуха, до носа; притискали лікті разом до грудей і з хрипким присвистом, посинілими губами видихали повітря. Що ж мали на продаж, стоячи в рядах і розклавши "добро" на забруджений брук? Погнуті цвяшки, каструлі з дір'явими денцями, понадбивані бруски — точити ножі, пожовклі конверти, листівки з пообламуваними кутиками краєвидів, пом'яті картузи з потрісканими козирками, підшви від зношених черевиків, стерті гудзики, покалічені годинники: стінні чи кишенькові, розхитані

дерев'яні столи, сточені шашелем комоди і шахви, порозколювані дзеркала, покривлені залізні ліжка, давnezні засмальцьовані журна́ли, книжки без початків, окуля́рні оправы без шкелець, або шкельця без оправ, подряпані ікони без ризок і рам, кусники сургуча, половинки ножиць, — тисячі нікчемних речей. Ніби чорна костиста рука нещастя, вдершися в квартири, зачепила пазурами їх куточки і вивернула — витрусила, як старцівські торби, на базар. Тоді посипалася рябою порошею маса нужденного дріб'язку і різновсякого непотребу — на бруд: висипалася, мов навмисно добрана в суцільну мізерію. Хто і навіщо купити міг? Що за них можна було вимінити: на краю голодного скону?

— Але цінні речі: придатні в торг, були в людей?

— Були. Придатні до вжитку і цінні давно повиношувано і продано задешево, аби купувати півкілограма кукурудзяного хліба чи блюдечко квашеної капусти: неприступні для безгрошових хліборобів, хто добралися до міста, шукаючи рятунку.

— Начальство: що? Урядовці: відповідалні! — що вони?

— Вони? Домучували...

*

Дві бабусі прискорено гуторили проти сонця: на лаві, біля глухої стіни і рябої, як давnezна карта островів, — поодаль від дороги; за пустирем — колись, мабуть, огородам з продовгастими грядками.

Там, посеред бадилля і кущини, бігав, бавлячися, хлопчик, забутий бабусями в їх розборах.

Огрядніша, зодягнута сиво і світлобрунасто, широковида і рудувата віями, мала щербинку в верхніх зубах і нею лузала насіння, набираючи з жовтого вузлика; друга, в темному, — худувата і ніби згострена виглядом в тоненький носик, — щось червонасто вишивала, невідслідимо обертаючи голкою.

Грубіша бабуся: — Не надивуюся, як вийшло Ганні Мака́рівні! — гляну звідки вона впала: з вікна в третьому поверсі і просто на землю, — так аж страшно мені! — кажуть: кістками розтрушена, тяжко кривавила; а от, минув третій місяць, і знову в фартусі дви-

гається там, як була: прибиральницею. Прямо чудо: з милосердя небесного, — поставлено розбиту душу на ноги.

Тонша бабуса: — Чиста правда; бо і лікарі добрі знайшлись; пощастило виступити з біди. Наболілася, бідна, коли внизу лежала, як мішок з кістками, і носилками брано її в швидко допомогу. Тепер посувається мовчазна, вся — в густосиньому, хоч ікону з неї пиши, з мучениці. І така ж трудівниця, як була: де почистить, нема пилинки. А жить же ж трудно на дев'яносто рублів!

Грубіша: — Я їй, виписаній з больниці, носила супик з картопельки-скороспілки, і білочок з яйця був пушений туди, — то нещасливиця, з виголоду споживала, мов то лікарство їй; така безпомічна. А тепер робить: рівно межі всіма.

Тонша: — Принесу, було, підсмаженої капусти і трохи м'яся, — то ледве рукою зведе: взяти виделкою до рота; смакує потроху, і ніби на очах відживає. Отаке нам: на кожному кроці стережись.

Грубіша: — Тиха жінка; не викрасовується назверх; не те, що Степанида Касянівна! — як виставка розцвічена: великим вікном.

Тонша: — Від неї вже могилою тхне і вся шкура звисає з-над старечої придохлости, а все їй на думці — жирувати: з свого залася розпусного, в чім звівувала, — ніяк не вкошкається.

Грубіша: — Чого їй кирпу гнути під саму хмару? — носила б смирно свою макітерку, як всяка. Ні, надиміла пихи — в свою полив'янку; бо, бачте, в неї син — он який! начальник цеха; то що? і в других теж діло знають. От, мій — технік в електростанції: дроти снує, де треба, і то ж в вічну зміну. Поки ми з онуком тут, він дома виспитья в тишині.

Тонша: — Мій тепер на службі: в кінотеатрі, там — не поганша справа, як в цехах; треба з великим товпом давати порядок; не так то й легко. Придивляйся, бо злодії кишенькові так і нишпорять: в когось гаман чи годинник витягли, а тобі — клопіт! Казав: раз в кінокартині показувано сміхачиху, як Степанида Касянівна: стару, мов з печерного віку; а козирилася перед в'юношами і бісики очима підпускала.

Грубіша: — Так і Степанида: їй скоро сто літ зозулі кукукнуть, а вона, хай йому лихо! — намазус шоки рожевою помадою, просто на цілий вершок.

Тонша: — Якщо не більше; можна простінок між її дзеркалом і вікниною поштукатурити.

Грубіша: — І до того: що б ви подумали? — “мушку” наклада; бачила ще перед японською війною, як баришні старорежимні робили: мавпувавши з заграничних журналів. Так вона тепер з наголовка городської газети “Знамя” вирізує кружечок, завбільшки з дробинку до ружжя, і наліпля біля носа.

Тонша: — То ще нічого, а вона і на самий ніс, і на лоб і шию, і де тільки можна, натрушує силу пудри, — якби стільки борошна брати, вистачить спекти десять пирогів, їй — право! аж обвівається з неї, коли сквозняк потяг.

Грубіша: — Хіба я не бачила? Брови начорнює, мабуть, вугіллям із самовара, — робиться на сову схожа.

Тонша: — А капелюшок! — хоч би пострамилась: обтикає кругом розочками: цілу грядку на один раз обірве; сидить на стільчику, біля хатніх дверей, і коли хто з молодиків, мабуть — студенти, проходять вулицею мимо, — вона зразу рота: смик! — розтягає від однієї серги до другої, і нові щелепи блищать, — недавно вставила; ще й плечима вигинається; матіоли нюхає. Глядіть, їй під дев’яносто.

Грубіша: — Давно пора гріхи замолювать, а вона їх наліпля собі, як індики — пір’я.

Тонша: — Про око сусідське, така запопадливиця була ще при царі, коли вже стала бабою: зайде в церкву і там скрізь свічок понаставля, кругом свічників топчеться, на лиці — ну, ж медом світить. А дитя чиєсь підійде, бо мати послала згасити гніт, коли віск наплива на край, — так Степанида, наткнувшись, позеленіє лицем із злости, а губи стали аж сині, зашипить, як гадюка з-під колодки: “чого тут, стерво собаче, крутишся!” — і так штурхне, що воно, бідне відлетить, і було б простяглось на долівці, так мати підхопила. І знов Степанида світить мед з лиця: як цілий вулик.

Грубіша: — А вже де стрінула чий хід похоронний, то пристроїться і йде до самого кладовища, — оплакує покійника гіркою сльозою, дужче ніж родичі. І глядіть: справді пережива чуже горе. Я приглянулась: таки вболіває.

Тонша: — Бачила і я: вболіває всією душею; видно, інколи все ж відкривається доброта і проблисне. Вже за те одне Бог їй простить, що вона виробляє в капостях.

Грубіша: — Ужеж, так: простить — по милості своїй. Чого ж і нам сподіватись. Ну, здумаю: от, будем вертатись мимо її дверей, а вона там сидить — опудало розкрашене.

Тонша: — Швиденько минем, і все; чого нам?..

Не докінчено їх мови, бо різнув дитячий вереск — при собачо-му гарчанні! — тоді враз бабусі похолонули грудьми, і зірвалися з лавки, впустивши вузлик і вишивку. Біжать до хлопчика, але поволі притишуються, бачачи озвірілого пса, що доганяє його, і двох великих стариків: з надбігу ціпками замірились.

Антон Никандрович, гостро примітливий, коли вимикається з свого строю думок — знову в широку довколишність: поглядав три-можно на незвично замороженого пса, ряболаткового, з кривими вухами. Закручував звірик біготно по пустоші недалеко від білявого бавливого хлопчика, з перехрещеними підтяжечками, і несподівано, заглядевши його, мов приворожений, потягся через зарості і зготувався скочити. Тоді ж стариган — скісним напрямком, скоро, як тільки дозволяли його літа, кинувся: стати між ними. На лихо, недочислився з спромогою і підбіг після того, як звірик шарпнув зубами хлопчикову ногу. З відчайним зойком зірвався той наокруг тікати, а пес — навздогін йому і, певно, скалічив би, але, знову в косому напрямку скорочуючи відстань, — стариган таки встиг забігти між ними. Ледь замахнувся тростю на люту тварину, — коли жертва нападу вже відбігла геть, — аж вишкірені зуби нагло метнулись на нього. В захисті, на мимовільний відрух довелося різко подати наперед великанський черевик — правий, і зразу ж пошкодувати, бо в псових іклах, і так перелатаний, міг розідратися зовсім, і тоді півбосий ходи на службу. Гірш від того: в найкоротшу мить, коли звірик вчепився зубами, зблиснулося примарно, ніби з навіву недуги, в моторошній відчитності: як ногу хапають безжалісні гостряки моторошної людорізки: так само нагло і так оскаженіло — в дію невідклонимого вбивства.

І враз, крізь сполох страху, осоружного самому, зросло і впалило всю душу обурення, переростаючи в найдужчу зненавиду. Він

зусилився відчайсно — відборонитися, чим міг: кріпкою тростю з самшітового дерева! — від лютого напасника, уявлюваного, як мордерця з підземелля. Вдарив зібраною силою по спині. Якраз надбіг, з протилежної сторони, фізик — і з розмаху обпустив важкий грушовий ціпок на клуби звірика: так дошкульно, що змусив скаженину випустити черевик і обернутися — в напад на свіжого супротивника. Своєю чергою стариган несамовито зачастив бити, посилюючи напругу, — і теж присилював на оберт: до себе, коли фізик повторює вразу. Зрештою, вимучений звірик не витримав, — дико скрутнувся і з лементливим скавучанням, в суміші скаженої злості і болю, побіг через бур'яни, обкручуючися в огляд і так зник за поворотом переулка.

Спутники віддихали і звернулися поглядами до хлопчика: коли грубіша бабуса вхопила його на руки і, разом з дрібнішою, обторкує пошарпану ніжку.

Остигаючи з розпачности: коли безпомічно, самі, боячися звірика, метались недалеко, — бабусі почали дякувати супутникам.

Антон Никандрович крикнув різко:

— Зразу, зразу ж, негайно хлопця — в лікарню! бо найбільш можливо, пес оскаженів, біда буде, біда!

— Ми скоро, вже біжимо, — добре, що син дома, миттю повезе. На вуллі трамвай стає коло нас. Бувайте! — попрощалась грубіша; і тонша за нею:

— Спасибі ще раз. Живіть здорові!

Відходячи поспіхом, бідкалися; грубіша: “Якби ж знаття, то не треба б пускати дитину так далеко в пустир!” — а тонша: “Хто б же подумать міг, що отаке трапиться? от напасть!”

Підхопивши покинуті речі, бабусі повернули на трамвайну вулицю.

*

Спутники відходили чуттями — з халепности, в гіркій зморі. Антон Никандрович досадливо оглядає подряпаний черевик, — на щастя, показалося: зацілів з пригоди. Подряпини від зубів, як обмити шкіру від зарази, можна замазати ваксою: часто вживаною після подібної вшкоди.

— Вдячний особливо! врятували мій черевик, — радіє стариган: — бо довелося би ходити неоднаковими стопами.

— Ну, ви зберегли ногу хлопцеві, так що моя роль — мала. Чому диких псів не арканять?

— Встигнуть; гицлів тут багато: сам бачив кількох, озброєних наново. Ага, на чому зупинились?

— Начальство: як ставилось до конаючих?

— Що: начальство? — як скажений собака до дитини! На базарі рвало податки за місця і виписувало квитанції; в поголовному оподаткуванні обмерзлих громадян коло мотлоху, з'являло титаничну второпність.

— Я вирізняю, — роздумується Жолобовський, — крім державного напасництва, діяла більша пружина: чорна, як рідко в догранично нелюдських вчинках з історичної минувщини. Мабуть — містична загадка з інфернальністю і моторшний сфінкс при ній.

— Вгадали: він! пристрашувався, хоч далекий для населення. Сидячи в кремлівській тіні, ніби владніший, ніж сама смерть, дививсь крижаними очима на круг несвітського лиха: обдутий вусами, дививсь, презлорадний — як адизняник, і мовчав: тішився з своєї справи. Бо посланці його обідрали українську землю: на смерть людности, — пара їх, масових душоморів; другий з неї сам через рік приплуганився сюди: в обком партії. Розсівся і, стукаючи олівцем по столу, репетував: “ — Забрати хліб до останньої зернини!” — так і зробили: смерть запровадили в тридцять третьому — тридцять четвертому; з жителів тут третину поклали в землю”.

— Як спромоглися: зовсім забрати харч? То ж заморочлива тяганина! — дивується Жолобовський.

— Брудно заморочлива. Для неї з великих міст Росії, передусім з обох столиць, прислано різнородні юрби “тисячників”: хмари їх стемнили життя. Брутальні револьверники, супроводжені озброєними “уповноваженими” та міліцією, вривалися скрізь розбійною бандою: з підводами! — в двори зовсім безоружних мирних громадян. Забирали хліб і всяку, всяку живність — до найдрібнішого сухарика, а чого не змогли вкласти на вози, наприклад, дитячу кашку: з црипічка, то розбивали горня об долівки і топтали чобітьми. З прикметною для набродців — безглуздою безпошадністю,

гіршою ніж від татарських баскаків: вжив їх сфінкс для задушення; бо чого “хахли” захотіли? — справжньої рівності України з Росією в союзі республік! - і порятунку від колоніального тюрмища з кріпацькою колгоспщиною.

Жолобовський знову, стиснувши крок на мить, обернувся до супутника:

— І знали: прирікають сотні тисяч, навіть мільйони дітей — на тортурну смерть?!

— І знали! Зовсім певно: не сліпий скот. Самі мали дітей і знали, що означає — відібрати всякий харч цілковито.

— І віднімали?

— І віднімали; та ще з якою звірячою люттю і знущаннями, — злі, ніби цей скажений пес.

Зненацька стариган, теж пристаючи при зупинках сусіда, ступив до наддорожного поростя — невисокого, але неймовірно віолетносинього в процвіті з мініатюрних темнозелених “глечичків”: там обчепились джмелики-ліліпути, співаючи поживу.

— Що приманило вас? — питає фізик, — цвіт чи гості в нього?

— Все! Найнезначніші комахи мають право на пайку життєвого добра в світобудові, а діти людські бувають позбавлені! — в строї суспільства, що знизився аж під зоологічний і рослинний рівень, і то — при показному ідеалі, названому височезно.

— Бачу їх парадокс незладдя! — визначив сусід; — бо найнижчий, можна назвати, “коефіцієнт людяности”, при найвищих термінах для холодного знедуховлено-доктринального взірця, виразився в прокляття: супроти докорінних норм прожиття на планеті! Сусід ступає далі, відводячи Антона Никандровича від кущика:

— І додаю: сильний зразок “старшобратности”.

— Так: зразок! довіку незабутній. Назганяли місцевих — з партії і комсомолу, з сільрад і всякого: підмагати в каїновій справі. Довгими залізними прутами, загостреними знизу, а зверху загнутими для зручного тиску в землю, — цими “щупами” пронизували скрізь двори і садиби в пошуках закопаної поживи. Навіть дрібні підгнилі буряки вигрібали і несли собі на підводу. В хатах розвалювали печі і пробивали стіни, здирали підлоги: загребти останню сховану пайку харчу. Дрібний клучок кукурудзи на горищі, —

схопили! Ніколи саранча з пустель так не пережирила великий оазис, як хмара червоних “тисячників” з півночі — нашу землю: аби тільки зміцнити свою кормигу з ланцюгами і зламати волю до справедливості.

— Нехай: змогли! — помрячнів Жолобовський; — змогли: на неозначений час; до помноженої незгоди. Чи зроблено відчайні спроби: як передвістя?

— Було; селянин, бачачи неминучу голодну смерть, свою і родини, хапав сокиру і рубав голову “уповноваженого”, хто витрушував останні зернини в дворі; тоді негайно військовий суд вирікав: “розстріл”.

Холодні селянські хати обернулися під подихом нещастя — в великі труни з розпухлими трупами на долівках та лавах. Прибирати їх було нікому: лежали довгими днями, і навіть сусіди не знали, що сталося. Бо самі ждали тієї долі, ніби вже глядівши з другого світу, де ність печалі і воздыханія; гляділи на хати — солома там скрізь поздирана, овочеві дерева навколо позрубувані на паливо: підогріти в печі юшку з бур’яном і ребрами останніх сільських собак і котів.

— Жаж! Моя стара голова неспроможна вмістити! — скрикнув фізик. — А хоч трохи: аби вижити, могли здобути в місті?

— Ах, пробували хлібороби! — тяглися в місто: по шматок хліба, відібраного в них; але — марна спроба. Горожани одержували дрібну пайку аби могли, хоч і жовті від недоїдання, рухати колеса господарської машини, підпорної для держави. І вони вмирали: меншим відсотком, а з таким самим стражданням, як і селяни, що брели до міста з надією — дістати хоч недоїдки з їхнього стола.

Здоровіші з селян, добившись до города, крізь хуртовину, мимо слабіших, покоцюблених у придорожних заметах, — блукали вулицями і безнадійно заглядали крізь вітрини порожніх магазинів. Згодом і вони знесилювалися, пухли, ступали товстими, як колоди, ногами, замотаними в брудні ганчірки; тулилися до цегляних стін і падали на сніг: там і конали мовчки. Тільки діти, звалившись на каміння, скиглили, як пташенята, викинуті з гнізда. Скоро і вони затихали.

Вулиці міста рясно вкривалися трупами; спершу наказано — мертвих негайно прибирати; потім начальство збайдужіло до них, і довго темніли вони на тротуарах, бруках, площах, подвір'ях.

— Підождіть: а проголошена “рідною” для народу і безпомилковою, вона — партія: що? — пожаліла терпільців і допомогла: як?

— Вона? Ніяк! Спокійно і сито кормилася з закритих розподільників; відвернувши обличчя від конаючого народу, захлиналася славленнями спричинника всього жаху. Авта “відповідальних”, чия робота полягала тільки в здійсненні нелюдського припису, — пролітали мимо трупів, ревучи сиренами. Крізь шиби виднілися пихуваті, злоокі фізіономії товстошийого чиновництва з партії та державно-політичної апаратности. Жодної уваги до трупів і півмерців! — мимо: з підвищеною хуткістю.

— О, звичайно: підвищеною! — до зразкового суспільства, — доводить, з гіркою насмішкою сусід; — чи відомо: що означає наш соціотичний взірець, обпромінений в доктрині аж над висотами скасованого неба? Скажу: “ікона звіра”. Розмальована райдужними барвами, аж ніби в зверхсвятості, з чаром зверхсправедливості і зверхнауковості: лжепророча, заповонює вести в погибель. Наману розливає навкруг землі: скріплену непочисливими вбивствами, мовляв — конечними для ідеї...

Антон Никандрович доторкнувся до ліктя супутникові, додаючи поспішно:

— Її: ідеї! в запону над прірву змія. Штучний голод, як неймовірну катастрофу, прикривано в нас і за кордоном барвистою гардиною, витканою з ідеї. З неї, також — ніби з жолудя, вирощено в загальній уяві велетенський дуб: під його тінню повинна була просіяти благодать земного “едему” для трудящих. Коренями вкріплений в огненному осередкові планети, а вершиною підійнятий в небеса, звідки, для уяви, видалено образ Бога, а почеплено портрет Маркса. Аж ось посипалися з дуба незліченні листочки: стали з зелених сіролахмітно-трупними і вкрили землю, заметену морозним снігом. Одночасно жолуді з нового врожаю впали на стогни города і, обернувшись в лаковані зеленоголубі автомашини з мордатими чиновниками, побігли поміж мертвими мучениками з безневинного села.

— А стовбур залишився: владі?

— Зовсім незрушений, залишився, — potwierджує стариган; — бо хто спилиє? залишився їм на потребу: після голоду знов відродити листочки і повторити терзання християнських душ, а можливо — витесати широку труну вже для цілого людства. З його ж кори зроблено величезні пароплави: туди день і ніч вантажили збіжжя в південних портах і пхали за кордон: на “бросові” ціни, за ніщо, — аби хоч як підтримати всесвітній заколот: через руйновану господарщину. Бо й так згнівало горами на зсипних пунктах, в елеваторах і розгромлених церквах. Частину просто повергли в глибину Озівського моря.

— Але це ж війна проти населення і безмірна підступність! — жахається Жолобовський. — Безприкладний випадок в історії. Найбільш вражаюсь: без кінця! — як змогли заткнути кляпом, і яким, чи не золотим? — роти закордонству: скрізь.

— Золотим! А стовбур? так! вжито гаразд, — повторив старий; — навколо нього обвинуто золотий ланцюг, і хоч струмували звідти кров, сльози і бруд, а таки походжав там навкруг червоноокий кіт і муркотів для чужоземних — солодкаві казочки: в їхньому спектрі.

— Визнаю винахід! — піддається Жолобовський у довшій зупинці, ніж попереду; — тут рекорд. Бо хто з гуманітаристів — проти взірцевої структури суспільства? Я теж прихильник! — на-завжди.

Стариган тоді застиг на місці — слухати супутника: несамо-ви-то уважний; непорушністю — ніби стовп.

Зовсім несподівано ясносіробрунаста пташка з саду, вільнисто припурхнувши, сіла на його ширококрисний капелюх: так несподі-вано, що не надумався власник навіть головою ворухнути, коли фізик обірвав мову і впрямив очі на перисту відвідницю. Вона ж, трохи побувши недвижно, жваво пооберталася кругом і, щебетнувши, покрилила до дальшої ділянки зелені: над високий паркан.

Антон Никандрович обережно зняв капелюх: оглянути, чи немає шкідливого сліду? — ні, зовсім чисто!

— Вона вас бачила, як інший стовбур, неподібний до щойно згаданого! — домірковується фізик: — хотіла обстежити звідси, чи прозначено тут навколо котру знахідку.

— Припускаю, можливо! — мурмотів стариган (подумуючи здивовано: що за знак?), — можливо, пересвідчилася: я, насправді — як стовбур, нездатний супроти сфінксового, служити підпорою другого строю, бо подряхлів і струхлявів серединою єства; молодші згодяться. Ми змінили мову, — на чому? так: взірцевий стрій. Хіба я протиставлюсь хоч трохи?! — аж скинувся плечима стариган; — теж обстоюю!.. зразкові громади, як в апостольських учнів: життя по євангельських правдах. Досконалий порядок. Але треба вкріпити небесним світлом свідомість кожного: тільки так — здійснимо!

— А тут висвічують: мов з чарівного ліхтаря! — порівняв сусід, — навіть гарніші малюнки. Додачею? — кордонна обгорожа, аби зберегти вигадку від критичних зіниць. Досвід незмірений: як затримати вісткових комарів на границі.

— Зуміють найспритніші! — допевнив стариган. — Спиняли відомості про голод навіть дрібніші від макових зернят: подвійною заподадливістю, ніж потрібна — погасити голод; аж поки забрав сім мільйонів чи навіть десять.

— Дотяг до людодства і чуми? Я чув.

— Було. Багато випадків. Недалеко від маленької залізничної станції викрито кішло злодіїв: цілу фабрику ковбас із дитячого м'яса. Раз подорожні побачили, як ворони порпаються в купах кісточок і тягають кольорові ганчірки. Прогнали птахів і, придивившись до їхньої здобичі, зауважили дрібненькі пальчики. Почали шукати навколо і натрапили на смітник з рештками подертого дитячого вбрання та масою дитячих нігтиків. Поблизу стояв будинок, перероблений, як видно, з старого сараю. В підвалі знайшли декілька дитячих трупиків, дві діжки з засоленим м'ясом, ящики з ковбасами і кістки в кутку, коло плитки з посудом, а на горіщі — купи дитячих сорочок і черевичків. Власниця будинку, сорокалітня жінка, зовсім непоказна, приїхала минулої осені з Казахстану, а туди була перебралася з Куйбишева в 1930 році. Казала: нічого не знає, бо сиділа тихо в хатині — боялася вийти, коли вночі хтось порався в підвалі. Зрештою, назвала декілька імен, але — шукай вітра в полі! Жінку, звичайно, відправили, куди? — невідомо; справу “зам'яли”, як прийнято в нас казати. Були й такі випадки: півбожевільні матері,

мавши кількох дітей, убивали менших і годували котлетками з їхнього м'яса — старших; рятували.

— Чи справді зайшла епідемія чуми? Я чув: про “чорну смерть”.

— В степній Ставропільщині; — я теж чув; тоді оточено озброєною вартою в карантинний кордон і винищено села з людьми; так кажуть.

Стариган почав загоратися в безнемірній скарзі, хоч безмовно. “Доки мені боятися їх? досить намучили! — З людорізками і всякою звіриністю, випили снагу з мого серця, з мого серця, кинувши істоту в сніг, з колючими дротами, — під полярні світнища. Ось, мій приятель кріпко збестрашнів, обкувавши силу волі і думки проти чорного строїща. А я? — доки мовчати? Хіба до краших нагод: прийдуть, можливо, в скорий час. Бо он: круки спішають більшими зграями від вчорашніх...” Він чує мову супутника:

— А сфінкс? обізвався з п'єдесталу своєї таємниці?

— Він? Ні пари крізь вуса; дивився і мовчав. Коли ж чесна закордонна преса починала згадувати про голод, він огризався: з лайкою. То, — картав він, — капіталістичні найманці намагаються очорнити “едем”, робітників. Думаю, рідко в історії хто-небудь так вдало дурив багатьох, багатьох, як він своєю ширмою. Мільйон йогів найвищого ступеня досконалости в гіпнотичній силі неспроможний так переконливо представити сатанізм, як “райськість”.

— Сумний краєвид! Але нам самим бракує духовної оружності: встояти! Мені першому, — признається сусід. — І немає взірця в святості: як Іоан Кронштадтський; горів останній світоч і згас.

— Думаю, зберігаються: невідомі нам! — поправляє старий, — якраз вони, озброєні силою пломеня духовного, спротивились глухонімій жорстокості демонів. Оповідують про єпископа Лубенського: зовсім знесилений, шкіра на кістках, гнаний етапом з крижаного острова, від затоплених шахт, де він мучився довгими роками, — на Амдеру, шкандибав і спирався на милиці. Вночі, коли “зеки”, потомлені, спали, як мертві, на сучкуватих мокрих дровинах, — він молився; встав на дві години раніше за всіх і знову молився: перед дальшою хресною мандрівкою по півночі. Останній кусник хліба ділив з голодними братами в недолі. Каліка — німеч-

ник, з гігантною силою духу, пастир—великомученик, рівний першим страсотерпцям Христової Церкви, протиставився князеві тьми; перетерпів апокаліптичного вісника в символі голоду.

— Маєм: протилежна постать до сфінкса! — пісумовує сусід; — вони два, властиво, втілюють в собі крайності пробуття на останніх межах духовности, ніби сторожі двох бігунів її, званих: святість і демонізм. А всі ми розкинулись між ними: кипучою юрмою, або заклопотаними одиницями — на обличчі землі. Найбільша біда: сфінкс подавив серед нас цілковито свого противника і відібрав голос. Звідси трагічна незрівноваженість духовного життя, але буде поборена: конче!

— Буде! — Замовкши, стариган злегка вирівнює плечі з пригорблености, так що груди, під білою сорочкою, трохи виставилися своєю кісткою наперед. Напроти них, ніби з якоїсь тихої звістки, потанцювуючи в повітрі, зустрівся величезний метелик. Густою фіялковістю, мов висвітучою в тремті, зустрівся він і з розгону сів на груди — від чого стариганові на сорочці відчувся найделікатніший поштовх! — Відразу ж, пружно, як від трампліника, відлітає крилата істота назад, і потім навскоси віддаляється в височину зелені. Промайнуло Антону Никандровичу на думці: в такий колір цвітуть “братки”, звані також “полуцвітками” в селах.

— Вам сьогодні щастить на стрічі з тваринками! — посміхнувся фізик; — з різними: від збісованих до янгольських.

— Звичайна річ: нічого особливого! — відмовив стариган; — бо в мені змістилися: скаженина і пустотна легковажність, пошук нектару, і — мов там, на ґрунті: дивіться! — моя марудність муравлина; зрештою, он: кінь з підводою, — я теж найбільше, як кінь; тягну хомут з терпеливістю. Щодо метелика: тут особлива окремість, в натяк, що я мушу вдарити собі в груди, каючися: неспроможний діяти, як єпископ-мученик. Спав я після дроворубок, мов мрець, і рідко молився, будиши без сяйва духовного. Нечасто хто, як єпископ, здійсмається над страшною буденністю землі — до небесної величі мучеників.

— Одиниці: як зовсім виняткові! — поставився сусід, — і якраз зібрали в собі сутність прожиття: про всіх.

— Добра думка і я приймаю! — зрадів стариган; — я помітив: рідко в людяхкладаються остаточні крайності, як сфінксова і мученикова: рідко, — чи разом обидві, чи окремі. Переважно суміщаються в особах проміжні складники: або тягнуться від серединности між полюсами — до них, крайніх, або, в напрямку від них, до серединности. З'являють в собі звалища перемішаних прикмет такої неозорої численности, що в кожній особі знайдеться їх від всіх людей — по одній чи по декілька. Так що в кожній вміщено якимсь чином все людство: досить тільки ретельно покопатися доброю лопаткою в глибкостях. Знову відбиваюсь від початкового напрямку: що взначали?

— Перемога: над сфінксовою перевагою з його мертвою хваткою! — нагадав сусід.

— Перемога? Буде; хоч і нескоро; сам сфінкс відчув: з того така лютість.

— Але певно: кріпший паркет став йому під скарпетками, — доводить сусід.

Тоді дуже дивується стариган:

— Кріпший паркет? А чим? Підрізано ж господарство, разом — скрізь, і надовго; ніби півпаралітик, посмиками движеться на межі розвалу. Ні, тут вузол, просмолений з пекельським огнем, в сірчаному димі, і заклятий в невидимість.

— Вузол скручено — один: підкорм для фюрера; — настоює сусід; — Кремль і досі “виروضе” його в зворотній вартості: вовка проти західних хортів. Потім всіх, скривавлених вкрай, затягти: в свої залізні тенета, під замок. Навіть і тепер повні ешелони вугілля, нафти, зерна, коров'ячого масла і всього — безміром движуться день і ніч: на підкорм. Бо Райх — криголом: на розбиття.

— Згоден; хитрість! Але програш на психіці; червоноармійців і штатських викручено з глузду: в поцілуйство з “проклятим фашизмом”.

— Сфінксові що? — апарат згострить думки, коли треба: в кожен бік.

— Цілковито? Чи можлива “осічка”? — сумнівається стариган; — існує другий вузол: з розгрою!

— Суто внутрішній? Очевидно; я відчуваю!

Оглянулися на гуркіт: поблизу їхала підвода, навантажена старою цеглою з рештками цементу від скріпів, як бувало — з котроїсь розбитої церковці. Крутолобий возій, небритий на впалих щоках, і весь ніби пожмаканий, на ходу виймав з-під мішковини скляного “мерзавчика” і, приклавшись та витерши вуса, вертав його назад, до сховку. Підбатожував конячину, охоронену від палкого сонця солом’яним брилем, звідки, крізь прорізи, виставлялися волохаті вуха. Підвода, здіймаючи куряву, скрипливо двигалася мимо, супроводжена мухами.

Зосереджено оглянувши її, сусід роздумує:

— Брязкотливий перехід цієї гарби передамо рупорами в світ, як акордні звуки від побудови вірцевого безкласового строю життя на землі, — і нагорнуться сльози умиленности на повіках мрійників.

— Рожеві сльози! — наголошує стариган, позираючи на підводу. — Дядько і кінь zostалися такими, як були; хоч цілі класи суспільства знищено. Вулик бджіл — соціалістичніший, ніж ми; якраз читаю про їхній побут. Властиво, вірець наш — від мурав’їв.

— В нас ніби структурний покруч: якого типу?!

Стариган чув слова сусідові, — наче крізь сон: чи міг відповісти? — ні! Тепер настала своя черга: спинитися на мить, як прикипілому стопами до ґрунту. Бо в парканному проламі недоладно і неповно забитому новішими дошками, — пробілівся ясин: в найчистішій, аж мов променистій свіжості, — розквітлий, виставився, крізь гущину сусідньої зелені, мов людська постать. Навіть якийсь червонастий листик, на перетині його галузки (трохи вниз від верхівки) — додався, як вражаюча прикмета привидности: раною в неї. Жаско стариганові знайома з’ява, і ніби аж тремкий розряд іскрової течії прометнувся в душі: при огляді постаті! — такою справжньою засвічена йому повторно. Хотів скрикнути: “колего, він! він — дивіться, знов приходить!” але зусильно стримався від виголосу і ступає: зблизитися і спитати з’явся: що йому? Поволі примарний образ відминився зворотно — в обриси і колір самого зірчастого ямину: подібно до звичних галузок в букеті, дарованому від окремих курсів, на закінченні навчального року.

— Прошу пробачити! — ви спитали: про покруч? Користуюсь притчею, — відповідає стариган. — Один ледачий, але безмірно

гордий будівник, з безвірних, через протекцію домігся собі замовлення на громадську будівлю. Назбирав частин від різних архітектурних стилів, з давнини і сучасности, і зліпив нашвидку химерну споруду. Надійшов час: здавати її до вжитку замовникам. Їх комісія пробувала пристосувати диво як-небудь до потреби в суспільстві; приміряла — ніяк не підходить: ні до церкви, ні до бібліотеки, ні до спортовних вправ, — ні до чого. Зрештою, знайшла єдину користь від будівлі: вжити, як тюрму.

— Прикметно що? — зважає сусід: — збудовано в боговорожця. Що міг?!

— Що? Неймовірну річ! — для неї міри бракує. Уявіть: хтось, всесвітній завойовник, скажім, бонапартичного розмаху, вирішив збудувати земний “едем” і замовив його — кому?

— Спробую вгадати: філософам братерства?

— Їм; тільки зложити проект. Але виконати звелено боговорожцям. І сам демон став, як підрядчик будівництва: згідно з одержаними кресленнями, що філософи всесвітнього братерства склали в ключах найвищої гармонійної досконалости з фуги Баха і першої симфонії Брамса. Що буде?

— Завершений “щасливник” — відповів Жолобовський; — в коридорах цілий день валятимуться кістки сусідів, з’їдених вранці.

— Так і почали; а від тридцять другого по тридцять четвертий показано весь стиль; бо сфінкс виставився підрівнений до свого начальства — підрядчика.

— Мабуть, система скривлена в метацентризм, — здогадується Жолобовський: — і сила позаорбітна керує побудовою.

— Тільки так! Сфінкс, виконавець підрядчика, вчаділий від підхлібства, діє згідно з характером зверхнього підрядчика — в інфернальних жахах, якраз в жахах.

— Але остаточна мета розпливається обрисами: тяжко схопити! — сповірівся сусід.

— Я теж затрудняюсь.

— Підождем: вирізниться. Ну, а коли чоловік, наприклад, ви або я, не тільки не ворог, а супроти обмов “убийбоги” і “псаломщика”, цілком лояльний громадянин: чи ладний він піти і захищати на фронті вітчизну від варварських завойовників? — хоч вона смер-

тельно поярмлена і роздавлена. Чи ви б пішли? ви — самі, при всій обуреності на кровожерність режимників? — зупиняється Жолобовський на мить, високо підворушуючи брови.

— Якже? Піду! не роздумуючи довго. Все ж — батьківщина. Тут інша: біла сторона життя, зріднена від колиски і кожної святині на землі, де таки — своє сонце стоїть, і нескреслимий обов'язок мені. Виняток один: коли надходять чесні сили з єдиною метою — розбити чортівців.

— Але багато з наших обвинувачів не підуть! Відкрутяться. Так було в чотирнадцятому. Чому ж ви, замість них, головоморочників і мучителів, повинні боронити? Коли вони — ніяк...

— Нехай ніяк! Буду: як сказав. Бо сунеться свастикована смерть — всім. Навіть і дядькові з батогом, — подивіться!

ДВІ ПРОСВІЧЕНОСТІ: ОДНОМУ ПІДВОДЧИКУ

Підвода навантажена цеглою з якоїсь розбитої стіни, нерівною: від решток цементу, і вкритою наполовину під діряву рогожку, а наполовину під рядно, теж в дірках, — раптом спинилась на западині.

Відтіраючи мух з очей, кінь: у солом'яному капелюсі, захисному від спеки, поводив вухами крізь прорізи і поглядав на запарошену зелень: на схилі ґрунту з пішоходу до вибоїстої дороги.

Погонич, літній дядько, стоячи при передньому колесі, спершу покриконував на мишастого сухоребрика: як на провинного, і хотів підбатожити. Але передумав і взявся будувати цигарку: з клаптика, відіраного від місцевого часопису, та з саморобної махорки, набравши її пучкою в потертому кисеті.

Часто покусав, слинячи, вільний крайчик, при тугій скрутці, і приклеїв до неї, після чого заходився припалювати, почиркуючи сірники об запальну смужку на коробці і відкидаючи, коли виявилися зіпсутими, — аж, нарешті, спалнув огонь.

Подимівши всмак, дядько обперся об полудрабок і почав докладно оглядати околицю, без ознак поспіху з вантажем.

Його увагу, і коневу теж, привернули два старики: проходячи поволі, з розмахами рук при гарячій розмові, якраз порівнялися з підводою — в її напрямі.

Очі дядькові засвітилися з цікавості; найшла страшенна охота поговорити про поважні речі з незвичайними бесідниками, мабуть, якимись фахівцями.

Кінь відвернувся поглядом до приманливої травки, проте погонич надумав рушати далі: врівні з розмовцями, бо вже проминали підводу. Тому він сіпнув віжки, хляснув ними і гукнув:

— Но! Но! Комар миршавий, пастися захотів? Треба дорогу знати. Начальство накинься: чого забарно їхав? А як прискорити цей шкелет? Нагодувати слід: вівсом! Куди там?! Бур'янцем живися! — сухим. Он, спитай добрих людей, як годували в старині; навіть сіль камінну давали коням лизати.

Бесідники спинилися, зачеплені дядьковою говіркою, і Антонові Никандровичу поввижалось: кінь, хитнувши головою і блиснувши до нього огниками погляду, стиха промовив: “вірно!” — поввижалось до того несподівано, що старий докорив собі: “Знов мара! Я — в галюцинаціях знов; треба гаразд виспатись і прийняти ванну”.

Супутник стихшено підказує: “Придивіться до чоловіка! — постарілий солдат орської фортеці, з відомих малюнків засланого поета”.

Гостро приглянувшись, Антон Никандрович відшепотів сусідові: “Схожий! але козирком різнить”.

Справді, весь вилинялий солдатський картуз на лобатій голові підводчика, хоч сидів рівно, мав менший, ніж треба, козирок: незграбно прилагоджений лакованок рисувався з невійськового сорту.

Одіж на дядькові: піджак в латках і пожмакані штани, — рівнялася кольором до самої дороги, — проте фартух з мішкови́ни, міцно прив'язаний, надавав образу професійного строю.

Спроби: рухнути коня з місця, в звичайний крок його, скінчились невдачею, при всіх “вйо́каннях” і батіжному похлисті, бо задні

колеса зайшли за підгорбок западини, а худобинка була надто слабосильна — двинути всю вагу.

Підводчик зайшов ззаду і почав піддавати плечем, а — таки марно: колеса зоставалися в заглибині, хоч він, при сухорлявості своїй, мав добру потугу.

— Оце так! — підсумував невдачу і, зрушивши картуз, почесав над скронею, ніби в кращі розмисли про вихід з біди.

Бачачи: бесідники підступають, видимо — допомогти, він однак побажав сповільнити пригоду, аби розговоритися про цікаві речі.

Старі привітали дядька, намірені, як богатирі, посунути гарбу, щосили натискуючи ззаду; але він спиняє їх, повідомляючи огірчено:

— Коник зовсім пристав; бо — закормок нещасний. Я ось миттю підкріплю його, а потім з вами піддамо, і — потяг!..

Шаньку, виволочену з-під рядна біля цегли, навішено коневі на голову, так що міг діставати губами з денця свою поживу.

— Ви ж посудіть! — продовжує підводчик скаргу: — я сам повинен, від своєї кишені, додатково підхарчовувати їхню, як вони звуть, тяглову силу. Яка тяглова і яка сила? Комар! — я так і кличу, Ну, а треба ж діло сповняти, бо — будівництво; цінний матеріал доставляю.

— Що то? Ніби цегла з розвалини? — питає Антон Никандрович.

— З неї: та ще з якої! Ви б побачили, що то за капличка була красна! Старовинної кладки; при колодязі: там здавна перехожі люди свіжої пили.

— Чи годиться цегла з грубими рештками старого цементу? — поцікавився фізик; — їх трудно відбивати; праця забарна.

— То нічого; потроху зробиться; аби вирівняти небагато, — схватиться з новою замішкою і вдержить, як попереду.

Антон Никандрович посмутнів при згадці про стару побудовку:

— Чого ж капличку розбивати? Шкодила комусь?

— Чим? Стояла собі тихо. Нікому поперек горла не встрявала, як індікова кістка. Так — ні! Наскочило оком начальство і прика-

зилося, бо там іконка була вкріплена: теж — давнього письма. Спершу її гарахнули молотками; а слідом і саму капличку. Кажуть: дурман і опіум; затемнював голови. Не знаю, як — кому; а мою зовсім ніяк не затемнював. Проте окові начальства, мабуть, видніше — там, де я своїм нічого не вхоплю. Кажуть: будівництво! велика справа; а я хіба проти? Велика, так велика, і я везу цеглу; робочий обов'язок: треба.

— А будуватимуть що: для просвітленої свідомості? — довідується фізик.

— Ото ж і вся штука: важливу закладину ставлять. Я і всякий кожен згодиться, — необхідна. Бо в жару напитися чогось прохолодного схочуть, а тут зразу і єсть: що? — пивний кіоск. На розлив з нього продаватимуть: скляними кухликами. Пінка набіжить, а я губи туди вмочив і випиваю. Приємно! — і так хочеться в жару повторити: ну, ви залізними щипцями за вуха назад тягніть, — дарма! Замовляю знов, потім третій раз і поновляю. Я то, положим, здержусь на тому, а багато хто заказує і вмочає, аж з ніг звалиться: тут під стінкою кіосковою, або трохи віддала на тротуарі, під паркан.

Нові підходять! — недавно гурмами так надавили, аж кіоск і продавця разом потрушено. Так тепер змурується кріпший: з доброї цегли, старорежимної, від царів. Ви не дивіться, що облипла давнім цементом; вона дуже кріпка і особливо ціниться: куди там теперішній! — крихкий, як сухар, з неї нову контору зліпили в “Бродтресті”: там, де я служу, так через осінь тріснула! — і сама розколина пройшла за плечима завідувача: посередині. А з цієї царської цегли держатиметься пивний кіоск довго, можна сказати, аж до комунізму, і глядіть, ще далі: вже чорт його знає до чого, коли хто зостанеться живий.

— Пиво: як? Добре варять? — Антон Никандрович спитав, аби перевести розмову на тихіший напрям.

— Пиво, як пиво; старі майстри стоять, котрі до революції варили. Почав його пити, — трудно відчепитись. Багато любителів прилипає на весь день; обіп'ється і тут же зляга: відпочити і віддихати, або вже і похропти, як слід. Подивившись: кругом, ніби снопи попідгнивали в дощ — так і лежать. Спинається дехто на ліктях: оглянутись на світ, а очі не видять нічого, бо закисли; мордяку, всю

обпухлу, обпадають мухи; слина з губи стікає. І старається чоловік виговорити дещо від душі, а чути з зубів тільки: зю—зю... Обригають тротуар. Сам секретар парткому з сусідньої фабрички підсковзнувся і впав на цеглу, пробував зразу звестись, а сам, через міру товстий, тільки ковзався і обертав боки: весь обмазавсь. Після того наказано було чистити, і тиждень чи що, бабуся котрась поливала з відра і гнала мокроту мітлою на брук, — потім знов зосталось, як попереду. Там треба пожежну команду: водою з кишки бити. Валяються непритомні довкруг, ніби з дерева витесані і, вибачаюся за вираз, пообмочуються на місцях. То їх міліціонер, випадком проходячи, відволікає, взявши за петельки чи за комір, — геть на сторону: під куші, там і простигають.

— Словом: просвічення; після дурману! — зауважує Жолобовський.

— Можна й так сказати! — дядько дипломатично згодивсь, після чого, помовчавши, добирає спогади.

— Що був колись дурман, то був; попи з кадилами обтовстіли, мов кнурі; і грошові жулики вертілись, і всякого хватало: в схожій породі. Оббирали вбогість. А багачі — що? Докидали дещицю: від свого надстатку многого, і ходили в благодійниках. Надурив купчина собі скрині сребра: з потребуючих в нужді; а дав пуд воску на свічки, — і обчистився. Світіть його свічки в замучені очі худих безголосків, кого він обсіпав кігтями. Тільки ж була скрізь вікова межа: при самому житті людському. Заборонялось душі без числа виймати: по забеганству пройдів, хто вхоплять колесо власті. Я просто так собі кажу, для прикладу. І скрізь було, сказати можна, состраданіє до всякого горя і мучення людського: від чого б не було, — з голодівства, недуги чи другого нещастя. Без того, щоб наче льодовий час якийсь настав міжлюдський: заморозив серця — і стали сліпі і глухі до біди та болісти кругом. Чи то стояла, як кажуть затемність, чи лилось просвічення, — нехай називають, як кому хочеться. Дехто думає, коли великі електричні лампи повісити, то вже просвітились. А що обсунулися в морок адовий і почали жити, як демонські — одні до одних, так то нічого; так повинно бути: так годиться при великих лампах. Ну, хай кожен розбереться, де і що йому видно. Я сам, як був малий, то, подорожувавши з старшими,

напивався свіжої: коло тієї каплички. Родичі перехрестяться і вдарять поклін до іконки Богоматері, а я — стою: навкруг дивлюсь. Небо проясніло; і мені привиджується: деь там вгорі, незмірно високо, над всіма зорями, відкрито небо. Там повно освітності нашої, аж якоїсь, мов срібної і золотої: від самого олтаря Божого, — так старші наставляли, і в школі вчителі теж. Білів тоді світ дорогий і цінний: весь відкритий, з тієї видноти мені душа світлішала. При кожній роботі, нехай найдрібнішій: отаву косити чи снопи класти в полукіпки, вся твоя справа і весь мир видимий — страшенно багато значили; мали змисл, а він наповнював вік твій. Тепер що? Сірість кругом запнула. В мряку обсунулися всі разом. Самі й судить: що то есть освітленість душевна, а що — дурман з чортовою наклейкою. Ним, як шапкою, нас накрито. Попались. А звичайно, будівництво в нас — велике діло; я хіба проти того? Чому? — я за тим; з дорогою душею. Один час “ударником” числивсь.

— Ми так само: учасники в будівництві взірцевого строю! — запевнив Жолобовський.

Слухавши, він відгорнув крайчик рогожки і врізав зір на старовинну цеглу: відзначив собі легку сивуватість на рівній поверхні в декотрих місцях; і — диво! як міцний цемент відлущив собі на одну штуку — частину з другої. “Цементувати вміли!” підсумував свій дослід і обпустив рогожку: як була.

— Ми також діяльні учасники в творенні майбутности! — підтримав стариган. Подвійний склад самої підводи прив’язує його погляд: наполовину ставився старочасний віз, а наполовину новітній “ход”, — бо мабуть зложено з двох руїн; “якийсь транспортний гібрід” — означив собі в думці.

— Будівництво собою само, — вів мову підводчик; — а ви мені, з любезности своєї, скажіть: як зложилося і мені і вам, і всякому, от, в небі — без краю голубий колір, милий очам, і заспокоює; можна любоватися без кінця. Зодягає землю рослинна зелень, теж радісна очам і привітна, аж зворушує; сама застилає ґрунти, ніби хтось рукою розгладжує і ширить, схожу на празникову скатерть. Бував я над морем: воно і собі дістало барву — до чого ж багату і мінливу з прозорістю: то синяву красну, то лазуровість, то прозеленок, як мідний купорос, а від сонця дрижать набіжні свічки з легкою при-

грою. І чому всі, крім хворого, подібно сприймають красу: різну на кожен крок? хоч люди тяжко неоднакові. От, скажіть, чому — так?

— Бо з певними мірами складаються світлові хвилі від видимих явищ, — сказав Жолобовський: — і з відповідною здібністю всім збудовано очі, як живий оптичний апарат.

— До того ж я й хочу дійти! Як ви сказали, справлено зарані прикроєністю. Певно. Без неї все б перемішалося, як в недоброму сні. А дивно приміряно: трохи зрушиш, і зникло.

— Крім того, здійснено належний стрій у нашому душевному житті, — додав стариган; потрібно його: аби могли сприйняти і пережити красу видимого: в радості. Крізь красу розкривається з глибини правда про світ — для людей.

— То ж і єсть: про що питаю! — пожвавився підводчик; — і мої прості сусіди хочуть знати. Пробував я довідуватися раз від лектора: нам він довго про потребу безбожності доповідав на зборищі в клубі; Карп Маркурович — звуть його. З хімії виводив безвірство: для слухачів з нашого “Бродтресту”. Щось колотив з рідинами і щось засвічував, і тарабанив, як з торішньої газети: аби повернути голови на свій манір — порожняковий. Потім натіснилися люди в гурток біля нього і розбалакують. Я теж пристав; питаю: поясніть мені, будь ласка ваша, чому в світі так глибоко встроєно з точними порядками, що різні науки довго, довго вивчають, — і навіть не тільки не видно кінця, а дедалі все більше дивности. Людські розсліди: найсильніші! — не спроможуться до дна її дійти. Звідки мудрість неособмірима закладена в світі: по глибині? А він поблимав очима і в осміх блищить залізними зубами: то, каже, тільки здається, наче, як думали колись, Бог з неба побудував. Насправді ж само створюється собою: через так звану еволюцію, значить — поступовий розвиток з обсвітленої грязючки, — від найпростішого до неособнятно складного, за сотні мільйонів літ і більший час.

— Що, задовольнилися? — питає Жолобовський.

— Я, чи другі слухачі?

— Скажім, ви самі! Цікаво: як сприйняли мову про еволюцію? Багато суперечок тепер.

— Чи видалось хоч трохи правдою? — знетерпеливився також Антон Никандрович, чуючи розведену скрізь мелодію про “облучені” грязовини, повторену на простецький взір.

— Правдою: якою? — скинувся дядько. — Аби я повірив, ніби з неглузкого замісива само створилося, скажім, вухо? — створилося так, що чує музику і розрізняє кожну скрипку?.. вухо, як воно построєно: я сам читав, — з молоточком, ковадлочком і стременцем. З порядком вірним, — він запевнено складений наперед: до витвору самого вуха. Чи можливо, аби глупа болотянка Карла Маркуровича спромоглася так вчинити, коли знамениті вчені досі не можуть до самого кінця розслідувати: як вухо діє, з силами душевними, — ви тут гарно додали про них.

— Промовчали ви, чи суперечили? — допитується фізик.

— Еге! поспробуймо сильно спорити, — з роботи випхнуть: в них такий сучий порядок; тому я обережно спитав Карпа Маркуровича, що перевищує для життя: перша багнячка при березі, чи молоко від корови? А він: ясна річ, що — молоко! воно має органічні складники. Знов я питаю: то, значить, молочний кисіль і від того вищий? Іван Іванович знов мені: безперечно — вищий, бо додано й інші з таких складників, на сполуку. Так от, кажу йому, даваймо підігрівати сто мільонів літ під рентгеном і, крім того, під всяким іншим світлом в різних басейнах, молочні кисілі. Чи виробиться з них вухо, як слуховий, тут сказали гаразд, апарат: живий. Моя дочка на медицині вчиться, — бачив я в її підручнику і підчитав вихідного дня: що до чого. Обглядав малюнок: раз по раз, аби прослідити і второпати собі. Бачу: обмисленість глибочезна! — і розмітка: в певні числа звукових хвилюк, скільки разів на мить. А сам вигляд! — ось, вухо: розширено і вигнуто, як треба: вловлювати хвильки, і дано обрис гарний, буває — з якою красою, скажім, і в моєї дочки! Потім, в середині така, як потрібна, викройка крізь череп, — і на віддалі в трубці поставлена перепонка слухова: приймати звук і передавати слуховим кісточкам. Їх вирисувано і прилагоджено — в примір: як їм коливатися. Там ще деякі пристройства, а найголовніше — слуховий нерв: відводиться до мозку і передає нашої душі, що ось: такий звук відбувається; в музиці приємно зладжений з другими. Ну, от, питаю Карпа Маркуровича, яким

способом молочний кисіль наперед міг, — а без цього ж ні хріна собачого не вийде! — питаю: як наперед міг вивчити молочний кисіль, що якраз він повинен створити повно, з точністю, коли й досі наука неспроможна розмірковувати до краю? Як міг кисіль стати розуміший набагато за всю науку? А він знов покліпав повіками і поблищав зубами; косо, частиною губи, всміхається, — каже: пройдуть десятиліття і наука пояснить, як міг кисіль придумати зарані і збудувати вухо.

— Чи нагадали йому, — питає фізик, — що означає вухо для рівноваги нашого тіла?

— Сказав, сказав.

— Мабуть, відповідь та сама; ми знаєм його! — додав Антон Никандрович.

— Одна відповідь була — така: виясниться, як міг молочний кисіль стати розумніший за вчених. Як почув я відповідь, то подумав собі: глузує з старого, з мене, і ховається за викрутку. Ну, і я поглузую. Кажу: якщо аж такий розумний кисіль з молока, то їжте на здоров'я, щодня тричі: він допоможе, бо, як бачу, вам дуже треба! Люди засміялись, коли він криво лискотнув усіма зубами; а я пішов собі геть, думаю: що з таким говорити?

— Добре зробили! — схвалює фізик. — Про що ви спитали, він промовчав; просто обминув, як і кожен “науковий” атеїст. Бо тут — скеля: об неї розбивається безвірність.

— Я ж і сам додумувавсь! Гостра перегорожа: перед вигадкою.

Антон Никандрович бачив: кінь, підкормлений, непокоїться з шанькою.

— Ваш “Комар” підохотився рухати віз.

— Знає порядок. Воно — пора. Ану, підможіть там, а я потисну спереду, і коня підохочу.

Сусіди, підперши віз плечима ззаду, понатужилися одночасно, як і підводчик при передньому колесі, коли розкричався на “Комара” і спонукав його напнутися з найкріпших жил. Віз повелі витягся на рівноту задніми колесами, постукотів трохи далі і став.

Дядько попрощався з бесідниками, відомлячи: як бува, навідаються вони в “Бродтрест”, нехай спитають про возія, звуть: Онисій Кубрик, — жінка варить смачний борщ.

Підвода посурганила пилякуватим напрямком, а сусіди вибрались на високий пішохід: докінчити гіркий розбір духовної неволі.

ЖЕРТВА КОНКУРЕНЦІЇ

Прилігши в своєму кутку, самотній стариган відхилився на подушку; як заплющив очі, безформні образи перед душевним зором поснувалися в дивних рухах і течійних проблисках, крізь знервованість. На секунду висвітлювалися візійні фігурки, передвісники сну, потім зникли.

Стариган відчув чийось присутність у кімнаті: стояв хтось, роздивлявся на спинки книжок.

— Це ви, Борисе Єфимовичу, — спитав старий викладача методики літератури.

— Помиляєтесь! Це не я, себто, це не Борис Єфимович, а я, — повернулась постать.

— Але ми не знайомі.

— Це не важно, — відповідає постать; — я чорт.

— Що?! — жахнувся і зразу засміявся Антон Никандрович. Киньмо жарти! Хто ви, і...

— І чого вам треба? — з покірною іронією наставив чорняву голову невідомий. Ви добра людина. Мені було нестерпно нудно; чую: раз у раз називають: чорт, чорт... Думаю підку: розважусь. У вас рідкісні книги, — можна взяти на декілька днів? Не дивіться недовірливо! Звичайно, буває так: беруть на тиждень, а потім силою виломлюй.

— Візьміть, що вам подобається.

— Ні, другим разом. Можна сісти?

— О, прошу!

Незнайомець сів і полами світлосірого плаща закрив куткасті залізні коліна. Чорні очі втомлені і печальні. По короткій мовчанці, зідхнув:

— Не вірять, що я існую.

— Здавна! Творця теж закреслюють, і... якщо ви дійсно...

— Я не ображусь. Називайте, як треба; у вас досить послідовності: визнати прикрий факт.

— Я б не сказав “прикрий”, — стариган знизав плечима.

— Прекрасно!..

Чорт був страшенно втішений; навіть заходився втішати Антона Никандровича:

— Не турбуйтеся! я підкріплю вашу думку. Коли був студентом, — довелося мешкати в чотириповерховому гуртожитку. Нагорі величезна кімната: там самі студентки — гарненькі дівчата; ми звали їхню залу “едемом”. Я мав одну таку; первокурсницю. В завірюху бігали і кидалися сніжками; нас закривало білими бджілками, я серед дня ловив її на вулиці і цілував; свіжість!.. від обличчя і від пальта з білим футряним коміром. Ягода вишнева. Чарівна юність! А що ми навесні виробляли в парку: білому від місяця!

Він зідхнув.

— Не думайте, що краса може завжди бути зовсім без чорта! — іноді... Не протестуйте: жартую! Як розлучився з ягодою, уявіть, занедбався: співмешканці в кімнаті “паланка” жити зо мною не могли: задихалися від смороду. Покликали сусідів, хлопців із “звіринця”, так звалась кімната, бо завжди в ній був рев і регіт, — і також з “урана”, найвищого приміщення, аж під дахом, і, взявши мене гуртом на руки, понесли наниз. Дівчатка, мов янголи, виходили з “едему” і сміялися в квітчасті рукава. Хлопці низвергли мене по дерев’яних сходах і заперли в ванній. Ходять по коридорчику, покурюючи та криком пригрожуючи: “не випустим, аж поки обмиєшся!” Самозрозуміло, став під душ. Вірите?

— Чому ж? Я, наприклад, вірю в появу ангелів на землі.

— Нічого особливого! Я забув сказати: студентка заподіяла самогубство.

— Яка студентка?

— Ну, вишнева, з білим коміром.

— Страшенно жаль, — болісно шепотить старий.

— Зовсім ні! Умерла, і кінець. Їй байдуже; а я нудьгую. Пробував читати. Набрав книжок: цілу бібліотеску. Розгорну сторінку:

заглибитися; де там! — все те саме. Для змістовного вигляду ходив з товстим томом.

— А знаєте, — продовжує помовчавши чорт, — я був у групі “співчуваючих” при партійній організації; навіть працював на відповідальній посаді в столиці.

— Неймовірно!

— Вигнали. Був радий, бо знудився несамовито. Справи однаковісінькі. Душі в апараті штамповані, як мідяки. Хоч би який дивак попався! Ходив, шукав, — нема! Ви, наприклад, мені подобаєтесь.

— Ат! — махнув рукою старий; — за що вас вигнали?

— Так... дурниця. Думав “свиню підкласти”. Виробив проект резолюції про оподаткування господарств і відчислення від заробітної платні в трестах. Наздобивсь, як ніколи. Думав: ну, здеруть з людности шкуру! На тисячу літ клятьби. Що б ви подумали?! Вигнали мене за “гнилий лібералізм” і “буржуазний гуманізм”. Плюнув і пішов. Хай ви сказйтесь, робіть самі!

— Дивнина, — хитає головою Антон Никандрович.

Чорт невідомо чому образився:

— Може думаєте, я безвз? Не в тім справа. Переїхав на побережжя моря. Гойдаючись на гамаку між деревами, повними сонячності, біля жоржинок, перегортаю “Малу радянську енциклопедію” і пасу очима дівочі ніжки: рожево миготять поза штахетами. Світло, як золотий горох, сиплеться крізь зелень; чути — море вигуркотує жорнами в голубому млині; на обрії похитується “парус одінокій”. Прекрасно! А знудився.

— Можна було в кіно піти. Почати знайомства.

— Розважився інакше: сів у в’язницю.

— Що: збожеволіли?

— Навпаки. Було страшно весело! Став бухгалтером, хапнув сто двадцять тисяч, крім того, в компанії сказав: портрет вождя кривоокий. З обвинувачення за сто двадцять тисяч самі викрутили, бо знайшли рештки і присвоїли. За кривоокість — десять років.

— Я теж був за “анти”. В одній праці згадав про царство антихриста; підвели під параграф і — в Сибір.

Антон Никандрович глянув на гостя з виразом: від долі не втечеш. Спитав:

— Намучились?

— Що? Нареготався! Інші мучились. Слідчі з них страхітливо тягли зізнання, а вони не відали, що казати. Вчив. Одному дядькові підказав історію: “Вірно, був завербований! Весною орав, а приходить із-за кордону переодягнений римський кардинал. Зустрілись біля верби; я спинив коні й поздоровкався; він питає: — будеш мені як агент служити? Я подумав-подумав, бачу непоганий чоловік. Посідали під вербою, покурили; я й сказав, що служитиму; виходить: був завербований”. Дядька дуже били. Один тесляр підпив і зробив відповідну раму до геніального портрета: осикові, ледве обстругані планки, ніби кілки. “Пришили” справу. Я порадив сказати на допиті: “Якось опівночі стою в дворі під бузками; чую: шум угорі. Щось погуркотіло і стало надо мною; трохи звук до темноти і розгледів: то аероплан. Чиркнуло на ньому сірником — хтось закурює; я зразу впізнав Муссоліні. Він закурив і мені кинув папіроску; висів і питає: — хочеш бути моїм агентом? — а чого ж, кажу, як добре заплатите. — За це не турбуйся! Вдарили по руках, і діло було зроблене. Муссоліні після цього полетів додому”. Ефект від оповідання був надзвичайний. Дві години тесляра відливали в камері. Я й іншим давав поради; остогидло.

— Втекли?

— Випущено. Через північний порт треба було в найкоротший термін постачити для Англії високоякісний ліс, аби дістати валюту. Але весь порт завалений колодами: заготували концтабірники; їх там загинуло тисяч з двадцять. Виконати замовлення на експорт неможливо; порт виглядає, як щітка, складена з єгипетських пірамід. А від Москви телеграма за телеграмою: — терміново! негайно! ударно! Я порадив начальникам: спаліть піраміди; думав, заплутаю в халепу дурнів. Спалили. Дим стояв до сузір'я Великого Пса. Бахнули телеграму-блискавку в Москву: п'ять мільйонів кубометрів дров спалено; експорт виконано в призначений термін. Що думаєте? Вліплено начальству ордени на груди, мене випущено з похвальною грамотою. Зубами скреготав. Я, здається, вам надокучив?

— Зовсім ні. Тішуся розмовою; ви надзвичайно цікавий чо—... чоловік.

Чорт єхидно розтягує тонкоустий, мов би обпалений, рот і роняє:

— Між іншим, Карп Маркурович козні кує проти вас. Треба наступати на нього без вагання і на Серпокрила теж. Зчиніть з ними скандал на весь світ. Викличіть одного з них на дуель, наприклад — Серпокрила; побачимо, що буде; зробіть неодмінно, а то з'їдять вас.

— Пробачте, — знизує плечима Антон Никандрович, — буде смішно...

— Недумайте! Заправили хитрі, але тупі. Придивіться, кругом — ніякого гумору справжнього.

— А журнал “Безвірник”? Сміються з надприродности. Карп Маркурович читає доповіді, ілюструючи їх “чудесами”, і з насмішкою доводить: нічого, крім фізикальности, нема, нема нічого “святого”, то — попівська вигадка. (Старий на мить примовк, бачачи, як чорт розмірився і став схожий на домашню птицю). Після доповіді в факультетській залі, я підійшов до нього і спитав: “Скажіть, будь ласка, чи можна повторити в сучасних умовах одно чудо, що його, як відомо, безперервно творив Ісус Христос”?

— Ну, що там за чудо?” — грубо відізався Карп Маркурович. Я сказав: “Безперервно являти милосердя до кожного ближнього, що страждає, як до свого рідного брата”.

(Чорт пригас, як кіптявий каганець, і почорнів губами).

“Ні, тисячу разів, ні! — вигукнув Карп Маркурович, — від такого чуда ми назавжди відмовляємось, бо стоїмо на ґрунті революційної науки про нещадну класову боротьбу”. Я подякував за вияснення і пішов додому.

Терпко посміхнувся чорт, видно, з чемности.

— Взагалі, — сказав Антон Никандрович, — вони відкидають думку про існування сил, які стоять над матерією. Доводять, наприклад, що ви — нереальність.

— Я нереальність?! Вепри вони. Хоч волю: хай так думають.

— Змарнуєтесь, бажаючи купити мою душу. Але з вами весело, — признався Антон Никандрович.

— Про душу ви, пробачте, сказали ніщоту. Що значить тепер душа? В невід зягнута континенти. Зрозуміло, якщо по-джентль-

менськи запропонуєте... проте спеціальної цілі щодо вас не ставлю. Вже одне цінне: я розігнав нудоту. Пора йти.

— Підождіть! — затримує його Антон Никандрович, — одно запитання.

— Прислужусь. Радо.

— Воно здавна мучить душу. Користуючися з нагоди...

Раптом постукало в двері й заскавучало.

— Знаю хто, — промовив чорт, — я не приводив її: сама прийшла. Запитання другим разом.

Здосадуваний стариган підводиться з ліжка і відчиняє двері.

ПЕРЕБУДОВУЄТЬСЯ ЛЮДСТВО

Молодиця, що влетіла в кімнату, — вбрана в сірий халат; хустка на кучерях: ніби багато веселок розсмикано на ворсинки, аби виткати її. Спорядження: відро, ганчірка, швабра, собака-брюнет, і поганий настрій. Загриміли стільці. Метнулась порошнява від підмітання; зашуміли води на підлозі, гнані стукотливою шваброю.

Стариган скам'янів коло груби, куди впроваджено бляшану трубу від "буржуйки" — рятівниці в зимову пору. Обережний чорт заляк негайно в кутку коло вікна. Що ж до собаки, то спершу він нюхнувся при старигані і покірно постояв з перехиленою головою, слухаючи, як пальці чухають за вухом. Тоді крутнувся до чорта і зразу з несвітським переляком відплигнув і, мов дзенькнувши коротким скавучанням, стрільнув під ліжку. Витягся там просто. Задерев'янів. Боявся навіть глянути набік. Фосфорично світив очима перед собою.

— Нехай не думає, що це так йому пройде! — вела незалежно говір Якилина: — Мій батько був предковічний пролетарій, аж через революцію згинув, бивши всяку гідру, найбільш Денікіна. А тепер мені хоч сконай: дев'яносто п'ять карбованців на місяць, — що на них купиш? — двісті п'ятдесят рублів треба, щоб поганенькі черевички справити. Каже: "Держава не може міняти ставок"; не мо-

же... а я хіба можу прожити? Не бійся, — тим, котрі лашаться до профсоюзного комітету, знаходиться, “одноразова допомога” з фондів; а ми: Катря, чесна селянська дівчина, та я, та другі, душимося на старцівські копійки, — знаєм, які діла творяться.

Стариган скрикнув:

— Карп Маркурович? Він — як профспілковий світоч!..

— Ага! світоч: аж нам в очах темно. На міжнародний жіночий день бубонів доповідь, — цілий вечір нудилися: слухали, що то за великі права нам дані. Одбалакав доповідь, а впився дома: всі тарілки побив у жінки на голові. Обкривавлена прибігла в студентський гуртожиток. Дівчата до ранку з потилиці одсколки висмикували. Проспавсь, прийшов до неї, і такий важний, питає нас: “Як вам подобалась моя вчорашня доповідь?” Ми й вичитали йому, — тільки очима кліпав, як індик. А в кінці прохрипів: “Я знаю, Якилина і Катря — відсталий елемент; треба буде придивитись до них, як слід, і зайнятись виховавчою роботою по лінії професійної організації”. Вгризатиметься тепер, бо в партійному гнізді його друзяки: випивають разом. Сьогодні душі виморив.

— Не зважайте на злобивців, — радить Антон Никандрович, — тільки серце мучите собі.

— Я б не зважала, так вдираються до крові в кістках. Я винесу відро; будь ласка, тут не ходіть - іще не витерто.

— Дозвольте? — чемно питає чорт і простягає руку по відро.

— Як вам уже так хочеться, несіть! Знаєте, куди вилити? — в раковину; а з крану коло кухні наточити чистої.

Чорт виносить відро за двері, а Якилина довідується в старого (в коридорі чорт усе чує і всміхається під вузьенькі вуса, спущені наниз).

- Хто це: такий приємний товариш?

— Знаєте, — мнеться Антон Никандрович, навіть сідає на ліжку, бо стала боліти голова, — це чорт...

- Температуру міряли? — жалісно дивиться Якилина.

- Яку?

— Звичайну, — яку ж: градусником. Скільки сьогодні?

— А-а... — протяг Антон Никандрович; — я вам поважно кажу.

— Очі червоні, обличчя бліде, аж зелене. Горе мені з вами!

— Кажу поважно: це — чорт. Спитайте самі.

— Чи ви мене за дитину вважаєте? — докоряє Якилина. Я вам раджу, як батькові рідному: прийміть аспірин і ляжте та вкрийтеся... або ні! я вам краще чаю з зіллям скип'ячу; ось тільки домию. Де він там з відром?

Хотіла вийти в коридор, як чорт з'явився з відром і подав його молодиці.

— Спасибі! — пильно подивилася на гостя.

Обмила підлогу ще раз, витерла; поставила стільці коло стола.

— Сідайте, — сказала чортові.

— Вдячний...

Він сідає, тримаючи ноги в рудих черевиках — рівно, як прохач. Виймає з кишені пляшку і ставить на стіл.

— Що? — придивляється Якилина, — лікер?

Вона виходить із відром, шваброю, ганчіркою, але без поганого настрою і собаки. Через п'ять хвилин вертається, несучи білу миску; там красуються чарки та закуска: хліб і нарізані огірки.

— Ах, якби пиріжки з печінкою! — тужить гість.

П'ють лікер, а потім чай, що спорядила Якилина. Собаці чорт кидає кусник, і чорношерстий збувається страху. Хвостом виробляє винуваті знаки; плигає, як пружина, коли бачить, що з "буржуйки", з якої чорт витяг нижній засувок, - вибігає щур. Гостровухий задавив його і зачаровано дивиться на "пічку", на якій обертається металічна накришка з мелодією.

Гість і молодиця вигинаються в прапервісному танці.

— Сміху! пропоную: невиданий цирк, всім, всім! — верещить нечистий; долонею проводить по книжкових спинках.

Стариган розширив очі з несподіванки: дрібненькі, як пішачки в шахах, повиступали примарочки різні, різні: при огненних прапорах; пишнорукавні і гострозорі; з мальовничими знаками на плащах чи мантиях і ризах, а поруч інші — жовтаві, як бджоли, ніби аж від цілих вуликів; і фанатично-молитовні, щирі, великоокі: — галузки дерева, що піднімало містичні квіти на світанку світовому! — всі різноманітною многістю станули, як привидні; за ними з'явилися пізніші: ціла веремія!

Гість схопив з привіконня млинок для кави і grimнув на підлогу; пригоршнею всипав кольористі прияви в млинок і покрутив ручку! — і вийшли з відтулини сірі істотики, нужденні, мов мурашечки, що перемандровують через глуху дорогу: однакові! — рівними колонами крокують: під чорнобілими гаслами на транспарантах.

— Хай живе! — захоплено гукає чорт.

— Хай живе! — відповідають.

Чорт міняє тон на грізний:

— Геть!

— Геть! — гримлять колони.

Спершу залунав регіт по цілому обширу; Антон Никандрович хворобливо сміявся, як кінь. А враз стихло, так раптово, мов струни урвались на скрипці. Тишина бездонна, мабуть глибша, ніж у труні. Лиш пес, користуючися з замішання, хотів глитнути одну колону. Чорт відштовхнув:

— ...Твої, — май терпіння!

— Страшно, — шепче Якилина, — я піду...

— Зостаньтеся! — благає чорт.

— Роботу маю: ось, треба перелити рештку бензину для примуса і стати з бідомом у чергу, потім помити вікна.

Вона приладнала лійку до сулії; переструмовує горюче, а руки трусяться.

Чорт тримає лійку і розглядається довкола; через його неухважність рідина розхлюпується скрізь по підлозі — аж до дверей. Відклавши лійку, чорт наближає уста до атласного вуха молодичино-го: “Дозвольте провозжати і поцілувати”, — спокушає. Закурює папіроску, а сірник роняє: миттю ж зривається сполох! Кімната повна прозорого полум’я. Думаючи, що настала смерть, старий пригадає науку матері: — хреститься. Пропали тоді: і привиди, і чорт, і огонь, і Якилина! Брязнуло залізо на широко розхитаних дверях і заскиглив пес, зачинений в кімнаті.

Антон Никандрович прокинувся; раніше, ніж він підвівся з ліжка, в коридорі загупали медвежі кроки, і двері відхилились, випускаючи тварину.

— Чортів пес! — лайнувся шепеляворозвезений низький голос: — його визволяй, а він за штани шарпає.

На дверях — Спиридон Серпокрил; розхристана фіялкова сорочка висмикалася торбинками через пасок на животі. Голова руда; руда і поломениста патлами.

Стариган — скрушений думкою: “Мені небезпека! такі сновиддя надходять божевільним, — один з вилікуваних оповідав”.

КУРТУАЗІЯ.

— Дивно: ви спали, а собаку примкнуто дверима. Не-зро-зу-міло!.. Серпокрил широко водить веснянкуватим обличчям направо і наліво, добродушно удаючи клопіт перед загадкою.

Стариган питає:

— Чи згодні припустити, тут надприродна сила?

— Ні; я не повірю.

— Звичайно! Ви обернутий учень Карпа Маркуровича. Знаєте, що? Ідеалісти будуть на вашій стороні: вони лишають опонентам пояснення таких явищ, як закритий пес, а собі вибирають іншу сферу, і на цьому ґрунті можливий розподіл праці.

— Ви матеріаліст чи ідеаліст? Скажіть відверто!

Антон Никандрович примружив око:

— Як людина, що обіймає посаду на кафедрі історії літератури, я матеріаліст.

Слово “посаду” старий вимовив з притиском. Після сновиддя недовірливо наставлений до гостя, знайшов вихід із становища, бо сказати: “ідеаліст”, — Серпокрил, можливо, передасть Карпові Маркуровичу, чи десь пробалакається, і набігла чорна музика; а сказати: “матеріаліст” — значить, збрехати.

— В такому разі, поясніть випадок, — просить Серпокрил.

— Будь ласка! Завжди, коли Якилина має підлогу, я прошу її, щоб після роботи відчинила двері на декілька хвилин, для протягу, бо в кімнаті застоюється сирість і на книги лягає цвіль. Сьогодні, в

час, як я спав, прибиральниця відкрила двері другим ключем, що був у неї, помила підлогу і пішла додому; а двері кинула прочинені. В кімнату забіг пес; покрутившись між книгами, він виглядає в коридор. Саме тоді з'явився, наприклад, товариш Тонкострун, що мешкає напроти. Примкнув собаку і з почуттям виконаного обов'язку вскочив у свою квартиру. Полоненого пса звільнили ви; яка причина вашої несподіваної появи? — зараз почую.

— Словом: сказати, чого я до вас прийшов.

— Будь ласка, сідайте! — стариган робить гостинний жест; — я радий вам. З посміхом згадував Карпа Маркуровича, а між іншим, вітав би і його.

— Хіба знов з ним сваритесь?

— А ви з Карпом Маркуровичем приятелі?

Серпокрил вибачливо всміхається до наївності:

— Скажу, він — людина, з якою трудно розминутися. В Середній Азії мені доводилось ходити по дошаній доріжці, що підвішена до кілків, застромлених у стрімчасту скелю. Висить доріжка над безоднею і хитається; один невірний крок, і мандрівник летить на чверть кілометра вниз. Коли хто-небудь подорожує на осликові, то кричить, щоб стрічний за поворотом спинився, бо розминутися неможливо. Доріжка жакливо небезпечна. Отак з Карпом Маркуровичем; правда, він далеко не герой, скоріше — мул, на якому їздить завойовник, скажімо, секретар партійного комітету. Але часто стрічатися не рекомендую. Навіть його жінка божеволіє. Казав: вона збирається назавжди виїхати на Урал. Мабуть, ви чули, він назнався з якоюсь коханкою, а жінка вирішила: умру, але і їм не дам жити. Словом, не ясно, і точно не знаю. Сьогодні, серед зелені, чули балачку обох? Обчорнять всіх.

— Стараймося забути! — спохмурнів стариган.

Серпокрил розчарований; міняє тему:

— Доскочила мені старенька книжечка: подивіться!

Вийняв із-під ліктя том у жовтувато білій шкіряній оправі; подав і носом повів:

— Чогось у вас ніби чадно...

— Каша пригоріла на примусі, — сказав Антон Никандрович, відкриваючи палітурку, і зразу ж скрикнув:

— Знаменито! Я любив такі речі! Де взяли?

— У знайомих. Книга, з другими латинськими, належала до бібліотеки Запорозької Січі. Привезли сюди козаки Антона Голова-того. Більша частина збірки лежить у закритому фондi. А ця річ, при кількох інших, “застряла” в домі одного козацького нащадка.

— Скільки просить за неї?

— Тепер моя власність. Міняю на збірник перської лірики. Стоїть внизу на нижній полиці, біля дверей.

— Беріть! Але ж ви й мастак!

Серпокрил скромний. Його бліднокарі очі з охряними віями заблимали. Мову перевів на іншу тему:

— Я захоплений Сходом; бував у селищах, де, на превелике здивування, здибував білявих і голубооких. Який контраст до звичайних мешканців середньоазійського краю! В одну красуню я так залюбився! — вже хотів женитися і будувати саклю на скелі. Таки переміг себе: понюхав квіточку на покрівлі світу і відлетів. А яка ж вона гарна! Кому що, зідхає Серпокрил, незадоволений неухажливістю господаря, і робить павзу. Висповідує старого, коли той відривається від сторінок:

— Що ви найбільше в світі любите?

— Істину; крім неї — свободу.

— Свободу і я люблю. Після неї ставлю кохання. Власне, само зосталось; бо від свободи — ріжки та ніжки. Смійтесь!.. від вашої істини зосталось не більше. Знаєте: бродяжничав. Під вагоном експреса перелітав через області. Ночував під мостами або на горищах. Пиячив і складав куплети, — співав, калічно фальшивлячи з гітарою — по нічних садах. Мав крила: відповідно до свого прізвища; був вільний, як вихор під хмарами. Дихав грозою, коли розбивала міщанські закапелки, монастирі, жандарства, тронні підстанови, фортеці, броненосці і всякі перегороджі між душами. Легко ступав по землі, знав, що живу, мов горю, бо повно кисню в червоній, як вокзальна пожежа, крові. Що подобалось, брав; а набридало? — кидав без найменшого жалю. Не був прив’язаний до жодної речі. Сумно було, сидів коло моря і нидів; було весело, бенкетував, — ліхтарі підскакували. Полонили чорні очі, бушував, як випущений з божевільного дому. Світила свобода!.. А тепер? — бібліотекар,

член профспілки, збори, передплата на державну позику, ЖАКТ, черга в ресторані, картка на харчі. Життя для псяки! Всіх попиляно, як дрова, залилось по півдуші та й то — з плісінню і штампом першого району міліції, або другого. Мурашник! Скука! Скажена скука! І от що дивно: звикаю... увяв'ї собі, — потроху, помаленьку, поступово звикаю і стаю: "товариш Серпокрил". Ще рік, і кришка. Однією людиною буде менше, одним громадянином більше.

— Та ви нещасний чоловік! — жаліє старий, вдивляючись пильно в обличчя рудому.

— Помиляєтесь. Я маю свою скарбницю: кохання. Не уявляєте, яку! — ну, хоч би з декотрими вашими студентками. До вас приходять на екзамен і такі невинні пташки — тремтять, загигуються, червоніють. Побачили б ви їх в обіймах Серпокрила, коли "сміються, плачуть солов'ї". Огонь! Грішниця першої категорії.

Антон Никандрович темніє, як сиза хмара:

— Знаєте, це вже свинство. Я навіть не думав, що бібліотекар факультету порається, як лис у курятнику.

— Не буду! Не буду! — з жартівливим страхом жестикулює рудий.

Старий закипає, аж барва почервоніє йому скроні:

— Ви переступили межі закону і порядку!..

Невідомо, що було б далі. Зненацька двері прочинилися, і боком, як риба-камбала по дну, так понад книжковою полицею, поза спиною Серпокрила прошарудів чорт і мацнув щось на купі книжок, біля підвіконня; і побелькотів:

— Пробачаюся, — я забув свій капелюх!

— Нічого!.. — стишує голос господар і обережно, по вимитій підлозі відступає: на простінок, біля столу.

Чорт повів бровами на Серпокрила, але дивиться тільки на старого з таким виразом:

"Я і рудий зустрічались, хоч він, очевидно, мене не пригадає; зате я його дуже добре знаю." — Тим часом: до побачення!

Вклонився він глибочно і пропав у дверях. Серпокрил бай-дужісінько питає:

— Вам хтось пригадався: цікаво, хто?

— Чорт! — кинув Антон Никандрович, дивлячись на свої папери з виглядом зайнятості.

— Я чорт? Ні! — тодесь тут, в районі, товариш Троч, цирковий комедіант; його скривлено звуть: “Чорт”, бо обсмалений чорно, і — гіпнотизер. Траву зелену, після дощу, раз підпалив на площі: люди відбігли, підсмикавши одяг. Ніби поглядом, чи, мабуть, залізкою, як я, — замки відмикає. Тепер крутиться по домах — свій цирк реклямує: в скорий приїзд, то — чорт, себто — Троч! а я?..

Серпокрил бачить: його ображено, але ще не хоче вірити. Хоч видно: стариган роздражнений, і перебирає папірці, аби опанувати пересердя. Проте, спростування прозвучало гнівно.

— Чорт: той, хто заходив. Вам тільки жовтодзьобих студенток заманювати. А він справжній філософ і кавалер. Уміє підкоряти серця, згідно з кодексом.

— Не кажіть! Моїй останній пригоді і він позаздрить. Я часом працюю, як домашній секретар у ботаніка. Він чує так погано, що спеціально для нього замовлено в столиці найчуткіший слуховий апарат. Жінка в нього красуня надзвичайна, жар-птиця! Вірна йому, як скеля. І що б ви думали? Поступово, з найтоншою куртуазією, що вам так до вподоби, я підкорив її серце. Ходжу ночами. Влажу в вікно і в вікно вилажу. Ботанік підозріває нічних крадіжників; навіть добув смолоскип і ним обсвічує двір, виходячи за двері. В моменти, так би мовити, повного кохання, я дивуюся: ось ти, Серпокрил, звичайний смертний! — за які заслуги посилає тобі доля любов цієї чарівної жінки? Тепер я охолонув до неї: після того, як вона при мені прибирала руками за дитиною, коли та блювала; було зовсім неестетично.

— Ви кому-небудь розповідали про це все? — залізним голосом довідується Антон Никандрович.

— Раз чи два. Але це не важно.

Стариган стає несамовитий, хоч і стримується:

— Ви влізаєте в дім мого колеги і безчестите його, та ще й ширите неславу. Ви — негідник!

— Даремно ластесья.

— Не лаюся, а називаю вас власним іменем. У часи, коли в суспільстві панували закони чести, за такі речі негайно викликали

на дуель. Я стою за відновлення цих законів. Чуєте? Викликаю вас на дуель за збезчещення дому мого колеги і ширення розбрату серед моїх учнів.

— Що?! Диво для всього міста! — відмахнувся Серпокрил, підвівши щоки: — театр! скандальні балачки на цілий рік. Ні, не дійсно!

— Дійсно! Я змушу вас стати до бар'єру, або прилюдно вижену з бібліотеки, як останнього хулігана.

Серпокрил роздумує: “Ясно, він не при собі, вже півбожевільний; наскандалить, і — тікай з міста; документи підмочені; а що? виберу рапіри: вправлявся ж, і в поганенькому фестивалі участь брав; виб'ю йому зброю, — перо він уміє тримати, а холодну зброю: звідки?..

— Згоден! — вигукує Серпокрил. — Жду секунданта. Хоч і скипівши, він коло дверей нахилився і вчепив з полиці перські вірші.

Стариган поглядає на вікно. Зоставшись самотою, ходить з кутка в кут і примічає на етажерці дрібненьку шпадочку — давній закордонний сувенір; застромлює її в відворот піджака: до найтонших булавок.

УКРАЛИ НЕБО

Вранці старий Полуниця, Григорій Кіндратович, городянин з Вокзальної вулиці, вернувшись, мимо закритого “Червоного собору”, — до своєї домівлі, заходився поправляти сінці, скривлені всіма сторонами: з давніх років. Намайструвавшись, — порядкував надворі, коло паркана і городніх штахеток. Зрештою, взявся бавити внучку-улюбленицю, наглядаючи одночасно за курчатами: під високою дротяною сіткою, обрисами — ніби курінчик.

Тоді почув оклик собі.

Підходить стариган до відкритого вікна і перехиляється: поглядає в двір.

Під самим парканом, аж на кінці двору — цегляна хатка з дощаною добудівкою до північного причілка; а до південного — прикріплено поземні жердки, що спираються другими кінцями на стовпці. В'ючися, там виноградні лози перебираються на жердки, сплітаються з ними і творять прохолодний намет. Близько жаріє проти сонця квітничок, обгороджений побіленими цеглинами, і звідти рядками виструнчується тютюн, займаючи місцинку коло яблуні і лавки. Сидить сивий чоловічок у світлосірій сорочці; бавить малолітку на руках: показує їй на курчат, що клюють пшоно, перебігаючи під високою дротяною сіткою, вигнутою, мов баня: — охороною від кошачої хижости. Чоловічок оповідає дитині казки і вона всміхається.

Хатні вікна розчинені; видно, як жінка ходить туди і сюди, обцишуючи домашні речі.

Хатка манюсінка: нагадує настільну скриньку для гудзиків і наперстків; укрита толлом — чорним, як ворон, що часом сідає на ній. Збудована з старої цегли, закупленої через знайомих — на крайсвітньому цегельному заводі, і обладнана в одвірки, двері, лутки, вікна, вистругані з матеріалу хто-зна звідки взятого; ветхого, мов гробові дошки з розритого кладовища.

От: квартира робітника ливарного заводу, Павла Полуниці.

З недорогого матеріалу збудована, а старанням і охайністю надано їй привітного, навіть затишного, як курортний куточок, вигляду. Кожна дрібничка влад; нічого зайвого, і ні смітинки немає на подвір'ї. Низенька оградка, покрашена зеленою фарбою—"мідяною", відділяє від величезного загального дворища. Підметено. Вицищено. Побілено.

Самого господаря, Павла Полуниці, немає дома: він на роботі. Дідок, що бавить дитину — батько його; жінка, що порається в світлиці — дружина Павла, многоклопітна і многотурботна: бо доводиться одягати і годувати трьох дітей: найменшу донечку, що тішиться в діда на руках; найстаршу — ученицю десятого класу (десь пішла в своїх негайних справах, мабуть, швацьких, бо допомагає матері приробляти на хліб); і восьмирічного халамидника, — випурхнув з гнізда, невідомо куди.

Нелегко прожити шістьом в родині на чотириста п'ятдесят карбованців заробітної платні, коли щоденна витрата на базарі двадцять карбованців; а за електрику, за воду, за вивіз сміття з двору; а податки, а відчислення на позику, а на трамвай, а на підручники для старшої доньки, а десятки інших непередбачених витрат. А на квитки в кіно!

Тому береться дружина Павла Полуниці шити плаття, блузки, жакети тощо для сусідок у цілому кварталі і поза його межами. Допомогає їй, після шкільного часу, старша дочка: удвох якось і зводять вони бюджетні кінці з кінцями в домі.

— Як господарство? — гукає Антон Никандрович до дідка і шуляться від світла.

— Досі тримаємся! — відказує дідок. Дівчинка ворушить пальчиком собі зачіску з бантиком ясногорогового кольору: гарно пристає до її пшеничного волосся та білого вбраннячка. Дідок підходить з дитиною під вікно і відпускає її — пасти джмеликів на проквітлих будячках біля стіни.

— Вам видужувати скоро! Бо скучаю: за нашою бесідою.

— Я справний, — запевняє Антон Никандрович; — покращало. Почуваю силу і твердо стою.

— Час для всіх наставник і знахар; — висновує дідок. — Що чувати?

— Що? Повсюди тягаються за петельки.

— Тягаються? Знаю, до чого дійде: скрізь під церквою стояти з торбинкою та з ціпочком, руку простягати: “Дядечку, Христа ради, дайте скориночку!” — поспівав дідок. — Уже багато разів так було.

— Сказали добре! — просити і на лірі пригравати.

— Пригравати! — говорить дідок, — ми збоку підставим свій картуз: гляди, кинуть мідяк...

— Як доживем. Може прийдеться скоро день на тім світі стрічати.

— Не думайте! Навіщо печалитись?

— Споконвіку думали, шукаючи розгадки. Переставитися всім! — відмовив Антон Никандрович.

— Підождіть, чи вони думали, як родилися: мовляв, навіщо на світ приходжу? Не хочу!

— Можливо, скажуть. Відбирає дехто собі життя.

— Спитаю їх, — доправляє дідок, — чи думали, як кохалися: аж мов п'яні, аж одні зірки їм гасли, а другі засвічувались, — для чого воно?

— Мабуть, думали; а за всіх не поручусь.

— Ото нехай разом складають одне і друге. А то — мов дитинство; цукерку дай, сміється; а лобом тріснеться об одвірки, сідає і плаче, аж заходиться. Звичайно, смерть страшна. Ніхто не відкупився і не відмовився, ні цар над царями, ні чернець між ченцями. Виходить: якщо вмирати, то поважною смертю людською, а не собачою. Для цього ж треба жити, як слід. А тепер? — і вмираємо так, що скоро тільки дикі птахи загібатимуть.

— Ви мислитель.

— Який там! — одвів голову набік і вусом ворухнув дідок; — кажу, що думаю. Правда, чув про одного філософа, — він у станиці Джереліївській жив; простий собі козак. Було йому літ із вісімдесят, а він у степу снопи в'язав, і почув: приходить остання хвилина — вмирати треба. Пішов додому, надів білу сорочку, свічку засвітив і ліг на лаві. Схрестив руки, держачи свічку на грудях, і молитву читає: “— Сподоби, Господи, переставитися рабу твоєму”... Пройшло чверть години, — знов читає молитву. Пів години прождав. Година минула. Тоді старий підвівся з лави, дмухнув на свічку і поклав її на полицю; каже: “не буде діла!” І пішов у степ снопи в'язати. Гадаю, жив мислитель. Я що? Навіть і в читанні не твердий. Цілий вік робив.

— Там: з істиною, ваша книга життя.

— А, таку книгу я до дірок зачитав: ледве встигає невістка в одежі залатувати на ліктях та на колінах. Погано, коли чоловік, мов нужденна кузочка, по трісках повзає, і вгору глянути ніколи, хіба що на старості літ. Буває, перед сном вижду, гляну на зорі і подумаю собі: коли б спромога пожити, як людині сказано, без гризоти, без злоби, — тоді з ясністю на душі можна відходити в незвісність. Наша думка: що вона бачить? — нитки в керей; як випрядені та переткані, взорами вкрашені. Глядимо на видимий світ, як на керей; а хто в неї

вдягнений, хто її носить? — от нам загадка! Біда наша від того, що небо забрали; нема його, бо вкрадено! Блукаєм; терпим: чогось нестae нам. Ви ж подивіться на рослину: яка вбога, а в небі силу знаходить; як зацвіте, — серцем радієш. А від нас небо закрите; чорнокрильці над душею сидять.

— Григорію Кіндратовичу, якби вашу думку викласти, вийшла б добра наука.

Дідок сміється в голубину борідку і гомонить до дівчинки:

— Ходім, бо дядя скаже, щоб я в університеті розповідав. То глядіть, приходьте під яблуню! — будемо чай пити; тютюнець маю, куди там папіроси.

Погуляв дідок до квітника.

ВІРОІСПОВІДНА НОТАТКА АНТОНА НИКАНДРОВИЧА

Відхилився від луток стариган і ходить по кімнаті, закривши руки за спину, — гадки не вкладаються ні в чотири стіни, ні в степові межі, ні в кордони держави.

“...Чорні орли, колотнеча неправд!” ворушить устами Антон Никандрович.

Затримується напроти відкритого вікна. Крізь хмару прорізаються смуги від сонця: мов стала, вся сліпуча, колісниця, і колесо її торкає віссю небозвід, а куті спиці, розбіжно, як віяло, біліють над зеленню.

Через коридор доходить визгук: мелянхолійно плещеться хвиля на клявіатурі. До чогось кличе: до чого? — Чує серце, а думка звідати не може.

*

Дослідивши: в оправі новопридбаного “Воїна” можна сховати невеличкий рукопис. Антон Никандрович береться до роботи. Ста-

вить короткий заголовок: “В чому я винен”; підкреслює його і швидко, несамовито нерозбірливими літерами, заповнює сторінки.

“Я винен в тому, що вважаю: порятунок людства без неба неможливий. Стеля, зложена з матеріалістичного каміння і скріплена вапном теорії про класову відносність моральних понять, позбавляє нас можливості єднатися з силою, що стоїть над серцями і сонцями. Нас відділено від джерел становлення.

Терпіння рослин, коли пробивають дорогу до світла, крізь гранітні звалища, — ось прообраз нашої долі. Як вирвемось до світла, — побачим істотність буття в її зворушливому чуттєвому багатстві. Збудить у наших душах стан екстатичного замилювання на красний цвіт свій, виблиск свій, трепет, світучість, невтишиму творчу дію, злагодженість і чудесність. Світ свіжий і осяяний відкриється, як подарунок людині; бо обсіплеться з нього штукатурка сірих теорій, що наклали діалектико-матеріалістичні помудраки.

Вони одвічі-два-чотирили зміст його; витоптали “реалістичними” копитами квітник незнаного і погасили радість від чуттєвого збагнення навколишності; озлиднили космос і знецікали вкрай. Я винен в тому, що прагну перемоги над сірістю їх оман: примусових під загрозою смерті в людорізках. В найскромнішому крузі життя, де мало пригод, — і там повинна відродитися краса та одухотвореність дрібниці; милість миру в малому; вона очистить щоденність від брудної мертвотності з нашої духовної ночі.

Прагнення духа, що огненно і радісно вірить, - піднятися над обтяженістю інертного і утвердити, як вищу дійсність, наш духовний світ: воно прокинеться і розхитає казармений стан, а в його руїнах похоронить шаманську зграю, намуштровану в червоній схоластиці та політичному гвалті. Похоронить проповідників остаточного оскотинення людини в сірій шерсті ідеологічно-витриманої породи. Заваляться партійні капища, звідки бігли фанатики в “скотячих окулярах” і, як скажені, підривали коріння живого дерева, що являє в образі своєму радість миру.

Я винен в тому, що хочу побачити відродженими і оновленими святощі в людському серці. А навколишність: звичайну, “прозаїчну” дійсність, серед якої вікує свій вік кожна душа з народу, — хочу побачити в найвищій — неповторній цінності, бо тільки раз судило-

ся прийти до неї з небуття, і треба знов навіки відходити. Чому ж від неї, замість радості для чесного люду, повинні приходити страх і докука! — чому?!

Хто має право відбирати в “сірого” робітника прекрасний образ світу, повний солодкої втіхи в час спочинку серед рідних?

Приходять крізь століття: в незмінній красі своїй! — квіти людського серця, триваліші, ніж фортеці. Духовна дійсність становить невід’ємну вершинність людського життя.

Я злочинець супроти існуючого, бо стою за повернення людині — осіяності світу. Починається велика ера; зміст її — в боротьбі за благословенність і освяченість життя. Воно повинно знову стати перед очима людства в рідному світлі.

Співатимуть на криласах серафими, — так само реальні, як світанки за вікнами. Чутимем арфу, вкріплену основою в тверді земній, вершиною підняту під браму раю. Пролетиться ясність в життя з джерел, неприступних для пізнання — відродить образ людини”...

Антон Никандрович згорнув аркуш, списаний з обох сторін гієрогліфоподібними рядками, і засунув його в оправу латиномовного “Воїна”.

В уяві стала картина: суд; позаду багнетники в червоних картузах, а попереду трибунал, і прокурор кидає скажені слова на “ворога народу”.

Страшно.

... Якщо розстріляють або замучать на крижаних лісорозробках, — зостануть вірний своїй мрії, а тим часом замикатиму думки. Зимою зерно трави криється в ґрунті, щоб навесні покільчитись, і вийдуть до тепла зелені листочки. Однак, я — грішник: висновую думку про благословенність життя, а сам погруз у ганчіряній злободенності і перший порушив заповідь... перший дію всупереч тому, до чого прагну, — дуель, сварка, злоба на ближнього, ненависть кипить у грудях, щоправда, ненависть до тиранства і його підручних: вірно! — а як її згодити з заповіддю прощення, з якої немає жодного винятку?

Стариган уявляє інший суд: в ризи сонця Предвічний Суддя; — а він, Антон, дрібна, неначе крихта з ґрунту, постать грішника,

стає тут, внизу, в полум'яній землі, — навколішки, затуляє долонями обличчя: Не суди грізно старого, Отче мій!..

“ЗАНАДТО — НЕЗДОРОВО”

Серпокрил піднімається сходами ведмедкуватю, важко кидаючи п'ятірню на поруччя; на другому поверсі робить собі зупинку і оглядає струнку, як дивина, світлокосу студентку в білому платті. Вона, стоячи між двома чавунними колонами, над обгорожею і двадратовою глибочінню, обведеною ритмічними ступенями, в задумі кинула погляд крізь вікна напроти. Кинула погляд далеко: мабуть, аж на зелені верховіття і за обрій. Мабуть, аж за край дійсності: в сферу, куди з'являється постать вершника, що сходить з коня на лужок у ліліях, оточений легкими березами, — простягає руки і пригортає до серця свою єдину.

Серпокрил оглянув студентку, ніби зняв з неї щонайменше черевички, і поплуганився до дверей факультетської бібліотеки.

Увійшов. Остовпів з несподіванки. Бо секретар парткому Тімурленков вичитує доповідь; бібліотечна зала повна: студенти тісно сидять за столами.

Навшпиньки пробирається Серпокрил за балюстраду, якою обгороджено відділ з книжковими шафами, і сідає на табуреті, і схиляє на кулак буйну соняшниковість: один розділ монотонної, як пізньоосінній дощ, доповіді “псаломщика” можна прослухати досить уважно.

— Радянський Союз, — трудиться Тімурленков з виразами свого кредо, — стоїть, як непохитний бастион всесвітньої революції і боротьби трудящих за побудову безкласового суспільства. Наш договір про дружбу з націонал-соціалістичною Німеччиною розбив на голову розрахунки урядових клік англо-американського імперіалізму: вони хотіли втягнути Радянський Союз у війну, щоб загрибати каштани з огню чужими руками. Внаслідок мудрої політики нашої партії, під керівництвом геніального стратега і отця народів

(патетично Тімурленков називає ім'я), ми розширили кордони нашої соціалістичної країни і вирвали з-під гніту капіталістичного режиму мільйони населення на Заході. Ми кожну хвилину повинні бути напоготові: розбити чергові махінації підступних змовників світового імперіалізму і, так само, нещадно викорінити до решти його замасковану агентуру. Напевно десь по своїх домах, чи серед нас, навіть у цій залі, і досі є приховані вороги: живуть думкою — вставляти нам ломаки в колеса. Ми повинні енергійно взятися до викриття їх і очистки наших рядів!

При цих словах Тімурленкова, виголошених грозливим тоном, студенти в залі мимоволі перейшли в стан нервової напруженості: ніби перед очима жорстокого слідчого — в неповинних підсудних, коли їм закидають люті злочини. Серед слухачів кожен вирішив: “не показати ніяким рухом, що я — підозрілий, що за мною є якийсь гріх, хоч я і чистий в цьому; але ж так легко трапляється: зробиш непевний рух, і тоді впаде підозра на мене”.

Кам'яніє кожний і намагається дивитися твердо вперед, на доповідача, будуючи з усієї істоти своєї абсолютну “беззакидність” і політичну бездоганність; більш від того — високу міру надійності і витриманості. Навіть студентів з повною приватною бездумністю в політичних справах та байдужістю до них, могло помаритися: вхоплено в двері “чорного ворона”, і він летить під озброєною охороною.

Переживши хворобливий стан, людина починає тяжко нудитися і винаходити причину: як-небудь “змитися” з зали.

Занудьгував і Серпокрил, хто тільки донедавна був певний своїх “нейтральних” відносин з Тімурленковим, іноді — як компаньйон коло пляшки, знавши: постійні натяки та погрози проходять мимо — в адресу інших.

Лисувата голова “псаломщика” виблискувала в подвійному світлі — від двох вікон за спиною; але і на стемнілому обличчі, в щічках багатозначно світилися подібні до приску зіниці. Піджак кольору “хакі”, скроєний на піввійськовий зразок (поширений серед партійного керівництва в усій країні: від олімпу до секретаря районного комітету) — надавав ораторові політичної фронтовості.

Накріпилась осоруга, дужчою від якої могла бути тільки — та, що терплять вночі на залізничному “роз’їзді” в глухому степу, чекаючи: коли, зрештою, появиться спізнений на півдоби потяг? Серпокрил відводить зір від доповідача на слухачів і зауважує настрій, як і в самого.

Зрештою, одні почали розглядати поверхню столів; другі поспирали підборіддя на долоні і цікавляться стінами; треті, як приречені, дивляться просто перед собою; четверті позирають чогось на зошити: ніби зморені і голодні бджоли на траву; п’яті залізним зусиллям стримують позіхання і, опановані інстинктом самозбереження, оглядаються на двері.

Серпокрил знає: “заряд” промовця діє протягом двох годин, і в запасі досить часу. Бо, як правило, погроза повторюється також і в зв’язку з становищем на факультеті, а ця тема далеко попереду. Можна докладно розглянути всіх присутніх, але йому лінь це робити, тому поводить очима по стелі. Вона — з стрілчатим склепінням, обпертим на металічні колонки; посередині сіріє забитий дошками плафон.

Колишня церква, в будинку, що належав гімназії, перетворилася на факультетську бібліотеку з читальнею. По кутках, на вузеньких столиках, поставлено надколоті руді горшки з невисокими пальмами та кактусами, а між ними біліють припорошені бюсти революційних діячів. На рівні очей розвішено пожовтілі таблиці та схеми, а посередині між ними — великі портрети вождів, лубкувато виконані. Праворуч від входу зеленіють, збудовані наспіх з фанери, “кабіни”, — там викладачі відбувають консультації: дають студентам поради, що читати, перевіряють їхні конспекти, відповідають на запити.

Увечері приємна тиша: студенти сидять непорушно, нахиливши голови над книжками, а якщо ходять, то безшумно, говорять пошепки. Серпокрил тоді любить посидіти над розгорнутим томом, сковзаючи поглядом понад ним: до білої скроні котрої-небудь гарненької студентки, що вчиться неподалеку. А тепер? нудить півдзеркальна голова секретаря парткому, хоч би і в яскравому денному освітленні, і його демоніакально-скорпіоняча всікливість: якраз на тому місці, де стояв колись справжній, благовісницький псалом-

щик. Мало захоплений бібліотекар розробляє тактику відступу за двері. Риється в кишені, здобуває блокнот і пильно щось розбирає в ньому, після чого з підкресленою обережністю, — мовляв, дивіться, як я тихо ходжу! — наближається до своєї помічниці і питає, чи принесено замовлені книги з загальної бібліотеки?

Помічниця, вродлива і моторна: мов галкувата — чорнявка, дивиться в напрямок на промовця і вишіптує з-під долоні, що — ні, немає. Серпокрил заклопотано хитає головою і прикладає палець до підборіддя; робить огірчену міну, з порухом руки — туди, до дверей; і взагалі виражає своєю фігурою зверхдоконечну потребу піти і довідатися про важливі речі. Ніби прибитий залізною необхідністю, коли штовхає людину в напрямок до виходу, хоч людина противиться цьому з останніх сил, — він відходить від помічниці. Віддається покірно своїй пропащій долі, намагаючись, принаймні, уникнути навіть найменшого порушення тишини. Прямуючи, ставить ноги, як бузько, що стережеться, під час розшуку за жабами, прим'яти ніжні квіти в прибережній траві. А двері за собою причиняє — немов би жахається прищекнути пальці немовляти, покладені на одвіркі.

Коли безпосередній відступ за двері був dokonаний, Серпокрил рвонувся вниз по сходах, з поспіхом і стрімкістю в'язня, який, після двадцятип'ятиріччя в одиночці, вибився, зрештою, на волю і тремтить від думки, що в останню мить його затримають і вернуть за ґрати. Почувши: хтось тупотить назустріч, Серпокрил одягається в мантію діловитости, і тільки на вулиці зідхає на повні груди.

Ласкавий легіт повіває з морського півдня і м'які, мов білок-рилі, хмарини неспішно пропливають на незмірених небозводах. Стали узорною рамкою маргаритки навколо квітника-прямокутника, і розгорнувся моріжок: приваблює спочинути під кріслатими каштанами. Благословенний світотвір! — птахи, метелики, бджоли сплітають повітряні доріжки в мереживо, з повнотою легкого шуму від крил, трепету, щебету, голосного погуду.

Серпокрил вільний від промови! — о, яка радість, якби перехожі знали: втекти з приміщення, де колись повчали: возлюби ближнього, як самого себе! — тепер канудно безперестанку гризуть: возненавидь ближнього, як він тебе!

На тротуарі, в подвійному людському струмові, Серпокрил приглядається до потилиць, що попереду, зазирає в обличчя, що пливають назустріч. Здається: дві атмосфери злилися навколо перехожих. Перша — звичайна, відома всім; прозора і мила, в теплі, немов під райськими кущами. Друга ж така похмура! — похмура навіть при сонці; заповнила весь простір і тримає пронизливі шпильки, наставлені проти нервів: гостроту неспроможний означити розум, — її відчуває з муками душевна глибина, звідки народжуються поеми і віщі сни.

Від незримих шпильок виникає неспокій і приготованість різко, аж до роздратованости, відповідати на кожний випадок. Складається грубий щит на біологічному естві: відбити постійну небезпеку серед розбурханих сил життя в великому просторі, схожих на магнітні бурі.

Ніби в побуті на іншій планеті опиниться, хто переступить кордон несвітського експерименту войовничих боговорожців; переконається: вартість людського життя і законність потреб живого серця, тіла, душі, збережена в світі, — тут позбавлені значення, як і принцип доцільности. В такій атмосфері діє на душі несвітська враза: враза від того, що сила, при кумирізованому генсекові, ворожа людині доглибно, настирливо змушує: силоміць! під страхом і дією знищення, ставати злими: з добрих; іншими, ніж хочуть.

Серед знервованого потоку Серпокрил метнувся в один бік — позиркав на брошурятину в магазині “Держвидав”; метнувся в другий — руки в букіністичному магазині поклав на давні книжки і відчув глибоку вдовolenість, перевертаючи палітурки з старомодними назвами. Тоді подався в мандри: полагоджувати, будь вона проклята! — справу поєдинку.

Взяв напрямок на квартиру Іони Івановича Лотасова, але, звичний випивак, збився з лінії в “закусочну”; хильнувши добрезний стакан “за комір” і підсиливши бадьорість, вирівняв курс.

СЕКУНДАНТ СЕРПОКРИЛА

Розгорнута книжка на столику, в кутку, видається проти обличчя півсірою: такий блідий, — а уста стиснуті, і очі блискучі: від свічок на тонких, як гвоздики, свічниках! — стоїть спірит Іона Іванович Лотасов перед присутністю духа свого родича, викликаного в темній кімнаті.

Відчуває присутність неспоглядимого духа, мов несправний касир у кооперативі — присутність голови ревізійної комісії. Попервах було страшно, коли дух надходив: дрібний мороз розсипався в кровоходах; але згодом, сеанси набули відносного спокою. Сьогодні тривога найгостріша в житті Іони Івановича; бо вияснилося: заходять несвітські переми́ни. Він прощається з вимовником загробности і вертає собі душевну рівновагу. Відкрито віконниці: світляна повінь вривається в сутінки, і до неї приєднується свіжучий повів крізь рами, що їх Іона Іванович розчиняє і вкріплює на гачках. Колихається полум'я свічок, — гасить їх Іона Іванович і виходить у сени. На клапті вицвілого зеленого килима, знітився яснобрунатнистий “Тюльпан”: в його очах болісний неспокій. Господар потішає улюбленця і той, поглядаючи жалісно вгору, починає лизати руку. Раптом обидва, господар і “Тюльпан”, підводять голови і прислухаються; в обох передчуття: хтось повинен прийти. Іона Іванович став на сінешніх дверях; листвина садова кипить і посилає високі шуми, — а він терпеливо дожидає, поки в уяві виникнуть прикмети постаті. Невиразно, як відсвіт на туманній шибці, вималювана жовтуватість! — і здогадується господар: хто до нього спішить; і пес нахиляє голову, ніби стверджуючи здогад. Волосся тьмянокаштанового кольору: спадає господареві на плечі, як у малярів старого часу; лоб трішки відхилений назад; очі сірі з проголубизинкою; найпишнішу окрасу обличчя становить могутня борода: дбайливо розчесана. Судячи з зовнішности, з живих рухів, з блиску очей, Іона Іванович — натура схильна до захвату. Вік його можна означити приблизно: сорок два — сорок три роки; і зріст середній. В одежі немає нічого незвичайно багатського; носить він короткий мосянжуватий піджак з лихої матерії, але викроєний на англійський лад, і темносині

штани, “кавалерійського” рисунку (“діагоналеві”), стягнуті на колінах.

Рушаючи на доріжку, струною напнуту між хвірткою і вхідними дверима, він поглядає на дерева; можна подумати: повітря стоїть непорушно, а вони, буяючи, самі сходять з місця. До хвіртки підходить господар — в мить, як біля неї з’являється Серпокрил, розхристаний аж до підгруддя, і нетвердий стопами: від “гіркої” в надмірі.

— Жду вас, прошу заходити! — відчиняє хвіртку Іона Іванович.

— Ви жартун. Хто сказав: я прийду?

— Не вам знати; голова молода.

— Ніби ви старий чоловік.

— Скажу, а ви смійтесь: мені — п’ятсот літ. Нічого стояти. Прощу в світлицю! Благовірної немає дома, пішла на базар; скоро вернеться, — тоді подобідаємо.

Серпокрил посміхається; думає: “Чудний чоловік Іона Іванович! — любить дивувати”.

“Тюльпан” стривожено ворушиться на килимку і випитливо поглядає на господаря, а бачачи знак, мовляв: мовчи! знаю, що за людина! — вкладає голову на лапи; очі повні рівного блиску.

Пропустивши гостя в кімнату, Іона Іванович, як водиться, запрошує сідати, а сам поспішно замикає в шухляді книжку з круглого столика.

— Що то за книжка? Покажіть!

— Ах-ха-ха! — заливається Іона Іванович, зробивши громохкий наголос на першому “а” і поступово знижуючи голос: — покажи йому; смішний! Та хто ж вам, милий розбійничку, наважиться показати?!

Серпокрил бажає приспати недовір’я:

— Не хочете — не настоюю; просто: здавалося, що то йоґа.

— Голубчику! не настоюєте, і прекрасно! — ловить на слові Іона Іванович; — ви ліпше скажіть, що вас непокоїть; в очах написано: “злий”. Так, бачу: посварилися з кимсь, — та не відводити погляду на овечі лужки, дивитися прямо в очі!

Серпокрилові робиться моторошнувато; він зустрічає зір з двома непорушними плямами голубуватого вогню; і знову відводить погляд.

— Бачу й так! — з неохотою карбує слова Іона Іванович і сердито, ніби дещо кинувши додолу, махає рукою.

— Що ж видно: посуд меду? — пробує Серпокрил, після першого прикрого почуття, обернути справу на жарт.

— Видно, нещира душа: вам останній посуд можуть розбити. Одно скажу: рука, на яку кров кипить, порятує його. А! годі журитися! Поговоримо, чоловічку, про всячини. Треба згадати, тучі біжать — біжать! Бережись, буйна голово, бо коршуни крячуть. Ну, розвеселімся! — вернеться дружина, сядемо за стіл. Дивно? — я говорю, як хуторський знахар.

Серпокрил подивився з-під лоба; передчуття було недобре: солідна людина, не знати з яких причин трусить торохкавками. Хотілося спитати: “ви окультист, чи ні?” — але бажання пропало: “зарегочеться, правди не скаже; помовчу”.

В сніях поскавучав пес; тихо тупотить хтось, і скриплять двері, напевно, в кухню.

Іона Іванович потирає долоні.

— От і наша господиня, найдорожча наша, світ — Анастасія Андріївна, вернулась.

Увіходить шатениста жінка, невисока на зріст; привітно всміхається: зуби, струнки і мов наповнені білістю, поблискують проти вікна. Тінкувато сірі очі — глибокі. Високочола і білолиця; враження, як від сільської, що сьогодні наділа городську сукню: синясту, з дешевого сатину.

Стіл пересувають на середину кімнати і сідають “підобідувати”. Господиня ставить тарілки з кислим молоком і посипає цукру.

Серпокрил їсть помалу і погляда на шухляду; туди бородатий сховав книжку і, хитрий, сміється під вуса, — питає дружини:

— Що скрізь там чувати?

— Люди кажуть: скоро війна; а газети хвалять Гітлера, сердечного друга.

Розсмішився господар:

— Побратими! Чоломкаються, в клятвах: вічна дружба! Тиснуть один одного до серця, спочатку тендітно, потім - як слід, і пішли тріщати ребра. Побачили б картину, якби його (показує на Серпокрила) звели з кимсь на розправу з сварки... Що там було, га? — я питаю...

Серпокрил відхиляється від стола і погляд впирає на Лотасова.

— Чого, милий чоловічку, тривожитись? Я так собі — на здогад; мабуть, випадково і влучив. Признайтесь!

Серпокрил відвертається. Аби розвіяти неприємний настрій, господаря повідомляє далі:

— Було аж два вбивства. Юнака зарізано в городському парку, здається, з ревностів; і доктора Криловського: ніби політика примішана.

— Криловського? Праведника?! О, політика! Яку душу погубили!

Бородачеві очі заволокло сльозами: от-от заридає.

— Ви думали, політика — самі розмови та папери? — глузує Серпокрил.

— А ви думали, тільки шибениці та спалені села, та нацисти, замість козаків?

— Звідки знаєте, що думаю?

— “Тюльпан” розкаже. Розумніший, ніж політики, що пнуться на кін, і ніж волоцюги, що ждуть: з війни наступить благодать.

“Тюльпан”, почувши згадку про свою особу, дряпнувся в двері. Впускає господар улюбленця і кидає йому хліба. Серпокрил вирвався з залякlosti — “відрізати” приятелеві:

— Подождіть, після Європи напевно і нас притиснуть шибеницями; почнемо сильно крутитись. Я готуюся до найгіршого.

— Притиснуть? Не вас! Ви — прудкий; хто придержить?

Серпокрил повірив; так сприймають слова гадалок: безграмотна баба, а дивися, чисту правду скаже.

— Потім, — віщує Лотасов: — скажімо, бомби згори; тікає чоловічок до своєї зірки, а потім зовсім темно, трудно побачити: що; трудно!

Серпокрил, перебиваючи, згострився мовою:

— Окремі можуть вискочити, а народ заженуть у загородку і знов обернуть у скот. Хто війну провадить, її й годує, — шкуру здирає з населення, як з бика.

— Так; правда! Муки хресні. А встоїть народ! — потуга. Тисячу літ терпітиме пилку на серці, а скине; в могилу: всякого скине.

— Помиляєтесь! Народ звик, аби на йому їздили; як нікого нема на спині, сам просить стрічного: сідай понесу!

— Мізантроп ви немилосердний, чоловічку! Чорна зневіра. А згадаймо: Творець — де? В душі дім його: в кожній — освітлено.

— Іоно Івановичу! Я сам вагаюсь: чи варто вертатись до містики? бо ж віджиток...

— Помилку проголосили!

— Здається, так мислять всі, хто рухають прогрес.

— Чи так?..

— Можливо! — але припинім суперечку!

Серпокрил намірився спитати про книжку, сховану в шухляді. Коли повернув голову: туди глянути, щось нашуміло від вікна, з-за його спини, різко повіяло прохолодою і, вчепившись, дзьобнуло в відтулину вуха. Серпокрил зірвався з стільця, відкинув появу обома руками, а вона вдарила крилами і випала в вікно, голосно кричучи: кох-ко-ах!

Господарі сидять — сміються. “Тюльпан”, що, доспоживши свою пайку, вештався біля канапи, недалеко від Серпокрила, і перевертав коробочку під нею, зразу ж заклопотався, бурхливо виявляючи інтерес до появи. Навіть підбіг до вікна: подивитися, куди полетіла; підняв передні лапи на підвіконня, водить направо, наліво довгою головою, гавкає досить стримано: або для “так годиться”, або для показу: він виконує обов’язок і даром хліба не їсть.

— То наша “Ціпа”: курочка, — пояснює крізь сміх Анастасія Андріївна; а господар очі витирає долонями: насмішила пригода.

— Звичка птаха прилітати до Іони Івановича на плечі, випрошувати крихотки, — додає господина.

Отямився Серпокрил і сідає на свій стілець; і лютує. Пришелупуваті люди, — думає собі, — з харлацькими звичками, з собаками, з курми. Гляди, в них і змії десть тут водяться.

— Гадюк у нас нема! — рішучо заперечив Іона Іванович.

Остаточно збентежений, Серпокрил губиться думкою.

— Я питав про гадюки?

— Ні. Просто так кажу: заспокоїти.

— Перестань, Іоно Івановичу, жартувати! — спиняє господиня: — Маю вам найгіршу новину: ворожка певно сказала, скоро — війна.

Серпокрил, слухаючи, почуває: йому негаразд. Погано йому; холодні іскорки розсипаються по шкірі і щось ворухиться. Особливо виразно дається в знаки присутність сторонніх істоток під пахвою, на попереці, за шиєю і коло щиколоток. Він потер ногою об ногу, тоді щось укусило — там, де кінчається шкарпетка. Побачив на руках мурашки такого кольору, як борода в Іони Івановича. В очах — плівка з прозорого туману; ввижається: лізуть мурашки з бороди господаря прямо додолу, звідти — сюди, на черевики; на штани, на випущену сорочку, на груди, на руки.

Серпокрил зривається, як підпалений, і обтрушується; долонями і рукавами змитає комашок додолу, але нічого не може вдіяти. Таки кусають за коміром і під пахвою. Кинувся він в сіни, мов вистрелений. Навздогін донісся крик Іони Івановича:

— Чудак ви он який! То ж муравлі з ящика: мабуть, “Тюльпан” розворушив... Справу мали, — я згоден! Зроблю! Вибігаючи з хвіртки, наставляти руки наперед, бо зачіпка за поріжок...

Що духу біжить Серпокрил по піщаній доріжці до хвіртки і пам’ятає про поріжок, а таки, проти своєї волі, притьмарений від “білої”, зачіпається за нього черевиком і летить на брук. Рятує обличчя, простягнувши руки наперед — падає на них, як на пружини.

Обтрусившись, розглядається і помічає важкопикового типа біля рогу вулиці; “знов якась машкара”, думає з страхом. Мерщій летить до річки; хутко розбирається і — в воду. Холод освіжує голову; виходять з мозку тяжкі випари від надміру сорокградусної, що випив, завертаючи на “Річну” вулицю.

ІОНА ІВАНОВИЧ І “МІКРОБ”

Господар поклав на свою мальовничу зачіску бурий картуз і вибрався з дому, в супроводі “Тюльпана”, що пружиною заграв до яблуні, до воріт, до телеграфного стовпа, до бабусі коло паркану, до її стільчика: там насіння на продаж сіріло в кривенькому решеті, — нюхнув і повихрився вздовж тротуару. Стишено порівнявшись з пристрічною персоною, дістав від неї удар черевиком по ребрах. Замість заскавучати і відскочити на черепахуватий брук, — без звуку кинувся на плечі напасника, вхопив зубами за комір і хижо загарчав, дряпаючи пазурами піджак, без шкоди для тіла. Особа впала на землю, різнула вуличну тишу зойком.

Відігнав господар свого пса, аж став він осторонь, незадоволено водячи гострий ніс. А вештанець вистогнує і спинається на нерівні ноги; і люто вибухає до Лотасова:

— Ти мені, гад, відповиси за собаку! Я тобі покажу!

Іона Іванович командує тихо:

— “Тюльпан”!..

Слухняний сторож гурчить і загрозово наближається до типа.

— Держи собаку! Держи, щоб він здох! — скрикнув кривдник і відскакує, мов його вдарила електрика з дротини.

Господар знов зупиняє пса і промовляє до перехожця так:

— Ви зробили нерозумно: мирну тварину, що бігла мимо вас, ударили знічев'я. Собака був, як людина, а ви, пробачте на різкім слові, як собака. Покарані за недобрий вчинок. “Тюльпан”, ходім!

Особа: міцнистий вид жовтякуватистого відтінку, — відходячи, весь час оглядається; коли ж Іона Іванович зник за поворотом, обертає ніс і слідкує. На другій вулиці Лотасов помічає її і посиляє “Тюльпана”, — пес бездоганно виконує доручення: небажана цікавість курить назад, аж мов п'ятами торкає потилицю.

Вернувся пес, а захеканий пригодник переходить на повільний такт, і його злісна лайка північними словами становить такий затяжний процес, що встигнемо подати життєпис, принаймні в найтовщих рисах.

Родом він з дрібного: до невідомости для історичних хронік, села в Тамбовській губернії. Два ряди чорних дерев'яних хат (ворушаться стінами від тарганячої сили, присутньої в щілинах); дорога між хатами — через пагорок; болотяна низина в туманах: одноманітна, оздоблена похмурими ялинами та, мов сухітними, берізками, сповнена ніжною печаллю, достатнього для геніїв лірики, і звірячою тугою, — от весь пейзаж, серед якого пройшло дитинство Дмитра Макорובה.

Вбогі селяни, від старих століть нещасні через загарбництво кожного уряду, що виснажує податками на імперію, — вбогі, в личаках, а великі християнським духом своїм, колупалися з “сошкою”, давно покладеною цивілізованими державами в музей. Замість — побудувати для низової множини власного населення європейський стандарт життя, держава перлась до сусідніх народів і руйнувала їхній добробут: аби скрізь було однаково. Дмитро Макоробов — ледашо від дитинства; попасання коней підсилило в ньому відразу до запопадливої праці. Він з почуттям зверхности скидав очима на чесних та добросердних селян, заклопотаних господарською скрутою і вічно прихилених до землі.

Розмови з “парторгом”, хто побувавши на Україні, вихваляв південні чари: ковбасу, сало, пироги, дівчат, овочеві сади навколо хат, річки з карасями, а про населення говорив: “прокляті хахли” і обіцяв їм “їжаків рукавиці” за неслухняність, — такі райдужні розмови пробуджували в душі Дмитра бажання потрапити в розкішний рай. Він свою мрію здійснив: пішов на станцію, за десяток кілометрів від села, сів у товарний потяг і “зайцем” доволікся до Харкова, а звідти до Придніпрянщини.

Роздивився: справді, чудово, як порівняти з невпорядженими тамбовськими селами, — природа інша: в потоках жагучого світла розкрилася зернистою нивністю і рясною городиною, прозорими ріками і яскравими квітками біля хат. Люди загорілі, чепурні, поважні; без зневаги до чужинця.

Побував на різних справах і скоро-скоро відчув: робота тут не легша, ніж дома, а навпаки, ще набагато тяжча, бо природа тут щедра, коли люди добре попрацюють. Надокучило йому копати буряки, вантажити мішки з пшеницею, переносити ящики з яблу-

ками на вокзалі, і невдовзі шукач південної розкоші знов побирає потяг.

Мандрує далі від осередкових земель: на південний схід. Чудесна українсько-козацька область, волею “справедливого” московського уряду відрізана від України і приєднана до Росії, припала йому до серця; пустив коріння в ґрунт її.

На обличчі: колись, видно — гарному, що його спотворила сама вдача Дмитрова, — мов широкі горошини, біліють роздраженні очі, обрамовані вигнутими безколірними віями. Брови трудно помітити, бо, як і лоб закрито їх під жмут навислої зачіски, трохи відкинutoї на правий бік і прикритої козирком кепки.

З обов’язків на кухні, при студентській їдальні, він вилетів, через близькість до двозначної події.

Група молоді склала іменинний подарунок завідувачеві: — харчі в нього славилися на весь город нестравністю і слідами бруду. Річ поміщено на тарілку і прикрито районною газетою, потім кликнуто з кухні Дмитра: тримати тарілку наготові, і запрошено завідувача на урочистість. Один молодик, з бароковою кебетою в стилі, виголосив промову на честь іменинника.

Завідувач дякував, кланявся і обіцяв так само працювати надалі. Офіціантки стояли, приємно всміхались, плещучи долонями. І вмить студенти зникли: ніби протягом вибрало за двері. Одна нетерпляча службовиця, близько стоячи, граціозно підняла тонкими пальчиками часопис: на тарільці красувалась величезна дуля з глевтяка. Ефект був, як пізніше признавались присутні, “могутній”. Обійшлося без арештів: то було до колективізації і завершення основи безкласового суспільства.

Хоч Дмитро з тарількою кричав, бажаючи догодити начальству: “підрив авторитету!” — його витурили з кухні.

Серед південного оточення, де “ов” легко відпадало, а першаліпша нагадка за змістом, спричинялася до калічення прізвища, Дмитро дістав титул: “Митька-Мікроб”.

Здається, другою причиною до спотворення цілком пристойного прізвища була властивість Дмитра безперервно і невтомно, вдень і вночі встрявати в вуличні скандали, і при тому — в найгірші, найбрутальніші, найдикіші. Можна було подумати: його персона

має невідомий психологам “комплекс розбесного”. Появу грубіянських сцен Митька-Мікроб ніби передчував; підкоряючись таємничому прагненню, кидав, знайомих, виривався на вулицю і, поплювуючи з “цвірканням” крізь зуби, ішов туди, де повинна була розігратися драма прикрости. Тривожна атмосфера розпаду була для нього солодким середовищем: він оживав і виголошував політичні фрази, з яких дізнавалися про його безмежну відданість. Від однієї присутності Митьки-Мікроба, психічно-хвороблива дія прискорено розвивалась до недоброго кінця і обіцяла дати плоди для майбутнього.

Митька-Мікроб трохи вбивався в адміністративні колодочки: на посаді завідувача дрібнокрамового ларька; але скоро виявилась різниця між прибутками і витратами, і його вигнали. Тоді припрямся до свого постійного покупця Деденісова, місцевого пропагандиста, хто випурхнув з партії, бо “амури” з секретарками та машиністками вийшли з берегів, — мабуть, одночасні виліти зблизили обох.

На запрошення Деденісова, приبلуда поселився в його квартирі, побіч кабінету, в колишній гардеробці, і виконував роль “подай-прийми” при ледачому, як султан, експропагандистові, людині з деякими “збереженнями”: золотими годинниками і ланцюжками, кинджалами з срібною оздобою та іншими коштовними речами невиясного походження.

Приятелі, потерпівши катастрофу службових кораблів, перебували непогано жак тридцять третього і четвертого років; міняли в “Торгсіні” дорогоцінні речі на продукти і частенько перехилили пляшечку іскристого.

Після нищівного голоду, однієї з “геніальних” червоно-кремлівських штук (на сімох чи десятих мільйонах кістяків здійснилось “торжество колгоспного устрою”), сусіди-приятелі тяжко розсварилися. Дмитро зледачів, як трутень, на зразок покровителя: той, навіть сам незрівняно лежебокий, питався, піднявши руки: “як можна бути таким ледачим?!” Побив його раз, другий, — ледащо розсердилось, напоїло його “до зюзі” сорокаградусною, при тому сипнуло в стакан чогось порошковатого; коштовні речі, звичайно, “прикарманило”. Покійник попав до анатомки, і злочин ледаря виявився: тоді посадили птаха за ґрати, та ненадовго. Як випустили,

— видно було: бито його при випитах про сховану цінність модернізованими методами, з огненним темпераментом; аж він чудесно засвоїв маніру ставати на перехрестях — спиною до гурту, відкинувши ніжку і відкопиливши вухо: вловлювати найглибочезніші відтінки “внутрішнього” стану населення. Запопада збудилась невиданна; мов гонимий надприродною силою, гостро примітливий, він невпинно нишпорив по вулицях і засвічувався роздражненими очима в пригодах.

Наскладавши досхочу багатоповерхових лайок, він волочиться тихою вулицею попід парканами з поземно зложених дощок, уквітчаних зверху іржавими дротяними колючками. Заглядає крізь щілини і спиняється: коло затишного дворика. Там, наприкінці доріжки, посипаної піском і обсадженої бузковими кущами, господиня має ганкові сходи. Ставши в профіль до вуличного, вона підтикала спідницю і нахилилася: вмочає ганчірку в відро з водою, водить по сходах. Проворна, гарна! — і він, глядячи, прикіпає переніссям до щілини і приклеюється долонями до дошки; переступає з черевика на черевик: от-от затанцює. Очі жевріють просіримими вуглинками. Приростає він до паркана і перестає чути і бачити навколишній світ. До хвіртки, що недалеко від споглядача, вертається господар, — треба гадати, в місті полагоджував справи, відомі тільки йому та його дбайливій дружині. Глянув з підозрою на ледащо, і помислив: “чи питати, чого танцюристи тут треба? ні, хай він скажиться” — і прочинив хвіртку. Побачивши дружину коло ганку, здогадався, чого непрошеному треба, — підійшов і вдарив його по потилиці. В естетично настроєній психіці спостерігача щось дзенькнуло; в зиницях проскочила блискавка і в носі вколело! — як ошпарений кіт, відскочив він і застогнав. Коли хвіртка зачинилася, без скрипу, покараний хотів ступити в двір і побачити спричинника свого нещастя, але побоявся гіршої пригоди. Прикладаючи руки до носа, похитуючись, охаючи, клянучи людську напасність, він похилив від поганого місця. На далекій відстані, коли біль трохи пройшов, Дмитро запалився помстою, і оглянувся: запам’ятати дім і двір. Намалював собі превтішну картину відплати, як, наприклад, він підпалить дім, а господаря, що вдарив, застукає в кутку і всадить

ніж під ребра. Бачить на траві, під яблунями, освітленими пожежею, таку несамоовиту сцену, що аж вискалюється гострозубо.

ВІДПОЧИНОК СЕРПОКРИЛА

Серпокрил одягся — освіжений; з найяснішою життєрадісністю споглядає краєвид: брунатиста вода від гір, прудка, як вершник, вирує — окреслюється пругами. Видно журні вербицьки та рябі корови на тім боці; і голубі димки над огнищами пастухів; звідти прилітають червоні метелики на цей бік: спочивати на ромашках. Білий пароплав, ніби громадєзний кусник печива в цукровому пилку, — покидає пристань і сунеться мимо Серпокрила, розбурхавши воду колесами, а молода жінка, за перилами, подає хусточкою прощальний знак. Серпокрил підносить долоню: потріпує нею і довго дивиться на пароплав за вигинами берега; і мріє про подорож до лиману і далі, до моря. Пливти на височезній озії, при ритмічному гуркоті, милуватися на прозоросмарагдові хвилі, лискучі від сонця, і поглядом проважати чайки. Віддалятися від берега, де тільки втікши від залізних очей, здобудеш хвилину втіху.

Розкрилюється в грудях Серпокрила порив: податися в далечинь, — так манить закордоння! — що про нього багато читав: з біржами, операми, ресторанами, чорною торгівлею, гаями, і особливо букіністичними лавками біля річок. Мандрувати разом з жінкою, що він тайно любить, — соромиться сказати про свій полон, і таємничиться з її ім'ям, як стариган з перснями. А воно запалює йому серце. Ходити з нею по надбережжях, слухати, як колихають височину — дзвони собору, і стежити парусники.

Ах, якою злою силою замкнута заграничний світ на замок! — тільки дрібна, як зернина, що пускає ключечку з землі, ворухиться надія в грудях Серпокрила: хай війна перекинеться з Європи на цей бік, можна буде, при належній спритності, вискочити за кордон. З'явиться одна-однісінька часина, коли крізь огонь пошастить прой-

ти. Боятись нічого; в гарячіших становищах був і вибирався чистий, як лебідь з озера.

Серпокрил, склопотавшись, відходить від берега до міста, обхожденний морозно-шоколадною річкою. Несподівано на глухій вуличці спостерігає: як два вантажники, з навішеними через плечі бичівками, обперлись плечима об паркан і весело розпивають півлітра. Замість чарок друзяки вживають великі стрючки червоного перцю, надгризені з кінців. Навіть “цокаються” самородними келехами, а доїхавши горілку, закушують ними, — розгладжують вуса і йдуть своєю дорогою гігантів.

Після остуджености в гостро-холодній воді, йому сцена страшенно, з непереможною принадою, помноженою на силу пияцької звички, збурила почування. Серпокрил повторив основні деталі її в сусідній “закусочній”. Повеселівши, вийшов на вулицю; але чомусь несамовито захотілося спати! — очі липкі, як від глею, зірваного з вишневої кори і покладеного на повіки. Не сила встояти, — треба зразу десь розташуватись; а лягти на травиці під парканом? безумство: побачать студенти, проголосять на зборах, і пропала посада. Зосередивши рештки волі, повернув до воріт, над якими рейки тримали жовтогарячу вивіску. Прочитав першу половину напису: “Самодіяльна”, і махнув рукою; знав, що в нашій країні самодіяльна кожна справа. Якби прочитав другу половину: “труна”, проминув би ворота.

На споришевому дворі націлився Серпокрил, через стежку, викладену цеглою, — до ґанку: там сиділа бабуся в чорному і щось шила з чорної матерії.

— Чи можу я тут дещо купити?.. мені потрібна, так би мовити, річ, яка мені потрібна...

— Чого ж ви соромитесь? — прошамотіла бабуся, — кожному чоловікові, хто справно надумався, потрібна така річ: треба купити.

— Яка річ? — перепитав Серпокрил.

— Та сама річ і потрібна — труна, я кажу. Кращої, ніж робить мій чоловік, ви ні в одній артїлі в цілому місті не знайдете.

Серпокрил підготував собі причілок для відступу:

— От, от, от, — і я так думаю, тому прийшов... трохи оглянути...

— А ви що: недужі? На вас лиця немає.

— Так, я маю — той... велику хворобу: язву, язву... тут! — показав Серпокрил на свій живіт.

— То й роздумувати нічого! Вам яку, оббиту матерією чи фарбовану, дешевшу?

— Дешевшу і... і... просторнішу. Щоб виспатись.

— А правда: воно не жарт, як чоловік лягає на вічний сон, — треба просторішу.

Бабуся повела мову далі:

— Ходіть в сарайчик, я покажу декотрі — подивитесь, чи підійдуть.

Серпокрилів погляд спинився на довгій труні, що чорніла на возі, коло кущиків тутового дерева.

— Та! — мотнув головою.

— Та продана; приїхали від заготконтори забирати для діловодителя, — числив, бідний, числив, заплутався в числах та так і помер. Погоничі, як приїхали по труну, то відпрягли коні і повели тут недалеко — ліс на ділянку тягати. Хату ставитимуть. Мертвий, він підожде, йому готовий куток, а живому десь треба тулитись. Така тіснота: по три сім'ї в хатині мордуються. Погоничі десь недалеко соснину ланцюгами зачіпають, — приробіток знайшли! Розглядайтесь, а мій старий надійде, то котра вам сподобається, таку саму й витеше. Він у правління пішов: там пиляють його, щоб удвічі робив, бо люди мруть, як перед Страшним Судом, а трун нема — хоч у лантухи зав'язуй та в землю клади. Виберіть самі підходящу, а я погляну: на кухні горщик підкипає.

Пішла бабуся в хату, а поспішистий, хоч з насмішкою навіть, Серпокрил зліз на підводу, сопучи та покряхтуючи; вклався в труну і насунув над собою віко. Розморений вкрай, він рішає: “поки вернуться дядьки і гробар, я встигну подрімати, і не побачить ніхто... чи сам один я — в труні, як квартирант? Всі внизу такі! — то нагорі жирують бенкетом при чорному морові, а внизу?.. часто казано: живем, як душі в сні, ходячи серед нещастя, а тіла наші — ніби в трунах, замість постелі!.. всі гробнично стерпли: всі! від академіка до стрілочника... бранці, під бичами, будуєм дурну піраміду, щоб вона завалилась на тім'я фараона вусатого, і щоб він сьогодні

здох!..” З хвилину Серпокрил лютився, а потім втішно приява йому майорнула в пам’яті: — як хоронили співробітника воєнної кафедри, пляшаного приятеля, — був чоловік розважної вдачі і товариський; чарку любив. Поклали в яму і, після промов, загорнули землею, серед кущиків кладовищенської околиці; а в могилу встромили кусок дерева, — хрести заборонені. Схитуючись на всі сторони, вимовив Бісмурчак поминальні слова: “Нас лаяли — за випивку; а де ті, хто лаяли? Їх немає з нами, дорогий товаришу, їх немає, а ми, хто випивали з тобою — тут... якби крім нас нікого більше не було, ми б самі виконали обов’язок: взяти труну з тобою на спину, притягти до ями і прикидати землею... вип’ємо так, мов би й ти з нами!” — Карп Маркурович спорожнив чарку і передав горілку далі.

Згадавши про чарку, Серпокрил заснув; спершу привиджувався невідомо що: ні запам’ятати, ні переказати, а після цього — робота коло машини.

Хтось проворний подає до неї снопи, на “полиці”, розгортаючи їх молодецьким жестом направо і наліво; барабан забирає колосся і, після рівного гуду на порожньому ході, понижує звук — переходить на рев та шелест. Серпокрилові сниться, що він — колосок; і людина він і колосок. Навколо бачить: он “привод”, погонич стоїть на площинці, повертається і довжелезним батоном підхочує чотири пари коней, що тупотять по кругу. Запилені дядьки носять соломі на штилях, по драбині, і викладають стіжок. Інші відносять мішки з зерном до комори. Тітки відгрібають полову; пораються коло віялки. Коли він попав у барабан, почало бити і трясти, — страшенно трясти. Напружується він крикнути: “спиніть машину, пропадаю! О, рятуйте!” — крикнути хочеться, біда ж наростає: трясти, а мова в устах беззвучна. Від нервового перенапруження Серпокрил прокинувся, — простягнуті руки наштовхнулися на дошку з ароматом соснової смоли і фарби. Дихати тяжко! — диким ударом він скидає віко — гуркнути набік, і зривається на ноги. Скоріш мимовільно ніж свідомо, рятується від падіння на полудрабки: помахавши руками, зіскакує на брук і тікає з недогонимою прудкістю. Поривно перелітає через облану огорожу до безлюдного кріслатого саду, а звідти перебирається в сусідній дворик, наповнений квітами. Думка освіженого з відпочинку, але і розбурханого знов пригодою вкрай, до

останніх фібрів нервових, — чомусь вертається, хоч без злобности, до попередньої прияви: про бранство всіх в царстві залятого сну: з кошмарами від личини чортовиків, озброєних багатохвостими бичами. Чорна уява потроху розвіюється, коли бібліотекар проходить садовою доріжкою, зриває троянду, нюхає з виглядом мрійника, для кого житейська суєта перестала існувати. Відхиляючи квітчасті лаштунки; наближається, вражений до веранди і до голубих віконниць: він — перед квартирою Маріямни Крат.

ДОВІДКА З МИНУЛОГО: ПОЛОН СЕРПОКРИЛА

Недавно, пізнього вечора, Серпокрил навшпиньках проплив, крізь високі двері, до бібліотечної зали: там, мимо столиків, оточених сидячими читачами, серед загальної тиші, прокрався за балюстраду, що відгороджувала тісно поставлені шахви.

Його помічниця видавала, через полицку на переділі, читво: тишком замовляли студенти, підходячи від своїх столиків.

Рудий шеф узяв від неї новий список замовлених книг: їх повинен доставити з головної, загальнофакультетської книгозбірні наступного дня. Ознайомлювався з назвами, а одночасно водив очима по читачах, зупиняючи зір на гарніших студентках, аж зрештою, знайшов серед них зовсім незнайому красуню.

— Хто вона? — вражений, довідувався напівчутно від помічниці, вказуючи поглядом.

— Так я й сказала вам: на спокусу. Ах, я знаю вас! — жартома, маніжним шепотом докоряючи, відповіла чорнявка: — ви такий жуїр, аж-аж...

— Аж такий? — прошепотів Серпокрил, теж жартівливо, і розпромінився з лиця якоюсь золотавою лукавістю: розхідними ризами обличчя нагадуючи, в раптовий навів, незнаного демонічного кота в доброзичливому розсміху.

— Відомо, ви такий: ви! Бачила вас, — бистро вишепотує помічника; — такий бонвіван до красивеньких...

— Тс, тс! — зупинив рудий. — Насправді, я цікавлюся, бажаючи допомогти з книжками.

— Е, скажіть кому, не мені! — відхитнула лицем чорнявка. — Всі думають: ви страшенний серцеїд.

Серпокрил надзвичайно висвітлився привітливою хитрістю, мов розбризкуючи висміх: з невисловимою самозадоволеністю, — от, зараз замуркотить і жаристо оближеться.

Розглянув список, після чого з шахви здобув книжку — випадкову, через особливу назву: “Скорб” та ще “світова”, і пристроївся біля краю свого стола, звідки видно красуню в “три чверті” обличчя.

Приємно уявляти: він — скорбник, стоїть при обриві таємничої скелі, над жахливою “пучиною” моря, обвіяний тривожним вітром, в час якогось трагічного обвалу в світі, з наслідками загального нещастя і смутку.

Віддала красуню видно гаразд, крізь просвіти в балюстраді; і він, обперши лікоть об стіл і прикрившись долонею, аби помічника не помітила, куди він дивиться, — зосередився в огляді привабливої читачки. Почав, як звично, прив’язуватися почуттями до образу її: розрадного проти попелястої нудьоти. Окреслюється, при високому освітленні, бездоганно гожий обрис блілого видовженого обличчя, з легкою горбинкою носа, і зачіска — величиться: рівно вкладає, темніша пасмами, ніж пересічно в шатенок.

Він мимохіть поклав собі в думці — вислів: “голова імператриці”: від виразу природної гідності, можливо, впадкованої від родини з городського патриціанства і вкріпленої в виховавчому закладі дореволюційного часу.

В годину, коли читальню зачиняли, і в Серпокрила додалося небагато відомостей про скорботу людства, — він, доручивши помічниці доглянути прикінечного порядку, так обчислив свій відхід, що на дверях опинився перед красунею і, чорно поступившись їй чергою, пішов потім поруч. Перепросивши за свою мову до неї, незнайомої, він придобується:

— Чи можу бути вам до послуг, коли треба здобути дещо з книжок, особливо — рідкісних?

— Дякую. Я нечасто звертаюся сюди по довідки, потрібні для праці.

— Чи можу знати: для якої?

— Звичайної в школі, — я вчителька. Часом потребую видань, що там їх немає.

— Якщо так, відсьогодні кожну книжку, необхідну вам, я здобуваю негайно, хоч би мусів вигребти з глибин землі! — Серпокрил, зрадівши з нагоди, висловляє свою обіцянку, як клятву. — Тільки прошу вас, залишити записку з назвами моєї помічниці. Знайомі з нею?

— Віддавна. Працювали в школі разом.

— Домовлений твердо! Я — ваш бібліотекар. Буду щасливий з кожного випадку, коли зможу прислужитись.

Відчуваючи від співбесідниці навіть строгої самоопанованості: без жодного зайвого жесту і зміни в обличчі, — Серпокрил настрюється в її тон з особливою втіхою. Радіє з години: побути в товаристві жінки того стану, куди йому досі не склалося доступу. Навіть відсторонюється душевно від всякого нищого подуму, як при звичаївся за довгий час, і ступає поряд, здається, окрилений. Коли спитав, як її звуть, і взяв: Маріямна Крат, а “отчество” — Сергіївна, то навіть звернувся до неї з найвищою мрією:

— Чи вам іноді уявлялося: ви — на білому вітрильнику, під весняними променями почали морську подорож, мимо гірського берега в мальовничих лісах, як — недалекого звідси. Відкривається така радісна височина життя...

Маріямна помовчавши, відповіла повільно і тихо:

— В моїй височині вдарили блискавиці і потопили вітрильник на глибині, — я ледве вибралась на берег.

Він: з делікатности, несподіваної собі самому, стримався від розпитів про подробиці біди, здогадуючися, що перейшло, і запевнив спокійно, з найщирішою дружністю:

— Для чародійної особи цілком можливо відбудувати життєвий корабель з винагородою за витерплені болі. Я переконаний! І хочу, щоб ви повірили мені.

— Не знаю, що сказати. Краще: забудьмо про корабель! — вимовила з різкістю в останньому слові.

Згадували потім про дивовижні факультетські пригоди, зокрема — з професорськими консультаціями в “кабінах”, перед іспитами для студентів. Як сам Серпокрил, коли навчався заочно, приходив до Берляндера на поради щовечора, без перерви, а таки провадився “з тріскотом” на діалектичному матеріалізмі, бо не зумів, згідно з книгою першого вождя, давно покійника, — розгромити старочасного єпископа Берклі за його “соліпсизм”. Від того сама назва тієї “дисципліни” на книжкових палітурках дражнить незмінно.

При розставанні, піддався він спокусі, як завжди попереду: хотів затримати руку Маріямни — в своїй, але шарпко була віднята, і він, на диво, небагато досадував і навіть втішався, подумавши; “вона не з таких!” — себто не з “дешевших” і легких, як здобич.

Вертався від кованої хвіртки, ніби аж якось освітлений наново в собі: з непережитого досі і чистотою захоплюючого почуття — від знайомства. Почасти подібно, мабуть, буває в ведмедя, коли виходить вночі з харащів до лісної дороги і раптом опиняється в різьчому світлі від автомашини: присліплений, з розгублености, не знає, куди рушати.

Але бібліотекар відав свій напрямок, почувуючися в особливій празничності: мов подарунковій від доброї долі для своєї вдачі, досі здичавілої до такої стовбурної гордоти, що однак сточена черв’яками самопринижености.

Він радо звітується собі з новоз’явленою надією: тепер стан його — піднесений над вульгарністю з постійних “передразг”, серед “шашнів”.

І течія самих буднів тепер так освічується, як на початку другого життєпису.

“...Я вже, здається, журавель в золотому пір’ї, — не знаю, як літатиму, але буду блищати дуже, нехай покищо тільки в своїй уяві; згодом і в чужій. Коли б тільки не здурніти, бо вже готовий уявляти: я не рудий книгохват, але — дивіться всі порошняві діди з потрісканих кафедр! — я здійсняю чудовий сон щоденности: їду в кабріолеті чи в ландо з гербами, де? — здається, в самому Римі. Публіка, пропливаючи натовпами назустріч, розпізнає мене, бо порівнює з газетним знімком: ” — О, глядіть! це ж знаменитий барон Спиридон

Серпокрил, а поряд — його дружина, баронеса Маріямна, і до чого ж обоє гарні!" — так, так: тут моя небезпека тепер: зійти до подібного свистунства і натрошити трісок з чудового знайомства, коли мені справді розчинилися перед носом зачаровані двері..."

Щойно докорив собі і їдко остерігся проти закружености думок, а от проти своєї ж настанови почав приуявляти: він зважується навіть на самопожертву, рятуючи нову знайому з смертельного нещастя, коли горить пароплав і пасажири падають у розбурхані ревучі хвилі, і Маріямна також. А він Серпокрил, будучи неподалеку, кидається туди і витягає її до спасенного берега. Хвилююча картина зразу ж і погасла, без глибокого коріння в почуттях, бо згадалося: він, на диво, серед різних пригод так і не навчився плавати: просто, через ледачість.

Проходячи мимо перукарні, зупинився проти одного з прибічних дзеркал: переконалися, чи справді він зберігає привабливу зовнішність, і вразився сам зовсім ніби незначній переміні в рисах: фотографія навіть би не відзначила її! — наче якусь глибинно важливу для виразу душевного стану. Хоч тільки малою частковістю, а відновилася, прикметна для його ранньої юности, поважність при відтінку замріяности. Крізь за давненький для обличчя вираз зухвалої викличности, знов прозначилася легкою посвітністю його розгублена душевна юність. Спрямувався додому — врадуваний, але скоро ж наваготіла в настрої, з привичної склопотаности, досадна тінь, навіть пойнята ображеністю, і він, присмучуючись, хотів відчувати: чому? — і пояснити не міг. Можливо, почав діяти тверезіший самозвіт, як завжди, зростаючи в крайність — напроти власного подуму. Уява про сердечний успіх з Маріямною і весь мрійний навів почали бліднути від напливу холодних розмислів: серед яких тісних обставин доводиться здійснювати мету! Зрештою, і надія на зміну, через недалеку війну, не спромоглася цілком подужати хвилю почуттєву, трішки схожу на вплив "світової скорботи": з книги, що її почав вивчати на початку вечора.

ЛЕГЕНДА ПРО ЗАГАДКОВУ ДОЛЮ

Жінка, що до неї серцем горів Серпокрил, була учителькою російської мови і літератури в середній школі, — українську культуру під великою грозою заборонено в області з більшістю української людности (вицвіт “дружби народів”). Аж до протиприродних парадоксів посилено доглибну причину, чому люди думають по-одному, а роблять по-другому. Ставлено кандидата на голову котроїсь управи — товариша Закраса; треба подавати голоси, очевидно, згідно з поглядом на його особу. Якби було тільки так, він програв би з лускотом, хоч за нього розпинаються прокурор Полуклопов і начальник міліції Кошкодамко. Однак досить нахмареному голові зборів Подснежникову, коло якого крутяться два швидкооки з записними книжками, — підкинути головою і холодним, як Сибір, голосом перепитати недвижиму публіку: — Хто “за”, я питаю? — як відразу ж чагарник рук виростає в залі.

Коротко кажучи, Маріямна Крат тільки пізно ввечері потайки читала по-українськи драматичні поеми Лесі Українки і Псалми в переспіві Куліша.

Зовнішність? — високий зріст і стрункість темнорусявих красунь з тонким станом і гожими обрисами; і — про що говорять шляхетні станси старого часу: ясноблакитні очі, м’якість погляду і свіжий блиск його, прикметний для осіб з нервовим здоров’ям, а крім того, уміння граціозно носити сукню срібисто-зеленого кольору. Про загрозу, втаєну в очах Маріямни Крат, можна судити з драми, що розігралася навколо, хоч, звичайно, діяли тут і широкі пружини політичного кову. Але треба визначити: перекази про подію мали характер легендарний, як мистецькі витвори народної уяви.

Один час першим секретарем обласного комітету партії був чорнявий красень, діяльний і розсудливий Маринчук: з освітніми планами і шаленою волею здійснити їх. Організував цілий “похід” культурних сил міста до станиць: навчити грамоті неписьменних і зв’язати хліборобські маси з культурними здобутками сучасности. Сотні агрономів, інженерів, професорів — різного фаху, музик

малярів рушили в станиці читати лекції на зборах і провадити бесіди. Величний задум здійснювано при всякій погоді: в спеку, дощ, мороз, хуртовину.

Дядьки довідувалися про доповідь у народному домі:

— Чого ж? Інтересно! — ми безпремінно прийдемо; упоремо коло худоби і прийдемо.

Годин через дві після призначеного часу починали сходитися і смалили цигарки, побудовані з матеріалу крайової газети, а як його бракувало, то з місцевої, значно гіршого гатунку. В папірець закручувалася доза їдкого самосаду: від його диму незвична людина спазматично мацала в повітрі, шукаючи порятунку. Дядьки, поволі нагромаджуючись, гомоніли коло сцени, в кутках, в коридорі, на ганку, в дворі, — словом, через годину після того, як починали поважно сходитися, можна було відкривати збори. Приїжджий лектор читав, приміром, реферат про найновіші способи копати колодязі, — тишина, як серед соснового лісу в безвітряний день.

Розходячись по дворах, дядьки знов смалили самосад і підбивали підсумок:

— Воно так: путящі колодязі були б потрібні, тільки ж одне — те, що ти його копаєш, а не знати, чи будеш воду пити. Вишлють тебе, раба Божого, кудись у Сибір, а в твій новий колодязь будуть курські переселенці дохлих цуцинят накидати. А ще й те: чим ти його копатимеш, нігтем чи що? — тепер же доброї лопати нема.

Був і такий випадок: читав лектор доповідь про Шекспіра; ну, дядьки дуже уважно вислухали, подякували, як годиться, — закурили і пішли додому. Один і говорить по дорозі:

— Хороший, видать, був чоловік: Шекспір. Переводяться такі, — тепер мерзота в начальство пішла. В кооперації появиться керосин, так вони, сукини сини, задніми дверима весь чисто додому винесуть; а ти прийдеш — кажуть: “нема! через три місяці буде”. Світи очима, як кіт на припічку.

Станиця просвіщалася; партсекретар і вдень, і вночі стежив хід справи, мавши також мільйон інших обов’язків, і встигав навіть оглядати деревонасадження на вулиці, де жила Маріямна. Що виходило з того, невідомо; плескотухи-всезнаєчки твердили: вона - мармур, і зальоти Маринчука даремні. Всепобідна маніра началь-

ницького залицання: козиряти автомашиною, на взірць того, як чудесний індик чиркає крилом об землю, пробігаючи мимо пірнатої молодички, — скоро урвалася. Чому? — передавачі легенди твердили, що через сварку між парткерівником і його суперником, начальником невтомної установи, всевладним Катавашкіним, геркулесовою фігурою з гарним, але розпухлим лицем і чорними, як надгробок, очима.

Дозвільні переказували: сварка зчинилась на амурному ґрунті, і винні в тому незрівняні красощі Маріямни Крат.

Напочатку гору брав Маринчук: домігся виключення Катавашкіна з партії, і всевладник змушений був просити про зм'якшення незгоди. Своєю лінією вернувши партквиток, він зібрав відповідну кількість рідини: “накапати” на суперника, і відповідну кількість дохлих собак — навішати на нього. Наступ мав такий успіх, що, втративши партквиток, Маринчук опинився в особливій тюрмі, при дворі недріманної установи.

Як потім говорилося в раптово змінених обставинах, — партверхник, мабуть, скінчив життя в кімнаті, в якій відкривалася відтулина м'ясорізки для людей, засуджених на смерть. Рухаючись за допомогою сильного мотора, — оповідали люди, що восени 1942 року ходили оглядати її в напівзруйнованому будинку, — м'ясрізка приймала жертви на свої ножі; вони швидко оберталися і шматували живі тіла разом з кістками. Посічена маса день і ніч двигалася трубами до каналізації, а звідти в річку, — так діяла машина без перерви. Кажуть, ніби сунучись до її отвору, партсекретар марно простягав пальці до чобіт суперника, прохаючи про помилування: той мовчав.

Дядьків, замість дальшого просвічення, широко вимордувано: на місці і в Сибірі, — для рівнішого вигляду “безкласового” суспільства.

Після страхітливої розправи над греками-колоністами, давніми мешканцями пригірських рівнин, повстало замішання. Катавашкін розділяв родини, виганяв греків, у чім були схоплені, набирав ними вагони і — в Сибір (здебільшого помирати в дорозі); “розпатронив” безневинних людей, надзвичайно симпатичних і роботящих. За кордоном піднялись протести; гучний скандал і ганьба

для влади. Учинив погром — згідно з наказом від найвищої гори, однак його одного зробили козлом відпущення і розстріляли, незважаючи на вбивницькі заслуги в громадянській війні, відзначені нагородами. Передають: спершу, аби “признався”! — його катовано; як він — свої жертви. Чи дійсно так, в подробицях, сталося з ним, і чи цілком залежала ворожнеча між двома вельможами від краси Маріямни, чи — ні: (імовірно: навіть ніяк, на вигаді, або тільки десятим ступенем), ця справа має побічний інтерес. Примарилася, згідно з місцевою легендою, — як завжди: в змінах і додачах, доля урядових сил, таких могутніх, що за ними в області не видно вже було ні сонця, ні сили неба, нібито зчепилися на смерть, розсварені почасти також і в суперництві перед очима красуні. Як кажуть, сама вона не подавала приводу і ніяк не заохочувала претендентів на її серце; навпаки, досить іронічно ставилася до обох. Вони були певні свого непереможного впливу і, — що говорити! — свого права в краю; іронічну посмішку її сприймали, як особливу прикрасу палкого темпераменту. Посмішка при політичному жандармові була стриманіша, ніж при партсекретареві; легко зрозуміти — чому. Перший мав репутацію, звичайно, далеку від голубинії. Говорили: то він схопив славнозвісного козацького отамана, хто аж до 1924 року бився в надрічних плавнях — болотяному побережжю з незчисленними острівцями різної величини, з вербичками, лозами і тьмою тьмущою комишу. Ні авіація, ні артилерія, ні полк піхоти, — не могли повалити завзятого отамана: завжди і всюди з’являвся несподівано, мов сніг на голову. Значна частина місцевого населення підтримувала його: даючи харч, притулок, повідомляючи про всі події в місті і станицях. Він був невловимий; наводив страх на урядовців, підпорних для режиму. Смертельна небезпека стрічала в отаманових володіннях кожного, хто заходив непрошений; бо скрізь серед трави і комишів снувалися мотузки, прив’язані до прихованих рушниць: зачепиться нога, і гримить сигнальний постріл. Помітити ж численні пристрої в густій рослинності, що піднімається понад зріст людини, було неможливо. Катавашкіну вдалося підкупити декількох осіб з найближчого оточення отамана; одні з них прострелили отаманові обидві руки — в час, коли другі привели

озброєний загін до самого куреня. Схоплено отамана, з тріумфом повезено по станицях і скоро розстріляно.

Посміхатися при такому можновладцеві, як Катавашкін, було нелегко: ходили страшні перекази про його розправи під час громадянської війни. З багатьох боїв, потерпіли остаточну поразку генерали, старі прибічники “неділимої”. Якби в космосі була тільки крапля справедливості: хоч мала, як росинка на гострій траві, то і тоді генерали “неділимої” повинні були дістати грізну кару. Довго “подвизався”, наприклад, “неділимець” Паша; одна з улюблених “штук” його: вистрілював схоплених і складав трупи покотом, схожо на розвальні дров. Лежали над дорогою моторошним рядом людські істоти, а він гнав і гнав по калюжах крові, що стікала від них, — і вдень гнав і ввечері, при смолоскипах, — масу мешканців: нехай, мовляв, страхається; нехай знає: вершители “неділимої” не люблять жартувати. Про його неслівську жорстокість довелося взнати від простих людей, що і досі оповідають про неї з почуттям непогасимого гніву. Оповідають і про інших винахідників жаху; наприклад, генерал Конякін на Лівобережжі вішав селян босих і без сорочок — на старих шовковицях українського міста: аж рясно воно синім трупом, а він красувався через вулиці на білому коні. Методи білих генералів мали один успіх: їх перейняли червоні воєначальники “неділимої”, закроєної на другий лад, і розвинули далі. Попливли в усіх річках, попід кригою, тіла українських самостійників, а також старонеділимських генералів, офіцерів, їхніх жінок, дітей, батьків, родичів і знайомих. Кров породила кров; жорстокість породила жорстокість. Біднота з населення, доведена білогенеральським звірством до неслівного відчаю і разом з тим до смертельної рішучості, кинулася на сторону більшовиків, що обіцяли соціальну справедливість (земля і воля!) і, ніби сп’янівши від вигляду крові, почала мститися. Совітчина перемогла, завдячуючи політиці єдинонеділимців, надхненних бажанням зберегти привілеї та багатства в тюрмі народів, і завдячуючи їхній вовчій хижості.

Катавашкін брав участь у подіях поза фронтом і, надивившись на трупи, залишені білими генералами, міцно засвоїв наочні приклади і вдосконалив мистецтво жорстокості, згідно з своєю натурою, до тієї міри, що про нього ходили згадки, характерніші для пекла,

ніж для земної юдолі. В ореолі моторошної слави вирізьбився він на посаді начальника діяльної установи; і протистанув партсекретареві в сфері політичних заходів, як, між іншим, і в сфері справ особистих: повірмо легенді, чи — ні, варто зберегти її, як познаку подій, нехай недосконалу, навіть з фантастичністю обрисів.

Партійний суперник мав інший гонор: героя праці на будівництві водяного шляху — цілої системи каналів, прокопуваних у болоті руками неозорих тисяч мучеників, переважно українського походження. Він — переможець над суворими природними силами; а про жертви — яка ж мова? Люди в нас так дешево ціняться! — більшість їх сконала, працюючи лопатами, глибоко в мерзлій болотній воді.

Зрозуміло, усмішка Маріямни Крат могла при партійникові бути природнішою, хоч ненабагато, ніж при політжандармцеві, перед яким і трава тремтіла.

Тепер, після чорної драми з двома могутніми характерами, городська громадськість оточила постать Маріямни атмосферою співчуття і жалю, і якоїсь особливої пошани, бо жінка не побоялась обох могутників і не заплатила страхові данини своєю красою. Сміливість викликала подив і уклінну повагу; однак було в ставленні до красуні щось від жаху перед долею. Сама легенда про суперництво з-за неї двох гігантних вдач і кривавого загину обох, залишила по собі незабутній слід; незримий круг, де діяли немилосердні потужності, оточував красуню! — в уяві горожан.

До її смутного ореолу додалися також відблиски з минулого: від загибелі її чоловіка, одного з героїв громадянської війни.

Молодий офіцер царської армії, нащадок багатой шляхетської родини, зрікається свого оточення і вступає в Червону Армію. Стратегічний талант і спокійна відвага згодом підносять його на ступінь командира кавалерійської дивізії, — груди, прикрашено орденами і медалями.

Він опиняється в провінційальному місті на Україні; тепер знижено на службі: він командир піхотного полку, розміщеного в підгородніх касарнях. Вільні від служби години віддає на викладання т. зв. “фізичної культури” (гімнастики і спорту) в середній школі. Його нововведення: ритмічна гімнастика, розроблена за власною

системою і виконувана під музику; в школі і познайомилася з ним Маріямна, початкуюча піяністка. Закохалася; вийшла за нього заміж і була щаслива, як тільки могла бути щаслива жінка в шлюбі. Її найкращі спогади з того часу — спогади про сердечні розмови, мандрівки, купання; от, вони вдвох на сонячному березі, під вербами; дрімають, — проміння просвічується крізь заплучені повіки; хлюпає вода на коріння дерев і присилає свіжість. Розігрівшись на сонці, подружжя спішить у річку, на плеса, вкриті коронами водяних лілій; коли Маріямна стомлюється, муж підтримує її. Сильний; і завжди — ніби сміється, примружуючи темні очі. Поблискують зуби: мають бездоганні риси і білість. Добродушний. Товариський. Любив лещатарство. Зібравши гурт командирів і бійців свого полку, мандрував з ними по рівнинах, яругах, горах, байраках; нежданно, спадав з такої крутизни, що всі сціплювали собі щелепи, боячись катастрофи; а він — нічого; поблискує зубами, мружить очі. Всі його любили, особливо бійці, бо в ставленні до них була, крім бойової чіткості та спокійного розсуду в службові часи, також і тепла товаришність.

Юрія Крата заарештували: нібито за зв'язки з якоюсь опозиційною групою, хоч Маріямна знала, що то — вигадка. Півтора місяця носила йому передачу; потім сказали: її чоловіка вислано на довгий час без права листуватись. По місту негайно пройшла чутка про розстріл Юрія; трохи пізніше приятелі, що ховали від Маріямни сумну звістку, призналися: їм точно відомо — Юрій розстріляний. Вона негайно переселилася в Полтаву, до родичів, і декілька років жила під своїм дівочим прізвиськом; там скінчила Інститут Народньої Освіти. Переїхала в південний край; працювала в школі з найбільшою сумлінністю, любила дітей, жила самотно, і здається, була примирена.

По скінченні драми, з участю партсекретаря і урядовця, вона зовсім “замкнулася в собі”; була ніби — діамант, що приносить нещастя: в змісті легендарного переказу. І ніби доля мстилася за покривджену — на тих, хто, розпалені пристрастю, хотіли заступити неповинно вбитого; і судилося Серпокрилові та Карпові Маркуровичу стати з-за неї ворогами.

ВИПАДОК І КОРЧІ ЄЄЄХОВА

Хто вивчив природу випадку? — в ньому, здається, примхливо виступає свобода вибору, прикметна для “стихії” життя. Можливо, доля, вісниця неба, особливо любить випадок: з його допомогою встановлює співвідношення щастя і горя, відповідно до нашої вдачі. Було б страшне лихо, якби його не стало: біографія людства уподібнилася б до поступу коня: однією прямою лінією, — запряженого в сірий віз щоденности і підстьобуваного батогом із залізної руки необхідности. Випадок врзноманітнює красу життя і її тінь — потворність. Коли б не він, була б космічна бухгалтерія з нудним дебетом і кредитом явищ. Випадок — посланець Творця, призначений розбивати людську гординю. Недарма появляється своєю могутністю тоді, коли, скажім, людина, опанована найвеличнішими самолюбними намірами, з певністю заходжується здійснювати їх і говорить у серці своєму: “Ну, все буде, як я розчислив і як бажаю! — ще один захід, і я — звехволодар. Притьма невлотимий випадок висмикує ґрунт із-під ніг гордовитого, і той летить шкереберть. При таємницях? — людина, що ховає їх від неба і людей, переконується зрештою: спроба марна; випадок сильніший! — одного дня, зовсім несподівано, випливають вони під сонячний промінь.

Наприклад, Серпокрил і Бісмурчак; обидва старанно приховували свою мрію про Маріямну Крат, — непередбачено ж їх загадка була розкрита; — щоправда, інтуїція городських пліткарів давно достукувалася до суті. Бібліотекар, проходячи доріжкою між квітучими кущами, зауважував: місцевість йому знайома; а враз, опинившись коло відкритого вікна і почувши жіночий голос, дзвінкий альтовими нотами, став примертвіло, ніби один з недогорілих стовпів на пожежі.

— Не хочу ні думати, ні говорити про шлюб! Крім того, ви жонатий чоловік.

— Сьогодні жонатий, а завтра — ні... Що значить: “жонатий”? — Хіба радянський шлюб тюрма? Якщо чоловік і жінка настогидилися, потрібна рішучість: розвестись. Без любови сімейний побут, як, скажім, мій побут, — пекло. Я вам точно кажу: через день я

вільний. “Жонатий чоловік”, що виходить з пекла, благає вас подумати і рішитися.

Настає коротка павза, — після неї Бісмурчак посилює голос:

— Від того дня, коли я вас побачив, життя мені змінилось. Без перерви думаю про вас, особливо, коли розбираю на засіданнях справи громадського характеру. Малюю перед собою ваш портрет і почуваю — я вільний чоловік. Прошу повірити слову громадського робітника з твердим характером і відповідальним становищем: я в перші ж роки зроблю чудо, і ніколи не пожалієте, що вийшли за мене заміж.

Серпокрил мов примерз долонями до цегли в стіні, прислухаючись до кожного слова. “Так і він сюди: до Маріямни! Куди кінь з копитом, туди й рак з клешнею”. Думаючи так, Серпокрил собі позначав, що він сам — кінь, а кривий Карп Маркурович — рак. Тим часом чути жіночий голос:

— Чудо в наступні роки? Ви самовпевнені!

— Так: зовсім! Бо твердо знаю: життя в основному залишиться без змін, і людина з досвідом має яскраві нагоди. На закордонні війни; держави знесиляться в гризні, а ми будемо диктувати закони гнилому буржуазному світові. Діяльні громадяни нашої країни можуть бути впевненими щодо свого майбутнього. Чи ясно я висловив свою думку?

— Аж надто ясно! Що ж; вам видніше: ви керівний громадянин. А я звичайна собі вчителька, — бачила стільки перемін, що стала обережна в думках про майбутнє.

Знову чути хрипкий бас Карпа Маркуровича; прислухається Серпокрил і не помічає: за ним самим стежать; крізь жалюзі сусіднього вікна прошивають його налиті густою чорнотою широкі і трохи косуваті очі. Дивиться жартун Фока Семенович Єєхов, колишній “квартирний надзиратель”, важна особа в провінційному місті царської імперії, а тепер так само важна: приблизно, в попередній ролі.

За останні місяці Фока Семенович змушений скоротити обходи в своїй ділянці, бо зимою побило лихо. Від дружини, зубної лікарки, що вишколила його до високого ступеня, аж кращого помічника в господарстві годі бажати! — одного ранку виносив, після

прання хусточок, таз із водою на двір. І — проклята ожеледь! — підсковзнувся і, навскоси вдарившись об землю, поламав ребро. Професійно незмінний при двох імперіях, знавець зменшив мандри і відбував домашні години в товаристві мовчазного і винятково байдужного чоловіка.

Якби від новознайденої міни геніяльних безумців планета розсипалася цілковито в космічний дріб'язок, а збереглася б тільки одна канапа, на якій сидить він, гість, — то підвів би голову і спитав, ні до кого не звертаючись: — “уже?” — і знову втопив би очі в журналік за грудень попереднього року.

Звуть його: товариш Єкимлокець; він наполовину козачого і наполовину кавказького походження. Смоляво-чорнявий, з маленькими вусами, ніби знаком рівності, поставленим вертикально. Сидить на канапі і ворушить сторінки; зрідка бавиться з колосальним сибірським котом, чисто білошерстим.

Перебуваючи коло Єкимлокця, кіт занедбував прямі обов'язки, і полохлива миша наважувалась виглядати з дірки під канапою, недалеко від кісточок: їх зтяг він під час обіду. Ледве виглянула миша, то мухи, що сиділи на кісточках, мов горобці на колодках, полетіли відтіля, покружилися по хаті і посідали на кактус із одвислими глянцеюватими листками. Навідалися до Єкимлокця, він відмахнувся від них журналіком; навідалися до Єєєхова — відмахнувся товстою долонею. Спостереження над Серпокрилом так захоплювало його і так розважало! — від придушеного сміху аж корчився. Зареготатися не можна: по-перше, рудий почує; по-друге, заболить ребро. Єєєхов корчиться, ніби посаджений на палю. Необережно відмахнувшись від мухи, штовхнув жалюзі, і тоді загриміло — так загриміло, що сам відсахнувся волячим корпусом від свого вікна, а Серпокрил від свого.

Різнув ревнивець за вугол і побіг до мережчастої залізної хвіртки; беззвучно вийшов на вулицю і подався попід тополями, що тихо-тихо шелестять.

Випадок підпускає людину до розкриття таємниці, він і проганяє від голубого підвіконня: ненадовго. Знову, підкоряючись несподіваному намірові, Серпокрил поривається назад, до Маріямни; діє страх! — вона дасться на підмову Карпа Маркуровича.

ГНІЗДОВИК

Списана сторінка нагадувала прозору, але поплутану тканину з фіялкових ниток, прослану на крейді. Наприкінці — слова: “Здійснюються егоїстичні думки; а якщо стаємо кращими, то попереднє здійснення знедолює (зганьблює) нас: тоді, коли ми надто слабкі — в добрі, аби стерпіти радісно самопокару, на руїні своєї гордості; бо там прокладається стежка в очищення, і в порятунок смиренних”.

Антон Никандрович дмухнув на фіялкову мережку, відпровадив її в теку і зав’язав шнурочки; поклав між хаос рукописів, що барвівся обгортками на багажному ящику з ялинних дощок, завбільшки — як хуторська скриня, обкутому бляшаними пасками. Що було в ящику, він знав колись докладно; але за декілька літ відзвичаївся пригадувати окремі речі, і тільки уявлення про їхню безколючну цінність зберігалось в свідомості.

На ящику, крім рукописів, підносилися купа планомірно складених коробок із-під сигар, папірос, цукерок, пілюль, таблеток і негативів до фотоапарату, що, зроблений за власним кресленням господаря, рудів у кутку, коло вікна, потужними дубовими рамами. Поруч нього — шафа, до такої кількості напхана давніми закордонними виданнями, що було б диво, якби втиснулась хоч одна нова сторінка.

Багато дрібниць на столі старигана; перелічити їх? — треба зужити цілий зошит. Там: крім невиразних залізних руїнок, також і справні речі щоденного призначення: гвинтики, стрижники, бляшаночки, защіпочки до сорочок, ножиці, складані ножики, ручки — звичайні та автоматичні, чорнильниці, олівці, що ними можна озброїти натовп журналістів; блокноти, зошити, окуляри — з зеленими шкельцями, чорними, синіми і звичайними: безколірними; кнопки, котушки, цвяхи, пласкозубці, пензлі, циркулі, старі монети, мундштуки і розклади потягів за останні п’ять років, хоч стариган ні разу за цей час нікуди залізницею не мандрував. На одному краєчку височіла збірка сірникових коробочок: на синій стороні їх пороблено дослідницькі нотатки червоним олівцем. Він відразу, без

особливої трудности, висмикував потрібну коробочку, прочитував і клав на старий пункт.

Найдивнішим феноменом було спання на залізному ліжку! — випнутими лезами і вістрями нагадувало машини для катування в підземеллі монархової резиденції.

Від луток до одвірок, над головою, павутинились дротини: з них звисали біломатерчаті торбинки: в першому ряду з сіллю, перцем, корицею, кмином; а в другому з цукром, чаєм, кавою. В хвилини, призначені для трапези, торбинки пересувалися в напрямку від луток до одвірок і спинялися над столом.

На табуреті красувався примус: він, мідногрудий і залізноручний, сіяв чистотою; коли йому давано напиться з керосинних пляшок, що блищали під табуретом, — він з огненним обуренням і рівним шумом штурмував чайник нагорі, над своєю крицевокоронною головою, і від того вода закипала негайно.

Присадкувата тумбочка, праворуч від примуса, зберігала в собі харчові продукти.

Стариган клопотався, мов джміль над гронуватими стільниками під корінням самотнього дерева, — коли світло, через сутичку з кімнатними сутінками, почало бурштинову розгрі: смутно, як буває на струнах віолончелі.

Початкова справа: якоюсь мініятюркою сільсько-господарської машини зняти із щік зайву рослинність, схожу на пухнату наморозь по корі.

Йому всього п'ятдесят вісім років: ну, вершина мужського віку. В сонячній системі, що за вікном гукала до всіх пташиними флажолетами, стояло літо в медовому цвіті; літо з молотком і різьбарськими інструментами починало творити добрі речі на сусідніх огородах.

Насотавши чорнила в автоматичні ручки, був приготований облягати твердиню! — завжди стояла перед зором і манила, мов привидами свічок. Знав: тільки військова виконність і терпеливість муравля служать запорукою. Думка була в працездатності — як завжди, призвичаєна до щасливого здогаду, повної освітленості теми і такого обробітку її і завершення праці, як у столяра, що, закінчивши скриньку з красного дерева, прибирає пристрої і підмі-

тає коло вертстату: більш нікому немає тут роботи, — річ, дякуючи знанню і вправності, завершена.

Бородатий дід, височун, був би на п'ять сантиметрів вищий, якби різко випростався і ввібрав у міжплеччя дві скибуваті лопатки. Коли рукави трохи відгорнутья, видно білу, мов слонова кість, шкіру на дужих руках з блідоголубими гільчасто випнутими венами. Здеформований, ніби в колгоспного косаря, чорносірий костюм на ширококостій фігурі висить з архаїчною шляхетністю. Тільки черевики, підкреслюючи прирослість фігури до землі, порушили злагоду дикими розмірами. Що ж до латок на них, численних, як луска на карасях, то треба окремої довідки.

ВІДСТУПИ: ПОБУТОВІ І РОМАНТИЧНІ

Надлюдські черевики І. Минулого року дістав, через доброго студента-"добувайла" (митця "блату"), талон на нові черевики. Прийшовши в магазин, ударив талоном по стійці, як козирною картою: бурхлива радість у тихого чоловіка! Продавець, що, очевидно, зостався психологічно "неперебудований", хоч у всіх газетах гукалося про негайну потребу перетворити людську свідомість і викоринити з неї рештки від буржуазного суспільства: острогрудий продавець освітлив своє обличчя череп'яною посмішкою і повільно, ніби допіру вийшов із стовбняка, окував собі перенісся кайданами окулярів і почав студіювати талон. Зрештою по довгих хвилинах, скінчив роботу і замогильним голосом спитав, дивлячись на трамвай крізь скляну вітрину:

— Який номер?

Антон Никандрович нерадо признався:

— Сорок сьомий.

Продавець мизинцем посунув талон по прилавку, в напрямі до власника ноги, і почав крутити цигарку, вживаючи до неї золотої паву гинки тютюну і ніжного папірця. І мовчав; мовчав, як камінна статуя на старопоганській степовій могилі, оточений полянами.

— Сорок сьомий номер, — несміливо повторив Антон Никандрович.

Продавець заговорив страшним голосом, мов пророк, що, бачачи нерозкаянного грішника перед собою, кидає розпечені брили праведного гніву:

— Треба бути нормальною людиною! З нормальною ногою! Тоді приходи в магазин по черевики. А то — як дитина... ніби йому невідомо, на яких людей працює наша промисловість.

— Прошу пробачити, — знічується стариган, схожий на студента, що “провалився” і просить призначити повторний іспит: — я... хіба я можу змінити ногу?

— Можна операцію зробити і носити нормальні черевики, як всі люди! — заревів продавець.

Стариган утік; на жаль, талон десь згубив. Носив старі черевики до старого добродушного вірменина, власника вуличної майстерні на двох табуретах; колекціонував латки одну по одній: різного обрису і розміру, кольору і матеріалу.

Годинникарство І. Були часи, коли стариган із пташиним педантизмом давав лад кожній пір'їні свого туалету; а насьогодні, в життєвому безладді, збайдужів до зовнішності і бажав тільки зручності, легкості і чистоти. Його найбільша турбота — сумлінно і вчасно виконати кожну працю. Так само, як і пульс на руці, годинник був неодмінно потрібний його істоті. Настільні годинники йшли неточно і в неприродних позах: на животику, боком, догори ніжками; тільки поставиш їх, як слід, — вони втрачають життя, і Сатурнова сила спинається.

Довго і вірно служила кишенькова “цибулина”, куплена на вулиці в дротяновусого чоловічища, на вигляд — колишнього унтер-офіцера. Коли зубожілий вояк запропонував машину, спинивши його несмілим жестом, стариган пожалів суворого “крамаря з примусу” і заплатив йому, тугуватому на вухо, через що довелося повторювати слова, - трохи більшу суму, ніж була названа. Увечорі вийняв з кишені годинник, важкий, як гиря, і побачив: механізм знаменитий. “Цибулина” за два тижні відставала на десять чи дванадцять хвилин: гріх порівняно невеликий.

Одного разу, в моторошній тисканині, в трамваї, коли сурганився і скреготів на стертих рельсах, обліплений пасажирами, що висіли за дверима, в повітрі, мов стрючки на стеблах гороху, — хтось непомітно звільнив від зайвої ваги в кишені. Стариган вирвався з гущі ціною нижніх гудзиків на піджаку, витер піт із чола і потяг за ремінець: довідатися, котра година. Великий жаль! — “цибулина” пропала. З того часу ходив пішки; трамваї зненавидів глибинами душі; відвертався, коли мимо нього гуркотіла, бряжчала, шипіла залізна потвора з пружиною на хребті. Знову пощастило; в літньому парку, недалеко від водограю, під час репетиції симфонічного оркестру (стариган любив слухати: погожого дня!) на зелену лавку присів праворуч суховидий і ніби замшлий сліпець у чорних окулярах. По скінченні “Егмонта”, підвівся і з поторкуванням ціпочка по теплій землі підступив до старигана, — простяг темнуватий годинник, промовив тихо:

— Пробачте! Мушу продати годинник: якщо вам треба, візьміть; — недорого. Він з музикою, — думаю, вам сподобається; треба посунути пружину і прикласти годинник до вуха.

Антон Никандрович посадив сліпця на лавку і почав вивчати дрібненьку “музику”; справді, як відтиснути до кінця пружину, пристроєну край обідка, то чути: злагідно і дзвінко виграє машиночка години, половини їх і чверті. І цього разу заплатив стариган трохи зверх названої ціни; радий придбанню, після останніх акордів оркестру пішов додому.

Довго і вірно служила “музика”, аж поки одного вечора стариган підійшов до кіно-театру, приманений рекламою: обіцяно великий фільм з російської історії. Став у юрмливу чергу по квиток, — там по обидві сторони прогулювались підлітки і молодці, граючись дубчиками. Перед початком сеансу хотів уточнити, котра година, аби потім визначити, як довго тягнувся фільм. З боєм серця довідався: “музика” пропала; від того спротивив сам фільм, у якому герой-цар просвічував країну, вимордовуючи підданство, направо і наліво, а душі простонародні жалібно пищали, кряхтіли в лахмітті серед повсюдничного бруду та безладдя. Крім того, було повно в фільмі патріотизму, крику, стрілянини і прогресивного духу.

Надлюдські черевики II. Пройшло, а вірніш — прошкутильгало, щось із два місяці; стариган зачепився лівим черевиком за цвях на підніжжі кафедри, що невідомим чином виліз із-під одхряпнутої планки: до всіх старих дірок приєдналася нова.

Скінчив лекцію, в якій, на думку ідеологічно витриманих студентів, на якогось дідька лисого говорилося про зайвий для світової революції порохнявий літопис, а на думку несвідомих дрібно-буржуазних студентів: — як духовна велич народу відзначилася пам'яткою письменства, збереженою серед руїн протягом сторіч. Потім хутко спрямувався до Аракеляна Каспаровича, власника майстерні на двох табуретах; а його нема коло квартального рогу! — мабуть, занедужав.

Довелося піти в шевський заклад айсорів, хто, будши нащадками старовинного імені і грізної слави, зберігали в своїй зовнішності етнічні риси, відзначені в ілюстраціях до підручників з історії Сходу, а кучерявих борід не зберегли. Натомість з'явився інтерес до вигідних замовлень на дамські туфлі, в чому, звичайно, не було нічого поганого, якби за високими сумами, що платили чоловіки модниць, безбороді майстри, до речі сказати: добрячі майстри, — не перестали бачити драматичних дірок на звичайних черевиках. Ах, гроші! спокушають і вводять в гріх навіть нащадків народу, ім'я якого гримить крізь тисячоліття. Цяцьковані туфлі ставали на поличках, ніби на знак чародійної палички, а найкатастрофічніші дірки на черевиках негрошоспроможного відвідувача залатувалися довго, мов пробойни в корпусі пароплава.

Смаглявий майстер з меланхолійними очима перевернув черевик, гучно торохнув пальцями по зашкарублій підметці, знову перевернув черевик, розідрав дірку далі — на таку другу довжину, яка була раніше, від чого відтулина подвоїлася, а в серці старигана заворушилися розпечені голки: — поклав черевик на прилавок, витяг білу і тонку, як серпанок навколо місяця, хустку, чхнув над черевиком, витер носа і сказав:

— Неможливо.

— Що “неможливо”? — спитав стариган.

— Неможливо, — відповів майстер.

— Скажіть на милість, що “неможливо”? — знову спитав стариган; — носити такі черевики “неможливо”, як ви сказали, і я теж так думаю, хоч і ношу їх. А дірку залатати, на мій погляд, цілком можливо: за десять хвилин.

— Неможливо, — повторив майстер.

— Чому “неможливо”? — починаючи хвилюватися, перепитав стариган і показав на задню сторону оголошення, на скляній вітрині: “біжучий ремонт”; — ви повинні зашити черевик.

— Кажу: неможливо, — запевня майстер.

— Слухайте, — підвищив голос Антон Никандрович: — візьміть мої черевики і походите в них один дощовий день, тоді точно визнаєте, коли треба вживати слова “неможливо”. Он, фасонні туфлі робити можна, бо за них прекрасно платять; а зашити чоловікові останні черевики, - ні. Я ж, здається, стою в майстерні, що належить до соціалістичної кооперації.

Майстер скінчив справлятися хусткою і сховав її, витяг з кишені годинник і поклав перед собою:

— Продам!

Стариган обпалив майстра гнівними очима; помовчав і, не дивлячись на запропонований предмет, спитав:

— Скільки?

— За чотириста.

Антон Никандрович хотів вийти.

— За двісті, — сказав майстер.

Заплативши, сердитий і водночас засмучений, стариган вийшов на вулицю.

Годинникарство II. Оглянув здобуток дома, пізно ввечорі, — хирненький механізмик, а оправа дивна: пласкі, зовсім пласкі срібні кришечки оздоблено чудесним східним орнаментом. Лінії в арабесках спліталися з невідомою складністю і витонченою красою. Стариган, — добачивши вправність народного орнаменталіста, одного з невідомих мистців, чії прізвиська губляться серед гірського населення протягом століть, хоч повинні були увійти в історію штуки, — вирішив берегти годинник від крадіжників, як черевики від цвяхів на кафедрі.

Довго і вірно служив також “орнамент”; а одного сонячного дня, коли стариган пішов у лазню, сталося нещастя.

Як завжди, шухлядку шафи, куди складена одежа, черговий службовець замкнув на ключ, а бляшаний номерок на шнурку дав стариганові. З тим номерком, надітим на ліву руку, відвідувач пішов у просторінь, повну пари, як світ у першу еру свого буття, зразу ж після утворення кори. Через чверть години діждався своєї черги на “шайку”, кривенький бляшаний тазик з двома ручками; націдив туди гарячої та холодної води з двох сусідніх крантів і почав митися, іноді втрачаючи серед ворухливої маси голих чоловічих тіл — здатність розбирати, чи він свою ногу мие, чи чужу. Вийшов із зали; сів на рейчатій лавці — трохи прохолонути; одягнувся і, знеможений від потіння та штурханини, хитким розбитим кроком попростував до своєї квартири.

Зразу ж, як зайшов у кімнату, повісив рушник сушитися, а брудну білизну скинув у старий чемодан: під ліжком. Приготувався відпочинутися з годину; потяг за ремінець над кишенькою: розчислити час, — і доля втретє покарала: “орнамент” пропав. З того часу стариган став обережний, як леопард; навіть на тротуарі, коли люди вільно розминались, ідучи одні одним назустріч, — він тримався близько до паркана або стіни: подалі від зла.

Лазню відвідував, як завжди, щосуботи, а брав квиток в окрему кімнату, на другому поверсі; пильно оглядав, зайшовши всередину, чи міцний гачок, і чи держиться, коли сіпнути двері. Роздягався в передванничку; одежу клав на стілець і присував його до середніх дверей, залишаючи незачиненими — в розрахунок: аби сидючи в ванні, ввесь час мати стілець перед очима. Виглядав у двір: чи близько сусідній дах, звідки крадіжники могли б підійти до вікна. Кидав марганцівку у ванну і дбайливо розводив її в теплій воді, — боявся: попередні відвідувачі, якщо хворі, могли залишити бацили на покритих емаллю залізних стінах.

Викупавшись, виходив до почекальні; сидів там десять хвилин: охолонути, і споглядав фрескоподібний малюнок над сходами, тут також, як у музеї, веселий тракторист, символ свідомого пролетаріату, наїжджав колесами своєї машини на перелякану людину в

камізельці, надітій поверх випущеної рябої сорочки, — очевидно, втілення класової перешкоди на селі.

Завершивши купання мистецькими враженнями, Антон Никандрович виходив із лазні і дорогою думав: “на всіх злодіїв у місті не спроможусь наставити кишенькових годинників. Що робити? Хіба купити стінний і на залізного ланцюгу привісити до пояса.”

Таємниця перснів. Старочасні фотокартки показували його в столичному образі. То стоїть він сам, на тлі ясинових кущиків, що, аж непритомніючи від сонця, обливаються в зірковитий квіт; то сидить серед дрібноборогих і гостровусих студентського віку: з книжками, на фоні клумб і розквітлих грядок, біля озер і дібров. То він на човні, серед латаття і водяних лілій, з безконечно милою, судячи з очей — щирою і вдумливою, дівчиною в білому платті.

Множина дорогих серцю дрібниць, хоч почала вкриватися туманом давности, ставала перед очі власника і радувала його; викликала в пам’яті веселі, часом і скорботні спомини з юнацького віку. Якби хто-небудь розбив його багажний ящик із ялинових дощок, звідти загомоніли б один за одним, припливи згадок — від книг, почитаних колись удвох із коханою, каталогів картинних галерей і музеїв, альбомних краєвидів, рідних і чужоземних. Міцні залізні стьожки і дротини, закручені за голівки цвяхів, тримають у строгій непорушності дошки, які, коли торкнути, прозвучать, наче деки скрипок. В середині дрімають любі видава, аж поки владуча сила часу, розсипавши тлінну деревину, випустить їх на волю: тоді загримлять вони, заволодіють серцем Антона Никандровича: або погублять, або піднесуть до блаженства.

Хіба що неждані події, динамітний тупіт яких доходить через степ, ударять, відірвуть від ящика, знищать живі, хоч і незримі ниті між ним і душею. Бо заборонено людині надто прив’язувати почуття свої до минутих вартостей. Речі, врятовані в знайомих, під час заслання, і всіма силами бережені потім на житейському морі, скоро-скоро зостануться без власника. І дивно! сам він спрощається з ними вже без великого душевного болю; тільки з двома речами, що становлять одну суцільну дорожнечу, неспроможні розлучити

непередбачені випадки, багатства світу, доля, навіть смерть, бо там — відсвіт від дна його серця.

Одну із двох згаданих речей він дістав від батьків Людмили: через одного із знайомих лікарів.

Колись для нього, студента першого курсу, явища дійснилися в надземному сяєві; був закоханий так, що, замість побуту, ніби відбувався урочистий сон.

Синові науковця, що покинув посаду, Людмила була високо нерівною; батьки її, належали до вельможного родовідного дерева і мали величезні маєтки в середній смузі степу, і звичайно, ставилися до скромного претендента на руку доньки — згорда, хоч говорили з ним чемно і співчутливо.

Людмила — тиха душа: дивиться крізь ясні-ясні, повні променистих рисочок, — від середини зіниць до їхнього обводу, — широко відкриті очі: дивиться ніби зовсім спокійно. Обличчя ж могло відразу сполотніти, мов перед смертю, то вкритися рожевістю — на одну хвилинку, і знову набрати звичайного кольору: білого, і гарного, як буває крин після грози.

Від темних брів — тіні на очах; і пишна зачіска: крила русявого волосся, що посвічувалось окремими пасмами; овал обличчя; рівно окреслений ніс.

Висока на зріст; видавалося: що тільки біла сукня її, оздоблена мереживом комірця і перехвачена смугою ясносинього бархоту під грудьми, могла, спадаючи ритмічними згортками до щиколоток, відтінити пружні обриси.

Антон Никандрович був тоді юнак красний до такого лиха дівочого, що стрічні карі, чорні, сірі раз-у-раз оглядалися на вулиці, коли проминав їх; дивувались довго: звідки явився блакитноокий, — перший раз такого бачать. Часто паняночки після знайомства з ним, постоявали на самоті проти люстерка в світлиці, зіждали, знявши станцьовані черевики: “з ним хоч на край світу”! — шепотіли... “але — холодний, не дивиться, у-у бука!”

Батьки дівчини були б трішки прихильніші до немаєтного юнака, якби його сім'я мала іншу славу; не можна говорити про

скандальну репутацію, — навпаки; родину поважали і нею цікавились.

*

З багатьох дослідів житійної літератури, — в Никандра Севастяновича, на думку знавців, докорінно освітленно, як рідко в кого, відмінні прикмети давнього східноєвропейського християнства.

Несподівано він перервав заняття на кафедрі, — подався в провінційний городок, на здивування і огірчення приятелів: зажив на околиці в похилій хатці, оточеній вербами та яблунями; з соняшниками, дивиною, лев'ячими пащами біля вікон.

Ходив із совобородими дяконами вудити рибу; варив куліш під тополями і ночував у курені. Мандрував по селах, роздивлявся на старовинні церкви, щось собі записував у зшиточок. Просиджував безконечний час під дзвіницями, серед безруких старців, чії обрубки світилися крізь лахміття; розділяв останні гроші і віддавав одержу з своїх плечей. Відводив сліпців на ночівлю, як вони залишалися самі — без поводитирів, що бігали красти кавуни та яблука. Ночував з волоцюгами, набираючись між ними безсонних скакучих звіряток.

Стеріг городи та баштани з дідами в подраних солом'яних брилях, розкладав з ними багаття, ввечері відганяв галузкою комарів, заводив довгі розмови про духовні речі, і діди наче сповідалися: що в них на серці. Вранці йшли поруч нього, прощаючись, давали диню на дорогу, міцно-твердо просили: завітати знову, як трапиться нагода. Верталися до халабуд, дякували Богові, що привів зустрітись з добрим чоловіком, — як розмовляли з ним, на душі веселішало. Горожани шанували Никандра Севастяновича за добросердну тихість, але не могли примиритися, що діяч наук отак низько спускається — серед обшарпанців та баштанних скирготів. Старий Споданейко-Віконник і його син були — як добрі друзі, з відносинами простими; розуміли один одного з півслова; радо вели розмови, іноді мандрували вкупі. Від батька Антон Никандрович успадкував звичку до точного розбору без схоластичної маніри і нарочитости. Нахил до послідовного розвитку думки, — власної, незалежної від модних течій, панівних шкіл, усталених поглядів, опінії “вибраного” про-

шарку і “стовпів” суспільства, — був найціннішим, як гадав він сам, придбанням від батьківської науки.

Яким добрим світлом завжди була осяяна в спогадах постать батька, високого, згорбленого дідка, зовсім худого, з костуром у руці. Кушувата сива борідка і лагідний погляд з-під навислих брів.

*

Вони сиділи в гіллястому затишку саду; син сказав про своє почуття до однієї дівчини.

— Хто? — спитав старий.

— Людмила Долинська.

— Знаю. Мріють віддати дочку, в найкращому випадку, за герцога; в найгіршому — за барона. І гідна того. Доведеться тобі стояти приниженому перед людьми, що їх засліпило звання; а — порядними.

— Вибір безповоротний.

— Якщо вона покохала мого сина, мусить сваритися з ріднею; її оточення криє в собі небезпеку.

— Я вірю в свої сили! — відведу загрозу.

— Колись переконаєшся: потрібен подвиг, аби понижити декотрі неминучі зв'язки з щоденністю. Світ — інший, ніж ми бачимо. Опрацюєш Печерський Патерик — це мій заповіт. Бачу, від чого болить твоє серце, і мені смутно.

— Сьогодні, — сказав син, — миліші повісті іншого змісту, ніж житія.

Старий пильно подивився на сина.

— Будь рішучий, коли доведеться діяти. Що — мати?

— Зараз піду до неї.

— Що порадить, — виконай! У справах серця матері здебільшого ясновидючі. Я радо виїхав би з тобою в Софію, наприклад, чи в Відень. Були б ми разом.

— Тату, пізно! Без Людмили нема мені дороги: ми з'єднані навіть.

— Я хотів би бачити її своєю дочкою.

— Благословіть мій вибір! Перешкоди такі дрібні, — я подолаю їх.

— Сину, кращої дівчини тобі немає. Але батьки не згодяться! Скільки я передумав: що тепер робиться в нас. Люди верхніх про- шарків засліплені; як не умовляй їх, нічого не помагає. Самі в безодню сунуться і народ тягнуть. Хоч простому людові правду скажу. Я зрікся всього, нехай сміються; правда дорожча. Зрештою, спробую поговорити з батьками.

— Прошу, тату — ні слова! Якщо вона не переконає — ніщо не зміниться. Я йду.

— Хвилинку! А скажи, чи залежить ставлення батьків до тебе — від того, що я, так би мовити, відлюдився? Якби вернувся на посаду.

— Ні. Мабуть, тут — станові інтереси.

— Іди, сину! Як порадить мати, так і зроби.

*

Тим часом дома — мила турбота: готувалися варити батькові улюблений компот. Переставши курити, Никандр Севастьянович пристрастився до смаковитого напою з сушених черешень і слив, охолодженого в льоху і налитого в полив'яні глечики. Під час роботи попивав його дрібними ковточками; в роботі був звір, як говорили приятелі, — міг старий систематично працювати по дванадцять і чотирнадцять годин щодня. Навіть прокидався серед ночі, робив нотатки та справлення в чернетках. Жив, як аскет; одну “розкіш” дозволяв собі: смакувати компот.

На етажерках красувалися книжки, в кольорових матерчатих оправах, біліло і знаряддя, що вживала господиня, Анна Федорівна, борючися з пилюкою: висушене гусяче крильце. Ним обережно змیتала пил з книжок, — робила це на ганку; стояла коло стільця з горою книжок, і вітрець одвівав пилюку.

Никандр Севастьянович, коли доводилося обтрушувати книгу, виставляв її в вікно і, тримаючи поземно на лівій долоні, тричі бахкав зверху правою долонею і діло на тому кінчалось.

З кабінету вікно відкрито в садову зелень: вранці вона сліпила россою і віяла бальзамічною свіжістю; розкидана в багатопланному хаосі, гляділа розкритими квітами, манила на вузьенькі доріжки між бузковими кущами: їх аромат мов незримо світився над землею.

Біля вікна, в невеликій кімнаті — широкий дубовий стіл, а за два кроки темносиній фотель: там любила сидіти мати. Розмову вела завжди без жодного нервового піднесення голосу, і в душі співбесідника наставала певність: непорозуміння в світі минуться, аби люди вміли так спокійно думати і так лагідно говорити. Дочка архітектора, що ставив будинки для гімназій та єпархіальних училищ по провінціальних містах, вийшла заміж, слухаючися власного серця. Батьки спершу опиралися, бо молодий хорошун, її майбутній чоловік, мав репутацію “вільнодумця” і “вітрогона”, — потім і вони пом’якшали, коли близько познайомилися з її “Ніко” — прямодушним юнаком, що привітливостю обертав і недруга в приятеля.

Поблискує перстень на материній руці. Очі, оточені сіточками брижок, пильно приглядаються. Темна сукня; зовсім біла зачіска.

— Ми вирішили тікати за кордон.

Мати мовчить.

— Схвалюєте, мамо, чи ні? Розсудіть, ми підкоримось.

Через хвилину, не діждавшись відповіді, юнак скрикнув:

— Чого ж ви нічого не кажете?

Спокійно відповіла:

— Я знаю: роблю переступ проти закону і звичаю. Здається, то — єдиний вихід. Вас будуть переймати. Зв’язки в Долинських високі; їх люди всю поліцію поставлять на ноги. Я дам адресу моєї шкільної подруги; чоловік її служить при губернаторі і має впливи. Сподіваюся допомоги — порадами і, можливо, паперами на виїзд. Будь обережний!

Поцілував руку матері і кинувся в двір, мов там стояли осідлані коні, готові мчати тайно повінчаних.

*

Втікачів зловлено недалеко від кордону: передусім — через їхню легковажність; пішли прогулятися по узлісся, коли з-за хмар з’явився місяць. Дерев застигли в чародійній видноті, і Людмила намовила Антона походити між ними, поки видно, і попрощатися з рідною землею. Гуляли часиночку; місяць заходив, і вони спізналися: домовлені люди, що повинні були провести через кордонну смугу, десь зникли.

Почасти спричинником пізнішої невдачі був мізерний старигайчик; на нього всі дивилися, як на руїну з генеральськими еполетами і жовтими бакенбардами. Колись бравий начальник, потім “кімнатний генерал”, пан Скворцов ходив на бали та бенкети, найжено посувався по паркету. В будуарних кутках залицявся до вдовичок і дарував їм заграничні гральні карти з кумедними королями та валетами. Після втечі Людмили і Антона виявив поліцейний сприт, бо мав свою пайку зацікавленості в біографії дівчини: хотів одружити з нею, єдиною спадкоємницею маєтків, — свого племінника, кавалериста і веселія серед горільчаних побратимів.

Скандал затушували. Назовні відносини між усіма zostалися, як були; тільки Людмилу деякий час тримали в найдальшому маєтку. Наприкінці літа вона знову з’явилася з матір’ю на скромній приватній вечірці.

Через посередництво її подруги, курсистки, що читала книжки на соціальні теми, пощастило zalюбленим зустрітисся на поляні підгородного лісу.

Взявшись за руки, ходили між кленами, що беззвучно ронили гострокутно-півзірчастий лист. Сідали на пеньках; розмовляли; було так ясно на душі, хоч небосхил над горою, за цегельними заводами, запинала крилата синя хмара.

Пішли на поляну з останньою зеленою травою: там вгорі молоді дубки простирали гілля, і в головах глід червонів рясними плодами.

В небі була лазурна непорушність, ніби його створено і сказано: світисся над радістю тіла, як і радістю духа, бо законні вони, якщо від любови — провісниці шлюбу.

Людмила і її коханий помінялись перснями. Коли виходили стежкою з поляни, Людмила спиралася йому на руку, щоки її палали, а скроні були вогні.

Обнявши його востаннє, пішла повільно, повільно, мов би прислухаючись до відгомону, що бринів на серці, до голосу, який вішував, чого їй ждати.

Через два тижні Людмила і Антон побачилися знову; то було на зібранні в красназавчому товаристві. Реферат про розкопани на місці княжого замку робив приїжджий археолог, незграбний милий голомозко з клинастою бородою. Хлопчаки з усіх околиць, зустрічаючи його на вулиці віддавали знахідки — від орнаментованого череп'я до мушкетних куль включно. Він сердечно дякував, плуганився додому з відтягнутими кишнями.

Послухати знаменитість зібралася місцева сметанка; археолог довго м'явся і поглядав на двері, — присутні повертали туди голови і пошепки висловлювали здогади про очікувану особу: без неї доповідач не бажав починати.

Зрештою, з'явився високий дід у чорному: одягнутий без того, щоб сторонні погляди затримувалися на гарній подробиці туалету; акуратно виголений, з бородою, обстриженою в сніжний прямокутник. Ішов, спираючись на трость. Величавий у простоті, з манерами стриманими, без найменшої афектації; кожний жест — природний і скромний. Никандр Севастьянович належав до вимираючих, мов мамути, академічних подвижників.

Син, сидівши десь у куточку, недалеко від шибок, повів очима на батька, тоді на पनिшклу залу і тихенько посміхнувся: нехай хоч роз побачать старого в іншому світлі; ато звикли глузувати з босого в лихенькій сорочці та пасічницьких штанах.

Освітившись найщирішою радістю, археолог загудів і пішов назустріч Никандрові Севастьяновичу: стиснув руку обома своїми волохатими граблями. Повів до крісла, що стояло біля самої кафедри; негайно розпочав реферат.

По скінченні, юнак чекав хвилини — переглянутися з Людмилою.

Того ж дня вона призналася батькам: потай, в громадянському вільному шлюбі, стала дружиною, кого покохала. В домі зчинилась буря. Родина виїхала в найдавший маєток; обставилась управителями, лісниками, сторожами, що носили мисливські рушниці, водили собак і заваждали спати калаталками.

Приятелі добули для Антона револьвер і заявили: готові добитися перемоги любови над несправедливістю; почалася облога маєтку.

Але вже — надто пізно; Людмила занедужала від нервового терпіння; з'явилися ознаки божевілля. Її відвезли в психіатричну клініку; нещасна мучилася, різала собі руки, пробувала кинутися в вікно, і скоро там відійшла в світ, відкіля немає вороття. Від Антона її смерть потаїли.

Вночі він прийшов до маєтку, переліз через паркан і постріляв собак, що, поспукувані з ланцюгів, гасали навкруг. Коли ж два сторожі обаранили його, кинув одного за куші і подряпав йому руку, а другого звалив на землю. Чотири змінні вартові, що спали в сараї, за садом, вибігли на гвалт і зв'язали бешкетника. На дрожках відправили в місто: там він тиждень посидів під замком.

Знайомі, коли зустрічалися, дивилися набік і твердо запевняли: Людмила тепер за кордоном, на курорті: на якому? — невідомо, бо родина адресу втаїла.

Він виїхав за кордон, нашвидку попрощавшись із батьками. В декількох курортних місцях йому казали: справді, тут недавно лікувалася вродлива чужинка, що приїжджала з матір'ю. В східно-німецькому городку з цілющими джерелами, його сповістили про смерть якоїсь заграничної пацієнтки. Відмовився їхати додому, хоч батьки наполегливо кликали; тужили за ним; аж телеграма про нездужання старого змусила поспішити на батьківщину.

✱

Останні слова до сина, проказані півчутним шепотом були:
— Пам'ятай про Патерик! — сам збирався писати...

Часописи вийшли з портретами Никандра Севастьяновича в чорних рамках, з некрологами і спогадами колег: про небіжчика. Справлено урочисті похорони; прибули дехто з приклонників покійного і чимало старців, що вдень сиділи під церквами або на базарах, а вночі тулилися в неуявимих життєвих норах та халабудах, чи просто під тинами.

Зібралися до труни свого приятеля; склали процесію з бідацькою обідраністю; було враження: найнужденніші і найбезталанніші

зійшлися оплакувати свого проводиря. Були ченці в охайній чорній одежі, з строгим виразом на прозорих обличчях, і ремісники, військові, діди з хуторців, міщани, — відчували, що втратили того, хто був їхньою совістю.

Антон ніби занімів; підтримував під руку матір: вона весь час закривала обличчя долонями, і крізь них біліла хусточка. Стояв блідий, з розгубленими думками, з невидючим зором. Після похорону мати говорила йому:

— Кожному доля дана від неба; що призначено, повинно статися.

Прожила недовго; посвітилося тихо її життя і згасло.

Поховали її поряд з чоловіком, у затишному кутку, обведеному залізною огорожою. Тоді юнак вибився з колії: побрів, хто-зна куди.

Спав на траві — за містом або в городському парку, був неголений і обшарпаний. При зустрічі з знайомими мовчки дивився крізь них, зненацька, зовсім несподівано і недоречі сказавши декілька слів, відходив своєю дорогою, гнаний відчуттям провини в Людмиліній смерті.

Приїхали з Києва два сивуваті; обидва в однакових окулярах, і подібні натурами, з різницею, що в першого вуса були, приблизно, десять років тому чисто русяві, в другого чисто чорні; а кругласті підборіддя схожі в обох, як дві краплі води. Обидва мужі — з накрохмаленими до сліпучости комірцями та манжетами. Зловили його на вулиці; жадливо накричали, мов би він заподіяв злочин. Звелили скласти батькові рукописи в чемодан і попроварили на вокзал.

Дома одягли, як слід, і віддали під догляд своїх дружин, двох жалісливих дам. Через деякий час тицьнули в руки акт: вони, друзі покійного, зобов'язуються опублікувати його праці, при чому гонорар за видання повинен піти на освіту його сина. Один вусатий, колишній брюнет, зостався в Києві, а другий, колишній русявець, повіз юнака в Дерпт і наказав записатися на зимовий семестр; зоставив його у своїх знайомих, у невеличкій кімнатці, на другому поверсі.

Строго наказавши: мовляв, треба пам'ятати, якого він батька син, і що належить робити доброму студентові, вусатий кинув: “до побачення!” — і зник.

Вістки про життя молодика з того часу стали рідко надходити; відомо: він переїхав у Париж — студіювати філософію, а звідти у Відень, де взявся до славістики. Скінчивши курс, вернувся додому, якраз — попасти на війну, що тоді вибухнула, і відслужити роки на фронті, в кіннотчиках і в піхоті. З початком революційної хуртовини забрів до якогось села на Полтавщині і зробив дивовижну спробу побудувати “ідеальну громаду” на утопічний взірць. Справа йшла досить непогано, аж поки комісари з рязанської губернії поклали край реформаторській діяльності Антона Никандровича. Диктаторський комунізм північного взірця розтопав на корені зародок новітнього ладу, який, на думку його ініціатора, мав розцвісти в майбутньому на Україні, на основі синтезу християнського кодексу і етичних та побутових норм українського села. Бо воно споконвіку мріяло про соціальну справедливість і свободу, родинну злагоду і вільний від визиску труд серед вишневого миру. Вирвавшись від комісарів, Антон Никандрович подався в “сковородинські мандри” по Україні: говорили, ніби хтось бачив його в монастирі, як послушника.

Згодом учителював у місті, звідки походила його мати; викладав історію української літератури в “трудовій школі”, створеній на місці гімназії. З школи перейшов, як лектор, на педагогічні курси, що перетворилися в Педтехнікум, потім в ІНО /Інститут Народної Освіти/.

Після трагедії 1932-34 років він зник; з'явився через довгий час маючи зовнішній вигляд, як всі з “неісходимої” сніжності підполяря. Переселився на козачий південь.

Дякуючи старим знайомим, урятувалася частина батьківської бібліотеки: разом з його власними придбаннями, становила цілу скарбницю для дослідника. З книжками було тісно в маленькій кімнаті — на першому поверсі, де жив спочатку. Злодії ласилися на уявні багатства, складені в його великому ящику: настирливо добилися в квартиру.

Людмилині перстень передали лікарі, батькові приятелі.

Він переїхав на нову квартиру: в ній застаємо його напередодні події, вирішальної в його особистому житті, так само, як і в житті сучасного світу: події 22-го червня 1941 року, коли війна при ранішньому світлі вдерлася в загорьовану українську хату.

ЗЕМЛЯ БЕЗПАРТІЙНОГО

Якби пішов у церкву молитися, і його там побачили, був би негайно звільнений з посади і обвинувачений: як ідеаліст, як реакціонер, як грішник супроти “найпрогресивнішого” вчення про потребу класової людоненависти, — і був би знов кудись неблизько відпроваджений. Тому дбайливо, мов золоті персні, оберігав таємницю свого потягу до надземного, вічного; щоночі перед сном прошіптував, без побожності, тільки в милому спомині, слова молитви, що навчала мати: в його дитячі роки.

Деякі студенти здогадувалися про таємницю; сміючись, оповідали, ніби він звечора клав навхрест дві дровинки на порозі, як охорону від нечистої сили, а приймав їх при світанковому світлі.

У модерному розборі Патерика вбачав мету життя: виконував непослабно весь час по закінченні університету, за винятком років, коли нещасні причини спиняли дослід. Працюючи над стародруками, склав навіть особливу конструкцію фотоапарату: здобувати найвиразніші побільшення з текстів.

Чернетка монографії заповнювала верхню шухлядку стола під правою рукою: виростаючи день у день. Одночасно тека з шнурками, хоронена в різнокольоровій купі на ящику, розпухала від побіжних нотаток: там клалися розмисли над сучасністю, з оцінками історичних подій, і зауваги про окремі пам'ятники стародавнього письменства: — мережчасто пописані аркуші спроваджувалися в збірник.

Остання заміта довго бриніла в пам'яті Антона Никандровича: — “коли стаємо кращими...”

Глянув на чотири будильники, що перебували перед ним, як повбивані орлами черепахи, в різних станах. Один перекинуто на животик, на 45°, і оберто на порожню коробочку з-під сірників, поставлену сторчма, бо тільки так міг цокати і з приблизною вірогідністю показувати час; другий обернено догори ніжками, з боків підперто двома консервними бляшанками, повними цвяхів, а ззаду книжками: підтримували його під спинку в невеликому відхилі; третій, покладений набік, — трішки наклонявся і на спинку, і на голівку одночасно; четвертий лежав горілиць, при малому піднесенні дзвінної голівки.

Стани будильників були дослідно знайдені і пильно бережені, бо при найменшому відступі, числення часу спинялось, і господар стояв заблуканий серед найважливішого виміру своїх днів.

Якби знав, поглядаючи на вередливі хронометри-каліки: несподівано прозора тканина часу збурилась на кордоні Сходу і Заходу! — відтоді його кульгаві годинники, і навіть найдосконаліші: електричні, в обсерваторіях, перестануть фіксувати її рівномірну течію, а почнуть відзначати імпети і торнади часу, повного пожеж і масових убивств.

Остання записана думка поволі відбриніла в пам'яті Антона Никандровича, — позгасла вона, замість неї, спалахнула друга, — зовсім гірка думка; він занотував: "Для Маркса, хто не міг на органічному українському ґрунті знайти маси безсвятних, боговорожих пролетарів, пристроєних до теорії соціального люциферизму, українці — неісторична нація, хоч, за Київських віків, роля її в східній Європі була в історичному значенні вирішальною.

І для демоніякального Гітлера українці — непридатні до історіотворчого процесу, хоч їхня могутня княжа держава, з височезною християнською духовністю, існувала задовго до виникнення його Райху. Фюрерові примарився його едем на Україні, прикроений до тисячолітньої гегемонії, ради якої він перекреслив чисто всі поняття про справедливість, совість, людяність. Згідно з обома всесвітніми планами, українці мали б бути здесятковані, зденаціоналізовані, змуравлизовані, словом у різнопроклятому роді "зовані" і також зубожнені, знебожені, зневітчизнені, а їхня земля забрана".

З болісною нервовістю сідав стариган до роботи: в ній огірченість його знаходило вихід. Записує: "... Хто подумав би, що я "контреволюціонер", зробив би помилку; бо я мислю, як батько мій, мати, родичі, звичайними "нереволуційними" категоріями. Маю відразу до насильства в усіх формах, а насильство з кров'ю, — навіть в ім'я соціального едему, вважаю за розбій, бо знаю: замість взірця, породжує тиранію кримінальності.

Гадаю: першою метою держави повинен бути добробут населення; а що в дійсності? — найгірша всенародна біда. Світогляд, який відповідає моєму почуттю і думанню — це, умовно називаючи, "інтегралізм", побудований на одвічних поняттях: людина, душа, народ, свобода, справедливість, правда, добро, мир, — на одвічних поняттях, що повинні після столітнього звуження і викривлення в рамках класовостей, диктатур, партійних програм, в політичних "лініях", "організаціях", "конференціях", "кампаніях" тощо, знову відродити свою життьовість і повний зміст, і лягти в основу громадського порядку.

Поглядом я відсторонююсь від націоналізму, особливо — консервативного; бо прагну гармонійного узгодження всесвітнянського гуманізму: на основі євангельських істин, — з принципом вільного і всебічного розвитку фізичних та духовних спроможностей кожного окремого народу, як вільної державної нації.

Уявляю так — обидва процеси: поступ міжнародного життя до його єдності, до його зосередження, як всесвітньої спілки, і одночасно розвиток кожнонаціонального суверенно-державного організму в розвіт всіх його сил, творять собою пов'язані один з одним рівнобіжні напрямки, мов залізничні рельси. "Єдиний світ" повинен мати свою структуру, не схожу на курчат, накритих решетом".

ДУШЕВНИЙ “КРАЄВИД”

На серці було повно тривоги за майбутній стан: передчував, мов птах грозу з блискавицями, — катастрофу: в ній, крім сел та міст, обернеться в руїну також сфера морального життя.

Дослідження старовинного тексту ввійшло в фазу, коли, без компромісу: супроти своєї совісти, опинився перед необхідністю якось зв'язати кінцеві результати з “зеленим деревом життя”, поточними подіями і народними сподіваннями.

“... Я повторно відтворюю собі в уяві: як печерські подвижники викопували свої перші келії, посвячували життя Богові, людині, народові, відкрившись від усього на світі, нездужаючи під землею від сирости, надмірної праці, недоїдання, і недосипаючи; як в несамо-витому напруженні волі, з вірою в милосердного Творця неба і землі, виробляли основи морального життя, щодня-щочоночі наближаючись до первоосновних істин духовного світу і даючи незрівняний приклад самопожертви. Від цієї картини і до апокаліптичного лиха, що побиває народ сьогодні, думка моя раз у раз проходить тяжку дорогу. Новітня концепція повинна спиратися всією побудовою таки на наріжні камені істин, стверджених подвижниками в Свято-Київських печерах. Чернецьку форму шукання вважаю хоч і героїчною, а непридатною в сучасних обставинах. Сковорода, на мій погляд, мав рацію, перевівши шукання в інший план: подвижництва серед самого життя, однак без того, щоб датися світові в руки.

Якщо спіткає кого-небудь у дорозі: хвороба, скрута, голод, холод, — перші стрічні дядьки та тітки візьмуться помагати, так само, як милосердний самаритянин. У західній країні села мають високі здобутки цивілізації; наші села бідні ними, — а одно багатство від неба мають: близько підійшли до вчення Спасителя в чистосердечності своїй. Зберігають великий скарб і не знають самі, який великий; здійснюючи в щоденному житті філософію серця, будують передумови до морального оновлення. І дивуються — не розуміють: чого треба невгамовним сусідам, чого пруться, божевільні з огнем і мечем? — по якому праву і закону віднімають волю і землю? Не

розуміють наші села кривавої жадоби неситих сусідів, — не розуміють, бо в біді своїй виробили за довгі століття християнський вірець життя. Потвердили його живими прикладами, перетворили в дійсність і закріпили працею, подвигами, милосердям: супроти проявів лютої, нелюдської жорстокости також серед своїх земляків, мов збезумілих. Безсмертні вчителі-подвижники стояли біля колиски народного духа; виховали серце.

Крім добрости, мирности, милосердя, вдихнули йому здатність обстоювати віру. Навчаючися за підручною книгою житій, народ був змушений оборонятися від напасників, від орд, павуків кровопивних, від королев'ят загребуших, і які були діла його — вічно дзвенітимуть кобзи поемами про славу лицарів-братчиків. Воювали з безмежною хоробрістю, бо знали обов'язок: обороняти народ від мучителів. Одежа, яку носили, в празник, без шолома, без панцера, — барвіста і святкова: ніби служки в храмі стояли перед брамою Небесного Царя: готувалися на подвиг, коли орда і шляхта рвалися в українські села.

Бачу тепер, чому батько заповів мені досліджувати Патерик: колективний твір людей, що заховували в пам'яті події з життя подвижників, — весь виник, як дзеркало входження євангельського вірця етики — в глибини народні, підготовані для нього, ніби добрий ґрунт для зерна".

Стариган сховав запис, цілковито нерозбірливий, під спинку старогрецького словника.

Атмосфера житій заповнювала з помноженою силою, і він якось непомітно сам почав ставитися до всієї зовнішности, як печерський чернець. Звик до крайнього самообмеження в побутових потребах і зосереджувався думками на справах духовности передусім. Стежив, хто з осіб, відомих йому, потребує допомоги і тихо ставав на послуги.

Спосіб підтримки вдосконалив, як обчислений метод, аби досягнути непомітності. Коли в студентки Зінченко захворіла мати і платити лікареві було нічим, навіть харчування недужої ніяк було поліпшити на дрібну стипендію, — Антон Никандрович з поспішною дипломатичністю перепровадив, через члена профкому, ніби "одноразову субсидію" від професійної організації. Студент-випус-

кник Довгань мав запалення легенів і йому, zagrożеному сухотами, неодмінно треба було поїхати на курорт в горах, на морському побережжі. А коштів на “путівку” — жодних, і всі місця, що їх дано для студентів, розподілені. Тоді стариган сплів, як павук, сіточку біля ради фізичної культури і через шахову секцію, в турнірах якої студент брав участь, домігся відрядження його до надмор’я, внісши належну суму.

В дрібному блокноті уклав реєстр крайніх нужд молодих людей і діяв згідно з ним.

Коли хтось із колег питався про потрібні видання, то був назавтра чи того ж самого дня ввечорі здивований: у коридорі хтось ворухився і обережно стукав. Відчинивши двері, господар казав: “— Можна!” — і тоді просувалася голова старигана разом з руками, на яких лежало дві-три книги, а з під вусів виходив шепіт: — “Прощу пробачити! Я дещо розшукав, — як вам потрібно, возьміть. Спокійної ночі!”

Голова раптом зникала, ніби належала приви́дові.

Приносив книги, хоч би там був дощ, грім, сніг, туман, морок; якщо і потому з’являвся перед дверима, то подавав каталоги: там червоними і синіми птичками відзначились розшукувані видання.

Додавав адреси дальніх бібліотек, звідки, через міжгородній абонемент, замовлені речі прийдуть через два-три тижні.

В скрутний час, коли видано наказ про платню за навчання в вищій школі і врізано студентські стипендії, Антон Никандрович підрядився читати величезні курси на сесії заочного сектору. Читав щодня по вісім і десять годин, аби заробити потрібні гроші: на “фонд”. Навіть його багатирська витривалість почала спадати, — він худнув, темнів щоками, очі йому робилися глибокі і якісь аж сіросиві. І ходив згорбившись дужче, ніж звичайно. Таки витримав: дочитав курси до кінця, а після того пролежав з тиждень, гостро відчуваючи надхідну серцеву недугу: мабуть, призначену колись обірвати нитку його життя; вийшов у світ, повеселішавши і випроставшись.

Їв дешеві обіди в третьосортному ресторанчику, а в місяці крайньої ощадности — в студентській їдальні: в залі, повній гамору,

паровитій, як лазня, серед такої тісноти, що іноді доводилося стоячи сьорбати гарячу юшку.

Студенти, ідучи до нього на іспит, готувалися, як слід; одна причина, що соромно “їсти мило” (затруднятися в мові: з незначитаности), а друга значно поважніша: екзамінатор питався безконечно довго і страшенно докладно, чергував запитання з викладами, аж поки найнепідготованіший приходив до прикрого висновку: обов’язкових відомостей неможливо позбутись, — треба йти додому і побрати їх в повному обсязі програми.

Першими місяцями новачки підсміхалися з “Антонія Печерського”, як його прозвали; потім на зміну доброзичливій іронії приходила повага.

Під час матеріальної скрути до нього йшли позичати гроші студенти і також колеги, і ніколи нікому не відмовляв, хіба що, маючи мало в кишені, не міг постачити потрібного. Нікому не нагадував про борги; а все ж, рано чи пізно, майже всі сплачували їх.

З ним було весело працювати в садовому колгоспі, куди часто посилали студентів і професорів збирати сливи, груші, яблука.

Стояв серед високої трави, мружачися: в зливі сєєва, коли на верхівках дерев молоді колеги і студенти поралися з соковитими грушами. Збирали у невеликі корзини, а злізши наниз, висипали здобуток у широкі: плетені з лози, з двома півкруглими ручками на обводі. Коли такі корзини, повні овочів, носили до збірного місця, то, на диво, Антон Никандрович легенько, наче граючись, ніс за одну ручку, коли при другій напиналося двоє молодців.

Питали його: звідки витривалість? — і він казав:

— Я старий кінь; звук носити хомут...

Нечасто виказував гумор; здебільшого — ніби від чогось знічувався, що незмірною вагою згинало його плечі, і мов аж задихався від важкого тиску атмосфери — не тієї голубої, високої і ясної, що вгорі, а другої: невидимої, в його передчуттях притіненої хмарию.

ДУЕЛЬ КАРПА МАРКУРОВИЧА І СЕРПОКРИЛА

Недалеко від двору Маріямни, назустріч Серпокрилові, голова профорганізації з трагічною розбитістю шкутильгав після признання в любові; костюм іржавого кольору звисав безнадійними згортками.

— Кди йдеш? — деренчливим баском спитався в рудого.

— Просвіжуюсь.

— Гаразд! — прогулюйся; корисно. Я завжди казав на пленарних засіданнях: члени колективу повинні дбати про здоров'я. Свої слова підтверджую практикою; вертаюся з променадю на лоні природи. Приємно: птички, цвіточки, — більшовик уміє цінити красу.

— А мені здалося, ти з жіночого дворику вийшов.

Хімік випитливо глянув на Серпокрила; промовчав.

— Признайся! — з прихованим роздраженням, удаючи смішлого повірника, настоював бібліотекар.

— Хитрий, — байдужно бурмотів Карп Маркурович: — сам між дівчатами ласує, як кіт між горшками з сметаною, а спитай його, — ні пари з уст. Признайся йому...

Мовчки дійшли до трамвайної зупинки. Їм би негайно попроситися, і — на різні сторони; ні, мов зв'язані адовою ниткою, держались один одного; насурмлений профспілковий чин і його прихований суперник.

Як висіли з трамваю і рушили до службового дворища, Бісмурчак поцікавився:

— Чи йдуть розмови про війну? Тепер ворожі елементи порозпускали язички.

— Чхати я хотів на розмови! — з несподіваною лютістю випалив рудий.

— О! ти он як; гм; забуваєш: ти член професійної організації. Я, як голова місцевого комітету, маю право цікавитися настроями в колективі. Бачу, прийдеться сповідати Серпокрила.

Ніби з прив'язі зірвавшись, колишній поброда, свистів, як на флейті, і розчепіриними пальцями обох рук, поставленими в продовження носа, загравав дрібно та весело:

— Ось відповідь!

Профкомець потемнів, скільки зміг бронзовими вилицями, і думав, як однією фразою погромити збунтованого члена профспілки.

— Май на увазі, — зловісно забряжчав він крізь зуби. — За тобою водяться анархічні штучки; ти в нас на обліку. Вміємо приборкувати більших птиць, ніж ти! Гляди: доплигаєшся.

— Лякай, лякай! Бачили таких, — відгризнувся Серпокрил.

— Хіба я лякаю? Всім відомо, я веду профспілкову роботу без заляку; тільки ідейного перевиховую.

Після заяви, проказаної високоторжественним голосом, Серпокрил задовольнився: властиво — відступ “убийбоги”; сам боїться, кривий пес, розмови про залякування, бо були грішки. Однак, що потім він мститиметься, Серпокрил знав напевно. Грець з ним! Скоро війна.

З тяжчою мовчанкою, ніж до трамваю, йшли проз фасад загальнофакультетського будинку; в обох не було охоти заходити в парадні двері: ніби змовившись, проминули їх і спинились коло відчиненої брами в широкий двір.

Знов веселий біс загравав Серпокрилові в нервах, — вистроїти поважну міну і сказати:

— Багато говорять про війну з Німеччиною. Спростування ТАССу відносно переквартирування військ, як сам знаєш, пояснюють навпаки: раз заперечено, значить, правда; війська йдуть до кордону.

— Тепер видно, ти можеш відчувати нормальний підхід керівника профорганізації до свідомого члена. Цікаво, отже — пояснюють навпаки... А хто?

— На жаль, я забув. Це було в гурті під час перерви.

— Ну, так же не можна! — докоряє Карп Маркурович.

— Я не скінчив; було в гурті осик на площі, — стоять вони і: шу-шу-шу, війська наближаються, скоро буде війна... Побий мене грім, так було!

— Блазень! — стукнув Карп Маркурович ціпком.

— Ні, я був тоді п'яний і мені так почулося: так, ніби ми перед тим випили з тобою в “Празі”.

— Чого ти кричиш? — оглянувся промовець на студентів, що спішили мимо: — ходім у двір!

Помандрували до горба за високими дубами, де, як свідчить передання, перші запорожці відбули одну з своїх урочистостей. Внизу, в колишньому річному рукаві, що тепер висох, не було раків; з цим ніяк не могли примиритися чубаті вояки, аматори “живої води” і звичної закуски. Кінні висланці в скорому часі вернулися з наловленими в рідних водах раками, і зразу ж після цього відбулося освячення новоприбулої живності. При широкому зібранні війовничих поселенців раки полізли в свою стихію.

Голова профорганізації та бібліотекар примістилися нагорі, на невеличкій сосновій лавці, напроти ящиків з вівцями, козами, кроликами й іншими тваринами, вкритими шерстю.

На історичний горб перенесено з зоологічного кабінету колекцію живих істот: з ними доцент Колтунов відбував цікаві експерименти. Винаходив бальзам, що від нього шерсть на тваринах повинна була виростати втричі скоріше, ніж досі. Для цього вистригав нещасним козам і вівцям боки і мазав сумішами найрізноманітніших речовин, від керосину до гірчиці включно. Прив'язані за передні й задні ноги, істоти корчилились, ревіли, мекали, пищали, і зоологічний відділ обертався в терен плачевного звірячого концерту. Посередині, в клітці з дротяними стінками, стояв на столі головний тортурований — великий баран, біля якого Колтунов давав відповідні пояснення високому начальству. Боки многотраждальної істоти були подібні до левади, на якій господар викошує траву окремими латками, в певній послідовності. Невідомо, чи то шкура тварини відмовлялася дати посилений ріст шерsti для соціалізму, чи бальзам доцента справляв недостатній вплив, — але так вийшло: гроші асигновані для науководослідної роботи розтанули, мов дим, в той час, як шерсть на барані уперто продовжувала рости старими капіталістичними темпами. Зразу ж після пропаду грошей, призначених на дослід, винахідник бальзаму переїхав у Середню Азію, шукаючи менш неслухняних тварин. Ящики з зоологічного кабінету опини-

лися на історичному горбі, на свіжому повітрі, під доглядом одного технічного службовця, що мав безпосередні зв'язки з їдальнею.

Серпокрил спинив свій погляд на білому кроликові, що врятувавшись від Колтунова, ловив крізь решітку високу зелень і ритмічно, невловимо швидко жував її; вусики його тремтіли, як промені. Перевівши очі на експериментального барана, Серпокрил дав своїм думкам теоретичний напрямок.

— Поясни мені, будь ласка, які переваги біологічного характеру будуть у безкласовому суспільстві?

— Важливі, — сказав Бісмурчак і зробив надзвичайно змістовну міну.

— Конкретно, які? — допитується Серпокрил; — я люблю розв'язувати питання на прикладах. Скажім, чи виграють на революційній зміні суспільства — баран, кролик, козел, заєць, ховрах та інші? — себто, вся збірнота живих тварин, що разом з нами населяє планету.

— Безперечно, виграє! — сказав Карп Маркурович.

Серпокрил чемно і делікатно вклонився:

— Я задоволений; хоч звичайно, хотів би почути детальніші пояснення: в моїх очах ти — глибокий знавець природничих наук.

— Маєш рацію, — і я зобов'язаний такі пояснення дати. Почну з твердження: революція, усунувши окови з виробничих сил суспільства, одночасно розкріпачує також біологічні можливості розвитку, заключені в окремій людині і в цілому людстві. Диктатура пролетаріату допомагає пробудити і вдосконалити біологічні сили, що були зв'язані відносинами загниваючого буржуазного суспільства. Тому в нас тропічні рослини пишно розцвітають на полярному крузі.

Карп Маркурович говорив з такою високою переконливістю, що кролик перестав жувати бур'янину і дивився на голову профспілки, як зачарований. Особливо уважно поставився головний об'єкт Колтунова — стояв струнко; його роги закручені, як велетенські стружки чорного дерева, торкалися дротяної сітки своїми передніми краями, а покриті вогкістю очі розчулено дивилися на рот профкомівця. Серпокрил сприйняв промову своєрідно:

— Звичайно! — скрикнув він, — навіщо тим рослинам цвісти на підтропічному крузі? То не штука: побудовано чортову силу транспорту і, наприклад, хтось літаками привіз банани далеко за Новосибірськ! Ні, ти потрудись до останнього подиху на п'ятдесятиградусному морозі, і хоч би то коштувало мільйони рублів і сотні тисяч смертей, а таки добийся свого! — приневолю банани вродити на кризі. От що значить: людина — володар природи. Надхненна картина! Так, я розумію, диктатура пролетаріату створить чудеса з біологічними силами. Але тут один сумнів...

— Кажі; я бачу, що ти здібний сприймати діалектичні ідеї в природознавстві.

— Здібний. Так от: робітники заграничні мають інший погляд на природу; люблять, так би мовити, традиційну доцільність. Як їх переконаєш, коли вони скажуть: вигідніше довозити тропічні овочі на північ, ніж марно витрачатися під морозами.

— О, робіться просто! Ми зуміємо переконати.

Кролик почав хутко жувати зелень, — ніби його хата з краю; а баран погасив поблиск в очах і трішки відійшов від сітки в глибині ущика. Серпокрил перемінив тему:

— Буде суперництво з-за жінок чи ні?

— Як виняток!

— Припустимо, — викладає Серпокрил з грайливістю в голосі, — ми з тобою закохалися в гарненьку вчительку.

Співбесідника пересмикнуло в лицевих м'язах, під сіробронзовістю; в зелених очах замиготіли іскорки.

Серпокрил, помовчавши трохи, продовжив:

— Що робити, коли наша любов дужча за нас, а вчителька сказала: "самі вирішіть, кому я мушу належати!"

— Ти взагалі говориш, чи окремо?

— Взагалі. А, наприклад, ти сказав їй, що розводишся з жінкою і, як вільна людина, пропонуєш їй...

— Мені ввижається, ти десь під вікном підслухував! — цідить крізь крицеві й золоті зуби хімік.

— Неймовірно! — заперечив Серпокрил, — ти ж не міг говорити такого свинства.

Карп Маркурович промовив: “Хм” і пригладив свій безколірний чуб над вухом. Серпокрил повів далі:

— Отже, я жду пояснення: як бути в такому випадку?

— Як хочеш знати, рішення залежить від суспільно-політичного становища: цінніший у революційній перебудові життя, має перевагу, — так розв’язується питання, з погляду радянської етики. Менш цінний претендент, якщо свідомий громадянин, повинен відійти з дороги.

— Трохи неясно, — вголос роздумує Серпокрил; — шлюб становить справу, в якій, здається, біологічна сторона багато вирішує. Якщо, скажімо, з суперників один здоровий, а другий — каліка, то повинен сам знати...

— Помилка! Перебільшення біологічного елементу за рахунок соціального: ворожа теорія! — різко сказав Бісмурчак.

Серпокрил обурився:

— Ти зразу пришиваєш гріх.

— Ні, — офіційно спростовую: за весь час праці в профорганізації я уникав того і буду уникати.

— Прекрасно! Хіба я заперечую, що ти зразковий профробітник?

— Ну, то не сердься, промимрив Карп Маркурович, і зморшки на чолі, що безпосередньо переходило в півлисину, рівно розгладилися.

— Що, робити — питає роздумливо Серпокрил, — якби вчителька заявила: “вирішіть суперечку на дуелі, — я належатиму переможцеві”.

— Дуель? Дворянський пережиток: нам чужий!

— Скажи відверто: боїшся, що я переможу, і вчителька мені дістанеться. Напевно, я з нею одружуся. Вона мешкає в дворику, з якого ти вийшов.

— Так?! — розгнівано гукнув Бісмурчак, — і думку викинь з голови! Я тобі кажу: вона — моя.

Він схопився з лавки; заворушив ціпком. Серпокрил і собі підвівся; проспівав, як звичайний волоцюга:

— “Подаремну...”

Сперечник стримувався, скільки міг, а відновивши в пам'яті наступні слова пісні, вибухнув в обличчя рудому:

— Сам додому йолопом підеш!

— Чого хвилюєшся? — удав Серпокрил здивованого і, відійшовши до краю горба, виломив з куща товстий прут. Вернувся до Бісмурчака:

— Захищайся!

— Так ти он як?! — скрикнув профкомівець, — я тобі покажу!

Він махнув ціпком, ціляючи в голову суперника, але той перейняв удар своєю гнучкою зброєю: одвів ціпок наниз, і справив випад на свого ворога. Прикрасилась би півлисиною хіміка сизою гулею, якби він вчасно не відхилився, — ломачина вдарила його в плече. Тоді, розлючений без меж, керівник профорганізації посипав ударами, а Серпокрил відскочив назад і, вибравши слухний мент, різнув противника по шиї. Свіжа смуга відзначилась на шкірі Карпа Маркуровича і болем змусила його до обережності. Відступаючи в напрямку до барана, потерпілий раз у раз описував кола в повітрі своєю важкою палицею з гумовим наконечником. Тяжко дихав і збирав зусилля для нищівного удару, навіть перестав описувати кола і тільки швидко водив ціпком направо і наліво, тримаючи противника на повній віддалі. Зосередивши всю свою злість і силу, Бісмурчак намірився різнути дужим ударом в живіт проклятого Серпокрила, а несподівано, в вирішальну мить баран, до якого профробітник непомітно впритул наблизився, штовхнув його рогами з-заду крізь хитливу дротяну сітку, — і напад не відбувся. Всилу вдержався на ногах Карп Маркурович, так підступно відкинутий від ящика. Фіялкова сорочка бібліотекаря заступила обрій і грізно нависла в голубій височині караюча ломачина... нависла і — спинилася.

— Ей, ви! — донісся знайомий голос, що відразу вселяв послух в серця.

Обернувшись до голосу, Бісмурчак і Серпокрил склали приємні вирази на обличчях; аби задекорувати справжній характер заняття, вони на додаток спортивно пофехтували декілька секунд і потім привітали піднятими правицями особу, що дивилася з розчиненого вікна.

— Фіз-культ-ура! — бадьоро викрикнув Бісмурчак.

— Ура! — додав Серпокрил.

— Це інша справа; молодці, — відповів з вікна товариш Тімурленков: — зрештою, зайнялися фізичними вправами. Дуже добре! А мені здалося, що ви б'єтесь.

— Як?! — скрикнув профкомівець, — чи ми такий відсталий елемент?

Тімурленков благосклонно посміхнувся; два члени профспілки стояли на горбі, віддаля — напроти нього: з випростаним виглядом людей, що підготувалися здати іспит фізичної вправності на значок ГТО ("готовий до труда і оборони"). Споглядали образ секретаря парторганізації, товариша Тімурленкова, величного в френчі напіввійськового крою, кольору "хакі". Бюст, і вузькоока голова з пергаментною шкірою яскраво виділялися під сонцем — з чорного прямокутника: розкритого вікна. Почуття відданости, що виразилося двома профспілковими фігурами на горбі, набрало гіпнотичної сили і передалося навіть іншим живим істотам: кролик підняв довжелезні вуха і перестав тремтіти променистими вусиками; ховрахи стали на задні лапки; баран прибрав парадну позу з копитцями, поставленими тісно; тільки вівці в безмежній скромності своїй опустили на карі очі — густі та довгі вії, білі, як пух на кульбабах.

ПЕРЕСТУПЛЕНИЙ КОРДОН

Глядячи на Карпа Маркуровича: неквітучого вигляду, в середніх літах, трудно уявити, якою полум'яністю накупіла в ньому жадоба: перемінити цілком весь докучний побут — на високу празничність, набагато незалежну від громадських програм і своїх профкомівських обов'язків. Йому: під постійними випарами від сорокаградусної, аж в стані якоїсь безперервної гарячковости, поставляється, мов на кону столичного театру, захоплюючи візія радісної обнови. Він, ніби прокинувся з осоружного, мертвотно обридливого сну, відбутого в течії щоденности, з її нудотою домашньою, що

прибивала єство, мов їдуча порохнява — гіпсовий бюст клиноборідкового вождя: “лисачка” в коридорі біля кабінету. Відтерпівши скутність, аж до кісток, — враз відчує: він звільнений! Вирветься з залізної сітки незносного нещастя, аби стати, відродженому, поряд чудової особи, хорошуні: з неймовірно цікавою вдачею та багатством почуттів. Кожен день з нею розкриється, як святчаний, з казковою ходою обох — через освіжену всіма барвами: від чудесного взору! — ниву прожиття. Невиразимо спрагнув того! — бо довгими роками нагнітилася туга: в присмерку особистої зниділості, з безконечною гризнею між ним і мордючою спротивілою подружницею, як також їй — з остогидлістю від нього. Забрудущий адик обом склався в нестерпну неволю: на кожен час, при давучій згідженості, з чорною ваготою, згущеною в сто душевних атмосфер. Дійшлося доконечністю: або пропади, або знаходь вихід, бо далі так ходити по ґрунту неможливо. Розводу не дає злостивиця: хоч спали її на місці! — з помсти вона вперлася так, аби не зміг він щасливо зійтися з другою, залишивши її, першу, в нарузі. Нехай сконає сам в іржавих ланцюгах.

Його успіхи в лаборанток, по кабінетах природничого факультету, всилили йому думку про власні невідборимості для жіночих сердець. Пройнятий нею, він самоокреслювався уявно, мов би в погляді красуні, що зополонила його, — надзвичайно бажаним і чарівливим. На своєму праві: щодо нового стану, він скріпився з повною певністю і поступово втратив таємничо-найсуттєвіший керунок над собою: теряючи zarazом відчуття довкружної справжності. Назамін, подібно до душі в сновиддях, встановив собі відмінну дійсність, вкрай необхідну: заради неї кожен вчинок зарані виправдано, хоч — супроти всіх традиційних припасів і звичок. Через революційну категоричність класової моралі партійця, — він постійно зводив їх в зневагу.

Крок за кроком, виходив на цілковиту довільність і закружувався мислями в посиленому розпалі пристрасти, прибираючи собі ореол на вершині особистої долі. Для того зважився неймовірно ризикувати, постройвши докази і досконалі обрахунки: з тим прийшов на межу своєї судьби, в жакливій вирішеності. З природи чоловік відважний і рішучий, він остаточно завершив свій висновок,

підводячи його, як в закон, під право — з своєї пристрасти і мрії про вірцевий шлюб, і під право від заслуг в побудові суспільства з світлом оновленої свідомости, вільної від зобобонів. Тут на черзі для нього — розправа з їх заклятою носійкою: Якилиною, особливо йому осоружною.

ПЕРЕБУДОВА ДУМОК II

Якилину, коли мила вікна в коридорі, повідомлено з уст “парторга”: з’явитися після служби в кабінет Тімурленкова, і стало очевидно: “пророблятимуть” — за її пошук розумного начала в світостворі. Подумала собі: “Треба огризатись! вони, собакогони, на плоских верхи їздять; я маю своє право спитати про речі, мені цікаві, — я ж не машина”.

Бісмурчак доповів партсекретареві про черговий “вібрик” Якилини: як допитується розуму в природі, а тут один крок до попівщини, і крім того, замішанина для решти прибиральниць, котрі досі стояли осторонь від церкви і слухалися його і Бісмурчака, з просвітніх викладів.

— Її треба негайно приборкати! — радить зверхникові; — бо віддавна критикує нас обох і підриває авторитет. Тут, я скажу, пролягає фронтова лінія нашої з вами боротьби ідей.

— Пора зрізати їй задерикуватість, пора! — вирікає Тімурленков: — її “розговорчики” носять ворожий характер і запах; треба справляти політичну дезінфекцію, як слід!

Він дзвонить до діаматчика: балтійця з походження, хто мав твердокамінний ґрунт під стопами, навіть супроти нападок партсекретаря, бо вдало розгортав глибини і висоти марксистської філософії — для вузького гурту на партійному верхогір’ї в області.

Берлянден, діаматний доцент, потрібен став — окреслити точно провину Якилини проти вершинних сфер офіційної ідеології, а розправа потім сама визначиться. Словом, обладнувано розгромну

гарматність, що в обслугу для неї, крім двох громадсько-політичних керівників, повинен припрягтися провідник світоглядний.

Він прийшов: жвавий, з посиленою вимовою приголосних, та з привітливістю в спокійному погляді зеленавосірих очей. Обличчя ж виразно звужувалося вниз: від твердо окресленого прямокутника чола — до невеликого підборіддя.

Супряжні доглядачі пристругали перед ним, для розгляду, прикру справу, ждучи фахових термінів для побиття гострухи, що зараз поставиться тут на осуд. Але їм довелося обгіркнути в намірі, бо діаматчик відгукнувся по-своєму: відмінно від їх матеріалістичної тези, як була склепана.

Спершу поштиво вислухав їх прокурорство на загрозливу прибиральницю: який важкий переступ вона вчинила! — і потім їх остаточний висновок концептивного роду:

— Я повторно довів, — підсумовується Бісмурчак світоглядною перемогою: — існує тільки матерія всесвіту і нічого — крім неї, ніякого іншого начала, хай назвемо “розум” чи що. Сама свідомість наша нею створена.

— Певно, так: назавжди, і в цьому основна суть нашої філософії! — затверджує Тімурленков.

Він нескрушимо переконаний: доктринальні істини діамату складають, як корпоративна власність, господарство тільки для апарату партійної ієрархії, і тільки для нього! — ніхто сторонній не спроможен і не сміє з ними справуватись. Наголошено промовив партсекретар, як в залізний тезис:

— Я завжди висвітлюю в доповідях: свідомість матерією створена і нею визначається. За виступ супроти цього першу Якилину, а потім подібних, треба громити. Ми запросили вас до участі в нараді: маємо скласти в фахових висловах нашу позицію в ідеологічному випадку.

Діаматчик бачив, чого їм треба: його руками прибити на корені розмисли технічних службовців, — нехай споживають, що їм дано жувати з тарілки парткому. Тут проходити слід обережно мимо їх зубів, аби не покривити душею і філософічною справою. Почав згідливо:

— Ви обидва мали добру рацію, потверджуючи: нема ніякого “розуму”, схожого на людський, в цілому світотворі, — і тут беззастережно я підтримую вас. Одночасно мушу дещо уточнити, передусім відносно характеристики матерії: так, вона дійсно неодушевлена і нежива, а тільки, як визначено замітами в “філософських тетрадах”, має властивість — мов своєрідної чуттєвості, хоч обмеженої вкрай, і ясна річ, зовсім відмінної — інакшої, ніж в людей. Щодо цього, проголошують видиму помилку неогілозоїсти: з підтримкою від гетеаноспінозистських прибічників. Також в “Діалектиці природи” і в “Антидюрінгу” з прихильною увагою Енгельс відзначає ідею філософських попередників, зокрема Якова Беме: про здатність самодвижної матерії своєрідно якось — “переживати” драматизм розвитку в суперечностях, через діалектичні фази його, — і при цьому відновує вираз: “муки матерії”. Так створюються досконалі закономірності. І тому ми повинні відкинути спрощені уяви з “механістичного матеріалізму”, водночас також з протилежними підказками від пост-емпіріомонізму, вращеного в попередні ідеалістичні побудови віденської школи.

Діаматчик помітив, як напружено обидва керівники намагалися встежити хід його думки, і лінзи їх очей стали ніби вогнутими всередину, а вирази облич показалися трішки дерев’яні.

Він далі вів зауваги з легкою викличністю:

— Я додаю: основоположники діамату категорично заперечували допуск, що матерія породжує і визначає явища нашої свідомості, подібно, як печінка витворює жовч. Вони гостро поборювали таку механіцистичну спрощеність і твердили: буття визначає свідомість. Пояснено в одній з передмов — так: реальною базою для суспільного життя з його різними надбудовами і відповідними формами громадської свідомості — являється ніяк не сама матерія, але сукупність виробничих відносин, я підкреслюю: відносин. Вищі надбудови ідеологічного порядку і феномени духовного життя визначаються не прямохідно від тієї основи, але опосереднено: через інші чинники. Окремі роди творчості, як наприклад, старовинний епос, взагалі розвиваються навіть без цієї відповідності до структури і всіх надбудов економічної формації. Класики нашої філософії ясно бачили: наука в їх час іще не давала достатніх підстав — висвітлити

з погляду діамату: як і звідки постала свідомість разом з іншими психічними явищами, і взагалі духовність людей, як найвища категорія буття. Тут — праця для творчої теорії в наш час. Я раджу по-дружньому: “попарити” підсакувату прибиральницю і застергтися від розголошу, можливо, пов’язаного з прикрістю.

Скінчив, і йому видалося: очі керівників стали плесковаті — від натяку про можливу кару в прилюдній “проробці” — для обох, як скривлених в “ухил” на академічній ділянці.

Вони обхолонули і, непомітно переморгнувшись, почали посилено дякувати з поспішними потисками рук, відчутно передаючи діаматчикові руховий імпульс в напрямку до дверей.

*

Якилина походжала в вестибюлі, на верхній площинці, і обкушувала ніготь на мизинці лівої руки, коли Берлянден, проходячи мимо — вниз, на східці до виходу, — промовив, ніби не звертаючись до неї:

— Тримаймось!

В особливий тон промовив — бадьористо; і кмітлива прибиральниця відразу збагнула: “не розірвуть печінку вовки чортові, хоч кусатимуть; а все ж притишусь”.

Парткерівник покликав, назамін діаматчика, певнішу особу: “ячейкову” секретарку з природничого факультету, Дору Кошаркіну, яснобілявицю — обстрижену коротко, як солдат; свою лейтенантку, слухняну, мов гірська луна на відклик. Припрявши її до справи, звелів гукнути Якилину, що і виконано вмить.

Спинилась прибиральниця перед столом своїх суддів: Тімурленкова в треноподібному кріслі, а на сторонах — Карп Маркурович і Дора.

— Прошу сісти! — не глядячи, двигнув рукою партсекретар, маючи на думці близький стілець.

— Я постою: хочу підрости, бо така для всіх маленька.

— О, зразу почала! — нахмурився Тімурленков. — Хто ж применшує? — ти в нас, як кожен, включно до деканів. Ми хотіли поговорити душевно про справу. Слухай сюди — уважно! Ціла

країна, в грізному капіталістичному оточенні, будує новий лад, як світанок щасливої ери трудящих на землі...

— Так я ж трудяща! — проголосилась Якилина.

— Сам знаю. Не перебивай! — обурився партсекретар. — Для того, себто будівництва, треба неодмінно оновити свідомість учасників, аби вони не поверталися самі назад і не тягли відсталий елемент до проклятого минулого.

— А кого я тягну?

Тімурленков злісно, але мовчки подивився і продовжив свій вступ:

— Особливо загрожують зривом релігійні пережитки, — з них користуються всякі буржуазні реакціонери, а насамперед паразитарні церковники, затемнювачі голів. Заперечують правдиві висновки науки, наприклад, про походження світу і людини, а натовість проповідують старі і віджиті погляди. Найбільше їм прислужується примітивна вигадка з темних віків, що ніби все створилося з волі небесного володаря, як спроектував його розум. Так вірять і декотрі наші прибиральниці...

Якилина, здивовано поглянувши, сказала:

— Ті декотрі краще миють вікна, ніж недекотрі, — я сама бачила!

— Сьогодні краще миють, а завтра порозбивають! — різнув Тімурленков.

— Закрийсь Якилино! — скомандувала Кошаркіна. — Дослухай, що тобі говорять.

— Бачили: як мені з таким буває трудно? — озався Бісмурчак в настрої потерпілого.

— А хіба нам з вами легко? — відгукнула Якилина.

Тімурленков долонею вдарив об стіл:

— Я веду до висновку!.. Так от, ходять до церкви з затуманеними головами: в павутину культових служників. Ми стараємось розвіяти мряку з їхнього мозку, а ти вносиш розлад і затримку в просвітню працю. Не хочемо спричиняти тобі клопотів, зовсім ні! — бажаєм справити твою стежку серед всіх: до нашої спільної мети. Одумайся, широко тобі радимо, і покинь каламутити думки співробітниць якимсь божковим “розумом”, що нібито скомпонував природу.

Я надіюся, ти власним розумом дотямиш: треба перебудуватися в діяльну учасницю і разом з нами творити нову свідомість. Карп Маркурович хотів дещо додати.

— Я коротко. Як голова профкому, нагадую: ти, Якилино, приналежиш до технічних службовців при закладі науки і освіти, тому повинна підрівнятися до його завдань і засвоїти собі підстави правдивого світогляду. Не борсатися в тенетах реакційних вигадок, залишених від царського режиму і підсилюваних ворогами нового суспільства, в першу чергу — церковниками. Треба припинити вихватки, що діють їм на користь, а зокрема — заяви про якийсь “розум” серед природи. Бо якраз підходять до релігійного забобону про вигадану “божественну мудрість”, від якої, мовляв, виник світоtvір. Підривники підсилюють пережиток мрякобїсся в свідомості декотрих технічних службовців. Ти повинна побачити в повному обсязі — шкідливість своєї помилкової, але проголошуваної повторно байки: про “розум”, як будівник природного світу. Я скінчив.

Якиліні прискїлося від профкомського говору, і вона зосередила уважність на нїгтях, розглядаючи під ними: чи нема чорноти? — коли Тїмурленков, поглянувши здосадувано на її заняття, звернувся до лейтенантки:

— Дора, здається ти бажала доповнити?

— Небагато зосталось. Якиліна має гострий язик, тому її вигадливі скоки вражають співробітниць і збивають їх з правильно-го світогляду. Їй треба зрозумїти свою відповідальність за наслідки в громадському житті і вирівнятись ідеологічно, як належить. Без нїсенїтних висловів про “розум” для природи.

— Тепер послухаєм що ти скажеш Якиліно! — з морозною суворїстю звернувся партсекретар; — але пам’ятай: ми по-товариському хочем допомогти, щоб вибралася з реакційного болота і забула туди поворот — ну?

— Що: ну? Я в болоті ніколи не сидїла, то, можливо, хтось другий. А коли питала про “розум”, від якого чудовий світ явився, так я ж не довела до кінця: сказати, що от — виник від нього, тїльки питала. Я сама безвірниця, а просто дивуюся: чи не від нього світ? — бо все доладно відбувається, одно по одному. Диво, як він освітлений гарно: ви ж подивїться! — то з сонця, то з місяця і зірок. Огонь

дано: присвічувати серед нього в хатах; і дано зір — очима, аби ми чисто і ясно бачили, і могли діяти зарадно. Дано ґрунти з різними багатствами в глибині, а на поверхні — з поживами. Вода неодмінна: як не через копанку, криницю і колодязь, так просто з річок і джерел, і завжди з дощу або від снігів. Змінюються ранок і день, вечір і ніч, і щороку весна, літо, осінь, зима, — таким любим порядком заведено нам до прожиття, аж мимоволі напрошується здогад: чи, бува, не якимсь розумом серед всієї природи так мудро заведено? Я ж тільки питала! — і хіба в цьому якийсь гріх? Та, мабуть, люди від свого початку подібно, як я, поглядали довкруг і дошукувались причини. Як же мені зректися огляду на мій світ милий і здогаду? Скажіть! Заклеїти собі очі і ватою заткнути вуха, щоб не бачити і не чути, як змисно злагоджено все, все, що видно і чути в світі довкруг нас, — ну?

— Не мавпуй мого “ну”, Якиліно! — нагризнув Тімурленков. — Якщо на те пішло, ти б собі частіше заклеювала рот, і стало б менше прикрости тобі і нам.

— Добре, добре! Ось, вам дякую: за дуже корисну пораду. Сама часом кажу собі “і чого ти, Якиліно, розводишся? — начепила б на губу висячий замочок і ходила тихо, рівно, як товаринка в борозні: маєш собі шаньку з вівсом, хоч полатану, і відро з водою, — чого більше? “Ні, таки щось підмиває, мов приплив річковий: а придивись кругом, а порозмислюй! — і трудно здержати язик; бо часом дужчий він, ніж огонь з пожежі, і лиха від нього не обберешся. Постараюсь.

— От і гаразд: розвиднюється справа на відповідний викрій! — схвалив Карп Маркурович: вдоволений надзвичайно, димучо закурюючи.

— Я теж дожидала цього від Якиліни, ми з нею знайдем співпрацю! — приєднала Дора свою пайку втіхи і повела долонею збоку на своєму солдатському чубові, мабуть, за звичкою, коли там красувалися пасма.

— Знайдем! Чому ж ні? — всміхнулась прибиральниця. — Мені приємно. Все ж одно непокоїть: рот я можу замкнути на ключ, — певно; але думку не можу, бо так голова всередині встроєна з різними нервиками. Вони мене самої не слухаються, хоч криком

наказую: мовчіть! — і все марно. Що тут робити? — хіба принесу великий ніж із буфета, і ви мені одріжете голову разом з неслухняною думкою, бо знаю — не стихне, таки хоче дійти: де і що, як і до чого?..

— Що вигала! — образився Тімурленков. — Хто б же тобі голову відрізував? Та ще де? В парткомі! — Він зморщив губи, мов вимочені цитринні скибочки; а собі подумав: “мабуть, доведеться”.

Дора пояснила:

— Це в неї для сильного виразу.

— Для надто сильного, через край! — скривився, серед тютюного диму Бісмурчак.

— То зробіть інакше, — згідливо радить Якилина: — виверніть звідти сам мозок: мені і всім таким; а в порожнину вставте якийсь апарат. Туди нехай начитають на катушку, як для радіо! — Гарвас Протасович та Карп Маркурович: вони чудово це зроблять, — все туди: як нам треба думати. Так і будемо. Вранці Гарвас Протасович понакручує пружини; а ввечорі Карп Маркурович, ідучи до пивної, — вибачте: коли матиме вільний час. Тоді вже стане тишина: мені і вам.

— Що вона сьогодні варнякає? — звернув, обурюючися, парсекретар свій зір до профкомця, ніби по допомогу — розібратися в диких наметах прибиральниці, але знов глядячи на неї, підсудну, проговорив тезою:

— Нам не потрібні дихаючі автомати, яких пропонуєш, тами робить капіталізм, а ми проголошуєм живу людину з новою свідомістю і вільною думкою!..

— От добре, і я так хочу! — жваво підхопила Якилина; — я розглядаюся наново, серед всячини, з вільною думкою, як ви гарно сказали. Раз весною дивлюся на грядку після криги і снігу: з мертвоти протепліла і на ній, як з нічого, сходять листочки фіялок від корінців. Були промерзли — неживі, а тепер звідти кущик зазеленів, і квіт викинувся: до чого ж любий, такий зворушливий. Аж на сльозу пройняв, бо про матінку я згадала: як вона плекала такий квіт, — слів нема: сказати, тільки в пісні б вивела. Не було нічого на грядці, замерла зимою: льодом скована в погибель — чисто вся. А глянь, мов воскресло: квітковий рисунок однаковий, як був, і колір

той самий, і пахош, хоч там трохи, ледве чути, а точно відновився. Чому? Так мудро злагоджується: мов хтось приготував зарані, і щоб так повторювалося, відживши, — вкріпив великим розумом...

— Ти знов?! Нещасна голова! — обірвав Тімурленков. — Розвелася тут знов про свою вигадку.

— Чому нещасна? Я ж просто з радістю переказую, що мені спало на вільну думку, — як ви тут щойно самі сказали.

— Я тобі не про таку говорив! — скреготнув партсекретар, аж плямами взявшись на щоках.

— А про яку? Про вільну: ви пояснили. Я й зрозуміла: можу так думати, аби правда була, як її простим оком видно.

— Чого викручуєшся?! Я казав, маючи на увазі, що ми всі, після обманних вигадок буржуазної ідеології, — так я заявив! — повинні стати свідомими і назавжди від того нашу думку звільнити: от про що тобі твердив.

— Так я ж і не перечу! Згодилася: то — гарно. Одно кладеться до другого. Цвілі ж фіялки задовго до буржуазії і всяких обманів? — цвілі; і писано про фіялки. І після нас зацвітуть. Завжди думатимуть люди: від чого таке чудо? Де — причина? Наука ж над цим задумується. А мені чому не можна? Наводять фіялки на роздум, який з підручником не сходиться, то — хіба почепити наказ, щоб не цвілі?

— Ти сьогодні з припону зірвалась і понесла нісенітниці. Оброзумся! — постукав запальничкою об стіл Бісмурчак.

— Чому нісенітниці? На старих малюнках, довгі віки тому, зображено фіялки; бачимо взір той самий і колір. Чи ви не дивувались: як це? з дрібноти, коли зимою обхолонділа під снігом, наче вмерла, — притьма весною появився квіт: однаковісінський, як попереду. Не замислювались?

— Твердо відповім! — пробубонів Бісмурчак. — Замислювався не так, як ти. Але — як марксист і дослідник природного розвитку, от хоч би і розквіту фіялок. З наближенням землі до сонця, його світло весною викликає віджиття, зокрема в фіялках, і ми можемо це пояснити — з погляду діалектичного матеріалізму: без вигадки про якийсь божественний розум.

— Так би й казали! — злагіднюється Якилина. — І мені цікаво: що ж ви там знайшли? Чому колір і рисунок, запах теж, повторено однаковий?

— Я не ботанік, але скажу: в клітинках тканин самої рослини є такі окремі складники, котрі несуть в собі, як в секретних телеграмах, кодований запис — того, що повинно розкритись.

— Так? Несуть запис: значить, як всякий запис, обмислено. От я думаю, коли з дому виходжу, що треба записати, приміром — купити сіль, і сірники і свічки парафінові, вони дешевші від воскових, та тих і не дістати, а лампочки часто гаснуть. Схожо зроблено запис на зернині чи в корінці. Про певні речі, окремо потрібні. Зроблено запис обмислений, з метою, відомою наперед: що і як мусить з'явитись. Без того всякий запис — дурний і ні до чого. Сказали: кодований, себто, як в телеграмах, — отже хтось закодував?

— Ух, яка ж ти вперта Якилино! Як залізний стовб: хіба ж так можна?! — сердитою мовою скинулась Дора.

— То що? Карп Маркурович теж упертий, як стіна з цегли. А мені не можна? Я тільки хочу зрозуміти запис і жду, щоб мені пояснили. Запис названо: кодований; правильно! — бо там і для мене теж помічено — в фіялках...

— Твоїм витівкам кінця нема! Що там ще? Як то: для тебе теж? — зневажливо і з відтінком безнадійности, все ж цікавиться партсекретар.

— А так: записано, щоб фіялки квітом були якраз такі красиві, щоб я пораділа, бачачи і відчуваючи: справді — красиві. І щоб кожен, коли поглянув, так само знайшов і втішивсь. Виходить, запис мудрий: для всіх передбачує, навіть і для комах, щоб і вони на всяких квітах збагатились. Чому ж заборонено подумати: тут подіяв невідомий розум... чого ви всі підкинулись? — підождіть, не треба кричати! — я ж тільки кажу: напрошується здогад. Сам собою напрошується, коли дивлюсь, і не можу нічого з своєю головою зробити. Там, при фіялках, ваш підручник не напрошується: чому? — не знаю.

— Ти примушуй себе вольовито! — радить, похопившись Тімурленков. — Згадуй підручник, а небажану думку враз, аж як

воєнним наказом собі самій! — згашуй, згашуй негайно. Спочатку трудно буде, потім звикнеш. Я сам так роблю.

— Щож, постараюсь! Можливо, пощастить.

Бісмурчак наддав з подробицями:

— Викликай собі в уяві огонь від ватри! Тільки не показавсь в уяві некликаний пережиток, ти вмиш побач, як його збирає жар і спалює, — застається порожнє місце, без нічого.

— Так і спробую: самій полегшає.

До двох начальницьких порад приклала Дора свою — як перемогти навію:

— Привиджуй собі дуже густу сітку, вживану для охорони огородів: крізь неї ніякий звірик, з гризунів, не пролізе, — подібно протистався сама непрошеному помислові, і все буде в порядку.

— Аби було! А я вже понатужусь.

Тімурленков набагато підсилив охоронний спосіб, — проти напливу пережитків:

— Можеш, крім того, ставити в уяві — ніби високий частокіл: загорожу з тісних паль, зверху загострених, і поставлених врито на земляний вал, над глибоким ровом. Не пролізе і не перескочить там навіть найсильніший звір, будь то лев чи ведмідь. Ти став собі схожу перепону в уяві: проти незваного забобону, і він одвіється.

— Я построю. А коли в сні він приходить?

— Роби однаково! Оббудовуйся і прогонь. Якщо вдень звикла до цього, — в сні само повториться, аби була так намірена. Віддавити вдасться.

— Знаю, тяжко буде! — зідхнула Якилина, — а вже потруджусь на повну силу.

— От і молодець Якилина! Ми доцільно розв'язали справу, — підсумовує Тімурленков, якомсь аж розвиднившись пергаменовістю обличчя.

— Того я й сподівався! — промовив профкомовець, очищений з диму, мов мідянистий місяць неповний: серед хмар, після грози. — Держися лінії, при наших громадських порадах. Не збивайся на вигадку про дещо невластиве в природі.

— Не буду. Вже якомсь обійдусь без “розуму”...

— Ти що: до чого!? — стрепенувсь Тімурленков.

Дора пояснила:

— То вона про уявний для природи, — чи не так?

— Атож, тільки так я хотіла сказати. А як же інакше? Мені затвердилося в голові. Я вже піду.

— Бувай собі! — кинув Тімурленков; і додали свої оклики двоє підсудків: на смиренний відхід прибиральниці.

Як простувала в довгому коридорі до вестибюльного виходу, — оглянувшись і зложила в думці висновок: “От би голову підставити під крант з холодною водою. Говорити з ними? — треба блекоти наїстися: в нас — густа, під розваленою стіною сусідського сараю... а, щоб вони провалились!.. піду до своїх: одсповідаюся, — трохи на серці полегшає”.

Відходила понуро, пов’ялими кроками, і трохи зсугулена, мов несподівано пристарівши.

ПЕРЕБУДОВА ДУМОК III

Над вечір прибиральниці: Якилина, Катря і Мотрона Прокопівна (без смугастої хустки, в своєму дворі) — сидючи, правлять пораду, як їм повестися серед затисків.

Вислухано розповідь Якилини: насідало керівництво, а вона “відтакалась”, аби відпустили з припону. Бо вгострюються в душу, як при операції в лікарні: ножами до середини грудей; раз їй там вирізано припухлину, тому не здолає сильнішу працю брати. А тепер їй здорову частину з душі витинають, як непотріб, а вшивають хвору: чогось їм так треба.

— Їм дуже треба: дуже! — згоджується старша: без хустки — ніби зовсім інша, з вивищеним і трошки нерівним чолом, прорізанним хвилювастою рисою. — Їм, керівникам, треба на підгін: спішать, бо їх атеїстичність провалюється: від наукових новин, — мені син казав. Хотіли всю духовність підігнати під матеріалізм, а воно не виходить.

— Я теж чула, на роботі, — згадує Катря; — після лекції з фізики, там чистила складні прилади: обережно, аби нічого не пошкодити. Два старички, з професорів, покурюють і сумовито переговорюються: он, за кордоном з дослідів і обчислень виявлено, що такої незнищимої матерії, як нам наказано проповідувати, — нема. Без остачі перемінюється в силу. А змушені твердити речі столітньої давности; спротивишся? — пошлють полярних ведмедів пасти.

— Так страхом збивають з глузду! — сказала старша. — Але не нам брати досліди. Нам оборонитися в істині Христовій. Знаймо: все, що проти неї, — все минеться, як чад і курявний пил. А вона світить на повну вічність: від Церкви, звідки берем її, — від Євангелії, від Причастя. Тільки цим єдиним спасем душі свої для Царства Божого: знаймо кріпко, як невідступимі. Хоч нехай настрашує всякий Бісмурчак. Бачили? — зводить на що: на порожнечу. Думає, коли ми трудимося з водою, щіткою, ганчіркою — чистячи, то нема нам відкритого права: самим звідати істину в світі. Е, ні! дано віконце проглянути, куди йому з поплутаною книжністю — недоступ. Віддавна прості люди в нас думали щиро про світ Божий, і відкривався він дивовижно багатий, в загадках. А тепер? Обдерли вигляд його, аж став, наче стіна з пожежі: сама обтемнена мертвість.

Катря, говорячи тихо, наслідуюється додати свою втішну згадку:

— Часом почую, як тато і мама при вечеровій зорі говорять: все — з приповідками та з прикладами від переказів, або з пісні дещо наведуть. Аж притерпну, слухаючи. Такого в теперішніх друках не знаходжу. Радніше поглядаю, як сонце закочується крізь хмари: там світиться все яскраво, мов з якогось моря золотого — розтопленого: на цілу сторону неба. Здається, тобі книга розкрита, з великою красою, — не схопить всього мій здогад, а на серці святкується з нею — радість: хотілося піснею озватись. Відійшла зоря. Перегасне все. Тоді, однаковий, як сонце: на мірку, сходить місяць напроти, схожий на вимите дзеркало. І всюди зірки проблистяться: все по розмислу: освітлювати зміною; все гарне! — слів не знайду. Тепер же, від Бісмурчаків, страшна затінь заступає світ, обертає в якусь мертвяцьку машинність. А все — від порожнього, схолоднілого серця.

Віє страхом і нудьготою, мов з казарми, де хазяйнувати взялося злобиве начальство; і розвело навкруг погребисьце.

— Мабуть, колись пісні дівочі складалися серед таких, як ти Катре! — зауважила Мотрона Прокопівна. — Було, звичайні хлібороби наші розмислювали, як справжні мудреці. Зібрати б хоч самі прислів'я давні, — вийде навчальний словник: як світотвір Божий розуміти і як жити по правді святих — одним з другими, і душами всім спасатись.

— Цього бояться, як смалені чорти церковних ікон! — озвалась Якилина. — Бо обсиплеться їхня облуда: перед віковою правдою. Тому хочуть вибити її з наших голів. Аж скаженіють, коли кажу їм, як крізь природну видимість просвічується розум: все злагоджує. Обтуркали мене. Погасись і мовчи!

— Вдираються нам черевиками в серце! — смуткує Катря; — глядять зверху на нас і думають, що ми бачим світ, як страшенно нижчі, як півтварини чи подібно до того, бо хочем не так сприймати все, як вони.

— А насправді: що? Якраз вони звелися до півтварин, — вирекла старша; — і навіть до півзвірів: своєю боговорожістю! Як вовки, в небо не глянуть. Не хочуть знати: промислено мудрістю Божою нам стежку в небо янголів — жити вічно з ними. Коли ми — по вірі, відкупимося через хрест Господній, і перетерпим скорбі та напасті від теперішніх анахтемців. Вони на Церкву визвірились, бо то кораблик Спасителя: рятувати нам душі з безодняної гибелі: аби тільки ми вирішили жити духовно, як належить.

— Бісмурчак про душу чути не хоче! — сказала Якилина. — Раз на безвірницьких зборах поспитано його: що нам, без Бога, робити з нашою душею? — так аж наревів: мовляв, такої душі, як церковники вигадали, з безсмертністю, нема зовсім. То помилка: з попівського байкарства, як звідти також вигадка про совість взагалі, — такої нема, існує тільки класова, а інша застаріла і відпадає.

Мотрона Прокопівна помовчала, ніби збираючи думки, чи до чогось хотіла прислухатися, і доводить притишено:

— Якби не заявлявся Бісмурчак прилюдно і непримирно, — ще б пройшло йому легше; а так? — що викликає, те зустріне. Його власна совість прикрутить самого, як гайкою розвідний ключ натис-

кує залізо. Видавить з нього правду, як до суду. Так часто бувало: до нас, і після — буде. Скрізь руїна ставиться: в душах і довкруг нас. Бачили, як річечки висохли? — кури перебредуть; а велиководні були і глибокі і — весело бігли. Так зміліло в душах тепер.

— Пригадую, я ще дівчинкою була, — розповідає Катря: — і ми гуртом купалися в ставку, там найвища з нас не могла стояти на дні. Скоро ставок висох, зосталась калюжа, і кругом порепана земля. А багато риби було!

— Колись багато риби скрізь водилося: в ставках і річках, — сказала старша. — Попадалася многістю в ятері чи волоки, або неводи; карасі: широкі і повнобокi; лини і окуні — теж, і щуки. В'юнiв ловлено і навіть довговусого сома: в западині під крутим берегом. Там і раки сиділи. А тепер? — самі пуголовки крутяться: дріб'язь і ніщо. Зміліла вода і спустіла. Бо дерева вирубано, нема їй прихорону. Живність перевелась. А було її скільки завгодно. Поставлять вершу — і скоро там її аж кишить. В такий час, як тепер, на березі огнище розведуть і підвісять на триногах важкий казан: варять кулешу, — до чого ж смачну! Карасів смажте, як хто хоче, а краще, ніж на сметані, не вийде. Все проминуло, і вже того достатку природного, що був, — не зазнати; саму околишність обкалічено, і такого вже не дасть. Великі розори надійшли, а ще може гірших діждемся.

— А хіба ж ні? Глядіть, війна розгориться! — промовила тривожно Якилина: — тут армії прокотять боєм: що буде? — димом піде вбога остача наша, і знову голод...

Катря згірчено прошепотіла вслід:

— Мені аж страшно, коли подумаю! — пожежі візьмуть наші хатки, і побредем жебраками з торбою, в хуртовину.

— Не втішатиму і лякати не буду, — знехотя проказала Мотрона Прокопівна: — того лиха ні стерпіти, ні одвернути. Хто при владі, повтікають, і вся війна, як завжди, на нас, низових, окошиться: на злиденках, прив'язаних до ґрунту, без захистів.

НЕОДНАКОВІ ЗУСТРІЧІ

В одноманітному ритмі, з дрімотною меланхолійністю дощ трохи поторкав вікно і дах м'якими пальцями. Притих; рідко роняє краплі. Від того — ясний настрій самоти і мудрого смутку, і втишености; і примирености з небом і землею.

Якби стариган був у звичайному душевному стані, він би негайно, з самого вечора вклався спати з тихим серцем. Ні: вихор горить і ходить по нервах. І враз: ніби прорізається в очній недузї тонкими огнисто-золотавими звивами початок приступу — в жаристу розгріу геометричних креслень, — так проступає початковий вигляд з'явця. На диво, цього разу в світлизну його додалася, найлегша з можливих — голубуватість! мов пролита рівно крізь тканисту білоту. І замість постояти довго: в невігойній печалі, примарняник, здається, нечутно покликав кудись.

— Як зрозуміти? — пошепки питає стариган: — що сказали? але з'явець безмовний; навіть горлова виразка збавила багризни і ослабнула світучістю. Знов здалося: мов якийсь поклик надходить від постаті, що і сама, крізь димчасту мрячність подаліла. “ — Треба йти! Я відчуваю, я зараз!” — поспішив стариган. Надівши плащ, вибирається в коридор; обережно зачинає двері і з злодійкуватою беззвучністю замикає їх на замок, бо, мабуть, сусіди сплять, а старий хотів бути завжди непримітним і нетурботним для всіх. Перемагаючи наплив моторошности: від уявної загрози, гудучої, мов крицевий млинок вентилятора, — він, під прикрою площиною, мертвозно-блідою, побузькував сходами вниз і промкнувся крізь парадний вихід. На вулиці трохи вагається: куди йти? — чи на площу “білого собору”, зруйнованого до підвалин, чи до парку?

Поки він роздумує, дід Полуниця, що вернувся з міста, — в нас так казали, хоч чоловік походив собі по сусідній вулиці, — вернувся і подає голос на брамі, властиво, на проході між будинками, звідки залізні ворота винесено, тільки гаки для них іржавіють на стінках.

— Добрий вечір! Ну, як?

Щодо того, “як”, Антон Никандрович нерозмисленно розводить руками і плечима знизує:

— Душа неспокійна!

Полуниця промовчав; сивими бровами ворухнув:

— Коли тривожна думка, треба проти неї другу кликати — веселішу. Дивиться чоловік на зірку, забуває про тьму; я сам так роблю: погляджу на небо і спокійно йду спати.

— Добре; проспали до ранку без тривоги, а потім знову — людина втягується в гризоту, клопіт, ненависть; душевний мир розбитий.

— Правда. А що, як розкажу про старого козака?

Антон Никандрович мовчки нахилив голову, на знак згоди.

— Так ото, старий у сонячну годину їде на широчезній мажарі; розлігся і дремає. Воли дорогу знають — ідуть собі потихеньку. Назустріч летить пошта, як скажена; поштар здаля кричить, щоб козак звертав з дороги, а той спить — нічого не чує. Довелося поштареві самому звертати. Порівнявся він з мажарою, підтягнув батіг і пужалом з усієї сили вчистив старого по животі. Козак позіхнув, почував п'ятірнею живіт і пробурмотів: — оце, мабуть, пошта приїхала.

— Повчально! — крізь сміх сказав Антон Никандрович: епос безтривожности.

Полуниця з посиленістю в голосі сказав:

— Ото ж: приклад проти неспокою! Пора мені додому.

Приятелі попрощалися. Антон Никандрович пішов до трамвайної зупинки, сів у вагон і поїхав до парку: картина з помаранчевими ліхтарями на дротах, протягнутих між верхів'ями акацій, була цікавіша, ніж образ неосвітленої площі з решткою від собору і чорними сил्वетами кленів.

Пізно. В парку відкритий тільки один ресторанчик; там безтурботні, мов шибеніки, що зірвалися з петель, куцоодежні, з неприродною веселістю дряпають струни на інструментах, одночасно досліджуючи: чи можна за допомогою кривих труб відтворити вереск на живодерні. Один намагається розколоти металічний диск, торохкаючи по ньому ломачкою.

Нечисленні відвідувачі напивалися пива: воно стояло перед ними на столі, — і горілки, якої доливали собі в склянки під столом, витягаючи темнозелені пляшки з кишень, — напивалися і вважали, що задоволені, слухаючи завивущого звуконаслідування. Похитують пітними головами в такт, а дехто зривається танцювати. Кладуть долоні дамам на ніжні боки і шарпаються на різні сторони.

Стариган проходить мимо — туди, де від клумби починаються три алеї, повні загадкового світла від скляних помаранч.

Домандрувавши до кінця західного напрямку і здавши собі звіт, що на душі стає спокійно і злагідно від вечірньої свіжости, — він намірився походити навколо великого квітника: там ліхтарі, золоті павучки, поткали вгорі серпанок.

Раптом чує голосну суперечку і зауважує хитливі істоти чоловічої статі, що тягнуть одна одну в протилежні напрямки.

— Та ходім!.. ходім!.. — понуро, з ревливою вимовою і дружньою інтонацією переконує одна істота, тягнучи другу за рукав, дорогою до брами.

— Кажу тобі, зрозумій: мені додому рано! — вириває руку істота друга, а правою спирається на костур з товстою ручкою.

Перша істота замислюється, ніби ставить собі мету: — таки зрозуміти, що додому — рано; випускає рукав і дивиться з розкритим ротом. Махає руками, мов би плигаючи в басейн, і з досадою викрикує:

— Ну, й чорт з тобою, як тобі рано! — викрикує і нетвердо рушає до брами. Друга ж істота шкутильгає в протилежний бік до квітника; і крутить піднятою головою туди і сюди: як півнеподібний вітровказ на дерев'яній каланчі. Зупиняє свою зацікавленість на Антонові Никандровичу; наближається і наближається, аж вітровказ гримить старому в обличчя — мовою і сміхом, розмішаними порівну:

— Кого я бачу? Приємно! Просвіжаємось...

В найвищому регістрі впитости він навіть здібний тимчасово призабувати образливості і твердо триматися настанов партсекретаря про спробу, нехай формальну, “перевиховавчого” змісту.

ТОВАРИШ ГОЛОВА

Замість жаданого відпочинку для нервів, стариган має фатальну зустріч з головою професійного комітету, чемпіоном витривалості на засіданнях. Там, супроводжуючи кожний склад свого розбурмоту дрібненьким смішком, він довгими годинами розбирає справи, від яких нормальній людині можна очманіти за десять хвилин. Наприклад, колись від четвертої години дня і до десятої вечора на поширеному засіданні, коли повинна була сидіти також частина наукових робітників, розглядали сварку між комендантом будинку і прибиральницями: вони скаржились на брак ганчірок для миття підлоги. Докладно визначили: скільки ганчірок дістають прибиральниці, на який час вистачає тих ганчірок, з якого вони матеріялу, в якому місці зберігаються, скільки їх треба мати, скільки ганчірок купують прибиральниці на власні гроші, скільки грошей видає комендант, скільки приносить нових ганчірок і т. д. До пізнього вечора розбирали справу і разом витратили для цього стільки часу, що на прибуток від раціонального вжитку його можна було забезпечити ганчірками всіх прибиральниць в області на цілий місяць.

Антон Никандрович декілька разів збирався запропонувати: він віддасть усю свою стару одягу на ганчірки, аби тільки засідання скоріше кінчилося. Однак мовчав, бо його подужував спротивний інтерес: чи довго тягатиметься розбір, і в кого скапітулюють нерви: в Бісмурчака, коли так докладно розжовував подробиці, чи в прибиральниць, що виголошували пристрасні промови, чи в коменданта, хто огризався на своїх позовниць?

Через деякий час стариган знову попав на засідання місцевого комітету; — розбирали справу з зубами. Перед тим молода прибиральниця подала профкомівцеві заяву, аби видали грошей на три зуби; вона не може вставити їх на свій кошт, бо дістає 95 карбованців зарплатні, а треба тратити по 120 карбованців за кожен. Хвора на шлунок, вона конче потребує нових зубів: від поганого переживання її здоров'я погіршується. Завдяки прихильному ставленню керівника, комітет видав їй гроші, потрібні на нові зуби. Довідалися

інші прибиральниці і, як по команді, подали заяви про допомогу, — і треба було вирішити: чи давати десятком старим жінкам гроші, чи ні? Справа ускладнювалася: беззубі прибиральниці доводили незаконність попередньої виплати, бо їхня молода співробітниця втратила три зуби в домашній гризні — їй повибивав зуби чоловік. А вони позбулися своїх зубів природним порядком, під час виконання службових обов'язків, і тому мають більше право на допомогу від місцевого комітету, ніж вона.

Гроші, яких домагалися прибиральниці, були поважні; щоправда, порівняно з астрономічними сумами, витраченими закордоном: на те, щоб еспанці чи китайці, чи французи якнайдовше вибивали зуби одні другим, — це становило дрібницю, мов крапля в океані. Однак, призначення профкомівця полягало в тому, щоб поставити бетонну греблю проти домагань прибиральниць; при “диктатурі пролетаріату” ніхто з робітництва не сміє заявляти своїх вимог, навіть якщо заробляє дев'яносто п'ять карбованців на місяць, себто вартість однієї лихенької сукні.

Бісмурчак два тижні тягнув справу з зубами; “виділяв” комісії, що повинні були точно встановити, коли і в яких обставинах кожна з прибиральниць втратило той чи той зуб. Комісії ходили до прибиральниць на квартири і вели офіційні розмови з сусідами: аби установити істину; писали величезні акти і звіти і робили доповіді на засіданнях комітету. Зрештою, всі були виморені і настрахані грандіозністю формальної сторони. Старим прибиральницям урвав-ся останній терпець і вони сказали: — “хай йому лихо!.. якось уже корінцями жуватимем, бо сил наших немає мордуватися на тому засіданні”. Карп Маркурович святкував тріумф: він блискучими методами привів справу, так би мовити, до “нулевого рішення”, при чому навіть нарікань особливих не було, бо всі вбачали джерело зла в засіданнях, що давно в'їлися країні в живі печінки.

Прибиральниці zostалися беззубими, а Бісмурчак твердою рукою вів далі корабель місцевого комітету над небезпечними підводними скелями. З основного фаху він мікробіолог. Але, пропагатор антирелігійности, він, аби “науково” повторити євангельські чуда, зокрема перетвір води в вино, — заповзвся вивчати хімію. Допомогавав йому спеціаліст, визначний хімік К., попередник в обо-

в'язках голови профкому і, можна сказати, його “первовзір” щодо зовнішності і вдачі, трохи і в калічності кроку. Статті, що появилися в “Наукових записках” природничого факультету, підписано: доцент К.М.Бісмурчак. Серед студентів і співробітників він широко відомий, як “товариш убийбога”, і від його незвичайного прозвиська релігійній людині міг повівати містичний жак, як від поняття, що виходить за межі дозволеного для людського думання. Але в країні з “науково” і державно узаконненим безбожництвом і війною проти Творця світів, перший раз в історії офіційно проголошеною і послідовно провадженою силами всього режиму, — прозвисько, приносило своєму власникові навіть деяку особливу, можна сказати, пікантну популярність.

При зустрічах з головою комітету Антон Никандрович зусиллям волі змушував себе забувати прозвисько, бо, як, сам собі признався, мав від нього недобре почуття.

— Ну, пройдімось, ну, пройдімось, голубчику! — вирокотує “убийбога”, і сіробронзуватисті м'язи на його обличчі напинаються і поблискують від золоточервоного світла, що ллється згори, крізь листя. Він підхоплює старого під руку і, йдучи поруч, відштовхує його набік, бо весь час припадає на свою скалічену ногу. Здається, йому — п'ятдесят років; жодного сивого волосочка на голові; щоправда, якби такий з'явився, був би непомітний, бо чуприна абсолютно небарвна: почасти від уродження, як у найкрайнішого блондина, а почасти від сонця і дощу, під якими вона вицвітає, бо керівник професійного комітету незмінно ходить без капелюха.

Буває ж такий вибілений колір волосся! — як алюміній, і такий жорсткий. Півлисина, що обіймає половину черепа і без переходу зливається з лобом, нагадує відтінком арматуру до електричних лампочок. Найчуденніший контраст до нього, розлитого по всьому виду, становлять очі мідяноокисно-сіристого забарвлення: фосфорично світяться, ніби по-котячому.

Нижні зуби в нього золоті, а верхні з нержавілюючої криці; коли він одного разу зайшов до аптеки і попросив зубного порошку, то продавець приніс йому коробку, а прощаючись, зауважив:

— Вам би треба машинного масла.

Карп Маркурович громохко засміявся:

— Ох, ви, жартівник! — і пошкутульгав на вулицю.

Насправді, своєю вдачею справляє враження, що він скоріше якийсь механізм, ніж людина, — навіть костюм у нього має колір приржавілого заліза; і ціпок поблискує металічними оковами.

Пити горілку голова комітету міг без кінця; у своїй лабораторії завжди тримав багато спирту, і як гострі язики передавали: на хімічні процеси в ретортах витрачалася менша частина, а більша — на спрагу хіміка. Знайомі його, зрештою, перестали розрізняти, коли він тверезий, а коли п'яний, бо обидва стани перестали існувати окремо і злилися в якийсь новий, незнаний досі ні фізіологам, ні психологам душевно-біологічний тонус.

— Пройдімось коло квітника, а тоді — нагору та нагору, панораму обдивимось... річку... ліхтарі! — ніжним басом помуркує профкомівець.

— Я ненадовго, — протестує стариган: — трохи віддихатися і додому!

— Так, так; треба свіжого повітря набрати, а то ми цілий день по кабінетах та лабораторіях, а здоров'я руйнується, — перестеріг хімік.

Оглядають квітник; похмурий стариган: високий бородач, у довгому плащі і м'якому капелюсі з широчезним окресом; і хімік: середнього зросту, зосереджений на своєму веселому настрої, товстий і моторний — високо піднята голова, як півнеподібний вітровказ.

БАТІГ І МЕДЯНИК БІСМУРЧАКА

Квітник, що біля нього стрічні прогулюються, виглядає — мов для кожної літери з казки знайдено відповідну рослину в розквіті: вербену, портулак, резеду тощо, і в порядку розповіді розгорнуто “переклад” на прямокутній площі.

— Розкіш! — блаженно вуркотить Карп Маркурович до супутника, коли обходять квітник, і вже опиняються перед бетонними ступенями: на гірку.

— Піднімемось? — питає голова комітету і сам відповідає: піднімемось!

Ідуть широкими сходами; з боків, на уступах вимурків злагоджено невеликі жардиньери, звідки гірлянди звисають на рівні плеча або ліктя; і стоять на підвищеннях вази в античному стилі: аж киплячи від надміру квітучости, обливаються запашною піною пелюсток.

Ідуть нагору супутники і на площинці спочивають, потім знов нагору: аж на вершину, увінчану колонадою, — там, при високій освітлості, зеленіє лавка. Хмари трохи розвіялись, і зорі мерехтять, як червонасті, блакитні, білі іскри різної величини та яскравости, розсіяні по імлистому зводу; а внизу шумлять вершини дерев і погойдуються ліхтарі між ними.

Гості зоряного неба сидять на лавці і мовчать; і знов закриває небо пливуча мряка: як на зливний дощ.

— Ви не думайте, — пускає папіросний дим Бісмурчак, — нібито ми, хіміки, байдужі до краси; тут (показує на груди) — відчуття, що я перебуваю на верхів'ях. Світ прекрасний, на жаль, ми від нього втікаємо і замикаємося в кабінетах. Раки-відлюдники знаходять порожню мушлю, залазять туди і сидять, як колись печерські подвижники. До речі, хочу поговорити з вами на громадські теми. Чому дехто, як, наприклад, ви, цураються нашої суспільности, дивляться на профспілкові справи, як на осоружний обов'язок? Приблизиться година смерті, і тоді на питання: чи я жив, як годиться співтворцеві нового строю? — доведеться промовчати. Про нашу сучасність люди згадуватимуть, як про здійснений едем. Подивіться навкруги! — світ видно, як на долоні: він належить нам. Треба остаточно розірвати з минулим і включитися всією душею в будівництво нашого суспільства: насамперед — серед молоді. Нам відомо, що студенти дістають від вас допомогу; але приватна благодійність принижує їх. На факультеті ваш престиж — величезний. І тому, я сказав би, демонстративна нехіть до колективного життя приносить нам шкоду. Підриває авторитет громадських організацій. Ми не

приспішували вас; поставилися терпеливо, зважаючи на специфічні обставини вашого минулого. Скажу прямо: з загостренням класової боротьби в нашому суспільстві з'являється перехресток перед ученими старшого покоління: або зблизитися з громадськістю до кінця, або відійти набік; ви розумієте, що це значить?

— Я гадав, — понуро говорить стариган: — маю право працювати на невеличкому місці під сонцем, якщо вживати політичного означення — під радянським сонцем. Немає в моїй діяльності жодного вчинку, який давав би підставу для закиду в нелояльності. Після того, як я відбув...

— Ви ображаєтеся! — докоряє намовлювач. — Я просто викладаю мотиви до перегляду дотеперішніх взаємин з колективом: відверто, без дипломатії, — так, як з приятелем, бо шаную вас і хочу, щоб ви уявляли обставини.

— Я розумію...

— І чудесно! Як голова професійного комітету, я буду тішитися, коли ми знайдемо ґрунт для тісної співпраці. Роботи в нас безодня. Чи відомо вам, що серед членів профспілки є досі особи, які ходять до церкви: тайно ходять і моляться. А куди ми дивимось?! Партійна організація питає, чи гаразд ми розгорнули боротьбу проти такого темного пережитку буржуазного суспільства, як релігія? І доведеться з соромом відповісти: ні. От і ви — могли б допомогти публічними лекціями на антирелігійні теми, а замикаєтеся серед книжок. У нас самих живуть залишки... Я буду говорити відверто: іноді можна почути закиди і на вашу адресу, що в лекціях проступають містичні настрої. Ваша остання наукова праця, наскільки мені відомо, пройнята в багатьох розділах християнськими ідеями: так кажуть.

— Дивно мені! — скрикує стариган: — праця в чернетці; за старою звичкою, до закінчення рукопису не даю нікому читати ні сторінки. Можливо, дехто вправляється в магії і читає рукопис на відстані.

— Заспокойтеся! Такі чутки ходять, а я особисто надіюся, праця буде витримана. Просто навів приклад: з неполадок громадського життя.

— Ні, підождіть! — спиняє стариган. — Хочу вияснити до кінця: хто міг говорити про мій рукопис?

— На якомуś засіданні в “Будинку вчених” один інженер сказав.

— Інженер? Що йому до мого рукопису, і хто він? Я мушу з ним говорити!

— Звідки ж я знаю? — відказує хемік тоном несправедливо ображеного. — Так мені передавали. А зрештою, киньмо плітку! Чи варто хвилюватися з-за неї? Треба зробити так, аби включити можливість подібного закиду.

Антон Никандрович категорично настоює:

— Я хотів би вияснити справу до кінця!

— До кінця? Можна. Для цього треба працю прочитати всю в “Будинку вчених”, при громадському активі, який своєю критикою допомагає виявляти помилки. Згодні?

“Он куди він хилить!” — думає стариган; — “прочитай на крикливих зборах, — відразу ж почнеться: придираються до кожної дрібниці, обвинувачуючи в ідеологічній невитриманості; тоді пропав”.

Моторошну катеринку з викриттями “ухилів” Антон Никандрович докладно вивчив: грала безупинно, бо треба було переконати, що всі у всьому помиляються, крім... того, хто став на місці Бога і сонця. В кожній праці, навіть написаній офіційними ідеологами, рано чи пізно знаходять “ухили” і починають “проробку”, після якої настає жах організаційно-політичного висновку: звільнення з служби і марш на північ. Катеринка грає: систематично — щороку, щомісяця, щодня, щогодини — падають жертви її мелодій.

Схолоннів стариган і тихо повідомляє:

— Але праця ще далеко не закінчена. Киньмо!..

— І чудесно! — радіє голова комітету: — я ж так і казав, знаючи вас, як людину особливого життєвого досвіду. Ми з вами знайдем спільну мову. Будемо дивитися прямо на нашу прекрасну дійсність.

Антон Никандрович заглиблюється в роздуми і зовсім несподівано обзивається до голови комітету:

— Що, як справді, в моїй роботі є релігійні ідеї?

— Навіщо псувати собі настрої? Потім розберемося.

— Я хочу зараз; уявіть собі: справді, праця з ідеологічного погляду невитримана, — що тоді?

— Що тоді? Ну, що: я ж казав, треба стояти близько до колективу, і ми поможемо. Я сам з великою приємністю, як спеціаліст в антирелігійній пропаганді, прочитаю вашу працю і скажу, що треба виправити. Згода?

— Але ж більша трудність не в тім, щоб тільки виправляти рукопис: поважніша — з думанням автора. Якщо він має ідеологічні збочення, він не відповідає своєму призначенню і повинен покинути кафедру.

— Ого! Ви зразу — куди... А наш колектив, — хіба покликаний тільки виганяти? Ні, ми зобов'язані виховувати також. Тепер вам ясно, в чому сила зв'язку наукового робітника з громадськістю?

— Ясно.

— І чудесно! Ви включаєтеся в громадську роботу — активно, самовіддано, і в її процесі всі збочення зникають, так би мовити, в полум'ї ентузіастичного прагнення стати повноцінною радянською людиною. Приходьте на засідання, і ми обговоримо питання про ваші громадські обов'язки; коли воно буде, я сповіщу.

— Якщо матиме час.

— Ну, от: час; повинні знайти його! Дивіться на товариша Серпокрила, хоч і який він пес мерзенний в особистих відносинах: я його в конуру б загнав на цеп! — гадячого паршивця; а він і для радіоцентру дещо зробить, і в газету замітку подасть, і в книгоцентрі допоміг, і завідує бібліотекою на факультеті. Так повинен мобілізувати свої сили справжній громадянин.

— Серпокрил, сам? — здивовано перепитує Антон Никандрович.

— Приблизно... Чому ви дивуєтесь?

— Просто так: мало його знаю.

— Все ж він — не який-небудь реакціонер, скажім, професор Жолобовський: просто — чужак.

— Як?! Жолобовський — реакціонер? Ви зробили велику похибку.

— Так здається; бо ви його сусід. А він ховає в душі ворожий настрій.

— Помилка! Він з абсолютною лояльністю ставиться до влади; працює, як віл; його думки прогресивні, в найкращому розумінні слова.

— Знаєм колишніх мрійників, — зневажливо бурмоче Бісмурак: — всесвітнянське братерство, космополітизм, сіонізм, гуманізм, самовдосконалення, всяка нісенітниця. Я вам одним фактом доведу, що він ненавидить громадськість. От, будь ласка, передали його слова про мою скромну особу; сказано буквально так: “Великим свердельцем, в якому за вістря служить голова місцевому Карп Маркурович, можна прокрутити погибельну дірку в народному серці, вживаючи профспілку як коловорот”. — Я вас питаю, про що свідчать слова? — про глибоку ненависть до професійної організації і суспільства.

— Я сумніваюся, чи професор Жолобовський так говорив про вас.

— Говорив; я точно знаю.

— Від когось іншого почули і приписали Жолобовському, — такі випадки бували.

— Якби ж так, а то напевно слова належать йому; в умивальнику після засідання сказав їх, а там дехто чув — випадково... Зрештою, я перевірю. Якби й не він сказав, однаково виберу розбояцького Серпокрила, а не Жолобовського. Пояснюю, чому: рудяк — відвертий і здібний почасти сприймати громадські впливи, хоч в особистих справах він свиня з свиней і сам кізяк, і я його за деякі штуки так провчу, що до свого надгробка пам'ятатиме; а Жолобовський замкнутий, — чорт його знає, які в нього думки! Волю мати справу з відкритими натурами хоч босовилами: їх видно наскрізь. Треба знати: інтереси нашої держави і світової революції вимагають — виявити і нещадно знищити всіх ворогів: і фактичних, і потенційних, себто тих, які тепер ще не вороги, але в майбутньому будуть ними. Хто сьогодні “лояльний”, той, можливо, завтра наш лютий ворог, і ми з ним повинні розправитися без дрібнобуржуазного милосердя.

Антон Никандрович розуміє: закидки на адресу Жолобовського зачіпають і його, бо він теж любить самотність і відстоює недоторканість особистого побуту. Горює мовчки: "... О, мені смертельно надокучила механіка владу офіційних очей і рук аж до огнища домашнього, до писемного стола, до каструлі; спосіб дозору: на кожному кроці. Грозиться держава, як велетенський пес! — бігає по двору і обглядає кожного, ніби мурав'я; сунеться обнюхати мої почуття, думки, одержу, олівці, папери, шукаючи, чи не чути якогонебудь "антисобачого" запаху? Коли зауважить дещо, тоді — клац! зубами, і немає істоти. Діє металічний сверделець з головою місцевому, а довкруг нього — що?.. регулярно і запекло роздмухувана зненависть людини до людини, вбиття всякого чистого почуття: дружнього і приятельського, братерського і сестринського, батьківського і синовнього. Весь круг наймиліших переживань, пов'язаних з ними, зганьблено, виключено з-під охорони закону людського, а Божий закон об'явлено отруйною фікцією, успадкованою від "проклятого капіталізму". Відкрилися глибини темного біологічного хаосу, схожого на замулену всесвітню калабаню, з демоніакальною людорізкою на дні, куди людина, обплутана нитками святоневисного світогляду, зсувається день у день і відчуває, що немає ніякого порятунку. Постать голови місцевого комітету — Карпа Маркуровича "убийбоги", темніє над краєм урвища і ціпком показує, як скоро і певно посунуться вниз, аби потрапити в самісінький центр підсвіття.

Гнів мій виривається за межі, при яких можна згасити розумною волею; але таємний поклик, мов голос птаха, що прилітає з далекостей, тихо підказує серцю: треба бути сумирнішим, треба перебороти страх перед загибеллю, тоді нав'язеться".

Закривши очі, стариган будує, в духовному погляді, арену з перехоною, зовсім прозорою постаттю: то — милосердя. "І нащо переслідують милосердя? — через нього, терпеливого і схильного до повного всепрощення, припливає найкраща світляна стихія з тих, що існують: невідчутна для фізичного зору... припливає від обличчя, що дивиться з-над сузір'я Лебеда; — досить одного поруху в віях, щоб вигляд існуючого змінився до невпізнання. Треба здатися на

вищу волю — всім розумом; пробудити в собі силу, відповідну їй, спроможній іскрами спинити душогубний коловорот”.

Признається собі стариган: за довгі роки присмеркових терпінь струни серця, звідки могло зірватися слово з огненною вірою, — згрубіли; можливо, тільки жадливі, над міру людської витривалості, удари долі могли віджити їх.

Спало на думку: негайно виїхати з міста...

— Будь ласка, — глухо промовив він, — ухваліть на місцевому комітеті, щоб мені дали подорожню; я просив її: в санаторію для хворих на серце, бо маю ускладнення після грипу. Стан здоров'я зовсім поганий. Багато років без відпочинку, буквально — ні одного вільного дня, за винятком часу, коли — сидів у тюрмі, перед засланням.

— Бачив вашу заяву і лікарські посвідки; — прогудів Бісмурак: — справа має ґрунт і вона на черзі. Завтра скличу членів місцевого комітету; зробимо, що можливо. Дуже жаль, — хімік розвів руками: — єдина можливість потрапити на курорт для сердечників утрачена. Скеруваний туди товариш Грівков; він перевтомився громадською роботою і, крім того, страждає від ожиріння серцевих м'язів. Пошлемо вас до моря, в маленький, гарний будинок відпочинку. Завтра винесем постанову, і я повідомлю вас через факультетського профуповноваженого.

Побачив стариган: зробив помилку. Правда, відпочити давно збирався, тільки ж подалі від гурту, такого гамірного, — без самотного роздуму серед природи. І відчуває, з серцем тепер краще: чи не від напою Кардоники?

— Мабуть, не зможу поїхати: буду кінчати рукопис.

— Рукопис у ліс не втече. Треба здоров'я поправити. Уявіть собі: перед вами — море; буяє в сонці, б'ється об граніт, зривається білими вибухами. Я починаю говорити, як поет, бо зворушуюсь від краси. Дрібненькі бризки морської води, розпорошені в повітрі, приносять солі в ваші дихальні тракти. Тепер доведено, що вдихання морських бризок становить найкращу інгаляцію, потрібну при різних недугах.

— Я подумаю, — сказав Антон Никандрович: — побачу, чи маю час.

— Чудак чоловік! То треба їхати на курорт, то бракує часу.

— На курорт скеровано іншого. Я можу вибирати: чи їхати в дім відпочинку, де немає спеціального лікування від серцевої недуги; чи знайти приватний куток біля моря.

— То що? Я таки завтра пришлю до вас уповноваженого...

— Йому доведеться марнувати час, потрібний для громадської роботи.

— Нічого: він меткий, скрізь побувати встигне.

— Додому! — затужив Антон Никандрович. — Я втомлений. Зостається в саду?

— Піду з вами до воріт; потім загляну в ресторанчик: декого пошукаю.

Аж поки наблизилися до брами, стариган думав про одно: прокрутить коловорот чи ні? І ввижалося: лежить народна душа, міцно зв'язана, а в грудях кружляють крицеві гостряки; багріє вода в степових річках.

Недовго і сам Бісмурчак прогулювався в спустілому парку: повертає в місто — з надією зустріти Тімурленкова в гостиниці при звичному столику.

ОГНЕННА НІЧ

Висівши з трамваю, стариган помітив: над високими дахами клубочється полум'я, немов вибуваючи з полону. Як правило, він уникав вуличних видовищ, але цього разу відчув потребу: поглянути, що горить, бо і поклик з'явця стояв на серці спонукаючи мандрувати.

Пожежа виникла на четвертому поверсі готелю “Будапешт”. Щовечора в довгій залі там верещали мідні горлянки і приєднувався скажений брязкіт. Відвідувачі, впившись до чудиська зеленого, раптом здригались від дзвяку і скреготу: тверезіли і знову жадали чогонебудь випити. Були в ресторані “кабіни”, — гості замовляли їх собі заздалегідь. Мабуть, в одному з тих окремих місць і зайнялось.

Антон Никандрович приєднався до багатьох пізніх перехожих та близьких мешканців: непорушні, споглядали, як палахкотить велика безлюдна будівля. Вгорі працював огонь, а внизу, між публікою, метушилися міліціонери. Враз серця присутніх здригнулися: жінка з дитиною на руках виглянула з найвищого вікна і закричала, як божевільна; іскри з димом перелетіли в неї над головою і позміїлися в небо.

За декілька хвилин перед тим до готелю наблизилися двоє молодих; обом: і їй, шатенці в легенькому платті, і йому блідновидому брюнетові, — не хотілося йти додому після останнього кіносеансу. Згадували фільм-казку: із змієм, лицарем, Василисою Прекрасною і Кощеєм Безсмертним — лютим дідом, чия душа схована в скринці, а скринька висить на дереві. По площі, віддаленій на один квартал від готелю, ходили коло статуї античного дискобола, що — посеред квітника, і оглядали полум'яні канни на високих стеблах. Постояли закохані і нехотя пішли на тротуар; попрямували вулицею, що вела до перехрестя з готелем на розі. Тільки тоді, коли міліціонер спинив, вони здали собі звіт, що трапилося поблизу, і вирішили вернутися на площу. Обійшли ремонтне рештовання коло вузького фасаду і знову ступили на тротуар. Оглянувшись на вогонь, юнак, і до того блідий, що дужче збілів; мовчки провівши свою подруженьку ще декілька кроків, сказав їй:

— Ольго, іди і чекай на розі біля скверика, — я через хвилину вернусь!

— Мені здалося, хтось кричав: що там?

— Іди, я скоро зустріну!

Вона відступила до другого перехрестя і спинилася: дорогу загородили міліціонери в білих піджаках.

Юнак пробрався між людьми — до готелю, і почав оглядати вікна і стіни. Поряд помітив старенького громадянина, очевидно, чергового з сусідньої протипожежної охорони, озброєного гакоспсом на дерев'яному держаку. Через руку висів змотаний обривок, обрізаний з обох кінців, мабуть, на потребу хазяйновитих мешканців, — розвішувати білизне, чи що. З нього можна було зробити хіба що налігачі для станичних куторогих. Брюнет мовчки взяв обривок з руки пожежника і підійшов до стіни. Чіпляючись за виступи, поліз

по стіні вгору, як вивірка по корі дуба. Поліз помаленьку, обережно, припластавшись до площини і зачіпляючись пальцями також за дрібні плесковаті фігури окрас, розсіпані на висотному старовинному будинку, не так, як на новітніх коробкових витворах архітектурного поспіху. Обривок, перекинутий через шию, звисав довгими кінцями юнакові за спиною.

Ось, добирається брюнет до карнизу між першим і другим поверхами; минає його, підтягшись на руках; так само щасливо минає карниз між другим і третім поверхами. Дехто з публіки, що масою зібралася вниз, стискає собі пальці, хвилюючися за сміливця. В грудях пробігає спазматичний холодок; хочеться відвернутися: не бачити, як людина бореться з небезпекою. Але несила відвести погляду — очі ніби прикуті до постаті в височині, коли наближається до останнього підвіконня, і коли іскряний протяг трохи притих.

Серед глядачів, мабуть, один тільки Антон Никандрович був зовсім певний за юнака; звичайно, побоюється нещасливого випадку, але знає, що проти того діє добра вправність. Мимовільний свідок Астрябового вчинку, він пригадує собі його оповідання: як доводилося з самого малку лазити по деревах — обрубувати гілля на паливо; як після того спроби були перенесені на дзвіницю, в розшуках за горобиними гніздами і тільки горобиними, бо наприклад, видирати ластовині вважалося переступом, за який винні неодмінно платять смертю. Коли хлопчиська забрали в дім для безпритульних, він з другого і третього псверху злазив по стіні в двір і вертався назад тією самою дорогою, бо двері були замкнені. Часто бив об заклад, що збереться по стіні на четвертий поверх, і вигравав; на здобуті гроші водив приятелів у кіно.

Не те вселяло неспокій в душу Антона Никандровича, — думка працювала над іншим: — як вибратися разом з порятованими, з огню? Примітливий стариган завжди приглядався, як розміщено кімнати в будинках, де він бував, і щоразу переконувався: від того багато залежить у щоденному побуті. Декілька разів заходив до “Будапешту” і пам’ятав: запасного виходу з залі четвертого поверху немає. Єдина можливість вибратися звідти — це по карнизу перейти до вікна в сусідньому будинку; певно, юнак так і зробить. Треба шукати виходу з того будинку; можливо, навіть пощастить

прибігти в потрібну мить і допомогти. Щоправда, витривалий силою на твердій землі, дід часто відчував, як кружиться йому голова від височини: старість підточує почуття.

У сусідньому дворі він роздивився: двері зачинені; вікна — теж; видно, тут якась установа з канцеляріями, людна вдень і мертва вночі. Пальцями придержуючи рукав, натягнутий на долоню, він різким ударом вибив скло і просунув руку в середину, до шпінгалета: повернув його і відкрив вікно. Повторив операцію — розчинити внутрішні рами.

Через декілька хвилин він опинився на четвертому поверсі. Побачив, що коло розкритого вікна, мов привидний, пораяється Астряб: прив'язує уживку до поземної рейки в фразузі, в якій вибив скло. Туго натягує Астряб обривок, очевидно, прив'язаний другим кінцем до вікна в готелі; натягує, як струну.

— Чи можу вам допомогти? — кричить Антон Никандрович.

Юнак докінчує поспішно свою справу; тільки здивування в його голосі:

— Я радий. Звілки ви тут?

— Забіг з двору, коли побачив вас.

— На вікні я вам передам дитину: глядіть там!

Сказав і пішов по великому карнизу в готель, коли Антон Никандрович зробив, як йому сказано: вистанув з вікна і дожидає. Через хвилинку Астряб вертається по карнизу, тримаючись лівою рукою за туго напнутий обривок, а правою рукою пригортаючи до себе дитину: її, для певности, обв'язав своїм поясом і вільний кінець вхопив зубами. Антон Никандрович забирає дитину, мов кліщами, довгими п'ятірнями і потихеньку впроваджує у вікно. Говорить їй: "Ну, маленька, стій, зараз мама прийде!" — говорить і негайно ж повертається до свого місця. Назустріч потихеньку ступає, мов сом-набула, розхристана і розпатлана жінка; вона пересуває обидві руки по обривку, а очі втоплює в стіну, щоб не бачити глибини. Астряб іде за нею, підтримуючи її і сам передвигаючи руку по обривку. Як тільки жінка наблизилась, Антон Никандрович підхопив її і ввів через вікно — в коридор, до дівчинки в кутку. Кинулася жінка до дитини і від збуреного почуття, бачучи, що тепер вони врятовані,

почала щось безтямно говорити і тулити дитячі руки до своїх щік, облитих слізьми.

Антон Никандрович і Астряб дали їй трохи виговорити схвильоване серце, а потім підхопили обох і повели наниз.

Як вибралися там через вікно, що його відчинив Антон Никандрович, і вийшли з двору на вулицю, — тоді приспіла пожежна команда.

В мідних шоломах, схожі на звитяжців стародревньої війни, котрих оспівав сліпий перебендя, пожежники догриміли на червоних машинах з жовтими драбинами і брезентовими кишками коло них: суворі, вусаті, позскакували на брук і почали ладнатися до боротьби з лихом. Пожежники в нас люди хоробрі і точні; здебільшого вони вчасно прибувають до вогню, а в окремих випадках досить таки спізнюються, через загально-наносну розтяпистість і немодерний розклад в організаційно-технічній стороні.

Увага публіки зосередилася на “сірих героях”, як їх заслужено назвав колись один автор. Найближчі з присутніх зауважили, біля юнака і старигана, — жінку з дитиною і кинулися до неї. Скориставшись з бурхливого руху, Астряб зник — поспішив до Ольги, що чекала на перехресті; стариган і собі, обережними кроками, з оглядкою на потерпілих, відійшов на сторону. Знав: добросерді жінки візьмуть їх під свою опіку і все, що треба, зроблять ліпше, ніж він. Крім того, час — пізній, треба йти додому, бо втома ломить тіло. Під груди почало щось підпирати: відчуття знайоме з часу гострої недуги.

На початку пожежі Митька-Мікроб, непоясненою навією приведений, підбився на східцях, з протилежної сторони, сам — обуюючись, мов полум'яно, на шкоду і викрикуючи:

— Діє знов рука ворожа! Нищить народну власність. Вирвем з коренем.

Неуточнено було: що? — “з коренем”: чи “руку” чи “власність”. Однак достеменно повідомився настрої самого промовця, коли його обличчя відсвічувалося багрянстю від огненного нещастя. Коли ж помітив юнака, що збиравсь нагору: стіною, то чомусь, замість застигнути в гострому неспокої, — відвернув обличчя від небезпечної спроби, і воно погасло в тіні. Аж коли юнак відводив

жінку — в сховок: до вікна сусіднього будинку, тоді Митька обернувся і, з незвичною собі жагучою пильністю придививсь до руху вгорі. Почувши, як довкола люди зідхнули з полегшення, він присів на східці, так що в тіні цілком шез, погаснувши обличчям. Через декілька хвилин глибокої мовчанки, неждано для самого, неслухняна — величезна сльоза, скотившись, впала на коліно, аж він трохи здригнувся. Коли проріднув натовп поблизу, — в племінному відсвіті вид сидячого був до невпізнання змінений: з пристиглою скорботою в вирівняних рисах, як, мабуть, смерть колись поправить, вирвавши душу з влади калічного полону землі. Довго сидів він; коли вдарили одинокі перші бризки дощу, зірвався і звичною стопою помайнув до свого кукобства; недалеко від базарчика.

*

Біля перехрестя, оздобленого молодими каштанами, Олександр знайшов Ольгу, і вона як глянула на нього, — вжахнулася: спітнілий, сорочка в сажі та вапні, розірвана на грудях.

Обличчя — мов машкара, і кров на лобі: певно, поранили скалки від шибок.

— Що з тобою?! Звідки кров, — може ти бився з ким-небудь?

Взяла його обличчя собі в руки і роздивляється; хусточкою витирає червоні плями.

— Там були люди, вивів їх.

— Ходім! розкажеш усе, що було; обмиєшся, а я сорочку зашию, її треба випрати.

Намірилися пройти на бічну вулицю, але міліціонер не пропустив:

— Давай! давай — назад!

Відступивши, розглядаються, як вийти з оточеного місця.

Спершу до них обізався стариган, потім Серпокрил: він несподівано потрапив на пожежу.

Коли спочатку нечисті принесли його в міській парк, там зустрів горільчаного побратима, Коральчука; випили, як слід, і похилили алеєю.

— Мені, Анатолію, нудно; ходім у “Будапешт”! Завершимо...

— Грець його бери! — прокричав Коральчук, — пішли в “Будапешт”, однаково: земля крутиться, і як? навпаки! тепер ніч, а почнеться вечір, — я знаю! — а потім почнеться день, а потім пес його зна, що почнеться. Пішли. “Може й я заріжу кого-небудь під осінній свист”.

Схопився за обрукавок Серпокрила, і вдвох побрели з парку. Довгенько плутали по всесвіту, аж поки добралися під “Будапешт”, якраз на розпал пожежі; хотіли відійти, — міліція крізь свій ланцюг не пропустила.

Спіймати рудого в таку просту пастку, звичайно, не можна: проноза потяг побратима крізь сутемні двері до східців потім верхнім коридором і вузькою драбиною — до горища, і вивів на дах двоповерхового будинку. Стояли випиваки на бляшаній покрівлі, освітленій від пожежі, і оглядали панораму з огненним готелем та темнистою метушнею внизу.

Помітивши юнака, що ліз по стіні, притаїли дух.

— Справжній! — вирвалося в Анатолія, — а я?.. п’яниця нещасний. Пацюк! Стонога! Ходім, скажу: перед тобою — недостойний, прости його! дай руку і будь другом!

Рудун притримував Коральчука, нетерпеливого: посунутися до краю покрівлі.

— Підожди! Що далі буде...

З притаєним диханням, стежили: як проходив Астряб по карнизу з дитиною і жінкою.

Після цього шукали п’яними очима, куди вони поділися? — і самі зійшли наниз.

Тим часом Антон Никандрович пережив неприємність. Власнито, спершу йому пощастило, бо, користуючись із зайнятості міліціонера, хто хапав кошик якоїсь тітки і кричав на неї, — вдалося проскочити геть крізь ланцюг; через хвилину він побачив молодих.

— Олександрє: сюди! Вас повинні пропустити.

Намір старигана був прекрасний; на жаль, зустрівся з прикрою дійсністю.

— Давай, борода: давай додому! Відходь, — нічого кумовство тягти! Розберуться, кого пустити, кого задержати. До ранку всі будуть, як на стеклі.

Антон Никандрович хвилюється і протестує, тоді міліціонер повертає фронт:

— Хто такий будеш? Документи!

З нервовою поспішністю стариган знаходить папери і показує.

Міліціонер перегортає їх і ворухить вусами; зрештою, збагнувши зміст написаного, поки вогонь остаточно спалив один поверх і взявся до рештки інших, — підсумовує в стишеному тоні:

— Ну, як професор, то йди додому! Твоє діло книги читать, а наше порядок держать. Ну?! — і грізно втопив очі в старого.

Той повинен був би йти “книги читати”, але — ні: затявся на своєму, навіть розходився:

— Там мої студенти! Я вимагаю, щоб їх пропустили.

— Щось ти дуже вимагаєш... — співучим голосом відзначає міліціонер: — треба придивитися: яке пір'я в птиці, ми тебе спроводимо в районний відділ. Давай! Товаришу Копоток, одвести його!

— Не піду! Нехай випустять моїх студентів.

— Думаєш, не потягнем? Ітимеш, як в балеті “Лебедіное озеро”... Копоток!

— Веду. Повертайся, дядя, нічого конференцію розводить! Ато поведем під ручку, як баришню.

Він зачіпає за плащ Антона Никандровича, — старий випручується і відвертає обличчя: дивиться кудись набік з виразом повної байдужості.

Підскакує ще один міліціонер: разом беруть старого за лікті, штовхають у плечі і тягнуть. Він, труснувши так, що блюстителі порядку повідлітали, знову застигає на місці; знову дивиться кудись набік. З обличчя видно: починає гніватися. Поволокли б таки його в “район”, якби не втрутилась нова особа — секретар самої “горміліції”, товариш Воличенко.

Він здавна знав Антона Никандровича; був студентом заочного сектору і слухав його лекції з історії письменства, і успішно складав іспити. Мав делікатну вдачу, як також інтерес до гуманітарних наук.

Побачивши, як зневажають учителя, він окликнув “мільтонів”, почервонівши до корінців своєї чорної, відчісаной назад чуприни, і до рисок шраму на лівій скроні.

— Стій! Хто дозволив грубіянити?!

— Товариш Косодих наказав одвести, — виправдується Копоток.

— О, знов ведмежість. Покликати Косодиха!

Почалось “розпикання” вусатого, що навперемінку то мимрив про порушення порядку, то жував руду рослинність, навислу з верхньої губи.

Поки відбулася подія з міліціонерами, Серпокрил встиг, збігши наниз, провести Олександра з Ольгою через вузьенькі двері в будинок, а там, через дах — до спускової драбини: в двір, і звідти — через браму, в провулок. Антон Никандрович побачив, як чотири постаті подалися по червоній похилій площі — за гребінь, в напрямку до двору, де, очевидно, була драбина.

— Сердечно вдячний! — проказав своєму оборонцеві, що, в відповідь, мовчки козирнув.

Чимдуж поспішав стариган за ріг на перехресті, в напівосвітлену вуличку, — туди виходила брама з двору. Недовго довелося ждати; четверо скорих людей вийшли крізь браму, сміючися з пригоди Коральчука: був посунувся покрівлею, — аж, на своє щастя, вперся ногами в півринвок. Сп’янів надто і в сутінках не впізнав Ольги, — вона ж промовчала про його нечемність.

Побачивши старигана, рудун удає, ніби не примітив його; так само зробив стариган; проте, всі збором пішли до перехрестя. Коральчук, переп’яно піднесений, навіть не здумав поздоровкатися з зустрічними в гуртку. Розмахував руками перед Серпокрилом і потім поглянув на студента.

— Спиридоне! — кричав в ентузіязмі: — дай вічну ручку: писатиму. Я ж радист. Дай папір!

Він шпортав по кишенях, справді, шукаючи паперу.

— Нема, не біда! — тут писатиму...

Ткнувся носом і обома руками в кам’яну стіну, ніби лагодився писати.

— Ходім! — схопив його Серпокрил за рамено: відвести звідти далі, і він погодився.

— Я напишу! — виголосив з надхненним виглядом.

Дійшли до перехрестя і побачили дві особливі персони, — від самої зовнішності їх кожний, крім нечувственого Коральчука, сприйняв неприємний повів на душі. Були: партсвітило Тімурленков і, ніби місяць, голова місцевого комітету, Бісмурчак.

Погляд зверхнього відмикав собою безодню офіційности, в той час, як доброзичлива іронія, позначена з найбільшою самовпевненістю, випромінювалася з тверезоп'яних очей Карпа Маркуровича, перехиленого на ціпок. Обидва мали спільну прикмету: обличчями нагадували пам'ятники; перший з них — старішого і тому бліднішого матеріалу; другий — новішого і тому барвнишого.

Перед їхні очі станув, освітлений відблесками від пожежі, гурток громадян, з котрих всякий на свій лад, крім зрівноваженого Серпокрила, пережив бурхливі хвилини.

— Як всі ви відчуваєтеся? — невідомо що маючи на увазі, майже з містичною багатозначністю спитався Тімурленков.

Затрималися гірко з відповіддю громадяни, але сама природа втрутилась: раптом, після окремих важких крапель, полив дощ, ніби річку підняло на хмари і кинуло на землю разом з блискавкою. Огонь, що донищував готель, прищулив червоні крила.

Косо напнуті водяні струни заблищали в багряних відсвітах від пожежі і з плюскотом забилися об камінь. Громадяни разом з начальством стали на розі, під балконом другого поверху: вода, заливши його, потекла з трьох боків: ніби бурхлива завіса, крізь яку раз у раз просвічувалися сині сполохи.

Ольга тулилася до Олександра, боязко оглядаючись на грім, коли вибухав і прокочувався з гуркотом по хмарних ущелинах; а юнак віддихувався після пригод в готелі і мовчки гладив їй руку. Стояли окремо, в стороні від інших, щасливі своєю близькістю серед грозової ночі. Антон Никандрович мав прекрасний настрій; усміхався, зосереджений на якійсь думці, і несамохіть помахував рукою: що означало? — ніхто не зміг би пояснити. Його супротивник, стояв оддалік і зиркав, без злоби і роздражнення, але дуже випитливо; видно, намагався розгадати, що в старого на душі. На грозу Серпокрил ніяк не зважав: до такого видовища був звичний і не надавав ніякої ціни. Але приятель, Анатолій, був захоплений: як домашня птиця на запалений увечорі сірник, щоразу повертав обличчя до

блискавки. Радів їй; мав такий вигляд, ніби лагодився прочитати на честь їй — чудесну оду, проте, не міг пригадати, як починається.

Щодо начальства, то з демонстративною зневагою до блискавок та грому вистануло наперед. Тімурленков прибрав величну від старочасности позу: одна рука в кишені, друга на грудях, зложена за френч, і дивився так, ніби негода заважала розв'язувати важливу проблему. Поруч нього Бісмурчак спирався на ціпок, виражаючи всією фігурою поняття про піввеселу гордість, особливо в піднесенні голови і легких поворотах її.

Міліція, разом з тими, чиї документи мала перевірити, відступила на позиції під домами. І що дужчав дощ, то в швидшому темпі танула піддоглядна публіка, мов би просотувалася крізь камінні стіни, змочені дощовими струмами. Зрештою, zostалися найінертніші, під охороною різноманітних виступів над головами.

З височини хмар мигтіли сині сполохи, кидаючи раптовий блиск на місто, — через декілька секунд вигуркотував грім і затихав вуркотами. Раптом проймалося внизу білясто-палевим сяєвом; після того було чути, ніби велетенський віз прокочувався через дерев'яний міст. Одна блискавка прорвалася і зміїсто завернула до землі, наче хтось огненним пером підкреслив свій підпис на небосхилі: пломениста і тріпотлива, ранила очі раптовою яскравістю. Розлігся грім, як великий вибух, і закінчився обвалами в безодню. І знов: то помигтить виблиск, мов чиєсь око намагається відкрити синясті вії: поглянути смерті в обличчя, і щільно замикає повіки з жаху. То підкинеться світло своїми крилами, бажаючи спурхнути з чорного гнізда; то побурхає пожежею за хмарами. То зірветься, на взірєць водограю, велика ясність і сховається під чорними завісами; то часто, дрібно і делікатно потріпочеться, нагадуючи промінного метелика, що сідає на пелюстку. І враз огонь метнеться скрученою і розжареною до білої сліпучости дротиною, а на місці її застугонить грім, аж в грохіт, і окремі розбіги гуркоту зриваються на саму середину небозводу. Осяється далечина золотисто-русяво-білувато, під чітким обрисом хмари, біля обрію, а на зміну проскочить моторошно нервова смуга і залишить по собі відірвані звивинки — частини свого жару, на одну коротку мить: мить безсилового згасання. Тоді прошарахкає грім так сильно і різко, ніби тканина височини

розривається з сухим тріскотом на кусники, і на додачу завалюється невидима будівля. Деякий час тремтить розблиск і плесками світла кидає в очі — сліпить, мучить їх нестерпно, звалюючи потім бозвидну ваготу, аж вона перекочується по терасах: затихнути в глибині, під глухим покривалом. По короткій перерві — гілчасті спалахи протягаються через далечину, вражаючи когось, і їх огонь перекидається через небо сяючим корінням, наперемінку з страхітливими звуковими нещастями, — згасає і знову розкидає сітку, незносиву для людського зору. Великанська напруга стрясає простір. Здається, з неї самої, як з дерева, віддерто покров і, обнажена, аж мучиться — кричить, і в своїй несамовитості розточує нерви людині, що змушена слухати вниз.

Мліючи, дерева наче припадають нерозчісаними косами до чорного ґрунту. І дощ: то притих, то з помноженою силою бичує землю кипучими потоками. Шум стає безперервний; відбризки зриваються з калюж назустріч зливі. Відкрилися в хмарах джерела і, мов соборні органи видають хорал, — так вони проливають на землю незчисленними злитими акордами — потоки і розгрім. Земля обкидається то полум'ям, то поривами вітру, перемішаного з бризками.

Кругом дзюркотить і плюскотами зурнить вода по ринвах. Зривається маса шуму, мов побитого на дрібні скалочки, і зсипається по незримих схилах. Мільйони мініатюрних долоньок б'ють по асфальту і бруку; шум посилюється: незліченна сила зерен його просівається крізь решето завбільшки з докružний обрій. Повіваючи густим хлюпотом, ніби від сіяча на полі, мокрий вітер вдарить в обличчя, в розкриті очі, — і треба витирати їх, як від ридання.

І раптом освітілося все небо; грім! — здається, планета вирвана з коренем і впала в прірву. Натомість виросла в просторі простопадна блискавка, звинута в кільця, і розпавшись на частини, дожарила ними в грізній німості, а потім небозводи згнули в звуковій біді, подібній на смертність. Огненносині кинджали почали добивати і неймовірними громовими ударами нищити світобудову в руїнах.

Гроза стихла так раптово, як і почалася. Ринви випускали воду, наче труби — мелодію неспокою; крапали заблукані дошки; вітер проносив потоки свіжого шуму в зелених верхів'ях на фоні ночі. Запанувала зміна. Колюжі ставали подібні до загадкових зо-

лотистих дзеркал, ховаючи пурпурові відсвіти від пожежі та від ліхтарів. Погойдувалися найнижчі гілочки, відкрапуючи на землю свою недавню печаль, і готувалися порадіти. Віяло з великих просторів озоном, і груди легко вдихали його цілющу силу. Зорі проглянули ласкаво — з такою безневинною втіхою, що люди зразу ж забували пережитий жах і з новою надією дивилися в далечину.

Начальні разом з громадянами виступили з-під балкона в обшири нічного міста, освіженого грозою, але скоро віддалилися, визначивши собі окремий напрямок.

ДОТАЄМНИЧЕНИЙ ЧИН

Ступають поважно: — обидва в окриленій гідності; і величавіший виставляється Тімурленков: бо не кривий собі профспілковик, але — партійна потужність. Нехай навіть і в обмірах самого міста, і хоч би навіть — обкрапаний зливою, на збитій цеглі, з калюжами скрізь, аж доводиться різко, по півнячому підскакувати або обкружувати попід обгорожею.

Однак на рівніших місцях і сухіших профкомітетний Бісмурчак, хоч кульговитий, надолужувався виставністю, ну — і цінністю відповідей на розпит, зокрема про недовірних.

— Кажеш, технічні службовці сміються з слова “соціалізм”? а чому: конкретно? — питаючи, Тімурленков різко повернув обличчя, і трохи подержав очі непорушно на профспілковцеві.

— Чому? Платня їхня, як самі кажуть, задовільна тільки для літучих мишей, і то в зимову ніч, коли здебільшого сплять, обвісившись ротами наниз, а не для трудящих людей, що прямо ходять на ґрунті. Більш від того, — але я затруднююсь висловом, — кажуть, сталася підміна: замість одного капіталізму, підсунуто другий, набагато собачіший. Щоб не дуже смердів псятиною, оббризкано дешевими духами фірми: “фіалка-соціалізм”! — так і кажуть.

— А конкретно: що їм — не так?

— От, порівнюють: колись дихати можна було, а тепер — ні. Молока немає для дітей.

— Ти розвіяв темний пережиток в їх свідомості?

— Цілком! Навів повністю тези з інструкцій для профспілкової праці.

— Переконані?

— Огризаються: мовляв, брешеш, як підбитий сірко! — спробуй прожити з родиною на дев'яносто рублів, тоді заспіваш на другу ноту. Мені гірко! — Бісмурчак склеїв на обличчі вираз тяжкої скорботи і продовжив: — Що сказати їм про місячну зарплатню вартістю одного поганенького плаття? — тут загадка.

— Тимчасово так! — визначає Тімурленков; — зростемо в майбутньому і підем попереду всіх держав: найвищою кількістю молока на кожну споживчу голову.

Бісмурчак обсвітився:

— Твій доказ остаточно переможний! — повторю для всіх. Бо нарікають: без молока...

— Треба докладно роз'яснювати! — голос Тімурленкова подужав верхніми тонами до дзвінкості.

— Я так робив. Аж присікуються: мовляв, твоя інструкція не заміня молока, масла, сиру — їх дай! Чого їх, відірвавши від рота, наших дітей, слати день і ніч потягами — Гітлерові? Хіба — щоб допомогти: нехай загарбає всю Європу і, помноживши силу, розгромить нас? Всі так кажуть. Підряд.

Тімурленков вирішує:

— Треба рішучо довести постанови останньої партконференції: про успіхи в нашій країні, — до свідомості всіх!

— Я вже постарався з цим! — аж згвинчується вверх Бісмурчак, — проробив: по рядках.

— Ну?

— Зойкають жінки; мовляв, дітям треба пити молоко, а не постанови! На молоці сметанка збирається і можна масло дітям збити; а з решти ряжанка буває або сир. А з постанов — що? Хіба чорнило злизати.

— Ух! як тяжко відстав суто дрібнобуржуазний елемент! — гнівається Тімурленков; — треба негайно підняти масову роботу,

аби освітлити стан. Скличем нараду і намітим програму доповідей: про надзвичайні досягги соціалістичного будівництва. А перед тим даси мені звіт: хто і що говорив, — гаразд? Мусим підносити політичну пильність.

Бісмурчак запевнив: зробить! — до останнього гвинтика; як заведено з пружинами партії, і докинув:

— Просотуються скарги на відступ від наших принципів щодо національностей. От, українська область насильно приєднана до РСФСР, — чому?

Тімурленков помовчав; чоло вподібнолося до тінистої хмари, коли виробляє в собі дощ і складники грози: для майбутніх блискавиць і громів. Зрештою первий гуркіт докотився:

— Запам'ятати: хто? Зразу — на замітку. Ми їм покажем, де квартирують раки в зимній сезон! Ач, куди гнуть?!

— Обурливо! — в ключ осуду врівнюється Бісмурчак; — хочу порадитись: чим тут бити?

— Чим? Ясно: принципами нашої національної політики, в постановах з'їздів. Пам'ятай...

— Я пам'ятаю. Але як зв'язати? — бо величезний край з переважаючою масою українського населення наказом прилучено до Росії, замість — бути в українській границі? Трудно мені.

— О, я розумію, складність обставин! — вирокотує Тімурленков; — будем говорити між собою прямо, як комуністи, також — як скажимо, неукраїнці: потрібно, щоб одна нація — більша, стояла в панівній позиції, вдержуючи всіх уздечкою. Бо розбіжаться, і пропав соціалізм через який тільки і зможемо прибрати світ до рук і скувати в наш порядок. Тоді можемо комунізм завести — скоро; як хотіли вмонтувати в громадянській хуртовині: “воєнний”; і провалились. А маючи всіх, до решти, в мішку, відразу зможемо, — тут, як дважди два, ясно світиться. Збагнув?

— В основному! — так; але нарікають: мовляв, ми відхилилися в зріст національного чінгісханства за рахунок неросіян. Кажуть: воно, як друга імперська держимордність, — просто: перелаштована каторга народів. Як тут бути? — нам: бо з тобою пишемося в росіянах.

— Така їх теза? Ми їх з нею фізично знищимо, і вона згасла. Остаточно — вкінці. Влада ж чия? Наша! А навіть, як соціалізму немає, — десь так гарчать, крізь паркан кордонів, декотрі “знавці”! — тож і тоді рушатимем, на вибраний напрям, аж до світової перемоги — своєї! Бо російський народ виказується виконливою підмогою в побудову соціалізму аж поки планету стиснемо в розпорядок. Ну, тепер збагнув?

— Набагато. Чи тоді соціалізм треба ставити? — бо в нас інші, з ним, перехоплять віжки...

— Чудово розібравсь! — поплескує Тімурленков по плечу супутника; — тому тільки в дорозі до верхогір'я дзвонимо в мідь: “соціалізм”. Думаєш, я сам так склепав? — ні. Відомо, поза очі контрики дражнять: “псаломщик”! — нехай; доберемся до всіх. А знай, я мов з катехизису, чув тези відповідального від центральної газети: для вузької групи. Знаменитий? — так: автор книги спогадів; стрічався з вельможними закордонниками; певно, виконуючи наказ. Після закритого пленуму в обкомі партії і пізніх чарок, він різнув нам відверто: слід збройно підвести людство під формуючу владу російського народу! — то історично виправданий похід, як прогресивний найвищою мірою. Так обчислено! — на час підсилюєм державу фюрера, нехай зрівняється з капіталізмом Заходу і, через декілька років війни, разом з ним обернеться в порохняву руїну. Тоді могутністю всього нашого бронованого кулака вдаримо їх зверху по “кумполах” і встановимо свій стрій. Що далі: “соціалізм”? — побачамо, чи відразу. Але тепер обов’язковий: в гасла на прапорах; збирає сили.

— Е-е, моя черепна коробка тісна: не вміщує всіх передбачень! — аж прихрипів Бісмурчак; — мені незвично. Його оскаржили?

— Ого! Вмить побігли телеграми і листи в центр. Навіть стенографічні аркуші хтось туди доніс. Ми ждали: ну, кінець фантасові про російську зірку.

— Посадили? — з якоюсь розколотою зацікавленістю прилип Бісмурчак до зверника.

— Довго не було відповіді, — байдужно розмірює мову Тімурленков. — Зрештою, читаємо столичну постанову: нагороджено

журналіста орденом — за незміренну працю якраз напередодні подорожі до нас.

— Дивуватися змушений! — зідхнув Бісмурчак, з поп'янілості, аж ніби — віддишкою.

— Тож то: “змушений”. Половину всієї України, якщо треба для справи, відріжем і приточим. Але — зажми губи! Гляди, вхляпаєшся курячими крилами в кип'яч.

— Я вдержу язик за зубами: вони металічні, — Бісмурчак, вдоволений, зменшує зморшки на обличчі.

— Чудово! Ти — просвічений; тепер повинен без жодного сумніву відбивати злісні балачки, знаючи: на твердій підпорі держаться стовпи.

Парткерівник бачить, як багато додалося пошани до нього — в Бісмурчака, аж старається кривак, хоч з видимою штучністю, забігати заподадливо в крок, підказуючи напрям серед частих калюж, і тішитися, бо здобув підвишку в очах керівника: до ступеня надзвичайної довірності, з особливою увагою.

Все ж просотується Тімурленкові, до кріпкості настрою, також і острах: “просвічений” пройда міг підвести, п'яний проляпавшись недоречно.

Взаємно спрядувані, а зараз і відчужувані, хоч меншою міркою, — керівні особи поступували впововж вулиці, мокрої від зливи, і щодалі, то дужче зсереджувалися в розмові. Мало зважали на твердь під черевиками, хоч звідти часом побризкувало в розліт: від затоплених вибоїн на скупі освітленій цеглі.

Добулися до перехрестя: з пересіченим провулком, де темно, — і замість приглянутися вниз, до місцини, крокували впевнено, як попереду, ніби дорога — добровпоряджена: про весь вечірній перехід.

На розі, декілька днів тому, робітники справляли каналізацію і, як водиться, надто поспішаючи докінчити трудовий час, засипали прокоп нашвидку: так що поверхня скоро осіла, різко нахилена. Після зливи набралось повно води, і там, з розміреного руху, майже одночасно ввійшли на глибину Тімурленков і Бісмурчак, оббризкавши один одного.

— От, чортівня! — ревнулося в Тімурленкова: — куди внесло! хоч би ти попередив...

Він відчув з холодного напливу: його черевики залило, і ноги опинилися ніби в якихсь дивно оприкrenzених скарпетках: мінливих і просторних, коли звичайні скарпетки мов розтанули.

Надто прикро вклопотався в додаткову несподіванку, бо, собі на біду, вже тоді, коли обидва черевики були повні, — він помилково розчислив: скоріше перебрести ще далі, вперед, до мілкого. Рвонувся туди, уявляючи, як мерщій вибирається на вільну цеглу, — і якраз тоді вбіг на глибшу воду. Злісно викрикнув:

— Ах, канальство! — і відскакує назад, боком: до вихідного місця, звідки почалась невдача.

Бісмурчак, швидко зануривши праву, сильнішу, ногу в калюжу і мимоволі приєднавши слабішу, аби втримати рівновагу, — затруднився зразу ж в обережний вихід: обпираючись на ціпок.

— Тисяча проклять! Хто тут лагодив? — скрикуючи свою лютість, він гадає: з ями треба різко звернути набік, до середини вулиці, завжди бруковиками викругленої на трохи вищий рівень. Тому, подібно до супутника, втопився сильнішою ногою в набагато глибшу западину: в іншому напрямку. З якимсь первісним гариканням таки встиг відтягнути ногу, мокру мало не по коліно, — назад, до меншої води.

Обидва, відступивши на незатоплену цеглу, почали сильно обтоптувати черевики об неї, аби збити воду, — тоді віддалася чвакуща хлюпотнява зсередини.

Вирішили: перше, ніж виливати рідину з черевиків, — треба від темряви обійти затопленок і стати до ліхтаря. Шукаючи обходу помітили: як інші перехожі, менше самовпевнені, відходять криво, в сутемінь провулка і там, посіпавшись на краю відтоки, плигають через неї. Дехто пробує закаблуками, поставленими гостро, виторкати дно: чи там мілко, і вода не дійде до дірочок для шнурків? — тоді робити бистрий скік якнайдалі.

Обидва керівники, повторивши споглянутий переплиг і повернувшись до великовуличного пішоходу, пристали при сильному освітленні згори. Хляпатоха в черевиках і слизанина ніг стала їм нестерпна: відразу ж почали розбуватись.

Тімурленков, скидаючи черевик, розблискується гнівом на провинних:

— У, бегемоти! Куди їх партбюро дивиться? Йому треба хвіст ламати!

Цілковито потрапляючи в тон партійної сердитости, Бісмурак своєю лінією анатемує провинних:

— Махлаки! Їхній профком пропісочити: до останніх корінців шерsti! Так партачать!

Обидва розбуваються і виточують воду з черевиків, після чого викручують скарпетки і, повагавшись: що з ними далі робити? — знов натягають на мокрі стопи.

Коли взувалися, профспілковець гірко шкодував: були нові скарпетки, в чудових косинах рисунку і свіжому кольорі, а тепер? — хоч як випрати з бруду, відтінок тратиться. “Цуцикова справа!” злісно означив собі халепу: “скарпетки з дрянi роблено, і фарба свинська: раз виправ — і зів’яла річ, як ганчірка, вся стемнівши, хоч біса дай! І треба ж було мені врізатися в розмову з ”псаломщиком”: він — як ідол! Кади йому без перерви, і подасть крихту прихильности. Черевики промокли, як їх висушити? — потім скарьожаться і різатимуть в ногу.

Парткомівець розпалився! Уявляє: як на пленумі городського активу побичує ремонтну бригаду:

— Гряхнем догану! Всім в “особисту справу” і в трудовий список. Тюхтії криворуки!

В такому грозовитому стані обидва оббрюханці опинилися в полі зору Серпокрила: він, проворніший, покищо встиг сухо пройти попереду і вертається до місця огненної пригоди, тримаючи під ліктем книжчину, щойно десь роздобуту.

З досадливого почуття, від зустрічі, в нього нижча губа зробилася більша, ніж постійно, а брови, при похнюпстві, підвищились і під ними невесело замерехтів зосереджений позирк.

Мокроногі керівники поглянули на непрошену постать скоса.

— Що? приємно бачити вогких? — озвався Тімурленков: з ноткою напівобвинувачення, підтриманою від уст профспілковця:

— Нехай має зловтіху, поки сам притопиться! — присік Бісмурак.

Серпокрил вижидає: ні відмову, ні поруху; аж парткомник гризнув:

— Чого стовбієш? Німіти і ми вмієм.

— Насолоджується з нас, обхлюпаних, і продовжує радити на свою сухість! — підкинув насмішку Бісмурчак, притруєну вороженчею.

Зрештою, бібліотекар складає остерогу, як найнуднішу річ:

— Скорої ночі ждять: промочитесь, мабуть, по шию, і я з вами.

— Годі з вигадками блазня! — обсерджується Тімурленков; — що хотів сказати?

— Він повинен дещо допрацювати важким мозком, а ми перебили! — вжалює Бісмурчак.

Відповів їм рудун присмучено, хоч трохи і в зневазі:

— Даремно взяли образу і гніваєтесь. Коралькова зловив співробітник радіостанції і потяг на службу, трохи опритомнілого: з тривоги. Десь вода від зливи надто прибула: на додачу до високого рівня ріки — від притоку з льодовців. Вони ж почали танути на горах. В окремих ділянках загрожено дамбу. Будуть близьким часом мобілізувати студентство і співробітників вищих шкіл: на прорив. Бо повідь, розлившись, затопить города і поля на десятки кілометрів: тоді потерпить харчова база міста. Не знати, як дуже розмивається насип, — можливо, вдасться скоро полагодити небагатьом добровольцям. Видно справу? — обмислити легким мозком.

— Так би сказати спочатку!.. віл нещасний, стоїть і ремигає думку! — накрикнув партсекретар, відчувши: тепер він особливо потрібний; під його рукою героїчно діятимуть.

Сприємнюючо напливає згадка Тімурленкову від років, коли він справно обертався: десятник або “виконник робіт”.

При черепичному заводі, на жовтуватих терасах, мурав’їлися грабарі в латаних піджаках, з погнутими лопатами, серед скрипу скривлених коліс та безперервних накриках на коней: “вйо! щоб тобі здохли!” — і серед солоних лайок крізь махорчаний димок.

Знов “псаломщик” покажеться тепер, як знаючий розпорядник, ніби на старому, в’їждженому прогоні, звідки, з метушливих буднів, — партія піднесла і включила в свої відповідальні “ряди”: представника трудової гуші.

Провела через короткочасні курси для “ідеологічного фронту” і посадила в глибину плюшевого крісла: — партійний диригент всього загальнофакультетського клопоту; могутній: вказувати, що і як професори повинні говорити чи писати про Платона і Канта, аби вдержатись.

Найбільша ж турбота була з м’якими знаками; він сам гризся: “коли їх, мавп’ячу віспу, вписувати в слова, а коли — ні?”

Звичними зворотами розрошує настрої слухачів: профкомівця і книгозбірочника, звертаючись, мов до натовпів з оркестрами і транспарантами! — проти прориву:

— Зготуймося! Нам — блисуча нагода: на частковому відтинку, показати високим способом ентузіазм в жертвовному пориві; і врятувати господарчі цінності для громадського і приватного сектору.

Бісмурчаківі заскеміло під ложечкою при вислові “високим способом”: звичному здавна в ораторстві “псаломщика”. Мучений також спрагою — по додатковій склянці сорокаградусної, остаточно спонурился: “маю! як другу зливу на голову!” — але виказує назовні всією особистістю зосереджену увагу і шанобу.

Поряд, лютою тоскою пронизало Серпокрилові єство: “нарізався! в розспів під камертон; — от, накручувана душиця на пружині. А прив’язаний слухати, хоч висохни кістками”.

— Нам, викуваним волею корифея народів! — рокотить “псаломщик”, — нема неприступних бастионів. Що повідь на річці? — відкинем залізною рукою!

Слухаючи з прив’ялим серцем, але захопленою фізіономією, профспілковець складав собі жовчну думку: “що? я тобі піду в холодну воду, обмокнути, як старий півень з дощу? — хочеться? полізай сам: знову набрати “високим способом” повні черевики; мені з одного разу досить”.

Також і Серпокрил — мов аж накипав парою в почуттях: “чого дереться на червону стінку? зараз звідси відірвусь!..”

Наскільки можливо при підсліпуватому ліхтарі, мов старечому окові з більмом, — Тімурленков почав, хоч і говорячи, поглядати черговано, з випитливістю і недовірою, на вирази двох незрушних облич перед собою. З профкомцем складалося гаразд, принаймні —

на зовнішній виказ; але на бібліотекарі написалась така обгіркла досада, що в думці “псаломщика”, трохи зупиненого мовою, вметнувся лютий огник: “бач, бестія! — недаром він при Споданейкові обчорнював”.

Проминули випадкові перехожі: родинна купка, згострена поглядами на облиту цеглу, — тоді “псаломщик” приїдливо, хоч в напівдобродушно удаваній прихильності, величаючи, спитав:

— Поясніть ласкаво, товаришу Серпокриле, в чому причина нехоті.

Замовк! Бо зненацька налітає з сутіней, трохи припадаючи на праву ногу, — другий товариш, приблизно, такий, як Серпокрил, хоч набагато також і різний, теж — бібліотекар і трохи рудун: Гліб Зарічник. Колись, на безпритульництві, разом крутилися, а часом приставали до роботи, зокрема — в книгозбірні, звідки їх дороги розбіглись надовго. Зрештою, обидва, споважнівши і підучившись, вирости самі в бібліотекарів і з’єднали кінці життєвих напрямків на півдні.

Поглянути, — подібні! Дедалі при розгляді різниця набагато глибшала, виявляючи їх, здається, особами з протилежних бігунів: на вдачу і особливіші ознаки зовнішнього вистрою. Гліб, трохи сухіший і вищий від опасистого напарника, був — з твердішими рисами обличчя і всієї постаті, як також стрункіший, мов з військовою прямизною.

При світлішій, ніж Спиридонова, рудості, мав очі з густішою брунатністю і в глибших ямках, під важчими бровами. Міцно стиснуті уста і запалі щоки теж відрізняли від Серпокрила: повновидого з попущеними губами.

Життєписні течії — неоднакові, хоч при декотрих рівнобіжностях: Гліб, крім бібліотекарства для заочників та учительського інституту, пресумлінно трудиться, хоч сам близькозорий, як секретар математика, вкрай на очі слабого, чому доводиться замовляти телескопічні окуляри в закордонній фірмі. Встигає, подібно до Спиридона, хоч меншою круговиною, обертатися в недержавній книготоргівлі: рідкісними виданнями! — серед колекціонерів міста, однак без послужництва підпсованим смакам владичних і грошовитих.

Взірцево впорядив особистий побут: вірний і уважний муж — для доньки композитора з оперного театру.

Поспішаючи нічною вулицею в подошів'я, він вразив стрічних схвилюваністю, мов аж до розпачу: незвичайною для зрівноваженої вдачі. Відривчасто поздоровавсь і на спробу Спиридона притримати, відповів, задихано:

— Пробачаюся! Спішу: можливо, встигну, як пощастить... Щез, — так, що при всій стривоженості, однак зміг обминати водозборини, без шкоди для шкоти для шкоти кроків.

Бесідники пристигли, ніби обвіяні силою недалекого лиха: з вражаючого вияву.

— Бідує! — пробурмотів Тімурленков; — можливо, обвалився будинок і пошкодив квартиру чи навіть придавив когось: на каліцтво.

— Або пожежа? — здогадується профкомовець: — сьогодні багато огню на вулицях.

— Води теж! — доповнив парткерівник. — Ага, я спитався нашого книгаря: чому? — але тоді перебив Зарічник, — трудно з пам'яттю, — що то було?..

Зусилюється думка виловити в переході душевної течії (мов вихопити з глибини дорожності) — видивну пригадку про потрібну справу, а вона зникла і відмовляється впливати. Побічні складники не дають сполучної зачіпки: висмикнути пошукувану потребицю до світлоти уяви. Від примусу для них: допомогати! — течія мов замулюється, струднюючи випит, аж до міри якоїсь примкнутості в самому зусиллі. Ніби зачинився невидимий шлюзик на ділянці пам'яті: треба дати там спочинок і обійти тупець — стороною, віддаляючися в розгляд другої справи, нехай само з таємничою прижинкою викинеться назверх.

Зрештою, партпровідник міг би відбудуватися згадкою: що якраз його доконечно цікавить, коли ж перебила знов несподіванка з мокрої вулиці.

До калюжі, шойно виклятої: через брукову западину, глибоко залиту, набідавав підвеселий гурт, як буває з іменин, і часто без їх нагоди.

Сунулися нетверезі тротуарною стороною, а розбивши на ній черевиками рідину, скрутили на вигорблений камінь “мостової” і там тупотіли, різноголосно поспівуючи, аж втелющилися в водоймину. Хтось крикнув: “звертаймо!” — а тоді від головних осіб, тісно зближених у середині, наgrimнуло:

— Прямий крок! Що нам?

Решта, погойдавшись тулубами, ступає вслід: не задержується, хоч хлюпотливий рівень підходить під коліна. Передні стали; не через безвілля, — навпаки: через відчайну рішеність найгарячішого. Він, коливаючись, кидає виклик до супровідців:

— Хіба нам вода в перегороді? Хто так дума? Я кажу: пустяк і все!

— Да, зовсім пустяк! — погоджується, піднімаючи і обпускаючи голову найближчий супутник.

— І правильно: совершенний пустяк, — стверджує викличник; — зараз докажу, бо заради дружби. Ви ж знаєте? Ех, Демиде і всі кругом! Ми нерозлучні, і жінки наші більш, як сестри. А ми? — в дружбі: до гробових дзвонів. Що скажеш?

— Звісно: в дружбі! — так і єсть...

— Тож ви і скільки в городі всіх, ей, там! — значить: для дружби, хочете? зараз ляжу: в глибину, аж на дно! Вірите? — всі і ти, Демиде? чи — ні?

— Звісно, вірю: зовсім! — запевнив Демид, рухаючи головою вверх і вниз; — вірю, можна й так, а можна й не лягати:

Хтось нерішучо, з задніх, порадив:

— Можна хоч і тут, а краще на сухому, трохи далі: там лягти.

— Підходяще, так! На сухому: можна й там! — погоджується Демид і пробує зробити крок.

— Ні! Нехай тут велика вода: біжить морем! — а я ляжу, бо з-за дружби. Зараз...

Хотів обпуститися, вхопивши край рукава свого сусіда, а чує відмову:

— Уже бачу, Борисе, а краще — далі, бо жінці клопіт буде: прати...

— Буде, буде! — озвалися супровідці.

— Клопіт їй: прати; буде! — визнав сам Борис; — вона в мене добра, така добра. Ходім далі.

Гурт перебрів заглибину і проминув на протилежному пішомуді, помітно охолоджений з настрою, а все ж — захоплюючись розмовою: всякий говорив до других і слухав тільки себе.

Тімурленков підносить гостру ноту в осуд:

— Глядіть! Картинний зразок розгільдяйства; підсилює пережитки в головах. Але бачу: Серпокрил не по моїй стороні, — по їхній (вказано вслід гурбі).

Від рудого ніби метнувся вістрик на парткомця:

— Спершу спитаю: уявіть, ви депутат в районі, де стоїмо, — чи допустили б до такого, як сказали, “розгільдяйства” з потопністю цієї вулиці? Або обмежилися в обурення...

— Я обмежусь?! Хто сказав? О, ні. Поєдную ідею і діяльність. Не стерплю нехлюйства ні на один місяць.

— Однак ви ж депутат.

— Другого району: там, де працюю.

— От, чудово! — злагіднюється Серпокрил; — ви там декілька разів обрані, як представник. Скажіть, на милість, чому недалеко від вашого кабінету, на відстані половини двору, за цегляною обгорожею, довгі роки стоїть непролазна в двадцяті роки більша калюжа: на весь провулок, біля колишнього дна річки? Мухи звідти і комарі роями набиваються в кімнати, розносячи заразу, і навіть ви затулились віконною сіткою. Чому — калюжа?

Парткомець ніби додатково присохнув і притінівся пергаментовістю обличчя, відповідаючи:

— Не в свою грядку посунуто носа! Дивитися треба ближче до себе: буде краще. Маєм труднощі в найвідповідальніший час історії. Забирають увагу і кошт безмірно важливіші справи, ніж нікчемна заболоченість на бічному провулку. Затямив?

— Ще ні.

— Просвіти нещасного, він член проспілки: твоєї! — крикнув Тімурленков до хіміка; але той завагався:

— Не знаю, з якого боку брати! — слизький...

Не відбувся вибір відповідного боку: бо знов, як попереду, найскорішою ходою наближається Зарічник, але вже не припадаю-

чи на одну ногу, і не впізнати його! — здається, викупано в сонці, так сіє веселістю, наскільки в сутінках можливо, замість недавньої чорноти з нещастя.

— Єсть: я знайшов, знайшов! — вигукує повторно.

— Що там? — внизується Тімурленков: — ми горювали з вами разом, гадаючи: стряслась величезна біда.

— Так: жаклива! Я був загубив калошу з правої ноги.

Слухачі спершу приціпеніли, не знаючи: жартує він, чи насправді крилась таки причина — втрата дрібної речі; але зразу ж, усвідомивши: як гостро самі терпіли б від того, силувано всміхнулись; наприкінці споважніли і співчутливо слухають розповідь.

— Я в темноті спішив бічною вулицею, через в'язку грязь; аж спотикався — спішив, аби не спізнитися додому на призначений час, як обіцяв дружині і дітям. Приходжу, — о жах! — немає однієї калоші. За місяці не зможу заощадити грошей на закуп. А ходити в одній? — сміх на весь город. Без калош піду на службу чи де-інде, треба довго ганчірками обтирати черевики з бруду, і самі вони так промокнуть, що скидай геть — і босий сідай до роботи. Безвихіддя! Я й тепер здригнуся, як вжалений гадюкою, коли подумаю: річ могла зовсім пропасти. Мішаючися думками, біг, напівнесамовитий, до пройденої вулиці: повторити свій напрям. І от зненацька бачу, хоч піввиразно, — стирчить серед багнюки: вона, здається, дорожка від куша квітучої троянди, любленого в юності! — так: незміренна цінність, залежно від обставин. Бо що мав робити?

Тімурленков приморщив безколірну шкіру біля носа, введеного в випадкову справу, і ніби збайдужнюється; коли профспілковик, хоч теж мовчки, зважує: чи тут виграшна карта, чи ні? — схвалити чи погудити підопічного?

Серпокрил збив з розбору, піднісши долоню вловити дощинки:

— Накипає знов. Імовірно, прорветься гребля! Я — додому.

Зненацька налітає вулицею, торохкаючи, з підкидами, тягарівка: видно — керована рукою нетверезого, бо робить широкі кривулі на бруку. Її пасажири, сидячі і напівлежачі, теж свідчать про недавню випивку, виспівуючи безладно: хто куди. Хоч виривають назверх декілька голосів, здається, від колишнього червоноармійства, що відбуло свій повний строк. Мелодія їх: про гвинтів-

ку і “роту”, — бадьора, в прискореній ритміці, з ступенями сильно наголошуваного спаду її в повтор останнього слова

вінтовочка метко бйот,
наша рота стройно йдють...

На залитій вибоїні тягарівка труснулася гуркотливо і брязку-
чо, при шумі розплесканої води, перервавши солдатський спів. Тоді
тихіший голос, п'яний цілком, — з кутка платформи підтяг нерів-
ною тонкістю, аби в риму! — від сумної:

канарєєчка жалобно поїот... Шофер, з мимовільного відруху:
обминути заглибину, забрав набагато набік, женучи дуговиною
проз тротуар, мимо суперечників. Хоч вони сахнулися до стіни, все
ж висока, з бризками плюскотнява зметнулася в їх сторону і вдарила
холодною мокрістю: від мілини.

— Не міг, осяляча фізіономія, взяти трохи далі?! — лютує
Тімурленков, відтрушуючи з рукава і змітаючи хусткою брудний
наліп; — ні, несло барбоса якраз проз нас. Треба б номер машини
схопити; але темно.

Бісмурчак обтріпує полу піджака і холошу:

— Кукурікають! Розгвинтився профспілковий обов'язок, бо,
певно, місцевком загнив, — треба йому накостилити шию!

— Очевидно, послані на ремонт пішоходів, — здогадується
Зарічник, — а полізли в шашличний підвалик і нахватались граду-
сів.

— Розгадка не в градусах, а в свинстві! — присудив Серпокрил,
стираючи долонею бризки з вилиці. — Пора до свого порога, бо знов
бісівня набіжить: Гліб, нам по дорозі!

Повіяло з ряснотою крапель і затихло. Два бібліотекарі відда-
ляються в сутінок, а два провідники — напрямком на освітлений
вхід до Будинку Армії, надіючись на тамошній буфет з “гіркою”.

Обернувся профспілковець і накрикнув на непокірного осору-
гу:

— Босяк, чи, по алярму на річку, — будеш празникувати
трудового дезертира!?

НЕСХОЖІ ПОДІБНИКИ

Книжкарі прямують мимо школи: навислий дах обіцяється в захист від свіжого накрапу.

— Мені старий затворник недавно праве вухо прогудів, вихваляючи Гліба: я повинен дивитись, як на зеркало! — дружньо і водночас насмішкувато протягає Серпокрил; — бо справді: добровпорядність і виконництво з помірною ходою в розчисленій орбіті лояльності і поваги. Заздрю.

— Що там? Просто: новонабута звичка! — весело прискромнюється Зарічник — Старик перебільшує: з посиленого контрасту до твоєї поведінки “свобідного художника”, як в нас говорено. Згадуючи наші давні мандри, хоч прикрі, а часто в безтурботності голодранців, я тужу за тимчасовою безхмарністю настрою на дні життя. Годі оглядатись на твою персону, як на зеркало тріумфу над бідом, з неповторністю пережитого. Дідуган бажає тобі рівнішого стилю в щоденності, — і тільки!

— А, біснується до несамовитости; псих: як його студентська тінь: Тихон Бурма; той — тихий, а цей? — я з ним загризся! — відомить Серпокрил.

— Даремно. Чи псих? Думаю: ні. Він віддвигнувся якоюсь бурєю душевною від звичного стану: “нормального”, як завжди звемо. Зруйновано. Нема пригнузданости розмірених почуттів і думок — в шеренгах, ніби при казармі: от, скажім, як я засвоїв, змушений обставинами. Особливо — сім’я. Що зробилю?

— Ти надто притих; а він безмірно розбуявся! — вже безумство.

— Не воно. М’ятучість на особливій смузі. Душа вирвалася з сірої пристиглости внутрішнього напівжиття. Відтворює в собі, хоч дуже болісно, справжніший спосіб психічної дієвості: повний почуттєвого полум’я і, мабуть, даний людині від її первісности. Ми пригасили в собі...

— Хтось: не я! — перетнув Серпокрил.

— Видно. Але вся вибухова спромога душі таїться по глибинах особистости. В грізну добу, під негодами долі, бурхливо проривається: з магмою, попелом і димом, блискавками і камінням.

— От, от: найбільше в діда цього останнього! — злісно вихопився Серпокрил.

— Підожди! Прорив дивує, як невластивий. Але якраз через — ніби такий, вияскравлюється силища, вроджена в істоті: серед пригашених, як я. В судні доби, вихвачується вона з серця пророків — їх огненною одержимістю. Звідси ясновидність: проникати через завісу майбутности. В старого — подоба того психічного вихору.

— Не згоден: рішучо! Не від пророчної одержимости! Бо зовсім за її смугою; — відрізняє хвороба.

— Чого сперечатимусь? — лагідніше Гліб — не знаю точної границі. Гляди, тут — навія, близька до старовинного юродства в його недужій скривленості, далі від ступеня споловинченого, куди я зійшов.

— Нісенітниця! Ти перемішав два образи — жахливо. Пришелепуватий дідук, — і несамовиті юродці давнини, як пророки. Плутанина. На рожевій долоні немовляти ясно. Ветхому кутковикові забандурилося бути відроджувачем старосвітськості з порохнявих “ізборників”. Пофіксованик ідеї! Примарність. Зрушена психіка — в дику аномалію. Кажуть, батько його теж під старість з’їхав з ясного глузду і пошився між жеброту. Спадковість: душевна; як буває на передчасну лисість.

— Помиляєшся люто! Тут засвітилась, через старика, найважливіша з усіх справ на земному ґрунті...

— Цікаво бачити перед собою центр світової думки! — з удаваною шанобою напівпроспівав Серпокрил, зупинившись: дивитися в прихильній пильності на супутника, поклавши собі долоню на груди.

— Насмішка зайва. Слухай: атеїсти зжилися з уявною, ніби “науковою”, панорамою, витканою в різноманітних прикрасах — для заспокоєної душі: щодо посмертності і страшного звіту — “там”! Мовляв міф. Зжилися з нею, узаконили і забезпечили. Так що їм замінила собою дійсний вигляд існуючого, заборонений і забутий для всіх: по їхній стороні. Туди і я належу, як атеїст. Хоч я

здогадуюся: властивий вигляд неймовірно відмінний! — повний гроз вселенського розмаху з безліччями огняних бур, і незбагнених для мого розуму — чудесних феноменів з верховних сфер пробуття. Відтіля грозовичні сили визначаючо мчать до нижчих. Супроти цієї зверхреальності, ми тут привластили і призаконили собі ілюзорну панораму. Мабуть, вичарувану з сатаністичною могутністю, невидною нам, а діючою так само на вічну погибель, як тенета павука. Себто наставилася світоглядова ілюзія атеїзму: для мух, тут — для нас, жертв. Я охоплюю справу тільки гіпопетично: в цілком можливих вимірностях. Але і математик Лобачевський, живучи в щоденному, тривимірному просторі свого середовища, збудував уявні змісності, визначення яких потім ствердилося, як — “справжніх”, ніж звичайні.

Серпокрил збайдужнів, слухаючи і, зрештою, здвигнув лівим плечем:

— Що ж? Речі, можливо, осередні для всіх, по різних приналежностях. Але чорні потуги для ілюзорної картини, в підпору їй, такі настирливі, що скоріше “сковирнуть” нас — стригти білих ведмедів при північному полюсі, ніж дозволять їй завалитись чи хоч бути прорваною в одному місці Чув?!

— Сам знаю. Тільки тобі, з давньої дружби, окреслюю гіпотезу, без певности собі самому: чи — остаточна правда? В кожному разі, старик якраз побурхливів душею: вибитися з оманної панорами і продер одну дірку в ній своєю сивою головою. Тут і почалась його трагедія. З духовного концтабору він прошарпнувся крізь колючий дріт ідеології і роздивляється в апокаліптиці сильніших реальностей. От — вся його біда.

— Не вся! Він взявся ворогувати з кожним, хто морально не хоче прагнути стовідсоткової проби, а до неї навіть “царське золото” не підчистилось. Я теж відстав, навіть кольором, як ти сам. І хто — ні? Покажи когось...

— Звідки? Нема. Але часто загризаєся: без вимоги навіть для твоєї етичної лігатури, куди зібрав небагато дорогіших складників.

— Почалось! — Серпокрил, вимовивши, віддуб губи. — Він мій книжковий клієнт: постійний! — Мусів дорожити ним; і так треба, навіть крізь звирячу ворожнечу. Сам знаєш: книжкарство.

— Добре. Але міг би, слухаючи, змінитись: на вищу пробу.

— Хіба я не старавсь?

— Так; ніби спортсмен підтягається на кільцях: “вижавсь” і знов — на попередній низ. Прислухайсь до діда: в нього цікаві концепції, незалежно складені.

— Скажи хоч про одну! — повчусь.

— Ну, раз я чув: кожна людська душа, маючи в собі абсолютну неповторність всякого почування, однак містить в собі також психічні обриси і ознаки, — з плюсами і мінусами, — всіх інших осіб, нехай їх мільярди. Одже в ній можна відкрити людство: з минулими, теперішніми і майбутніми, в неоглядимому складі, — крім власних прикметностей між крайностями знаних полюсів: ангельського і демонічного. Чи безумець міг знайти подібні речі?

— Міг! Хоч би одну: окрему.

Сперечаючись, ближчали до шкільних дверей з навісою і, коли дрібно подоціло, — прискорили крок туди і пристояли: переждати.

— ... Як виняток, міг одну! — продовжує нитку розмови Спиридон. — Виплід фантазії, розгоряченої з скаженства. Але в чому змисл?

Зарічник поторкав собі губи, даючи співрозмовцеві знак: мовчати, і показав на масивну темність різьблених дверей. Коли краплизна з високого сутінку вщухла, він сказав тихо:

— Можна рушати! (віддалились, і він додав) Декотрі двері мають акустичну властивість, ніби з барабанными плівками всередині, як живі істоти. Про дідів здогад: змисл в чому? Просто: кожна людина, нехай зморщена бабуса в старій хустині, та, що проходить брудною вулицею, опираючись на ціпочок, і держить скоринку: відкупитись від злих собак, — має вартість, якої не можна зміряти навіть сузір'ями світил з доброго золота сотої проби і сапфірів. Бо в ній — душевна і духовна скарбність всього людства; і світло свідомости, що засвічується, як, скажім, дар небес, чи як визначити? — словом вінець чудес всього буття.

Серпокрил стенувся і звисокобровів:

— Аж так? Збуди з гробу епілептика і розкажи, як в тридцятих роках мільйон таких старушенцій видушено голодом чи викинуто в смерть на морозний сніг: для “прогресу”; — що нервовець відповість? Обурювався на вбивства однієї. Тут лушать без числа, крім осіб молодших. Переконай прозорливця: в нас прогрес! Гляди, чи повірить? — як тепер декотрі гуманісти.

— Дивак; я ж і прямую в твій висновок! — докорив Гліб. — Бо вирішальний критерій прогресу, над всіма, — один: наскільки ціниться життя і право всякої окремої людини, незалежно від цілокупності прикмет, різниць і обставин. Тут: абсолют мірки; для прогресу і реакції. Дідова концепція становить для неї доказ; як також поезія — в виспівах серця, що красою окривають вселенну. Так старик твердить, і я згоден; бачу: ти також.

— Припустим! Однак бачу низовий бік. Слухаю далі.

— Далі? — він запевнив: душі всіх часів зв’язані між собою мережею нетлінної сутности, незримою, але міцнішою від залізних ланцюгів, що ними германські вояки сковувалися в свій ряд, аби встояти під ударом римських легіонів. Створено її в перед-буттєвості якогось “надчасу”, до появи фізикального, з літочисленням, космосу. Вічна! Проходить крізь нього: в історичні часи. Зібрана основними сполуками, — від кожної душі! — в незанихтих вимірах наднашости: там осередок. Всі душі живуть, як ведені разом до наступного стану, через переміну своїх біологічних істот: в незнану досі видозміну, як наднатуральний рід. Що: теж лихоманкова уява шаленця?

— Наполовину! Не бачиш? — бракує спідньої сторони: в ній ми прикручені.

— Не бракує. Я полінився додати про неї. Згадую, він казав: при царизмі залізни тенета політичності прив’язували всіх намертво до окремих клітинок, — вирватись несила. І всіх обнюхала жандармерія: до останнього нюансу, чим пахнуть. Сама сіть поткала під навією підсвітних всиленостей, виявлених через коноводів старого режиму, як всяких вершителів деспотії. До неї, в закрут, відпадають особи, хто цілковито вільною волею відвертають свою душу від верхньої мережі — до нижчих тенет.

Серпокрил посміхнувся і тихо посвистів.

— Натяк на мою півдорогоцінну персону: відпадаю. Можливо, він називав імперію царя, маючи на прицілі /обидва оглянулись/ — пробач: я хотів щось додати, ага! він очевидно, був хворий, говорячи про сіль.

— Можливо, так. Якийсь розлад. Я недавно зустрів недалеко від електроводолікарні, відкіль він відходив після чергових процедур, прояснений думками. Розговорились, ідучи.

— Отже: лікують хворобу! — стверджується Серпокрил: — психічний розлад. В його душі означився “жовтий дім”, — зовсім ясно.

— Припустим. А навіть і в такому домі, натовпленому скаженцями, вставлено вікна; хоч з ґратами, все ж видно сонце в голубому небі дивної високости, якої “нормальні” звикли не помічати. Подібно — в душі старика: відкрито вузький просвіт до високої справжності, зневаженої серед нас.

— Що нам? Можна з концепції викроїти прозорий одяг тільки для психіки. Не для тіла! — тут потрібен текстиль. Тужу по наших бродяжництвах. Жили, діти землі, ніби маючи крильця, хай гусячі, а таки діючі: перелітати через конури гавкучих чиновників; — тепер? прив’язані туди за лапку — до цвяхів. Кожна мармиза з окулярами в товстій оправі, над ожинним носом, — обгарчить обскублених. Ти справніше, ніж я, вспособивсь.

— Чому ні? Старосвітська самоприреклась. Діють огнисті жили в новітніх суспільствах, спонукаючи до змін: докорінних! Кожної доби. Застояний стан обернувся в історичну неправду з плісінню: згнити.

— А я при чім? — двигнув Серпокрил правим плечем. — Скажу: туди йому дорога. Нехай комунізм через моторошну невдачу теж самоприсудився: перед силами життя; як грандіозний міф; і марксистський міраж — тільки примана для гуманістичних “телемів”, — і однак потрібен був в одній ролі — таран: розгромити задушно вперту перестарність з її гнильною трутою; ти назвав.

— Чи конечно: таран, гаразд пересвідчивсь?

— Хто так крушити міг?

— Бачиш, старорежимність кладеться крізь витвір набагато більший. Промізклює його наскрізь. Що? Живоковна “істота” сумісного пробуття численних осіб.

— Початок важливий! — причемнюється Серпокрил.

— Слухай: хоч старорежимність протрухла: всяка, в нас — радянська, проте в тому витворі, постійно спрядаються свіжі силові лінії життєвого поля, як заведено споконвіку; хоч часто сповільнені в розгорті. Людність складає єдиний організм: спілкується в собі родинно, громадсько, якимось, скажимо, духовно і навіть невідомо досі — як, а дійсно, в неспинимому розкритті. І то — його постійна “структура”, його “формація”, супроти всяких промізклюючих тимчасових стрій, як феодализм чи що! Звідси зверхню могутність, природну і здорову, треба запрягти: в доцільну переміну “ізмового” порядку системи чи режиму.

— Ти реформіст?

— Не знаю. Тепер зосередься всією увагою! — верховна в постійній сфері і найплідніша революція здійснюється через милостиве сонце, ну, умовно назвемо, Нагорної Проповіді, — не через гуркіт обкривавлених гільйотин при осатанілому ревищі натовпів.

Дивується велико Серпокрил, мов бачить невідомого чоловіка, замість постаті давнього приятеля; навіть обережно поторкує:

— Я свідок чуда: безбожник програмується з Євангелії!

— Нічого дивного. Можу не знати професора медичного факультету в Парижі, але прийматиму краплі, на його рецепт, від недуги серця; бо лікують. Істина світить для всіх. Якби ти знав: скрізь потихеньку згадують Христа і смуткують, що втратили його образ. Але вернусь до попереднього: суспільна життєдіяльність відбувається в глибшому ладу, ніж бачать матеріалістичні чорнокнижники при сірчаному димі боговорожості; — відбувається крізь павутину схем, виштучених кабінетно: з “ізмами” для загальникових “формацій”.

— Їх верхня нота мені звична: близькістю! — признається Серпокрил; — я часто теж тягну її: скрізь розтаранити старорежимність.

— Тут рація; але криє в своїй утробі змія нещастя. Прислів’я спрощено виявляє помилку: “валі кульом, після розберем”; звали-

ли все і ніхто не розбере нічого. Пробували: в рамках “воєнного комунізму”, і — жакхливий провал, на краю загальної погибелі; потім в рамках “соцбудівництва”, починаючи з тридцятих, і — страхітлива катастрофа: в голоді і терорі, з десятками мільйонів жертв; дотепер нищемо в злиднях. Беру приклад: хочемо змінити систему думок, почуттів і вчинків — хоч би самого Бісмурчака; чи треба для цього роздерти його на частини і потім скласти в другому порядку? Я не беруся.

— Його? Роздерти слід, але — не складати.

— Згоден. Інший приклад: армія; в ній рядові солдати — піхотинці в окопах, живуть, ніби при комунізмі: обезвласнені; навіть онучі від держави, як вся одіж і зброя, також харчі, — однакові. Ідеальна рівність! Одночасно позбавлені власної волі порядкувати своєю долею. Послух: як для частин годинникового механізму. Виконай, або тобі військовий трибунал і розстріл. Тож другий стрій: рабськість, доведено до абсолюту в її “формації”: перед очима негайної смерти на війні.

Серпокрил уточнює, вимовляючи байдужно:

— Різниця істотна: солдати — не особиста власність офіцера, він не може їх продати!

— Правильно; я до того прийду. Глянем нагору: в армії досконала будова ієрархії, ніби з феодальними залежностями знизу наверх — взірцева і недосяжна для середньовіччя. Від піхотинців до головнокомандуючого.

— Але без феодального володіння земельними наділами і маєтками: ієрархія без середньовічного ґрунту.

— Правильно теж! Трохи підожди. Разом з машинною індустрією війни, людський склад армії творить наче виробництво капіталістичного строю: в повному вигляді.

— Так. Проте без продукції вартостей для суспільного життя, але на знищення: їх, існуючих, і його самого.

— Також правильно! Отже: чотири формації характеризують армію, як ніби ізотоп суспільства, бо воно само тут представляється від свого цілковитого складу — в іншій структурі. І однак армія становить собою витвір над ними, чотирма, як окремий і особливий

організм з найбільшою ефективністю дії. В ній свої глибинні закономірності прожиття...

— Для руїни прожиття інших і для своєї гибелі!

— І тут: правильно. Але в армії — вияв, масовий і особистий, безперервно того, що в мирному стані здійснюється рідко: найвища, в обороні ближніх, героїка з кривавою самопожертвою в смерть. Звичайно, коли сама війна — не загарбницька, а на оборону вітчизни від чужоземного розбою і неволі. Сутність армії — в її героїці, не в прикметах її “режимности”. Як також сутність основного і джерельного для неї “ізоотопу”: самого суспільства — полягає в його життєдіяльності і виконанні свого судного призначення, про що воно так часто забуває і сходить в гниль. Погаслі проживателі: живий цвинтар. Або, коли обманом підсунуть невластиву мету і терором женуть до неї, то — земна пекельщина.

— Мабуть, фашизм? — здогадується Серпокрил.

— Він. Всякий; наш теж. В нас який соціалізм? — стурлучити всіх до купи, ніби в цьому з'являється новий стан людства для майбутнього щастя. А якраз тут, в колгоспній нужді — занепад: етичний і духовний. Як для письменників: коли зігнати їх в одну велику залу і наказати, нехай разом пишуть епічну поему. Отарний стрій колгоспного взірця — смерть для задуму і для суті: найпобажанішої, що вкладали творці теоретичної системи.

— Але в громаді апостольських учнів теж була спільність!

— Так; але для кого і як удержувана? Для святих! Силою святости, найдужчою в світі! З нею, проти нашої гуртизми грішників, учні апостолів підносилися духовно так, що жили — ніби при відкритих брамах небес, і вкріплювалися всією безмежною могутністю від них, як молодші брати ангелів. Ім'я Ісуса їх тримало: радістю духовною, з неземного світла. Ніякими терорами не втримати так — крізь смерть і вічність. На згоду з твоєю приміткою, додам: особлива форма, повна вільного розвитку діяльних спромог, вища супроти терористично примусової отарщини колгоспів, — існує; зветься: кооперативізм. Але він оборонить хліборобів від вседержавного спрута; тому виключили.

— Ясно! В колгоспі всі під кнопкою, своєрідний “ідеал”! — докинув Серпокрил.

— О, всіх перевищили! Наостанок — відмінний приклад: з розвитку мистецькості. Вона своєю сутністю движеться через всі стилі: готику і наступні, до сюрреалізму включно. Проголошений тепер клич “перебудовності”: “зруйнуєм до основи, а потім”, — означав би, от, для п’ятнадцятого-шістнадцятого віків: розбиймо всю готику, до останнього каменя. Бо тільки тоді можна створити стиль, невиданної досі чудесності: високий ренесанс! — весь свіжий. Ну, беремся; дайш кафедраль: динамітом його! Що? — я жартую? в нас так зроблено. Почавши від храму Христа Спасителя; і всюди — без числа. Руїни; склади картоплі і збіжжя, або публічні збиральні: в обідраних шедеврах мистецтва, “бувших” святинях.

— Що принадилося, маєм! — кпить Серпокрил: — їмжо гнилу цибулю з лотка розбивців! бачили, купуючи з їх революції: продуквано в біснуватості. Могли відрізнити? Точно! — бо світилось мірило: мірило, я повторюю! Що? От: скажу. Від церковності я зовсім на протилежнім березі. А дістану в руки колоду карт з іменами всіх знаменитостей від історичного переходу, розмістити по значенню: як зроблю? Карту з ім’ям: Ісус — кладу на верхню полицю, а решту над столом кидаю в розсип, хай самі порядкуються. Я звичайно, якогось ступеня жлоб: сам знаю. Якщо ж тут стану, коли Ісус проходить мимо, і від нього я просвічуся наскрізь, як при рентгені, аж видно всі мерзоти мої всередині, — то гукну: будь ласка, проминай і не гляди в мою сторону, аби мені не провалитись на місці! Коли ж неодмінно треба, то нехай трохи, не цілком: аби міг вискочити і, можливо, десь почасти обмиюсь. На жаль, ми всі, нажершись мікробної цибулятини, обсунулись так глибоко, і там чорти марксистські держать за ребра так сильно, що висік наверх — жакхливо трудний; хіба що вибухи війни, сіпнувши, рвонуть наверх.

— Якщо не вдавлять глибше: в огонь! — застеріг Зарічник.

— Можуть! Коли підставлятись прямо. А нащо? Відходьмо боковими смугами: проміж обидві драконщини. Підірвуться обидві, чого і ждано! Бо можна збитися в похибку їм з обрахунків, серед пожеж. То що? Награбунок обом до кореня — забезпечений.

— Всіх? Сумніваюсь...

— Ну, по можливості, різного роду розграбунок! — справляє Серпокрил. — Маю кусок коштовності на тарілці, даний долею,

коли я ревів і тіпався в колиці. Тепер до мого дару, ну ж — кожен владний, з цього світу! налізає в товпищі других, теж охочих, і всяк держить гострий прилад: відхватити частину цілого з моєї тарілки. Імператор і різні коронники підходять і разом: хвать! добро якогось двосорочкового, в зміну, Серпокрила; а я таки встиг відсунутись, хоч пом'ято скарб. Також найвищі ієрархи в рясах скромно підступили і собі: хвать! — проте встигаю від них відсторонити приману, хоч трохи покришену. Фельдмаршали і генерали слідом: хвать! хвать! — обдряпали, хоч я жваво смикнув тарілку. Потім прем'єри, губернатори, облвиконкомці і всякі подібні натовпом набігли і кожен: цяп! — своїм знаряддям, а все ж випереджаю їх, — миттю тарілку відтяг. Зрештою, всяка дрібнота начальницька і партійна з профспілковою, на взірець Бісмурчака, хмарами саранчовими налетіла зусюди і кожен пружиться відкусити якнайбільше, аж я, мов навіжений кручусь на всі боки і відсмикую цінність від зажеручих напасників. Бачу: зосталась куца дрібниця від мого наділу. І знов треба битись, як старовинному грекові з залізними вояками, коли вирости на ниві, виораній огнєдишними биками! — Серпокрил замовк, глибоко загорьований.

— Цікаво: що то за скарб? — нетерпеливиться Гліб.

— Не вгадав? Одна: моя наймиліша, моя особиста, одна: свобода! — дожизний дар: між блакиттю неба і зеленню на чорній землі. Без неї все в каліч зведуть: і твою філософію, і дідову науку, і Тихонову поезію, і саму щоденність.

— Згоджуюсь. Але треба окреслити мету.

— Можу! Напишу на білому транспаранті золотими літерами — гасло для всієї сучасності: “Дати Серпокрилові святий спокій!”

— Цього мало: треба виразити в органічності — образно і творчо.

— Можу. Поставити при фасаді факультету мармуровий пам'ятник: “Лаокоон і сини”; вилізають змії з назвами: “Засідання”, “Профзбори”, “Мітінг”, “Нарада”, “Демонстрація”, “Зліт”, “Конференція”, “Кампанія”, “Пленум”, і облутавши три скривлені постаті, душать їх кільцями; внизу підписи — для середнього, з бородою: “професор Антон Споданейко-Віконник”; справа: “Тихон Бурма”, зліва: “Спиридон Серпокрил”.

— Що ж? Як частковий вираз...

— Можу скласти і генеральний! — з повнотою в віддачі; можу.

Летить славетна тройка, тільки — що за диво? В ній розсівся спрут, званий: “головоніг”; впивається присмоками в “ямщика” і в коней, висмоктує їх кров і мучить, підганяючи мчати в кручений напрямок, аби додати там народи в каліцтво і смерть, після чого, по намічених на землі рисах — відлетіти до краю безодні: там стоїть відкрита брама. Спрут оглядається набік і вгору: до вікон величезної споруди з алюмінію і скла, недалеко від обриву; звідти зирять золоті сови з вікон і кігтями креслять знаки на шибках, зрозумілі тільки йому. Пояснюють, як треба, загнавши тройку в прірву, самому спрутові в останню мить вхопитися мацалками за брамні стовби і зостатись живим. Тоді вернутися в розпорядження хижих птахів. Цілком повно?

— Мм, здається. Хоч — загадково. Що означає?

— Звідки знаю? — сердиться Серпокрил, — я передаю, бо так марилося, і ти вимагав. Мабуть, дощу вже не буде?

— Мабуть. Мені теж мариться: в останню мить “ямщик” пужалном проколює пузо спрута, і сам перший вчепившись за стовби, — чобітьми спихає спрута, з колесами разом, в безодню. А сови плачуть олив’яними сльозами. Зрештою, знаєш: хто ти такий? Ти — лібераліст.

— Як, як? Що ти кажеш? — аж розсвінувся, перепитуючи, Серпокрил; — від кого взяв слово? Чудове. Дуже дякую! Як приємно звучить: лі-бе-ра-ліст. (Серпокрил навіть присміюється, вимовляючи). Люблю свіжий термін з латинського кореня. Але думаю: в суспільствах плісняві застиглості треба здирати безмілосердно, бо тут — імперія Тімурленкових та Бісмурчаків.

— Тихо! — смикнув за рукавну ліктину Гліб; — надто густо і широко без потреби дзвониш. Помстяться. Не бачиш: що за діаманти?

— Видно: калабанкової води.

— І півнячо задираєшся? — ходи мимо: рівним коником.

— Як ти? В цяцькованому хомуті з узором.

— Хіба переступ: гудзики пришиті точно на своїх місцях і не теліпаються, як у тебе. Сорочка не пожмакана, ніби кошенята жу-

вали цілу ніч; і не звисає торбинково через пасок. Черевики не задираються носками наверх, на зразок від кримського бея. Чуб не звихрено, мов з нічного мордорозору в ресторані. Істота не налигується скаженою рідиною: щоденно! — з шашличних підвальчиків. Роботу в книгозбірні виконувати справно: на час, без постійного підгону накриками і погрозами, аж поки з тебе її кліщами витягнуть. Зрештою, кому шкодила обережність? — ти з нею сухо прометнувся серед калюж.

— А все ж звикаю жити, як з нашійником: на цепу. От, зірвуся в блуканину! Ночували ж в асфальтових казанах. Задумали накрести галетів з магазину, через димар: не забув? — з мішечком прокаралися через парк і городи в двір. Сторож на вулиці спав, обпершись плечима об стіну; тримав погаслу цигарку в губах.

— Пам'ятаю, як сьогодні: стоїмо вгорі, над димарем, і я обв'язав собі шнурівку над поясом; заглядаю в глибину і боюсь туди лізти, бо, гляди, застряну і задущусь. Був я тонший і мусів спускатися в тісноту, надіючись: ти витягнеш за прив'язь. Уявляю галети — з білого борошна, хрусткі і смачні, враз підхожуюсь обпускати ноги в димар.

— Я потім сердився, — згадує Серпокрил: — довго стою сам, голодний, на покрівлі, коли ти об'їдаєшся в магазині; посмикую мотузок: чи почеплено повний мішечок?

— Зовсім трохи з'їв! — кається Гліб; — а ти? потяг мішечок і звідти зажираєш, я чув хрумкіт. Жду без кінця в темряві, коли ворухнеться прив'язь. Думаю: втік з поживою. А мені біда: тут спіймають, і — в тюрму для підлітків. Згораю з тривоги, аж зрештою потягнуло.

— Ну, трохи загаявся! Я й тепер злий на п'яного вуркагана, старшого: на нічліжці; загарбав рештки від галетів. Недарма дражнили його: "ідол". Пригадуєш? він наревів до казана: "Забирайтесь! тут мій район: для своїх податкових босячків!" Я здивувався: бо ж ми там жили.

— То через мою чорноту, — посміхнувся Гліб: — він звук бачити двох рижих, а тут один з двох чорний! Довелося мені, замазаному, як сажотрус, поплювати на рукав, обтерти чуб: на

показ, що я теж “рижик”. Кажу: “ — Був замакався. Він — хитрун! випитав, як ми крали, і сам поліз по галети.

— Був злий “ідол” і тупиця! — гудить Серпокрил; — не довідався докладно і в димарі застряг. Зляканий сторож почав скликати перехожих на поміч. Бо з’явився “домовик”, себто — магазинний чорт: реве в димарі. Звідти, чорний, в тюрму влип: за свою лютість. Відновлюю в спомин клопоти: чомусь приємно, хоч були часом — на розпач. Жду нагоди: миттю зірватись.

— Чого? Тоді, в час громадянської самозгубщини, жах погнав, через холод і голод, мільйони сиріт, — з них більшість загнано на баржі і потоплено, а решта, як ми, дістала каліцтво в душах. Ну, тепер: чого і куди?

— Не знаю, — скрикнув Серпокрил: — не знаю сам! Тільки відчутно: з істоти, ніби прибій вигромадив океанську воду в западину. Там випарувалась і залишила сіль: безжизну мінеральністю, а доконечну для життя. Забери з нас сіль, — відразу смерть. От, через сонячний удар. Ні? Тоді через місячний. Нема такого? Буде мені. І сіль змертвить. Я не зважаю на обставини, — движуся, бо мрія райдушна розпалює під порив. Нестися, мов вітрило в шторм. Хоч нехай воно задрипане, а він водою каламутний.

Гліб слухав трохи неухважно, бо противився думці приятеля, — стривожений, з непевністю: в сутінках міг знову згубити калошу, чи потерпіти від несподіваної напасти.

Випадково, при перепливній просвітлості між хмарами, помітив дивну, — в нападах вітру, — хитливість карнизу: під дахівкою двоповерхового будинку. Ступав, тримаючи в полі зору неспокійну оздобу; навіть притишив крок і спиняє Серпокрила, вхопивши за приплеччя. Притьма — мов війнуло на душу морозністю, бо побачив: громіздка, з каменю, окраса двигнулася вниз і повинна впасти — там, куди мали підійти. Відскакуючи, він спазматично рвонув супутника назад, так зусильно, що ледве не звалив з ніг, кричучи:

— Згори пада, камінь! — на нас...

Меткий Серпокрил, відразу збагнувши: що за біда, теж відкинувся від неї, навіть дужче, ніж сам остережник.

Обидва на відбігу притерпли нервами, коли тяжезна каміність grimнула, аж в розкат, об пішоход і розкололася на частини, бризнувши дрібними відламками.

— Уг-гу! — глибочезно зідхнув Серпокрил, з притиском провівши долонею наверх через чоло і чуб; — були б з нас купи м'яса і строщених кісток. Ти рятівник. Кланяюсь.

— Забуто. Я в боргу: іноді ти виручав.

Зарічник, зчепиривши пальці, гостро позиркує вгору: чи грозиться друга вага?

— Не спритомнію! — все ще пекучо переживає гіркоту Серпокрил: — могли згинуті, як таракани під молотком.

Знов повів долонею: вже наниз через розкриті губи і підборіддя, і повідомив:

— Ну, вже; обійдем обвал! Роблю відкриття: ми з тобою, хоч схожі, — дорівнюємося протилежностями. Буцім суцільну особу зненацька розрізано пополам.

— Мабуть, так! — роздумує Гліб: — але двічі січено надвоє з якоюсь різницею; створилась між нами незалежна серединка, і її страчено. В обох відчувається брак зрівноважуючої: в поміркованість.

— Я до того байдужий! — розсіявся поглядами Серпокрил по сутінку, вловлюючи перехожих; — мені свого досить.

Одна з жіночих постатей, обминаючи бесідників, рухалася на брукованці, і особливо привабила Серпокрилові очі: своєю стрункістю і грацією ходи. Цілком зачудований, мов аж примагнічений з'явою, він відхилився кроками від свого супутника, незмінно спрямованого на середині пішоходу. Постать віддалялася, ніби розтаючи в сутінках, і він невідривно провожав її поглядом.

Раптом всього стрясло, потягнувши в глибість, бо лівою ногою по коліно всунувся в залитий провалик.

— Ово-во! — дико заволав Серпокрил. Вимахнувши руками, і ледве не впустивши книжчину, — подався назад: зберегти праву ногу від баюри. Кричав: — я сам, я сам! — коли Зарічник хотів підмогти. Примістивши книжчину під пахву, Серпокрил негайно розбувся і почав зганяти набрану воду, а докінчивши, обувся знов і пробує крок, і розпалюється лютістю з невдачі:

— Скрипітиму зубами! Пропала втіха від книжки спогадів барона: про мандри через кавказькі закутки. Нічого. Підсушусь, тоді — читати. Пора нам: до хатніх огнищ...

Ледь проговорив, аж враз неуявний скрегіт прорізав слух обом і змусив прищулитись нервами: було — ніби паровоз давить залізо грузовика на переїзді через залізницю, з додачею тріскоту від трощених дощок, після чого зашипіло, мов сам паровоз розвалюється, випускаючи всю пару. Зрештою прокашлялося і заговорило прогорілченим людським голосом на перехресток і на вулиці, оповиті сутінню. Мовляв, от: на Заході буржуазна преса, з своїми “розбійниками пера”, поширює провокаторство, аби ввігнати клин між дружніми державами. Хочуть посіяти недовіря з обох сторін і подають вигадки, нібито наш уряд стягує великі військові частини до західних кордонів: для операцій проти зосереджених німецьких армій, і що скоро удар — неминучий. Спростовуєм злобні вигадки, націлені супроти обох держав, в їх нерушимої дружбі, спаяній кров’ю. Шахрайства буржуазної преси будуть викриті з ганьбою.

На додачу в рупорі захрипілося про погоду, але бібліотекарі байдужі до неї; — уяву знов забрала новина: про неминучий і скорий конфлікт з пожежею для людства і одночасно з катастрофою для кожного. Життєвий обвал і гибіль.

— Зібрати чемодан і кудись двигатися. Хоч крізь смерч! — виснував, якимось аж обпірившись, Серпокрил; — бо розгремиться чортоскубщина і можна з роззявства пропасти.

— Куди? Потонути в огненній повені? — перечить Зарічник. — Я, через близькозорість і якісь рештки сухот звільняюсь від мобілізації, — знайду роботу для фронту. Крім того, чи німці сюди дійдуть?

— Що, я їм забороню? — скривився Серпокрил.

— Але ми дістали два роки: підготувати...

— Підготувати кого? Німців! Ми всі харчі, вугіль, руду, нафту, відриваючи від своїх крайніх потреб, гнали їм день і ніч незчисленими ешелонами. Навіть купували для Гітлера стратегічні матер’яли закордоном: віддавали йому, замість мати собі. Два роки забезпечили для захвату всієї європейської індустрії — вжити в війні проти нас. Самі ж ми за цей час розмонтували всю західню лінію

укріплень, а збудувати другу, на новій смузі забули! Заворожуючи дружбою з нацистами, морально роззброїли народ і армію: розбили настанову на відсіч. Ми — клапоухи. Напали на дрібненьку Фінляндію і обгидились. Ганьба: з потерею аж півмільйона голів. Міг уявити в снах?

— Все ж при такій гаволовності верхів, нам кладеться обов'язок...

— Знаю. Але не хочу брати роль кози, — скипів Серпокрил; — ведуть на мотузочку: зарізати, просто — з забаганки або глупоти. Чи стану в чергу по такий капут? Ти хочеш?

— Чого: я? Трохи подожду. Спішити нікуди.

— Так тримайсь.

— Буду. Обережно прохось між калюжами і гляди вгору: на карнизи, — з дошу, при вітрі, ослаблені.

Гліб, при щирому побажанні для приятеля, на хвилину забув про власну остережність і легко вступив обома калюжами в воду, хоч зовсім не глибоко. Втрачаючи міцно набуту стримність, він тихо вибурмотував складні звороти найчорніших лайок з колишнього безпритульництва, і наприкінці вимовив слово: “ракальство!”

Вслід обом, з недалекого стовба, радіорепродуктор витріскував бадьористу пісеньку; на зміну з нього пошипіло і розверещалось, як лісний звірик в капкані, а потім, помовчавши, зарядило рівно гудіти.

НЕДОСВІЧЕНІ СЕКУНДАНТИ

Наступний день видався ясніший; каштани двома рядами: над доріжкою в скверіку, що напроти філологічного факультету, листками аж лисніли; і ясминний кущ, мов святинно — розбілівся недалеко від підвалин розбитого собору. На піску, біля коріння волочиться слимак, а через голубизну бджоли подорожують на поживу — в цвіті. І скрізь проминають люди, чимсь поклопотані.

Олександр походить на доріжці, дожидаючи, коли відчиниться бібліотека: сьогодні, крім звичайного читва, хотів знайти книжки з відомостями про дуель. Дізнати з найповнішою докладністю правила, що керують, і звичаї, а особливо — обов'язки секунданта.

Приблизно, о восьмій годині помічає коло дверей Серпокрила і Лотасова; переходить через вулицю — зразу їм сказати:

— Маю справу, важливу і неприємну.

Серпокрил остережливо підводить очі на бібліотечні вікна другого поверху і досадливо мимить:

— Пройдемося поблизу і поговоримо, — треба ж трохи свіжо подихати.

Троє мандрують коло квітника, між залізною решітчиною огорожі і фасадом будинку.

— Ви про дуель? — аж міниться на виду Серпокрил; — я так і знав. Що за нісенітниця! В двадцятому столітті — дуель; курям на сміх. Можна, в крайньому разі судитись.

— Антон Никандрович, напевно, проти цього.

— Чому “проти”? А як я проштрикну його, або сам упаду пронизаний, миттю ж візьмуть переможця і — перед світлі очі щурів.

— Поведуть, поведуть! — запевняє Лотасов і всміхається.

Серпокрил обурений:

— Вам смішно, а я мушу крутитись, як віл на кризі. Олександр, відговоріть старого від дурниці!

— Спроба даремна.

— Я скажу, що захворів, і на дуель не піду.

— Потім публічний скандал, після якого вам доведеться покинути посаду.

— Він навіжений! Його треба зв'язати і відвезти в психарню.

— Боїшся, ситий півню, ага! — підколює Лотасов; — дрижання жижок. От і воно: дрібніє покоління.

— В бісового батька дрібніє! Щодо страху: ваша помилка. Дуель відбудеться сьогодні. Прошу домовитися про час і рід зброї, — мабуть, секунданти самі повинні вирішити справу, щоб її чорти забрали.

Серпокрил пішов розлючений, лаючися найчорнішими словами.

— Ач, який: старого чоловіка зв'язати і в жовтий дім! — докірливо говорить Лотасов; — позбавити нас такої цікавої картинки. Люблю, надзвичайно люблю штучки: випад, відбій, терця, кварта, — вмієте фехтувати?

— Погано.

— Гарний спорт. Але я не маю навіть зеленого поняття про обов'язки секунданта; ви?

— Ніякого.

— Ох, треба дивитися в сторінки: там написано.

— Якраз для цього прийшов.

— Уявляю собі: ви — за книжечкою, і я пристроюсь по сусідству. Вивчаємо, записуємо. Велика річ — наука!

— Час і рід зброї? — офіційно питає Астряб.

— Ходім у скверик, там вирішимо.

Астряб і Лотасов переходять через вулицю; сідають на лавці, поклавши спершу носові хусточки на вогку, від учорашнього дощу, зелену дошку. Мружаться від вогнистого сонця. Перед ними вдягається в світло статуя дискобола на цементній гранчастій підставі, оточений яскравочервоними квітками. За лавкою збилися густо кущі з найскромнішим квітом сірого кольору.

— От, ви сказали: “рід зброї”, — чи відомо вам, хлопчику, що носити “піф-паф” заборонено? Відомо. Тепер і виберіть: жабоколку...

— Вибираю, — сказав Астряб.

— Ну, zostалась дрібничка: віднести до коваля кілограм заліза і попросити, нехай зробить, що нам треба, — і тисячу карбованців заплатити. Прийти через рік: готово! — можна штрикатися під ребра.

— Шпади я добуду сьогодні.

— Скорий!

— Розумію вашу думку, — згострено глянув Астряб на співбесідника: — зволікати справу. Але це скінчиться погано. Битимуться на ножах і зразу поріжуть один одного. Якщо на шпадах, — я через півхвилини після початку скажу: правила порушені. Дуель дове-

деться відкласти. Знаю старого: коли двічі вдарить шпадою в повітрі, можна легко відмовити від продовження комедії.

— Ти молодий, а хитрий.

— Час і місце зустрічі? — питає Астряб.

— Я пас; сиджу і слухаю.

— Сьогодні, одинадцята вечора, на березі річки, ліхтар зліва біля пристані.

Лотасов нахилиє голову: на знак згоди; заплюсуючи очі і навіть блідніючи, починає мурмотіти:

— Бачу ліхтар і чую, хтось кричить. А обидва невшкодимі. Треба йти, бо неприємний дух наблизивсь.

Зідхає дивак; Астряб на нього дивиться, наморщивши чоло: йому видається, що бородань має якусь душевну навійницю.

Секунданти одночасно підвелися з лавки, взяли свої хусточки і пішли до факультету. Тоді віддалилася поза кущами фігура з сильним вухом; колір обличчя в неї трішечки — як на хворому тютюновому листку в вересні, коли по жовтій поверхні розсиплеться сіробрунатна їдь.

МУЗЕЙНИЙ ЧОЛОВІК І ШПАДИ

Астряб відчинив двері; дзенькнув дзвінок угорі, сповіщаючи краєзнавчий музей: прибув новий відвідувач.

— Добрий ранок! Адам Григорович тут? — спитався немолоду жінку, що сиділа за столиком, над величезною реєстраційною книгою, і щось вишивала.

— Розвішує плакати в антирелігійному відділі! — привітно поглянула.

Пішов юнак шукати названого, поглядаючи на речі, виставлені в високих, до самої стелі, скляних вітринах. Там: зуб мамута; ведмідь з піднятими лапами; олень підводить голову з гіллястими рогами; рудий лис принюхується до повітря; вовк вискалює зуби; недалеко від нього дикий кабан нахилиє писок; повзуть гадюки;

риби, великі й маленькі — плывуть, відкидаючи набік напружені хвости; гіпнотизують сови; орли розправляють крила; рябіють метелики на дні коробок; — світ істот, що метушилися та нищпорили по землі, зійшовся тут, застигнув неживо і стрічає гостя.

Зброя старого часу — боспорська, черкеська, тибетанська, турецька, козацька: списи, мечі, ятагани, шаблі, кинджали, келепи, пістолі, мушкети, луки з стрілами, гармати, щити, панцері, шоломи, — всі роди речей котрими люди виймають душу з свого “ближнього” і “дальнього”, або обороняють свою власну душу від їхніх зазіхань, — представлено коштовними взірцями.

Старі божки, кому земні мешканці молилися: тут біломармурові статуетки від греків, і темнокам’яні — походження іранського, стоять непорушні: з трудом відчищені від налипу; і страховито яскраві божества з Китаю чи Індії, вишиті на матерії, вирізьблені з дерева або намальовані на дощечках, — втоплюють очі в сучасника: хто він і чого треба?

Тут величезні амфори, чернолакові глечики з воєнними сценами, тарелі, дрібненькі горнята і позеленілі та торкнуті білістю скляні флакончики: в них прадавні хорошуні зберігали запашну рідину, оббризкувались нею, збираючись на забави і походеньки. Красуються металеві свічка, серги і персні, браслети, діадеми та інші вироби, колись призначені служити жіночій красі, коли підкоряє серця мужчин: дві тисячі років тому — так само, як і тепер. Звичайно: до періоду успішної діяльності “Торгсіну”^{*} для завершення “едему”, бо тоді з помираючих селян: в державно заведеному голоді, вирвано — дрібною подачкою харчів, — останні прикраси. Тут — орудності праці: сокири, лопати, плішні, вила, граблі, плуги, ткацькі верстати, мисливські тенета, волокни, неводи, ятері, підсаки й інші пристрої, що продовжують руку, помножують її твердість і спромогу: добути хліб щоденний і дещо до нього.

В цьому відділі музею Астряб і Адам Григорович Скаржинський познайомилися торік — пізньої осені.

(рос.) “Торговля с иностранцами”

Сива мряка стояла за великими заплаканими вікнами. Коло грубки ворухнувся, тяжко кашляючи, сухий чоловічок, одягнутий у пальто столітньої старовинності. Хрипко дихав; тихо постогнуючи, бурмотів собі під ніс. Астряб підійшов і привітався; спитав, що бо-
лить.

— Простудився, — з сумною покірністю своїй долі відповів чоловічок: — щось у грудях дуже недобре; трусить мене.

— Треба лягти в постіль.

— Хто буде розпалювати печі і дрова носити?

— Я.

Чоловічок поволі підвівся, поклавши дровиняку додолу, а сірники та пожмаканий папір, тримаючи в руці. Пильно подивився на юнака і мовчав.

— Покажіть мені, де дрова!

Повів його чоловічок до сараю, притишуючи двох псів, і подав ключ. Астряб відпровадив недужого в його кімнату, в дрібний будиночок, — дворовий, і заходився коло грубок; за півгодини аж стуго-
ніло.

Через брак відвідувачів, музей восени відкривали тільки в післяобідню пору, тому Астряб встигав після лекцій виконувати обов'язки технічного службовця. Приводив лікаря до недужого чоловічка, добував ліки і харчі. Чоловічок полежавши з місяць, почувсь на силі навідуватися в музей, а на початку нового року вер-
нувся до своєї праці.

Скоро після цього в юнака почали часто з'являтися грецькі та латинські виписки. Наприкінці семестру, на черговому колоквіумі, викладач і студенти здивувалися: Астряб, хто вічно десь пропадав, про кого говорили: — безнадійний босяк, хіба можна його виправити? він з безпритульних! — цей самий невідомо коли "підзубрив" граматику і тексти.

На перерві, за шаховою дошкою, лектор-"латиніст" приймав порошок від головного болю (шість годин щодня - не жарт!) і казав "грекістові":

— Вперше бачу, щоб студент так скоро засвоював матеріал, який я подаю.

— Уявіть собі, — говорив “грекіст”: — я дивувався не менше, ніж ви; в нього добра пам’ять.

“Грекіст” починав широкими фразами висловлювати почуття, а “латиніст”, коли гаразд діяв порошок, користався з хвилини і ставив “шах”.

Причина студентових успіхів проста: допомагав Адам Григорович.

Грубник музею, непомітний товариш Скаржинський, походив із західно-українських земель і належав до греко-католицької Церкви. Події війни і революції, з біженствами, занесли його, як вихори, на схід. Перепробував десятки занять, аж поки осів на південно-східньому примор’ї. Мовчазно і ретельно виконував обов’язки службника в музеї. Непоказна зовнішність мало відповідала внутрішньому світові: під нею жила замкнутим життям багата натура, сформована чіткою дисципліною, прикметною для минулого оточення.

*

Рівно поломеніють дві свічки на фігурних свічниках із бронзи. Столик застелено темночервоною скатертиною; на ній біліє аркуш, помережаний літерами: почерк суворий, з енергійними натисками на трішки відхилених від простопаду складниках письма.

Перечитавши лист, технічний службовець дивиться просто перед собою, в проміжок між свічками; руки його, із щільно стиснутими пальцями, — лежать на скатертині, по обидва боки аркуша. Відсвіт кладеться на шорсткому, хоч посивілому, коротко підстриженому чубі, на прямокутному чолі, на носі, на твердому підборідді, ледь-ледь розділеному надвоє. Тьмяно-карі очі пройняті настроєм побожної врочистости.

На скатертинці лист: для Адама Григоровича найдорожчий з усіх, що доводилося читати за життя; лист, який він зберігав двадцять років у схованках, відомих тільки йому одному на світі; то копія з послання від Вселенського архиєрея до пастви, що залилася бідувати невеликою жменькою серед розбурханого моря кривавих подій і виконувати постійно подвиг віри. Адам Григорович ставив свічі на столику і виймав лист із схованки. Молився, підвівши очі на розп’яття, що помішав перед собою на стіні; потім читав послання.

Поволі, з святково-торжественним настроєм, вишіптував благословенні слова.

Давно знав текст на пам'ять; однак щомісяця перечитував його на самоті в убогій кімнатці.

Скінчивши читати, згортав аркуш удвоє, вкладав його в палітурку, обгортав атласною скатертиною і відносив до криївки: глибокої і вузької щілини під однією з дощок підлоги.

Тихо і непомітно жив Адам Григорович; бездоганно виконував свої обов'язки, ставши незамінною постаттю в збіднілому музеї. Був він в літах; сутулий і сухорлявий; середній на зріст. Одягався завжди в темний костюм, хоч витертий, а, бережливо втриманий. Під час праці носив довгий халат.

Говорив коротко, два-три слова; завжди щось робив: носив дрова, розпалював печі, замітав, витирав вікна, виводив пилюку з вітрин і рам на картинах, лагодив стільці, виконував сотню інших дрібних робіт, від яких залежав стан музею.

Якби Адам Григорович відійшов з посади, його могли б замінити хіба що двоє службовців.

Багатьма надіями і думами жив він. Предки його походили з тієї української шляхти, що прийняла унію в XVI столітті і сполонізувалася, а в модерні часи відбула ідейну репатріацію в ґрунтовному вигляді.

Він — з багатьма практичними знаннями, “західник”, залюблений у священні чуда старовини. Серед населення мав пошану; навчав різноманітному ремісництву і вмінню: від плекання квітів — до збереження бджіл. Наставляючи, втрачав короткомовність і обертався в живий підручник: послідовно і докладно висвітлював подробиці. Оживав і веселішав, ставав молодший за свої літа, і його захоплення передавалося слухачеві.

Видужавши від простуди, почав учити молодика грецької та латинської мов; попередніх занять на факультеті було досить, щоб швидко піти вперед, взятися до вириків з Платона і Цезаря. Одночасно почав, за широко розробленим планом, так би мовити, “факультативний курс”: Бог і чоловік у творах Августина Блаженного. Доступ до неосяжного багатства духовного в розглянутих темах, як: Пресвята Тройця і передзначення, віра і вченість, дух Церкви і

ерархія, — з освітленістю, ніби в психологічній містичності, що проймає головний твір святого: “Божий город”, скоро спричинив в Олександровій свідомості обнову. Уява про життя ґрунтовно змінилася; замість картини світу, як простору, де діють, згідно з законами діалектичності, чинники “самодвижної” матерії, з’явився живий образ світу, як священного твору, що його буття і розвиток підкоряються проводові, таємничому і мудрому. Тоді марксистська наука про руїнно-мордерницьку людоненависть боротьби між клясами, як рушійну силу історії, і про дикунсько насильну видозміну суспільства, пов’язану, при диктатурі “кумира” і його кучки, з масовим, десятками мільйонів, знищенням “інакодумуючих”, почала видаватися страхотливою дивоглядністю, хоч він навіть заперечував деякі сторони Августинового вчення, як от приміром — недоторканість навіки заведеного ладу.

Олександр швидко перейшов через відділ громадянської війни, серед якого стояла, ніби диктуючи огненний закон, “трёхдьюмовка”, гармата з підбитими колесами, — і зрештою, став на порозі антирелігійного відділу.

Біля стіни, на розкладній драбині трудився Адам Григорович, одягнутий у сірохалатник: прибивав нові плакати, що ними релігія була осмішена і “розбита” вщент. Наставивши цвяшок на квадратну згорточку паперу, прикладену до кутика репродукції, він обережно стукав молотком.

З-під рук роботящого чоловічка відкривався на плакаті виставний сюжет: могутньою колоною, в тіні червоних прапорів, маршують робітники та робітниці з молотками, селяни та селянки з серпами, учені з книжками, вояки з гвинтівками. За ними біліє з одного боку село, а з другого боку фабрика курить димарями. Попереду колони стоїть драбина, обперта об хмари, і по ній збираються на небо нерозчісані комсомольці; хапають за бороду переляканого діда в окулярах, який опирається в хмарах босими ногами, аж великі пальці повиверталися на сторони.

Під картиною підпис: “Наука, що належить народів, викурює релігію з її останнього пристановища — неба”.

Відповівши на привітання юнака і відхилившись набік, а руку тримаючи на другому цвяшку, також поставленому на кутик плякату, Адам Григорович поспитався:

— Рівно?..

— Праву сторону — трохи вище, ще трохи, — то багато! Так: рівно.

Адам Григорович знову постукав молотком; скінчивши, зійшов з драбини і поклав знаряддя на щабель. Обладнання відділу, з новими матеріялами, наближалось до кінця. Довго зволікав виконавець прикру справу; взявся до неї, змушений категоричним розпорядженням зверхника, мов згодився піти на ганебну страту. І справді, в душі його ніби відкрилася невидима рана, зачервонена кров'ю. З огидою доторкнувся він до протибожних картинок, намальованих сорокатими фарбами; а що зробиш?

Антирелігійний відділ набирав упорядкованого, навіть представничого вигляду, якщо не зважати на одну чуденну і загадкову особливість: картини, порозвішувані по стінах, вималювалися найбезклепкіші з надрукованих в тому роді. Кожна людина з краплею здорового глузду могла несамохіть засміятися, споглядаючи виставку.

— Я маю великий клопіт, — починає Олександр; — чи можна взяти в музеї дві шпади на сьогоднішній вечір?

— Можна. Скалічені надто; через те виключені з експозиції.

Адам Григорович виходить з кімнати і скоро вертається з двома шпадами, загорнутими в стерту тканину і акуратно перев'язаними шворкою; мовчки подає пакунок Олександрові.

— Якби ви знали, що за клопіт! Відбудеться дуель, і я секундант. На жаль, дав слово, зберігати імена в таємниці.

Службовець дивиться знов на малюнки:

— Відмовляли?

— Так. Але без успіху; один з них настоює категорично, а другий нехотя згоджується.

— Уміють? — питає службовець, показуючи на шпади.

— Ні той, ні той.

— Треба відкласти дуель; учити їх, а за той час помирити. Я поможу.

— Відкласти не можна, запевняю вас. Коли почнеться дуель, я спиню — скажу, що обидва порушують правила. Тут одна біда: правил я й сам не знаю.

— Запам'ятаєте дві сторінки, коли напишу?

— Радо; вивчу, як вірші.

Адам Григорович, ведучи гостя до своєї квартири: складати правильник, — запевнив:

— Особи, що б'ються на шпадах, не знаючи правил, не можуть за перші хвилини убити один одного. Розрахунок цілковито доладний.

Приятелі йшли через двір, порослий шпоришем; з півночі дивилися камінними очима стародавні боввани: численні, стояли в ряд під довгим муром, прикриті вузькою кривлею і відгороджені густою сіткою — дротяною, що трималася, як і дахівка, на потрісаних соснових стовбах.

Згорнувши руки на животах, боввани гордовито дивилися на світ, мовляв, багато чого в йому перетрусилося, а от ми й досі такі, як були.

ЯСМИН КОЛО РЕШТКИ СОБОРУ

Сидячи на лавці, при ясиновому куші, коло храмового фундаменту, розпрямляв плечі стариган і вбирав грудьми повіви свіжості. Блаженствував. Однак пекучі думи скоро затьмарили чоло. Якраз тоді помітив свого вчителя Олександр: він повертався в скверик, віднісши шпади додому.

“... Навіщо заважати? Трохи піджду!” — сказав собі і віддалився в бічну каштанову алею; походжав, вивчаючи сторінки з правилами про дуель.

Старигана, зосередженого на своїх турботах, несподівано поцікавило: чи можна лікувати повітрям — так само, як водою? наприклад, стишувати надмірне перебиття серця, коли робить людину немічною руїною. Мабуть, можна; в клініках особливої побудови, з

кабінетами для процедур, мов курінями, на верхогір'ї: там — звичайний моріжок і пайка квітчастого луку. В могутньому промені вигріваються рослини, а потік прохолодного повітря освіжує їх; і там, лежачи, недужий приймає двогодинні ванни в ароматі резеди, в супроводі, наприклад, “Чяконни” Баха. Створюється радісний тонус: при ньому пропадає страшна хвороба — розізленість. Людина позбувається вічного незадоволення і постійного наміру — підкорити кожного своїй волі, дістаючи темну втіху від торжества своєї особистості над іншими. Зникає жадоба морального і фізичного насильства, клятий букет почувань, як квіток душевного зла, що процвітають на корені модерного насильницького ладу, при безсердечній та безсвятісній теорії.

Антон Никандрович перейшов думкою до свого конфлікту з бібліотекарем, — очевидно, тут прояв загального нездужання духу, і треба лікуватись. Чи можна окремій людині впоратися з хворобою? Виздоровівши, знову поглибишся в “жактівський” побут і нидитимеш від страху, що владичні сили помітять у твоєму думанні відхили від приписів ідеологічного “уставу”. Вовком почнеш лютувати на ближнього.

Поглянув на бічну алею стариган і зрадів, помітивши студента з папірцями; хотів піти до нього, а роздумав: “учиться; як скінчить, тоді покличу”.

Заходився оглядати підвалину зруйнованого собору; підземелля, звідки викинуто саркофаги, обернено в склад картоплі, а наверх насипано землі і впоряджено простенький квітник для радості перехожих. В округлій ділянці зелені, що буйно зривається до великого ліхтаря, тепер — безсвітного, підвішеного на чорних дротах, — стоять полум'яні червоністю канни, поторкані россою. Їх чарівничий колір однак розвогнює настрій в старого, змороженого думкою про дуель. Примарюється, ніби лезо з його руки врізано в груди Серпокрилові: розтинає особливо білу шкіру людини з рудим волоссям, і входить в глибину тіла; гаряча густа кров липким струмком обливає металічну річ.

На одну тільки мить постало так стариганові, — а жах, якого не можна віддати словами, входить в душу і судомить її. З'являється він здебільшого, мабуть, тоді, коли переступати межу, навіки небес-

но заборонену. Почуття хворобливе пройняло і болюче, аж Антон Никандрович заплющує очі, затуляє їх долонею, і в нервовій спазмі кривить рот; вискалює сціплені зуби, стягнувши бокові м'язи на шиї.

Можливо, дехто з мужчин, беручи в руки дуже гостре металічне знаряддя і проходячи мимо кого-небудь, відчуває в собі жорстоке, мов якесь первісне, наведення: націлитися і зачепити. Мірою, якою особа дуже віддалена від дикунства і ошляхетнена, — подолує легше в собі психічний віджиток. Безодня, куди манить смерть, закружуючи голову, впливає не на всіх, як і звичайна безодня в горах, де відкривається на віддалі одного цяля від черевика.

Коли стариган мучився від остережливого передчуття в його зоровому вияві, — а воно, мабуть, посвічує серед усіх загрозливих випадків, тільки помимо нашої розкиданої уваги, — тоді студент вивчав, походжаючи в каштановій алеї, правила двобою, написані рукою службовця.

В кінці сторінки стояла нотатка: “В нас новочасні двобої завжди були надто жорстокі; коли в Західній Європі вони переважно мали на меті потвердження честі, — хоч би тільки від перших крапель крові, і досить! — то в нас приєднувалася до цього надмірна затятість: буцім двом людям, хто збройно стояли один проти одного, неможливо вміститися в світі”.

Юнак прочитав нотатку і поглянув на старигана, що сидів, приклавши долоню до обличчя, мов би в нього болять очі, і від сонця затуляє їх.

— А, добридень, — обізвався він коли зачув кроки і подивився: — прошу сідати! Якби ви знали, як мені приємно бачити вас!

Вигляд був недужий і винуватий.

ДІДІВСЬКА ПАНАХИДА ПО ОСОБИСТОСТІ

— Я радше в Індію поїду, ніж мені в будинок відпочинку, — скрикнув Антон Никандрович, — бо хоч думати зможу, коли захочу і що захочу.

— Коли б мав сто тисяч, — промовив юнак, — віддав би за dome для вас: на березі моря; дві кімнати, кухня, веранда.

Схвилювався стариган:

— Нічого мені не треба! Але від всього серця вдячний за турботу.

Ставився до учнів, як старий ведмідь до ведмежат: зроби хто-небудь замах на їх життя, — він став би на задні лапи і рушив назустріч напасникові, ревучи ревом лютости.

Пішли навколо надруйнованої підвалини: там канни полум'яніли густою барвою, мов аж пронизані світлом, — над підземеллям з купами напівзіпсутої картоплі.

Широчезний темноаво-сіруватий плащ повисав на Антонові Никандровичу, ніби в безвітряний день парус на щоглі.

Капелюх, обтягнений чорною стрічкою, кидав імлистим обводом тінь на окулярні скельця; а прямокутна борода, перевита сивизною, яскравіла в ранній видноті.

Привітне почуття зайшло на душі старому:

— Скажіть, як вам живеться?

— Вічна тривога, — сказав Астряб.

— Це саме і в мене; але вже виробляю звичку: настроєм не захищатися від кожної загрози. Як бібліотекар?

— Лається. Кожен цинік, коли його нахабство викликає протест, обурюється страшенно, при тому — щиро.

— От, от! Зовсім так! — potwierджує стариган; — як він поводить з студентами?

— Цікавий бесідник: дівчатам подобається. Від нього можна взнати нечувані речі з побуту забутих небом і обгризених чортом кутків на провінціях. Коли оповідає, студентки слухають, як заво-

рожені. В ньому є щось непогане; пробивається крізь його маніри шалагана. Але декого він гірко покривдив.

... А-а! поганство! — помислив Антон Никандрович; — таки правда: спокусник.

Ворушиться в грудях клубок огненних гадюк і починає гризти стінки серця, впорскуючи краплі, гострі, як голки.

В ненависти короткі, але пильні очі; в одну секунду, в рапто- вому сполохові уяви, стариган побачив чорноту Серпокрила. А встерігся: почуття злобне ослаблює серце — валить з ніг.

— Забудьмо про бібліотекаря! Я хочу дещо спитати. Що ви знаєте про драконів?

— Драконами називаються крилаті потвори, що дихають огнем і вимагають собі на снідання прекрасних принцес. Іноді оберігають скарбниці в печерах. Здебільшого гинуть від меча хороброго лицаря.

— Ще одно запитання; коли з світового простору прилітає дракон і нищить людство, — що треба робити?

— Об'явити загальну мобілізацію і дати людству найновішу зброю.

— Добре. Але сядьмо на цій лавці.

Коли вони сіли напроти “Дискобола”, оточеного квітниковими огниками, стариган сказав, зідхнувши:

— Нічого не вийде, бо людство розсвариться! Мешканці землі стоять перед небезпекою: обернутися в масу істот, що крутять колеса біля машини, а після того їдять консерву і не переживають жодної драми людського духу. Я жахаюся, передбачаючи, як вселенська жадоба вип'є з людини душевні соки і залишить оболонку, приречену на гниття. Будуть бездумні, страшенно задоволені з титулу, заробітку, обіду, авта, краватки — раби електричного Ваала. З презирством коситимуть очі на готичні собори, схожі на кістяки від зниклого полум'яного духу людського, який рвався до вітаря в просторах надсвітнього діяння. Або... — ні собору, ні заробітку, ні краватки: все обернеться в муравейник, над яким хтось скуластий заступить сонце.

— Може врятує одухотворений рух?

— Може! Але скрізь, починаючи з відомих персон, люди зникають; з'являються члени партії: їм заборонено мати в собі загальнолюдський порив. Процес пощастить спинити, якщо пробудити особистість. Душа людської одиниці становить центр земного життя: вона — дитя неба, для неї створено світ. Подивіться на статую! Що в ній приваблює?

— Думаю, злагода душевного і тілесного.

— Гаразд. Ніхто не скаже, до якої партії належав “Дискобол” Мірона, просто — людина, це душа: без паспорта, без партквитка, без обов'язку ремігати, прочитавши профкомівську інструкцію. Просто виквіт героїки, в людській особистості, зображений в ідеальній формі, що відповідає натурі всього людства. Світ стоїть перед вибором: або “Дискобол” Мірона, або партійний орангутанг. Коли дуель?

— Сьогодні об одинадцятій годині вечора, біля ліхтаря, першого від пристані.

ВСЕПОТУЖНІСТЬ ДОКАЗУ

Антон Никандрович підійшов до папіросного кіоска, якому, для закінченості вигляду, бракувало курячої ноги — підпори на землі. З глибини дощок дивився волохатий інтелігентний чоловік.

— Вам яких? — спитав він.

— “Аероклуб”, — називає Антон Никандрович, риючись по кишенях. Була в нього давня звичка: запихати гроші, — “рублі”, “троячки”, “п'ятірки” тощо, в першу ліпшу кишеню, а потім довго шукати їх. Придбавши папіроси, стариган подимів попід каштанами; надзвичайну думку повів на самоті.

Можна показати з успіхом фокус: притінить штуки східних магів і західних ілюзіоністів, — будь ласка, беремо кіоск, де сидить лисуватий чоловік із довгим волоссям, а площу напроти обводимо колючим дротом і поселяємо десять тисяч громадян; і ставимо навколо сторожу, озброєну гвинтівками при багнетах. Начальник та-

бору показує на кіоск і кричить: “Перед вами двірєць академії, а людина, що там сидить — великий поет Шекспір, який на тім світі почув про едем, де ви тепер живете, воскрес і продає папіроси, — понятно?” В таборі мовчання. “Понятно? — я вас питаю? Ну? он ти, довгополий водолаз, понятно тобі чи ні?” Людина, що на неї показано, має сан священника; відповідає: “Ні”; тоді начальник кричить “ні? ах ти ж контра! (до сторожі) розстрілять!” Старого розстрілюють зразу ж за табором, а начальник питає другого, третього і так далі; зрештою десятий визнає: “Так, можливо, перед нами академія, в ній Шекспір продає папіроси, і ми сидимо в едемі”; а спитаний двадцятий піднесено виголошує: — “Нехай живе учасник соціалістичного будівництва, дорогий товариш Шекспір!” — і навіть сам чоловік у кіоску переконується, що він — Шекспір і звертається до щасливців. “Я, будучи Шекспіром, заявляю: спасибі нашому дороговому начальникові едему, батькові і сонцю всесвітнього пролетаріату, за радості життя!” “Ура-а!” — хрипко кричить табір. Досвід продовжується двадцять років; замість постріляних і померлих, прибувають нові, і всі твердо переконані, що в академії таки класик продає папіроси, а напроти знаходиться едем, про який мріяли найсвітліші розуми протягом історії, і начальник його — найгеніяльніший вождь всіх віків і всіх народів. Між іншим, на десятому році експерименту, місцевість обсталяють високим муром із залізною брамою, і всім, хто проходить неподалеку, говорять: — “тут едем, і ви можете вибирати: або ріжете в інтересах його один одного попід мурами, або заходьте в браму, але назад ви вже не вийдете”, — і роздають газети, де про це саме написано. На диво, знаходиться за кордоном багато осіб; третина — високопорядних, але наївних як курчата; третина — хитрюг, третина — безнадійних для неба і землі простачків; починають кричати: он будується едем, а хто заперечує, той реакціонер!

Антон Никандрович сам собі зненацька перебиває розбір: “Як звється мій спосіб думання? Відомо”.

Повів старий головою на сторони, аби пересвідчитись, чи часом, не підглядає хто-небудь його думок? — і гірко всміхнувся сам собі.

ВОРОГИ

Чи у вітрині є цікаві речі? — придивляється стариган, — ні, немає; хіба зайти і спитати в Саркісова.

— Моє шанування! — через прилавок гукнув, побачивши старигана на дверях, завідувач букіністичного магазину: очі подібні до чорносливу, і спритністі руки. Крізь вузькі дверці провів старого в кімнатку, відділену від магазину простінком із тьманими шибками; порадував:

— Через хвилину вернусь, маю для вас дещо.

Стариган присів до стола; примирився з необхідністю дождити і замріявся на кольористу пожежу квіток, що в вазі. І враз аж відкинувся, мов би з квіток засичала гадюка. Ні, не гадюка! — не засичала з ласкавих квіток, — Серпокрил рудіє за ними по той бік стола, втопивши в свого недруга пильний погляд, подібний до зеленастого скісного промінчика з місяця.

Мимовільний рух був найпростіший — встати і вийти; але завідувач перейнявши, обаранить, розпитувати і шумно умовляти, щоб залишався, щоб почекав, а старий жакливо не любив прилюдних сцен. Відвернувся від стола — до книжок: їх купи складено долі. Пальцями витарабанював якісь зневажливі і войовничі ритми. Потім зір його вирізнив томик на столі, недалеко від вази; схопив його старий і з шаленою уважністю зазиркав між сторінки, а втім зміст надрукованого вперто залишався за межею свідомого сприйняття.

Хоч був стариган, сказати можна, забронований непромкненою ворожістю до Серпокрила, — все ж відчував на собі погляд його: допитливий погляд, незадоволений, з відтінком досади.

— Добрий день, Антоне Никандровичу! — зазвучало з-за преппишного згромадження барв.

Спершу окликнутий помовчав, але через хвилинку, в неспокої, з болісно переможеною досадою відповів:

— Добрий день!

Відбувши формальність, зосередився на сторінках вельми недосконалого друку; виявилось: грузинські казки в перекладі, який

нагадував “зянне” дзеркало”. Однак суть можна схопити; навіть можна здогадатися, яка краса в оригіналі!

Приманює відпечаток двох злитих характерів: східня емоційність і розкіш уяви еднаються з духом християнства. “Можливо, прийдуть часи, — гадає читач: — коли від прояснення східньої мудрости християнським світлом залежатиме доля цивілізації, навіть самого людства”.

Почав над книжкою ткати свої печальні і свої відрадні думи, — збайдужнів до Серпокрила, ніби втік душею від нього в минулий круг, повний патетики, бурхливости, трагізму; щоправда, напоровся дорогою також на досить “прозаїчні” рядочки в шкарубкій книжці, перед останніми, досі — не розрізаними сторінками. Серпокрил нагадує про свою присутність:

— Скажіть, якби замісто мене тут сидів біс і на ваш оклик: “ах, як мені потрібна ця книжка!” сказав: “будьте ласкаві, дарую!” — взяли б ви, чи ні?

— Взяв би.

— Як ви гадаєте, хто гірший: біс, чи я?

— Мушу подумати, — сказав стариган, а після короткої павзи ствердив: — здається, громадянин Серпокрил трохи кращий.

— І за це спасибі. Книжка моя, а не Саркісова; прошу вас: візьміть її!

— Ви люб’язна людина, і я починаю розуміти, чому Карп Маркурович воліє вас... Я вдячний за книжку; прочитаю, — верну.

— Знаєте що? — гарячково загомонів Серпокрил і навіть грудьми наліг на стіл: — киньмо трагікомедію! Кому вона потрібна?

Різким жестом рудий бібліотекар відсунув вазу під простінок, аби дивитися без перешкоди в обличчя старому. Низько нахилені, аж до церати на столі, квітки метнулися набік, і перед очима старигана, що повернувся до ворога, заблистіла в червонастому відсвіті, звільнена від кольористого прикриття, металічна розрізачка для книг, подібна до старовинного кинджальчика з костяними накладками на колодочці. Антон Никандрович швидко схопив її і підняв до очей: хотів роздивитися перед тим, як вжити, — коли Серпокрил відсахнувся від стола і наставив руку, закриваючи собі обличчя проти удару. Мавши міцні нерви, в одну секунду прибрав собі ставу

людини, що байдужно дивиться на тигра, випущеного з клітки. Тим часом стариган, схилившись до книжки, водив кинджаликом поміж нерозітнутими листками: боровся з божевільністю хвилиною, що бунтувалася в чуттях і підмивала: шпортувати, вдарити по-звірячому он того, хто сидить недалеко від смертельно тонкого вістря. Отруйно-каламутна напливність, залишена, мабуть, від найпервіснішого хижацтва, проривається в свідомість і мов би незнаною тяжучістю посуває вістря до наміченої жертви, а очі засліплює; і розумну волю, що противиться проклятій спокусі, послаблює вкрай. Антон Никандрович збирає всю добру силу своєї душі: перебороти скажений намір, і боячись себе самого, ховає гострий металічний предмет за вазу, аби його зовсім не було видно.

— Книжка потрібна, — напівпритомно, в самовиправдання сказав Антон Никандрович. Зрештою він хотів остаточно здушити в собі моторошний потяг: перебранчити його або втекти від нього в найтемніший куток і там заплющити очі. Він би радо задрімав тепер; погасив би свою свідомість, в якій розпеченим каменем ворухиться думка. От є людина, скажім, Серпокрил; її вбито; зникає з існування назавжди! — в течії вічності один раз появилася особа, що думає, відчуває, діє, перебуває в житті, як неповторна, навіть непомислима вдруге... і — зникає... який страшний своєю значністю, на тлі безконечного існування, — факт знищення людини! Немає міри для визначення нествітського, непоправного зла, що — в убивстві! жахом віє від самого уявлення і незносною безнадійністю, від якої можна збожеволіти або навіки пройнятися залізним стоїцизмом. Жити смиренно до кінця днів своїх: в несказанній тихості серця, аби не образити судних сил возмеждя і не спричинити, крім одної передчасної смерті, також загибелі кого-небудь з ближніх.

Можливо, на обличчі старигана позначилося дещо з його пережиття, бо Серпокрил багатозначно промовив, притишивши свій хрипкий баритон:

— Ви хворі, треба відпочити і полікуватися. Мені вас жаль.

Сердиті слова вихопилися в старого з уст:

— Вам?! Знайшли кого жаліти...

— Ну, знайшов, — і себе жаль, і вас, бо скоро всім кришка.

Напружив надбрів'я стариган: “Лякає рудий? чи почув що-небудь про війну?” — а рудий говорить, як прокурор, хоч найпритишеніший:

— Вам тільки в ідеалі прогрес, особиста свобода, істина, а в побуті здатні, скажімо, зненавидіти того, хто, як вам тільки здається, ваш смертельний ворог. Я мав необережність говорити про свої наміри. Понад тридцять років живу на світі, а перший раз маю таку прокляту рахубу! В чім я винен? — беру тільки краплю з того егоїзму, що ним живуть “приналежні”. Вони забезпечили собі теплий куточок, а я, — що я? “безпартошка”, так; але “тоже хочет жить”. От і весь секрет: я дихати хочу! Досить мені ідеалів: дві з половиною тисячі років напливають, як туман, і застилають сонце, тішахи дідів по кабінетах. Досить мені крикливих лозунгів про горлорізання: за ними шатія мостить собі царські гнізда, — досить! і чорт з вами, з усіма голосними порадами і проводирями; не хочу знати вас! — і не тільки я. Народові надійли до могильного нуду. Хто з вас дав йому щастя? Ніхто! Кожний дурить на свій лад, а “безпартошка” вискочить на світ, намучиться-намучиться і складе крильця: в гроб з музикою. Скажу вам точно: я найменший егоїст на світі, бо чесно вимагаю: бризніть мені в чарку одну тільки краплю життя, що належить мені від народження! Бризніть! — ось сюди, підставляю чарку. Хочу випити краплю: справжню, бо тяжко мені, душить дурна тяганина за владу, за гроші, за славу... будь вони прокляті! Як вам кого-небудь хочеться вбити, будь-ласка, кличте на дуель Гітлера! — ато прив'язли до Серпокрила, “курчонка”. Мені однаково, чи чорт зелений, чи чорний; уконтрапупить чорний зеленого, — я пристроюсь жити: шукатиму зернину під верандою. Бо, дивись, які вони розумні! — посварились на смерть, а ти за них лоб підставляєш під кулю, — ні, йдіть самі! Нема дурних. Тепер все навпаки: пси керують світом і хочуть, щоб Серпокрили, як леви, воювали за них. Досить! Хай самі воюють. На додачу — з вами морока: навіщо я здався вам? Причепились до такого собі штурханого на всіх перехрестях пташка; пустіть його к чорту — нехай собі пручається в світовій веремії, якось та виб'ється до солодкого хуторця. Вип'є свою крапельку з чарки, а тоді, як кажуть — мертвим хоч тин підопри.

Антон Никандрович поклав книжку на стіл; з пекучою тугою слухав відвертого Серпокрила, і спочував йому дуже, але не знав, що думати: поправиться чи ні — душа, позбавлена коріння! Не страшна “шатія”, страшна духовна байдужність: роз’їдає народну силу, мов корозія — крицю.

Метушливий завідувач магазину забіг до кімнати: запробачався і запосилявся на марудні розрахунки, а вгледівши своїми чорними сливами книжку біля руки старигана, метко дзьобнув її і перепустив сторінки під темношкірим великим пальцем.

— Ви принесли? — заспівав до Серпокрила.

Той хитнув головою.

— Беру! Давно шукає мій знайомий.

— Покладіть! — розпорядився Серпокрил і показав: куди, на краю стола.

— Ні, ні, ні! книжка тепер моя, потрібна до зарізу, — цілий рік про неї питає приятель.

— Нехай питає, — книжку я віддав Антонові Никандровичу і справа скінчена.

— Як скінчена?! Скільки книжок я добув для вас? А тут хочу взяти одну для мого друга, а ви: “справа скінчена”. Ні, моя книжка, і я кладу її сюди.

Саркісов шукає в кутку місця для шкарубкої книжки.

— Якщо ви достарчаєте книжки для кого-небудь з нас, — це, властиво, ваш обов’язок. Добрий був би завідувач, якби не діставав потрібного для постійних покупців.

— Обов’язок? — холодним, як крига на горах Закавказзя, голосом протягнув завідувач і пересунув вазу на середину стола: для порядку; і звіяв долонею пилинки з церати...

— Обов’язок? — перепитав завідувач гарячим, як серпневий камінь на Закавказзі, голосом: — а чи ви знаєте, що я, наприклад, маю право попросити вас обох на вулицю? Це не значить, що я вас виганяю, ні! — це значить, що я, директор книжкового магазину, маю повне право, і ви тут — маленькі.

Антон Никандрович підвівся і, закривши руки за спину, пильно, з живим інтересом, без зневаги і пересердя, подивився на розбурханого завідувача, темні сливи якого рухалися під бровами, як

жучки в розколинах. Подивився і мовчки рушив з кімнати. Бувши в дверях, кинув: “До побачення!”

Серпокрил і собі встав; наблизився до Саркісова, взяв між свої алебастрово-білі пальці, обсипані легеньким ластовинням, — гудзик сорочки в нього на грудях і спокійно промовив:

— Я мушу вас повідомити, що директор вашого магазину — хряк!

Сказав і вийшов. Саркісов задоволено посміхнувся, понюхав квіти, примруживши очі, і поклав книжку в шухляду. Почувався міцно на ґрунті! Найцінніші книжки, що припливали до берега його магазину, він клав за простінок і перепродавав “по блату”; тільки через його необізнаність надзвичайна книжка попадала на полицку — перед очі покупця. Невпинні скарги книголюбів, хто визнавали про махінації, аніяк не впливали на оскарженого. Бо відносив вечорами найкращі книжки самому першому секретареві горкому партії і перед владичними очима малював справу в такому світлі, що, мовляв, його безвинного, як ластовеня, скривдила людська несправедливість, — на доказ чого він завтра приносить зверхцікаву книжку любовних оповідань з ілюстраціями.

СОН

За давньою звичкою стариган пив холодний чай — пив помалу, як джміль; солодка вода розмивала в’ялість від післяобіднього сну. В уяві відтворював, мов спогад із давнини, сновиддя, хоч воно зразу ж прагнуло розпливатися в глибині чуттєвості і назавжди зникнути з пам’яті. Примусив його поновіти. Була гориста місцевість; по праву руку височіла, аж хмари зачіпаючи, гора з безформною вершиною. По терасних виступах на ній вовтузилися чоловічки, а великі птиці, схожі на осінніх мух, прилітали настогидливими роями, видаючи звук: дз!-дз! — і кусали чоловічків; відривали руки, ноги, голови. Бачить стариган: він сам, власною особою стоїть нагорі, а проти нього — Серпокрил; обидва повитягали металеві стриж-

ні, взяті з огорожі, що навколо якоїсь могили на кладовищі, і намагаються їхніми гострими кінцями торкнутися чола один одному. Він сам затуляє долонею очі з лівого боку, бо різко летіть світло — аж осліплює; одночасно він простягає вістря з усієї сили.

Земля поколихалася, і річка з лівого боку розбила кригу; вся чорна, побігла в далечину. Тільки в одному місці, коло гори, недалеко від пристані, де пастухи розводили вогонь, крига ще лежала непорушно, а на ній височіло розп'яття:

Від того, що крига біла і також хрест білий, — дивитися в ту сторону неможливо. Проте, якісь невідомі люди, зовсім нерозглядимі, обрубали на пристані біля першого ліхтаря, кригу і вона рушила, по чорній схвильованій воді, несучи на собі розп'яття. Віддаляється воно до моря і, замість того, щоб зменшуватися, — виростає, аж поки гірський краєвид стає біля нього дрібний: такий, приблизно, як личко однієї айстрової квітки, а потім — як зернина від неї; і незчислимо-багато таких самих дрібниць віється в вихорі, в допливах білості.

“... Це ж і я десь на одному зернятті”, — намагається встежити стариган і не може; і говорить собі: “ніколи з свого зерняти не зйду, навіть думка замкнута”.

Поки він глядів, — крижаний обломок з хрестом зник, — тільки відблиск залишився, і там побачив стариган, що він сам стоїть на камені коло моря; бурхає воно, кидається в берег, і поруч відклясь — дід Полуниця в світі.

— Серпокрил розгніваний, — каже Полуниця: — і через те не треба його карати.

— Здається, я накреслив залізом йому на чолі, що він убитий, — відповідає Антон Никандрович.

— Я стер той напис, — нечутно дає зрозуміти дід Полуниця: — навіщо це? Серпокрил і так покараний.

— Чим покараний?

— Скажу! Хто злиться на всіх, той мучиться в пеклі. Він нещасний. Прощайте, голубині серцем, і ви ввійдете в білу браму.

Після цих слів дід Полуниця відкрив світлоткану свитку на прозорих грудях і спитав:

— Що гірше, чи — як ви вдарите мене ножем, чи як я позлюся на вас, скажіть мені, будь ласка!

Дід Полуниця кулаком стукає себе в прозорі груди, вкриті сивими покрученими волосинками і питає:

— Чого ж ви мовчите?

Антон Никандрович знає: дуже погано буде, коли не сказати нічого, і хоче виговорити щось, але не може. Силкується страшено, бажаючи розірвати пута, що перешкоджають вимовляти... Вся душа напружується в зусиллі — видушити хоч би з свого віддиху мовний виголос, і від того, як часто буває з снами, стариган прокинувся.

Хотів надовго запам'ятати повіддя, бо знає його вдачу — назавжди пропадати в глибині душевності: так камінці, що кидають діти, зникають на дні бурхливої річки.

ТВІР, ЩО БЕЗСЛІДНО ПРОПАВ

Прийшли чотири студентки другого курсу: були в піднесеному настрої; на підвіконні і на столі спалахнули троянди і “півники”, розкішно при стіні забілів ясмин, і кімната змінила вигляд. Дівчата розмістилися так: висока, вбрана в темну сукню, чорнокоса і смаглява Тамара Коломанко стала посеред вікна і обрис її голови світився від денного тла. Праворуч, у кутку, на хиткому табуреті присіла Ніна Скоровода', білява “тихоня” з чудесними зеленоголубими, якимись розгубленими очима, — вона в полотняному білому платті власноручного шиття. Дві шатенки: Валентина Брижаха, рожеволиця, з очима, що нагадують мигдалини, прибрана в білу блюзку та сіру спідничку, і Ксеня Савур, одягнена в синю сукенку і в жакетик бронзового тону, блідолиця і кароока, з гарним чолом і маленькими нерівно окресленими устами, — ці дві сіли на одному стільці, що мав високу спинку з вибитою середньою планкою.

Дівчата погомоніли і притихли.

Прихильно ставилися до Антона Никандровича, знаючи: щирий він і справедливий. Як лектор, позбавлений красномовства;

скупими і нехакливими жестами супроводив виклад — простими і звичайними жестами, ніби перед ним стояли на кафедрі купи сировини для складових частин радіоапарату та ящики з інструментами, і він, темніючи рукавами, то підносив щось і з'єднував, то розмикав і клав на різні місця. Його руки з довгими вузлуватими пальцями — в прозаїчних рухах, справляли враження, що він виконує ремісничу працю: забарну, хоч і цілком опановану. В повільному темпі, забувши, що перед ним аудиторія, маючи на увазі тільки процес праці, він посувався з своєю машинерією вперед, а студенти намагалися занотувати кожну дрібницю, аж руки терпли.

Після лекції раптово злітав академічний тон, і перед студентами показувався простий, трохи нещасний — трохи смішний дід.

Розповідали про нього несамовито комічні вигадки. Тамара Коломанко з абсолютною точністю відтворювала його мову і манери, а зразу ж після жартів, зустрівшись із ним, зверталася з такою невимушеністю, ніби то її рідний дядько.

На запитання гостей, як почувається, він сказав:

— Знаєте, краще: набагато краще. Власне, я тепер здоровий.

— Карп Маркурович сьогодні сказав, — повідомляє Тамара, — що виклопотав спрямування в будинок відпочинку. Будемо провозжати вас. Можна?

— Ні, бо не поїду.

— Чому? Треба їхати, там так гарно.

Антон Никандрович відхитується головою.

— Підождіть! Хіба то відпочинок? — вас посадять у переповнену кімнату і примусять по дзвінку вставати, по дзвінку снідати, по дзвінку йти на прогулянку, по дзвінку обідати, спати, читати, думати? Ні, я й так весь вік працюю по дзвінку.

— Так то ж лекції! — сперечається Тамара, — і в нас тепер дзвінка немає: замінили гудком, реве, як пароплав на пристані. Відпочивати можна й по сигналу, — це нічого.

— Я старий чоловік. Хочу трохи віддихатися в тишині; відпочивати гуртом не звик.

— Краще буде в окремій кімнаті над морем, — радить Валентина. Тамара тоді робить практичний висновок:

— Ми попросимо Бісмурчака, нехай довідається, чи профспілка орендує окремі кімнати.

— І не думайте! — скрикнув старий; — якщо поїду, сам знайду собі кутик. Карп Маркурович по горло перевантажений.

“Тихоня” додала безневинним голосом:

— Він перевантажений по горло, коли о другій годині ночі закриваються ресторани.

— Ну, що ви! — докоряє Антон Никандрович, — як можна? Він проводить у профорганізації витриману бойову лінію.

— Звичайно, бойову, ми сьогодні бачили, — погоджується Тамара; і “тихоня” скромно додає з куточка:

— Билися з Серпокрилом, на горбі.

— Билися?! З-за чого?

— Вони не зовсім билися, — пояснює Тамара, — вони вправлялися ломаками, як спортсмени.

Світло на справу проливає меланхолійна, з нахилом до сентиментальности, Валентина Брижаха:

— Вони, ходячи на горбі, ломаками розігравали герць...

— Як кретини, — смиренно перебила “тихоня” з куточка.

На душі в Антона Никандровича стало неприємно і він поспішив пояснити:

— Фехтування? Шляхетний рід спорту; колись на двобоях розв’язували питання честі, — ви, очевидно, знаєте.

— Жінки билися? — спитала “тихоня”.

— Ні, в їхньому імені виступали мужчини; звичайно було так: хто претендував на руку і серце покривдженої, той бився...

— Я знаю, хто виступив би за Ніну, — похопилась Тамара.

— Мовчи, Тамаро! — остерегла Ксеня Савур, — бо буде тобі лихо.

— Антоне Никандровичу, вона, — показує на “тихоню” Тамара, — нігтями катує мене за лікті і примовляє: “дивись, яка ти худа, в тебе скоро сухоти будуть — пий риба’чий жир, тобі ж приписано!” А я не можу його в рот узяти. В мене всі лікті розпухли, і я просто від страху п’ю його. Уявляєте собі, яка наша Ніна? Сховатися від неї неможливо, скрізь знайде; в одній руці годинник, а в другій ложка і пляшка з риба’чим жиром.

Ксеня Савур нетерпеливилася спитати:

— Підожди, Тамаро! Антоне Никандровичу, чи тепер де-не-будь бувають дуелі?

— Чому ж? В окремих і виняткових випадках, — зніяковівши, пробурмотів старий.

— Коли двоє кохають дівчину, — розмірилась Валентина Брижаха, звузивши прозорі мигдалини очей, — і обидва однаково гарні, і дівчина вагається, кого з них вибрати, тоді відбувається дуель. Молоді лицарі б'ються на смерть, а дівчина ридає, бо їй однаково жаль обох. Чудесні дурниці робили люди колись! А тепер? все — смертельно розумне.

Ксеня Савур заперечила, на когось прозоро натякаючи:

— Не завжди, Валентино! І два лицарі, коли зайдуть у заку-сочну, вип'ють півлітра і моментально погодяться.

— Ах, моя люба, ти аж надто прозаїчно бачиш речі! — з досадою промовила Валентина.

— Не прозаїчно, а реально; а коли так дивитися, то можна знайти поезію скрізь.

— Не сперечайся, Ксеню, — сказала “тихоня”, бо Валентина пише вірші; в них: коли захоче, то навіть Бісмурчак і Серпокрил виступлять, як лицарі, що б'ються за серце принцеси.

— Звідки ми знаємо? Може й справді змагалися за жіноче серце, — знизала плечима Валентина.

— І ти виправдуєш дикість!? — аж скрикнула Тамара: — в двадцятому столітті битися з-за жінки. Взагалі, дуель — це такий ідіотизм, що гіршого не може бути.

Антона Никандровича обпекло, але він змовчав. Зате Валентина не піддавалась:

— Я волію бачити дуель з його красою і шляхетністю, ніж чути непристойну лайку п'яних мужчин.

— Згодна. Але ще більше краси і шляхетности в джентлменській розмові, коли чемно полагоджують “питання чести”.

Тамара, сказавши так, щасливо всміхнулась, мов би від чудесного спомину. Після цього прозвучало признание “тихоні”.

— На жаль, Тамаро, здебільшого краса безнадійно затоптується в житті. Я в дитинстві читала багато гарних казок і думала собі, заплітаючи тоненькі косочки, як конопляні батіжки, що треба над

усе любити красу, і що добро перемагає серед людей. Але не встигла я перейти в четвертий клас, як почався голод, і не знайшлося серед тих, хто носив зброю і командував військом, ні одного лицаря, який би почав битися за невинних людей. Лежали мертві по вулицях, а командувачі швидко пролітали в автомобілях, навіть не дивилися на них. На цілому світі не знайшлося жодного лицаря з зброєю, заступника нещасних. Тоді я зрозуміла, що не всьому треба вірити. Насправді — все навпаки: недобре і потворне частіше перемагає. Можливо, в майбутньому буде інакше, — я не знаю. Коли до мене залицяються військові, мені дивитися на них не хочеться; вони гарні й розумні, а весь час у мене думка крутиться: от, наприклад, знов буде голод або якесь подібне лихо, і вони знов байдуже минатимуть мертвих жінок, матерів і сестер, що валяються на бруку. Мені недобре жити, я тоді втратила сім'ю, все втратила, в що вірила і чого бажала. Щодня чую: скрізь кленуть одні одних, дражняться між собою, і я дуже злюся, хоч мені й не хочеться цього. Я з усіма сварюся, сама стаю зла, як відьма, а думала, що буду добра, добра...

Ніна закрила обличчя долонями і залилася плачем.

Антон Никандрович зірвався з місця, безпорадно підкинув руками, а потім підійшов у куток до “тихоні” і почав гладити її голову, як своїй дитині, і заспокоювати. І дівчата кинулися до неї — обнімають її і умовляють, кажуть, що вона даремно дурить себе, кращої, ніж вона, у них немає.

— Відступіться від мене! — з великим відчаєм сказала Ніна, опустивши безсилі руки від обличчя: — нехай я наплачуся, щоб усе забути.

Вона ще дужче залилася гіркими, в якійсь повній безпорадності. Раптом опанувала себе; витерла хусточкою обличчя і суворо заявила:

— Нічого не було, прошу вас! — розмовляйте про що-небудь!

Усі мовчать; тоді Валентина вертає мову до попередньої теми:

— Поки б'ється людське серце: з кров'ю, краса не може пропасти, — збережеться при всіх обставинах.

— При всіх? Наприклад, пейзажист любить красне полум'я і малює пожежу нефтяних вишок: коли там в огненній повені горять робітники; гарна картина вийде!? — глузує Ксеня Савур.

— В дійсності так і буде!

— Як можна милуватися на гарний вогонь, коли знаєш: що в ньому люди мучаться?

— Мистець намалює людські муки в гарному огні.

— Не мистець, а виродок! — з огидою скрикнула Ксеня.

— Чому? Він зображує, що бачить. Стільки разів показано в мистецтві смерть серед прекрасного краєвиду.

— Все одно, протилюдське: показувати смертну муку ближнього і при тому діставати естетичну насолоду. Смакувати — ах, яке гарне це, ах, яке гарне те! Страшно подумати.

— Ксеню, хоч люди й мучаться, але світ не стає від того потворний. Красу не можна знищити!

— Ніночко, — звертається Тамара до “тихоні”, — от бачиш, рано ще журитися: Валентина доведе..

— Не жартуйте, Валентина знає, що говорить, — втрутився в розмову Антон Никандрович. Тоді зразу ж Валентина заповзялася:

— І доведу! Доки б'ється хоч одне серце, доки зеленіє хоч один листочок — не пропаде відчуття прекрасного. Я можу подати приклад: сьогодні тато розповів під час обіду, і я записала...

— Твій тато дуже гарний адвокат, але він наполовину письменник і в його оповіданнях уява переміщує події! — остерігає Ксеня.

— Не завжди. Здебільшого тато передає факти точно, як юрист. Коли взнає про них від іншого, тоді розповідає, що чув.

— Ксеню, не треба сперечатися! Нехай починає, — просить “тихоня” з куточка.

Зовсім несподівано Валентина признається:

— Мама, так само, як Ксеня, сказала татові: неможливо, щоб люди доходили до такого жаху. А я вірю.

— Добре, Валентино, розповідай! — приспішує Тамара.

— Але я прошу цього нікому більше не передавати. Тато попередив: це — неофіційна справа; він узнав про неї від слідчого, з яким приятелює.

— Що ти, Валентино! — досадує Тамара, — хто ж би став розносити?

Валентина взяла з гаманочки кучеристо списані аркуші — читати:

“За річкою, приблизно, за півкілометра від берега, хтось підпалив дрова, — там були вербові пеньки, викорчовані торік, і рівно наложений зверху хмиз. Дрова заготували собі пастухи, що мали неподалеку сарай: чотири обмазані глиною стіни з солом’яним дахом. В одному кутку пастухи зробили собі житло, — освітлювалося від квадратного віконця на одну шибку. Як ішов дощ, вони заганяли скот під дах і самі ховалися в напівтемному кутку, відгородженому комишовими кулями. Дрова для земляної печі, викопаної недалеко від порога, завжди мали під рукою.

Одного дня, коли пастухи були з худобою біля берега, дрова почали горіти. Підбігши до них, пастухи побачили, що пеньки горять з одного боку, звідки вітер; а сухий хмиз весь зайнявся. Стали розтягати купу за обрубане коріння і гасити вогонь.

Що ж виявилось? — там лежав обвуглений труп. Він так обгорів, що пізнати, хто то, було неможливо. Знайшли почорнілий годинник і коли відкрили його, то прочитали напис, вирізаний на кришечці: “Скульпторові Ф.Дзюбі — за ударну роботу. Клуб залізничників”. Годинник пастухи віднесли в міліцію і розповіли про труп.

Того ж дня служачи прибули до місця події, склали протокол; позаписували адреси пастухів, а труп забрали на підводу і поїхали. Почалося слідство, і скоро виявило, що Дзюба того ж таки дня пропав з дому. По залізних пряжках, гудзиках та ключикові, знайдених у попелі, дружина Дзюби potwierдила: невідомий, хто загинув під час пожежі — її чоловік Федір.

Звістку про смерть вона, здається, прийняла спокійно. На запитання, чи відомо їй що-небудь про обставини, якими можна пояснити його загибель сказала: “Я нічого не знаю”. На домагання слідчого, назвала трьох знайомих покійного, при чому одного з них, Зеленогородського, виділила, як найближчого чоловікового приятеля, і додала, що він був їй особливо несимпатичний. Зеленогородського арештували, а останніх знайомих, після короткого допиту, відпустили додому. Справою зацікавилась одна установа, яка й перебрала її собі до рук. Через декілька днів дружину Дзюби також

арештували. Чотирирічну доньку, Світланку, взяла стара родичка — вона її доглядала і раніше: приходила вранці, коли Дзюба з жінкою відправлялися на службу. А покидала дім аж пізно ввечері, як господиня верталася з ресторану, де, після служби в музичній школі, працювала піаністкою при оркестрі.

Деякий час про справу Федора Дзюби ніхто не чув. Аж ось два-три дні тому, слідчий, який розповідав історію його смерті, — дізнався від прокурора про цікаві подробиці. А прокурор мав доброго знайомого в установі, що вела справу, і тому був цілковито в її курсі.

Зеленогородський подав зізнання, з якого багато про що довідалися. Завжди скульптор був мовчазною і замкнутою людиною. В товаристві сидів безмовний, з міцно стиснутими, вузькими устами; чорні очі в глибоких западинах горіли якимось лихоманково. Взагалі, він, різко виражений brunet, худий, мав хворобливий вигляд. Бліде, як крейда, обличчя, без крапельки живого кольору, при кісткуватому, непропорційно широкому лобі видовжене — було, сухе і запале, з горбкуватим носом і висунутим наперед підборіддям. Неправильне обличчя не виглядало проте некрасивим, бо на ньому світлом відбивався внутрішній жар.

Вічно возився Дзюба з мармуром; цілі дні без перерви, а часто також і ночі, стукав молотком, але праць своїх не любив показувати. Виняток зробив лише для бюсту вождя: виконано, на думку Зеленогородського, викладача малювання в художньому технікумі, бездоганно; може, краще за більшість бюстів, уже відомих.

Одного вечора скульптор прийшов до Зеленогородського, мовчки покупив з півгодини і сказав:

— Мої нерви не можуть витримати.

— Що з тобою? — стурбувався Зеленогородський: — розкажи! в чому лихо?

І він розповів про незгоду в родині: “Уже втретє Антоніна (так звали його дружину) зробила мені попередження, але про нього скажу пізніше. В оркестрі, де вона працює, створилася, так звана “партійна група”, і секретар, товариш Мальник, втягнув туди Антоніну, як кандидатку. На закритих зборах сказав, звертаючись до новаків, що, згідно з заповітом основоположника, кожен член партії повинен бути добрим агентом. Якщо навіть в його родині з’являться

ворожі настрої, треба піти і заявити, куди слід. Спитав при тому Антоніну, чи може поручитися за свого чоловіка, себто — за мене? Антоніна промовчала, проте секретар партгруппи з великою настирливістю повів свою лінію. Постійно вияснював на зборах і в особистих зустрічах, мовляв, інтереси нового суспільства стоять так високо, що ніяка жертва ради них, навіть розрив найінтимніших зв'язків, не може бути надто великою, — більше того, вимагав повідомлень про родину.

Одного разу Мальник прямо сказав Антоніні: “Я маю відомості про ворожі думки вашого чоловіка; ви повинні дати собі звіт, яку відповідальність берете на себе, замовчуючи про них. За недонесення кримінальний кодекс передбачає, в особливому параграфі, сувору кару. Ви повинні діяти, як свідомий кандидат в члени партії”.

Прийшовши додому, Антоніна переказала мені про погрозу і сердито додала наприкінці: “Ти здогадаєшся, про що йде мова, — я тебе попереджала декілька разів”. Після чергової домашньої сварки вона закричала на мене: “Ти контрреволюціонер! Я наслухалась отак (показала собі на горло) ворожих слів. І ті твої приятелі всі — приховані вороги. Знай: піду і заявлю!” Ніякими словами не можна передати почуття, яке тоді було в мене. Похололо в жилах — в самому серці; я побачив: стаю над краєм безодні.

Останніми місяцями ми дуже погано жили з Антоніною. Вона відбилась від хати; приходила додому зовсім пізно ввечорі. На мої обережні зауваги відповідала в жакливо подразненому тоні. Вона його твердо засвоїла в розмовах з мною: говорила, як до злочинця, хоч і знала, що я за все життя не зробив нічого поганого.

Мій злочин перед нею був тільки в тому, що я не так думав про речі, як вона. “Ти сьогодні підеш на базар і купиш стакан сметани Світланці!” — люто кричить вона на мене. “Антоніно, дуже прошу тебе, не говори до мене в такому тоні, це недобре”, — просив я, але не помагало. Кожного разу вона в нечуваному пересерді зверталась до мене, і кожного разу я просив її, щоб не кричала, принаймні при дитині.

Наше спільне життя обернулося в пекло, хоч раніше, до партійности Антоніни, ми дуже мирно і лагідно жили. Ніхто в світі не знає, як я мучився. Від нестерпного душевного болю я лягав на ліжко

і несамохіть мені приходило на думку порівняння: я наче кінь, на якого наїхав трамвайний вагон... наїхав і в кров покалічив його; кінь, зібравши останні зусилля, відліз на траву і там конає в муках. Порівняння вкорінилося в мою свідомість і більше вже не покидало мене. Я любив Антоніну і тепер люблю; моє почуття давало мені надхнення, і як я міг працювати, ти сам бачив. А тепер усе розбите. Все святе потоптане. Жити мені вже немає ради чого.

— Але ж Світланка!.. — нагадав я.

— Коли ми розійдемося, Антоніна її забере. Вона попередила: “Ти ніколи більше не побачиш дитини!” Я зостануся сам із своєю мукою.

Через кілька днів після цієї розмови Дзюба прибіг до Зеленогородського; був збліднілий, як смерть, і страшенно задиханий.

— Завтра Антоніна йде заявляти. Я згину; жах у тім, що й інші постраждають.

Зеленогородський побачив, у якій небезпеці він сам:

— Треба тікати! А може щось придумаєм.

— Я маю ідею, — сказав Дзюба з сміхом, — буде хитрість, аби виграти півроку: мені півроку досить.

Схопив капелюх і швидко пішов. Цілий тиждень очей не показував. Я сам відвідав його; зайшов ранком, як раз тоді, коли родина снідала. Дзюба мав вигляд людини, думка якої одночасно працювала над двома речами: він автоматично брав чай, швидко пив, а дививсь кудись на середину стіни і очі хворобливо поблискували з-під широкого нерівного лоба.

Жінка поглядала на нього, то на мене, аж поки допила свій чай і, взявши течку, поспішила на службу. Зразу ж після цього стара родичка повела Світланку в дитячий садок. Я спитав Дзюбу, що сталося, і як тепер з його дружиною.

— Май терпіння! — сказав Дзюба.

Так я нічого й не почув.

До майстерні: в міському парку, недалеко від річки, в невеликому цегляному будиночку колишньої оранжереї, — Дзюба перестав ходити. А колись просиджував там ночами коло мармурових брил. Певно, замкнувся в своїй домашній робітні: спорядив на веранді, відгородивши дві третини її. То його заповідний куток, зак-

ритий дощаною стінкою з вузькими дверцятами. Ключ від робітні незмінно зберігався в кишені камізельки. Протягом півроку ми рідко бачились, бо Дзюба був зайнятий, а я не хотів йому перешкоджати.

Несподівано він зайшов до мене і наказав:

— Ходім!

В робітні, коли Дзюба відгорнув полотняну завісу, перед моїми очима станула біла, як лелія, мармурова постать: станула на камені, при березі моря; знизу хвилі, тонко і прегарно вирізьблені, розбиваються об нього. Здається, в самій постаті не було нічого особливого: дівчина, саме в час, коли перестала бути підлітком. Скільки в ній сором'язливої грації, сполученої з рішучістю в руках. Одягнена в плаття, — якщо дивитися на згорточки, то воно з найтоншого льону, і численними ритмічними лініями відвівається під поривами вітру з моря. Риси неможливо встежити і немає бажання до того, бо сприймаються, одна група по одній, наче злагоджені згідно з музичністю рухів. Особливо полонять уяву обводи фігури, облітої вітром з моря: живі напружені, як струна на лукові, і такого досконалого переходу, що саме зорове сприйняття їх пробуджує радість.

Голова дівчини закосичена, як на Полтавщині в старовину. Було враження: з'явилася сама істота нашого села — чеснотливого і привітного, тисячолітнього села; вийшла до моря стрічати когось довгожданого, хто порятує, вийшла і, побачивши його, наближає вінок. Тема розрішена в одній постаті: — звідти, де сталося нещастя, прибігла безневинна до морського берега, стала на камені, коли сходить сонце, — а що сходить воно, видно з того, як дивляться очі, легесенько примружені. Слід гадати, наближається до берега корабель переможця над флотом зла: переможця, напевно, бо досить поглянути, як розбиваються хвилі об камінь, аби переконатися, який корабель, і що він близько. Напевно віє такий вітер, який напинає вітрила тільки на кораблі переможця. Вінок, що приносить дівчина, сплетено з узорного дубового листа. У всьому міра і злагодя; у всьому краса і ясність; і від першого ж враження виникає думка: ось довгожданий взірць досконалості. Прагнення до нього і жадоба — хоч раз за життя на нього глянути! завжди криються в

серці і, задоволені хоч раз за життя, перетворюються в радість, що її не можна висловити. Я скрикнув, як одержимий:

— Це прекрасно! Чи знаєш ти, що це взірєць, — знаєш чи ні?

Я вигукнув останні слова так, ніби він стояв винний в чомусь передо мною. Він тільки неуважно поглянув на мене.

— Я не зовсім так думаю, — сказав він тихо, раптом трохи підвищивши голос. — Здавалося, я маю право — ствердити свій образ світу, всупереч силі, що протиставляється; і ніби працюю під охороною могутностей, а яких, — не знаю.

Говорив спокійно, мов він зовсім байдужий до свого твору. Коли ми вийшли на вулицю, я спитався:

— Як тепер з Антоніною?

— Переконав її, що моя майстерня в парку — один з дозірних пунктів для військ, які охоронюють границю на побережжі від диверсантів; і що я не контрреволюціонер, а навпаки — служу при погранотряді, як вартовий пункту.

— Хоч би порадився зо мною — перше, ніж говорити їй нісенітницю. Як виявиться...

— Не думаю; коли й виявиться, буде пізно, себто, я хочу сказати: мій твір виконає своє призначення. Снилось, ніби п'ю чай; насипаю цукор у склянку, хоч і знаю, що він — нечистий. Потім, прокинувшись, я згадав, як недавно розсипав цукор у робітні і збирав його разом з порошинками; думав, чи висипати геть?.. Ат! скільки того пороху, — перетравиться. Отже: в сні сиджу і п'ю чай, і знаю, що цукор у склянці — з домішкою, але не турбуюся, і настрій мені веселий. Раптом відчуваю в'язкість в роті; беру щось на пальці від губ і бачу: згустіла рідина сіруватого кольору тягнеться тоненькою смужкою. Вдарила, як блискавиця, думка: це ж гіпс! насипав порошок в чай і п'ю, і тому повинен зараз померти в муках. Подібний випадок в дійсності був; я знаю з газети: десь одна бабуся пішла з рецептом в аптеку, а фармацевт дав їй замість порошкового ліку — гіпс. Бабуся випила, і в шлунку створився камінь; вона сконала в страшенній муці. Коли фармацевт узнав, що з його вини трапилося нещастя, — він застрелився. Дивлюсь я на тягучу смужку, а тривога проймає всю мою істоту. Встаю і йду, а темний та меткий дух з невиразною зовнішністю, так само, як собака, біжить поруч, підска-

кує, кусає мене за вказівний палець на правій руці, але болю не чути, — тільки в свідомості відзначилося, що дух кусає. Спішу, бо треба негайно зробити операцію: хай хірург розрізає шлунок і виймає камінь. Стурбованість моя така велика, що я прокидаюся: нерідко такий кінець жаклих снів рятує душу від скаліченості в божевілля.

— Федоре, нам негайно — в гори! Ходитимем на етюди, відпочинем...

Він заперечливо похитав головою; помовчав і попрощався. Про його смерть я довідався під час допиту.

Антоніна в арешті трималася дивно; відривчасто говорила окремі слова. Очевидячки, розв'язка всієї історії з її партійністю і погрозами чоловікові була для неї страшенно несподівана. Розбиття родини, смерть чоловіка, арешт, — всіх подій вона, здається, ніяк не могла усвідомити. Одного разу на допиті закричала, що Мальник жакливо обдурив її і занапастив її сім'ю. Невідомо, куди потім Антоніну спровадили. Підвівши під якийсь параграф, Зеленогородського засудили на шість років.

Робітня Дзюби довгий час стояла, як казали, “опечатаною”, аж поки одного дня підлетіло авто і важний начальник з установи зламав печатку, відімкнув замок і вблизився важким обличчям витонченого орієнтального образу — в мармур. Довго стояв перед постаттю з вінком; тільки після запитання шофера: — може, поїдемо? — відірвав очі від неї і навалисто покрокував звідти. В скорому часі ціла бригада з надзвичайною обережністю перенесла статую на вантажну автомашину.

Опинилася постать в коридорі установи; а звідти її перевезено в крайком партії, і ось при яких обставинах. Начальник установи подзвонив першому секретареві: приїхати і глянути на цікаву річ. Обидва, виконуючи “височайший” наказ, намагалися жити мирно після того, як два їхні попередники на смерть погризлись. Начальник установи Кадкін і секретар крайкому Цурубов при кожній нагоді один одному робили приємність.

Блиснувши поглядом на мармур, і сам біляво-сивастий, з темними очима в широчезних райдужних кругах, Цурубов ревнув:

— Відпаяв чортів син на великий палець з присипкою! Будь другом, дай мені штуківину!

— А хіба думаєш, я скупий і пожалію хорошої речі для друга? Глянь — ізюм...

Кадкін собі пучку цмокнув.

На його всевладний жест підскочили заременовані службовці, витяглися в струнку, і через секунду почалась біганина, а в дворі загуркотів мотор.

Перевезена в крайком, мармурова фігура стала в напівтемній кімнаті, недалеко від кабінету секретаря, між горами пропагандивної літератури. Ключ від дверей завжди мав при собі сам товариш Цурубов. Пізно вночі, натомлений засіданнями і тисячами інших справ, він увиходив у кімнату включав світло і замикав за собою двері. Сідав на табурет і довго-довго дивився на статую.

Пробуджувала в його душі дитячі спогади; видавалося: статуя навдивовижу схожа на його двоюрідну сестру Олену, чарівної вроди дівчину. Він пам'ятає її; хоч був малим, коли вона померла. Була тиха, лагідна, сором'язлива і надзвичайно гарна. Цурубов пригадує, як він, в той час іще без додатку "ов" до прізвища, приходив у гості до дядька, матиного рідного брата. Родичі раділи йому, давали теплого свіжого молока і чорного хліба. Клади ввечорі спати — з тихими добрими словами. За весь день він не чув жодного слова, сказаного спересердя. Лежачи на ослоні, на козушку, він довго не міг заплющити очі: дивився на старовинний сволок, прикрашений різьбою і хрестами, наведеними від страсних свічок. У хаті розливалось м'яке темночервоне світло від лампадки, що висіла перед іконами. А в сінях ритмічно обзивалися цвіркуни. І пахло сухим сіном. Видно було, як мерехтять ясноголубі зірки. Непомітно засинав. Про цілий світ, неповоротно втрачений, нагадувала мармурова постать. Ніби вертається — добрий, милий світ, який він сам, проти своєї волі, проти свого бажання, руйнує власними руками. Ставало смертельно сумно. Він ішов у свій кабінет і добував із шахи пляшку вина, відразу випивав її всю і схилявся на стіл, прикривши голову рукавами свого жовтозеленого френча.

Через декілька днів він дивився на статую разом з двома своїми співробітниками. Товстий зеленопикий Сопов, прославлений за

вміння випити дві сулії пива за вечір, держачи їх за шийки, сказав з неприхованою люттю:

— Пахне жовтоблакитністю.

Сухорлявий Чорноватло, тонконогий з капшукуватим живом, витяг револьвер і вистрелив у вінок, — бризки мармуру розлетілись по купах пропаганди.

— Брось! — заскреготів Цурубов: — моя річ, навіщо нівечиш?

— Нехай твоя, — відказав Чорноватло, — тепер пристойно виглядає, можна женитись.

— Да, без підозрілого віночка. Бо ж там ніби виглядав рисунково: з листя, петлюрівський тризубець. Тепер своя в доску, — potwierдив Сопов.

— Ух, які непохитні: боїтесь каміння!

Цурубов супроводив свої слова презирливим сміхом, і тоді револьверник вирішив, що треба образитися:

— Хіба то добре: в крайкомі — фігура мов з натяком на якийсь ворожий знак. Ти скажи, що можуть подумати?

— Скоро стрілятимеш у свою тінь. Поняття не маєш, яке мистецтво перед твоїм носом! Тобі тільки чотирикутні опудала давай, аби ідеологія. А я вимагаю від кожного мистця в краю: творити високоякісні речі. Чому Дзюба міг встругати надхненну штуку, а наша пропагандивна челядь сокирами витесує казна-що?! Розумієш в чому суть, голова твоя содова?

— Розумію, — понуро промурмотів Чорноватло.

— Ех, ти, пропаганда! — безнадійно махнув на нього рукою Цурубов.

— Але ж цей натяк, на якийсь ніби тризубець, робив твір ворожим, — подискутував Сопов: — ось у чім суть.

— Не в тім справа, я тобі кажу. А в тім, що треба нашу ідею здійснити так, аби серце струснула і перевищила ненаші взірці; аби краса була! — досконалість, “ізюм”, як доречно сказав мені товариш Кадкін. Коли б з наших скульпторів хто-небудь шарахнув таку розкіш, я б поставив питання про нагороду в сумі — грець його бери, в сумі ста тисяч! Треба розуміти, а ви — за револьвер: бах-бах! Крокодили. Стрілять і я вмю. Всю громадянську війну тільки те й робив, ще тоді, як ви за мамину спідницю держались. Мене за нутро

хапає фігура. Всю свою душу, бісів син, вложив у камінь, — як пісню проспівав. Ех, якби наші так уміли. Ти! — ткнув пальцем Чорноватлу в живіт, — думаєш, мені приємніше на чийсь голомозий набалдашник дивитися, ніж на чудо з мармуру? Помиляєшся!

Чорноватло мовчить, а секретар тяжко зідхає.

— На пленумі ставлю питання про піднесення якості мистецької продукції в краю.

— Я хіба проти? — низав плечима Чорноватло. — Буду підтримувати.

— Говориш одне, а робиш друге; ти — варвар, — відрізав йому секретар, і Сопов радо приєднується до оцінки:

— Абсолютний варвар, спить на симфонічному концерті.

— Я?! То — коли стомлений, а взагалі музику люблю. Мій батько був музикант, і я цілий рік учився на скрипці.

— Чого ж кочевряжишся, — докоряє секретар: — от ми тобі й доручимо загвинчувати катеринку: будеш керувати справами мистецтва. Тільки — дивись!

— Я знаю, що зробити.

Нарада біля статуї закінчилась, і в скорому часі Чорноватло, справді “загвинчував” мистецтвами. Цурубова, такого чутливого на шедеври, чомусь “зняли” і перевели в інший, неукраїнський край. Статуя безслідно зникла.

Валентина перегортала папірці, ждучи, що скажуть присутні.

— Потеря... страшенно шкода! — прошепотіла “тихоня” і її відгук справив нежданий ефект: Валентина схопила з стола сірники і, раніше, ніж присутні встигли відмовити хоч би одним словом, запалила свій рукопис і вкинула в чавунну “буржуйку”. Заговорила після цього, мов непритомна:

— Так краще; не повинно бути спогаду жакливого, бо соціалізм приводить до перемоги світлого початку в житті, тому я напишу про радість...

В коридорі зненацька розлігся викрик.

— Сам винен! — дзвеніло голосом Якилини.

Відчинились двері, і вона стала при повному озброєнні: відро, швабра, ганчірка, віник; з кишеньки сірого халата здобула оповістку і поклала перед очі Антона Никандровича. Дзвеніла далі:

— Стоїть, нечиста сила, нагнувшись, а вухо, як гриб, до дверей приросло. В коридорі темно, ну, я й наштоткнулась відром. Хіба ж я хотіла облисти його вонючу голову? Тепер верещить, як кабан перед Різдом.

— Що ти брешеш? — вскочив слідом за Якилиною і визвірився на неї Тонкострун: — я підслухував?! га? я тільки спинився зав'язати шнурки на черевиках, бо чую, що тягнуться. А ти з відра, щоб тебе чорти втопили, облила мені голову і залізом стукнула.

Тонкострун не то що говорив, а скоріше саксофоном свистів і при тому махав руками, наче дерево гілками в бурі.

— А хоч би й облила, — задержувато говорить Якилина, — то що? Тебе треба кип'ячем сто разів на день обливати, он бач, скільки лепу на морді. Можна гречку сіяти.

— Як ти смієш так казати?! Я щодня вмиваюсь “печатним” милом; у мене черевики чистіші, ніж твоя пика.

— Ах ти ж послід! Я тобі покажу, — зайнялася Якилина гнівом і відбула недвозначну “еволюцію” шваброю; очі її кидали зелену блискавку з побілілого обличчя.

— Дивись мені, дивись! — свистом попередив Тонкострун, — я в місткомі поставлю питання...

— Я тобі зараз таке питання поставлю на тім'ї, що цілу п'ятирічку ходитимеш обв'язаний. Геть звідціль!

Тонкострун задкома відступає на заздалегідь приготовану позицію, виставляючи про непевний випадок одну руку наперед, а другою прочиняючи двері за спиною. В момент, коли караюча швабра підноситься в повітрі, він вискакує в коридор.

Стариган і його гості безмовно сприймали бурхливий спір між войовничістю Якилини і ображеною невинністю Тонкоструна, що мала шнурки на черевиках, міцно і непорушно зав'язані з самого ранку. Піднісши оповіщення під окуляри, Антон Никандрович стривожився: було від чого; після червневої дати, 1941 року, 7 година раннього вечора, — чорніло: в приміщенні бібліотеки-читальні відбудуться загально-факультетські відкриті комсомольські збори сумісно з профактивом і науковими робітниками. Порядок денний...

Після підсумків навчального року: в відчиті декана факультету, проф. Ф.П.Кордуб'яжного, — виголосить доповідь про боротьбу

з наявними рецидивами буржуазних теорій у викладанні гуманітарних дисциплін — промовець К. Тімурленков.

Від новини стариганові похолонуло в грудях. Навіть людина, що вирішила йти на двобій, нехай “ідіотичний”, як називає Тамара Коломанко, — відчуває тривогу, викликану виразом: “рецидиви”. “Так ось де Бісмурчак і Тімурленков підклали під мене міну!” — з гіркотою на серці відзначає стариган, — “тут таїлась погибіль моя!” Від думки про свою безборонність, під злісною причіпливістю і нападками Тімурленкова в присутності студентів, і від думки про “викриття”, себто безжалісно інсценізовану комедію прилюдного політичного суду, після якого діє “чорний ворон”, — зробилося негаразд. Ніби і він, слідом за Дзюбою, переживає нестерпну муку, чуючи під грудьми камінь. Слова з оповістки, мов розбавтаний гіпс, влилися в середину душі і перетворюються в біль — червоний! Згадав і про сон: як віщувалося нещастя! Скорбота, наче похоронний креп, огортає душу старигана і ячить різкіше, ніж мідні голоси, що супроводять катафалк на дощовій вулиці.

Відхід студенток і Якилини, прощальні слова їх, і проводи до серединної площинки між частинами сходів наниз, — пропливають якоюсь ніби сноподібною напівдійсністю, аж поки грімко зачинились парадні двері за всіма: на вулицю. Тоді, в тиші, враз врзався знову в свідомість погурк вентиляторного млінка з квартири агронома, — громовою силою зріс, навівши в уяві образ людорізки з її вихровими ножами: так близько! — з смертельною небезпекою: ніби на віддалі простягнутої руки. На душевних спазмах вхопилась тривога. Мучить нестерпно, силуючи старигана мерщій відборотись від намери, що здогнала в стінах домівлі.

ДО СОНЦЯ — В ГОСТІ

Навколо, в чистому полі, сонячно, і зелень тихо схиляється з пагорбка, погойдуючи коронки.

— Будь ласка, — провела Ольга пальцем на сторінці, — прочитай ще раз від цього місця: “А відпустивши...” — і Олександр читає зовсім помалу:

“Відпустивши багатьох, він зійшов на гору самотою молитись; і як звечоріло він залишався там один. А лодка була уже далеко серед моря, побивана хвилями, бо вітер віяв супротивний. І в четверту ж сторожу ночі пішов до них Ісус, ідучи по морю”.

Ольга знову:

— Секундочку! Хочу спитати: Ісус — Бог; до кого ж він міг молитися?

— Він молився до Отця.

— Отже, перед Отцем він був людиною; чому ж люди молились тоді до Нього?

— Він був Богочоловіком! — скоро відповів Олександр, радіючи, що згадав слово: визначити уяву.

— Добре; але Маркс казав: релігія — це зідхання придушеного раба. Чому ж вільні люди вірили? Хіба Рафаель був рабом?

— Ні.

— Річард-Лев'яче серце?

Ні! Але, здається, Маркс мав на увазі суспільно-історичну формацію, при якій релігія виникала.

— Хіба релігія виникала серед рабства?

— Ні, не завжди — там.

— Академік Павлов був рабом?

Олександр сміється.

— Я ж серйозно спитала.

— Смішно, Ольго, бо все стало назворот; духовні раби не вірять, хоч потужні; — вірять вільні. Сама діалектика діє всупереч своєму ніби — пророцтву.

— Чи немає тут кари за великий духовний злочин?

— Можливо. Події йдуть не так, як хочуть люди, об'єднані в наймогутніші організації. Хтось керує по-своєму.

— Згідна. Але він, як видно, має іншу логіку, ніж наші книжки.

— Зовсім іншу! Я зауважив у тій вищій логіці розмах — більший, ніж може вмістити наша свідомість. Хтось мислить подіями, як ми думками: повільніше мислить, ніж хочемо, а часом — швидше, ніж ми здібні встежити.

— А тепер ще: про весілля і вино з води в Кані Галілейській! — попросила Ольга і перегорнула сторінки. Він читає:

“Говорить їм Ісус: поналивайте водники водою. І вони поналивали аж по верх.

І говорить їм: черпайте тепер і несіть до весільного старости. І вони понесли.

Як же покуштував староста води, що сталося вином, — а не знав, звідкіля — це, слуги ж знали, хто черпали воду, — кличе жениха весільний староста.

І каже йому: кожен чоловік добре вино наперед поставляє, а як підоп'ють, тоді гірше; ти ж додержав добре вино аж досі”.

— Олександр! Мені безмежне почуття входить у серце... ось цей світ — він любий та гарний; такий, що заспівати або заплакати хочеться, як дивлюсь на нього. Хто ці квіти, білі й жовті, зелену траву, — хто вигадав? Хто дозволив нам бути?.. тут бути, біля них, і радіти на них? Дав можливість розуміти, що ось ми з тобою люди, а онде — квіти?.. Олександр, от, скажімо, родина: чи є вічний закон, як вона складається, — не канцелярський, не той, що в ЗАГС-і, а небесний, вищий за все людське, і не можна його порушувати, скажи мені!

— О, напевне! Про це говорили поети і пророки.

— Пророків ніхто ніколи не слухав, — сказала Ольга: — з хрестоматій відомо: їх побивали камінням або виганяли в пустиню.

— Ольго, я думаю, колись буде вислів: голос вопіючого в концтаборі. Пустиня вже не порожня і посади пророків зайняті.

— Не знаю, не чула.

— Знаєш!

— Профуповноважений? — Сороконожко?

— Жартуєш, Ольго, але ти на вірній дорозі: сорок Сороконожків, взятих сорок разів, замінюють сорок сороков церков у “білокам’яній” столиці. Партсекретар одягнувся в мантию пророка і віщує про шлях всього людства.

— Скоро збори; я думала: Не підемо?

— Підемо неодмінно; чорні хмари над головою Антона Никандровича.

— Пророблятимуть?!

— Так; розгромно.

— Жах! Його викликатимуть брошурні ентузіясти; чума...

— Забудьмо про них! Я хотів сказати. Я мусів: ти, здається, про родину...

— І що ти хотів сказати? — спитала Ольга, дивлячись йому в очі і легенько червоніючи. Він теж дивився в очі їй, відчував, що кров, як вино, пливає до грудей, взяв її за плечі і сильно пригорнув собі до серця — її голова відкинулась назад. Тоді він притулив її обличчя до свого обличчя, руки поклав їй на стан; а вона переплела свої руки на шиї в нього. Обнявшись, вони довго сиділи і мовчали. Він своїми устами торкався до її уст і відчував глибину їхньої дівочости; поклик до радості приходив, викликаний теплом від вогких уст — таких, як таємна пелюстка в троянди, до якої ще не торкалася жодна порохинка, що є в земній чорноті. Він відчував, як припадала вся — мов гілка в цвіту. Сиділи: безконечно заласкавлені в своїй близькості, ніби знайшли скарб, якому немає міри — належить обом, і вони його від початку життя беруть порівну.

Тепло, насичене пахощами від зілля, обвівало їх, і їхня кров горіла чисто і ясно. Їхня ніжність була сильна, як мед, що бджоли беруть на сонячних травинках.

Ольга відвела Олександрові руки і сказала:

— Я часом боюся бути щасливою.

— Пообіцяй, що позбудешся страху сьогодні, як я скажу.

— Обіцяю і ручуся.

— А тепер скажу: ти повинна стати безумною і сповіритись тільки на почуття...

— О, що буде? — прошепотіла вона.

— Ти обіцяла!

— І буду вірна слову. Тільки дай сказати... до нашого сонечка.
... Коли воно відбіжить за тополі, — знов зашепотіла Ольга з тихою поважністю: — за тополі відбіжить біля твого вікна, тоді я звернуся так: “Прощай, сонечко, сонечко, що вірно світило моєму дівуванню, — зійди, зійди, сонечко, завтра, так само вірно світи мені, як я стану дружиною моєму коханому”.

Олександр брав і цілував білі руки дівочі.

Вона провела долонями йому по чолу, по скронях. Потім, перевівши погляд на далекі гори, що світилися, як сині покрівлі, і на небо над ними, — перевівши погляд туди, звідки до нас приходить світло — вона в думці, без слів, проказала, що було на душі:

“Де лежить дорога до Тебе, Великий Отче, я не знаю, бо мене не вчили, але відчуваю святість Твого обличчя. Присягаюся бути доброю дружиною моєму Олександрові. Я сирота, одинока і грішна. Захисти мене від неволі”.

Олександр і Ольга сиділи на зеленому згір’ї забувши на час про книжку з обгорілими палітурками, одержану від рудого: коштом Борзоконя, — що лежала в стороні. Книжка, декілька рядків з якої освітили душу їх обом, — лежала розкрита, і тоненька тінь від степової травини падала на друк. Здається, сама травина, прихилившись до однієї літери, хотіла пересвідчитися: — “Яка ти, літеро, чи ти мертва? чи ти жива, наче ось моя біла квітка?” — спитала і почула таку благословенну відповідь, що аж заполоменіла білою радістю в дрібних зіницях своїх і випросталася під вітром, красна, — ніби з казкового кругу. Після того бджола, або трішки недужа, або стомлена працею, — початою від рання, — присіла, струсила прожовтаві порошоки біля однієї літери, підняла крильця і побриніла додому. Червонаста комашка з крапочками, округла і тиха, зовсім мирна, прибула до літери і там пристала: грітисся на білому полі, біля сонячного посвіту і теплого знаку, серед моря спокою.

СУСІДСТВО “ДИСКОБОЛА”

Частина квітника з каннами, довкола статуї запала в землю. Стариган пригадує, як зникла могила найвидатнішого з місцевих гірських діячів. Земляки поховали його тут, на площі міста, що було одночасно козацьким і їхнім адміністративним осередком. Хотіли збудувати великий і гарний пам'ятник своєму провідникові. А помилилися: тільки одному “світилу” біля “цар-пушки” належить ім'я батька, любленого народами так, що вже далі нікуди.

Почались арешти; проповзли по місту вигадки про контрреволюційний націоналізм між горцями і про службу покійного турецькому султанові в старі часи.

Серед темної ночі, як злодії, підкралися слуги “світоча” і вирили з землі, осквернили тлінні останки, яким позаздрив “сам” у царській палаті.

На місті сплюндрованої могили поставили “Дискобола”: дивіться, які ми! — в еллінство закохані; і квітничок хай буде, щоб естетика очі брала.

— Привітання! Я вас жду.

Антон Никандрович поглянув на великобороду особу, що при-сіла поряд, і дивується:

— Звідки ви знали і, — підождіть! я пригадаю: ми з вами говорили після доповіді в театрі. Товариш Лотасов?

— Він.

— Чому сказали: “Я вас жду?”

— Знав.

— Цікаво: як — звідки?

— Треба цілий том писати; я — містик.

— О-о-он що-о-о! — трохи підняв голову Антон Никандрович, ніби хотів крізь містика роздивитися, що воно.

— Ви надзвичайно цікава людина! — додав від щирого серця.

— Підозріваю...

— Що?!

— Я надзвичайно цікава людина.

Старий засміявся і разом з тим затривожився:

— Скажіть прямо: ви не стежите за мною?

— Наївність! Якби стежив, — чи сказав би? Розумію почування. Щоб знали: шість років відбув і з викрутами виморочився, себто вкоротив термін; і цілком перебрався персоною. Можна гукнути міліціонера, он стовбичить, — і вказати на мою особу: очевидно, можуть вернути в концтабір.

— Прошу пробачити, — замурмотів стариган.

Містик веселий; сміх аж бризкає з очей, аж поблискує, стікає по бороді, і вона світиться каштанково, розкішна, розгладжена шовковою хусточкою.

— Як відкриватися? — всього другий раз зустріли.

— По очах бачу: якщо в глибині погляду каламутить, — бережись, Іоно! Я боюсь очей, схожих на видуті гудзики, непорушних і закам'янілих; крім них, боюся неспокійних, як вуж на битій дорозі, досить прозорих, карих переважно, спарованих з блудливою усмішкою на скривлених губах, а сміх при тому нещирий, черевний, ядучий! — ось чого боюсь; бо майбутнє проглядаю.

Антон Никандрович делікатно присторонивсь:

— Я хотів би повірити.

— Знаєте, хто я? — перехопив мову бородар, — не знаєте: — сич. І скажу, а ви не забудьте: збитими ногами підете, мов би вколо дуба дитина ходить. Але чому ж сьогодні — мов чиясь смерть? Не знаю, ай, не знаю! Не питайте Іону!

— Байдуже, хоч і смерть, — скорбно, хоч також з легким відтінком гніву сказав Антон Никандрович, і позвітувався собі: “Мені нудно в касарні; втекти не можна, бо на дверях ідол сопе, біля вікна Бісмурчак щелепами клацає. Яка нудьга! Тут, звичайно, в магіку вдаришся, аби не збожеволіти. В зороастризм перейдеш. Стануть перед людиною з револьвером: “думай... твою так! — думай, що “база” визначає свідомість! Думаєш, чи ні? Відхиляєшся?! Так ось тобі!”

Лотасов споважнів: навіть став сумний, і лаконічно підсумовує:

— Тікати в Іерусалим! Я пробував. Піймали.

— І що? Рубали ліс?..

— Скільки хтось хотів.

Несамохіть стариган посміхнувся; — він чудний: цей містик.

— Вам смішно і мені смішно, — сказав Лотасов.

Антон Никандрович повернувся до нього з докором:

— Невже образилися?

— Ні; згадав смішні сцени з півночі. Перед світанком мороз; по снігу, в темноті поспішають ув'язнені до вбиральні, — вона за кілометр від бараків. Мусять встигнути туди й назад до початку праці. Першими вилазять безногі, якщо падають в ями, там і замерзають. За ними йдуть невидючі; перечіпляються через безногих, вилазять нагору. За невидючими йдуть сухоруки й одноруки, а далі простужені, всякі недужі, всі в шматтях: поблякли, як глина. Здорові переплигують через тих, що впали, бо мусять поспішати. Зразу ж відбувається похід від убиральні до бараків. Потім праця. А за всім смерть. Я так засміюся, що зариду. Ану, будь ласка, огляньтесь!

Старий здивовано напружив зір і повернувся до підвалин, що залишено від храму.

— Там, — простягнув Лотасов правицю, — сиділи старці, лірники, цимбалісти, скрипалі, просто жебруща каліч, — де вони тепер?.. Не знаєте? Я бачив де: повезли їх і — в морозну річку під кригу. Понесла вода в океан; там недалеко. Риба сита стала; багато ловили її — на консерви для соціалізму.

— А я думав, де ділись? Так раптово зникли. Несвітський жах!

— Треба нам за кордон, за кордон, — зашепотів Лотасов, — як прийдуть німці, зразу ж за кордон! На жаль, я тільки й знаю: гутен таг та мерсі.

— Я повинен тут зостатися. Вітчизна — от що!

— О, дивезний! — підняв долоні Іона Іванович: — вам на печі сидіти. Дивіться: тут!

Знов повернулися до “Дискобола”; можна було подумати: два підстаркуваті милуються на статую, що влада поставила для втіхи горожан.

Іона Іванович говорить збуджено:

— То символ. Ми ж на верхів'ї культури, а так про вітчизну! Для нашої духовности вітчизна — світ! Я росіянин, ви українець, обох нас однаковою дорогою в Сибір водять. Стрілятимуть однаковою кулею. Так будьмо ж громадянами всесвіту! Він — наш.

— Я згоден. Цілковито. Нехай озброєні росіяни, як окупаційна армія, вийдуть з України, і нехай вернуться військовослужбовці українці разом з безліччю наших концтабірників: з Росії додому. Нехай Кремль забирає з України свою машину терору з тортурнями та масакрами мільйонів; відтягає хмару саранчовито-кровожерних бюрократів, що обдирають народ — до крайніх злиднів, з гвалтовною русифікацією та душенням нашої культури. І вслід нехай відкличуть сам північний ніби-"соціалізм", як припудрену обманами морду драконства. Злізуть нехай залізними ногами з нашої шиї. Хочем відновити волю, що цілковито зграбована, і встановити режим: який? — ну, нехай радянський, але насправді — такий, в деякій демократичності, хоч би — як було на Україні в двадцяті роки. Але не північну совітчину; розбійну заміну на червоноцаризм людоморів. Здійсниться очищення, і тоді зразу домовимось про нерозривні взаємини — в вільнодоговірному союзі, назавжди; potwierджую: навіки! — в добросусідській дружбі та братерстві, на основі рівноправності двох дійсно незалежних держав: як записано в конституції, — ви читали?

— А-а! — протягнув Лотасов, — бач куди? Хитрий! З українцями як говориш, то знати: для них питання про відносини з Росією мають такий вигляд... Хоч не сказав, але загальновідомо, що намалював би кожен, подібний до Лотасова, коли вимовив слово: "вигляд". На вулиці притьма зчинився неуявимий гармидер, і обидва бесідники повернули обличчя до метушні біля зупиненого трамвая. Скоро і самі пристали до натовпу, що кидався на різні сторони, коли нові глядачі бігли звідусіль, витягали голови і штовхалися ліктями. Течія понесла містика в один бік, старигана в другий.

Коло пошкодженого вагона лежала розбита вантажна автомашина; кондуктор між двома міліціонерами підкидав руку з великим ключем і в чомусь переконував, показуючи на шофера з тягарівки. Але немає шофера з другої — "легкової" автомашини: вона передніми колесами набігла на тротуар і вдарилася об бетонуву підставу під естокадою. Накривка з мотора злетіла і сам мотор аж вивернувся з свого гнізда; широка шибка розбита вдрузки. Група перехожих взяла пораненого військового — водія цієї машини; повела його від

місця катастрофи — до найближчого магазину: він закривав руками обличчя в крові. Зразу ж слідом забігла в двері санітарка, що була десь неподалеку.

Перехожі так товпилися на перехресті, що стариган ледве випручав руки і став на приступцях — при розі, під глянцеватим зеленим будинком. Став і спитався свого сусіда, блакитноокого підлітка, обпаленого сонцем до найвищого ступеня брунатошкірости і білочупринности.

— Що сталося? Розкажіть, будь ласка!

— Швах діло, — авторитетно пояснив хлопчак: — шофер грузовика партач, показував номер, — газонув, хотів проскочити в кондуктора під носом, а його трахнуло трамваєм, раз! і точка. Можна було дати направо: трамвай стишить хід — і все в порядку. Або тормознути. Ну, лейтенант, водій “легкової” — молодець! Перед очима — грузовик через дорогу; тоді він — на тротуар... а там пацани з дитсадка йдуть; бачить лейтенант: біда. На залізо звернув — скло посипалося! сам об’юшився, а з честю вийшов: без дитячої смерті! Судитимуть його за шкідництво. Їм машина, гадам, дорожча, ніж малишва.

Зрештою підліток підбадьорив Антона Никандровича:

— Не журись, дядя! — ходи здоров!

ПЕРЕХРЕСТЯ В СЕРЕДИНІ ДНЯ

Обідній час — повний прожиткового клопоту: для Антона Никандровича, як і кожного з факультетських стін. Стариган, утиснувшись в їдальню, терпеливо вистоює, п’ятий в черзі, свою нагоду: дістати стілець. Поглиблюється в перечит старовинного тексту: “Про виникнення тварин”, і натрапляє на рядок, що радує надзвичайно. Давній мудрець відзначив “божественну прикмету” в житті бджіл, і від знайденої сутности повіяло веселістю духовною.

Відчуто колись давно, в глибинах життя, і виведено назверх, до світла душевного: частку прожитного корму, важливішого, ніж розносять на тарелях.

Позначив собі читач: “Потратили ми коштовності, з котрими істота всякого спроможна була вибиватися в певний напрям, через сутінки буднів і злигодні, — з пропадної заблуканости. Проте туди, до неї, втовпилися, зневаживши і занедбавши власну потребу священних знаходів з нетлінною цінністю, свіжих і навік рятівничих.

Ні! — заборонено: під страхом розправи! — порив і жадобу до пошуку і знаходу світучого сузір’я правд, засвічених для прожиття душі на обличчі землі”.

Стариган, підвівши погляд, помічає крізь вітрини величезний цементний граняк призмового обрису: для об’яв і афіш; повзучий трамвай; течію людських постатей, і там — Серпокрил: як завжди, з книжковою здобиччю, держаною при ребрах. Потім: обидва керівники; Жолобовський; Олександр з Ольгою в переході до студентської харчевні; Тихон Бурма; Грівков; Тонкострун і навіть Митька Мікроб, притягнутий силою людського припливу в найтовкучніший час.

Зір стариганів завзяла дрібна пригода — поряд, біля стола: пригода з похилою бабусею, що, ждучи обіду в сидячому крузі і рятуючись від скуки, почитувала сторінки французької повісти, рясні діалогами. Її тримала близько до обличчя і весь час піднімала пенсне, на чорному шнурочку, до властивого стану, звідки, через старечу похудлість, відпадало наниз. Вигладжена одіж, хоч і давньовічної моди, видавалась гарною: в світлокремовому відтінку. Вид бабусі — потемнілий, а зберігся від брижок, що тільки зрідка внизувалися в щоки.

Проходячи мимо з “першими” стравами, подавшиця, при невдалому нахилі в жонглерстві між столами, линула трохи борщу бабусі на рукав.

Тоді аж ойкнула стара бідачка з несподіванки і вшкоди, коли байдужа необережниця посунула далі: до виміченого стола — відвантажити тарілки.

Відклавши книжку на коліна, бабуся струшує з тканини рудастий нахлюпок і вибирає хусточкою; сусіди допомагають їй: хто — паперовою серветкою, хто — пухкою рожевуватою “промокашкою”, здобутою з течки, властиво, призначеною висушувати чорнільні літери.

Потерпілиця бідалась:

— Моя остання одіж: на “вихід”! Що з нею зроблю?

Коли верталась офіціантка, то сусіди, придержавши її і вказавши на кривду, заподіяну бабусі, — почули відповідь:

— Добре, що голову не облила. Тут циркові акробати не проберуться рівно, не тільки я сама. Штовхають безперервно, і часто спускаємо всі страви додолу. Зараз почищу.

Справді: принесла миску з водою, ватку, матерчинку — відмити сліди борщу, і замиряється з бабусею:

— Ну, я вже без черги обід поставлю, як ви потерпіли!

Хутко справилася — нагодувати старечницю, що склала гіркий підсумок:

— Так обідаю, аж доводиться зразу йти в лазню і пральню.

Стариган на початку вшкоди вживав і свою хустку з довоєнного часу: велику, з подвійною смужкою зеленастого обводу, прижовклу на згортках; дістав від бабусі вдячний погляд і, з доброю вимовою, слова: “merci bien!”

Відобідала, в розмірених жестах, хоч руки їй тремтіли, — і віддалилася дрібними, мов німічними кроками, з ображенням виглядом обзираючи сплямлений рукав. Її голова: в сивості, подібній до легко причорненого срібла, зникла в хрестовинно-круговоротних дверях.

Видалася схожою на ветху, безпомічну пчолу з поламаним крильцем, нездібну літати і присуджену недолею скімлити десь в самотньому куточку, поволі погасаючи.

А певно: навчаючи колись підлітків чи юнаків, збирала для них духовний мед з іномовних книжок, поки настала “реконструкція” і перекричала грішковими, вимуштруваними на брошурах — здобувати, як павуки, отруту боговорожості з того самого квіту, звідки бджоли побирають нектар.

*

Багатотечійний рух мимо вітрин розгорнувся повнотою: на головній вулиці в обширі, зграниченому трамвайними лініями.

Між двома великими перехрестями, зосереджується збір продуктивних закладів різного роду, водноряд і винно-горільчаний спо-

кусник, а також книготоргівля, включаючи букіністичну. Багатолюдність на денних потоках могла зайти і вміститися всією різнотою — між постатями, представничими для крайніх протилежностей.

На вбогості: бліда, аж до прозеленкавости, студентка, доня колгоспників, що числила мідні копійки, повторно перекладаючи їх з долоні на долоню. Хотіла їх перевірити без помилки, коли так грізно насілася нужда — розірвати бюджетні кінці з кінцями, біля миски з прозорою юшкою. Аж голова скружувалась і в очах темніло від недокорму.

На заможності: — зверхповажний портфельник з потужною фізіономією; від верховодництва в партійній мережі на область. Видвигнувшись крізь парадні двері громадської споруди, за сквериком, він всідається, з громовержницькою величчю, в автомашину: здається, гнати додому? — ні, спершу завернути за ріг, на провулок і там шмиговито, якимось аж покрадьки, з повороткістю лоточника і навіть з юрливістю тріпаного жулика, вмурковується в “закритий розподільник”: дістати від послужливих кладовщиків мішок, сповнений найдорожчими наїдками і напоями — від ікри до лікеру.

З підмогою шофера вкладено тяжезний мішок в автомашину, аби з найділовитішою швидкістю відносила до квартири в коробково-модерному будинку для “відповідального” номенклатурництва, в зустріч з фантастично нехудими дамами серед розкоші, схожої на щойно відкритий аукціон.

Середина в зборищі перехожих на вулиці — неозора: починаючи від клієнтів гостиниці, де замовляють шашлик з додачею (пиво, вино чи стакан “білої” на 250 грамів), і від грошовиків, що, забігши попереду по горілку, завертали в крамницю “Гастроном”: придбати вишуканий сорт риби чи шинку — про неї один покупець сказав: дорога, ніби зроблена з завідувача; — і аж до перехожих, як Антон Никандрович, — так ширилася середина.

Він, споживши обід з двома котлетками, подібними до великих продовгуватих жуків (тим, що зверху стали сухувато — шкарубкі, а в середині надто розм’якли), вибрався на перехрестя і вирішує: поласувати галетами, чи тістечком “наполеон”? — в кондиторській напроти і трохи навскоси.

До висновку зоставалось декілька секунд, і можливо, стариган порушив би свою ощадність і купив обидва десерти, — а тут в його зір врзається враз найдикіша страховина! — неймовірна серед білого дня в місті.

Коли б метеор звалився з космічної далечини і, легко станувши біля пішохідної цегли, засвітився чорним огнем, — не було б такої вражености в уяві старигана і навіть аж душевної поранености: від несподіванки — в гострий нажах на істоту!..

На високому сірому граняку, призначеному для оповісток, — там: товстими чорними смугами на розмах, намальована нацистська свастика! — в розмірі, що вкладався по самі простопадні краї.

Однаково, як на старигана, подіяла марезна приява на кожного, хто проходив мимо осереднього місця для новин: найсвіжіших і найповажніших! — ніби при нервовому сплєтиві в грудях міста.

Здається, неозначима буря, не схожа навіть на незвичайну — магнітну, бо глибока захватами душевними: буря, що зібрала в собі ниті городського прожиття, завіяла на стрічних підряд. Вся — при зловісному знакові, мов появленому наперед: про зміну з вирваністю від мертвотного затиску в режимі; але з повладою переємника, гляди, однакового жорстокістю, коли судити з його могильно-примарної закарлючини.

Мимоволі стариган притишує ходу і наміряється підійти — щось зробити, хоч доконечно треба було проминути, ніби не побачивши нічого. Тоді сусід, фізик, попереду помітивши його недалеко від виходу, наблизивсь і обережно взяв під лікоть, тихо кажучи:

— Ходім звідси звичним кроком! Ні бровою не поведіть на рисунок!

Обидва повільно ступають серед натовпу; а він відразу помінився: перестав бути, яким звук перепливати вздовж вулиці. І неможливо передати відтінки його настрою — з передчуття: що незабаром місто, мабуть, підкориться лютій кривохрестівці. Подібно крук передкрякує чумну навію: чорну, чи там брунатну, і всяк по-своєму сприймає новість.

*

Тонкострун добувся до перехрестя і, обзираючи його препомітливо, миттю ж відзначив: як збурено рух, і причину — в застрашуючій появі на граняку. Однак пристиг, заглядевши: офіцери проходять мимо неї і, на відміну від багатьох, ніякого обурення! — хоч знати з повороту голів, що зауважують страховицю. Спахнуло в думці: стався конечний і остаточний поворот політики — в змінений напрям, як проголошено в газетах. Тепер два соціалізми, німецький і радянський, зовсім об'єднуються в дружбі: проти загниваючої, але агресивної плутократії. Можна втріскатися в жахливу невдачу, вискочивши з своєю прямодумністю. Цапнуть за ребра — і в крижаний конвертик на північ! Тому: ходи собі тихо, дивися і слухай, навіть перейди на другу сторону вулиці, далі від лиха.

Здійснивши такий застережний захід, Тонкострун зблизився до височезного “Будинку піонерів”, напроти мороковиська, і зайшов до магазину на першому поверсі. Серед різномірної дрібнечі і більших виробів — для літнього табору, красувалися книжки з найгрізнішими клятьбами на фашизм, особливо — на німецький нацизм, як на смертельного ворога трудящих всіх країв.

Відвідувач відразу ж отямився з попереднього перекиду своєї думки, і вертається до звичного строю, відгадавши: то переходить тільки зверхній і тимчасовий маневр — завести в облуду фашистів на міжнародній арені. Так, до речі, недавно на закритих зборах пояснив сам Тімурленков, розуміється, довірочно. Відкинь сумнів і несхибно держися політичних рейок, давно і міцно засвоєних, а на вулиці знайди спосіб: знищити заклату загогульню.

Побачивши двох стариків-сусідів, що проминули граняк, догнав їх і, після привіту, питає:

— Чи примітили довкруг, з переходу товп, якусь дивовижність?

— Ні! Нічого в тому роді! — заперечив Антон Никандрович.

— Зовсім нічого! — вторить фізик; — все діється: як завжди.

— Мені чомусь переміна показаласть, — провідомив запитувач: — мов надійшла якась незвичайна, і всі громадяни вражені нею. Невже вам не видно? Пригляньтесь! Від чого могло бути?

— Е, ні! Що ви! Все — без змін. Перехід людський, як заведено щодня: в точності! — посилено запевнив Антон Никандрович.

— Без жадних змін! Вигляд, як постійно в будень, — potwierдив фізик.

— Гм, аж чудно! Перепрошую, що потурбував, — роздумливо протягує “управдом” і нехотя відходить. А стріпується з несподіванки! Бо навіжено шкваркнула і зразу ж громовито вилилася з чорнокруглої горлянки рупора — погроза на ворогів сьогоднішньої домови з націонал-соціалістичною Німеччиною: погроза з обіцянкою напастей.

Тонкострунові здалося: його обито ледяною водою з рупора і зразу ж обсипано пекучими іскрами.

Зостається єдиний витрут: скоріш додому! — поспішливо, хоч в розхитаному крокові.

Там, серед звичних стін, довго розглядався в недомисленності і нудьготі, з глибокого почуттєвого вивиху, аж, зрештою, захотілося їсти. Витяг з буфетної шахви оселедця: на тарілці, в олії, з цибульними кружечками; і спожив довгу хвостову частину, придобривши пляшкою пива.

Береться до помпи в кутку — розібрати всю і почистити, як слід, бо заїдає.

В роботі рясно піт обкрапує очі, і проблискує в серці мрія, мов останній огник з ватряного жеврію: що десь, нехай аж на закрайці світу, він міг би докладно чистити всякі машини і, звільнений від партійного квитка, жити спокійно, без чорного рупора над головою.

*

Забачивши громадесну свастику на граняку, Митька зібрався з духом: в огнений вибух проти фашистського карбу. Але знімів, бо з радіорупора прибіг виголос про нерушиму дружбу з соціалістичною Німеччиною: в спільних цілях. Серед зборища міжнародної плутократії тепер вороги радянського народу, підступно маневруючи, облудно вживають термін “фашизм”, аби очорнити німецький народ і розладити нашу дружбу з ним.

Митька при об’яві, в реєстрі сильної погрози, вигас початковим огнем і намірився зібрати другий в грудях своїх, якомсь аж на захист дружньої сторони. Таки прихолонув, бо в пам’яті зароїлися згадки від довголітньої протифашистської намови всіма способами,

доведеної до білої розжарености: тим досі кріпився ентузіазм самого обурювача. Вертається він почуттями в звичний душевний рух: з відразою до знаку чорної ворожости, коли знов прогромохкано через гучномовець обіцянку — зламати супротивників сьогоднішнього курсу: в єдності з німецьким урядом і його вождем Адольфом Гітлером. Від того в свідомості незваженого слухача мов сипнулося колючістю, і він з натугою, але пригамовано, визойкнув. Старається слухати уважно, проте закручується змислом, пробуючи знов розлютитися на плутократів і виголосити їм клятьбу. Тоді ж помічає притаєні поруки в “ліхтарних”, оглядових віконцях на покрівлі піонерського двірця, і здогадується, що то — з “установи”, фотографують, хто як поглянув і пройшов: на новій раптовій переміні взяти декого до нігтя.

Обтемнівши мислями, політична істота Митьки обсіклася, як зіпсутий механізм, обпала крилами поривів, і він почав відступати від навісного перехрестя.

Зібрався на горб, насипаний над остачею від Білого собору, і відійшов на другу сторону, мов ховаючися за квітник з височезними каннами, і ліг на лавці. Ліг і кепкою наклав собі обличчя, ніби для виразу: він вже — не він сам, який ходив, і такого взагалі немає, навіть не видно лица, і вже він сонний, як мрець, пожадавши повної тишини, йому досі невідомої.

Недовго так пролежав: чомусь неспроможний навести собі дрімоту, — зірвався і розбито, з перевальцем, вернувся додому, в підвальну кімнату. Стіни там на всю височину заклеєно непочисливими вирізками, величезними і крихітними з давніх журналів, знайдених на вулиці. Серед кольористих постатей дівчат, переважно акторок, різних десятиліть, був виняток: для одного з вождів революційного перевороту; в мундирі, зготованого до промови, чи вже після неї. Коли Митька в сутінях шукав ножиці: вирізувати портрет, то переплутав сторінки: замість жовтневого провідника витнув собі лютневого, без борідки.

Поволі витягся на скрипучому “тапчани” і, закривши обличчя невинним рушником, непомітно переставився з вразливої денності в сновиддя, мов тихо провалюючися в прірву. Тільки в останню мить: найкоротшу, разом з обривками сольфеджіо, граного на впра-

вах нагорі в високому поверсі музичного технікуму і донесеного леготом сюди, — повиднілося змореній душі, багаторазово скаліченій, щось ніби пригаслий посвіток від жаровитости сонця. Докинулося в душу Митьки, мов свідчачи: йому теж, найобкраднішому, застається для спокути десь дверний просмик з погибелі під його залізною зв'яззю. Призначено просмик, викуплений, і йому: в обмиття від власної злоти і лишаю з драконячої темрости. Можливо, і кожен, хто боїться визнати, — носить в собі якусь, нехай навіть найдрібнішу з уявимих, пайку дикої потворности, що в Митьки. Також і його жаліє небо.

*

— Що намірялися зробити з карлякою? — питає сусід, — стерти: чим?

— Хотів; з привичного “анти”, хотів, — відповідає стариган, відчуваючи: міг вкрутитися в замороку. — Маю дві хустки на вжиток.

— Нонсенс! — присудив сусід; — треба грубих ганчірок і їдкої рідини. Ви б збили бучу. Бо, проходячи з пісними обличчями, на товпи не виказують жодної зачіпки для хватунів. Всяк — непричетний. Не помітив. Немає приводу: тягти в допит. А почніть трудитися і то зовсім марно, — враз довкруг згромадяться перехожі, як завжди. Наглядачі схоплять вас і обвинуватять: ви — провокатор! самі спершу намалювали, аби зібрати гурби на мітинг і засередити їх увагу на прикметі неминучого приходу фашистської влади. Признатися змусять. Треба найчуткіше, по-оленячому, вважати: ходим на краю безодні.

— Навіть обсудаємось! — додав стариган, — краще: зайдім в кондитерську, з її високих вікон розглянути клопіт.

Піднялися крутими сходами в двері, і зсередини, через чисто вимиті шиби, спостерігають вуличний плин.

*

Керівники: партсекретар і профкомівець, загледівши кривичню, стишили крок, намірені зчистити — моторошну, і передумали.

— Подзвонім: хай виїдуть змити! — радив Бісмурчак.

— Ступаймо спокійно, як всі на вулиці! — велить зверхник: — невідомо, чому малюнок з'явивсь. Можливо, потрібен особливий нагляд: як відгукнеться горожанство на чорну штуку, і легко передбачити його стрічу з німецькою владою, якби з'явилась, хоч то неймовірно, навіть виключено! А викрити настрій, глибоко прихований, почасти вдасться. Від того залежить настанова в роботі серед низів. Видно тобі: що до чого? — спитав Тімурленков і косо скинув оком на покрівлю протилежного будинку.

— О, вже ясно вкрай! Ти відімкнув загадку чудовим партійним ключем, і я слідую тобі.

— Гаразд. Роби завжди так. Тут складається висновок щодо виховавчої праці, зокрема — для твого профкому.

— Розумію теж. І знаю борозну: мій плуг там не ржавіє.

— Ладно. Ти свідомий передавач від партії. Довірся їй, як штабові всякої мудрости. Навіть, коли повороти будуть потрясаючо несподівані. Припустим, якби вирішила розвинути дружбу з націонал-соціалістичною Німеччиною до найвищого ступеня і видала директиву — ставити свастику в прилюдних місцях, ти б згодився чи ні?

— Слухаю наперед твого слова, як керівничого: так належить! — сумирно пристосовується профкомець, підозріваючи: “Можливо, гримучий змій тут пастку мені поставив? нема дурних”.

— Молодець; завершено підхід! Завжди так поведься, — задоволено побурмотує Тімурленков, хоч скоро ж насторожується гостро з недовіри; і присилено, аби зам'яти слід, назначує для Бісмурчака замісний напрям, також догранично несподіваний:

— Найцінніша чеснота члена партії — витриманість і дисципліна. Ти, сильний войовник проти релігійних забобонів, — чи зміг би, з наказу партії, коли треба їй, стати попом і проповідувати Біблію в церкві? Хоч маєш ярлик: “убийбога”...

Бісмурчак спершу наїжився з досади і, як звично, пересмикнув жилу під правим щелепом; тоді аби відкрутитися з слизького “тесту” і виграти часинку, поки знайдеться значуча відповідь, — штучно пореготнув і відказав, ніби жартома:

— Безперечно, зможу, коли ти одночасно в моїй церкві читатимеш “Апостола”, недаром дістав титул: “псаломщик”. Згоден, якби партія звеліла?

Парткомівець образився, хоч не виказав того жодною ризикою на пергаментному виду, собі ж досвідчив про супутника: “Пручкий, як в’юн, і нахабніший, ніж я думав, — треба сторожитись!” З удаваною малоуважністю муркотів:

— Я теж люблю жарти. Проте можуть набігти випадки в надзвичайних обставинах, коли члени партії, з наказу інстанцій, діяти мусять так, мов заперечують свою істоту, — в основному, згоден?

— Чому ж? Ти висвітлив; а дисципліна зобов’язує; — з покло-рою відказує хімік, торжествуючи в думці: “Таки він помастив капкан олією і спустив пружину геть, — я забезпечений. Ато б ганчірка скисла і призначилася в смітняк”.

— Бачу, бачу! — поблажливо відзначає парткерівник: ти піднявся на справжній рівень ідейної просвічености.

Рухаються поважно: два виставні діячі, а таки їм відчутно на нервах неозначену загрозу, з граняка докинута вслід. Оглядаються! — мов незримо назрівали чорні лискавиці від навісного знаку з перехрестя, провішуючи обвал.

*

Досвідчені книгарі повторно перебродили через перехрестя, потай зиркаючи на кривчанку. Виставлялися в досконалий вигляд осіб, непричетних до неї, навіть зовсім їх очам непомітної. Віддалівши звідти в спокійнішу частину вулиці і постоявши перед вітринами магазину, приналежного державному видавництву, відступили на-бік — розібрати подію.

Гліб Зарічник ніс багатоповерхові “судки”: взяти домашній обід з двору студентської столовки, коли його приятель, Спиридон Серпокрил, як завжди, притискував під ліктем черговий “улов” з книжкового рибальства і малювався якийсь більший, ніж доти: від збудженого настрою, надиханого з пригоди. Гудів напівогірчено і напівзлорадно:

— Маєм! Передвістя бурунів, — скоро набіжать, тому ладнаймо вітрила: на бурхливу годину. Кажу тобі: ладнаймо!..

— Мені не до вітрил, тут аби вдержатись на березі, — відмовляє Гліб: я з великою сім'єю куди подамся? Ти, один, спроможний прометнутися навіть крізь мурик.

— Я: один? Уже — ні! Маю з ким стати під вітрила. Скажу потім.

— Ну, почую. Як думаєш: чи знати з гіргулі, навмисно наметаної в очі міста, — німці хочуть сюди дорватись?

— А куди ж: чи до тундри по вічний сніг? — коли крім хліба, в нас тут нафта і гірські копалини. Очевидно, планують з докладністю, як було в їх приході вісімнадцятого року. І поручуся: наперед пошлють, крізь розкришений кордон, всяких пробранців, навіть жінок: на розгляд і каверзи; і — внести зам'яття, подібно до сьогоднішнього.

— Припускаю; їм добрий ґрунт, — багато незадоволених, особливо в колгоспах...

— Як? Незадоволених?! — потягся вгору бровами Серпокрил. — Та ж проголошено для всесвіту: щасливо живуть.

— Ага! Почув би, що говорить жінчина тітка: щойно звідти; колгоспниця — в нас гостює.

— Чудно, чудно, — продовжує Спиридон свою штучну здивованість: — ми ж там створили вселюдську цінність: прообраз перебудованого життя на планеті, в радісному достатку — вірець для всіх. Хоч я дещо чув. І чомусь перестали нас, безпартійних горожан, туди пускати: мабуть, ми недостойні бачити вимріяний вицвіт...

— Який там в ката вицвіт! — досадливо перебив Зарічник; — між самими колгоспами відраза. Бо зліплено декілька “зразкових”, їм дано багато машин: підгвинтити трудові показники, а з ними розкричати успіх. Потім, під штучно завищені норми, підганяють решту: публічними ганьбами і всякими притисками, страхом розправ і злиднями неймовірними! — двісті грамів зерна і жменька копійок на трудовень. Та й то затримують виплату: аж до кінця всіх поставок нагору. Харчі давніх кріпаків панських — недосяжні для сьогоднішніх кріпаків держави. Але мусять казати: нечувано “щасливі”! — далі нікуди. В колгоспах “мазунчики” і вертихвости при

головалях дістають подачки: на гризучу заздрість всіх в злидоті. Верховоди з колгоспів розкрадають, що тільки можна, і обдирають трудоденників з їх останнього доробку, а одночасно — з постачання від міст: того, що їм хоч дрібно належиться. Ні розсуду, ні права — ніякого! Розпорядчики, призначаючи колгоспницьких жінок, куди їм забандуриться, аби застати самотніми, гвалтують їх, безкарно користуючись їх залежністю. Непокірних переслідують всяким способом. Родини відчужуються в собі, при жалюгідній деградації всього стану: в якусь подичавілу і канудну первобутність поганства, безвихідного в загальному нещасті. Хліборобська господарка — на пропад дефіцитна в її розладі і розорі; машини псуються, а запасних частин бракує, і тому техніка ржавіє, покинута, а врожай згниває набагато під дощем і снігом. Всю безглузду і злочинну затію вперто, залізним обручем держать: в навії, мов божевільній.

— Ніякої навії! — перечить Серпокрил: — мені казав один станичний учитель: заведено так, аби коротким мотузком держати на прив'язі за животи; на два — три дні дано, що пожувати, і кінець. Спробуй хтось незалежничати від влади? Здох з голоду, як цуц. До того ж друга мета: держати всіх під недріманним оком, зігнаних на колгоспний турлук.

— Всім набридло безглуздя в руїнах життя! — смуткується Гліб, — а всім, на глум і наругу, розкричують, як “радість”, і не смій навіть шепотом назвати: “каторжництво поля” і “капут на цепах”.

Серпокрил усправедливується:

— Визнаймо рівень хитрунства, як від мільйона мільйонів лисиць! — обгородити стіною чортів закапелок, а в очі світові вліпити променистий образ едему; хто так зміг?

— Ніхто в історії; згодиться мушу. Майстерство в найвищих осягах. А бідакам зосталось одно: вижидати.

— Якраз тут значистий крйок! — підхоплює Серпокрил; — почують: написано його в центрі міста, значить, німці скоро прийдуть.

— Хоч так, тільки розбурхаються марно: в другий задур. Мені пора стати в чергу по обід. Відходжу.

Серпокрил, зоставшись сам, розмислює: нехай “задур”, хоч найкоротший, а проламаються щілини в згоріжі, — тільки б приці-

литись, як слід, а там — перебір вокзалів, як козирних карт в руці: для пари.

Постоєє при склянині з декотрими взірцями книжкового друку, — крізь неї видно, як приймають за прилавок привезені новинки: звітди розміщують по столах і полицях, на огляд.

Відвідувачі, обминаючи відділ політичного читва, купчаться біля науково-технічного і літературного з белетристикою: там навіть дрібна товкучка. Скоро спливла, бо на постійні запити продавець розводив руками, що означало: “немає!” — і Серпокрилу відомо: домагаються сьогоднішнього набутку з видавництва “Академія”, дорогоцінного для колекціонерів. Коли звичайні відійшли з магазину, огрядний чин, відомий Серпокрилу — плановик з облвиконкому, діждався своєї хвилини: спокійно, хоч якось боковито, наблизивсь до прилавка і поклав незастебнутий портфель, — миттю ж продавець переметнув туди книгу, захоплену з прикриття. Тоді чоловіча, флегматично рухаючись, замкнув портфель, забрав і поволі, по-індичому, відплив крізь двері.

Серпокрил почав кипіти в собі, бо йому нічого тут не присвітилось, він знає, — однак скоро остиг, подумавши: “властиво, сам я, в приватному секторі, так роблю”.

Обернувся на посмик за рукав і почув, як розказ:

— Пішли, нехайно! — наставивсь Коральчук, — я розповім про дику подію. Мені треба в бібліотеку: перевірити довідки для радіопередачі, тому маю коротку хвилину. Станьмо за деревами: напро-ти!

Відійшли в скверик і там Серпокрил виширич очі на приятеля:

— Судячи з твого лица, зараз завіє сніг і одночасно вдарить грім.

— Гірш від того! — скоро заговорив Коральчук: — робітники радіостанції шушукуються з останньою вісткою, почутою через “своїх”, про німецьких перебіжчиків. Сповідено: близькими днями відбудеться напад вермахтівської бронованої армади на всьому кордоні. Неминуча річ!

— Мабуть, перебіжчики — ідейні антифашисти і герої, — здогадується Серпокрил; — будуть нагороджені.

— ... Нагороджені? О, вже! Знаєш як?

— Ну, як: “путівками” на курорт...

— Ага! На курорт: на вічний. Кулями відмічено. Негайний розстріл, з наказу самого “хазяїна”.

Серпокрил, натужно зібравши губи в зморшки, тихо висвиснув:

— Гадюку витягай з лісної пожежі, а вона вжалить. Ні, тут безмірно більша біда, і от — як загадка. Хто розіркне?

— Не я і не ти! Скільки шкір на твоїй особі?

— Наскільки знаю, досі одна.

— Тож придержуй долонями, бо можна згубити. Ходім через перехрестя! — Мовчки поштовхалися з людською течією на головній вулиці, аж, зрештою, Серпокрил потяг приятеля за згортку передплеччя і кивнув на граняк:

— А глянь, що там?

— Бачу, оповістка від надхідних гариканів.

— І натяк: слід тримати сухим, що? — помовчавши, Серпокрил сам відповів — пір’я на крилах.

*

Споглянувши зловісну емблему, білесуватий активіст Гривков, напасливіший на всяких зборах, ніж шершень, — відразу рушив, хоч з якоюсь непевністю, виконати обов’язок. Наткнувся, серед течійного натовпу, на студента, собі надзвичайно небажаного і немилого.

І сам Тихон Бурма був неуважливий: не звернув з дороги своєму стрічному однокурсникові в його виконавчому поспіху.

Відскочив активіст набік, до стіни, від розгубленого числови́ка, хто, можливо, дошукувався якихсь незнаних досі співвідносин між мисленими величинами.

— Чи в тебе не всі дома? — обурився Гривков: — набігаєш прямо на чоловіка! Так можна скалічитись.

— Але я того ніяк не хотів: нікому з нас обох і всіх на вулиці! — винувато запевняє Тихон; — якщо я вчинив прикрість, перепрошую. Від столовки відходжу до спокійного місця зібратися з думками до чергового досліду. Знаєш, бувають зовсім ірраціональні від-

носини між числами, поза всякою закономірністю, і якраз вони, досі недоцінені, відсвічують якусь дивну прикмету в побудовності...

— Ти несправимий! Недаром назвали: “псих”. Ти чув?

— Чув. Іноді. Але не в тім справа, наскільки я — “псих”, а в тім, що мені тебе дуже жаль.

— Бач: вигадує! — злісно засміявся Грівков; — чому ж твої сльози вибризані за мене?

— Бо ти бідний чоловік! — відповів Тихон, глядячи співстраждаючи.

— Я бідний? Ну, новина! Чого ж я бідний, скажи точно, щоб я сам побачив.

— А того, що самообграбовувався з глибокого змісту свого життя в щоденності. Став сірий: кругом! Так подіяло з брошур. Негодний сприймати чудесність.

— Е, бачу: ти самозакручений маніак! — з презирством всіх білесий і палко виговорив: глянь, що там? Побачив?!

— Ні. Ти назви точно предмет!

— Назву: он, он — фашистський корч...

— А я при чім? — здивувався Тихон, підвівши верхні повіки і трохи знітившись.

— Невже не відчуваєш, коли думкою не схопив: ми всі тут винні, бо злий корч видніється, а ми — нічого. Я навіть сам трохи вагаюсь. Що тобі в голові?

— Нічого окремого. Знак видається, як подобизна до наочного приладу з електростатики. Там схожо загнуті вістря в металічному млинкові: з них виходить струм, і віддаючися в повітря, реактивно відкидає їх назад. Ну, і як символ: староіндуський прилад здобувати огонь. Хоч тепер знак — ворожий, а схожо ставиться.

Грівков розлютивсь:

— Тут обличчя студента Бурми схожо ставиться, як вибілений дощем череп барана, — я бачив: прибито на дверях покинутої саклі в горах. Цілком схожо! Як вилитий.

— Ти думаєш? — недовіжливо, з непевністю в голосі, перепитує Тихон; зосереджено помисливши, повільно здобуває з кишені кусник дзеркала і бурмотить: “Щойно я знайшов на смужці між пішоходом і бруковиками, в травці”. Обтерши рукавом сорочки

блискучий відколок, повертає перед ним обличчя на сторони, пильно вглядається в свій відобраз і висновує згоду, мов би навіть радий потвердити справжність:

— А знаєш, ти, здається, вгадав: почасти — похожо...

— Дужче похожо, ніж сам бачиш. Я помітив: ти ось поглянув байдужо, мимо дзеркальця, на ворожий малюнок і не здогадався: що треба зробити. Не пам'ятаєш самого значення фашистської мітки? Признайся, ну?

— Підожди! Я спершу повинен виявити закономірність: чому якраз сьогодні зачорніла поява на біопсихічному центрі міста, як спільноти? Це — не беззначна обставина: для дня, що має число...

— До лампочки число: к чортам! — співрозмовник знетерпеливився в нервовий викрик. — Ти мишигин з ним.

— Здається, ні, — розважно перечив Тихон, притулившись до стіни, як і Гривков: обидва відсторонені від штовханки натовпу. — Слухай: цифри на схилі до другої двадцятки передвіщують надхід повторної повноти, і на зміну їй, декадній, з її прикметою, стається перелім — до трагічності, в невідомому складі...

— До чого тут ми? — обірвав слухач.

— Цілком ясно: до чого, — радісно провадить Тихон течію свого викладу: — всі ми, і я особливо, недосконалі супроти світла етики. Тому рідко правляться для нас визначальністю священні числа: три і сім, або — зложені десяткою разом: “священні” в значенні, як, скажім, священні посуду, обов'язки, землі і т.д. Різниця між тими числами: чотири, — теж доброзначна, як кількість частин доби. Чотирикінечна фігура, зламана краями, постала прадавню в огнєпоклонницькому поганстві. Пролежала в темряві тисячоліть, ніби бацили в середньовічних чумних кладовищах. Витягнута наверх, так само шкодить: духовною заразою, як бацили, — пошестю, коли їх потривожено окопами в війні; навіть гірш. Нам тепер зламаний зразок віщує нещастя в самому естві подій. Збагнув?

— Уже збагнув, ще попереду, але інше: ти — кретиник!

Тихон зосереджено подивився на нього, потім відвів погляд кудись далі, над головами натовпу, і стоячи прикро при стіні, притулений до неї плечем, побув мовчки і незворушено промовив:

— Можливо. Бачу декотрі прикмети того, що ти назвав, але все ж не остаточно переконаний, наскільки уявляю образ людини в потемненому стані. Зрештою, мушу докладно обдумати, бо ти — далеко не перший, хто так називає.

— Слухай, трачу з тобою дорогі хвилини, потрібні для справи, сподіваючись переміни в тобі, — а видно: ти безнадійний! — аж визойкнув активіст; — бо ти наповнився дрібнобуржуазними пережитками, як баб'яча торбинка з сухарями.

Тихон пожавився:

— Білими? Я люблю їх; треба намочити і посипати цукром. Між іншим, ти думаєш, діамат визначає число, як мертвість? Як тінь? Помилка! Тут я стежу джерел, — тільки з числом існує порядок всюди: через співвідносини. Діє вселенська партитура з ним через симфонічність і астрофізику нарівні. Воно — кістяк існуючого. Без нього клубочитиметься безладдя з безперервною двиганиною зачатків і негайною руїною. Зрозумів чи ні?

— Зрозумів! — їдко кривить верхню губу Гривков — ти меншовиствующий махіст, припрятаєшся до ворожого воза. Ану, скажи, від діалектики: що, згідно з нею, треба на цьому місці, в даний момент зробити?

Тихон розмислював напружено і не зібрався зразу з відповіддю, тільки по тривалій мовчанці визначив:

— Мені здається, треба глибшими розглядами встановити основну істину про життя: в чому вона?

— Ти рибячий пузир! — вибухнув Гривков; — крутишся в багні своєї світоглядкової калабані. Не знаєш, як мусимо діяти, керуючись революційною діалектикою. Гляди, що роблю: дзвоню, куди слід і приїдуть стерти фашистський знак. Ти ж, прогнилий опортуніст — від ідеалістичних мотлохів, вертисся в сучасності як дірява лахмітина в колесі. Котись!

Бурма, відходячи, склав висновок про співбесідника: “з ним трудно сперечатись!”

Тоді осудник, перемігши його, спрямувався до телефону, але маючи сумнів, чи доречно втручатися в гарячу справу, і бажаючи наперед зустрінути Тімурленкова, недавно поміченого в натовпі: аби дістати пораду, — пройшовся сюди і туди декілька разів. Спос-

теріг, як два чоловіки середніх літ, одягнуті невизначно в темні костюми, без поспіху і розгляду по сторонах, виступили з авта, маючи в руках якісь пристрої, і взялись до граняка: зчищувати чорність.

Грівков, задоволений: діло пішло, і він, досягнувши студентської харчевні, вчасно встиг сісти за окремий столик, у глибині зали, аж біля дверей до кухні. Там приятель, помічник завідувача, забезпечив йому, як завжди, особливий обід.

*

Старі сусіди, коли вибралися на східці, побачили труд коло граняка і приспішено спрямувалися додому: боковими вулицями, обминаючи перехрестя. Стариган розміркував:

— Верхи наші заворожують обіцянками низинних; рік по рокові, без кінця: мовляв, побудуємо омріяну “лімонію”, ельдорадний щасливник: там всього вам по зав’язку! Аби погасилися з вищих радостей — духовних. І сутність нашого становища зчорнілася якраз в цьому: вивітрити в душах святі цінності, і зоставити матеріалістичну оболонку їх без сяйва віри, без відобраза небесного, висмоктану з її духовної крові і приготовану в глибокий огонь посмертної довічності, — чи не так?..

— А, цілком видно; мов по нотах, по провістю геніального філософа: він твердив, — як в Соловйова написано? — затруднюється з пригадкою фізик, — ага, так: соціалізм явиться, як знаряддя антихриста для спокуси народів.

— І здійснено: з’явивсь! — підхоплює, з гіркотою, Антон Никандрович: — але характер ілюзії задекоровано під вигляд щоденности: ніби стан зовсім звичайний, як завжди, з блакитністю небозводу, сонцем і деревами поблизу, з нашими будинками і юрмами. Без ознак страшної захватности демонічного полум’я в незримих проблісках крізь видиму панораму дня. Котяться біля неї натовпи з прищепленою, при обманах і непочислимих модерствах, — з примусово отруйною протибожністю, під печаттю безодняного звіра, — котяться в погибель огненну: через свою смерть. Котяться в присилюваній перспективі земного радісника: райдужного едему для вселюдства, — котяться, як в браму з магістраллю: до глибин

довічної кари в загробних пропастях. І зламано дух наш! Заморочено і припаралізовано, мов комах павучою трутизною. Тож, мабуть, замість живих пророків, появляться неждано, з розкритих гробниць, при землетрусах, — праведні покійники і стануть на людських перехрестях, як пламенні привиди, буяючи білою силою, як горючі дерева під час пожежі, і возопіють з нестерпними болями свого серця — до бідних, бідних погибельників довкруг. І могутністю великою, браною від розп'ятого хреста з Голгофи, — могутністю в слові своєму, обпечуть приречені істоти: підможуть отямитися з сонности в тенетах підсвітних тарантулів! — бо тут можна з самої муки душевної збожеволіти навіки. Якесь блискавка грозова повинна вдарити і розірвати чорноту завіси, якою слуги чортівські з міжземельних гнізд облутали в стратотерпний загин великі мільйони нещасних. Я, здається, можу згоріти на місці: до останку, в сірий попіл, і зникнути в повітря з морської сторони. Ви бачите мене? — я ще жива істота? Чи вже зникаю?

— Ні, ви справжність: перед моїми очима! — спокійно запевняє фізик. — Але дещо подібне може з нами статись.

Раптом стариган, мов знайшовши річ, надзвичайно шукану, скрикнув:

— Стійте! Воно! Ви сказали про здогад філософа, — так ось воно: змайстровано антихристичник і в нім обідрано, як берези з кори, душі з їх духовних істин. Зоставлено отаритися чергою до Гулаг'у та людорізки, серед світоглядкової ночі з присилуваною богоговорожістю в приреченців погибелі вічної. Подібно хочуть зробити по всесвіту, — тоді, біля вселенської людорізки, проти скопища змалпованих півлюдеків розкоріниться на новоявленому троні звірняга: в розбивчій рогатості, коронований кратно на імператорство, — з іклами обкривавленими від дитячих трупиків. Але на людях зовнішністю заблискотить, як всі герої разом зложені в одно. І проголосять мільйони сурм, що от — сонце всіх світил космічних і соціальних з'явилося: правувати всіма народами, замість Бога, бо того вже нема, помер, або і зовсім не жив, — нема назавжди! А назавжди сіяє чесноною радіоактивністю цей превеликий і прегеніальний проводир і рятівник всіх істот на всіх землях і зірках. Хоч сморід нестерпний битиме всім в обличчя, коли діла розмерзотні в

душодерствах, розгнильній розпусті, адських беззаконствах від нього затоплять світ, — а вславлятиметься все яскравіше в зростаючих розкриках. Поки ангел з найдужчих, при терезах небесних розсудів, поведе мечем, складеним з многости грозовиць і тоді, — о! тоді в “горобиній ночі” всіх світів обвалиться трон: в сірчану безодню і короннорогий владичник з ним, — кінець...

Фізик спам’ятав:

— Але в нас тільки почин катастрофи; хоч маєм для звіряги “попередницьку модель”: можемо подарувати, коли хто попросить. І здається, сама переміна в нас приходить, як розбиття муру: нехай вирвуться, кому стали муки незносимі.

— Правдоподібно; бачу! — з того і кривульня на перехресті зачорніла, як провісний символ жахливого нещастя, змішаного з нагодами в “ісход”: для багатьох звідси, від нашої алегорії, — там...

Стариган показав на горб, зліва — в скверику, подібний до невисокої степної могили: насипаний над підвалиною зруйнованого собору і завершений темночервоними каннами, — нагадує масовий погреб, залитий кров’ю по вершині.

Сусіди подивились на нього мовчки і поспішили додому.

ПЕРЕДЗНАК ВІЙНИ

Приваблений: погрітися в дворі, проти сонця, хоч десять хвилин! — подібно до кота, поміченого крізь вікно: такого сумирно дрімливого в теплі, — зійшов наниз Антон Никандрович. Пристроївся на табуреті, що залишили сусіди при цегляній стіні, біля шланга від помпи, встановленої в підвалі. Сидів, примруживши очі, і відчував, як цілющою хвилею переходить світло через всю істоту. Недовго пощастило вигріватися в тишині, бо з’явився Тонкострун з допоміжними пристроями для помпи, і поздоровавшись, вповзає в низьку протулину: викачувати воду. Вона подзюркотіла з кінця “кишки” — далі, по споришевому схилу: під паркан, в напрямку до каналу, коли під будинком подіяв смок з руки “управдома”.

Спершу сприкрилася стариганові переміна: з стукотом і брязкотом, але він скоро змирив почуття, втішений ласкавою світлістю та бальзамічно приємною хвилею тепла з височини.

Насос притих, і Тонкострун четвероного вибрався з підвалу, набагато вимазаніший, ніж туди поліз. Ганчіркою витерши руки і кинувши її при вході, витяг з кишені плесковату пляшчину і надпив гаразд, після чого скороговірно пояснив і поскаржився:

— Там сиро, можна біду нажити. Помпа стара. Весь час псується, щоб її чорти забрали! Вся розхитана: скільки не підгвинчуй, — все одно розхряпається, як була. А нову де взяти? коштів на неї нема; от і думай! викручуйся з тупця, бо воду ж викачувати треба.

— Чи можна машину справнішу позичити? — підказує Антон Никандрович.

— Я пробував, ніяк не виходить! Повинен сильно підмазувати завхоза чи других хижаків. Їм наплювать, що тут вода заливає підвал і грозиться підмити дім, аж він одного дня, або гірше від того: вночі обвалиться і подушить мешканців. Відповідає хто? я один; ніхто більше. Там стоїть їхня помпа і ржавіє, а вам без “підмазки” не дадуть. От і вертисся з цією залізною калікою. Добре, що я працюю, як механік: паяти вмію і кувати, коли треба, але ж морока! І весь час тривога. Тут забруджуюсь, аби встигнути, бо з’явиться санітарна комісія, і тоді пояснюй: чому — стояча вода? Розводиться малярія і всяка зараза.

— Мабуть, поміг би дренаж?

— Поміг би, а звідки взяти кошт і то немалий? Коли ставили дім, при старому режимі, не подбали, хоч бачили, не повилазило їм: що це дно давнього рукава річного, все — як трясина. Тепер віддувайся. І дах дірявий: протікає; сяк-так залатую. Треба б нові двері з замком поставити на горищі, бо туди всякий зброд залазить ночувати.

— Хто: бездомні бродяги, чи злочинці?..

— Вони! Уголовники.

— Ви говорили з ними?

— Одного застав. Босовило підвівся з матрацного шмаття в кутку і грозить мені фінкою, вихриплюючи:

— Забирайся, бо — під ребра! Тільки кикнеш...

Мене зло розібрало, кажу йому:

— Що тобі до моїх ребер? То мої ребра, не твої, і я знаю, як їм порядок держати. Тобі до них яке собаче діло? Гляди: ось я маю ломик із розсічкою на кінці: гвіздки витягати. Ним покажу тобі, як до моїх ребер братись! То він знову харчить, але вже тихіше:

— Заберися звідси, поки цілий!

— Поки цілий? — перепитую його. — Побачим, хто буде ціліший! — Підступаю на декілька кроків і кажу йому: — Я твою руку з ножем переб'ю скоріше, ніж ти різнеш мене: так трахну ломиком, що звисне, як батіжок. Я французьку боротьбу і японську в спортклубі вивчав і на штангах вагу вижимав більшу, ніж для середньої норми. Викину тебе, як мішок з картоплею: дивися! через вікно. А він уже тихо говорить:

— Побачим. Відійди геть! Чого пристав?

— Як чого? — питаюся і знов підходжу на крок. — Ти в моїх ребрах хотів хазяйнувати, так я в твоїх скоріше розберусь. Ану, давай свою різачку сюди і забирайся, бо так жажну ломиком по кумполу, що тобі тільки панахиди треба буде. Ну, швидше!.. Тоді він обм'як і почав проситись:

— Чого прив'язнув? Квартиру маєш: де груди пригріти? маєш. І все, що слід. А я — нічого! Який стою, такий весь. Тобі шкода, що я тут пересплю, — чи що? Перестав чоловіком бути?

Ну! Я подумав: справді, куди йому дітись? Пожалів гада. Навіть змія повинна десь нору мати. Кажу йому: — Таку пісню вів би спочатку, ато схотів мої ребра числити. Це я сам зумію. А вже хай так буде: не заявлятиму про тебе в міліцію. Ночуй тут, але умова: щоб тебе ніхто не бачив: двигайся ночами і щоб нікого не зачіпав. А других босяків проганяй звідси. Ніж — тільки хліб різати. Добре?

Він зразу згодився і мимрить:

— Буду, як кажеш. Мені що? — ступив назад і заліг в кутку. Поглянув я: дійсно, куди йому дітися? Вночі десь викраде хлібину з булочної чи з самої пекарні, — подумаєш, яка шкода! все ж то живий чоловік, і потребує їжі. Пекарня з того не розориться. Їй друга біда грозить, та ще яка! з смертями.

Тонкострун, після гострої проволості в підвалі, відчув: треба повторно вкріпитись проти простуди, і сильно побрав губами з пля-

щини. Розохочений до бесіди, він, однак — зривисто, по пташачому оглянувся на сторони, чи немає кого поблизу, і потишеним тоном попередив старигана:

— Я вам розказав би випадок, просто, як у сні! — такий дивний, але коли дасте слово, що це — тільки, тільки між нами двома! Як ви? до цього?

— Звичайно: слово зберегти, — я нікому ні натяку; хіба ви самі б розкрили! — радо пристав стариган, бачачи “домуправа” вже зміненими очима і цікавлячися його пригодою.

— Яюсь пізно вночі я вертаюся з роботи, — Тонкострун і зовсім притишив голос; — буває так, бо мій час в ремонтній майстерні при Депо, різний: залежно — коли приганяють несправні паровози. Друзяки намовили поїхати на Головну вулицю і роздавити по чарці; опісля нехить була: вертатися зразу додому, підпивши; бо жінці, партійній вчительці, соромно за нетверезого. Думав: видихаю надмірний спирток, полежавши в високій траві, давно некошеної, на схилі засипаного фундаменту від церкви. Кущик близько, при нім я приліг, весь непримітний. За декілька кроків нагорі лавка: біля самого квітника під великою висячою лампою, — і нікого кругом; тихо. Свіжий вітерець обвіває; гарно прохоложуюся з чверть години і навіть починаю дрімати, а притьма піднімаю трохи голову — насторожено: від приглушених голосів. Один, якийсь густий, говорить: “Я дуже бережусь, а видно довкола, як на долоні; здається, немає тут ні душі, ми ж ходим хвилин з десять, і ніхто, крім нас, не поткнувся”. Другий голос, ніби рідкіший, потвердив, промовивши: “Так і єсть; я теж гостро обглядив по всіх сторонах; навіть пес ніякий не пробіг”. Густий: “От гаразд. Поговоримо, але впівголос; хоч ми тут безпечніші, ніж в котрому будинку: там штукатурка має вуха, — сам знаєш”. Рідкіший: “Відомо, скрізь повмасковано підслухові штучки”.

Тонкострун примовк: з виглядом подивованости і досі на свій випадок, і потім розсипався в висловах:

— Приповідку я знав: що на ловця і звір біжить, а не вірив. Коли ж тут: як на те! потвердилось, проти всякої сподіванки. Чую, говорить густий: “Нам конче треба домовитися про дальші кроки. Я вже тобі казав: іншим доручено нафтоперегінний завод і мельницю.

Нам з тобою інструкція: розладити хлібопекарні, з котрих випечку беруть і для населення, і для військового гарнізону, передусім для авіаполку. Одну ми вже скреслили огнем". Рідкіший: "Шкода, там жінка згоріла, а двоє мужчин поранено, і чиясь дівчинка нагодилась: обпалено їй, — потім померла. Не хотів би я цього". Густий: "Звичайно, шкода. А слід було сподіватися, дехто постраждає, бо — війна, сам знаєш. Такими частинами вирішується її цілість. Тепер черга на пекарню, позначену в нас числом "два": наступної ночі, о третій, за півквартала звідси стрінемося. Принеси бензин, а я матиму трохи вибухівки — вдалося здобути через свого: від дорожних робітників, там вживають зарівнювати скелі. Я дуже радий: нам пощастило через двадцять років зустрітись і послужити спільній справі". Рідкіший: "Ти ризикант! — пробратися з Турції по морю". Густий: "Маршрут забезпечено; високо підплатити — і повний порядок, при турках і тутешніх, в гірському лісі: криє, як належить. Війна скоро почнеться, і вермахтівці приходять сюди. Зберіг мову?" Рідкіший: "Пам'ятаю, скільки треба: після полону в германців". Густий: "О, ти був справистий на Полтавщині — погриз петлюрівство і червоних лісовиків". Рідкіший: "Так належало!" Густий: "Здорово наводив розправу, і тепер призначиться тобі розшук партизанів; викорінювати їх. Село спалити, коли там загніздяться! — звернути в гробовик; раз вимагає справа". Рідкіший: "Відвик від того, а раз потрібно, достроюся". Густий: "Домовлено! Доп'єм пляшку". Докінчили вони водку і відходять, а я лежу, аж пример, боюся дихнути. Вухам своїм не вірю, сумніваючися: чи я не сплю? — Чи не ввижається мені! А таки — справжність. І тривога проблискує в свідомості: розбиватимуть пекарню, і люди пропадуть, якщо прогавлю біду. Тож підводжуся і непримітно, як тінь, тягнуся віддаля за двома: високі, але один з них товщий набагато за другого, мабуть — рідкіший мовою. На одному одіж сірозеленувата, наскільки виднілася, коли переходили під ліхтарем; другий носить темно-синю "спецовку" і чорні штани з "чортової шкіри", як в нас названо. Стежу їх, аж поки на головну вулицю дійшли, і наближаюся, аби ступати на їхніх п'ятах. Але вони розділились, і я вирішив слідкувати зеленуватому, думаю: він закордонець і тому важливіший. Коли ж тут якісь п'яні парубчаки в гурті валять прямо і не всту-

паються з дороги, стали навіть задирати. То я рвону набік і знов звертаю на пішохід: наглядати ворожого типа, підбігаю навіть, а його нема, як крізь цеглу провалився. Я хотів пальці собі кусати з досади. Ну, що б ви робили на моєму місці?

— Не знаю! — знижує плечима стариган. — А там провулок був?

— Був: попереду. Там пустирець, а відтіля пролами в парках, до сусідніх домів з багатьма дверима. Потім вулиця: направо по ній — до базару; давні будинки, без брам між ними, з проходами до чорних подвір'їв. Я скрізь оббігав, як мисливський хорт, і дарма. Ні сліду від типа. Що тут робити? Зосталося одно: ви вгадали — що?

— Скажете, і я знатиму! — обмежується стариган.

— Так і зроблю, скажу: що; і так треба! — скріплює собі голос “управдом”, — ніяк не допустити до розгрому другої пекарні, з погиблими знов, з дитячою погорілістю. Я подзвонив, куди слід: себто в міліцію. Наступної ночі зірвалася стрілянина біля пекарні: всі сусіди чули, бо двоє злодіїв лізли через вікно, а їх там ждано: вхопити. Проте вони, насторожені, миттю відстрілялись і втекли. Вранці виднівся кривавий слід, — одного поранено. Пекарня вціліла і мирних людей не попалено з вибуху. Пам'ятаю, як на Полтавщині, де ми жили, ставалося в вісімнадцятім, при кайзерівцях. Подібний тип навів їхніх карателів на село, і вони шомполами засікли мого батька на смерть. А мати помішалася розумом і скоро сконала. В сирітстві, серед далеких родичів, я виріс і наївся гіркоти. Можливо, один з двох теперішніх був тодішній наводчик для германців, хто знає? Уявіть, я зловив типа, як з ним повестися: слід відірвати голову?

Зовсім спокійно відповів стариган, мов про буденну справу:

— Слід.

Тонкострун, захватно втішений після повторного доторку губами до плящини, просторився в розборі становища.

— Я так і гадав: ви зрозумієте, в чому конечна суть. Не всі уявляють відповідно, а в нас тут кордонна смуга: над морем з гірськими берегами в лісах. Тут ми всі — пограничні мешканці, в обов'язках. Постійно прокручуються засланці від нацистської держави. Бо націлена сюди: по кавказську нафту, горючу кров для

бойової машинерії. Хоч ми тепер в договорі з німцями, і я сам, по правді сказати, закручуюся змислом від того, а все ж бачу: загроза війни наросла до крайности, так і жди вибуху щодня! Не вірите?

— Чому? Тиша в нас — наелектризована: як перед минулою війною.

— Будуть клопоти нам, ой, клопоти! — загорював Тонкострун. — Недалеко від вашого загальнофакультетського будівлища, за вулицею, властиво — підміською дорогою: окрема частина городського парку дуже високо обгороджена. Там квартирує головний штаб прикордонної служби на великий район. Бо ж кожен лазутчик, прокравшись від моря, прилипає в городі. Тут він губиться в натовпах, серед багатьох перелюднених кварталів, на декілька верст по всяких закамарках, темних, натіснених. Хочу вас про дещо спитати, але — якщо почую пряму відповідь і відверту, можна?

— А чого ж? Можна. Я слухаю: що в вас?

— Знову кажу: уявіть, я зловив того типа і хочу відірвати голову, а треба його придержати, — ви б згоднісь? Хоч би на один той раз...

Стариган відхилив обличчя трохи набік і наверх, до співбесідника, мов бажаючи розглянути певно, чого йому хочеться, і побачивши його справжню зацікавленість, відказав:

— Мені здається, це — закон: в тому випадку, коли дійсно хтось приносить дитячу смерть, і других способів запобігти бракує, то йому, я повторюю, треба відірвати голову, і я згодився б придержувати, як всякого, хто заподіює однаковий злочин. Але мені вже пора до свого кубла.

— А мені до своєї печери: туди, вниз! — Тонкострун був видимо вдоволений, знайшовши спочутливий відгук на свій погляд.

Антон Никандрович, тяжко ступаючи, вибирається через вузький “чорний хід”, на другий поверх, і складає підсумок: “Без сумніву, тевтонський дракон надвигеться сюди, вслід своїм пронозам, і вибір мені дано тільки один...”

Прислухався, чи не чути визвуку, здаля подібного до гуркоту людорізки? — Ні; тиша!

ВІДУЧИЙ БІСМУРЧАК

Прийшли молоді до лабораторій природничого факультету: там Ольга, в довгій залі, заставленій при стінах шахвами з скляним посудом, — домовляється з службовицею про вишивки; принесла, що виконано, в приробіток, і повинна взяти нові речі: до окраси.

— Хто вас нашколив, Ольго, тонко заповоч класти? — цікавиться тьмаворусява білохалатниця, розкидуючи погляд, ніби з непогашеної гризоти; — як заглядела на вас хустинку, дуже зраділа: матиму таку саму, от хто зробить! — давно мріяла.

— Покійні тітки привчили, — згадує Ольга; — суворі були: не дадуть хвилину побути без праці; зразу окрик: ану, ледащо, берись вишивати, ось так і так! — а самі змалку перейняли вмілість від бабусь.

— Художня хустка. Мені треба скатертину і рушник вишити: тут вони. Я нитки для вас маю, зараз принесу.

Поки ведено розмову, Олександр оглянув, крізь скляні стіни найближчих шахов, — різновеликі колби, реторти, ряди пробірок і всякі прозорі вмістилища для справ хімії, що при них Бісмурчак почав діяти, з дозволу старих професорів. На одній з окремих етажерок, теж пристінних, зір набіг, серед різних пристроїв, на термометр: як ювелірну річ. Вкріплено сам ризикований градусничок на гравіровану пластину з срібла: брала очі красним рисунком!

Можливо, конфіскована власність котрого дореволюційного “товстосума”, а тепер, через старомодність, рідко вживана і навіть призабута в струментному дріб’язку.

Олександр: без зосередженого роздуму і особливого згостреної уваги на доброцінність, що лежала між двома колбами, — звично оглянувся до дверей і також виконав півповорот, обличчя: повести зір на двох розмовниць.

Водночас його рука промайнула проміж скляння і вхопила блискучу річ: затиснути її непомітно при натягнутому рукаві, аби, на всякий випадок, можна з подібною хуткістю покласти річ назад. Переважив нежданий відрух: ніби річ йому надзвичайно потрібна! — хоч і не приходила в уяву попереду. Взявши градусник, коротко

порадів, і тоді ж відчув гіркотливу прикрість: при згадці, як роками ходив з поміткою від стану, куди належав з безпритульства, при низовому впливі; був “злодій”, “крадіжник”, “шпана”, “вурка”. Річ почала турбувати долоню якоюсь, хоч маловідчутною, а незносною незручністю. Постало в пам’яті: як страшенно заکлявся — скінчити з минулою ганьбою назавжди! безповоротно, без винятку до найменшої дрібниці, хоч би цвяшка: прикріплити фотознімок на стіні. Почало аж палити в думках: про зламану присягу, і він стерплюючи чорну розгорілість, на диво — холодну, ніби в лихоманці, знов оглянувся в півоборот: як попереду, але в протилежного відхилу, і поклав градусник: там, звідки взяв. Хотілося навіть повести долонею об сорочку на ребрі, мов обтираючи пальці. Миттю ж перемінив мимовільну прираженість в рисах обличчя — на звично привітливий вираз, і почав здала оглядати великі склянки. Лаборантка докінчувала ретельно обтирати їх кругом, як заведено, беручи з саквояжа: видно, зготованого рукою Бісмурчака на скору подорож з доповіддю, — і ставлячи на столі, недалеко від подібних, але не призначених винести.

Сходивши по обіцяні нитки для Ольги, — зовсім скоро вернувшись з ними, — лаборантка однією рукою подає їх співрозмовниці, а другою знов поставляє склянку в саквояж, тільки ж не ту, що треба! — іншу. Олександр хотів гукнути: “ви помилились! поміняли посудини!” — але стримався; “не слід перебивати розмову; нехай скінчать, тоді скажу”. А згадав: об’явлено, що сьогодні, через годину, відбудеться доповідь хіміка в клубі залізничників; тема: викриття “вигаданого” чуда з оновленнями ікон, і показ на прикладі: як відбувається зміна внаслідок хімічних реакцій, докладно вивчених.

Вирішив змовчати: “нехай самі розбираються! — чого вставлятиму ніздрі в непахучу справу?” Навіть і злорадність відчув: з можливої прикрости для кривого ловкача з його бридненою; однак докірливо навіюється підказ: поправно треба проходити навіть серед крутіїв. Хоч також і другий нагад снується поряд: якби була звичайна безчесність — побутова, то можна зрівняти дещо. Коли ж тут сама плутня боговорожого п’янюги, хто збиває з глузду наївні душі в погибельний обман!

Знає він, що робить, і нехай сам собі зараджує тяганину.

Поставившись байдужно до похибки з посудинами, Олександр поволі відійшов до дверей, відчуваючи: розбирає охота поглянути, як впливає взірець наукоподібности, правлений проти видимої дії надприродної сили? — чи довірливо сприймають мову хіміка прості трудівники.

Хлюпанина з хемікалями обурювала. “Я ж бачу: він знижує знання до мізерної витівки — в примітивній спробі ”доказати” неіснування Божого неба. Вдається в хитрунство з сумішами рідин для підмінного ефекту, замість розв’язувати, або хоч означувати належно! — одвічну таємницю з невідомими могутностями над зримою дійсністю. Бісмурчак розростив собі покручену думку, спрямовану проти чесних поривів: знайти справжні напрямки до вирішального світла — в таємниці; прикладає невігласні “інструкції” безвірницьких “верхів”: проти найвищої духовности...”

В уяві тут перетнулися різновеликі обриси, і студент захотів, аби сприкрилося кривому вигадникові: за профанацію в піднаказній злидоті. Вабила сцена: як стрічаються блюзнір Бісмурчак і робітнича многість, напевно, поважною частиною — віруюча.

*

Знехотя стягалися по роботі слухачі в клуб залізничників: люди з “маси”, як названо “згори”; подекуди — звичайні вештанці. Дехто входить розвіяти нудьгу, бо побила побут, як плісінь — стіни, і як іржа залізо: скрізь, через довгі роки.

Окремими течіями вливалися службовці транспорту, чимало хто — з виразом недовір’я; чи — ледь приховуючи підсміх: на доповідь; однак для справности своєї перед очима начальства з залізниці, хилили до видовиська. Віддавало навіть розвагою: глядіти, як хімік, в “сіркових обов’язках” партійця, запрягся в фокусники, мов на ярмарку.

Свої розпорядники, парторги і профкомівці, жалячи словами, зганяли сюди: просвічатися при маніпуляціях з посудом і рідинами від рук магіка, що і сам “заправлявся” наперед сорокаградусною, як завжди.

Астряб зайняв зарані стілець при стіні, подалі від сцени, і ждав терпеливо, при скучному настрої в більшості, ніби в тіні від хмари на дощ.

Дзеленькнула дзвінкова мідь, і проголошено про доповідь доцента Бісмурчака, — за окремим столиком: там від сильної лампи блискотіло скло біля переможницького обличчя самого борця проти забобонів.

Просвітницьку мову він провадить з горовою самовпевненістю, повертаючи обличчя різко: вправо і вліво, ніби під всесвітні бурі, — їх ні на поблим не страшить. Навіть студент мимоволі відзначив собі: “вміє тримати фасад, морочачи голови”. Справді нерви кріпкі в промовця; поставляється він, як завойовник перед розбитими тубільцями.

Креслить обхідну дуговину в своєму викладі: як первісні люди складали віру в чудо, не знаючи фізичних основ кожного дивного явища, цілком реальних, з погляду взаємин між причинами і наслідками, і тепер, засобами науки, цілком пояснених — до корінців.

Тому, мовляв, для чуда взагалі немає місця в свідомості освіченого громадянина нашого часу, — хіба що залишки дикунської уяви тримаються в затьмареній голові декого.

— Сьогодні допоможемо їм звільнитися від мряковинного тягара, висвітлюючи, як насправді відбуваються загадкові явища. Розкриємо до останньої ризики чудо оновлення ікон; воно ж бо так потрясало серця наших селян в роки громадянської війни і почасти потім — при НЕПі. Навіть діє в наш час, коли викорчовуєм рештки капіталізму з свідомости людей і вводимо туди промені знання, аби розстроїти хитру гру попівства, при звичаєного жирувати на необізнаності прихожан. Для наочного показу суті проведем перед очима присутніх хімічний процес: на справжній іконі, показуючи її оновлення без всякого чуда, і ото ж викриваючи ошуканство церковників.

Помічниця доповідача, його лаборантка, наблизилася необхідні посудини з реактивами, і зокрема — помилково взяту, коли він сам пристроїв на мольберті старовинний образ чудотворця Миколи Мірлікійського, притемнілий від давности, хоч і не завсім стьмарений.

Святитель звідти глядів строго: з піднятою рукою.

Пришкандибавши знов до ікони, Бісмурчак починає обробляти її заготовленими розчинами, аж зрештою торжественно, як диякон на храмовий празник, проголошує про успіх. Що — зараз, при вжитку додаткової речовини, силою природної хімічної реакції, на барвному живописьмі затемнений вигляд проясниться, без впливу надземної сили, як проповідувало духовенство.

Широким жестом доповідач навів нову рідину на зображення і трохи відступив, аби всім було видно, як діється процес! — і тоді громохкувато повідомив:

— От і весь секрет, без всякого чуда! Глядіть: ікона обновлюється, себто світлішає всіма своїми кольорами — перед вашим поглядом.

Став осторонь і зложив руки під грудьми, як побідник над страшними супротивниками в війні думок.

Присутні в цілій залі принишкли: так, що було б чути стукіт, коли б з пальців котрої лузальниці насіннина впала додолу.

Очі, з найрізноманітнішими виразами: від втіхи за успіх хіміка, як марксистського просвітника, і аж до похмурого огірчення віруючих, — врізано очі в пофарбований прямокутник. Весь широчезний спектр настроїв: від однієї крайності до другої, зосереджено на образі, що зараз обновиться.

Але — що сталося?! Серед глядачів — раптовий розрух; хтось поблизу кашлянув собі в кулак, стримуючи сміх, а хтось, від останніх рядів сказав з нечемною інтонацією: “оближись!” — на доповідача, що скинув погляд туди і сюди, недомислюючись. А скоро і сам звернув зір на ікону, і — о, жаж! — побачив, як вона, всупереч закономірності з дослідів, замість посвітлішати, видимо, аж до розпачу — вся, кожною барвою своєю почала темніти.

Майнуло в думці: розчин недостатньо насичений, аби подужати старолаковий покрив! — тому хімік знов перекриває образ реактивом; але, на більшу гіркоту, барви темнішали ще дужче.

З першого відруху: спинити невдачу, спробував, витираючи свіжою матерчаткою куток ікони, зняти надбіглу почорненість; однак вогка і густа, стояла незмінною.

Бісмурчак не стягнеться: що зробити?! — остача самовпевненості обпала з нього, як прозора штукатурка. Під шкірою, вниз від

щелепа — до шиї, посмикувано жилу, як мотузочок: так віддалась назверх досада, замість вкоріненого почуття зверхности над публікою і зневаги до неї, ледь прикриваної словесністю намовлювача.

Бліднішала бронзовість обличчя, коли на губах заходив зеленавий протінок, — і тільки в очах скипалася білесою блисковиною злість.

Він, сильно пожувавши серединою замкнутого рота і покашлявши, придумує: що сказати, і враз обертається до помічниці:

— Часом не переплутали рідин? — взяли не ту посудину...

— Ні, брала потрібну, як кожного разу.

— Зовсім певні?

— Як же! Твердо пам'ятаю.

— Виходить, тут якась помилка; можливо, я з поспіху вхопив другу банку. Ану, що в цій?

Увага присутніх зосередилася, як огник сонця крізь лінзу, — на посудині в Бісмурчачових руках, коли розпорядчик зборів, на всякий випадок, хоч без потреби, тельнюкнуч дзвоником і викрикнув:

— Прошу тихо посидіти і не розходитись! — поклав мідь набік, на червону сукнину, що застинала стіл, і підступивши до посудини, нахилив голову: вглянутися в загадковий розчин.

Бісмурчак звичними рухами дослідника націджує порцію звідти в пробірочку і, додаючи речовин з пухирків, браних в саквояжі, підводить на світло і стежить: аби визнати, що за скверний розчин опинився тут і зіпсував наслідок? Повторено спробу декілька разів — без успіху, і тому розпорядник, аби розбити загальну понурість, втручається з своєю метою, питаючи:

— А ваша рідина сильно ядовита?

— Сказати: середньо і навіть слабо.

— Так я, з вашого дозволу, поспробую на язик, можна?

— Якщо вам хочеться, прошу! — вимурмотів хімік, набравши рідини в свіжу пробірку і подаючи.

Розпорядник, що мав "воло" аж над гудзик коміра, спершу розгладив пишні свіляві вуса, після того обмочив палець і обережно приторкнув до язика, — поплямків, а тоді гукає ребрасту особу з першого ряду:

— Семен Григорович, а йдіть сюди! Щось мені смак знайомий. Як вам?

Широтний слухач підвівся на вузькі, як дошки, і довгі ноги, сановито обривнявся постаттю і посунув: відбуту і собі перевірку. Теж поплямав, ворухнув плечем і вимовив глухою басовитістю:

— Так це ж боржом! Щодня продаю в своєму кіоску з мінеральними водами — кавказькими. Точно: боржом і єсть.

Помічниця хіміка не втерпіла, щоб не покуштувати, і сама додала:

— Справді! Однаковий, з пов'ялістю, аж ніби мертвуватий присмак, як від боржому: вроді — кислий.

— Мені гіркий! — огризнувся Бісмурчак; — ми з вами неухажні. Треба перевіряти банки перед тим, як ставити в саквояж.

Ледь вимовив догану, а з дальніх рядів неголосно почулось:

— Перетворено кислоту в боржом! Безплатно. Треба й нам спробувать.

Грізно поглянув туди доповідач, і враз відсторонивсь увагою, так що навіть посміхи від глибини зали вже не бентежили його. Не чув, притишеної, але докладної примітки з неблизького ряду, що він — чоловік знаний: прикладається часто до гіркої і запиває боржомом, поналивавши — в хімічні посудини — для непомітності: ну, і вхопив помилково, замість кислоти.

Обличчя його, з притемненого, знову відтворюється в бронзовість, прояснену від несподіваного здогаду.

Промовець і розпорядник пошпталися з хвилину, і зразу, по дзвінку, об'явлено: через технічну причину сталась помилка, тому з програми вечора знято перший “номер”, і переходим до другого — викриття так званого чуда з водою, перетвореною в вино. Для цього треба принести з лабораторії відповідні речі, і тому зробимо коротку перерву; просьба — терпеливо підождати.

Деякі, посміявшись і подимівши газетномахорчаними цигарками, сунули додому, коли інші зачіплялися розмовою надворі і там простоювали аж до кінця. Але більшість, найвитривалішою осередчиною, сподіваючись розваги, снувала і юрмувалася в залі і коридорі, недомисленно: чи щось тут виходить на добро, чи морочиться в злий кінець?

Олександр пробує передзначити подію: гляди, зараз морочун сторжествує, покриваючи попередній конфуз, і виставиться дійсно, як переможець над таємничою справжністю. Підмивала охота: збити його з повідьства, а як? — можливо, знайдеться нагода, коли поглянути близько. Промкнувшись крізь товпик до Бісмурчака, зачув його розказ для помічниці, що тоді принесла в чемоданчику нові статки для другого “протичуда”, і відійшла до розпорядчика, бо знаками кликав.

Хімік, неймовірно збуджений, навіть при своїх залізнодорожних нервах, надто поривчастими рухами поспорядкував посуд, переставляючи з чемоданчика в саквояж і навпаки, а також на столик, і незосереджено поглядаючи на присутніх. Вагався з декотрими склянками, — в розбуреності почуттєвій: від гіркоти початкової невдачі: навіть походжав сюди і туди, на декілька кроків.

Астряб гадав: можна б якось перемішати йому склянки, — але замір, як скоро з’явився, так і пригас, бо головокрут невідступно вартує. Потім, віддалившись поміж рухливими групами і течіями слухачів, і понудьгувавши, студент почув зачіпливий оклик від дівчат:

— Кого шукали? Мабуть, нас. Ми — тут.

Оглянувся: молоді робітниці, чотири їх, сміються, полузуючи насіння.

В однієї — дуже видовжене і вузьке обличчя: обведено його густою жовтуватобілястою зачіскою, а знизу, мов петельчато, пов’язано лазуристий шарфик; то вона ж і позвала.

— Чи треба шукати, коли самі знаходяться? — нерадо входить в розмову Астряб.

Брюнетка, з рожевістю, друга, — в сивій серпанковій намітці, — миттю додала:

— Ми вам легко знайшлися, як ви самі — для нас.

Третя, вдягнена в білий жакетик, мала волосся в волоського-ріховий колір і, вигладивши, точно посередині провела “пробор”. Говорить, мов ні до кого:

— Дивно! всі знаходяться без розшуків.

Бліднувата русявка з штучною кучерявістю; в синій сукенці, — четверта, поцікавилась:

— Насіння лузати вмієте? — я подарую.

Інші кплять:

— Мабуть студент; йому науку треба гризти. Там теж є лушпиння: сплюнути. Чи зуміє насіннину розкусити? Ми навчимо.

— Нехай спробує! — радить четверта і, набравши смаженого насіння з вузлика, насипала Олександрові на долоню. Він почав швидко лузати: лушпинки хуртовинкою злітали в сторону, коли він з нарочитою посиленістю перебирав губами. Дівчата сміються.

— Такого вчити? Самим слід приглядатись! — промовила перша. — Краще спитаю про ікону; я взнала; то Миколай Чудотворець намальований; моя бабуся має такий образ. Чому в нього пальці чудно складені? Бабуся знає тільки одно: піднятою рукою святитель благословля.

— Виходить, маємо про що спитати! — озвалась друга; — майстер лузати нехай пояснить: що в іконі з пальцями? Я теж задумувалась.

— То ж релігійні речі! — остерігає Астряб.

— Нехай релігійні, а хочем знати! — настоює третя; — хто заборонить? Знати хочем, що ж тут такого? Чому художник так намалював? Як не знаєте, прямо скажіть!

— Ну, гаразд, будем розбирати, — піддався Олександр; — такий стрій пальців зветься “богоіменне перстозложення”. Вказівний палець, ставлений рівно, і середній, трохи зігнутий, — означають літери: “і” та “С”, першу і останню в імені “Ісус”. А великий палець, схрещений з безіменним, і трохи зігнутий мизинець — означають літери “х” та “с”: першу і останню в імені “Христос”.

Розповідаючи, він складає собі пальці, як на іконі, а дівчата, наслідуючи його, ставлять свої, згрубілі в роботі, так само. Перша зауважила:

— Ось, уже на нас Ісус Христос написаний.

Вони злегка переглянулися, мов бажаючи спитати одна в одної: про щось несподіване — в них на думці, і їх погляди незвичайно спокійні, чомусь вразили Олександра: особливою відкритістю, як у щирих дітей.

Якраз тоді на сцену підвівся розпорядчик і, гребнувши дзвінок, сердито задзеленьчав, навертаючи до тишини, і змушуючи молодих

бесідників відходити: на їх місця. Вертаючися з розмови, Олександр потиху радів: недавно, переглядаючи твір Дмитрія Ростовського, не полінувався, — хоч і не хотілось! — таки прочитати про символіку пальців. І чомусь напрошувався в думці, напливаючи сам собою, чудний вислів: “ці прийдуть!” — неясний безпосередньою причиною.

Бісмурчак, скориставшись з відходу доквужних, шкандибнув до саквояжа і поривчасто висмикнув склянку, повну розведеного спирту: як пояснював своїм помічникам, завжди потрібного для дезинфекції горла і також самих речей, вживаних при досліді. Забулькала, проміж зуби, більша струмовина, ніж треба для незараження і навіть для віднови звичайного стану самовпевненості та змиву болісної врази з почуттів.

З’явився перед слухачами відремонтований доповідач, облагоджений знов до боротьби проти забобонних намар.

Навіть розпорядчик, хто скисав досі в розхитаному настрої, тепер, глянувши на борця проти темряви, ствердився в собі і гучно повідомив про новий показ на викриття попівських вигадок, і на доказ: що насправді чуда не буває! — все пояснюється науково, як ось перед вами довершить зараз хімік.

Бісмурчак визначив мету: спростувати вигад про чудо: перетворення води на вино, — так нібито сталося на весіллі в Кані Галілейській. Докладно подав доповідач подробиці з хімічного процесу: що і як сполучається і перетворюється, аж поки звичайна рідина з водопроводу обернеться вином, і тут бажаючі можуть коштувати його, аби особисто пересвідчитись.

— Отже берем звичайну воду до пиття, і з неї...

Несподівано з глибоких рядів хтось настійливо, хоч і чемно поспитав:

— А, будь ласка, можна з боржому вино зробити? — чи ваша хімія цього ще не досягла: через недостатній розвиток?

— Як так: не досягла?! — з нетверезого опалу, на свою біду, заперечив, навіть обурившись ненабагато, Бісмурчак; його почуття знов заграли в переможному ключі, підносячи до відваги, а з нею до рішучості. — Досягла хімія, будьте певні! — і я вам зараз доведу.

Знайдеться тільки якась різниця в смаку, але принципово це — те саме.

В нього, з фаху мікробіолога, віднедавна аматора в хімії, пробліснув здогад: як в новому способі можна також боржом перетворити на вино, і він зрадів знаходві:

— Починаю дослід, в закономірностях процесу, докладно вивченого.

Налив у посудину рідини, як уявляв собі — боржому, і бравши з саквояжа різні склянки, наповнені потрібними речовинами, доливав, аби здобути загадану суміш. На жаль, уявний знахід помалу розплився в думках, і зосталась невирішеність, мов над якусь протемнисту порожнину; від того він почав вагатися: чи взяв, що треба? — і чого додавати? З якогось невиразного пориву, підохочений хвилею свіжого підпитку і впевненості про неминучий успіх, він влив, що було в руках, до вмістимку. Тоді враз пузиристою бучею склекоталося і димучо нашіпіло з випарністю! — від несподіванки він здригнувся і різко відступив, всилу вдержавшись на ногах.

Чимало з близьких слухачів зриваються з лавок: краще розгледіти, що сталось? — бо вже наполовину не видно самого дослідника: клубучий оболоч обгортає постать.

Олександр і собі похопився в розгляд, думаючи: мабуть, знову помічниця поміняла потрібні реактиви, бо тривожилася вкрай, чомусь розгублена сьогодні, мов з особистих клопотів від доповідача.

Поступово з куручости стали вирізнятися його твердіші обриси: стояв з обламаними почуттями, але скоро спритомнів зовсім і, підступивши до свого столика, строїться в певну поставу, мов капітан, хто витримав бурю, хоч з обшарпаними вітрилами.

Перший намір: дізнатися, що там, який наслідок? — можливо, реакцію перетворення, хоч і непередбачену вибуховістю, таки здійснено, і в суміші зачервоніється подоба вина, як не на смак, то на вигляд.

Тягнуті пекучою цікавістю, наблизилися: розпорядник і Семен Григорович, а з ними декотрі сусіди, і коли випарок зовсім порідів, вони побачили: в посудині, де пошумувало, ходить течійками просвітлувата рідина ні білого, ні червоного кольору, тільки ніби рудуватого, близького до брунатности.

— Оце так вино: цього сорту ще не бувало! — гуднув ребрастий.

— І вже не буде! — додав хтось, аж надто сумирно, за згуртованими слухачами.

Нетерпеливці з публіки, стримуючи сміх, випрошують:

— Націдіть нам! Який смак? Мабуть — кахетинського.

Бісмурчак розсерджено різнув туди поглядом і відвернувся до розпорядчика, мов звітуючись і домагаючись від нього прихильності, а потім цілковито зосередився на прикметностях новотвору, розглядаючи його з різних нахилів.

— Треба покуштувати, — радить кіосковик.

— Ви ж і почніть! — відмовив хімік; — чи боїтесь?

— Не в страхові діло; а хто спродукував, сам пробує смак: такий порядок.

— Щож? Можу! — наїжився Бісмурчак і, вмочивши трияпку в свій витвір, обнюхав, від чого йому нерівно заворушилися риски навколо носа.

— Ну, як? — прискіпується широчинець; — що не шампан, видно зразу; хіба може барзак вийшов?

Спонулений, хімік мовчить, нерішений: чи пробувати на язик, чи ні? — а якраз тоді старичок із підмітайлів, мишастуватий одежею, небритий і промахорчений, скося зиркнувши на рідину втомленими очима, тихо подає висновок:

— Вроді того, я з умивальників надвір виношу.

Обпалив поглядом Бісмурчак непрошеного знавця і, підбитий злістю, легенько лизнув матерку, змочену в рідині, і від того натужено стримується, аби не сплюнути.

— Значить, і не барзак! — з удаваною простацькістю здогадується Семен Григорович.

З гурту хтось питає, також з удаваною недомисністю:

— Хто зна? Може пиво вийшло? — рудувате.

Другий в тон йому теж домірковується про наслідок:

Воно; якщо не квас набіг: походить пінить.

Бісмурчак хотів гостро збити обох з їх помічними здогадами, але змізкував собі: тут — вигода! нехай публіка чує і переконується, що якийсь успіх вийшов з реакції в посудині, а не зовсім ніщо, як

підказував підмітач. Зиркає хімік на розпорядчика, і той підморгнувши йому, мовляв, тут добрий викрут! — притьма зближається до самої посудини: черпнути трішки в стаканчик відтіля і покуштувати. Після того криво подвигав губами і говорить голосно, аби в залі скрізь було чути:

— Справді: так, вроді пива! Я так і думав. Ну, стрілася зачіпка, і до готового вина не добігло. А пиво — теж добра річ. Бачте, діло виходить!

Тоді вже обертається Бісмурчак до здогадників і гостро доколяє, також для слуху всіх присутніх:

— Вам тільки пива треба. Нехай буде по-вашому; тут пиво. З чого? з боржому. Значить, подібно можна здобути вино з води, і я наступного разу повно доведу.

Розпорядчик тільки того й ждав! — надсильно задзеленчати своєю міддю; успокоївши всіх, проголосив, що досягнено в “основному” успіх: перетворення простішої рідини, як на цей приклад, боржому, — в складнішу, спеціально в напій, і тепер з’явилося пиво. Через декотрі технічні труднощі, переноситься на другий раз перехід води на вино, і про день для того — взнаємо з дошки об’яв; збори закрито.

Бісмурчак одягається в бронзову величність, — на вираз: хоч дещо втрачено, і я перетерпів, а таки переміг і дійшов високої мети в дорозі дійсної просвіченості. Радів з підмоги від розпорядчика; то — мужик оборотистий: вивіз справу на твердий ґрунт.

Люди, розходячися, сприймали різновсякі чутки; здебільшого — незгідні між собою; як скажимо, що тепер вироблятимуть питва і харчі з нових речовин, здобутих через хімію, і видаватимуть на нові картки: попереду для сімейних, а потім для одинців, і то першою чергою для членів профспілки.

При виході студент поглянув на дівчат: стояли недалеко з хлопцями і, частуючи їх насінням, про щось запальчиво сперечалися; мабуть, про можливість наступного протичуда; “мають недовіря!” — подумав він і скоро попростував східцями на тротуар. Там одна стара жінка, стоячи обіч, діждалася другої, з дверей, і розпитує:

— Як там: чим кончилось?

— Та що? Кривий безбожник рєзорявся з помиями. А люди не в одно кажуть. Чула я: будуть тепер не з самого цвіту гречки мед брати, бджолиний, а вже штучно, прямо з зерна гречаного робитимуть, через хімію, — не знаю, як. Було багато диму, я не розібрала.

— Чи ми того діждем?

— Не знаю. Наче — без карток даватимуть по півкілограма на душу.

— І то добре. Аби ж не прогавити.

Відходячи, студент згадує з гіркотою про доповідача: “ну, чим обновиw!?”

ДУЕЛЬ

Олександр і Ольга спотикаються попереду, в темряві, мов з каламаря пролитій; кризь неї часом пробігає смужка від кишенькового електроліхтарика. За ними Антон Никандрович: подолує справно ямки та горбки на піщано-глинистому побережжі. Думка в'ється чорнокрилістю далеко звідси. “Що ж потім?” — гадає він, глянувши на свіжо-чорну воду, що заворушилася відблисками, коли до неї добігла світляна стяга; “втопитися в байдужній течії, чи згоріти в огні, як той безталанний Дзюба? — мабуть, проти цього місця, на тім боці відійшов мистець від світу, ніби індус над священною рікою. Чи впасти, пронизаному шпадою: ну, й недоречниця в ХХ столітті — дуель! Чи в “чорному вороні” спровадитися за ґрати, а звідти в товарячому вагоні погриміти в області козячого “рогоправлення”, що лежать за “макаротелятними” і “костоворонними” — найдалі.

— Олександрє! — звертається покірним голосом, — чи ви додержали умови щодо присутніх?

— Цілком. Зазначено в правилах: повинен бути лікар — подати медичну допомогу пораненому. Я мусів вибирати: або якась чужа особа, або Ольга, — вона вміє робити перев'язку.

— Я й забув! Ви чули: за нами тупогіло? Хто то?

— Зараз роздивимось.

Серпокрил, роздражнений до темного жару, загібав простір крабчастими кроками. Лаявся “багатопверховими” і якимись аглютинативними, власного винаходу, в рамках “морського загибу”: малого.

— Безумна трата часу! — рикав серед ночі, — старому забандурилось бути в лицарях, а ти брьохайся по бур’янах, як малохольний, отця б його, червеця, телеграфним стовпом з заднього крильця... я маю справи, поважніші, ніж штрикання підісками, курям на сміх, щоб його дохла кобила скребла, гребла, втопила б його, розпроклятого діда!

Від рота несло сумішшю “спотикача” і “зубровки”.

Лотасов, позаду Серпокрила, підтюпцем сіявся, теж присвічуючи з ліхтарика і оглядаючись, — бо здавав собі звіт: хтось назирці супроводить їх.

— Вчасно! — сказав Астряб, коли в круглому сяєві зловив рудого.

Означили теренок для двобою і провели глибоку лінію посередині. Антон Никандрович і Серпокрил взяли тоненькі шпадки і стали один напроти одного; їхні секунданти застигли коло їхніх лівих рук, на сторонах теренка, і навели на шпадний поєдинок світляні круги.

Астряб, крім того, тримав папірці — конспекти з правилами; подав ними, як хусточкою, знак до двобою.

Дзенькнули схрещені шпади в червонастому світлі: бійці прос-тягнули руки — виймати душу з грудей ворога.

Стрепетнулась тривога в серці Ольги, що стояла поблизу з наготовленими медикаментами, з ватою і корпією для перев’язки.

Ледве встигли дзенькнути шпади в дуелі, ледве зібрався з духом Астряб: спинити вбивство, показуючи на порушення правил, — як десь поблизу, на чорному березі, розітнувся такий жакливий, такий пронизливий жіночий крик, — такий несамовитий зойк із чийогось горла: аж серця присутніх ойкнули, захололи на мить, і ніби впали в безодню.

— Рятуйте!! — закричала на весь світ нічний чиясь душа, що гинула, бачачи смерть перед очима; закричала, чуючи, як смерть нищить її.

— Відкладаємо дуель, — здушено вимовив стариган і мимоволі перехрестився, але так, що присутні не побачили. Зразу ж після цього побіг, і група кинулася слідом, беручи напрям до місця, звідки — з недалекої відстані, долетів крик.

Бігли, присвічуючи собі дорогу.

— Хто тут розбійничає! — заревів бичачо Антон Никандрович, коли йому здалося, що якраз на цьому місці розлігся жіночий крик. Він так напружив руку з шпадою, що міг прошити вмить, спіткавши винного.

Якби хто-небудь повів прожектором назад, через надбережжя, тоді в димчасто-сліпучій смузі означились би також два суб'єкти в кепках, з руками позакладуваними в кишені. Стояли осторонь; самі хотіли бігти на крик, та порадившись пошепки, відійшли до міста.

Учасники пригоди обшукали берег і понишпорили між густими кущами, заглядаючи туди і сюди; поводили поглядами навколо — скрізь: ні душі нема.

Байдужа ніч дрімала над піскуватими горбами і глинистими вибоїнами; над хлюпотливою чорною водою.

Нікогісінько поблизу.

— Хтось дурня строїть! — кинув Серпокрил; — хотів пожартувати з нами і все.

— Не думаю. Так кричать, коли вмирають: я чув не раз, — заперечив Астряб.

— Візьміть мою швайку, Іоно Івановичу!

— Давай, давай, любий чоловічку! — замурмотів Лотасов, беручи в Серпокрила шпаду і зразу ж віддаючи Астрябові.

Антон Никандрович мовчав: розгублений і страшенно неспокійний. Юнак і в нього забрав шпаду; загорнув зброю — всю, в матерію, що подала Ольга.

— Недобрий час, ох, недобрий! — побивався Лотасов; смакав собі бороду; — страшна вода. Уб'ють і кінець; у воді поховують. Хто розшукає? Вода все відносить, і гріх до моря відносить. Боюся!

Постояли хвилин з п'ять; знову розглянулися на сторони і пішли до міста.

Коло штучного затону Лотасов став бурмотіти.

— А біда: як ворон... берегтися його; одні хай так ідуть, а другі хай так ідуть. Бо гляди, натрапимо на біду. Вона близько ходить!.. От-от підскочить і крилами вдарить в обличчя. Одні хай так, а другі — так...

Показує нарізно руками Лотасов.

Олександр, взявши Ольгу під руку, запропонував зробити, як пораджено: розійтися двома групами на сторони.

— Ми втрюх: Антон Никандрович, Ольга і я, повернемо направо, до водогону, а ви вдвох — наліво, до пристані.

Так вони і зробили; на своє щастя, — зробили так.

КОРАБЛИК ПРОТИ ВОЛІ ТІМУРЛЕНКОВА

Кинувши в'язку через замкнений вхід, студент узявся за прутти.

— Одна хвилина! — сказав Антонові Никандровичу і Ользі; переметнувся в темний двір.

Дві велетенські псуки здалеку відчували: хтось непрошений у дворі; лементнули і поплигали назустріч.

— Фсі! фсі! — подав знак Олександр, і тоді, в припливі почуття, холодноносі та м'яковухі почали чіплятися лапами за рукава і, користуючися з невидимости, лизати обличчя знайомому гостеві. Він взяв їх за шиї і понахилив до землі, а вони аж загупали хвостами в такт по споришу; вирвалися — помчали наперед, вистрибуючи в темряві.

— Хто там? — спитався крізь вікно Адам Скаржинський, коли почув ритмічний стукіт.

— Я, Олександр.

Спершу привітали двері, в свій дерев'яний поскрип, а потім і сам господар, — відразу ж поцікавився:

— Спинили?

— Справа благополучно провалилася через нещастя.

— Сядьмо! і я слухатиму.

Студент поставив замотані шпадки в куточку і повідомив про дуель та крик.

Скаржинський світнув очима з прямокутних щілинок; стягнув губи, мов кисет на шнурок; і мовчить. Підводиться з табурета, походжає, зчепивши руки за спиною.

На столі красується кораблик, і гість прив'язується до нього очима. Завбільшки кораблик, як лебідь; обрисами щогол та линвочками, якими обсновані, нагадує цілий жмут ліній з готичної часовні, кинутих вгору. Вітрила, невеличкі, — гостріючи, мов чайчині крильця, пнуться білими грудьми: такі празничні! Борт оздоблено різьбою.

Спереду, в білому, на кораблі стоїть Спаситель: вказуючи дорогу. Дивлячись на нього, — апостол Петро, на другому кінці, зусильно налягає на стерно: зодягнений у синьозелену туніку, — поверх неї накинута сірозолотиста мантия. Має бороду, середньої величини; пасма зачіски падають аж на плечі. Біля пояса — ключ із хрещатим прорізом. Недалеко від Спасителя, біля щогли, Андрій: глядячи на якусь зустрічну високу землю, благословляє її, і спирається в той час на косий хрест. Мала борода: а пасма довгі; вільно лягають над скронями; одежа: чорнобронзова туніка та мантия синьоголубого кольору. По обох бортах корабля поставлено по п'ять інших апостолів. Ось, по цей бік — Павло; борода в нього ллється кількома кільцюватими чорними струмками; чуб підстрижений зовсім коротко. Поверх сизозеленої туніки має червонобагряного фарбування плащ. Міцно стиснуто меч. Далі Тадей; шатен з недовгою бородою, мов дядківською — з хуторця; обличчям особливо худий. На долоні підняв будиночок. Туніку носить сірозелену, а мантию — бузкового цвіту, дуже мальовничу. В апостола Бартоломея, одягнутого в темнозелений хітон, над чолом покучерявилось чорне волосся. В жмені пучок колосків. По краю сіробрунатного плаща золота мережка. Філіпп — коротковусий, кучерявобородий; тримає високий хрест, змайстрований з тонкого обструганого деревця. Його одяг: туніка піскуватобронзового тону і сіроблакитний

плащ. В кінці ряду стоїть апостол Яків Зеведеїв, з довжелезною бородою, що хвилями обливає груди, прикриті світлобрунатною тунікою; мантия — лазурнозелена, з м'яким сірим відтінком.

Кожному з апостолів — особний вираз в очах і рисах обличчя: то сувора зосередженість, то тиха задума, то пильна увага до нового враження, то мрійна просвітленість, — трудно відразу перелічити і визначити тонкі відтінки їхнього душевного стану, схоплені вправною рукою чоловічка, що, очевидно, мав терпіння мурашки, працюючи коло такого милого різьбарського взірця.

До щогли приладнано круглий годинничок, а над ним на площинці — ангели з сурмами.

Гість відірвався від погляду.

— Прекрасно! — скрикнув він; — але я мушу йти, бо Антон Никандрович і Ольга ждуть біля воріт.

— Треба обов'язково оглянути берег, — порадив Адам Григорович.

— Піду.

— Після того жду вас. Добраніч!

Веселі псюки вертілись колесом під ліктями, коли гість вертався через двір; а як поліз по залізу вгору, — дряпнули лапами черевки: попрощалися; при тому з жалем повищали.

— Як ти там довго! — докоряє Ольга.

— Винуватий. Чудесну модель корабля зробив Адам Григорович! Завтра зайдемо і роздивимось.

Антон Никандрович застиг, як камінь. Ольга питає його:

— Ви, мабуть, стомлені?

— Не так утома, як тривога. Скоріш — додому! Ходім.

— Ви проганяйте болючу думку! — радить Ольга. — Моя сусідка, стара лікарка, часто казала: забудьте все неприємне, все, що draжнить серце. То, каже, неправда, що люди — назавжди втратили едем на землі, — він і тепер є, але ми не бачимо його: в душах. І не той дужий, хто зрушить великий камінь, а хто стримає власне серце. А найдужчий, каже, той, хто знищить зло в собі самому: той переступить поріг земного раю. Всі недуги та печалі покинуть його. Ви не думаєте, такий спосіб, як вона казала — надто жіночий?

— Не думаю. Скоріше ангельський спосіб: вимагає не нашої праведности! — сумно промовив стариган.

— Матері мають скласти виховавчі закони, — розважає Олександр; — ми в дитинстві страшенно ожорсточилися серцем.

— А що ви думаєте? До десяти років, принаймні, малеча повинна зростати під пильним материнським доглядом! — твердить стариган.

— Я теж переконана. Без жіночих порад ніхто не перевиховає людство. Материнське серце мудріше, ніж партійна резолюція.

— Згоден, згоден! — пожавлюється Антон Никандрович: нова думка, видно, страшенно його зацікавила. — В нас сидять тигри; одних можна зв'язати шовковими нитками, других треба припинати на ланцюгах. Ні, візьмем інший образ: от — Голгота, — в ній безсмертний символ, крім основного і прямого значення. Кажуть, в людині є ангел і демон. Не точно! В людській душі — три основні складники: той, що його втілює Син Божий; потім той, що його представляє грішник, схильний до каяття — розумний грішник і, треба сказати, добрий, хоч він через обставини життя погруз до злочинів; і, зрештою, той, що його виразив собою нерозкаянний грішник, демонізовано затятий в жорстокості, цинічний і нахабний. От: складники душі, символізовані образом на холмі земного страсотерпництва. А можливо, я помиляюся.

— Мені цікаво, — тихо озвалася Ольга.

Олександр мовчав, але те, про що говорив старий, стояло перед очима: жива картина.

— З іншого стану, зверніть увагу! — гарячився тим часом стариган: — праведні, три святі Марії приходять до замученого Спасителя, три святі Марії приходять до його труни. Множинна: в символі, — великість милосердя. Ви думали над цим?! Тут попрощаюся з вами. Заходьте завтра. Ви не знаєте, як мені приємно, коли бачу вас. У моїй самотності...

Він не договорив, — вимахнув безпорадно рукою і швидко пішов; супутники довго дивилися йому вслід.

Ліхтар на вулиці ворухнувся яскравим павучком; поприр'язував оранжові павутинки до землі, а каштани перехопили їх посере-

дині своїми п'ятипалими долонями, налитими зеленою кров'ю, і намагаються перервати.

— Мені дуже жаль Антона Никандровича, — зідхнула Ольга; — він добрий, добрий.

— Але він повинен кудись переїхати, бо Тімурленков та Карп Маркурович переріжуть його своєю марксистською пилкою.

— Страшно жити, коли над нами начальства, в яких нема нічого людського! — прошепотіла Ольга з мукою в голосі; — чого вони лізуть з чобітьми в душу?! Вірити не можна: думати он так — не можна, бо арештують; треба ось так думати. А як я хочу вірити? А як мені не можна без цього? Сьогодні вранці я пішла на берег. Стою; далеко внизу вода блищить. Я з такою журбою дивлюся. Враз дивно засвітилось над річкою! — мов північне сяєво з незмірної високости: в святій ласкавості, — я аж здригнулася з несподіванки.

Вона припала Олександрові до плеча. Постояли залюблені під каштанами; пішли далі, до високої сільвети будинку, затиснутого цегляними сусідами; тільки в небагатьох вікнах світилося: то ясно-зеленим, то темночервоним, крізь паперові абажури.

Тихо здійматися дерев'яними сходами — нагору, аж під самий дах.

РЕШТА НОЧІ І

Бувають кімнатки — такі дрібні, такі “піддашні”, мов нарочито побудовані для молодих, що поглибилися в науки, або в філософію чи поезію. Немає терміну в словниках: означити благодатну тишину, змістовну, ніби при дівості творчого початку з невідомої нам тканини всесвітності. Він зринає в уяві фантасмагорією образів, а в серці — палкою течією почуттів від одного тільки випадкового враження чи барви, чи поруху листя. О, незмірний скарб самотности: невід’ємна принада кімнати, хоч, здається, дрібнішої, ніж чашечка бджолина!

Згадати про неї зідхнути. Минулося! Безповоротно.

Відчиніть вікно в такій кімнаті — повіває ніч і її велика темнота сповнюється свіжістю з кипучого шуму. Наче припливно через верховіття дерев біжить він струмками: захоплює високою течією зелене листя, невидиме осторонь. І враз приєднується там вимовність багатьох рослин земних, коли прислухатись.

На душі стає так мирно, так спокійно і ясно, хоч вікно поставилось пречорно: ніби велетенський ворон затуляє пір'їнами крила.

В кімнаті зелений присмерк від паперового накриття настільної лампи.

Ольга сидить на ліжку, напроти вікна, обпершись плечима об килимок на стіні, а коліна підігнувши до підборіддя. Черевики стоять коло ліжка сумирною двієчкою, готові до послуг своєї господині. Але сьогодні не судилось їм торкати ні цегли на тротуарі, ні трави на землі, — відпочиватимуть вони в сусідстві з другою двійкою.

Невтомні комахи нічні обертаються навколо лампи; а поруч — зелені стебла розкинулись, обважені пухнастими барвними зірками. Сидить Олександр коло Ольги, перебирає її м'які пальчики, а вона дивиться з задумою і усміхом на нього.

— Давно сховалося сонце за тополями, — шепче вона, — і ось ти мій, мій, мій, ти зо мною... Чогось мені тривожно було весь день, — боялася; якби можна втекти, побігла б за край світу від свого серця, а втекти не можна. Тепер я почуваю: зовсім вільна я! Така байдужа я до всього, що навколо. Одно знаю: ти зо мною. Скажи, чи будеш коли-небудь нудьгувати зо мною? Ні, не кажи нічого! Дивись мені в очі!

Взяла його обличчя в свої долоні.

— Ольго, тільки ти призначена мені!

Він торкається до її рук, запашних над ліктями дівочою чистотою. Потім, поклавши їх собі на плечі, цілує Ольгу; волосся її розсипається в нього на обличчі. Він чує, як пашіє кров на її щоках.

— Іноді думаю, чи я подобаюся тобі: як жінка.

— Єдина і найкраща з усіх!

— Я спитала, бо трішки ревнива, ти знаєш це? Я крапельку ревнива, мій любий! Я не хочу, щоб у тебе в серці була інша, крім

мене. Знай, мій коханий, знай! Бо я люблю тебе більше, ніж можна любити.

— Не бійся за мене!

Притьма вона відхилилася, взяла з-поміж стеблинок, що на столі, одну, обсипану білорожево, і обриваючи її та розсипаючи цвіт коло себе, сказала:

— Любить, не любить, — любить!..

За вікном кипіли каштани могутнім шумом, — кипіли і вибухали листвяними поривами. Якась нічна птиця перестала боятися вікна. Пролетіла коло самісіньких шибок і втекла в далеку ніч.

РЕШТА НОЧІ II

В одному з ресторанів, відкритих до пізньої ночі, лихоманково тарабанять. Прислухався стариган, відчуваючи спрагу; “нап’юся і — зразу додому”, — думає собі і заходить в середину, мружачись від світлоти. Потім вирізняє чітко: в кутку, на підвищенні, густокучерні чорнявці намагаються пасмами білого кінського волосся перетерти жили, нап’яті на червоних коробках, а від того радіють пізні відвідувачі, перехиляючи склянки над обличчями і випускаючи дим з носа. Стариган вибирає відсторонений столик, чіпляє капелюх на одному стільці, а сам сідає на другому.

— Пляшку пива і стопочку! — просить офіціанта.

Блідновид, втомлений, з пукотом відкорковує пиво; ставить на скатертину і при цьому елегантно повіває над нею рушником, що був перевішений через руку.

Заплативши зразу ж за пиво і горілку, стариган витягає помаканий блокнот; якась думка, мов розпечена, мечеться в свідомості весь вечір, і він боїться її забути, — в найсвітлішому місці уваги спиняє її: стати цілковито ясною.

“На підставі довгорічного спостереження відзначаємо: сьогодні конфлікт між правдою і неправдою, як силами моральної сфери, становить зміст вселенського життя. Щоб уникнути загибелі, муси-

мо пробудити огненний дух захоплення і віру в сили неба, щирість і самопожертву. Без цього — смерть. Надходить час вибору”.

Він робить нотатку такими жакливими літерами, що всилу й сам розбирає; “про нещасливий випадок!” — застерігається собі: “дома вирву і підсуну під спинку в добрий том”.

По короткій павзі продовжує запис:

“Церква скрізь була і Євангеліє читали. А таки жаднюючі морили своїх ближніх каторжною працею і злиднями. Ходили в церкву, а були кровопивцями. Обурення на несправедливість породило бунт, повстання, революцію. Доки будуть немилосердні, що вимолочують надприбуток з істоти ближнього, — стоятиме кривава, червона, сатанська примара. Спаситель учив, благав, розп’явся на хресті: нічого не помагає! Ну, то нехай пекельний бич підступить”.

— Можна в компанію до вас? — подав запитання на кінчику язика, солодко вискалився і підсів до столика верткий чоловік; ужувато витягнув шию: зазірнути в блокнот.

— Будь ласка! — припросив стариган і продовжив напівголосом самотні розмисли: “півлітра олії — записано; ще які закупи цього тижня? пара шкарпеток, шнурки до черевиків, п’ять коробок сірників, голка до примуса, — записано; підводимо рису”.

Стариган сховав блокнот і взявся до склянки. Присудіджена персона помітно зів’яла; почала гукати собі пива, — діставши його, обмочила і обсотала губи, і кинулася в безодню ширости:

— Шановний, нудно мені! Дивлюся — солідний мужчина: образований і на мого дядька схожий. Люблю людей освічених. Сам інтересуюсь проблемами, н-да! проблемами. Звиняюсь, ви з якої, сказати, професії?

— Педагогічної, — відповів Антон Никандрович і знов замовив склянку білої.

— Ага! Значить, з такої. Ну, то нехай — з такої! Звиняюсь, з якої ви сказали?

— Педагогічної.

— Приятної, дуже; я сам колись був, признатися по совісті, касиром на великому вокзалі в буфеті. По причині неточності між бумажками, п’ять літ горював на несправедливість.

— Довго.

— Да, сидів і горював; як випустили, мав три годи пораженія в правах. Ох, треба йти! Безпремінно треба! Пожелаю всього...

П'яничка з кислосолодким обличчям змився; натомість через хвилину вискочив із-під землі урочистий джентлмен, прилизаний десятима сортами різнокольорового мазила. Лице вузьке і гостре, як сокира; проте зуби дивним чином чорніли на дециметр один від одного. Найбільшою непристойністю його було що він не мав кольору одержі, — хоч би якого-небудь! Очі в нього нагадували дві чашки киргизького чаю, в яких посередині плавало по великій крихті білого хліба. Присівши на стілець, вільний після екс-касира, новий компаньйон бархатно проказав:

— З вашого найлюбезнішого дозволу я займаю місце.

— Дуже радий! — сказав Антон Никандрович: йому повторна “стопочка” обпекла гіркотою біля душі, але після цього в свідомості закружляла блаженна хуртовина.

Джентлмен замовив пива і поцікавився особою старигана:

— Прошу пробачити мою нескромність! Я, здається, маю честь перебувати в товаристві високоінтелігентної людини?

— Я вчитель.

— О, тішусь! Тішусь безконечно! Який предмет?

— Історія літератури.

— Літератури?! — метнувся протуберанцем джентлмен; — яка щаслива нагода!! Я теж пробую сили на цьому почесному полі. Ось тут скромні плоди мого надхнення. Ах, я й забув: станем знайомі!.. Вовкоблїх, Гай Никифорович Вовкоблїх, юрист.

Джентлмен вирвав з грудсей жмут сторінок. Поклав їх перед склянкою пива і набрав духу: читати.

— Розумію, — застерігся він, — я не маю права відтягати вашу увагу, але ж це неповторний випадок: прочитати твір такому висококваліфікованому знавцеві. Отже, моя річ називається: “Курс Іродознавства”.

— Як? Здається... мені почулося: іродо... — кліпнув Антон Никандрович.

— І-і-ро-о-до-знавства, так! — з торжественністю і насмішкою протягнув джентлмен.

Антон Никандрович підібрав губи, брови підняв, хитнув головою набік.

— Чудно, така надзвичайна назва...

— І весь твір оригінальний, смію вас запевнити. Починаю. Вступ до Іродознавства: вияснюється предмет і метод. Об'єктом досліджу в нашому курсі служить синтетичний образ Ірода, окремі риси якого незмінно виявляються в яскравих постаттях суспільної історії. Під Іродом взагалі ми розуміємо особу, що свідомо ставить своєю метою знищити всякого, хто, можливо, показав би людству шлях до спасіння. Означена мета переслідувача виникає внаслідок наміру утримати за собою владу в темному царстві. Поява Ірода і розвиток його діяльності — незалежні від історичного часу, національності та віроісповідання. Іродизм має загальний характер і втілюється в своїх типових постаттях періодично, приблизно — один раз на п'ятдесят років у кожній країні, при чому неодмінну ознаку його діяльності становить нищення немовлят. Способи їх нищення надзвичайно різноманітні: від масового відрізування голівок до видушування за допомогою голоду. Згадана ознака полегшує розпізнавання типового Ірода. Симптоматика іродизму, в результаті цього, стає дуже простою і приступною для кожного громадянина. Маємо сміливість твердити, що розпізнання справжнього Ірода цілком відповідає спроможності рядового робітника, селянина, інтелігента; більше того, ми гадаємо: навіть неписьменна людина, побачивши сто тисяч або мільйон дітей, замучених голодом, на розпорядження керівника, може точно визначити об'єкт нашого дослідження двома словами: "Іродова душа!" Спосіб страхуватися від іродизму оснований на простому принципі: виключити з свідомості — всі поняття, сформовані від читання газет.

В ресторан зайшов новий відвідувач: що, судячи з того, як він пронизливо шуконув очима навколо, — мав кріпку мету.

Миттю джентлмен срільнув зіницями в нього, блискавично встромив собі в груди папірці і звихрився з стільця.

— Тисяча пробачень! — огненним шепотом дихнув на Антона Никандровича: — я мушу зникнути. Коли хтось пристроїться до вас, — благаю: ні слова про мою особу, скромну, як муха на листку тисячолітнього дуба! Тс...

Джентлмен став невидимкою. Тільки сіра завісочка виколихнулася в чорні двері.

Новий відвідувач, прокосивши поглядом присутніх, зауважує старигана, удає, що байдужий до нього, — і ніби випадково потрапляє до потрібного столика.

— Можна? — спитав скрипло і мов бочкувато.

— О, будь ласка!

Новий відвідувач замовляє пива; він огрядний і круглий, — підборіддя зливається з шиєю.

— Бурда! — відпльовується він, — колись було пиво, я розумію. Після революції нічого путнього; скрізь дрянь і барахло. Правду я кажу?

— Що ви?! Навпаки: тепер досягнули трудящі добротности; а до революції, була дрянь, як ви сказали.

— Кому як... А пиво — бурда!

Новий відвідувач крутить головою і відходить до дверей. Через декілька хвилин джентлмен уроджується знову коло старигана.

— Ви помітили? То — підозріла людина. О, я знаю таких! Треба від них тікати. Я хотів би читати далі з своїх записок; розділ: “Класифікація Іродів”, чи досить?

— Чому ж? цікаво; на жаль, я зморений.

— Не буду, не буду! — віє руками джентлмен.

Антонові Никандровичу початок лекції про Іродів так сподобався, що навіть хотілося записати в блокнот; але джентлмен просить:

— Ах, як хотів би послухати що-небудь з ваших міркувань: про? — скажім, природу і людей! Вас, мабуть, також відвідує надхнення?

— Буває. Але дуже рідко.

— Жаль.

Джентлмен покійно прищулюється до стола, малюючи на своїй фізіономії таку непобориму спрагу думок, що несамохіть рука старигана рухається в напрямку до блокнота, і в ту ж секунду спиняється.

— Скажу відверто, було враження: ви з особливою метою прочитали “Вступ до Іродознавства”, а тепер бачу: я помилився.

— Підозрівали: прочитав, щоб зловити? Законна думка! Обережність — прикмета надійної людини. А тепер я зникаю назавжди. Зоставляю, як подарунок, мою працю.

Джентлмен знову вириває з грудей папірці і, смуткуючи, зоставляє на столі. Встає, схрещує на грудях руки, такі легкі, мов би вони бляшані і порожні в середині. Тихо говорить:

— Відходжу від недовірливого, хто аж надто обережний серед страху, бо я відважився грати спектакль сатани, — автор практичного архитвору хитрости. Живіть щасливо!

— Куди ви?! Зостаньтеся, прошу вас! Вип'ємо разом. Прощу забути мої недоречні слова!

Зривається старий і робить знаки: хай джентлмен сідає. Окутаний хмарою вселенської печалі, він послухав — сідає, і на мить закриває собі обличчя порожніми долонями.

— О, я нещасна людина! Самотня і зневажена. Якби знали мою біографію: я мав наречену і вона вмерла; з того часу я втратив сенс життя, ніби дерево, що зірвалося з кореня і мандрує по світах. Тільки в великих філософських думках знаходжу розраду.

Невимовний жаль до його нещастя проймає сп'янілого Антона Никандровича; подібність безталанности до власної долі викликає спочуття, для якого нема міри.

— Я хочу розважити вас! — виголошує старий і добуває свій блокнот. — Недавно робив дрібні нотатки. Ось вони: “голка до примуса”, — ні, — не те. Читаю: “Конфлікт між правдою і неправдою”, гм.. тут неясно написано, — “становить, зміст життя”. Трохи неточно. Покищо борються неправди. А додано: “Вступас в силу таки основний конфлікт”. Далі: “Любов і ненависть остаточно схрещують шпади на вселенській арені”.

Підводить стариган зір на свого слухача; в того очі подібні до двох склянок червоногогорючого спирту, що їх видно крізь бляшані пальці, прикладені до обличчя.

Старий спроваджує блокнот в кишеню, недбало кидаючи:

— Не цікаво.

Джентлмен кинув у небо гострі руки і звонпив, як пророк на руїнах:

— Чи я потоптав брудними черевиками груди батьків моїх, чи хліб, вийнятий з їхнього рота, я облив кров'ю дітей моїх, — що ви відняли мені насолоду: дослухати поезії?!

Жаль його старому. Починає розважати: говорити, ніби в яму сунучися:

— Заспокойтеся! Яка там поезія. Я вам щось розповім. Спершу хочи спитати.

— Вішаю вуха на шибеницю уваги, — проголосив джентлмен: — але після того, як вип'ємо.

— Не знаю, чи ви чоловік віруючий? — починає Антон Никандрович.

— Міг би удати, що віруючий. Атеїст! Правда, зо мною був випадок: іду доріжкою в саду, втопаю в питанні про вищу силу, приходжу до висновку: надматеріального в світі немає, так і вголос кажу: — немає!.. а враз спотикаюся об кілочок, присідаю від болю, знімаю черевик, — і щоб ви думали? — басейн крові. Однак міркую раціонально: тут випадок, виражаючись поетично, грає на струні — випадок! більш нічого. А мій дід вірив. Цікавий чоловік був: вуса — такі, що дві робітниці оставали з терницями біля щік і тіпали їх, як коноплі, а потім дві другі робітниці розчісували граблями. Був характером твердий, як гора. Вип'ємо?

Антон Никандрович погоджується і питає:

— Чи можливо, щоб сатана, хоч сповидно, якось переміг Бога? — звичайно, якщо обидва існують...

— Гіпотетично? Так? Уявляю. Думаю. Відповідаю: можливо.

— Отже припустимо: — повів стариган, — у боротьбі між ними, що точиться споконвічно, через заколот серед декого з духів, а такий випадок уже був, сатана перемагає; що буде тоді?

— О, грандіозна перспектива! — сіпнувся джентлмен на незримім корінці, що його пустив на місці: — слухаю, слухаю.

— Отже: сатана замикає Бога в центрі пекла, а сам сідає на троні неба. Скрізь відбуваються радикальні зміни: душогиби, кати, зрадники, кровопивці, крадіжники, облудники, розпусники і сила їм подібних, розсідаються в високих сферах, по квітучих садах колишнього раю, надягають золототканні хітони, прикриваються вінками троянд. У центрі, біля сатани, стають демони з ліліями, арфа-

ми, книгами, променистими мечами, вкраденими в серафимів та архангелів, а ці останні мучаться, розп'яті навколо пекла. З наказу сатани, по пеклу водить янголів і криваво мордує чортівська адміністрація, а потім спихає в огненні прірви. Відповідно до “нового порядку”, відбуваються реформи і на землі. Розбійники отаборюються в імператорському дворі. Найбільшого ошуканця проголошують вищим за Бога, батьком земних народів, сонцем планети.

Церкви розвалюють динамітом, а духовенство вистрілюють, невелику решту заганяють в концтабори між полярні сніги. Країни, що хочуть зберегти честь і свободу, спустошуються огнем і мечем, пљондруються і знелюднюються. Особлива помста шаліє на Україні, бо завжди її народ відмовлявся ставати холопом жорстоких і безчесних пройдисвітів. Правду проголошують смертним гріхом; брехню чесною блаженних. Справедливість, сумління, щирість, милосердя, дружба, вірність, любов і всі добродієвності людські запламбовуються, як ворожі людству. Отцевбивство і матероббивство, братовбивство і дітовбивство стає подвигом і винагороджується орденами. Кровозміс і содомітство проголошуються високими чеснотами. Ідея взаємознищення людей стає основою філософії. Віра карається довічним ув'язненням або повішенням. Крадіжка вводиться, як громадський обов'язок. Брехня розробляється в доктрину і викладається з катедри в кожному університеті: студенти складають іспит, користуючись стабільними підручниками лжі, що їх переглядає і офіційно затверджує державна комісія. Захищаються дисертації на науковий ступінь з ділянки наклепу. Коли професор мимоволі обмовляється правдою, його негайно арештують і спроваджують на крижаний океан...

— Ого! — виривається в джентлмена з горлянки.

— Що значить: “ого?” — питає Антон Никандрович.

— Нічого. Нічого. Я просто так... себто, що так далеко спроваджують.

— А ви думали як? В Сибір, чорт би його забрав! Подождіть, на чому ми з вами зупинилися?..

— На новому порядку на землі.

Антон Никандрович тяжко зідхає:

— Ну, я й наговорив! Але що ж тут неможливого? Творець міг рішити: “Вам хочеться влади? — будь ласка! Хочеться, щоб я в темниці був?! — Іду!” От і сталося. Тільки ж злодії чують, що нема їм щастя, що ґрунт під ногами горить. А Бог і в темниці, в кайданах — Бог, і всім володіє... Більш того — він просто навів привид на чортівську силу, яка, отямившись, побачила: безсильна вона, як крот проти орла — проти сил небесних. Тоді сатана заскреготів зубами над червоним огнем. Жахливий урок для всіх сил зла: поза планетою і тут, де все, про що я казав, — на жаль, можна в натуральній величині спостерігати...

— Де спостерігати? — підкинувся крилами джентлмен.

— Мені треба додому... до...до-му, — з відчайною рішучістю мотає головою Антон Никандрович.

Джентлмен провозає його і розтає в повітрі, між одвірками вхідних дверей.

Доплентався до скверика стариган, намацав чавунну колонку і крутить коліщатко. Підставляє голову під холодну воду, а вона стікає йому на обличчя: так, нібито ридає, нахилившись над землею, старий великий дощ. Випростовується Антон Никандрович, видавлює долонями воду з чуба і витирає обличчя хусткою. Простує далі, з проясненими думками. “Отак розв’язати язик! Дурень, цвіркуватий дурень! Таки попався. Скільки разів повторяв собі: мовчи! Стримуйся! Після кожного необережного слова закликався, що буду, як камінний стовп, і ось на тобі...”

Старому було досадно, аж у грудях пекло, мов змія вгніздилась на душі; хотілося чудом вернути сказані слова.

Оглянувся, як завжди, і помітив фігуру: ніби власна тінь, зовсім відокремлено, сунулась попід цегляною стіною.

Довелося звернути наліво: різнути поза згір’ям; обійти кварталчик, жалюгідний, ніби дровиною потрошений; а тоді канавою — до свого будинку. Тінь застряла десь на поворотах.

Світити в кімнаті побоявся: могла зауважити нечиста сила; довго совиним поглядом дивився в вікно. Потемну і спати ліг — як був, так і ліг, укритись пальтом. Коли почала з’являтися плівка сну, створена фантазійною пам’яттю серця, — щось вернуло до звичайної свідомости: був ритмічний гуркіт автомобільного мотора.

Недалеко, зовсім недалеко! Стих мотор; певно: машина стала коло парадних дверей. Навколо серця старигана в льодовому холоді заклубочилась отруйна неміч; “чорний ворон”, — майнуло в думці, — “я пропав! зараз заберуть”. Скрапають секунди, мов пекуча огненна роса з дерева жаху. Нічого нема; тільки ніч — без життя і жалю. Знов загуркотів мотор і чути: машина шаруднула в чорну далечину. Болюча тягота відразу зсунулася з грудей. Зідхнув. Повеселішав. Навіть лампу засвітив і метнувся серед кімнатного дріб’язку радий, як куріпок у просі; перепускає шорстку бороду крізь пальці. Збирається з думкою — щось писати; почав: “Ми неуважні до життя; одна мить майнула; непомітно змінюється другою, а ми посліплені проходимо проз неї, коли в ній захована радість: соки творчости піняться в ній, папороть під Івана Купала жаріє з нею. Предки були зрячі — бачили скорб. З якою передбачливістю насаджували вишневі садки та тополі, розгосподарничавши на ґрунтах, що належатимуть дітям і внукам, і далеким нащадкам, — крізь цілі століття. Мить і вічність сполучалися в уяві нашого сільського мудреця-гречкосія, філософа з істиком, всесвітнього громадянина і корінного самостійця, гуманіста в вибійчаних штанах, тисячолітнього чорноземника, християнина з залізними мозолями, патріота з голубиним серцем і дамаською шаблею в правиці, сокиряного бунтаря проти неправди і неволі; годі, ато почну складати вірші, — посміхається Антон Никандрович, розв’язуючи краватку.

Знову гуркіт: стариган поблід: “ось вона — погибель моя!” Затупотіли ковані чоботи по сходах і кудись завернули. Він стоїть, ніби на підніжжі холма, приготований до розп’яття. Падають секунди, тяжкі, пекучі, як незастиглі небесні тіла. На сходах забряжчали підкови, — двері грюкнули, і машина відїхала.

Декілька разів прокидався від випадкового шуму на вулиці, і зрозумів, сьогодні — рано: на нього чекає черга. Треба шукати сховища: обернутися в оленя, що від зграї хортів ховається в зелених нетрях.

ЧИ ДЕРЕВА МАЮТЬ ДУШУ?

Віддалік, за річкою, вздовж залізниці — тополі: мов зелений гребінець; однакові в зріст, на рівній відстані, вклоняються під повів. За ними гори, — аж дивно! гігантною грядою, ніби з синього кришталю, стали: з неймовірно синього; очі випиває. До велетенських граней торкаються хмари, йдучи караванами з моря. Розкішний степ! — на метровому чорноземі соковита зелень буяє: мов навіжена спинається в височину. За мільйони літ життяна сила з надрів, почавши від огненного ядра в середині землі, і до крихкої поверхні ґрунту: напружена вкрай! — постійно проривалась до блакиті, а звідти, від сонця, теж припливала навстріч, — і виткано разом вигляд степовий. Аж бринить вона в кожному стебельці і листочку, аж кипить і зеленою потопністю празникує в квітучому вборі: всюди в обширі, куди зір сягає. Приходить неспокійний вітер, приносячи дві чаші: одну з морською вогкістю терпкою, а другу з смолистим духом від надгірного лісу; проливає чаші — і змішуються потоки з них: наповнюють степ по обрій і небозвід. Гладить вітер голубою долонею видик кожній квітці, коли крізь хмари падають пасма промінности: гріти всім барвні пелюстини. Переливається сила життяна по всій підгірній рівнині. Минає саклі в аулах і мінарет з півмісяцем; перехлюпує через дамбу, таку широку, що на звуженій вершині її свobodно розминаються мажари з слоноподібними волами; виходить під вербички, похилені і покручені калічно — під ударами бур. Аж от — зустрічає, як роздільну собі, бурхотливу і рудо-каламутну воду, що, неозорима, летить посередині між плавнями та кручами, — спішить забрати допливи з гір, забризкуючи піщаний берег з півдня і розкришуючи глинистий з півночі.

Помариться, ніби стоїш на перехресті миру, відкритому, як на майдані: тут схрестились видимі шляхи і невидимі, з моря та гір, і звідти — через рівнину.

Недалеко від затону, сидять, розмовляючи, двос: на схилі надбережжя. Кущі по ліву руку, закривши місто, шелестом приглушують грабарський стукіт, гамір, автомобільний рев, ковальський

брязкіт, стугін водотону: весь різноманітний і неозначимий відго-
мін промисловости.

Докинуто віялом довгі пароси сонячності з-проміж хмар. Під
ними, на фоні височини, відкритої як чудо! — огненною синню, —
неперечислимі березові листки вібрують легко і вільно в літучому
повітрі, сповиваючи своєю ряснотою гілки, що — мов засвічено їх
яскравобілими стрілками і звивами.

Молодість наша! з якою блаженною байдужністю і уявою про
несходимість життєвої дороги, постороняли час.

Хто звідав любов з хвилини, коли проростала, як зерно в
грунті, і аж до розкішного проквіття, — зрозуміє, з яким нетутеш-
нім чуттям були молоді: самі, далекі від турботливого гурту.

— Про що ти думаєш? — як завжди, цікавилась Ольга.

— Мої мислі мають філософський напрямок.

— Мабуть, зелений.

— Певно: я думаю он про те зелене дерево! (показав на березу)
— воно має свою душу.

— Мову має?

— Якби захотів хто-небудь, міг би скласти граматику, вивчив-
ши шепіт.

Поклав руку їй на плече, і тоді злегенька зарожевіло-засвіти-
лося крізь прозору білість їй на скронях.

— Ми ніяк не розберемося в душі берези, — сказала Ольга.

— Колись я лежав недужий і втрачав свідомість: так, як при
смерті буде. Але натомість навік постане щось, приховане в нашій
істоті, — воно споріднює нас із життєвістю дерев і тварин.

— Ця близькість викликає сумніви.

— Невже?.. Ольго, порівнюючи з декотрими присутніми на
недавніх зборах, коні — аристократи.

— Добре, але ми відхиляємось від думки. Слухаю.

— От, спільне в живих істот: воно вже колись верталось в своє
джерело, відкіль знову з'явлено тут. Набуває свіжого образу — в
стражданнях, а, можливо, й радостях.

— Від кого в тебе голубі очі?

— Від тата. В матері були карі-карі.

— Мила спадковість. Якщо в мене буде коли-небудь син, я хочу, щоб він мав такі очі; слухаю далі.

— Дерево, як і людина, весь час простягає гілки: до світла. Ольго, і ми чуттям пориваємося в височину. Душа в берези тиха, жіноча...

Поцілував її; вона довго потім берегла в пам'яті той поцілунок.

Коли оглянулась, побачила: ходять люди на пристані, — дехто — обличчям сюди. Підвелась, подавши Олександрові руку; пішла з ним до берега, мимо берези. Спинилися тут, і Ольга спитала:

— Справді віриш: дерево має душу?

— Мабуть, має подібність, але зовсім просту.

— Кожне дерево?

— Без винятку: від свого неба! — сказав він, кладучи долоню на білу, трохи потріскану кору, помережану зеленовою чорнотністю.

— Виходить, не можна вбивати дерев, рубати і палити їх.

— Виходить, так; і тоді люди загинуть. Але не треба нищити без потреби.

— Як це в зеленій філософії? коли дерево зацвітає, любить воно кого-небудь, чи це — просто: так собі.

— Ні, не — просто! Любить.

— І знає, кого саме?

— Знає і жде. Але не завжди буває щасливе.

— Треба перевірити нашу зелену теорію. Аби не було помилки.

Ольга підійшла до берези; сіла над самою водою, на темносірому камені, що іскрився дрібненькими гранями зернинок. Каламутна вода бризкала, як божевільна.

— Я скупаюсь, Ольго!

— Вода холодна.

— Я в огні стою! — скрикнув він; засміявся, випростав руки на сторони і, потягуючись, погуконув ні до кого на зелене тойбіччя: — а-го-о!

СТРАХ

Вона сиділа на камені, обперши підборіддя на руки, а руки на коліна, і дивилася, як біжить вода. Недавній подарунок, плаття весіннього кольору; виглядає — мов вузький шовковий кущик нахилився до річки. Тугими згортками тканина розходилась на підплеччях. Зачіска обкружувала обличчя рядками тяжких русявих пасем, що вільно переткалися в декількох хвилях. З учорашнього дня на обличчі взявся яснобронзоватий відтінок від сонячного пензля. Проти ясного чола, брови видавалися темнорусявими. Очі світліші, ніж завжди: від розсіяного прямого променя і відсвітів, докинутих з води. Малюнок рота, аж трішки пришерхлого свіжою шкірою, тонкий і чітко означений. Мабуть, перший показник жіночого віку становить покров на устах. Так часто приходиться постарчість від горя, надмірної праці, від диму при безконечному розпалюванні сирих дров, від турбот, викликаних нуждою: все, разом з іншими важкими причинами в нашому “едемі”, передчасно губить жіночу красу.

Потоптавшись на піску, він швиденько роздягнувся і пішов у воду: пішов, здригаючись, мов стригун; і враз кинувся на глибину.

Вода каламутна, і холодна, бо прибуває від льодовців, що тануть на початку літа; біжить хутко, як добрий кінь, підохочений гострою острогою. Широчезними кругами перекочується, бурхає, вирує так, що невправні плавці, скоро знесилившись, холонуть серцем. Не одна мати проносила ранковими вулицями позеленілий труп сінка-підлітка, притуливши його до грудей, а голову його перехиливши собі через плече, — проносила вулицями додому і горювала без кінця. Втоплена, спинялася коло решітчастої залізної огорожі на цегляному підмурівнику, становила ніжки трупики на цеглу, а його самого притуляла до високого заліза, сплетеного в хрести та квіти.

Якщо хто наважувався перепливати, річка, крижано-холодна, каламутно-брунаста, руда, як шоколад, широченна і глибока, відносила далеко вбік: на біложовті піщані коси і мілини протилежного берега, під похилі лози та низькорослі верби.

А тут забирає плавця в могутньому гоні і водоверті на ямах, — нелегко далася розвага! — зморений і захеканий вернувся до своєї одежі. Походив по глині, знову руками розмахнувся — збирається плигати. Таким і пам'ятає його Ольга: струнким, як молодий кипарисик, і білим, як статуя з алябастру, тільки на плечах обпалини — з сонячного дня в минулому тижні, коли грали в теніс.

— Достану дна! — гукнув він, а Ольга всміхнулась йому, піднявши обличчя.

Шубовстнув він у воду і довго немає його. Довго немає: вода ж, напинаючись блискучими кругами, збуреними і спіненими по краях, проходить мимо і шумить; похмуро шумить і одноманітно. Аж ось виринає плавець; розбризкує віддихами воду, що стікає йому з волосся, з чола — на губи. Відсапується він і знову занурюється в непрозору глибину. Знову його довго немає, — тривога, як змія з морозного заліза, ворухнулася в Ольги під серцем і мов би світ перемінився в очах: став страшний. Зірвалася вона з місця і ступила крок, дивлячись у воду. Побігла по самому берегу, притиснувши долоні до серця. Вп'ялася очима в каламутну бистрину, криком закричала, а тоді відразу ж притулила собі п'ястук до уст і зціпила зуби на пальцях.

Аж ось почула: гукає її дзвінким нервовим гуком, з радістю переможця. Поглянула праворуч, там — він; вибирається на глину, — далеко віднесла течія.

Біжить до Ольги, вода з нього схлюпує, крапотить; волосся позлипалося і накрило чоло. Змучений він; губи позеленіли, а очі горять: видно, що радіє — пощастило дна дістати. В руці тримає молоток, обліплений мулом. Нахилившись до води, обмиває знахідку. Ольга на нього дивиться і приходить до тями; страх їй проминає, натомість з'являється гнів на необережного. Що знайшов він на дні, — їй не цікаво, — але нащо так лякати її?! Відчуває тепер: якби пройшло ще декілька хвилин розпучливого дождання, вона б збожеволіла. І тому, коли підступив до неї, то не спитала: — що ти знайшов? — а закричала до нього:

— Хочу сповістити тобі новину!

— Про що?

— Не новину, а пораду: коли дорослі діти безмірно пустують, — треба так робити! — вимовляє Ольга; ніжність разом з образою бренть їй у голосі. — Кладуть руцю собі на долоню і роблять ось так! — і Ольга, збіліла, мов сніг, хоч і усміхнена від великого заспокоєння, з усієї сили вдарила Олександра по пальцях: — карають отак, — напівчутно повела далі і поласкала по битих пальцях, подмухала на них. Після цього різко повернулася, і, страшенно розгнівана, відійшла до свого каменя.

Олександр підкидає молоток і, після млинкових перевертів, ловить за кленову ручку.

БІЛЯ БЕРЕЗИ

Поглянула скося на жонглера і засміялася:

— Гарна цяцька! — блищить.

Справді, красно виблискував мідний молоток, розклепаний і подекуди позеленілий від окису. Довга ручка з кленового дерева ледь-ледь обвуглена; видно побувала в полум'ї: в грубці чи в пожежі.

— Ану, докину до середини річки? — розмахнувся він.

— Ні! зупинила Ольга: — я збережу; буде пам'ятка про те, як не слід поводитися на березі.

— Каюся.

Промурмотів слово і пішов одягатися. Ставши за кущ, ретельно викрутив мокрі підштанці.

Коли сиділи на камені, в обличчя їм лилась прохолода з річки. Як знову йшли проз березу, Ольга притьма зачервонілася, бо непереможно схотілось їй припасти всім еством до його уст, — глянула в обличчя коханому. Сіли недалеко від зеленого валу, в видолінці, в затишку від дрібненьких кущів, що закривали їх від пристані і міста.

— Підемо додому? — спитала, кладучи голову йому на груди.

— Підемо!

Він пригорнув її плечі; тоді поклала свої долоні йому на груди і ледве чутно сказала:

— Але, Олександріку...

Її руку він поцілував уклінно — так, як, мабуть, робилося в далекі віки перед нами, коли краще знали, чого варті солов'ї, що три місяці тьохкають над трояндами. Як він нічого не сказав, — Ольга зрозуміла: послухається її. Відчувала: для нього дороге її слово і не схоче нічого робити, незгідного з її волею. Повеселішала, побачивши свою любов, відсвічену і продовжену в безконечність, а не трачену тільки на гарні хвилини.

— Чи я не старша від тебе?

— Не старша.

— А! то я можу мати примхи: наказую йти отак по берегу додому.

— Невже в дітей немає інших примх? Я міг би розповісти казку.

— Це я й сама вмію.

Він ліг навznak, пальці зчепивши на тім'ї:

— Слухатиму про вовка-сіроманця і королеву.

Як лежати влітку горілиць на траві, то небозвід видається святковим океаном: його ніби зверху видно — внизу; і колір його прозорий: заворожує зір, навіваючи блаженну задуму. Поряд: кульбаба і ромашка, чистотіл і якась дика прибережна квітка, рожево-червона, схожа на портулак, — всі зблизька, прихиляючись аж до очей, стають фантастичними планетками. Тихо. Тепло. Мирно на душі. Чути подих вічних сил, коли на часинку вирватися з божевільного спробунку над людністю.

— Пожди, — сказала Ольга: — нехай я подумаю!

Замислюється зовсім не про казку; а — як склалося її життя. За любов свою не мала страху, бачила: Олександр — правдива і вірна душа; і склалося: аж їй дивно! — як бажала собі. Мріяла — покохати того, до чиєї душі не пристала розпуста, і це було не від ревностів, а від поривання — віддати єдиній, не попламненій любові свою чисту, як кришталеве джерело, молодість. В розцвіті дівочому відбуту вік молодий, торкнутися до зірки рукою, співаючи з коханої весни своєї; а там — хоч і смерть! — вже не страшна.

Тоді, як долонею відвів їй пасма з чола, — він ніби чув: десь у вишині б'є дзвін, б'є з надмірної сили, але не чути нічого на березі річки.

ПУСТУЮТЬ

Розповіла про гірського чарівника: його поховано в печері — в труні на срібних ланцюгах, від того, коли грім ударить у скелю, чути відгук довкола; і — про відьму, що закликав чарівник, нехай гріє воду в підземному казані: від того ллється з-під гори цілюще тепле джерело.

— Оце і вся моя казка, — зідхнула Ольга.

Він ударив долонею по траві.

— Підемо! Вранці, о четвертій годині встати; ввечорі — там.

— Куди ж так поспішно? — удавано дивується Ольга.

— Слухати, як відьма воду гріє.

— Чи дійдемо за день? Сімдесят кілометрів.

— Там чудесні сіножаті, місячні ночі, потоки, солов'ї, зірки, комарі і ми вдвох.

Ольга простягла пальці до його чола:

— Він марить, — сказала.

Схоплюється він; потім кам'яніє і падає мертвий, а руки його випадково опиняються в Ольги на стані. Вона відкидає непрошені руки; зриває гостру травинку і — мертвому в ніздрю; мертвяк лежить, мов залізний — терпить, поки можна, тоді, коли стриматись несила, відвертає голову і радить:

— Візьмемо хліба, дві пляшки молока. На половині дороги відпочинок. Як прийдемо, негайно — до джерела, що зціляє від втоми.

— До джерела вранці! З дороги треба помитися і відпочинути.

— Стигла голівонька! — крадькома стукає пальцем у неї коло вуха: як пробують кавуни; стукає і дістає удар по руці. Обоє зри-

ваються на рівні, починають боротися, як зветься: “в ручки”; регочуться, кричать і кружаться понад берегом.

— Стій! — спиняється Ольга; поправляє волосся, що розметалося їй навколо обличчя, залитого рожевістю. — Ми забули молоток, вернімось!

Вони об руку, і торкаючись щоками, йдуть по молоток. Вітер обливає їх цілющою прохолодою; вітрилить плаття Ольги, голубу сорочку Олександра — багатий вітер з приморського степу. Змушує примружуватись.

Олександр, підняв молоток, що, мабуть, недавно кинутий в річку, і заклав собі за пояс. Хоч вирішили зразу ж вертатися додому, — сідають, однак, на траву і, поклавши руки одне одному на плечі, знову дивляться в очі. Вона притуляється чолом до його плеча, і так сидять безмовно; невисловимо споріднені нерозгадною світлістю. Встають: відійти до міста; оглядаються на річку — і тоді примічають Карпа Маркуровича, що никає по берегу.

ХТО ТУРБУЄТЬСЯ ПРО СЛІДИ

Можливо, так виглядав би лунатик, якби недуга його продовжувалася на денну пору. Поводився чудно: ніби єство полонив магніт, завбільшки з дзвіницю! — і від того чоловік поборений, як залізна крихта, роздивляється навкруги, чи цією дорогою йти до владущої сили, чи іншою? — і чи немає страшної остачі поблизу: з недавнього?

Кульгає над річкою; коли б хотів піти від неї, що — піти?.. побігти, полетіти, — сталася б несподіванка і завернула знову до надбережжя, куди притягала неозначима могутність, вища за рушії земні. Переміни в серці відбувалися природно, як фази місяця, від молодика до повного виду: так звичайна нетерплячка почала спадати, а з'явилася пекуча тривога, пов'язана, здається, з враженням від жакливо знайомої вогкості: при течії.

Одночасно з високих далекостей (а в уяві про них у Карпа Маркуровича ніколи не було уособлених образів, обдарованих думками і зором!) — мов навіви відтілі почали потроху і невідчітно діяти: до незвичайного настрою. Для нього не існувало ні назви, ні виразу, і хоч він не грізний на життя, але безконечно прикрій: незнаною діткливістю. Це — так, ніби до душі Карпа Маркуровича, що, звичайно, більша від його тіла, як і в кожній людині, — звідкись чинник, якого не можна побачити, посилає невідому течію неймовірного неспокою.

Сам голова профорганізації не змітив її відчітно. Не знає і не може збагнути, навіть не складе подуму: що діється при непросторовій віддалі перед його тілесними грудьми, — він тільки стерплює той неспокій своєю найглибшою особовістю. Ставався відрух в ній: слабкий, аж смішно, — просто дитячий, і навіть не можна гадати, що він торкає ранливо! — ні, його перехід — обережний і дуже дружній. Можна було б порівняти: в незримій сердечній ділянці з'явилася тиха і прозора фіялка, — посвічується там, колихаючись; торкає нерви; щось вимовляє і вже ніяк не зникне. Сама присутність її все ж робить людину зовсім іншою. А щодо майбутніх наслідків, які викличе? — будуть незмірненні, можливо, змінять все життя: про це висновується здогад, хоч розкривати повний зміст його перед своєю свідомістю немає охоти. Не бажано відчувати свою особу — мов би затиснутою і схопленою, як риба на крицевий гачок, коли їй дають волю поплавати до певного часу: поб'ється, а тоді — до сонця; там їй страта.

Не надаючи помітного значення всьому напливно-привидному, душа Карпа Маркуровича хоче діткнутися до навкружних обставин своїми непомильними відчуттями. Перед тим, як навідатися до Маріямни Крат, він, з непохитною певністю потрібної зміни, і під впливом особливо живого інтересу, предмети якого так яскраво і нерозділиво зв'язані з недавньою подією, — проходить понад водою. Хочеться, щоб нікого не було поблизу: бо між тими всіма, хто тут сьогодні могли промандрувати, і між ним самим існує важлива границя. Питання про неї — страшенно особисте для Карпа Маркуровича, і то було б нестерпно, якби хто-небудь почав до цього чіплятися.

Все виглядало, як завжди: ні остачі жодної, ні моторошних слідів! За блідожовтими, чи ясносірими пісками і підвищеннями берега, до яких підступала зелень, котилася каламутно-глиняста вода, — вирувала, бігла, мов гурти рудих хортів, злитих в одну течію з перевитими струмками й лійкуватими чи обручуватими водоворотами; бризкала і спінювалася, дзюрчала, мов поламана сопілка під невірними пальчиками підпaska.

Не було запеклости в душі Карпа Маркуровича, а тільки жалість; навіть глибоке співчуття до себе! Властиво, уявляв, що не був ворогом нікому; діяв доконечно так, як, йому здавалося, треба було, аби вийти з незносного, неможливого становища, створеного не його бажанням, — і при цьому почутті все ясно бачив.

Скинув оком на пристань з дощатими сараями і чорнобілими пароплавами; на місто в садах; на червінькову травичку, що проби-валася крізь пісок; на ластівку в кружлянні і в виплеску на поверхні води; на стягу від сонця: прорізувалася в просвіті хмар, як з ікони — меч архангела, на дверцятах біля Царських Воріт, і спадала до темнозеленого долу перед горами.

Профспілковий голова постояв трохи, обглянув берег, злякано і часто позираючи довкруг, чи нема кого-небудь поблизу жахного? Прислухався — тільки вода брунатною акварелею плюскотіла, на-бігаючи на піщану смужку, гостру, мов лезо.

Тихо-тихо прошкутильгав Карп Маркурович по берегу, нет-вердо ставлячи ноги і косими зіницями стежачи воду: що там за її течією робиться, і чи помітно якусь незвичайність? Відступив нена-багато: здається, невдоволений сьогоднішньою погодою. Знічев'я взяв камінець і, мугикаючи, метнув його через річку; де там! упав камінець на початку широчини, збив хвилю в мініатюрний водог-райчик, по якому слід на бурханні відразу ж пропав.

На відході від річки помітив молоду пару і дуже зацікавився нею. Коли ж зауважив блискучий молоток у студента, заткнутий за пояс, то вразився. Шпарко підступив до закоханих; привітався і поспитав їх:

— Пробачте, що турбую, я...

Тут він не знати чому затнувся; давня звичка добирати пот-рібні слова — в останню мить, видно, через надмірну навіть для

нього нетверезість, аж крайню, та сильне хвилювання, — його зрадила. Скоро ж він з найп'янішою відвагою повів:

— Чи не проходила тут... жінка в сірому костюмі?

Поспитався неприродним голосам; слова вирвалися з його уст так, якби він був сновидець чи снохода, хто, замість місяця, задививсь на блискучий молоток; маючи неключену самосвідомість. Очі взялися прочервоністю і — мов закипіли від душевної замішаности; скоро також роздраження проблиснуло в остужених зіницях. Але він змінив обличчя в презирливу, разом з тим терпку посмішку.

— Ми не бачили нікого, — байдужно відповів Олександр; — і хто знає, чи могли побачити.

— Що таке? Чому побачити не могли?

— Я не кажу, що взагалі не могли, бо...

Олександр замовк; хотів сказати: “були захоплені власними справами і не мали часу роздивлятися на сторони”; такі слова в нього на вустах ніби ворушилися і він бажав сказати їх Карпові Маркуровичу; проте, через сором'язливість перед подругою, в нього мова змінилася — прозвучало інше речення:

— ... бо навряд чи хто інший міг би побачити тут, будши на нашому місці.

— Ви глузуєте з мене?! — захрипів Бісмурчак; навіть поблід і затрусився. — Я ввічливо питаю вас, як порядного студента, а ви з якимись натяками.

Вимовив закид не стримуючись; був засліплений люттю: могло видатися, що від уявної зневаги.

Студент став ще спокійніший, ніж перед тим; говорив тоном холоднішим і тихішим.

— Чого ви ображаєтесь? Я хотів сказати: ми були цілком захоплені своєю особистою розмовою; на нашому місці кожний інший, напевно, не міг би зауважити сторонньої особи.

Бісмурчак зрозумів, що, справді, скидатися нема з-за чого, і що зробив помилку, обвинувачуючи стриманого студента, який звався чудно, по-пташиному. Перемінивши тон, з підкресленою чемністю, перепросив.

— Я трохи нервуюся; довго чекав на одну знайому, прошу пробачити! Недавно з нею домовились, але обставини, мабуть, не

дозволили прийти. Не буду більше турбувати вас. До побачення? Скажіть лишень мені, що за молоток у вас за поясом? Люблю такі речі, бо нагадують про мою стару професію металіста, — тому колекціону декотрі інструменти, зокрема молотки.

— Колекція молотків? Дуже добре, — мрійливо говорить Олександр; — але є своєрідніші речі.

Профкомівець примушений жваво зацікавитися:

— Скажіть! Люблю нові ідеї.

— Наприклад, колекція патефонних кружал із записами совиного вавкання. Далі — колекція записів грози. Цікаво!

— Ви це серйозно?

— Зовсім. Сам думаю збирати.

— Ні, мій інтерес має, так би мовити, предметний характер. До побачення!

— Щасливо!

— Молоток сховайте, як слід, ато вкрадуть! — кинув наостанку Карп Маркурович.

— Звичайно, вкрадуть: коли буває потрібний при деяких, ну, скажім, жажливих справах.

Олександр сказав, як звичайно, без ніякого натяку, але голова профорганізації стрепенувся:

— При яких?!

— Ну от хоч би, — а чому ви сказали: вкрати можуть? — для чого?

— Тисяча причин! — загомонів відчайсно, ніби напівбожевільний, або одержимий, чи з якоїсь навії в своїй постійній проп'яності, Бісмурчак, і незвично знекровів. Уже безколірна, шкіра на обличчі трішки поплямилась, очі запливли білуватою гіркотою, що означувала граничну міру його збуреності. Вривчасто розговоривсь:

— Уявіть собі: юнак, от, хоч — як ви, має полюбовницю, і вона вагітна. А тут настала можливість покохатися з свіжою гарною дівчиною. Треба тільки розв'язати собі руки і здобути щастя, бо вже полюбовниця впеклася в печінки: так завжди в певний час буває. Він призначає ввечорі побачення над самою водою. Обнімає, цілує, а тим часом непомітно витягає з-під поли молоток, такий самий, приміром, як ваш, і з розмаху стукає осоружну полюбовницю в лоб.

Вона поникає йому на руки, а він з усієї сили — в воду її! Жбурляє молоток за нею слідом. Мені жаль, що я так вразив вашу приятельку, — додав Карп Маркурович, побачивши, як Ольга сполотніла; навіть тихо застогнала і обперлася Олександрові на руку.

— Це пройде, — зідхнула вона.

— Якби я знав, як глибоко можна вразити своїм оповіданням, — промовчав би. Але що робити? На світі все буває. Уявіть собі, зразу ж після розправи людина йде під вікно до своєї нової коханої; пекельно мучиться там від незрозумілого почуття. Можливо навіть: закохавшись до неприємності, готує сам собі якусь погибель. Що ви скажете? Страшний випадок.

Бісмурчак, після погашеного гніву на стрічного, мов би розчинив дверці в грудях і викидав слова з серця, — хоч несамоовито йому боліло; водночас він глибинно вдовольнявся, в несподіваному намірі — уявно, а ніби справжністю! — перекладати подію на когось невідомо іншого, і тим звільнитися з неї: в рятівничий для душі вихід з чорної пастки, куди потрапив сам. Договіривши, навіть голосно засміявся, хоч відчував: доключується непокоїти, натискаючи твердо, котрась пекуча пружина почуттєва і присилює таки видавити з душі — нехай між викрутами в сповидну безвинність! — прямий виказ того, що відбулось.

Ольга стояла, прикипівши поглядом до молотка; її привиділися плями на жовтому металі, хоч поверхнею весь поблискував. Повільним жестом Ольга затулила собі очі і припала коханому до плеча; мала уяву вразливу: до хворобливості.

— Я злочинець! — вигукнув Бісмурчак: — так розтривожити чутливу дівочу душу. Нічого не вдієш, дійсність жорстока. Відходжу, аби не розтривожити дуже.

Повернувся і пішов берегом; через хвилину спам'ятався і прямує до міста, знову зиркнувши на закоханих. Пошкитильгав швидко, швидко, як тільки дозволяв його нетверезий: аж на зриві до недуги душевної! — стан; і вже не оглядався. Скоро зник за хатками передмістя.

— Яка фантазія в цього чоловіка! Міг би бути драматургом. Але він п'яний: я по очах бачу, — зідхнув юнак; і тоді подруга йому заперечила рішуче:

— Жорстокий він, он що!
Залюблені поволі пішли додому.

ПОБУТОВІ КОЛОТНИКИ

Тополі коло будинку, що в ньому мешкала Маріямна Крат; ритмічно тріпотіли рясними листками і схилялись вершинами, коли Карп Маркурович прочинив фіртку — залізну раму, замережану косими ромбиками. Рипнув, притиснутий його підшвами пісок на доріжці, а рослини — мов здивовано про дещо поспитали очима одні в одних, і легко захвилювались. Одночасно ж голова профорганізації почув рокіт розірваного вітром акорду, і щоб послухати, як грає Маріямна, обійшов попід стіною в сад і став коло стіни, на тому місці, де недавно мучився його суперник — Серпокрил. З вікна, відчиненого до запашних бузкових кетягів, вилетіли співзвуччя: можна було порівняти до прозорих зграйок, що линуть над зеленню. Торкали слухача: як, бува, прикладають бальзам до рани, очищеної від гнійности і промитої теплою водою, — він, загоюючи тіло, викликає лоскотливий приємний біль, невисловимо милий після довгочасного отруйного горіння, — так само ласкаві, добрі співзвуччя в дужих ритмах впливали на самотнього Бісмарчука. Біля вікна, слухаючи їх, стояв з похиленою головою: переживав випадкову втіху; якби заборонили чути їх, сказав би: — візьміть, що хочете! візьміть цілий рік життя, але пождіть, нехай до кінця побуду.

Власне, не з-за радості хотів би дослухати, — ні: навівали йому скорботу, і скорботу він хотів пережити до кінця. Проїнятий нею, склонився, біля стіни, зірвав, не думаючи, листок від бузка, почав м'яти і ламати в пальцях. Кинув рештку додола, обернувся до рясного шуму в саду: ніби аж в кипучому, давно так залятому на тремті в зелені і так зоставленому надовго.

Струнна рама стихла; прохрипів знайомий голос — промовляв Серпокрил:

— Маріямно, я хотів би все життя служити вашій красі і талантові.

Діткнутий цими словами, Карп Маркурович аж струснувся; долоні обпер об цеглу і втопив очі в далеку крапку в саду: були вони на його звернутому набік обличчі — розширені, повні невимовно серйозного виразу, що буває при найгостріших пережиттях, для людини майже нестерпних. Серпокрил говорив так пристрасно.

— Маріямно: світло для зору мого, в темному житті!..

— Звідки в вас поетичні вислови? — лункою флейтою відповів жіночий голос.

— Бо я вас люблю. Поїдемо з цього міста: морем поїдемо; на пароплаві, білому, як лебідь.

— Ви мрійник, — зідхнув альт.

— Хіба це погано? Я вас безгранично люблю...

— Встаньте! І пустіть мою руку!

Карп Маркурович жакливо схвильований: “що тут робиться!”, — скипає він, — “я через неї катуюся, залюблений без тям, бо кожна усмішка її виглядає як багатонадійний знак, а тепер така інтимна розмова з поганцем; він, мабуть, ставши на коліна, цілує руку, коли я терплю пекельну муку, дорогу свою гублю...”

Бісмурчак рвонувся від стіни і побіг, шкутильгаючи — з ціпком, в напрямку до входних дверей.

Через хвилину в кімнаті вчительки відбулася бурхлива сцена. При одвірках стояв смертельно сірий керівник профспілки.

— Маріямно, виженіть його! — розлючений вкрай, драматично показав на коліноприклонного бібліотекаря.

Вона підвелася з пурпурового крісла і різко відповіла:

— Чемні гості спершу прохають дозволу увійти.

— Сказали мені про чемність? — а я схилився в поклони, який в тисячу разів переважить чемність усіх Серпокрилів, купою взятих!

Рудун підвівся з долівки і повів долонею на колінах:

— Чого ви розкричалися в чужій квартирі, і як ви сміли зайти без дозволу?! Що ж до мене особисто, — раджу бути обережнішим. Колись за такий вираз, як ваш, діставали удар шпадою на дуелі. Я це точно кажу. Маріямно, дозвольте викинути його в вікно?

— Ти весь свиняка, Серпокриле! — закричав Карп Маркурович.

— Не більша, ніж голова місцевого комітету.

З цими словами бібліотекар схопив хіміка за петельки і потяг до вікна.

Бісмурчак, упустивши ціпок, зачепився однією рукою за нерухомо вкріплену половину дверей, а другою потяг Серпокрила в напрямку до другої половини, що була відчинена в коридор.

— Що ж ви робите?! — жажнулась Маріямна: — ви дикуни!

Суперники ввійшли в гаразд: воювали з несамовитим завзяттям, вже не зважаючи ні на оклики Маріямни, ні на мовчазну появу четвертої особи. Тільки тоді, коли від рвачкого руху зійшла з місця також і перша половина дверей, виявився важкелений бас:

— Як домуповноважений, мушу вам нагадати, що за хуліганство кодекс передбачає, — вас, мабуть, цікавить: скільки часу в тюрмі?

Розпалені суперники застигли з несподіванки.

— Мадам! — темно посміхаючись, куртуазно схилювся Єєєхов, наскільки йому дозволяли наслідки катастрофи з ребрами: — низько прошу прощення за шум, але я сповняю свій обов'язок...

В одну секунду Бісмурчак і Серпокрил відчували на своїх карках лапи колишнього “квартирного надзирателя”: лапи, в яких чавунно-важка поліційна могутність сполучалася з віртуозністю, виробленою при двох імперіях. Ломачано-матерчатими ляльками поторохкотіли суперники по коридору. Отямилися, коли їх кинуло через східці — на доріжку, і після виліту профспілкового ціпка, вхідні двері з стукотом зачинились.

СПРАВНІСТЬ

Єєєхов вернувся і став біля порога, виструнчений, як перед начальством при старому режимі, і навіть з особливої пошани обпустив трохи голову, хоч дивився прямо.

Недавно, в зимовий час, він з дружиною, старші на ціле покоління від вчительки, бездітні, були прибиті грипозним нападом і валялися безпомічно в постелі, — тоді, морозними днями, Маріямна ходила на базар і вистоявала в черзі при магазинах, здобуваючи харчі для них, і приносила ліки. Після того обоє старалися віддячитися їй якнайбільше.

Він з вірністю сенбернара пильнував її квартири: супроти всякого крадіжництва, і тепер став на порозі надзвичайно вдоволений, бо зміг послужити якраз при винятково досадній турботі.

Маріямна поправляла фіранки і вирівнювала речі, зрушені тяганиною.

— Я вам невисловимо вдячна: позбавили від скандалістів!

— Ви знаєте, Маріямно Сергіївно, які ми з дружиною ваші боржники. Мені приємність: бути вам до послуг. Ітиму по городину на ринок; можливо, дістану цибулю та моркву, — вам брати?

— Прошу, візьміть. Зараз гроші знайду.

— Потім, потім! Між іншим, хочу, якщо зустріну знов обох на вулиці, порадити з посиленням наголосом: щоб не сміли тут бешкетно поводитися, — маю ваш дозвіл?

— Повний! Вони особливо того потребують, через брак доброго виховання. Від вас надолужать нестачу.

— От іменно: надолужать; запевняю вас! Відкланююсь.

Він видвигнувся крізь двері і обережно, без стукоту, зачинив їх за собою.

ПРОДОВЖЕННЯ КОРАБЛИКА

Адам Григорович пильно обдивляється молоток, як археолог — знахідку з давнього селища, і каже:

— Цю річ бережіть до слушного дня!

— Гаразд; а спершу віднесу до Антона Никандровича: він щось порадить.

Пообіцявши так зробити, Олександр приклоняється до Ольги, що сидить біля кораблика, пальчиками його торкає.

— Правда ж, гарна модель? — піднімає вона обличчя до свого коханого.

— Дуже! Мені здається, тут ідея, що обіймає світ. Подивитися на такий кораблик — ніби богословську книгу прочитати.

Перед їх очима фігури апостолів, поставлені в ряд на обшивку корабля: Йоан — безбородий, з довгим руським волоссям, одно пасмо спадає на чоло. Поверх яскравозеленої туніки на плечі накинута рожевочервона мантия. Фома з лопатчастою бородою: темно-русява зачіска відведена від скронь. Велика книга в руці. Мантия в нього синьозеленава, а під нею рожевобрунатна туніка. Матвій тримає в руці сокиру, схожу на місяць-молодик. Чоло з залісками, чуб обстрижений зовсім коротко, а борода довга. В нього палевозолотистий хітон і сіросрібlistий плащ. Симон спирається на теслярський інструмент; нижня одежина сивобронзова, а верхня — зелена, салатного відтінку, з мережаними краями. Яків Алфеїв, як і Фома, тримає книгу. Він з темним хвилястим волоссям, з рудуватою бородою. Барва натільної одєжини рожевато-фіялкова, а тієї, що зверху — жовтозелена. В апостолів різноманітні пози, і вирази на обличчях: від суворої зосередженості мислителя до радісного настрою поета, замиленого на схід сонця. Самі обличчя — характерні, як буває в простих і прямодушних людей, хто весь вік працювали серед природи: вольові обличчя і надхненні, просвітлені вірою, яку не розтрує хитрування людини з собою. Зображено цілковито певні вдачі, сформовані силою смиренної правдивості, — в глибинах народнього життя.

На обох боках корабля, замість люків, прорізано стрілкуваті вікна; зашклено їх, — розмальовано, мов на вітражах, славнозвісні сценки з священної історії. Під вікнами, на виступі, що позначає водяну лінію, розміщено химери: крилаті мавпособаки з роззявленими пащами; чудернацькі потвори страхують, спинаючись під колончастими виступами на міжвіконнях.

Сам вельзевул, адський владика — з шістьма ногами: вплив з глибини і, почепившись кігтями за дно корабля, впинається зуба-

ми в п'ятку стерна: потворний, як гріх; схожий на допотопного ящера, — страшність!

Вітрила на кораблі позначено хрестами.

При внутрішнім причілку корабельного чердака вбирає очі золотистими і голубуватими мармуровими колонами — вівтар: коло нього, перед запаленими свічами і перед ліліями, править Божу службу папа: Бенедикт XV.

Під усіма фігурами підписи виконано староукраїнською церковною мовою — нашою урочистою, богонадхненною “латиною”; кириличні літери виведено кіновар'ю найчистішого тону.

Білі птиці сидять на реях, а одна злетіла і притулилась до стіп Спасителя на переді корабля.

— Поема, змайстрована з дерева, — означив Олександр.

— Мені дуже подобається, дуже! — Ольга знов підняла обличчя.

Скаржинський спокійно глянув на модель:

— Звичайна робота. Нам треба подумати над справою: чий міг бути молоток?

— Якогось ремісника? — здогадується Ольга.

— Ремісник мав би залізний молоток, а не м'який, — застерігає Олександр: — тут щось не так.

Вона в поспіх додала:

— Де магніти, там його, мабуть, і вживали.

— Можливо, так, — підхопив Адам Григорович: — набагато правдоподібніше. Молоток давній. Імовірно, до революції де-небудь обладнували фізичний кабінет. Негайно потребували молотка з міді і замовили, — майстер відлив його наскоро: річ, як бачите, не зовсім зугарна. Ручка грубо оброблена, покопирсана, місцями навіть обпалена. Трохи покористувалися молотком і закинули його в куток; пізніше вживали, до чого прийдеться. Найчастіше забивали цвяшки — тут сліди від голівок з насічкою. Отже відповідні власники молотка: електротехнічна школа, фізико-математичний факультет і аул.

— Аул? — перепитала Ольга.

— Я так кажу, бо бачив у черкесів старовинні мідні молотки. Черкеси відходять на сторону: вони мають свій неписаний кодекс із

помстою, суворий, але далекий від такої вишуканої жорстокости, як у нас. Здогадуємося: вбивця тримав молоток під полою, коли йшов із своєю жертвою до річки. Стоячи біля самої води, вихопив його і вдарив жертву по голові, штовхнув її від берега, а слідом за нею молоток закинув. Всім, хто вчора ввечорі був біля річки, треба показати цей молоток; особливо мене цікавить, що скаже Антон Никандрович.

— Може заявити в міліцію? — озвалась Ольга.

— Зіпсують справу. Напишуть сто папірців, перенумерують, підпишуть і покладуть у шахву для голодних мишей.

Олександр засміявся:

— Точно! Я їх, мільтонів, давно знаю. Починаємо працю, як приватні детективи. Між іншим, “убийбога” сьогодні крутився на березі, як звичайно — п’яний до “зюзі”.

На прохання Скаржинського, студент розповів про зустріч з головою профорганізації.

— Але ж це страшенно важливо! — скрикнув службовець і почав тихенько скребти нігтем по підборіддю. Огники в очних прорізах стояли непорушно, як завжди в нього під час роздуму.

ЧЕСНОТНИЙ ЗЛОДІЙ

Споглянувши: як дідик-сторож і його жінка відходили до хатини на площі, між тісними деревами, Антон Никандрович промкнувся крізь нещільно причинені двері в собор і застиг від моторошного вигляду руїни.

Громадезнi купи притлілого збіжжя сіріли недалеко від обідраних стін і обламаного іконостасу з рештками старих образів і надбитими окрасами: серед павутиння, плісняви, пилюки, — в блідавих смугах світла з запорошених вікон. Не міг непрошений відвідувач уявити, щоб з колишньої гожости та блиску храмового призбору об’явився аж так подібок монгольського розвалля. І міркує собі: тут відкрито одну з сторін “неофіційного” життя, підбитого під незміренну обдичавілість вершителів, — супроти всього духовного

світу, їм незрозумілого і цілковито чужого: при загрозах їхньому сутінковому володарству. Різка враз зболілася на серці і якось аж зрушила звичайний стрій чуттів — на пекучу збудженість! — і сама картина румовища стала ніби перепливати в самій собі, зостаючись однак на місці.

Розгублено оглядається він довкруг, і в його зір притьма впадає: як знахідка! стара іконка-копія, зовсім обпилена, біля олтарного простінка. Забирає він в обидві руки — держати перед собою: ніби хочеться, як книжку, уважно читати. Образ, хоч невеличкий, подіює зовсім особливо, аж протеплюючи душевний стан — малюнковою святинністю.

При поколотій і широко розкритій Царській брамі видно столик: мабуть, присунутий, коли здійсмали лампадку.

Антон Никандрович знайшов порожній ящикок з якихсь олтарних приналежностей, — переніс на столик і, обдмухавши ікону та обтерши рукавом, приставив там, аби вдержувалась, приблизно — прямо, в невеличкому відхилі на обертя. Трохи відступивши, зосереджується поглядом на прямокутнику, сильно притемненому від часу і вшкоди: з кіптяви і пороху, з холодної сирости та вогкості в жароті.

Напружує зір надзвичайно! — розкрити для своєї вкрай неспокійної уяви склад зображеного. І усталює собі: осередній образ на золотавому фоні, вжитому в означення вічності світла, — вміщено в ясний широкообвідний круг, поділений розхідними трипромінчиками: він тримас, черговано між ними, наче пас в зодіаках, різновиглядні рисунки палахкотливих огнів. Сам круг замикає в собі також величезний диск нічного неба, всіяного сузір'ями: з'явлено там, поряд менших зірок, великі і дужо палаючі. Переходять, від осереднього образу, стяжини саява, вузькі і яскраві, через внутрішній круг-небозвід. Проведено, крізь всі окружності, також білопламенні кути великої внутрішньої зірки: з неї відкривається очам осередній образ Отця-Вседержителя, коронованого золотосвітним німбом: в славі зверхнебесної царственності, з огняним, недалеко від уст, мечем, спрямованим поземно: направо, в символі всепобідності мови.

На грудях Отця — образ розп'ятого Христа, теж в німбі божественности, як вінці: хресний обрис трішки перекладиною виступає за отчі рамена. При серці Отця і серці Сина сіяє обкружно, в світуcho-вінковому обвиді, образ Духа Святого: чудесно витонченими рисами, мов стрілкуватими, окреслено вигляд голуба, бездоганного білістю, в середині видіння. Навколо самого престолу розміщено чотири небесні істоти від книги одкровення: “Жизнини”, полум'яніючі в славленні Триєдиного Божества; — там: як лев, орел, телець, людина; всі тримають свою книгу. В малюнку здобуто повну згоду частин для враження від цілоти: на майстровитому, з декотрою творчою довільністю, повторі знаного образу.

Він в зоровому полі глядача почав зростати барвною силою, в струмі видноти з вікна, що дужчав, при відхідних хмарках. І тому в уяві старигана нічого неприродного не ставилося, хоч посиленість видноти дивувала, бо зайшла -- якраз, коли він почав розглядати малюнок. Зовсім певно бачить він: образ дужчає незичайною проясненістю, ніби мінячися в джерело її і розсилаючи яскравий посвіт навкруг, аж наповнюючи всю браму.

Потоків видноти багато, — починають захоплювати істоту Антона Никандровича: так відчуває він, і здається, здібністю подвоєника в собі, спостерігає їх дію. Йому втішно від того, в тихості, і дізнається: в естві його існує невідома досі йому самому відкритість для них, властивіша, ніж його зумисна наставленість. Тому покійно і радо згоджується він з переміною, відчуваючи настрій поклінності: з пошани і чудовання.

Коли світильність дійшла до вияву незвичайного, такого, що вже він навіть хотів спитатися її голосно, про невідомість, — якраз тоді, мов напливною хвилею, мимовільно зійшло йому в свідомості, досить настійно: кому він став — який?

Згадкою, серед протиставних собі осіб, шукає він зусильно: хто — найнеможливіший йому? — і стверджує: особливо Серпокрил, в розгнужданості і безличності, супроти доброї злагоди. Раптом, теж без власного відруху, спакнуло в думку: “Я шукаю входу до високости, де не гаснуть смертно, а ось, і вже не від звички завжди себе посуджувати в початок, — ні, від чогось тривалішого в лоні, — повиджую відчітно: не буде входу самому без Серпокрила, зчорне-

ного в мислях до клятости, — не буде без нього: не буде ніколи! Тільки з ним разом спроможний на вхід; з ним — тільки; так зв'язано". І так нерозпадімо склалось в уяві, мов сковано залізним ланцюгом: звідси — на повсюдність і дожитність, навіть поза нею: навік.

Враз після того вся повидність поспала, і Антон Никандрович, вражений, намагається відтворити хоч рештки її — і не може; все навколо — сіре і буденне, як було в руїні, коли заходив.

Сховавши образ під полу неосаяного плаща, він спішить до перших, внутрішніх дверей: в рундук. А там збоку, в сутінковій кутковості, де слабо поблискував відставлений ставник: кількак-ружний з гніздечністю для свіч, — хтось там, ніби без виразної стави, пристроюється своїм, хоч витонченим, аж близько до діамантності, проте одворотним, аж до потьмілости, обрисом. Обложений зверху якоюсь притуманеністю, — хтось почав збирати собі іскорки з поверхні покаліченого ставника і складати серпанковий прикрив, так що ніби поволі прибирався в повиддя: від присвоєного.

Антонів Никандровичу згострюється невимовлений вислів: "привласненість!" — коли серпанок зачав розростатися; від того стариган сприймає і власний вислів, як терпку новину. Вишепочує несподівано: "Колись відберу серпанок назад: сюди; не сміє ніхто тримати на собі".

Ховаючи образ, спішить крізь зовнішні двері — надвір, і поглянувши на стару пару: в прогулянці між деревами, — покладливо спускається величезними східцями наниз, після чого, мов дозвільний чоловік, байдужний до всього, віддаляється, попід рудою цеглою стіни, в свій домашній напрям.

Однією рукою, обпущеною в кишеню, підтримує іконку, під боковиною плаща, як часом — книгу, бережену від дощу; а другою обпирається на трость. Так посувається при стіні, обмірковуючи намір на прийдешній вчинок. Доказ самому собі був прямий; однаково надвигається неминуча розправа, на поворот в сибірську пургу і німотно безслідний пропад, — так нехай хоч відгомін зостанеться від виклику! — жива відміта між людьми, вкрай незвична, аби тільки вчасно підготувитись.

Стіна великомірна, викладена з фігурними виступами: при ній, на відкритому сонці, затишно! — хотів повернутися в повторний перехід коло неї, аж тут зненацька однослівний, оклик: “ — Добром!” — і звідки? від лавки під галузками. Погляд, кинутий туди, виявив сусіда, Тадея Петровича: велетенця сидячого, в світлотінях — рябого, бо обсіпаного сонячними плямами крізь просвіти в листвяній густині.

ДОСЛІДНИКИ ГОРЯ

Антон Никандрович присів до фізика, скритно держачи і обережно іконку під боковиною ткани, а все ж сусід, посуваючись на лавці: дати більше місця, зауважив нерівність і пояснив собі черговою дивачністю старигана. Довідується:

— Самопочуття: як? Простуда остаточно вивітрилась?

— Так, набагато кріпший. Але тривога. Незрозуміла самому.

— Тривога? Всі мають. Бо передчутно: недалекий грім, і — який!..

— Він. З репродуктора всі впізнали; найгірш на душу валить.

— Що ж? Стерпим. Аби хоч скоро прояснився збір обставин, — розмірковує сусід, — таких, як від звичайного грому ждати: з дощем, ніби якраз тепер потрібна повідь; і так халепности мало.

— Повідь? Я збайдужів: звичайно — шоліта, мов на парадокс, наростає в надході спеки; докинута нам з льодовиків, що тануть. Цими днями — чи знов набіжить? додати клопоту.

— Можливо, минеться, — втішає фізик. — Якщо ж підступить, роботи ждім: нас і студентів пошлють.

— Пошлють конечно! — так бувало. Ось, як посиляться жарога в нестерпний блиск; аж часом зелено в очах.

— Мені окрема турбота, — признається фізик і поглядає на сторони: — чому так: сонця повно в ясному небозводі, а я живу, ніби тепер ніч! — так: ніч з її темністю і маротою навкруг. Чому?

— Прямий наслідок! — також зирнувши навколо, — відповів Антон Никандрович, — бо відсторонені від нематеріального сонця в духовний морок.

— Гробовий розлам! — помовчавши, прихрипло промовив сусід: — скрізь подібно, як ось тут: на розореному цвинтарі. Відірваність від світоча: ви назвали, думаючи — про що?

Обпираючись правицею на трость, стариган звільнив ліву руку з кишені і показав на хрест: світухий золотно над собором, високо: серед голубизни.

— Причина? — аж скинувся стариган, — проста: облушені в язичництво, як другий потоп: духовною тьмою. При денному світі скрізь в душевній сфері — нічний стан: з чудиськами злоби, помсти, заздрости, хижости, брутальности! — весь збір темної психічності, витягнуто наверх з болотяних трясин в людських істотах, вподібнених до демонства. Згашено світлий спектр їх почувань, що зближав до ангельської святости. В нас — самопогруження в пеклоподібність і приклад самопочортівлености: прямо протилежно зростові до Царства Божого, і стається кара! — дійсно: кара, в допусті — за свідомий і впертий відступ всіх, хіба що за одиничними вийнятками, відомими тільки небу.

— Намара, намара! — скрушається сусід, — а проти безнадійности в потопі, — знак потрібен, як знамення: хоч зелена гілочка в дзьобі голуба.

— Я ж і мислю: про знак! — підхопив стариган. — Якби хто зумів! — окрилюючий знак засвітити. Суттєвий в символічності з незгасимих сфер, як нагадку. Я, мабуть, надто розмірився і надромантизував знак. Тут — страшна трудність при початковому прориві. Чи спроможні? Думаю: ні! — я і кожен; чи більшість. Виходить, треба — нехай вдарить грім війни: розірвати ніч. Глядіть, тут дійсно допуст вирішальний своєю судністю — звиш! Аби, проти нього, встигли: напитись від променів благодіті. Здається, так.

Стариган вимовляв, без погляду ні на співбесідника, ні на довкружність, і стих, забраний знов своїми приуявами.

Подивувався на його мрію сусід, і обсержно, з понурістю, додав:

— Кожна ніч має своїх вампірів, наша — скалічить всю землю: в гробівник! Я зболів.

— Терпім! І згадаймо, — запалюється стариган, — все, що існує, створене для однієї мети, як на садових ділянках: нехай розкриється квіт і зав'яжеться плід. Інше все: листя, галузки, стовбур, корені, — все для цієї мети — в ній зміст і єство: для решти складників, підрядних і службових. Я маю на думці її: в людях; це так багатократно згадувана в нас колись і так глухо забута: людська любовність між людьми, — кожна; догранично добра: очищена від наносних намулів, а насичена, ну, скажу, сонцем, становить святість світу, як квіт і з нього плід; на тривалість життя. Ну, а в нас? — квіт об'явлено злочином і присуджено на страту; розтопано матеріялістичними чобітьми, і одну з найкращих прикмет, як для звичайних квітів — пахош: себто милосердя; припечатано, ніби переступ проти ідеології з її законами. Все в житті скривилося: в вигляд потворизни — страшенної; просто в найнудніший гримасник на буття людей.

— Завершено! — ствердив сусід, — знову поглядивши навкруг; — жуєм жорсткі гілки і корені, обліплені землею.

— Коли доктринальну лжу прийняли в споживу, як квіт! — доповнює стариган; — бо, мовляв, сам квіт — омана і пережиток. Ми вчаровані в царство кощейности: під гіпноз. Мертвотна безвихідь.

— Вона! Часто я так означав. Нам — ніч і могильний сон. Пообіцяно навек. Якщо?.. — сусід спитався і замовк.

— Можливо, хоч — як знати? Близько чи ні, і чи взагалі скоро зміниться, — відказав теж неозначено Антон Никандрович; — потрібен сполох. Вражаючий приклад.

Згадавши про іконку, що хотів її вкріпити на вершку пам'ятника, він прихолонів самопочуттям, бо забув тримати її, і здається, випала. Стривожений, схопився — піддержати її знов, де могла обсунутись під полою, і таки намацав, але мало не впустив з пальців. Бо дошка під ним самим підкинулась: при порушеній рівновазі з двома сидячими, — коротка і вложена неміцно на двох стовпчиках, вритих в землю надто близько один до одного. Була зрушена і

попереду, і знов прибита: тими самими заржавленими і скривленими гвіздками в притрухлу серцевину.

Раніше сусід, відсувавшись, аби вдих з Антоном Никандровичем можна було вміститися на лавці, надто перехилив рівновагу в свою сторону, проте вона негайно поновіла, коли стариган ваговитисто присів. Від особливої ваги двох величезників, що в розмові постійно рухалися, скріпи ослабнули між дошкою і стовпчиками. Ледь стариган підвівся, — вона миттю підлетіла, аж довелося сусідові зусильними жестами втримуватись від прикрости. І хоч сам стариган обпустився враз на лавку, вона ж була зовсім розхитана: бо вивернуто цвяхи: скалічені залізні корінці в старій деревині.

Обидва помалу і рівномірно встали, аби відірвана дошка зосталась, як була. Сусід підсумовує пригоду — в легкому посміхові:

— Часом неприємно мати надмірно важкі скелети, — як ми з вами. А що під полою? — так склопотались...

— Крадіж: чесна, — повідомив, трохи пом'явшись, Антон Никандрович; — збережу від пропаду малярський витвір. Дивіться! — в соборі я вихопив з купи обваленої штукатурки і трісок, вживаних на розпал.

Фізик поприглядався: і приблизивши очі, і віддаливши; зрештою, вдоволений, оцінив:

— Відчутно: з одушевленого богомазівства. Незнаному надхненцеві дати високу живописну школу, був би потужний мистець. Згодні?

— Зовсім. Вкріпити образок, скажім, на пам'ятнику: вразить людність?

— Кого?! Скрижаніли грудьми. Якби над образок без перерви була блискавиця, прямою смугою з неба: раз на кожні три хвилини, і грім розхитував доми, — ну, приймуть, як пророчий знак.

— Шкода. Я надіявся на вплив: пробудний. Образок сховаю і колись віднесу в музей. А зараз — лавку справити.

Зняв плащ, посунув іконку під його згортки і, поклавши поволі з тростю на траву — заходився, при співпраці фізика, коло дерев'яного розладу.

Перевернули дошку і оглядають цвяхи.

— Їх треба вирівняти: чим? — сусід обкинув зором навкруг; — якби камінь.

— Матимем; я примітив коло стіни куски цегли.

Коли стариган приніс їх, тоді приятелі, б'ючи по цвяхах, в скрегіт, сях-так повипрямляли залізо, і лагодять дошку до її властивого приміру: так що вістря з неї наставлено до середини стовпчаків.

— Змінимо “стичку”: трішки! — аби цвяхи ввігнати в свіжі гнізда, — радить фізик.

— Конечно! Так: гаразд. Держим рівно, під удари.

Застукотіли: по голівках гвіздків, і хоч стара цегла кришилася, — таки пригатили дошку, обпорошивши її, і пробують, чи пристала, як слід.

— Держиться справно! — знайшов сусід, спробувавши сильно похитати дошку в бічні нахили; — незрушна, як спочатку.

Антон Никандрович відкинув цеглу під дерево і обтрусив долоні, поляскавши ними назустрічно — навскоси, що проробив також і його співробітник.

Обдмухавши лавку і витерши її хустками, обережно всаджуються і перевіряють різкими рухами її тривалість.

— Ну, в нас “суспільно-корисний” труд, — втішено підсумовував пригоду стариган. Одягся і знову присів, тримаючи іконку схованою, як попереду.

Фізик відновив розмову в початковому клопоті:

— Відкинуто, як кажемо, дійсний квіт життя, і введено в повну оману; а вона ж була і до того!

Спонурився стариган, струднений відповіддю:

— Не знаю, що вам сказати. Пішли за велінням інтересів державних. Звичайна річ — міркувати так: “любов, милосердя, і всім прощати? тоді вороги нападуть на народ, і він пропав від їх зброї” Або так: “прощати, кому? кровіодам всяким з буржуїв та поміщиків чи куркулів? так дожеруть до останньої кісточки і до бризки доп'ють кров з робітного люду; зоставлять мертву рештку, як висотану комаху на липких тенетах.” А якраз тут, після цього дійсно страшного доказу, роблять помилку: відкидаючи і скреслюючи саму заповідь, як невідповідну.

— Звичайно, так: бо церковники забули пояснити, чому помилка! — настоює сусід; — освячували, що прямо суперечить їх проповіді.

— Ну, і вона вже змертвилась, коли церкву присторонили до могутности мирської.

— Бо мусіли! Під тиском патріотичної правди, — нагадує сусід.

Здавалося, стариган тільки й ждав цього, аби миттю додати:

— Звідси люті і закляті труднощі! — коли кожен табір має правду свою, супроти інших. Розв'язка ж проста: не відкидати самої зверхістини, справуючися з конечностями — в патріотизмі. Тільки визнати: всі, всі, ми теж, роззвірилися і неспроможні йти з нею в наш історичний день, здійснювати її серед побуту — з усім світлом її.

— Чи воно включиться так в нашої свідомості: тепер? — маю сумніви; — вимовив, мов пробачаючись, фізик.

— А! інша справа, і в чому змисл її? — в тому, що ви сказали! — радіє Антон Никандрович, хоч, властиво йому ніби заперечено. — Ви спитали: чи світло включиться цілком? — певно, що ні! Всією повнотою своєю так, як в самому Христі з'явлено, — не включиться ніколи: ні в моїй свідомості і ні в чийй, ні теперішнього покоління, ні кожного з прийдешніх, ні серед людського роду, ні серед ангельського в найвищих чинах, ніколи — через всю вічність, бо тут — здійснення нашого безконечного розвитку: в напрямі до божественної досконалости Спасителя.

— Нелегко збагнути, хоч я звик до великих чисел.

— Тут зверх них! — посилився голосом стариган — бо, як визначено в апостолів: для всіх, і для нас з вами, безвірних, світло повнотою з'явилося через кров Богочоловіка розп'ятого. Пролито її в страхітних стражданнях — аж до смерті: на знеборгованість і на вигоєння нас: для безконечности, скажем, “зверхжиття”, в небесній чистоті. Тут найвищий вияв божественности, як жертовної любови своєю найглибшою сутністю.

Проникаючи в ество кінечного буття, преображує для безсмертя, наділяючи частку свого власного ества: ніби заново створюючи весь склад існуючого — зверхнебесною силою Духа. Цього не зможе цілком “включити”, як ви сказали, ніхто з істот і ніде і

ніколи в своїй свідомості. Тільки молитва відповідає істині: вчили первосвятителі. О, як безумно проміняли її на сіру приземність!

— Проміняли, і я скажу чому: хижі царювальники витіснили її патріотикою, в розірваних частинах вселюдства і вбивчо протиставили їх! — аж розгнівано вимовив сусід. — Мій принцип: відновити єдиний гуманітет серед народів!

— Поділяю! Один напрям: з вами! — гарячиться Антон Никандрович. — Аби тільки встигнути, поки стукнуть молотком по цвяхах, в нашу труну

— Встигнути? Ні, спізнимось. Бо царювальники муштрують кожного: спершу будь лояльний мені і нам: а вселюдській істині, або істині неба, як ви назвали, — будь лояльний потім, то — не обов'язково. Навіть бажано: стань відступником, бо так треба для вірності мені і нам, бо ми вищі за обидві істини. Присягни і відповідай кров'ю, в пропаді, якщо обернешся в першу лояльність їм; і тремти найбільшим страхом перед нами, зав'язаний в тенетах. От що! І доки — так?

— Я чув: про надхід негоди заревло з репродуктора на стовбі, — згадує Антон Никандрович.

— Можливо, обійдеться? — недовіркою спитав сусід, і якраз тоді на недалекій каланчі вдарено в дзвін: оповістка про пожежу в місті.

Скоро зарозпачала сирена: найтривожнішою нотою; потім одна по одній, видзвонюючи, і також виблискуючи від свіжовичищеної міді, — поспішили машини, обсаджені пожежниками, — набрати швидкість після повороту за ріг: на трамвайну вулицю.

— Їх службу бачу, як — в обов'язках ангелів: рятувати кожного! — захоплюється Антон Никандрович.

— Я теж. Єдина війна, мені прийнятна: їхня — проти огнища, де люди душаться і згорають. Я мрію про вселюдську команду, призначену гасити полум'я воєн. Мабуть, скоро страшенно спотребується. Марно ждатимем. Держави обернуто в команди для підпаду: в міжнародню бойню. Спалахнуто, а я? — скисну, програвши свою карту. — Сусід, вимовлявши, аж притінівся з обличчя.

— Ось, героїка в нас зневажена, ніби недійсна: але вища від генеральської, куди вища! — повторює стариган: — набагато вища.

І шоломи нагадують про античних звияжців. Хотів би з ними стати: проти дракона пожежі, з його роззявленою пащекою, та — пізно, в моїх літах. Посурганюся в мій куток: гасити пекучу тоску. Бачимося ввечері.

— Конче. А я ще побуду тут: прогріти спліснявілі кості. Ви втиштеся чуттями, втиштеся і візьміть їх в руку! — велить Жолобовський; він навіть показує, стиснувши п'ястук, як робити. І стариган, згідливо прихитнувши головою і повторивши порадицький жест, віддалився мимо розігрітих катальп і каштанів.

ОБНОВА ОБРАЗУ

Дома він вийняв іконку з-під плаща і, поставивши на виступці однієї з книжкових полиць, глянув на образок, відкинувся на стільці, коло столу, заваленого в дріб'язок, і заплющив очі.

Побув так, відпочиваючи; аж ніби придрімав: з перемори і вражености, а — ненадовго, бо, в якомусь напливі, зметнулися сили душевні знов до клопотів. Відчулося: очі вже кріпші і спроможніші в краший зір, і можна провадитися з котроюсь писаною турботою. Захвилювався стариган і заспішив; надпивши холодного чаю, стоячи, — подививись на іконку і застиг з несподіваного знаходу: вона видалася, аж мов і не взнати! — ніби зовсім іншою. Була сіруватобрунатистою з понедбаности в зіпсуття, а стала, як в ретельній обчищеності, проясненою, з свіжістю і чіткістю барв і обрису.

Незрушно, як прикутий, повіджує він, чудуючися; “Що за причина?” — пробує здогадатись, від чого вражаюча зміна, і не знаходить ключа до неї. Думає собі: “Не може бути, щоб іконка обновилася тут, при мені, як колись — у сільських церквах; бо хто я? безвірок! — і що за дивна подія, і чому? Чи, можливо, я примарю? Та ні: бачу виразно, в освітленні денному, прямо з вікна”.

Стоїть, дожидаючи, аби чуття присвоїлися до незвичного вигляду і вернули в свій буденний порух, і думки — в свій стрій, як завжди.

Поволі починає відгадувати, в тверезому резоні: що ж могло вплинути на малюнок в дорозі від собору до кімнати? — і знов губиться в невирішеності. Коли вже почав відхилятися увагою від таємниці, при своєму погасаючому спалахові почуттєвому, — тоді, мов проблиснувши в тінистості душевного стану, з'явилась нагадка: ніс іконку під шерстяною полою, і через тертя об поверхню, самі фарби, навіть викликаною електростатичністю, могли гаразд очиститися від всячини, нанесеної з руїни. Також: чи душевні сили, зібрані як в оптичний осередок, могли подіяти?

Властиво, що сталося? Невідомо. Від остаточної невизначеності стариган переходить мислями до способу: як подати, супроти сумніву сусіда, знак до всіх, аби принаймні до багатьох в місті, — про істину, що розкрита в старовинному образі: здається, якраз для цього знайденому. Можна накрити іконку прозорим папером — “калькою”, навести рисунок і поділити на клітини, а звідти перенести на великий аркуш, теж розкреслений: для точного повтору з копії. Потім передати сам склад барвного письма. Звернувши в рулон, непомітно, в темряві пізнього вечора, прикріпити на дошці для афіш бібліотеки, при вході, і якраз поверх чергової сценічної обіцянки з театру: там багато хто прочитає, з осіб освічених, і вони перекажуть далі вражаючу вість. О, він зважиться! Вбивники звикли нищити безслідно, аби згасився навіть відблиск від людської муки в героїчності самопожертви: за правду! І от наближається черга: пропасти самому, але подати знак на пробудництво вільної думки. Нехай вона перетерпить царство темряви, щоб потім розправити полум'яні крила і звернутися по істину в високість неба небес: для вічності. Він приготований; зважиться і зробить. Чи — ні? Коли знайдеться набагато кращий знак, він змінить свій намір; події покажуть: що необхідно звершити.

СВІТОРОЗДІЛ ДВОХ

Поставлено ікону, відвернутою до стіни, на полицю: там високий ряд книжок закриває цілком від несприязного зору.

Для старигана завершується, в незнаній конечності, часовий круг: обійдено його в подіях з повторною обвальністю. При сповненому обході влягається один пекучий неспокій — з давности, відступаючи, серед змін, перед різкими тривогами з теперішнього стану. Супроти попереднього, вони пекучо зростають, напружуючись незримими рисами в зборі, мов силовими: з грізного поля, і забирають душу під свою повладність.

Немає напрямку — вирватись, і зараз, від надмірного зросту їх пекучости, в істоті можуть схопитися сполошні зриви.

Болючість проймає, в душевних виразках: невчислимих! — і від неї збираються думки в неймовірну гостроту: до чогось неозначимого — назустріч; і невідомо, що станеться вмиль.

Бліднілося в сутемніні, напроти Антона Никандровича: сидячого, біля стола; і тоді постанув з'явець, примерехтівши і мов аж тихо пронизуючися білястим обрисом крізь проміжок і застигаючи.

Передвечірньою порою старому постійно нападає недужість на зір, і здається: з болями можна осліпнути. Сам надхідець — мінісний в собі, і мов відомить, непояснено: як? — без вимови.

“... Я втратився! відібрано благість: в мені”.

— А коли без неї? — назважується стариган: — чи можна муку сточувати; зовсім?”

“... О, пекота!”

— Чи можна відболіти повно?

“... Всилюється неспинимо. Я відділений!”

— Всім звідси — як встерегтись?

Розімкнуто стан! — я... провуглююся: всередині... біда неприйтишима... в кожную мить... Зверніться!..”

— Трудно уявити, що вам насправді? — знитівся стариган; — чи так буває в божевіллі: хто потерзаний?

(Запитуючи, стариган аж зрушився почуттями, хоч невияви-мо! і знову: схожо — так, ніби мариться з недуги, або буває в страхітних сновиддях).

— “Жах, — о, як я гину!” — вістується приваєць.

— Так грізно?

— “... Моє горе не зміряю! безумно відсторонився”.

— Чи розрада приходить: на часинку?

— “... Оглянусь, — аж до зойку поранить жаль”.

— Де ж причина: в нас? Чого стерегись?!

— “... Осуд, на кожнім кроці, був осуд — осуд!.. серед дорогоцін-ности дня, — разом: чудо її... зневажець... і виторгнуто! Непересту-пимість мені...”

Антон Никандрович зривається серцем з нестерпності:

— Ради всіх живих світил небесних! — що з вами? Здогаду-вався; вам і другим твердив осторогу смертну, а собі — недодумний. Що?!

З’явець перебліднюється, мов мерехтливими відрухами, з притаєности:

— “... Нестишимо: темному еству! Джерельність відібрана”.

Принімів; мов затерп, а трохи яскравився.

— Шкода, до безлічі болів шкода! — аж звідчаюється стариган: — як проглянути крізь немою справжність?! Крізь вашу! Що стріну? Безмірно благаю: доскажіть! Бо замучусь. Жду: як ліку на врізану рану в ребрах.

Сторонник мов намірювався гаснути в глибності місця, — пождавши ж і потерзавшись, перетремтів проіскрістю і ніби аж до почуттєвого пориву всилив:

— “... Відбито від строю!.. було: як бджолині стільники, повно тепла... Вмістять в собі. І спокій: так — початок весни... Не мені! Поглиблюється, не перестане горе моє!”

Стариганові — розпач: з неспроможности на поміч стати до приреченого. Мов замкнуто самого, якимось винного, бо так прихідце-ві сталося. Шукає, хоч трохи, полегкости.

— Чи бувають відзнаки звідси: втішні; як сон?

— “... Іноді. Здається — розсуд і справність”.

Запалюється стариган:

— Кажіть, благаю! Таки знатиму. Чути — кажіть!

Неозначимо примарник похвилювався: блідно:

“... Виднілося передгір'я. Недалеко від хати. Гостинної. Полювали — я і Тімурленков. Куди відбігла річка? Не бачу!

(Хотів додати стариган: “Я теж! — мені ввижалось”; а змовчав і слухає).

“... Помітно надбережжя; туди прямую. Обгорожа — чотирикутна: для диких птахів; від жадоби мисливих. Чутно — голоси наглядачок”.

— Щось від дитинства згадалось! — прошепотів і знову слухає стариган.

“... Поряд — гірські козли; непорушно. Не бояться мене; як безвидного”.

— Відчули: в кого немає злого наміру! — приєднується Антон Никандрович; — я помічав. Продовжуймо!

“... Відкривається річка: могутнім зворотом. Потойбік — огонь. При вході в будівку: як часовню. Треба перейти висячий міст... небезпечний: з планок; і побіч вища линва: триматись. Відкидаю нагоду з нею в перехід: непотрібно! бо Тімурленков скарає”.

— Він залізноніг в діях зміювих! — докинув стариган; — а що потім?

“... Вертаюсь; над краєм лютого провалля, від города — з людности... течія внизу: різна проти річки. Близько можна перейти — по мілкому. З неуважности, проминув. Слід шукати другого броду...”

— Я теж знедбався! — горює стариган, і відчутно йому:

“... Стрічаю молоду пару. Ніби свої і чужі — одно одному. Він мріє одружитися з другою. Знаменитістю. І вона: з кимсь, хто славетний. Знати: призначено в шлюб. Розділились. Так я — з нареченою. Враз обіймає курява: заклятна темністю!.. вертає в невіття, — о, як я поглиблююсь в горе моє!”

Проймає страх Антона Никандровича: за обох; зв'язані нерозділиво чистими відносинами, як батько і син, хоч — не по крові. Він бездітний, для нього має отче серце; а покійний, сирота змалку, — мав серце синовнє для вчителя. Аж задихаючися з поврази, вихриплює стариган.

— Ну, що ж робити?! Чи спроможний я на поміч, — як? Вам видно: скажіть. Я терплю гірко. Слухаю...

Повагався присутник і мовчить.

— Я слухаю: скажіть! — терзаючись, повторює Антон Никандрович, — а знаєте? — поблажаймо!..

Найпекучішою смутністю повіяло від приваяця.

“... Замкнутість моя! Вертаються вислови: немає прийняття для поклику! Сам прирікся — через кривомовних. Прийняв нагани їх, відкинув обітницю: свідомо і рішучо. Скалічився: я — безодняник!”

Кам’яніє стариган, а враз дізнається, на прочуття, від примарця, бо — мов стогін його:

“... Трохи можна: просіть! просіть про мене — просіть! як знайдеться довіра в вас... одно — в полегкість... мабуть, дозволено: трохи...”

— Буду! — вже викриком заспішив стариган: — буду: зразу ж, дуже! — аж зметнувся всім огнем серця. — Зразу ж: хоч би трохи змінити (пожадавши). Крім того, — що?

“... Пожадано мені, так пожадано!” — посвітнувся привидник, “розкажіть про денність вашу. З кров’ю і зеленню. Що пережилось. Печаль гнітуха, а з жизноти частку відчую”.

— Миттю розповім! — заспішив стариган і заклопотався; — звідки вибрати? Все в примерхлих дрібницях. От! запам’ятався кипучий випадок, хоч я, можливо, намарив, бо потім не був певен: дрімота, чи дневність?

Стою коло вікна, складаючи пораду: про драматичну поему, — її дав прочитати студент Тихон. Назва: “Місяць над червоною річкою”. З побуту сьогоднішнього села. Хтось ніби підшіптує: “ти божевільний!” Неправда; бо світ передо мною в такій повножизній ясності, як в розлитій рідині сонця, — заридати можна.

“... Я теж сприймаю!” — пожвавився присутник.

— Чудесно! Тоді ж на колючому дроті притьма помічаю павутину: мережену ритмічно; мов частину музичности прип’ято і обсипано рясним пилом з води. Місяць над нею: корончастий і, здається, в сльозах. Знаю з поеми — існує при ньому червона річка, страшенна! але за павутиною не видно. Привид відзначив:

“... Мені відкрито. І вам — згодом!”

— Що ж? Підожду. Зліва, знизу — дрібна, мов мурашка, жіноча постать: селянська душа в білій хустині. Заломила руки з відчаю, прив’язана клейкими волокнами, з павутини, при ржавих колючках.

Невідомі скиляються: мов гілками в росі! — плачучи при пожежному полум’ї - з кадильніці: величезної, як сам місяць. Жар в мені: з несамовитости горя. Зірки роздираються об колючки на дроті. Знадвору до вікна підступає, в довгій до п’ят, зеленій сорочці, примара, виймаючи з торби огненну, крапущу кров’ю, помаранчу: “— Покуштуй! моя знахідка...”

Піднявши долоню, я от-от різну в світ криком (аж застигне кров, леденіючи в жилах гілок: напроти вікна): ой-ой! Але боюся, бо прив’яжуть до стовба біля старої мертвецької каплички, і хлоп’ята дивитимуться через парканок, показуючи на мої розірвані груди. Мовчу!

“... Як шкода!” — відрухнувся повидник: “Не завжди я мовчати вмів — з безсвітцями”.

— Стою сам і дряпаю нігтями папір, — продовжує стариган. — Щоки забризкано, здається, краплями з павутини, чи ні? — коли два чиновники, лисі й однакові, з міськради, сказали: “Ваша праця не визнана!” Вже не знаю, як з того приглушити в правому вусі перехід вогким, наче земляним відзвуком: гу-гугу-гу, при коротких перервах.

Дмухаю на долоню, поки стане гаряча, і прикладаючи до вуха, лягаю на подушку, — зриваюсь і довго ходжу край дротяної загорожі. Ніякої ради, — гугонить! особливо серед напливу темряви, коли хотілось думку класти на папірець. Гадав, то від недокрів’я. Просив харчу крізь дріт, але відмовлено; я знов звернувся, — марно. Обидва чиновники покрутили руками в небо, кажучи однаковим тоном: “Ви написали, як самі — той! а повинні, як ми — той! тут”.

З ними виник небоворожий начальник і заборонив давати мені куток на ґрунті.

“... О, відчують силу височини! страшніше, ніж я!” — спохму-рився посвіченець.

— Але я перехитрив; сховався з папірцем — за павутиною, коло вікна: я, останній! — подібних в ями камінням, як слонів, позаганяли, регочучи.

Багатоїди ляскають себе по череву, надобідавши, і дрімливими очима відзиркуються від небес.

Я в синю тінь обернувся при шибках; моя гордість — в однім: тільки! всміхнутися доброзичливо при стрічі з ними.

“... Радію за вас!” — підхоплює посвітлезник: “так належить: всім”.

— Все ж ледве стримуюсь: мов залізними пружинами в ребрах. Бо — палить! Відблиск — аж в небозвід; багіре: від перепончатого розкрилля драконника, над містом; зуби кривавляться, як гостряки в людорізці, а віднизу безперервно вопль здійсмається — з трощеного потоку людського... відблиск зодягає, поряд, гойдалки на бетонованій площі: діти бавляться, а крізь ґрунт, під нею просвічуються кістяки їхніх батьків: замордованих моторошно, — колючим дротом скручено руки за спинами, і тім'я пробито огнем; крізь зуби зік-рають: несвітський репет прорізає небозвід. Але ніхто не чує. Перекрив співучо grimучник від збагрілих іклів драконника — заманно, як з оркестрів: “будую солодкізм — розвинений, завінчаний і розквітчаний! — всім готово; піддайтесь!” Я відчував: земля завие на тисячу голосів.

“... Пригадую: теж зболівся так!” — скорбіє прихідець. “А строївся при Тімурленкові. Мабуть, біда, здавлена під кривду, вирвалася виразкою в горлі. На гибіль мою!”

— Хіба ж не може!” — застогнав стариган; “мені роздирає жили. Ледве стримую, держачись вікна. Проти своєї волі хочеться: неминучо, мов горючий листок з осіннього дерева, впасти в хуртовинний сніг. Але — спокій: незвичайний. Бо в мене нічого нема.

“... І гаразд: сміліший перехід!” — згодився приявець.

— Але завіяла мені в душу іскровита курява з цвинтаря, — згадує стариган: — завіяла проти сонця, на прірві. Клени зриваються костяними руками і видовжують чорні зойки. Стою з тремтливим папірцем при вікні, і дещо з складу горя мого беззвучним громиком падає на латані черевики. Тоді навихрюються нещастя, аж мото-

рошно, аж ніби смерчі! — обвалюючи місяць: під колючий дріт і росяний павутинник; в безодню біди.

“... — Болю з вами: дуже!” — відчулося від світлистого присутника, притишеного судомністю. Відточується вигляд його. Зник, — зник!

Недовго стариган перебуває в скованості, відчутній з рамен, на рівні серця: здається, там притаєно незнану самому мережу, здібну виключатися, при легкому відрухові з натоми, якраз через карк, і так само знову встановлюватись на дію, — ось, при електриці знов, як тепер! — від того відновою обвиднено для душевного зору кімнатний обшир довкруг.

Антон Никандрович похопився з безпам'яття м'ятуcho, як від якогось підпалу: так стривожений! — видобуває з тінного схову за книжкового іконку, принесену з собору, і ставить на виступі полички, обпираючи об короб з пристроями — фотографувати стародруки.

Вертається до свого місця: якраз напроти; і похилений, сидячи і зчіплюючи пальці, підводить очі на мить: побачити образ.

Поволі відновлює в пам'яті молитовний текст, намагаючись надати висловам з нього особливу силу своєї просьби, при переході змістового складу, веденого разом з нею, і — з видивностями уяви, поширеними на всю великість духовно баченого в світотах: землі і неба! Все — з дужчим покликом сердечним: аж до самої найвищої могутности, умовно зображеної на малюнку. Скеровує думку до її світляної надсферности: як міг зосередитись.

Одночасно також, відновлює наприкінці — речення: про визвіл від злотної сили, — складаючи відповідно, як і попереду, зоровий витвір на слова про її відхід, — їй зникнути: з'яві темрявній.

Треба відбути в повній категоричності видивну подію, — і спочатку ніби вдавалося так уявляти, а потім стається прикрість: бо вигляд темної потуги причіпно довзявся до зорової постави і не відстає. Доводиться відсторонювати його далеко назад: на страшенну відстань, але і тоді не зникає привидота.

Здужується істота уявою скидати його далеко вниз і зусильно творити дію пропаду: зникати на тому місці, повторно: декілька разів, — багато разів треба зневолювати так: до спалу! Нехай через

образ огню щезає морочність, аж без остачі, аби сам обвид залишався чистий і прозорий: без домішки з тьмарності. Пощастило в перших спробах; але після того вперта остача, таки, виприснувши, — дуговитою літучістю викружується вгору і наперед, на рівень зору: темріти невідступимо. Він будує в уяві движимі покружжя, огненно світучі, з-поза плечей: нехай насупротивною силою стрічають ворожий надхід і відтискують: до пропадної прірвності. Спробує подолати його і звести, в безодняному низу, до крапковості і спалити. Примушується уява: зберігати переможність також тим, що поставляє собі витиск тієї дрібноти — на позасвіт і позаіснування: там до неї істота вже не має жодного прив'язку.

Змучившись душевно, Антон Никандрович відчуває: треба відновити палючу просьбу про переставленого, але — інакше; бо тут стається помилка.

Пережидавши, розкриває знічев'я том старослов'янщини з рисунками і оглядає келію: тісну куткуватістю. В ній, обмеженій догранично і відділеній, схиляється молитовно ветхий чернець.

Здогад промайнув, ніби від почуттної мови його: неправда була в твоєму погляді на землю і небо, ніби ти — споглядач поза ними і навіть якимось аж зверхній! з незалежністю від всього: спостерігати їх відсторонність. Тут гріх мимовільної гордині! — звичної з років безвірства, в відчуженому пробутті. Немає добра з такої просьби: вона не здобуває відгуку! — через хибну наставу думок і відірваність істоти з її призначених обрисів серед існуючого: в присутності зверхньої, всевизначаючої і всевладичної могутності.

“... Перемінюся! стану в уяві про себе — як дрібний підданок її: нею створений і зобов'язаний їй всім, кожним ударом живчика на жилі і подихом в ніздрях. Я — хирна тінь: як тут мені показано в книзі, хоч нехай з просиністю в барві; я — безсилок: існую тільки з ласки триясної.

Стариган, на послухові, вже без надмірного надсилля самоуяви з мимовільності її, сприймає собі повно стан зображеного замкнутника в книзі, вже сам — як незначна малота: впокорена і вкрай присмирена, без остачі надмисленості від гордовитого надзирку.

Збирається серцем, у найнижчості прожиття і судній залежності: звернути душевний погляд до зверхджерелля небес і відчуває тиху радість, проказуючи речення повторно.

Невисловимо милостива, в просвітлості, з незнаних височин, прихильність наповнює своєю присутністю: і докрузну простірність, і його істоту.

Здійснено заспокоючу і цілющу, — ніби включеність: в її незбагнений, але вщасливлюючий зміст! — означити того душа неспроможна. Речення мов самі, з живлющою справжністю переходять через свідомість.

Він, закривши долонями обличчя, просить, аж ніби кричма, хоч беззвучно, про свого, прийнятого душею, сина — в його дорозі.

Відчуває: мов звихреністю почуттєвою прийнято єство, з невідомого напрямку її, — так буває вранці, при повіхах над весінньою нивою: в ласкавій свіжості.

Витер очі; сховав образок; як — попереду, і приліг: здається, знеможений вкрай. Але стала на серці втишеність; і скоро ліжко якось полегло, вже — мов несучи на непоспішній течії. Зовсім безважно відчувалась істота. Він знову подрімав.

Прокинувся і починає пригадувати події останніх днів, розмірковуючи про власні кроки серед тривоги. Від того — вирізняється відчутно великанська погроза, неясно: звідки? — нависаючи темризною, прикрішою багатократно, ніж кожна громова нахмареність.

Тоді згадує, як в роки підлітства мучило передчуття; покидався вночі і лежав нажаханий від уяви про незнаних напасників, що вломляться в безоборонну хату, підпаливши її стріхи! — так легко могли побити сонних. І незрозуміло, чому батьки зовсім неуважні до надхідного нещастя: не думають про нього і не стережуться, коли відзначимо зблизились.

Навіть самому дивно було на постійний наворот примарної небезпеки.

Набагато пізніше, коли стряслася катастрофа над країною і погубила безліч, він збагнув, чого передчуття так терзало.

Подібно — тепер; з неозначимого стану, повного пожеж і пропадів, — злощастя надбудовується чорнотою.

Чи тут кара на зборища віровбивчих тімурленкових та бісмурачків! — вони ж заробили собі межові камені на шию, в глибину огненної потопельности.

Але самому остоорога гостра: від чого? — чи з близького підпа-лу?..

ВИПАДКОВА ДОВІДКА

Короткий візит до старигана склався в мету: подати знахідку на порадний здогад про можливий зв'язок її з жаскою пригодою на нічному березі.

— Подивіться, будь ласка, на цей молоток!

Олександр поклав свою знахідку на стіл.

— Якщо хочете зробити з мене слюсаря, — сказав Антон Никандрович, — то надто ціните мої здібності.

— Штуку я витяг з річки, біля місця, де хтось кричав.

— Гм; можливо: “речовий доказ”.

— Адам Григорович радить, хай кожен з нас обережно розпи-тує, в кого був мідний молоток.

— Вірно! Хай полежить на столі: спитаю в завідувача майсте-рень, як зустріну. (до постуку в двері) Прошу заходити!

Делікатно постукавши, ввійшли причепурені подруги: Яки-лина з Катрею.

— Хотіла попередити, — загомоніла перша з них: — сьогодні в будинку не буду прибирати, бо знов призначено збори. Скреготі-тимуть про класову пильність, — тільки й знають: душу скребти.

— Якилино Федорівно, чи варто клопотатися було з-за такої дрібниці, як прибирання?

— А то ж як!? Хочу, щоб тут і пилинка не впала. Йдемо з Катрею, — я їй кажу: скільки знала людей, а такого, як Антон Никандрович, стрічаю вперше; він — як рідний батько; ні одного поганого слова від нього не чула. Хто цей молоток приніс?

— Я: щойно! — сказав гість.

— Неправда: приніс кривий собацюра.
— От, помиляєтесь!
— Що?! Хіба я не знаю? Он і Катря скаже, це — його.
— Пригадую, — проказала лазурнозора Катря і зашарілась.
— Бачите? Та йдіть ви! — грайливо повела плечима молода тигриця і виблиснула білющими зубами, — ви жартувати любите.
— Тут не жарти, — похитав головою стариган; — Олександр випадково знайшов молоток у річці, недалеко від того місця, де недавно ввечорі ми чули страшний крик: “рятуйте!” Маю підозру, що власник цього молотка вбив жінку.

Якилина сміється:

— Ох, вигадники ж ви! Я б повірила, так ось Катря не дасть збрехати, — надввечір ми проводили Карпа Маркуровича з його жінкою на вокзал. Кажу ж вам, гляділи, як вона стояла на вагонних приступцях. Платочком отак жалібно помахала, я аж заплакала. Катре?..

— Бачили, — пролебеділа і спалахнула дівчина.

— Зоставили ж ми біля неї самого Бісмурчака, — згадує Якилина, — і пішли з перону; чули, як другий дзвінок ударив. Що той пес міг убити жінку, правда, він такий: жінка вагітна, а він коло вчительки якоїсь в’ється, мов гадюка на кілочку. Спровадив бідолашну жінку на Урал. Перед тим я зайшла до нього вранці в лабораторію, він цим молотком ящик лагодить, каже: бач, турбуюся, щоб жінці було добре — спакую речі; їй на Уралі краєвиди — як на виставці; також повітря є тощо. Ходім, Катре, бо незабаром збори відкриються, будуть нам у горло через лійку політику наливати. Тімурленков визвіриться на нас, а ми кліпатимем на нього, як цуценята на гицля. Ходім, серденько, бо прогавимо таке щасливість!

Дзенькнуло залізо, і в сухому стукоті двері за молодими зачинились.

— Ну? Ми знали: хто власник! — широко протягнув Антон Никандрович; — знали і заплутались.

Олександр втопив очі в вікно.

— Морока! Що вбивство було, я певен, — вирішив стариган; — а при чому тут молоток Бісмурчака?

— Я мимоволі приуявляю: як “убийбога” міг в останню мить, при вагонних східцях, раптом зайти в хитрунство: “Я передумав!” — крикнути жінці: “зоставайся — мирно житимем, давай валізку і ходім додому! Багаж нам вернеться”. Будучи вагітна, жінка звичайно згодилась. Потім він, маючи молоток під полою піджака, за поясом, міг заманити в прогулянку до берега, де ходили після шлюбу, і там, о жах! — ні треба спинити свій здогад і трохи походити в кімнаті.

З виразом диводумности стариган розвів руками. Після короткої павзи, ніби сам собі, запевнив:

— Безперечно, тут працює чорт, я його знаю. Не посміхайтесь, правду кажу. Домовимось так: якщо мене не посадять (стариган проілюстрував останнє слово, схрестивши по два розставлених пальці обох рук в образ решітки), то підемо до Кардониhi: нехай подивиться в свої чаклунські дзеркальця і знайде, кого вбито. Вона — яснovidиця, може вгадає.

— Згода! Підем на експертизу до відьми: єдино — що нам тепер залилось, — відповів Олександр; і побажавши: — Вкріпляйтесь! — пустився в свою звичну кружбу через місто.

СПОКУСА

Маріямна назнала читальний зал філологічного факультету восени, з протекцією від своєї недавньої співслужбовиці, для особливо потрібних книжок.

Донедавна помічниця рудуна вчителювала з нею в одній школі; аж поки, можна сказати, вилетіла заміж за викладача історії: пресимпатичного друзяки, банкіра анекдотів, декляматора двохсот віршів напам’ять, і також власника недовгої, але щирозлатної, як і вся зачіска, бороди в стилі, знаному з розпису на старогрецьких вазах. З-під вусів просвічувала покоряюча усмішка: від нерівнорозмірних, але яскравих зубів.

Він сидів, відбуваючи години консультацій для студентства, в одній з “кабін”: бездверних загородок з фанери, трохи понад людський зріст височиною, зелено пофарбованих.

Дружина його, обертаючися біля протилежної стіни, при ряді громадських шахів, заповнених книгами і відділених балюстрадою від зали, — пильно достежувала свого благовірного. Була незамінна, як бібліотекарка: з виточеною пам’яттю на читво і працездатністю за двох, — вродливиця: волосся білявиться, мов розчесана бавовна, а темні очі — весело рухливі, — дві тернини в рядок.

Осіннього вечора, діставши від неї томик, що просила, Маріямна поглиблено признаюмлювала собі літературознавчі відомості — найсвіжіші, про стан російської літератури в вершинній фазі “серебряного віку”, — стисло означаючи: в десятиліття перед війною 1914 року. Треба подавати для старшокласників школи світоглядні обриси і також стильові характеристики: з творчих течій і груп того часу. Вона знатруджувалась увагою до найістотнішого: відмітити собі в зошит; і дивно ставало їй: такий чудовий розквіт шукальницької думки в творчості, коли вибивалася з сірих сутінків модного тоді безвірництва і нігілізму, — тепер оголошено рухом в добу занепадництва і буржуазного розкладу, тільки тому, що непідклони́ма під сучасні закрючки з діямату. Самоцвітну скарбницю лірики: від Блока до Єсеніна чи інших, обкидано осудними тінями з догматичних трафаретів. Особливо ж їдко скривились автори на “звёздный язык” Хлебнікова, вимовивши чимало патріотичних громиків. З перечиту склала собі Маріямна вираз надії: “Можливо, колись отямляться — після несамовитости казенних руїнників!” Часом відривала зір від тексту і поглядала перед собою: в напрямок до дверей, однак прив’язана роздумами до змісту розборів.

На раптову зміну її душевного стану, повідніла постать одного з нових відвідувачів, що спершу — хоч видалась відмінною від інших, але не так набагато, аби заповонити. Однак через мить світнулася вражаючо! — цілковито забираючи увагу і збуджуючи горючу зацікавленість: аж як неймовірною схожістю на довгочасно бережений в спогадах найдорожчий образ.

Сторінка книги погасла навчальною змістовністю; і потім зір, — тільки в удаваній зачитаності схилений до неї, — зразу ж підво-

диться: спостерігати прибувця. Як він дістає через балюстраду, з рук білявки Дев'яткіної, потрібну книгу і, сівши недалеко, при столі, погортує її, знаходячи потрібний розділ; здобуває з кишені аркушик і олівець: почати виписки.

Дивовижна подібність! — зовнішністю і жестами так живо нагадувала її покійного мужа; і всі спомини навіть якісь недосвідомлені в душі, прокинулись і наринули в захватному напливі, сповнені почуттєвою силою, нерозтраченою досі.

Кожен рух його стежила захоплено, стримуючи в собі цілий вихор сердечний з особливою радісністю, давно забутою. Мимоволі навіть злегко поревнувала чорнявого красня до двох його сусідок. Одна, рудаவிця з високо підбитою ватрою зачіски, все скося позиркувала на нього, часто відриваючися від журналу. З переміни сидючости зачепила, ніби ненарочито, черевичком і сильно запробачалась, а потім надула губи, коли він тільки байдужо поглянув на неї і знов повів олівцем на листку. З її невдачі ледь помітно посміхнулася друга сусідка — з рисунково пригладженою зачіскою вівсистого кольору, і теж, мов знеобачна, при своєму відрухові, доторкнулася ліктем до його руки, і також скисла губами, коли він просто відсунувся набік.

Маріямна часто поглядала на нього: з тихою втіхою від любого враження; а все ж примушувала себе вчитуватися в друк і сяк-так добрала кінця з общипу пір'їн на жар-птиці символістів.

При закритті, коли читачі розходилися, вона, повертаючи книгу, не втерпіла і пошепки спитала:

— Хто був той брюнет?

Дев'яткіна врадувалася: бо, як видно, Астряб приполоняє кра-суню, і для власного чоловіка тут не обіцяється пригода (його погляд блискучий, з “кабіни”, на приятельку вона собі відзначила!) — і тому відповіла докладно:

— Хто? Біловидий чорнобривець? О, став розважний: з колишніх бродяг портових і злодійчуків. Сама знаєш, від безпритульних — чого ждати? Але він якось потроху вирівнявся. Кажуть, я сама не знаю, при царі його тато служив морським офіцером, а в революцію пристав до червоних. Командуючи отрядом матросів, воював проти Махна: там був важко поранений і довго хворів, поки помер. Через

декілька років мати, як багато жінок в той час, занепавши з голодівки, слідом пішла. Хлопця забрала вулиця в портовому місті. Начальство в нас терпить його вибрики: бо як кажуть, “соціально близький”; — всі крізь пальці дивляться, коли часом він знову зривається вниз.

Беручи найбайдужіший тон, Маріямна, ніби мимохідь, так собі! — цікавиться:

— Мабуть, самотній?

— Ага, ага! Тобі сподобавсь! — веселіє Дев’яткіна, готуючися з ключами: замикати читальню. — Він має подруженьку: теж учиться тут, бліденька тихося, Ольга. Певно, зблизило — що і вона сирота. Часто спаровує покривджені душі їх подібна доля, а в нас повно таких: по громадянській війні; мільйони малих zostались самотні, без батьків. Проте не знаю, чи в нього з тихонею — надовго, і хто перед тобою здібний відборонитись?

Так думала і сама Маріямна, нехай зовсім нечасто: в кутковому побуті, обтиснута лютими обставинами; хоч, при бідацтві, не потерпіла погаслости серця, — втаїла в глибині його збереженою жаристу силу пристрасти для сполоху при несподіваній нагоді. Так стало з нею враз: захопилася, мов раптово смерч завихрює бережну модрину, пориваючи всі галузки її своєю нестримною дужістю в перебігові.

Маючи вільні години, віддавала на скритну справу: взнати, коли він буває в бібліотеці, коли в їдальні, кіно і парку: сам чи з Ольгою. Віддаля постоювала тінню їхньою, мало клопочучися його зв’язком з однокурсницею, бо переконана була твердо: він, зіставивши поряд двох, відхилиться від бліднавки і захопиться нею. Але не знала, як природно ввійти в круг його життя: без такого прикрого способу, що тільки огірчить і відчужить, замість приблизити до неї.

Щоденність її заповнювалася сердечною теплотою від свіжоствореного міту: про нагоду відновити, нехай частково, свою зруйновану зірку і збагатитися сподіваною радістю. Бажала бути бранкою свого вигаду і нею стала, забуваючи про перешкоди, бо присудила їх, як відстороними: хоч їй — понад півтора числа його років, і він має молоденьку подруженьку. Все, крізь намірену прозорість уявно можливого і прагнутого, відступало далі, як неістотність, перед

жагучою поривністю її почуття. Властиво, тільки так їй зоставалося думати серед кількарічної руїни родинного ладу, гірко оплакуваного на самоті, з непогашеною кров'ю серця. В сяючий просвіток і кинулася вона всією істотою, з особливою вирішеністю, бо тут повидівся їй також рятунок від моторошно клопітного амурства двох непроханих і скандальних настирливців: Бісмурчака і Серпокрила.

Серед свідків пожежі стояла, коли Астряб видряпувався по стіні гостиниці; гляділа, сціпивши зуби і приломивши пальці. Щойно він з'явився на пішоході, при старикові, — поспішила туди: допомогти відчиститися з попелу, а, спізнена, підбігала йому вслід і зрештою побачила віддаля, як Ольга зустріла і склопоталася його потерпілістю в пригоді.

Маріямна, постоявши трохи і посмуткувавши, прискорила крок — додому, бо примітила, як громіздко наповзають нічні хмари, грозючи скорою зливою, і страхалася за свою одіж: останню з небагатьох найкращих речей, що збережено.

Наблиснувся недалеко Бісмурчак, супутний партсекретареві, і осторонь Серпокрил, нетверезий сам і в супроводі п'яного приятеля: тож від помножених прикростей доспішилася до свого порога, хоч заради жаданої зустрічі згодна була б промокнути до нитки в надхідному дощі.

Зустріла в інший час і зовсім випадково, коли ввечорі навідалася в аптеку по таблетки “кальцекс” — проти гриппозности: і своєї власної, навіть погожими днями, навіяної з сирости старезного шкільного будинку, і проти приносної від школярів — з дому, частої серед всіх.

Не сподіваючися милої зустрічі, хоч приурочила свій вихід якраз на час, коли Астряб промандрує головною вулицею: видно, повторювалася звичка, вироблена з босяцтва, — після читальні прокрутитися в натовпах, ловлячи на зір всяку дрібницю з побуту.

На виході з аптеки їй нав'язався наспиртований Митька: він, курсуючи мимо вітрин, назиркав красуню і достеріг, коли верталася серед перехожих: ступав прикро вслід. Як з'являлося перехожих зовсім обмаль, тоді переслідувач вибігав наперед і, обернувшись, задкував супроти Маріямни, широко розсміхаючись і, зрештою,

знахабнів до того, що почав хapati за руки. Вона виривалася і кричала:

— Геть від мене, геть: зразу!

— Ге, ге, ге! Так і геть! Ге...

Знахабнював свої вихватки, переймаючи її, коли пробувала рвачкко обминути стороною, — і хам'ячо посилювався причіпністю. Почала вона дужче кричати, але ніхто з поодиноких перехожих не спинявся — навпаки, пришвидчено проминали. Митька злорадствує:

— Ага, так то я — геть? Гляди!..

Враз його шарпнуто за комір і потрушено: так, що голова зателіпалась в підкиди, і він прийняв руки від своєї жертви. Струс повторився набагато дужчий, коли Мар'яна розпачливо крикнула до когось:

— Поможіть відбитись!

Тоді нахаба, забувши про неї, рвонувся на бічний викрут і, вихопивши ніж, замахнувся вдарити свого приборкувача, але відчув: озброєну руку перейнято, при кисті, і здавлено, мов лещатами, і сильно поведено вниз, аж він і сам трохи пригнувся, проте перехопив ніж другою рукою: вдарити супротивника в живіт. Але і другу руку схоплено, і сам він дістав удар під груди: ойкнув від того і дужче прикрючився, а таки відчайню зусилився — різнути... Не встиг, бо — рубнула йому ребром долоня незнайомця: в підтім'я, і він підкосився колінами, маючи в стемнілих очах блискавиці, і в цілій істоті біль — до знесилености! З його послаблених пальців виламано ніж і його самого швиргнуто під огорожу. Очунявши, підводиться він кректучо і дивиться на свого приборкувача, збираючись наймерзеннішою лайкою вибуяти злобу з свого знавіснілого, хоч приглушеного ества, але стримався; впізнав, хто — перед ним: той, хто видряпувався стіною до четвертого поверху в пожежі. Згадався Митька: тут жарти погані; близько йому і до пропаду, — бо за декілька кроків темніє глуха прогалина з кущиками, і там міг прикорчитися, зарізаний своїм ножем. Чудово тямив, коли насувалася справжня кара і підбирався натурою, в острах: поспішно відійти, поки цілий. Схоплено його знов за петельки і півголосно, але згострено сказано:

— Митька, якщо не хочеш заснути навіки від свого ж гостряка, — забудь, що на світі існує ця громадянка і перестань взагалі турбувати жінок! Зрозумів?

— Я вже: так, я зрозумів, зрозумів! — переривано вимовляє Митька і, ставши вільний, віддаляється набік і назад; з п'яної розбуреності, при ножовій загрозі, стишується зовсім: у свою сумирність, мов протверезілий. Пригоптав свою лють, побачивши: загроза тут — від особи, кому хотів приподібнитися на людях. Була незвичайна сторона самого конфузу для Митьки: він, здається тільки і ждав, через життя своє, якраз такого грозовитого струсу; на вирішальному перехрестку, нехай невеликому, як тут, — аби почався відкрит пружини почуттєвої в зворотну дію, на другий хід, ніби досі чужий і забутий, а тепер, можливо, навіть конечний для щоденності.

Віддалився він, мов загублена тінь, — поворотом до свого закутка, і в голові дрижало, наче він підвів її в середину гудучого дзвона. Розбуреність від стерпленої розправи цілковито, — аж на диво: в помстливого! — вивіялася; навіть після неї відчуває він: так повинно було статися на якийсь набуток, невідомий самому.

Маріямна гляділа: як з невідчіпно нахабного хулігана і поножовщика вирізнівся песик, побитий і ніби додатково облитий морозною водою, — стояти з підібганим хвостиком покірно, на задніх лапках. Дивлячись, вона здавала собі звіт: тільки такою “говіркою” можна намовити всякого Митьку-напасника до належного порядку, — іншої не вчуває.

Одночасно вражалася вона, бачачи, з якою холодною завченістю виконано розправу: без жодного зайвого руху, без горячності, мабуть, як звичну в схожих обставинах, коли потрібна тільки пильність і бистрота, крім досвіду: відразу визначити биття — напевно, в повну знешкодженість. Скупим жестом діловито пристроєно ніж за пояс: теж, мабуть, повторним з багатьох випадків.

Він надійшов до Маріямни і повідомив:

— Можна йти!

Тоді схитрувала: бажаючи надовго затримати його при собі, або хоч на супутництво проз квартал, перебільшила свою нову небезпеку.

— Я не можу висловити, як вдячна вам! Позбавили жаху. Але все ж боюся: нахаба оббіжить — переймати в повторний напад.

— Проведу вас до самих дверей! — знехотя проказав Астряб, бо не мав доброго настрою для другої частини в пригоді, цілком небажаної: але скорився і ступав поряд, мов підневільний.

Вона ж при омріяному знайомстві, повела, без жодного кокетництва, розповідь про дивовижні грабежі, зокрема про пригоду невдачливого крадіжника. Ввечорі заліз він до неосвітленої кімнати дресувальниці хижих звірів з переїжджого цирку. Зоставалася дома приручена ведмедиця: в ролі квартирної сторожихи, і коли злодій присвітив ліхтариком, зненацька дико заревіла. Він, розгублений, не знав, як рятуватися; побачив величезний розкритий сундук, для власниці — спадок сільських предків, материн: від її посагу, наполовину спорожнений з професійних туалетних приналежностей актриси. Вскочив туди і накрився віком. Придержуючи його за якісь ящиккові прибудівки, протремтів аж до пізньої ночі, бо звірина все дряпала віко і згризала кутки, люто розгарчавшись. Вернулася господиня і викликала міліцію: перепроводити злочинця в просторніший притулок під замком, звідки його, звичайно, вранці випущено чорними дверима.

— Їх тепер непомітно розвелось скрізь! — закінчує Маріяма свою розповідь. — Під час фінської війни багатьох кримінальників випущено з тюрм і концтаборів: невідомо, навіщо? — через них життя немає. Мешканці настрахані.

— Для того ж випущено! — похмуро пояснив Астряб, відсторонений від супутниці, аби не довелося брати під руку, як водиться в подібних переходах.

Біля хвіртки хотів відпрощатись, але вона запросила на “чай з вишневим варенням”; так, нетерпеливого мерщій відійти додому, спокушено завітати в гості.

В кімнаті, для інтимнішого настрою, хотіла відразу засвітити настільну лампу, з окремою шнуровою влючкою, — і під зеленим абажуром, а не висячу, при стелі. Проте не пощастило: подібно іноді ставалася невдача також попереду, бо дещо в патроні зіпсуто; при горішньому світлі вона пробує налагодити, а — невдача знов. І тоді гість, попросивши дозволу, взявся справляти; вживав здобутий

ніж, як відкрутку на гвинтики в металічній пристрої, і як різак на дротинки в справний контакт. Поки морочився біля лампи, вода на примусі покипіла, і чай заварився, і був, з найсмаковитішим варенням, спожитий: студентові — з особливою приємністю; при зміненому світлі: замість яскравобілого, при мрійливо зеленому.

Господиня, вправно чергуючи розпити і розповіді, притримувала Астряба при лампі в тихо-чарівничій посвітлості. Часом спина на ньому невиразимо благальний погляд: з безслівною, а мов аж кричучою вимовою замилюваності своєї, жадаючи повернути його до себе — з виявленою йому обіцянкою захоплюючої ніжності.

Астряб, здивований, відводив зір, аби не вдатися в небажану собі згоду для того погляду. А все ж звідти, супроти його нехоті, впливала така сердечна сила, така приманлива безмежною ласкавістю — з неймовірно відкритих, через очі, глибин душевних, що якось таки приковувала, і він не наважувався встати, як хотів, і враз попроситися, а потім дуже шкодував про свою слабовільність.

Маріямна відгадувала його стан, і їй, аби прив'язати його почуття, хотілося прости нитку розмови — шовкову; змістовністю в тривалішій розмові цікавити, уникаючи обсмоктування дріб'язків з міського чи факультетського побуту. Пригадалося їй з лектури: як в старі часи, добрі товариства, зібравшись, зосереджували бесіду на книгах, щойно взнаних, оглянутих виставках мистецтва і відвіданих спектаклях: в драматичному театрі чи опері, аби відсторонити пліткарство. Початок вибрано, після хвилинної мовчанки: спитати, що він прочитав недавно? — і одержано відповідь: “Троянду і хрест”.

— Що приманює вашу думку? — там ідеї, як і події, надто несучасні.

Астряб, повівши зір на лампу і на простінок з дзеркалом, збираючи відповідь, підждав трохи і протягнув речення:

— Там поклик до надбуденої правди, — тепер всі і скрізь від неї відступили.

— Цілком задовольнить нас тепер? — спиталася, сама не певна, чи змогла б гаразд відповісти.

Він теж повагався і, зрештою, показав нетвердо:

— Відчуваю там невтолиму тугу по втрачених вартостях чисто духовного стану. Руйнуються через злощастя, закорінені в звичній дійсності. Але виходу там не бачу: справжнього. Велика поема в діалогах, — надто високо над течією днів, але без найістотнішого сьйва згори.

— Ви не знайшли його в автора?

— Жалію: не знайшов. Більше подобаються його ліричні вірші; вражаючи — декотрі. Але і там: за межею, для прекрасної поезії, все ж вийшов на якусь безмірну пустелю в сутінках.

— Дивно, дуже дивно! Мабуть, ваші вимоги - зовсім інші, ніж були в автора.

— Інші! Я відзначив. Авторіві ждалося: революція розвалить будівлю суспільства, де, як він сказав, не видно “ні згі”, в темряві. Тоді відкриється для всіх нова музичність світова, — так він уявляв. Після розвалу втратилася і стара: що була в нього. Ми стоїмо довго після зміни, і все також домагаючи чогось — для того немає в нас вислову...

— О, я теж так думала! І марно старалась назвати.

— Щодо цього, я згоден з поглядом мого професора; він в одній з лекцій про “Слово о полку Ігоря” сказав: ця поема з’явила стислий порядок потужної побудови в обрисах трагічно погаслої потім східноєвропейської готики. Відзначилась образною “кладдю” від барвної самоцвітності візантійських прикладів і декотрими впливами епосу степового і, можливо, кавказького: про битви і їх героїв. Далі весь розвиток нашого письменства — аж дотепер, виразив мрію про розцвіт готичності в житті, і печаль по ній, нездійсненій. Зрештою, безперервні зусилля таки почасти виявили її; тут: “Вій”, “Страшна помста”, “Демон”, “Пікова дама”, “Біси”, “Троянда і хрест”, “Гайдамаки”, “Великий льох”. І повторно — мрія погашена: в комерційності та індустріалізмі. Але я відчуваю: остача невидимо висвічує, мов частина полярного сьєва — всім; ждемо, коли прийавиться.

— Можливо, мені теж надія просвітлює вікно! — легенько зідхнула Маріямна. — Я довго ждала. Боюся, наші “блюстителі”, мов пожарна команда, накинуться збивати світову музичність і рештку сьєва коли б посвітила нам. Калічать сторінки класиків і

кривлять шкільні одвірки. А ви з особистої лірики — чи відзначили котрогось автора: улюбленого? Як вам вірші Єсеніна?

Астряб, вибравши “Слово о полку”, вдарився був, як в порятунок становища, в академізм, аби схолодити і розвіяти настрій, надто насичений особистою почуттєвістю, і тепер тішиться з наступної нагоди.

— Один час я захоплювався, а скоро збайдужів. Бо в ширих і картинних віршах таки — поворот до язичеського буйства. Як культ. Чудесна яскравість мовних барв, без саява вищої одухотворености. Страшений спад: порівняно з старою лірикою любови.

— З вами я згодна! От, про залюбленість: чи могли уявити? — котрась жінка ходить вашими слідами, стужилася по вас, бачачи не щодня, тільки потай і віддаля, але бажаючи стати відкрито, в близькості, як я тепер перед вами. В раптовому нещасті переболівши втрату всього, що було змістом її життя, знаходить, по роках самотності, свою жадану розраду. Мріє про відновлену долю і вірить: тут зоря призначена. Склалося рішення — всю нерозтрачену голубливість дарувати своєму вибранцеві: єдиному на її вік. Чи могли б довіритися такий душі, відданий вам і присвяченій вашому щастю? Чи могли б уявити таку можливість? Скажіть щиро. Вона все стерпить.

Астряб слухав, відчуваючи неймовірну ніяковість, і здавалося йому: ніби частина долівки під його стопами хитнулася і треба відсунути свій стілець назад, аби ствердитися на місці. Бо тут відкрилася поруч приява зовсім небажана: в несподіваний полон, чого він собі ніяк не хотів. Хоч бачив, наскільки тут причарлива красуня, все ж не міг сприйняти такого мало прикритого освідчення. Мав наречену і не настроювався в жодну пригоду з амурністю; відчитно змислював: прегарна жінка, а — не з того ряду характеристик, що міг полюбити, і набагато старша за нього. Зрештою, клалася якась різниця між обома, навіть самому неозначима: через неї залюблена жінка йому далека. Без тієї невисловимо милої свічености сердечної, що відчувається в Ольги — в чистоті її вдачі: всієї в ясності, з безпосередністю вислову свого почуття.

— Признаюсь, мені нелегко уявити, хоч — можливо!.. промимрив Астряб, і аби вийти з неловкості в бесіді, зайнявшись чимсь,

киво але обережно накладає розварені частини смачної варенничної ягоди на хлібну скибочку. Побояювався впустити їх на скатерть, бо надто багато набрано, тому відгортає зайвину назад, до гранчастого блюдечка з високими краями; подумав: “так — неетикетично”, все ж інакше не міг справитись. Коли жував, теж проблиснуло в свідомості: не годиться коли вона говорить! — і скоріше проковтнув хлібик, і став дивитися рівно перед собою, як школяр.

Господиня гірко розчарувалася з його невиразної відповіді:

— Чому нелегко? Раз особа, вирішила принести обнову, скажу навіть: мов зняти ранкову зірку з небозводу і поставити над вами в домі, — то невже трудно уявити, що тут випадає подарунок судьби: для життя набагато кращого, ніж досі?

— Так, ваша правда: мабуть, уявити можна без особливої трудности! — відклонливо сказав він, з відчуття, що тут він дикий птах, а розмова все ближче розгортається сітчастою в'яззю. Сьорбнув трохи з чашки і, приготований відпрощатися, поглянув на господиню. При світлі від справленої лампи: притамованій зеленості, побачив Маріямну такою гарною, як бюст старогрецької чарівниці — богині в городському саду, під високим ліхтарем. І хоч хотів негайно відпровадитися звідси, перериваючи небажане освідчення, а таки перемогла якась грайлива струна на душі, і цікавість: що далі? Зовнішність господині притягала зір, так що відведений від неї — поблукати в розгляді кімнатного прибранства, знов мимоволі привертався до неї, і він тоді помислив: подібно, мабуть, повинен завожувати чар знахарки Кардонихи, коли знов піти по провістя.

Від видимої холодности гостя особливо посилювався намір Маріямни — розтеплити її і таки досягнути до живого відчуття в нього і викликати любий відгук на її палючу потребу; почути хоч одно речення з прихильністю душевною, якщо не повну згоду на поклик.

Але не могла відразу знайти найпотрібніших слів, здатних забрати його пильну увагу і розпалити нехай дрібний огник ласкавого настрою, — тому заговорила незібрано і м'ятучися, з неприродною вимовністю і непотрібними зупинками:

— Буває так... все зважусь для жіночої долі — в один короткий час: або зліт, як чайкою, до свого щастя, або підупад в

глибину чорної розпуки куткової — мов грудку землі кинуто на домовину. Чи вам так ставалося: для вибору?

Астряб потер пальцями собі над піднятою бровою і подивовано мовчав.

Їй пекучо гіркою хвилею нахлинув відчай — при його байдужості, аж вона підвелася з свого стільця і почала ходити з одного кінця кімнати в другий. Збагнула: тут їй, мабуть, руйнується остання нагода завершити радісно свій полон, болючий тривожністю.

Хотілося підійти до Олександра і обхопити в обійми, і притулитися обличчям своїм до його лица, і так завмерти на довгі хвилини: щасливою, як тепер вже востаннє для її життя. Стримала порив, боячися, що гість обуриться з непрошеної несподіванки, — тоді вже все погасне назавжди: добрих відносин з довір'ям не відбудувати.

Стамовуючи сполох свого невисловимо теплого почуття, притишувала кроки і навіть зневільна, як в дівочі роки, — за прикладом приятельок з городських домів, похруснула колодочкою в суглобі одного з пальців і пошкодувала, згадуючи: то був негарний звичай серед міщанства.

Зупинившись, пристоявала в слабішому посвіті від зеленого круга і збиралася з висловами — переконливішими, ніж попереду, але не такими, що викличуть пряму незгоду Олександра: від надто посиленого переходу на інтимну ноту. Тому заговорила пристрасно і ніби відсторонено:

— Повірте: часом душа, з розбиття всього, в чому знаходила щастя, замикається надовго, на цілі болючі роки! — дома, самотна: знати тільки працю для шкільних учнів, і знаходить в ній єдиний просвіт серед присмерків особистого побуту. Здається, погашено навіки втіхи сердечні! — доля припечатана з огнем: на пустку! Так буває в пошесному дворіщі з покинутою хатою: вікна забиті навскіс сірими дошками. Мертва порожнеча — схожа на гробницю, серед безнадії, як після морозної зими. Потім враз, від однієї зустрічі, засвічується знак: схожий на перші проліски, крізь сніг. Обіцяється для скривдженої душі свіжий квітень, і вона зважилась: до останнього подиху свого, посвятити комусь, вибраному, — стати другом і дружиною, доглядаючи його життя, і служити порадицею на кожен час. Разом збудувати чудовий ранок: теплий і чистий! — для

обох. Вона прихилить і сонячне і зоряне небо до нього. Як ви думаєте? — чи можливо для неї і для чоловіка, кого полюбила таємно, здійснити, що помріялося? — скажіть: від серця, відкрито, як — вам?

Він не бажав перестроювати бесіду в суперечку своєю відповіддю: в значенні, що відмовляється від такої любови; бо доведеться вразити, без втішености. Заговорив, наче освідчення не спрямовувалося до нього: проходить мимо самозвітности, як не звернене в прямих словах, — тільки в здогадному ладі. А бачив: доведеться все ж сказати про неможливість особистого зв'язку, щоб відхилити її намір, досить прозоро прикритий косими реченнями. Посилюючи голос, він сподівався: так почасти можна “перекрити” її схвильований переказ надзвичайного почуття:

— Я думаю, жінка в такому стані, коли вона вчителька, має чудесну нагоду посвятити життя, в особливій жертвовності, для праці з учнями. Відкриється незмірний поклад доброти від її вдачі: для підлітків. Вони виростуть і підуть в життя з непогасимою вдячністю, маючи перед своїм душевним зором чистий висвіт з тієї доброти. Можливо навіть, тепліший і рідніший для їх серця, ніж буває в декотрих сім'ях.

— Справді, вірите, що — так? Питаючися, вона завуалювала пекучу огірченість, бо її вислови не сприйняті на суттєву відповідь. Не знала: як їй тепер настоювати на своєму, коли особистий вираз відкинуто, і доводиться обмежити розмову до справи професійної, хоч і освітленої в високому тоні покликання, знайомому їй.

— Вірю: зовсім без сумнівів! Я відчував, на бездомності, як втішує мова старших: відкрита, без докорів за мою поганість, а тільки в самій спочутливості.

— І могли б так присвятитися, як згадали про вчительство?

— Думаю: можу. Тому вибрав його собі на фах.

— Я все не певна, чи завжди посвята в праці втішить, коли особиста мрія розбита.

— Чому не втішить? На війні офіцери і солдати, супроти збережності в особистій мрії, ідуть рішучо на смерть задля посвяти. Ченці теж ради неї зрікаються особистої долі — цілковито. Для

творчої мети багато визначних літераторів і мистців обмежувалося в самотність. На вчительстві теж так сталося. Особа, вами згадана, спроможеться на дійсний подвиг і, як нерідко буває, якраз там знайде найкращі ключі для особистої долі.

Маріямні хотілося скрикнути, що згадана особа пробувала забути, навіть була потоплена! в праці — для учнів, але порив її серця виявився дужим. Проте стрималась і, замість кричущого вислову, діждавшись, коли він скінчить, вибрала тихий доказ:

— Ви говорите про героїчні характери: так, вони посвячувалися в самопожертву. Правда. Але іноді були поборені своїми особистими захопленнями. Тому маємо частину світової літератури — про їх суперечності: трагічну, з найвищою поезією.

— Згоден! І все ж нерідко перемагали своє почуття. Татьяна так приречлася бути довічно вірною, за кого віддалася...

Зненацька з нагадки про поему приразив Маріямну гострий докір. Як приклад звідти, чеснота досмертної вірності — викликала в пам'яті видіння від власного минулого; і стримався їй намір — провадити переконливу річ до остаточного висновку: на згоду гостя в поклик.

Астряб, зауваживши, як зразу притихла, поспішно повторює доказ.

— Неодмінно: так! Запевняю: знайдеться найсвітліший вінок на героїчну приреченість особи серед вчительських буднів. Бо там складаються вдачі дітей і визначають їх майбутню долю, — ясна річ. Я вдячний вам за гостинність. Мені пора, — я і так спізнився. Встав і відходить до дверей. Там господиня, наблизившись попрощати, промовила:

— Хочу виразити надзвичайну вдячність за сьогоднішню поміч проти напасника!

Взяла його обличчя собі в долоні і, вся припадаючи трепетно до нього, поцілувала в губи з такою пронизуючою палючістю і разом — розкішною ніжністю, що відчув: пройняло і заповнило йому груди. В нападі любовному — взято всього, мов буряно: з такою нестерпною жагою і такою незносною жарючістю в крові, що, здається, сполохова блискавка стала в глибині всієї істоти його, звихреного в один порив: вхопити жінку і кинути в пропасть пристрасти, і вже

готовий був, і вже руки мимовільно простягалися — обняти, але в якусь коротку частину секунди, здогадавшись: тут, по його зраді, настала руїна його долі з бідною нареченою, він, як з наклея, відірвався від господині і, задиханий, з покруженістю в думках, викрикнув:

— Бувайте, бувайте! — (себто, бувайте здорові, як часом прощаються) і вибіг з дверей і помчав доріжкою, повторюючи собі: “відьма, відьма!” — і добігши до залізної хвіртки, з брязкотом проскочив крізь неї: летіти далі, клянучи тільки себе самого за переступ на своєму серці, і не нарікаючи ніяк на Маріямну. Бо бачив: як за роки самотнього життя, чесна жінка, стужившись і переболівши втрати, залюблена тепер, попрагнула відклику на свою ласку.

*

Стояла, — здавалося їй, — на обриві, де кінчається її остання і найлюбіша надія з ясністю, мов справді браною з полярної світляниці, — остання в відході середніх років; кінчається в темінь і порожнечу. Пристигши нервами і смуткуючи тяжко, прислонилася до одвірка: в доторк чолом, і так довго погорювала безслізно, з прибитістю на душі, аж поки почала влягатися темна хвиля від обвальної невдачі. Можна було, прегірко зідхнувши і відвівши розсипані пасла з обличчя, обмислити біду, що з нею відмірилася дотеперішня частина особистого побуту, і почати нову смугу життя на якомусь твердому ґрунті. Не на такому непевному, легковажно примріяному, як тут! — бо, властиво, так повинен був розвіятись вигад: через надто велику несхожість особистостей, а передусім — різницю в літах, що таємничо розділяє невластиво зближених. Маріямна оглянула тверезо душевним зором всю пригоду і докоряє собі: як могла таїти сама від власної самосвідомості неминучий жаж! — вона через десять років обернеться старухою в зморшках, коли він покрасується в розквіті мужського віку. Як тепер відпала приява, так і треба: краще зразу, ніж потім при найболючішій розвалині сімейного складу.

З перепаленості в нервах, з перетурбованості почуттів — відчула: слід терпеливо перебути наплив прогіркlosti з такої прикрової пригоди. Аби вкріпитися після неї якоюсь розрадою, присіла до

чаю, і на скибку, помазану вершковим маслом, густо набрала варення: втишити почасти штучну, а все ж сильну голодність. Крім того, притамувати і розточити окрему вразу, суто жіночу: при своїй звичній впевненості, навіть і гордості, роками втвердженій від переконаності про свою невідразиму красу. Відчула: найтрудніше тепер згасити якраз ображеність, бо разом з нею наспів і вривався в серце — знак: що минає вже, з силами часу, — вже відбирається від неї покоряючий чар жіночий.

Тривожно їй на душі. Проти того, починаючи, вона з повною твердістю роздумів прискорено перебирає кожну можливість: вийти з куткової сірости своєї самотини і якось таки встроїти особисту сторону побуту. Вже — нехай по втраченій молодості, а ще з дужістю пристрасти і жадобою здобути радості для довпоряджених днів.

Означається в згадці постать “завуча”: завідувача навчальної частини — в школі; високого окулярника, худорлявого і трохи лисуватого вдівця, з чудовою ясною карих очей, з покоряючою добротою до неї; перетерпільця, як і вона, — в її роках. Бачила: буде відданий їй до кінця земної дороги: в посвяті для її найкращого прожиття.

Ствердилася думкою в вирішеність і спокійно прибрала чаювання з столу, як завжди; а Митькин ніж поклала в кухонному кутику до бурячків: пригодиться — кришити їх для борщу.

Взявши торбинку, присіла до зошита і підручних книг: приготувати, згідно з навчальними вказівками, тему про занепадницькі настрої в поезії імажиністів за радянського часу, особливо в Єсеніна. Згострилася виконати розгром небажаних мотивів ґрунтовно і строго в уроках наступної осені. Але через п'ять хвилин, натрапивши на два віршові рядки: “Зацелую допьяна, изомну, как цвет”, — вона поклала олівець на зошит. Обперши лікті об стіл, відкрила долонями обличчя і розплакалась безпомічно і так нещасно, аж хотілося кричати від тяжкості на серці, але так само раптово втишилася, як і підпала під вплив гіркушого розпачу. Обережно витерла очі і щоки хустинкою, витягнутою з торбинки; стиснула олівець і поглибилася в підготову теми, згідно з програмою, затвердженою “нагорі” і одер-

жаною від “завуча”, — особливо ставлячи соціальний наголос на неприпустимості такого жакливого вчинку, як самогубство поета.

РОЗБІР ПРОВИН І

У коридорі тупають нерівні кроки: наближається Карп Маркурович, і коли, постукавши, стає в дверях, стариган говорить йому в очі:

— Мабуть, прийшли сповістити про звільнення з посади, або сказати: кайся і відмежовуйся!

— Ви так зразу до висновку. Терпіння, терпіння! Треба бути організованим членом колективу! — хрипко мурмотить Бісмурчак, скрививши обличчя в болісну маску півусміху. Його звична п'янотверезість неспівмірно побільшила свій перший складник: неприємний, з остаточною впитістю.

— Прошу сідати!

— Дякую. Як почуваетесь? За весь час профспілкової праці я вважав, що настрій живої людини — перше, чим ми повинні цікавитися: від нього залежить здоров'я і працездатність.

— Дякую; почуваюся ніби гаразд.

— Вчора я не міг зайнятись вашою справою: проважав дружину на вокзал. Мене дуже хвилює випадок з вами.

— Скажіть прямо, вимагають прилюдного каяття, відповідної заяви чи якоїсь затії? Перед тим, як розп'ятно “пророблятимуть”, — я знаю.

— Ви гордий чоловік, Антоне Никандровичу!

— Тут суть не в гордості, скоріше — в гідності. Я цікавлюся: вимагають самоприпущення чи ні?

— Залежно: як розуміти саму гідність...

— Хіба можуть бути два поняття?

— Ще й більше; скільки суспільних класів, стільки й гідностей, — так дивимось ми, марксисты.

— Подождіть, на милость! Мовчати, коли вас обливатимуть помями на загальних зборах: — тут гідність людська чи рабство?

— Можу відповісти з відповідними доказами. На перший погляд, як беруть справу індивідуалістично: звуть рабством; але в ширшому значенні — не завжди воно. Наприклад, наша партія і уряд вимагають чистоти ідеологічного фронту; добитися її можна тільки тоді, коли всі помилки будуть чесно визнані і виправлені. Відмежовуючись від своїх недоліків, ви заслуговуєте довір'я радянської суспільності; а замазуючи свої прогріхи, його позбавляєтесь, бо немає ніяких запорук щодо майбутнього. Самокритика становить здорову атмосферу суспільних відносин.

— Прекрасно; а де ж доказ, що завжди чорно помиляється одиниця, а професійний чи партійний комітет завжди має білу відповідь?

— Наша партія ніколи не помиляється! — з високою категоричністю і особливими притисками проголосив Карп Маркурович.

— Скажіть, будь ласка, чому весь час у підручниках, схвалених найвищими партійними закладами, прийняття християнства вважалося найгіршим, так би мовити, напливом “опіюму для народу”; а от недавно те саме прийняття об'явили високим прогресивним кроком — і об'явили з благословення тих самих партійних висот.

— Скажу, чому: немає вічних і незмінних істин; правда завжди історична і класова. Що на одному етапі будівництва соціалізму вважалося реакцією, як гальмо, — на другому етапі стає прогресивністю.

— Вам подобаються народні прислів'я? — з гіркотою питає Антон Никандрович.

— Деякі.

— Одно з них каже: “крутить правдою, як циган сонцем”; взагалі наводжу, без зв'язку з окремими особами чи установами.

— На це могу відповісти: навіть народні прислів'я мають історичний і класовий характер; — у певний час вони містять істину, а потім її втрачають. Я хоч і не спеціаліст, як ви, в народній творчості, але бачу це краще, ніж ви. Тут — складна річ.

— Ну, знаєте, — розводить руками стариган, — тоді все набирає тільки відносності, і наука стає зайвою: не треба ні думати,

ні перевіряти, взагалі не треба шукати наукової основи, а просто крутити головою сюди і туди, згідно з директивами, що раз у раз міняються.

— Сказали з глумом, не бачачи, яка тут глибока рація. Осередок нашої науки і її огнище — центральний комітет нашої партії. Він стоїть на найвищому пункті світових подій і, як маяк, освітлює нам шлях. Ясно?

— Абсолютно! Отже, вимагають прилюдного самобичування, чи ні?

— Тут нема нічого поганого. Самокритика — шляхетна справа. Якби ви знали, як на закритих партійних зборах один одного з багном змішують. Потім здоровкаються, мов нічого не було. Ви хвилюєтеся з-за дрібниці.

— А що, як відмовлюсь посипати голову порохнявою, і шмагати себе по спині?

— Собі зробіте погано: я вам щиро кажу.

— Завжди щиро?

— Так; принаймні — так стараюсь.

— Скажіть мені, що б ви подумали про особу, яка, припустимо, просто: припустимо! — вбила жінку оцим молотком, а вчинивши злочин, вкинула труп у річку і нікому не призналася, себто не стала на шлях самокритики, яку ви вважаєте такою шляхетною і обов'язковою справою?

Керівника профорганізації труснуло з середини незримою бурею, але він посміхнувся, хоч і зблід при цьому над міру спроможності своєї збронзованої шкіри. Їдко посміхнувся Карп Маркурович.

— Скажу. Я думаю, що злочинець повинен покаятися; прийти в міліцію і заявити: “Я вбивця, арештуйте мене!”

— Чому ж він не заявив?

— Звідки я знаю? Підійть і спитайте його!

— Хотілося спитати вас.

— Даремно.

— Це правда? Чи може...

— Я вам кажу: даремно! — злісно, втрачаючи терпець, відрізав Карп Маркурович.

— Ви настоювали, щоб я покався, в штучно “пришитих” мені концептивних помилках; а я питаю, чому не кається злочинець, хто вбив оцим молотком людину? Чому досі не покався той, хто вбив голодом сім чи навіть десять мільйонів населення і мордує численніші мільйони по концтаборах, — чому? Нехай би вийшов перед народом, ударив себе в груди і скрикнув: слухайте, я зробив так і так! Став би прекрасний зразок самокритики, що створює здорову атмосферу. Можете піти і заявити: мені тепер все рівно.

Карп Маркурович був дуже ображений і огірчений.

— Я прийшов до вас — поговорити щиро, маючи на увазі ваші власні інтереси. Ви ж почали говорити нісенітниці. Взяли якийсь молоток і вломилися в вигадки, аби затруднити наступний розгляд і взагалі справу ідеологічної сторони лекцій.

— Спершу я хочу взнати, хто вчора жінку вбив!

— Вам треба лікуватись, — я бачу. Нерви. От, ви мені наговорили всячини, а я ж тримаюся, терплю, бо так велить мені професійний обов’язок.

— Ну, я вам скажу: ви — залізна натура.

— Залізна, не залізна, Антоне Никандровичу, але я нікого безпідставно не підозріваю в убивстві.

— І мене теж не підозріваєте?

— І вас: ніяк і ніскільки!

— Даремно; я насправді душолюб.

— Он що?! Кого ж ви вбили?

— Дівчину, яку безтямно любив. Це було давно — в студентські роки: моя наречена загинула через мене. Батьки її не давали згоди на наш шлюб; від горя вона занедужала і померла. Подивіться на персні! — я десятки років пильно ховаю їх від чужого нескромного ока; а вам показую, сам не знаю, чому.

Карп Маркурович дивиться на світложовті персні з глибоким співчуттям і навіть з виразом стражденьства на скривлених вустах. Ні рисочки, ні відтінку презирства чи осуду нема в його обличчі.

— З того часу, протягом всього життя я терплю в душі, — говорить стариган, — терплю якийсь біль; невтишимий біль, мов щось пече мені в середині серця. Від всього можна дочасно сховати

свою вину: від сонця, від людського погляду; але від власного сумління — ніколи! Чому це так?

Бісмурчаків обличчя натягнулося шкірою, аж брижинки на ньому зникли; досить байдужим тоном, тільки з деякою різкістю, відповів:

— Я вважаю, голос совісті також змінюється залежно від історичних періодів. Для нас, марксистів, він має силу передусім тоді, коли робимо, свідомо чи несвідомо, злочин проти інтересів світової революції і будівництва соціалізму. В решті випадків він має вплив, але не тією мірою. Все залежить від обставин.

— Признаюсь вам, — стишує голос Антон Никандрович: — мені соромно, що я допіру підозрівав вас, як убивцю. Пригадую, один знайомий розповів мені про дрібний випадок. Бувши підлітком, він бавився щодня разом із своїм побратимом — Пилипом на імення. То був сильний, як на свої літа, хлопчик, і прекрасний товариш. Ясного весіннього дня сиділи друзі на лісній галявині, недалеко від дороги, що збігає з узгір'я, і вирізували з липових гілок усякі речі. Скінчивши свої справи, пішли обідати. І от щез ніжик. Підозріння впало на Пилипа. “Скажи, — ти взяв ніжик?” — “Ні, не брав”, — говорить Пилип і сміється. “Пилипе, я подарую тобі ніжик, але скажи мені правду!” Пилип заплакав і пішов. Було страшенно жаль його. Мій знайомий утратив сон на декілька днів; без приятеля світ став немилий. Ножик знайшовся — він просунувся за підкладку в піджаці і там застряв. Власник його переживав такий сором, що боявся в очі Пилипові глянути. Казав: на все життя залишився в пам'яті випадок, як взірєць безсоромности. Зробив висновки: на дев'ять десятих — підозри, що відразу легко приходять нам на думку, безпідставні.

Бісмурчак зусильно засміявся, блиснувши металічними зубами:

— Що моя дружина вчора поїхала, можуть потвердити свідки; провозити приходили. Отже справа ясна: ваше марення з'явилося внаслідок подразненого нервового стану. Просто — ваша недуга не зовсім минула. Але припустимо на хвилю, що підозра правдива; цікаво, як на вашу думку, я міг себе почувати?

— Дуже прошу, — сказав Антон Никандрович, приклавши долоні до грудей: — покиньмо цю тему. Вона ні до чого.

— Чому? Цікаво з психологічної сторони.

— Сказали, ніби про експеримент з оновленням ікони, який проробляєте перед глядачами. І хочете провчити мене за необережність, правда? — в такому разі, “каюся і відмежовуюсь”.

— Ні; хочу простежити вузол в душі убивці. Припустимо, відбувається така сцена в темноті: я заманюю жертву до річного берега, лютий на неї — чого вона мучить мене, ця: моя дружина. Вибравши момент, вийняв з-під поли шворінь і замахнувся над її головою. Вона інстинктивно сприйняла смертельну небезпеку і рвонулася в сторону. Але міцно тримає її моя рука. Шворінь падає їй на голову, але так косо, що роздирає їй шкіру на голові і відриває вухо. На мої руки, я відчуваю, бризкає тепла кров, хоч у темряві її не видно. Жажливий передсмертний крик пронизує нічну тишину. Тоді я другим певним ударом проломлюю череп своїй жертві і кидаю тіло, що б'ється в смертних корчах, на воду; кидаю туди і шворінь. Схопивши ціпок, біжу поміж кушкики, як божевільний, бо чую, що духи помсти женуться за мною з огнями, — це вже галюцинація в хвилину душевного потрясання. За півкілометра від місця злочину сідаю і переводжу дух, обмиваю руки і обличчя від крові та бризок мозку. Присвічую сірником до одержі. В старенький піджак, передбачливо надітий відповідно до задуманої справи, загортаю каменюку, — кидаю в воду. Потім пустирями вертаюсь додому. От і вся картина, яку малює аналітичний розум. Тепер підходимо до питання: що переживатиму я на другий день? Чи буду мучитися від голосу совісти, незалежно від своїх намірів? Якщо маєте рацію ви, — так! буду від голосу совісти неспокійний. В другому ж випадку, себто, якщо я маю рацію, стверджуючи: явища совісти мають історично зумовлений характер, — терзання від голосу совісти не буде, бо я матиму об'єктивне виправдання для свого вчинку, наприклад, в пекельному характері моєї жінки. Вона замучила мене! Чи вона мала право отруїти мені життя? Що заслужила, те й дістала; — я тільки боронився. А з смертю людей все кінчається: ніякого рахунку між душами після неї вже бути не може. Цікава проблема, правда? Ви казали: той, хто замучив голодом сім чи, мабуть, десять мільйо-

нів, повинен каятися. Це смішно! Уявіть собі, що він непохитно переконаний: для перемоги світової революції багато мільйонів повинно загинути — цією ціною ламається опір проти колгоспного ладу. Село без колгоспів буде постійним джерелом сил, ворожих комунізму. Так само необхідні муки і смерть, скажім, тринадцяти мільйонів засланих до північних концтаборів: то все — елементи, які не хочуть і не можуть миритися з новою структурою суспільства. Повторюю, в цьому непохитно переконаний той, хто організував загибель! Як же ви хочете, щоб він каявся? Це буде насильство над його психікою, проти якого ви так протестуєте. Але повернемось до мого власного стану.

РОЗБІР ПРОВИН II

Антон Никандрович аж зубами скреготнув, коли голова профорганізації розводився про вбивство: так все виразно означилося. Аж дивно: холоднокривний “убийбога”! — залізнодорожні нерви має, але вірити йому не можна, — подумав стариган...

— Якби ви були ньямом, — сказав він, — то з’їли б сусідку і весело поплескували себе по череву. Явища совісти історично зумовлені, але не так, як ви гадаєте. З’являються вони в народів з розвиненою моральною природою, а не в дикунів, що вбивши людину, мучать себе не більше, ніж кіт, коли поснідав курчатком. Ви любите котлети?

— А чому ж ні...

— Чи нас мучить сумління, що ми вбивці живих істот? Деякі народи визнають переселення душ. Сидить кузочка на стеблі: “хіба можна її нищити? — а може мій покійний батько перевтілювався в неї: не хочу бути отцевбивником!” Де кінчається скотинячий егоїзм, — там страждання ближнього сприймають, як власні, і там почато історію людяності. Згодні?

— Я послухаю і скажу.

— Гаразд. Немає сили більшої, ніж страждання: відкуплює найтяжчі гріхи. Зрушує з стану рівноваги нематеріальні важелі, що проходять через серце й універсум. Подвигнуті при жертві злочину, — діють їх невимовні могутності і приводять, зрештою, до відплати. Чи помітили: часом навіть мучителі, жахаються заподіяного болю. Приглушують себе спиртом, наркотиками, божеволіють. Одночасно з стражданням, що спокутує окаянства світу, з'являється сумління — голос, яким воно говорить до кожного. Люди починають розуміти: нема більшого нещастя, як спричинити муки ближньому. В Україні зложилось прислів'я, що відзеркалює народну душу: краще терпіти кривду, ніж чинити її. Коли хто — неспійманий душогуб, він приречений, як я, на муки совісті, від яких нікуди не втече. Терпіння відбуваються в найтаємнішій сфері нашого єства, чи хочемо їх, чи не хочемо. Втрачаємо відчуття ясности і богоданности світу, що вас оточує, себто ми назавжди втрачаємо свій можливий земний едем.

— Не шукаєм готового: ми будуєм едем для трудящих! — наказно поправив Бісмурчак.

— Не могли ж ви сказати: для білих бичків! — іронізує стариган; — звичайно, для трудящих. Здається, відчутно чотири складники в переживаннях совісті: перший — картина спричиненого болю; ми відгороджуємося від неї; але вона реальна і заманлива: свідок вини, якого ніяк не можна позбутися. Другий складник — страх, і разом бажання: все затаїти найглибше, аби ніхто не взнав, бо інакше втратиться все в житті, а матимем довічну огиду до себе, всякі муки і ніяких радостей. Третій — почуття вини, від якого треба виправдатися: мовляв, наша жертва заслужила погибель; воно, як червяк, точить характер, змушує корчитися, ніби перед невидимими очима і робити нелогічні вчинки. Четвертий — гарний; навіть скажемо: благодатний! — я думаю: всемілосердний голос з надземности обзивається в серці з співчуттям до затаєних терпців; схиляє до спокути і очищення, даючи надію на спасіння, хоч воно виглядає в нашому теперішньому стані, як вигадка. До революції, а почасти також і до 1930 року, була для народу церковна сповідь; тепер її цілковито знесено, і совість народна віддана на “обробку” в розтяжених класових законах. Гріх множиться і згромаджується в цілі

гори. Душу народну розщеплюють на первісні часточки. Страшенно напружується, розметане, особисте і громадське, пережиття добра і зла, гріха і спокути, правди і кривди. Подивіться: яка навколо шалена спрага до найменших крапель справедливості! Яка страхінлива вразливість на кривду! В кожній окремої людини моральні чинники розбурхані до стану, як перед вибухом: тут почнеться або гістерія, або нечуваний подвиг; на жаль, все калічиться і намертво гаситься страхом, прикметним для затисків. Словом, скажіть, чи це добре — зловити зовсім невинного дядька і силувати: нехай признається, що він злочинець?

— Недобре, але ж цього ніхто не робить.

— Чи справді ви думаєте?

— Я знаю.

— І знаєте, якого фантастичного каяття вимагають?

— Якого саме?

— Про це заборонено говорити! Припустимо, ви, вбивця своєї жінки, відчуваєте страх. Кошмар світиться перед вами. Але я сумніваюся, чи в вас є почуття вини.

— Значить, підтверджується моя теорія, — безвиразно сказав Карп Маркурович.

— Так: для матеріаліста, що крутить сонцем, і ньям-ньяма, який пообідав підсмаженою ногою своєї сусідки і дрімає в холодку.

— А може й кошмару не буде? — скривився гість.

— Буде! Я перешлю молоток одній ясновидці: вона точно вкаже на вбивцю. Надзвичайна жінка.

— Де вона живе?

— Вона живе десь там, в одному городі, кілометрів за сто звідси.

— В якому городі?

— Не пригадую назви; але там вона живе, мені казали про неї, — знову збрехав Антон Никандрович.

Карп Маркурович піднявся з місця. М'язи коло рота напружені; в погляді холодок.

Відшкунтильгавши до дверей, голова профорганізації притяма обернувся і голосно, зовсім щиро розсміявся.

— Я дуже задоволений. Ха-ха, напишу жінці, нехай посміється. В останню хвилину, коли прощались, вона сказала, щоб я писав їй тільки веселі листи. Передавати від вас привіт?

— Прошу ласкаво! Антон Никандрович почував себе дуже ніяково, ніби впійманий на грубій арифметичній помилці.

— Бачу, ви докоряєте собі за цю сцену; не треба! — спочутливо буркоче Карп Маркурович. — От, подумайте про інцидент: хочемо “зам’яти” його. По—приятельському попереджаю, але нікому про це ні слова: вже давно товариш Тімурленков заклопотаний вашою справою, і факультетська партгруппа підкопується і “капає” на вас. Треба вживати запобіжних засобів, бо загрожує арешт. Я надіюся, що товариш Тімурленков мирно спробує погасити справу. Розіграйте водевіль. Я розумію, це тяжко, але що поробиш?

— Ні! — відмовив Антон Никандрович, — на суді, цілковито беззаконному, стоятиму на своєму. Знаєте, у вас є щось краще на душі, ніж у мене: ви мене оббілюєте, а я вас очорнюю; я — фарисей.

— Нічого, нічого, я більше вдячний вам, ніж ви думаєте. Сьогодні я нічого не скажу Тімурленкову. Не зволікайте! Поважно кажу. Поки не пізно. Бо, можливо, скорий арешт — ясно. Треба буде схватись: на деякий час.

Від цих слів морсзом повіяло на серце старигана.

РОЗБІР ПРОВИН ІІІ

Бісмурчак і сам обхмурнів лицем після проказаної остороги; потім ледь помітно відтяг праву половину уст набік і присмішкувато спитався:

— Чи вгадаєте, що я подумав? Мабуть, крадькома почали підозрівати, ніби я нарочито підстроївся під безвинного, кому не страшно ніяк — удавано: для розгри, прийняти на себе кривавий злочин; бо, мовляв, не заподіяв його. І хотів таким чином, як здогадуєтеся ви! — справити враження цілковитої непричетности, хоч то

неправда, звивно вжита, відповідно до моєї спритущої вдачі. Підозрівали так?

— Здається, дещо проблиснуло, але супроти мого наміру: якое само собою, і я зразу погасив. Бо — неможливо...

— Дивний ви чоловік, Антоне Никандровичу, — веселувато вимовляє гість і навіть посміхається з міною жартівливця, сідаючи знову: — ви самі себе довільно зв'язуєте. Навіщо? Нехай грає підозра! Вона корисна. Бо в належному випадку колись допоможе достукатися до розгаду. Зрештою, я теж зацікавлений: розкрити, що там сталося; бо я ж на громадській праці, і то — навіть мій обов'язок: прислужитися в критичному стані. Зосереджуйтесь мислями, як я теж, і коли повидніє якась зачіпка до справи: негайно слід приточити; імовірно, буде допоміжна в розборі склublених ниток.

— Охоче старатимусь! — обіцяє стариган; — я вразився нічним криком: ранючим до глибин душі.

Гість і собі огірчується:

— А я додав другу прикрість, здогадно відтворюючи картину лютого вчинку; і — жалію. Не повинен був розбирати його, але розпалювала зацікавленість, і я спробував проглянути крізь темноту невідомого. Здається, в мені сидить приспаний сищик. Я навіть один час послужував помічником секретаря в містечковому відділі міліції: тяжко тоді жилося, і я дещо підробляв. Тепер прокидається в мені розслідча жилка і спонукує розглянути обставини, аби намалювати вірогідний вигляд нещастя. Я прикинув випадок на свою особу, підставивши її сюди: як в експериментах, для живого і переконливого повтору. Коли уявно дієш сам, тоді, з інтуїтливості, зринають пряміші натяки, ведучи вірнішим напрямком, ніж звичайно при безсторонньому роздумі.

Бісмурчак помовчав, склавши пальці вповдовж ціпка і зривчато погравши ними, як на флейті, — і почав різкішати рисами спохмрюваного виду. Зрештою, суворо, хоч при зусиллі — стриматись, відчеканив:

— Ну, закруглюймо слідчу п'єсу! Спробувано, і кінець. Як самі могли бачити, хотів я детективно поставитись, але спроба моя, ніби слідчоподібна, вийшла надто неприродною. Відкладаю личину ролі і застаюся, який проживаю: кажу вам твердо, аби розвіяти

мряку недозрозумілості з моєї настанови для розкриття. Годі! Будем говорити в обрисах грубої справжності. Я вам обіцяю найістотнішу допомогу: в кожному разі — всіма можливостями, проти недоброї зміни. Радію, бо стіна взаємної відчуженості і холодної недовіри розбита, і між нами складаються досить дружні відносини. Ось — початок того дорогоцінного, що повинно просвітлитися серед членів профспілки, і тут моя особиста зацікавленість на додачу до незмінного обов'язку. Тішусь. Мені пора вертатися в свій турботний круг.

— Вам нема чого спішити! — заперечливо повів стариган долонею, — мені страшенно важливо: слухати про дику пригоду.

— Ну, побуду декілька хвилин і відійду, — неспокійно поглянув гість, коли стариган розговорився:

— Ага! не забути, — скажу зразу: про дві поведінки погубників перед маривом кари. Одна — в давньому образі миші перед коброю. Заполонює жах, відповідно до заподіяного зумисно чи в непереможному тиску обставин; — і під незримою вагою обдавлюється душа. Друга модель: мов мандрований мисливець на міцному плоті пропливає річкою в джунглях; стрівши загрозливого крокодила, гатить його дубиною по голові і змушує, прикорченого, сховатись на дно...

— Ви ж самі з якою схемою могли бути? — вриває господареві мову Бісмурчак: — скажіть, мов просвічуєтеся в рентгені про стан здоров'я!

— Я сам? Жалію, але я з першою. Безперервно відчуваюсь придушений істотою в лещатах провини. Ви теж тут?

— Ні, я в обох! — Бісмурчак перестав грати п'ятірнями і обтиснув ціпок. — Трохи б перед коброю помишувався; а потім, зустрівши, торохну крокодила по башці, нехай прикипить до дна в багно. Співчуваю вам, як ніколи, бачачи відкриту душу: в довірі до громадського робітника. Люди можуть виробити в собі, під тиском жаху, якийсь проміжний стан і мішаний, серед крайностей; і прориватися частково то в одну, то в другу. Істота згодом звикнеться з уявною повнотою своєї безвинності. Бо ж змушена була до страшного вчинку, зіпхнута на край безодні в своїх муках. А потай в собі осудить його догранично.

— Чи досить виroku в нутрі самих? — недовіряється стариган. — Тайною вкриті, з нею станем знову на спокусу. Ні, недосить: коли тільки в собі! Ніяк! Безмірна правда життєва — в відкритості. Бо в темряві рана загносна.

— Нічого! Сліди рубцюються, — зневажливо промовив гість. — Хоч віруючі згадують про внутрішній дзвін на сполох: “совість”. Я знаю пережиток і викорінюю його в професійних рядах, бо шкодить будівничому зростові, — ясно? То фікція, але глибоко вкорінена, з побутовими впливами: побічними.

— Стійте, стійте! — підняв руку Антон Никандрович, — коли я часом уявляю, ніби беру лопату і в своєму духовному осередді, нехай звемо “сферою серця”, копаю сильно в глибину, там знаходжу окривавлену плиту над могилою дорогої особи: до її загибелі, неуявимо болючої, я спричинився. Куди дінусь від того? Хто звільнить? Чи мушу завжди нести тягар провини: важкий, як одна з темних гірських вершин?

— Охота мучитися! — співчутливо докорив Бісмурчак. — Таж неможливо назад вернути з-під землі наверх блідну прияву і знов одягти в тіло. Чим можна зарадити? Нічим! Дія реальності невідвортна: як хід сонця через небозвід, і перекриває всяку замороку почуттів. Хто звільнить? — самі! Ви володар. Немає вгорі: там, на мансарді космічного неба, нікого. Отже...

— Ніяким чином! — розпачливо загомонів Антон Никандрович: — не вирвусь. Чи не пробував?! Тисячі разів кулаками в груди бився, аж ніби стали зранені до кости, а все — невільник. Глядіть: небо таки над нами, і зовсім близько! Нездатний я вибитися з колодок. Стою тут, перед вами: вже сам — кістяк, оброслий мохом і цвіллю, мов винесений з тисячолітнього закопу, сивіти туманом горя, бо окутує весь твердий склад суглобів, і дихаю моторошною гробовістю: такий я єсть! єсть! — вихрипів з нестерпною зболілістю стариган. Тоді гість, відчуваючи, як почали щеміти очі і склизитись, — обер ціпок об коліна, витяг хустку і обома руками став їх витирати, після чого раз від разу пробував, позиркуючи на старигана, чи зір чистий? — одночасно дослухаючись.

— Такий ссть: я, я! — настирливо повторює стариган, — чи впаду я і дряпатиму руками ґрунт, аж поламаю збагрілі пальці,

нічого не зміниться в земній глибині з людиною, безчасно погубленою, і в глибині моєї душі — з кривавим каменем. Здається, дико заволаю з горя і в його розпалі згорю на місці і впаду попелом, зникаючи вже як сама безпритульна тінь: остача від душі!..

Стариган в судомі, звівши руки, мов здавався в полон, — здавлено видавав подих з широко розкритого рота.

— А я вам кажу: чуєте?! — я тут кажу вам в обличчя про одно: забудьте! — Бісмурчак стиснув хустку і схопився з стільця так різко, що ціпок, постукотівши, покотився до книжкової полиці. — Мовчіть! В собі мовчіть! Залізом, кованим з білого жару, випаліть гнильну виразку з своєї особи. Вольовістю ростіть, як я: весь час, держатися в кліщах. Прямо — наказую: треба сісти: так; стихнути. Я громадськими голосами вибраний і маю повновластя при вашому признанні; так от: відмикаю вашу глибину душевну, виношу з неї труну і кладу в великий огонь. Готово: згоріла, і ви вільні! Здійснено, що повинно бути.

Антон Никандрович присів і пристиг, дивлячись розширеними очима, як буває в близьких до божевілля: перед собою прямо дивлячись, — і мовчав. Тільки ворухив губами і, зрештою, поволі витиснув слова:

— Так, розумію, а не відчуваю, що потрібний визвіл таки стався, — о! ні, ні, ні! — не таким ключем відмикати. Тільки притихаю з своєї пожежі: грізної! Не знаю, коли відгорить. Хіба звідти: он, глядіть, доблиснеться звідти невидима грозовиця і відімкне мої вериги! — стариган показав на темне вікно, звідки вдень виднів хрест на закритому соборі, але Бісмурчак не здогадався, як слід. Обпустився на стілець, сховавши хустку і підібравши ціпок: обпертись на нього обома долонями.

— Знаю, знаю промурмотнув досадливо: — знову вимар якийсь на зайвий заворот.

— Не вимар, не він: я переконаний! — відривчасто і притишено відмовляв стариган, відникаючи від своєї поводи в далекості. — Ви бачили, як в дерево вросли старі дротини? Його колись ними приріплено до стовпців і забуто зняти: калічать плоть рослини, пов'язуючи її і труючи іржею. Так на мені — страхітна спутаність. Несила

скинути! Мабуть, наднаша потужність має владу — здерти її і загоїти каліцтво.

Бісмурчак пристукав передком черевики, як відбивають такт, вправляючися в музиці:

— Знов кажу і повторюю: ми знімаєм! От, вас остаточно і незрушимо запевнив!

Стариган з надзвичайною зібраністю зору придививсь до нього, мов невідомого бачить, і тихо нагадав:

— Всюди колись на землях в нас, мільйони спокотувались і приймали Причастя; відчували: звільнено з провин, обмито душі. І знали правність і повноту неземної спромоги, діючої в їх серцях. Яким чином ви з нею зрівняєтесь? Вона світилася безмірною владністю і сціляла цілком: аж на довічність — загробу! відводила від возмездя...

Бісмурчак спершу ніби загублювався для чіткого сприйняття, коли ж досправдив, через слух, тоді в обличчі ледь помітно рухнулися жилки: від збуреності — в раптовому напливі свого їдкого несподіваного спротивництва, що він зміг таки приховати під безвиразну дерев'януватість. І раптом, в миновільній переміні, з відтінком якоїсь обтишеної відчайності, нежданої, мабуть, для самого, як і особливо для старигана, перепитує:

— Так отже ви вірите: звільняє довічно, — так?..

Стариган зустрів погляд Бісмурчака і побачив неухвально — світлисту, мов зеленкавою фосфоричністю котячою, посилену горючість бездонної гіркоти. Взятась, аж ніби жеврієм, крізь погляд: ждучий і жадібно нетерплячий. Скоро ж обтуманився він і пригас, замінений на звичайний посвіт з іскровою гостринкою в відразі.

І стариган від того все ж занадто обережничав, — на всякий випадок, проговорив досить неоднозначно:

— Ну, уявіть собі, я, можливо, почасти з самовсиленими, ладний був повірити! — так ставалося з безліччями душ. Дещо, очевидно, могло бути в тому.

Бісмурчак зусилується: як, буває, хто схотів передужати в собі рештку з прип'янілості, і рветься крізь її вплив — такий, що мов вузлами і стисками ваготи тримає підупалого бранця. Аж трішки обсудомило його в рішучій спробі, і хотів навіть звестися знову з

місця, — видно було: як дуже, неймовірно дуже залежить його стан від того, аби тепер зовсім відірватись від якоїсь тяжучої докріпленості. Проте він з тугою віддишкою обсівся міцно на стільці і спочатку якось недужо вимовляв слова, але скоро ж розпалився в поспіх, з настирливістю, мов від страху, що зараз зупиниться німий.

— Що? До чого відживляти кладовищенський мотлох? Ми зміцнилися історично: на верхогір'ях світогляду. Чи нам назад відповзати в темрявну глушину віків? Там примнуть нас повторно: я точно кажу! — примнуть паразити, з чиїх тенет ми вирвались. В тім суть: не дамося знов під їх чорну павутину, помічену хрестами. Хто і від чого звільняє? Їхні жерці з кадилами, мов би вели душі в свободу від цепів гріха, а що було? — освячували рабські ланцюги на тілах, і душі obtumanювали вигадками про примарні небеса, — я туди не вхожий. Скінчено!

Стариган обзивається, теж потроху подужуючи тон:

— Гаразд; бачу вашу війну проти цьогосвітніх приковів. Згоден. Але от я — хто? галерник свого переступу: на всю свою біографію, аж поки вкладуть на катафалк, везений чорними кіньми. Як тепер зовсім, зовсім стерти з пам'яті жовчність від того, що сталося? Чи закрити: мов крицевою пластиною з прикрученими шурубами, — назавжди? Кажіть!

— Можна: гіпнозом!

— Але ж то — тимчасово, як показав досвід. Спогад, загнаний в глибіню, виривається назверх, калічаючи свідомість.

Гість почав злегка нервуватись:

— Я твердо певен: знайдуть спосіб!

— Нехай так. А зостанеться душевний біль, коли ранено психічну істоту, бо ж він сторожує її від руїни, як фізичний біль — тіло: від розбиття. Коли з мук відкривається сторона в божевільність...

— Зважмо на осяг невропатології — Бісмурчак перечить, як зверхник, наставниче: — знайдеться також метод психотерапевтії: спинити хворобу, на її межі. Від електроволоікарні ви ж відчули? Дійсність!

Стариган, в неувважності, взяв якийсь аркуш паперу з стола і мимохітно складає його вчетверо, говорячи:

— В театрі, стерпівши подібну біду, чи стрівши в побуті, ми відчуєм з посиленням огнем пекучості — віднову.

— Ну, що ж: можливо з тим, і можливо без того! — ліниво відсторонюється гість; — зрештою, враз послабішає: в ніщо.

— Думаєте? Але ж стався страхотний вихід психічної істоти — в смертельно заборонену зону: в душогубство, як одночасно в приречений присуд собі. Куди дінетесь з тим?!

— Я нікуди! — сердячись, відрізав Бісмурчак.

— Вибачаюсь, я фігурально висловивсь, не маючи в увазі вас. Тут мова без доторку до обох нас присутніх.

— Якщо так, я скажу: силою волі можна цілком згасити.

— Але в тривожних снах — віднова?

— Ну, і нехай! — посміхнувся гість; — сон, мов тінь відбутото, що самотворно перекомбінує складники його в випадкову сполуку. Хмари заступили сонце, і тінь зникає, так само — сон.

— А все ж якийсь заклятий неспокій проникає повторно! — пожурився стариган; — мені схвильовує свідомість. Не дає стати глухим до того, що діється в середині серця. Позбавляє дорожності: душевної рівноваги...

— О, я звикся з клопотами! — вигукнув Бісмурчак; — весь час живу з багатьма, і якби додався один свіжий, я мало змінюся. Запевняю.

— Тут не згоден, ні! — тихо відмовив стариган, відкладаючи згорнутий аркуш: — знаю по собі, неспокій цього роду діє доти, поки існує причина, з якої виник; але той...

Бісмурчак відвів обличчя трішки набік, відхиляючися також мовою:

— Не моя мелодія: чиясь! Бачу все інакше.

— Напевно, так. Я припускаю: так. В кожному відбивається неоднаково.

— В мені немає чому відбиватись! — холодно відсік Бісмурчак, обертаючи ціпок між всіма пальцями.

— Зате в мене є причина: в відпечаток, і я хочу її пронизати світлотою, відкривши вранішні ставні і вікна в моїх грудях! — стариган спинився і, по короткій мовчанці, додав:

— Мій неспокій — з декількох причин. Одна: втрата самопошани. О, тут висока гора, довго падати вниз!

— Чи кожен провинник губить самоповагу? — спитав з особливою байдужністю гість.

— Зовсім ні! Масові мордерці при жодних обставинах не згодяться визнати себе антилюдьми і ніщотою, як сміття. Навпаки, для зрівноваженості своїх душевних сторін зводять приплив самозначності, гідної коліноприклонного послугу всіх. Супроти них я, одиноким переступний, згубив її назавжди, і відчув джерело гіркоти в собі: як трутою змії мідянки додалась до пережиття — всякого!

— Що ж? Ваш резон: з особистою звітності; і я визнаю право, — якось неозначено відізвався гість, почавши водити кінцем ціпка по підлозі, мов випишуючи взори.

— Мені це неймовірно важно! — миттю підхопив стариган. — Переживаю пропад самоповаги, як передзнак великого сорому, коли моя справа колись відкриється в останній суд: буде ніби моральний землетрус, в якому я розсиплюсь, і зостанеться потворна рештка.

Бісмурчак проголосив:

— Я готовий допомогти вам у такому стані! Як завжди. Аби вдосконалювалась громадськість.

— Тоді, з вашої згоди, піду далі, — говорить стариган розмірено, як в лекційних викладах. — Я неминучо мусів себе осудити. Бо інакше був би катастрофічний обвал підстав для розпорядку всіх моїх понять, як внутрішньої збудови, якою держиться мій душевний світ. Передчуваю розгромну поразку своєї особистості, як остаточну руїну її і як страту її — себто кару мірою і якістю заподіяного: так — на правосудну відповідність.

— І який висновок звідси? — з прихолоднілою і принужденою зневажністю звернувся Бісмурчак, навіть трішки штучно виводячи саму інтонацію запитності в реченні і спрощуючи креслені фігурності на підлозі.

— Висновок? — стариган пождав; — вирішального я ще досі не знайшов: свого, особистого. Нема. І я мучуся від того і відчуваю в собі скривленість всього, чим живу. Навіть передбачаю появу ґрунту для психічної недуги: можливої найближчими роками, якщо не

встережусь. Разом тут і друга причина; про неї говорити не буду: безпотрібно і небезпечно якраз тепер, хоч, можливо, від неї найбільша згада. Вертаюсь до основної речі в думках: я скалічився дуже помітно весь наскрізь через психіку, і часом судомлюсь несамовито — не тільки від цього, але і тому, що став від'ємно інший, ніж існував з юности і який повинен був зостатись. Я — мов скинувся з своєї ділянки радісного пробуття в вовчі рови: там позміюватися від провини і гризуся через сутички в життєвих вихровищах. Зміна — люта! Жаско таємнича, як одного разу блискавиця, в грозі, вдарила зовсім близько в дерево, коли я проходив мимо: так світнулося! — непередаваемо словами, і я був тією яскравістю весь прошитий: крізь весь склад свого єства, після чого воно вже не могло бути, як попереду...

Бісмурчак важко насупився, слухаючи, і прикурював папіросу з довгим мундштуком; забував потягувати, і вона згасала: тоді знов припалював, і зводив так аж до решти, далі слухаючи, мов обхмарений.

— Так діє часом, зібравшись в одно, вся мука з довгочасного спогаду про мою зловчинність! — продовжує стариган: — так пронижує, мабуть — щоб я, під відкладною порохнявістю з давнини, не обгрубів духовним слухом до свого неминучого вироку. Вже не з самоосуду, ні! а з всевеликої судности. Але ви не приймаєте, бо проти неї ваша войовничість.

— Аякже! Битва: справдешня; ви окреслили вдало. Я тут — боець: до кінця дороги! — сильно пожвавив Бісмурчак, хоч був трохи обтінівся з попередньої згадки про грозовицю.

— Бачив ваші античуда, раз бачив, — говорить стариган при невеселому споміні про ратоборство профкомця, і сам доводить, з невисловленою прямо незгодою, свою чорну нить:

— Окрема калічність почуттєва заходить мені з того, що мушу критись: постійно, без перерви і відпруги, з сучасністю і з минувщиною критись, і тому завжди впадати в нещирість, себто самофальшуватися, бажаючи приховати сам слід і кожну ознаку з мого душевного провальства. Ви уявляєте, яка помученість?

— Чому ж? Хоч я не поет, з певним зусиллям уяви можу змалювати приблизну картину самоспалу.

Говорив гість неприязно, знаходячи папіросу і обережно розминаючи її в обкруті між пальцями: перед прикуром; і спитався:

— Чи можна вжити попільничку? — бо кладу недокурки в кишеню.

— Ось: прошу! Замість неї, скойка з-над моря. Подаючи річ у правицю гостя, простягнуту до нього, помітив: вона дрібно дрижить, і пояснив собі нервовою лихоманковістю в гостя, закоренілого чаркуванця, поп'янілого і тепер. Завернувся знов стариган до свого, допрядати — ніби сповідь:

— Найгірніше оплакую втрату якраз ширости. Пригадую, як я, — нехай означу давнім словом: “восторгався”, спостерігаючи її в простих селян. Ніби відкривалося осереддя якогось чудесного світла, взятого з невідомих небозводів до людських грудей, особливо в старих мудрих хліборобів. Сказати фальшиво хоч одно тільки слово — означало їм обгидженість душевну, і вони проти неї неослабно стереглися, мов тут пролягає кордон на можливість каліцтва їх: як в злочині, так! в злочині супроти огню їх віри. Величавість і краса духовна: прикмета праведности, такою бачив я ширість і намагався жити з нею завжди, і втратив її! — втратив. Ніби при недосвітку, як повторів зими, обсипався з помаранчевого дерева весь весінній склад: обквіт і лист його, а стало натомість воно чорніти, викривляючись потворно цілком, до найменшої гілки. Відбулася смерть моєї гідности, бо я, сам бачачи свою зміну, став зневажати власну особистість, як протилежну до омріяного взірця. Здавався собі, як прилюдно обпліваний мавпами в звіринці. Пропав найгарнішою складовою дорожочістю свого ества, з жахом оглядаючись на повсюдну біду: скрізь! однакову в моторошності...

— Цікаво! Розглядаю відхил вслід за вами, — Бісмурчак багато димлячи, кріпнув мовою; хоч посмокував папіросу і, мнучи металічними зубами її мундштучну частину, навіть відгриз її кінчик і кинув до скойки, куди струшував попільць. — Я тверджу: то перехідні зміни. Маємо невичерпні ресурси громадського впливу — надолужити всяку катастрофічну втрату. Слухаю знов.

— А, небагато зосталось. Через неспокуту — ряд обвалів мені на душі. Тому нагадую тепер про неубієнну силу, хоч незрівняно тиху, в нас самих, але неуявимо поглиблену в душевному житті:

поглиблену — подібно, як бадилля, зовсім невисока, має в ґрунті корені, всі: з найтоншими, разом — до півмільйона кілометрів спільною довжиною. Кажу про силу, могутнішу за весь арсенал зброї всіх держав на планеті, бо він зостарюється, ржавіє і відходить на металічний перетоп, коли вона незмінно свіжа всіма віками і нешкоди-ма. Неймовірно подавлює всіх, коли їй треба, хоч — мов тільки перемога лілії в цвіту, взятої з небес: така її перемога над безліччю озброєних дивізій: всі, зрештою, безпомічні, здаються їй в полон. Я мав її в розквіті і я вгасив її...

— Що ж то за сила фантастична: прямо з самих небес? — аж скинувся Бісмурчак: найжений, змінивши стриману затурбованість на суперечливу наставу.

— Зараз назву, і здивуєтесь від звичайности слова, кількак-ратно тут вжитого! — стариган постояв мовчки, глядячи на вікно, і вимовляє неголосно і подільно: — віддавна пояснювано: вона — живий голос Бога в людях, чутний завжди, назву її: совість!

Сказав стариган і не міг навіть припустити собі в думці тієї рикаючої, до ярости, роздражнености, що вибухнула від Бісмурчака при назві. Він зірвався з місця, мов таємнича огневисть раптово спалахнула навкруг нього, — і накинувся бушуючо, — не на самого Антона Никандровича, хто вже зовсім перестав потривожуючо його підозрівати, а на якусь супротивну сторону з вікном, куди було попереду показано.

Властиво, стариган був цілковито ввійшов увагою до свого занепаду, схожо до того, як сповідаються по-справжньому, без жалю до себе, витягуючи на світло в огляд іншому всю найприхованішу чорноту свого психічного нутра, підкоряючись конечній потребі очиститись від неї: через відкритий осуд. І зненацька він — виторгнутий із свого поступу думок: роз'ярено і гвалтовно! — з дограничною лютістю гостя, можливою для людської істоти, хоч таки взятою в деякий стрим для зовнішньої чемности...

Рвучко ступив наперед Бісмурчак — в напрям до нічного вікна, мов проти свого ворога, бо туди умовно звертався увагою стариган: ніби на сторону, відкіль приходить незнана зверхність.

Подавши ціпок наперед, повів ним по підлозі профкомець між собою і вікном, аж погуркнувши, — і знов вертає собі свою підпору,

як звук, аби розходитись так навіжено в розкрик, що здалося стари-ганові: незрима бурхнеча рвонула через кімнату і пройняла напру-гою навіжености, вираженої в ревищному голосі гостя:

— Мені, як виклик: на смертельну розправу! Трухлява ідея з гнилої ями, нав'язувана віками в свідомість народів і одиниць: калі-чити їх! Порожня вигадка про — нібито наведену згори, розголоше-ну скрізь, мовляв, “богодану” совість! нею насновують і вам і мені туман в очах, аби підкріпити поблідлий і спорохнявілий міф про дію “небесної сили” в земному житті. Похожо підпирають жердками ветхі гілки перестарілої яблуні, коли злягли на землю — стліти до кінця. Я знаю всі докази підпірачів: мені ворожі безпримирно, — ними хочать підвести морок з прірви, наверх, видаючи за “світ очей”! — не про вас кажу, а про всесвітництво, з бірж і парламентів, — про павукоподібних висотувачів соку з обмороченого люду. Я тут про-тистою їм залізною ногою, я — партієць: на фронті важнішому, ніж стрільянина патронами і гарматнями, чи верганина з бомбовозів. Тут рішається: чия перемога. Я тут — боєць непохитний. Не відступлю. Приурочуюсь до поверження кумірів, піднесених з мряки диких століть.

Бісмурчак, з войовничого жесту, мов поширюючи аж на вели-кість попередні взори, виводжені на долівці, необережно розмахну-тим цілком попав об віжку стола: там все здригнулося, і один з будильників, стративши особливо вишукану позу, повергся на своє кругле рознумероване обличчя і перестав розмічати часову течію.

Похопився стариган вертати його в прибрану попереду поста-ву, підпираючи сірниковими коробочками і чорнильницею. Послу-хав: слабенький цокіт в ритміці секунд відновлено, — і тоді звернув-ся вчувати далі розгрім з неспинимої мови Бісмурчака. Той зовсім не зважив на клопіт господаря, захоплений напливом свого обуре-ня — на постійну, йому найвідразнішу приявність:

— Я відбиваю зброярство обморочників! Вони в'їдаються в свідомість аргументами про подібні навії, як “совість”, — кому потрібно?! Тільки нашим заклятим ворогам! Ми їх зметем з обличчя планети в смердючі вапнярські ями, разом з витканою павутинніс-тю отруйних уяв, передусім — намарою про “совість”. До чого і що вони з неї тут здобудуть, що? Вимагаю відповіді, і відомо, яку почую:

однакову мертвячину: з могильности, помрячну і зловорожу, як і сама ваша “совість”, вибачаюсь: їхня “совість” — чия там завгодно. Тільки не моя. Бо вона вчіплюється на здушення думок і чуттів, коли вже в нас їх звільнено з п'їтьми — могутністю нашої окриленої перебудови буття і свідомости. От вам рахунок: за ілюзорну притичину в осередку психіки нашої. То обломок з дикунського анімізму і міфологічності, обпертий на цілі бібліотеки богословських томів. Вєсь обвалимо. Ми тут діємо нещадно. Зрозуміли?

Слухаючи, стариган мимохить пригадує схожий тон в розмовах людей, про кого було відомо: судилися за вбивство і відбули кару, або служили розстрілювачами в громадянській війні: тон їх — схожий на маніру Бісмурчака. Якась різкість, аж крайня, хоч і в здержаних словах, і мов чорна сторона і непромкнена, хоч і прозора, а замкнута проти присутніх: як, здається, застигли в собі очі ягуара в зоопарку: дивиться і ніби не бачить спиненими і знеживленими очима, знаючи тільки свій почуттєвий вистрій. Однак стариган, відзначивши прикметність, ніяк не зв'язував її з попередньою підозрою, забутою тепер в розмові, коли сам висповідувався з свого душопогубства. Профкомцеві відповів досить відчужено, згашуючи їдку досаду від його задержуватої гасломовности:

— Здається, ясно: в найістотнішому!

— То ж то! — похвалив Бісмурчак. — Нехай всі потуги світової реакції наступають на одного, я встою; обіпрись плечима об мур свого світогляду і встою. Оборонюсь!..

Він, справді, розмашисто відступнув до простінку між дверима і книжковою стіною, теж закритого полицями з читвом, до якого долі приставлено високий стосик томів, і так їх штовхнув, що обсунув на розвал. Навіть не звернув уваги туди, проголошуючись, як речник настанови.

— Наша вищість! Громадянська: з історичної гори всього розвитку. Вирок на всіх — теж наш; і на вигадану попівщиною старосвітську “совість”! Я вам так тверджу, і повинні вірити. Наша скрипка: новочасна, переграє вашу — стародавню.

Стариган, замість поважного сприйняття, посміхнувся:

— Але ж відомо: давні, виграні скрипки краще звучать, ніж нововироблені, з яких іще не знати, що вийде.

— Краще? — перепитує гостристо профкомівець. — Ми на полі бою і тут сила важливіша, ніж витончений пискіт: він для камерного концерту, в театрі.

Нерішучо заговорив стариган, мов пробиваючися крізь незриму перепону:

— Я згоден, чи ні, друга справа. Визначим, як відкажуть вам закордонні протилежники, — щойно їх обмалювали.

— Ану, цікаво! Почую: що докидає їх наступ. Я — незрушний.

— От, як скажуть вам: згадано театр? а чий театр постав примарою? Знаєм чий: ваш, безвірників. Світотвір ваш несправжній, наставився штучно; дійсно, як замінений театр. Вибудовано його велично, з надзвичайними примірами для вірогідности, і тому відчувається особлива, мов архиреальність: при ній безвірникові непотрібна дійсність духовна, що проймає і освітлює справжній світотвір, яким його створено. Праведники знали три неба: перше, де ходять грози і стають райдуги: це блакитний небозвід; друге, над ним, розпросторилося небо світил, вірно названих небесними: місяць, сонце, зорі; і зрештою, зверх нього, третє небо — ангелів, що має свої поділи, і над ним престол Творця: так означувано три надземні збудованості. Престольною всемогутністю Бога створено їх з підрядністю, спадаючою вниз, і перебувають всі — в провиді, включно з нами, мешканцями на поверхні землі. Тепер, на тій суто побутовій підставі, що ми тілесними очима не бачимо третього неба, — його заперечено.

— А як же інакше? Правильно зроблено! — вирік гість.

— Скажуть: помилка! — відмовив стариган; — бо властиво, тут антинауковий спротив. Ми не бачили променів Рентгена. Не видно всесвітнього тяжіння? — але воно неуявимо потужне в космосі, мабуть, найдужче, поряд з розлітною силою галактик. Сила гіпнозу, зовсім нематеріальна, діє ефективно в клініках. Філософія матеріалізму, основана на незнищенности матерії, тільки перемінної в формах, — катастрофічно обвалилась. Матерія зникає, вся! — без остачі, перетворюючись в енергію різного роду. Ви, як вчений, знаєте: кожний феномен, що його з'яву стежимо експериментально, має свою причину. Що породило надзвичайну "погінну" спромогу електронів і світляних хвиль? Якщо ви скажете: "не знаю", ви

відповіли, як чоловік науки. Коли ж ви, не знаючи, виголосите: “ніколи не Творець!” — то ви об’явилися обивателем, хто, не дослідивши, викрикує, чого не знає. На таких обивательських основах збудовано ваш, замісний проти справжності, вигляд світотвору, як театру, куди замкнулися самі і забили цвяхами вихідні двері. Здається часом, якісь ірраціональні наклепання наводять оманну посвітлість, щоб ми сприймали вигад в ній, як зовсім переконливий і поза ним нічого. І навіть — щоб карали всякого, хто визирає крізь заслонені вікна театру: до втраченого образу. Діє гіпноз нежданого масового жанру, через який для безвірників зостається космос, мов самопосталий гуртожиток. Я скінчив: здогад про відповідь “звідти” — їхнюю...

Бісмурчак, пересурмлений з переслуху, притїма дуже пожвавився, в посміх, як зверхник:

— Ви пожартували, чи то пак — “вони”: про всесвіт, як гуртожиток, а вся справа стоїть якраз так!

— Ну, коли “так”, — здвигнув раменами стариган: — то вона спрощується вкрай. І що ж виходить? Одно: ми бранці! Зловлено нас, мов окунів з озера, в сіті ілюзорної дійсності, які тягнуть до безодні огню.

— Вибачте: в них там також театр! — вчепився гість. — Ми скреслили їх третє небо, за недійсністю і непотрібністю, а залишили два матеріальних. Вони ж навіки зберігають тільки третє, скреслюючи зрештою, обоє матеріальних: в огні Страшного Суду, і переносять життя до привидного театру, на уявних основах. Чому? І чим краще?

— Ваше запитання криє в собі золотий, ні! діамантовий ключ! — скрикнув стариган, здивувавши гостя, аж той нерішучо перепитався:

— Ключ? Який? — що я сказав?..

— Ви одним словом визначили критерій: “краще”. Я радо приймаю, як вирішальний: для найбільшої справи. Згодні?

— Раз критерій мій, звісно: згоден — цілком.

— Не зречетеся?

— Чого ради, якщо сам подав і ствердив.

— Гаразд; пам'ятаєм! Тепер наведу відповідь, а знов — застерігаюся, їхню: “звідти”! /стариганів жест — на вікно/. Кажуть так, — мабуть, ви чули іноді в радіо “звідти”? — або взнали, що написав дехто, повернувшись з подорожі в нас? Назагал оцінка від тамошніх жаклива: для всього нашого життя в терорі, з двадцятьма мільйонами жертв концлагерних з додачею десяти мільйонів з голоду в тридцять третьому, крім мільйонів під громадянську погубщину; і для злиденного рівня, порівняно з закордонними обставинами. “Звідти” і кажуть: ви скасували віру в третє небо, і хотіли замінити земним едемом, а вийшла якась настрашність.

— То що? — гість підкинувся гострим голосом; — тільки тимчасові труднощі.

— Надовго вони?

— Хоч би і надовго; навіть на десятиліття.

— Обіцяється певно висхід наверх, чи ні?

— Певно! Ясна річ, — аж піддзвенівся гість вимовою.

— Досі зневірювались. Бо при півкапіталістичному НеПі було життя набагато краще, а після нього терпим...

— Полагодиться: поволі, в реконструкції цілоти.

— Добре! Берем обіцянку, як належить; і чого діждемся?

— Як то: чого? Великого добробуту, незрівняно вищого, ніж в капіталістичних країнах. Чудового достатку і розквіту життя.

— А з гріхами як бути? В культурних країнах, скажім, — Фінляндії, немає жодного злодія, навіть кишенькового, і добробут — з найвищих, а таки, хоч рідко, стаються переступи, з різноманітних драм. Навіть і в нас, серед високих керівників — найсвідоміших комуністів, бувають родинні трагедії з фатальним кінцем. Чи нічний мордерник жінки над річкою сам: хто? — брудний дикун? Чи міг бути партієць зверхнього рівня освіти і посвячености в побудові ідеального суспільства, стиснутий незносимими причинами, — міг бути?

— Хочеться знати? Чому не мігбути? — сповільнено вимовляє, трохи спинившись, Бісмурчак: — гадаю, цілком міг.

— Я радий: посвідчили правдою. Чи можливо, що в тому жакливому випадку подіяла непереможна сила, доводячи до відчайного стану і рішености, одвічно пануюча сила: залюбеність, при

конфлікті всевладному, ніби в класичних п'єсах, потрясаючих серця; можливо?

— Ще й як можливо в такому випадку! — натверджуючи свою вимову, згоджується гість.

— Ну, тоді приходим до висновку: діятимуться також всі інші драматичні конфлікти, викликані глибочезними поривами: одвічними і катастрофічно вражаючими, як скрізь і завжди, навіть в країнах найкультурніших, де, як стежимо, суди працюють, виносячи вирок; а в церквах служиться: там — сповідь і відпущення гріхів. Що ж думати нам?

— Звичайно, що: люди є люди, живі, — не автомати, хоч при найдосконалішому комунізмі, часом матимуть слабості і провини, але, завдяки височезній свідомості, полагождать їх.

— А якщо, подібно мені, нездатні будуть, без церковного відпущу, в святому Причасті, позбутись провини, і мучитимуться? Або — той, хто вночі замордував жінку на березі, коли має совість, пробаचाюсь, — визначим, як самодокір, і терпить: як йому зарадити?

— То його власна справа, і нічия! — нашорошено відкаснувся гість. — Нехай сам відболіє, коли вкоїв без неминучости з обставин.

— Ваша рація: нехай відболіє. Але як вам здається, коли математична імовірність його вчинку вища: чи тоді, коли він, віруючий кріпко, знає: за вбивство, зразу по смерті падає каратися в безодню жаского вогню, — чи тоді, коли нема цього страху?

— Як можна сумніватись? — нехотя сказав Бісмурчак, — звичайно: коли страху нема, імовірність вища.

— Повний резон! Тому при вірцевій злагоді суспільства цілком атеїстичного: кримінальні переступи набагато зростають. Підбиваєм підсумок: при обіцяній зверхдосконалості безрелігійного життя і в едемічній радості щасливців на землі, таки будуть гріховні драми з тяжкими надривами душевними, бо, як ви ствердили: люди є живі люди, і всяко стається, хоч при загальному осягові зверхблагоустроєности, вже чудесної, — вірно?

— Приймаю: так. Дивлюся реалістично навіть на кульмінаційний стан людства! — поблажливо вимовив Бісмурчак.

— Дякую! Ви означили: той стан складеться через десятиліття. Кладем навіть сто років. Чи будуть землетруси, вулканічні вибухи, метеори, урагани, цунамі — з двадцятиметровими хвилями від океану, швидшими від експресів, грозові удари, пожежі, нещасливі випадки на вулицях міст гігантів, обвали в будівлях, недуги, пошесті, вроджені каліцтва та багато подібних нещасть: траплятимуться, чи ні?

— Ну, нехай, то що з того? — Бісмурчак відізвався трохи досадливо. — Суть не в тому, що будуть, а в досконалій організації застережень і справлень, особливо ж порятунків.

— Чудово! Ви справді реаліст, — визнав стариган. — А все ж двигатиметься земля вкруг сонця, повна болів, хвороб, каліцтва і всякого нещастя; постійно піддана під космічні катастрофи та геофізичні біди, і вже позбавлена світла святости, бо від неба відмовилась, — а взята в сутінок безвір'я з лютими спокусами. І згадаймо грізний урок історії: в країні, де втрачався або зовсім слабнув зв'язок, встановлений і освячений релігією — в світлі з третього неба, чи навіть просто з гірського місцеперебування божественної влади, — в суспільстві там неминучо наставав розклад і, через періоди криз і насильницьких захватів, — остаточний крах: як здобичі для завоювників...

— Помиляєтесь, глибоко! — всудив Бісмурчак: — ми будемо досить сильні — відбити. Границя “на замку”, всім відомо.

— Я думаю теж, як ви. Тільки ж ми домовились: пробуємо відтворити “їхній” погляд: “звідти” (стариган повторно повів рукою на вікно).

— Якщо так, слухаю далі, — сказавши, гість ніби трохи замкнувся в собі: видно, обмислюючи власну трудність.

— Дякую за належну примітку і увагу, — построгішав стариган. — В разі загрози нашої границі, я добровільно піду в оборону і покладу голову, якщо треба, і вірю: ваш відгук знайдеться, як мій.

— Найбільш запевнено! Без жодного сумніву! — відчеканив Бісмурчак.

— Радий чути. Продовжую реконструкцію погляду “звідти”. Кажуть людська природа душевна ніколи не задовольниться, в масових збірнотах, організацією без скарбности духовного життя. То-

му навіть з атеїзму самого — можновладники ліпитимуть подобизну релігійности, скривлюючи душі. І зрештою; обпадає всіх стареча кволість і зостається найстрашніша руїна кожного: смерть, отруйна страхом безслідного пропаду — в безвірних. Гризота з того поступово роз’їсть в суспільстві “радісність” від зразкового побуту і втопить в аномаліях: від сибаритства до чортівських культів та повальної розпусти включно. Відмирає звичайна державна влада, як затверджено в Марксовому комунізмі! — бо вона апарат класового панування, а вже класів не буде. Заміниться вона апаратом організаційного розпорядку, — отже: без неї настануть тайні змови в гуртизнах: захопити владу, і розпалиться конфліктність між ними. Вони і при стислому контролі держави мафіяльно кріпнуть, а без нього ввійдуть у розквіт невиданний; тому ідеальна злагода суспільства зостанеться тільки офіційною схемою: для очей. Так гадають — “звідти”. Але ми виміряли найгармонійніший стрій. Тут — ваш, ну, і мій власний, в лояльності радянського громадянина, варіант майбутности для всіх віків, скільки зостанеться.

— Ладно, ладно! Розгорніть їхній варіант: “звідти”! (тепер сам Бісмурчак повів рукою на віконні шибки). Знаю, походить від Біблії: так було і в нас, але ми скреслили, бо фіктивний, як і вигляд третього неба. Слухаю.

— Ну, нам фіктивний, а їм справжній вигляд: вічна дійсність, вічна! — принаголошує стариган, — а два нижчі неба, матеріальні, їм тимчасові: згорять вселенським огнем в останній день.

— Відомо; одна з гіпотез, крім інших! — звисока подав довідку гість. — Далі?

— Далі так: замість обох речовинних сфер, отруєних гріхом і спалених, створено землю другу, — чисту, приєднану також до новітнього неба: в один священний універсум. Там люди, врятовані в Ісусі Христі, діставши воскресно обновну, нетлінну плоть: чисту, як ткань з корони сонця, — поселяться разом з небожителями в ангелолюдському царстві. Будуть піднесені в святість його саява, випромінюваного від образу Божого з престолу, як від неугасимого і животворчого світоча: назавжди, без смерти. Я особливо кажу: без смерти! — без недуг, без горестей, болів, плачів, бо Вседержитель,

як сказано, “витре кожную сльозу з очей людських”. Тепер порівняймо: що краще? — з двох зображених майбутностей?

Бісмурчак слухав, стоячи трохи косо супроти простінка, відхилений від нього лівим плечем, і враз, повівши погляд по сторонах, різко посперечавсь:

— Що з того? Це виглядає “краще”? Нехай собі так виглядає! Мені — до чого?

— Але ж домова: порівняти для правди і висновку! — нагадав стариган.

— Домова, домова: от, завели! — говорить Бісмурчак натужно, шукаючи відповідь і, зрештою, аж якось вибухово прориваються його слова:

— Зрозуміти вам треба наприкінці, вся справа рішається не тим, що “краще” зображено, а суттєвістю, якою? — а головною: чи це сприйнятне для мене? І підходить істоті, чи ні? Як не підходить і не сприйнятне, то отже — ні до чого! Ясно вам?

Стариган в тоні схолоднів, піджавши нижню губу, і потім поправля спокійно:

— Я розгортаю варіант “звідти”, їхній, і вашу заувагу треба їм спрямувати. А тепер ви прийшли до другого ключа, також знаменитого; коли самі заперечили свій славніший — перший: поданий попереду.

— Що я: ключар який? Що там знову?

— Одно в вирішальному сенсі: чи підходить справа і сприймається, чи ні? — тут ключ, ваш — замінний, однак на розв’язку і висновок.

— Беріть, коли подобається! Ваша, вибачте, “їхня” обіцянка — не для мене; волю Маркову: без вражаючої несправедливості; ато в вас одні блаженствують в раю, а других кинуто в огонь геєни навіки. Згодьтесь: так?

— Ні. Поправлю, згадуючи рядок з напису над входом до Дантевого пекла: “Справедливість — мій високий Зодчий”. Показано страховинні злодіяння, що не могли проминути без кари, якщо існує правосуддя. Возмездя повинно відбутись. А далі? — візьму рядок в апостола Павла: що — всі, крім окремих, спасуться, але ніби з огню. Можливо, зостануться там тільки найстрахітніші: несправи-

мі навіть в огненних віддачах. Ніхто не може бути милосердніший від Бога.

— Все одно: варіант Маркса кращий, без того явища! — неприязно відказує гість, відвертаючи обличчя.

— Е, ні! З гіршими наслідками, бо, згідно з ним, безвірницьким, в нас фізично знищуються, як числять “вони” “звідти”, сорок мільйонів осіб — в розстрілах, “ліквідаціях”, на північних муках морозних і тортур; я сам звідав. Назавжди здерто людей з життя. І в дійсності куди вкинуто? Вбито їх так, що позбавлено покаєння за гріхи: обірвано перед ним. Тому: повергнуто по смерті в огонь кари. Марксів, себто ваш варіант постачає постійно, в знищенні класово і всяко неугодних, безнастанно і незчисленно жертви на розправу дияволові і його демонам в глибинах пекла. Позбавляючи віри всіх живих, присуджує і їх, без кінця, незабаром звалюватися туди: в люті глибини. Ваш варіант — невиразимий жах, для якого немає слова в людській мові! — Так вам скажуть “звідти”

Бісмурчак, якось аж відгризнувся, схожо на тихий відревок тигрячий:

— Зрозумійте, зрештою! — все залежить від того, хто і як бачить речі.

— Третій ключ: до прямого вжитку! — зрадів стариган.

— Знову? Я для вас комірник якийсь, брязкаю ключовою зв’язкою, — раптово, як в жарт, перемінив тон Бісмурчак, і відставивши також правим плечем від простінка, взяв ціпок під лікоть і нахиляється: поправити розвалений стос книжок на долівці. Складаючи, як слід, розкрив останній том на випадковому місці:

— Га, слов’янщина!.. м—м, я в ній кривий також і другою ногою. Змалку трохи вчив, за царського часу, — забулось. А спробую: “Яко виде Ісаія образно на престолі превознесенна Бога от ангел славы дориносима...” Далі — що?.. “окаянный вопияше аз...” Якраз так і вибралося — підскочити в погляд! Хоч розгорни навгад, а все тут про те саме, даром зветься, як? (Бісмурчак глянув на титульну сторінку) — “Миня праздничная”: все — про одно: підряд; а я відвик. Не допускайте книгу до “псаломщика”, бо спалить: я знаю його! досить дружно повуркотує Бісмурчак, кладучи том на вирівняний стос. Хто, — пророк, чи хто інший, — бачив на престолі

Бога, нехай: то його справа; а я не бачив, бо немає. Так склалося, і я тут воюю, хоч, можливо, декотрі назвуть, що я — “окаянний”, мені байдуже. Тримаю свій фронт, і все...

Гість заговорив далі з гарячою настійністю:

— Творим багатозоряну майбутність коженденно. А вони, “звідти”, чим зрівняються? Доведіть!

— Не берусь! — відказує похмурно Антон Никандрович. — Тільки питаю: заради прийдешности, як її приуявлено, чи ви теж, подібно до виставних теоретиків її, — рішені: стратити навіть три чверті земного населення, чи аж дев’ять десятих, або навіть зоставити живими тільки сто двадцять тисяч, здійснюючи мету, — так проголосили наші окремі вожді в різний час — дослівно: чи рішені ви також?

— Звичайно! І готовий діяти: заради найдосконалішого ладу для народів назавжди, в їх комуністичному сонці. Жертва всякою мірою вартя: щасливо виправдається в безлічі поколінь. Але я міг би обмежитись половиною: на страту.

— З вашої любови до майбутників?

— З неї: о, найбільш — так! Для їх добробуту в щасті.

— Що ж виходить? Вигубити коло двох мільярдів людських істот: від немовлят і до старечі включно, а решту терзати в затисках і злиднях, — з невисловимої любови до незнаних майбутників: дійсно — з любови?

— Багатократно: дійсно! так люблених: їх.

Стариган довго дивився мовчки на гостя, мов дещо пригадуючи і, зрештою, помінив мову:

— Вибачаюсь, я хочу взнати: якщо тепер оселилася в сусідньому дворі якась жінка і захотіла познайомитися з вами і вийти заміж, проте з обов’язковою умовою, що ви покохали її, — згодитесь чи ні?

— Е—е, то залежить від жінки! — повеселів Бісмурчак; — повинен хоч би на фото поглянути: яка вона? Колір волосся, очей, обрис обличчя і постаті, конечно треба знати. Бо як можна покохати одну назву: жінка, без жодної видимої ознаки? Залюбитися в ніщо зовсім неможливо. Бо тільки вподобуючи образ: живий, перед очима! — можу належно закохатись.

Стариган порадив, аж бороду розгладжує, з тихою втішеністю:

— Ах, як чудово означили ви! Слід би стенографувати взірцеві вислови. Тепер про майбутніх поселенців землі: кожен являється для нас тільки — як, скажім, дерево; але такого немає! — існують: клен, дуб, ясен тощо; а дерево — одна абстракція над ними. Люди так само: стоять самою загальниковою приуявністю, без дійсного образу конкретних осіб. Любити їх, абстрактні загальники, зовсім небачені, ніхто з нас, людей, по-справжньому не може. Спершу навчимося правдиво і сильно любити всі дійсні особистості навколо: в сім'ї і в оточенні поза родину. Тут єдина можливість для нашого серця відгукнутися люблячо до прийдешніх. Коли ж ми цих виколошмаємо, як скот, споловини, і втоплюючи землю в їх крові і муках, — викрикуємо про нашу любов до грядучих абстракцій, то ми тільки нешира “мідь звеняща”, як сказано колись. Я наводжу, на ваш виклик, імовірну відповідь “звідти”: критичну щодо грядучої зоряности. Спитаються “вони”: що з тими прийдешниками станеться? — і самі повідомлять: однаково, як з “теперішниками”! — придавленість заради щастя дальших майбутників, і так багатократно. Ви обурюєтесь на мою здогадну відповідь?

— Мало знаєте мене! — позначив з ображеністю Бісмурчак: — я не “псаломщик”; можу вислухати помилковий погляд спокійно, маючи мету: поможу справити похибку.

— Дякую. Бачу: заслужили більшу пошану, ніж я гадав. Продовжую відповідати: як “звідти”, вони — вам. Через багатомільйонні мордерства і стиски в біду, життя людей втрачає цінність, зводяться в нуль. Безлічі стали тільки арифметичною тінню в розрахунках. Тому здійснювачі “щастя” неодмінно зіткнуться з майбутниками: в їх гнівній незгоді. Ті скажуть: — Ідіть геть від нас! Бо при неозорих пірамідах трупів, над повеннями крові, з ваших рук “щастя” віддає такою зверхзлочинністю, проклятою в біблійних пророків, що ми не можемо терпіти вас, монстрів, перед очима. Ви придатні бути тільки дієвими особами, як архизлодії в трагедіях новоявленого Шекспіра, з вчинками, властивими для морокового царства Гекати. Наслідок, котрий ви принесли під назвою “щастя”, нав'язався нам, як безмежне горе з бездонною ганьбою. Звичайно, тоді “вщасливлювачі” зроблять з ними, — що? Мовчу. Тільки певно: від своїх новоздобутих привілеїв не відмовляться, як тепер наші

парт-дворяни від дач, наградних конвертів з великими грошима, закритих розподільників з гастрономією, курортів і всяких благ. Спротив роздавлять. Я вгадую відповідь “звідти”.

Бісмурчак дослухав, з міною страждальця, до кінця і заговорив з ласкавою поблажливістю, як часом на профспілковій нараді:

— Ми розірвали ланцюг капіталізму в країні з напівазійською дикістю. Серед безграмотного, безкультурного, темного і забитого, злиденного низу населення: в переважаючій більшості його, — взяли будувати справедливий стрій. Через неймовірну відсталість країни і дикий спротив нашому комуністичному ідеалові, змушені були проходити крізь огненну руїну і криваві події громадянської війни. Це — після попередньої скривавленості народу в війні імперіалістичній: зовнішній. І от вам аномалії, що їх ви, себто, “вони”, “звідти”! — згадали. Вам ясно?

— Змушений визнати: ясно; навіть при можливій незгоді; бо бачу: ви ствердили власну правоту. Але не визначили її межі, якої? — що наш радянський проект марксо-атеїстичного комунізму діє, як показалося, тільки в народах відсталих: на історично короткий час. Напроти того, в державах передового стану строяться зовсім інші “ізви” і напрямки: в здобутках духовної культури з постійністю їх силового поля, в нормативно—людяному поступі.

— Побачим, як будем живі: чия дійсність переважить! — гостро наставивсь Бісмурчак. — Я незрушимий марксист, хоч признаюсь, а тільки між нами! — теоретичний “псаломщик” нагармувавсь мені, часом аж нестерпний. Куди ж вирватись? — сиди, як в мішку зав’язаний півень: під його іменини.

— Менше думайте про зав’язку! — підказує стариган співчутливо.

— Хотів би і пробував, — неможливо! На кожному повороті він: давить орг-налигачем і часом бичує. Здивуєтесь, коли скажу: я вам заздрю.

— Мені? Загнанцеві в цегляний куток, аж повернутись ніяк.

— Вам, вам! Так: я заздрю; бо хоч в думках не дались остаточно скрутити себе тенетом “псаломщика”. Але — не слід говорити. Чомусь повторно сниться: теж стою стиснутий якийсь аж залізно, — рухнути ліктем неможливо! — така скутість неуявима; і уста теж —

ніби мідні, не ворухнути, коли язик став горючий, як підпалена пакля з бензином. Рветься невтерпимо: вовчим криком озватись. А відомо: ніхто не почує, така стеля зверху здавила, як з фортечного підземелля, під баштою. Люто прогірклий сон труїв, ніби я впився настойкою з чортячого полину.

— Болючий сон, забудьте його, забудьте! /стариган долонею ніби відгортає його набік/. Говорім про дійсні речі!

— Почну: про власні; з них помітив, як в житті все, все колихається, мов на кінцях всесвітнього коромисла — грандіозні відра з водою. А поряд менші моделі з нього. Одні краї піднімаються, другі йдуть наниз; і навпаки: в черзі. Тепер мені, з переміни кінців, грозиться складність і тяжить болісно. Поїхала жінка, вам кажу без видумок, а звичайно: як сталося! — бо, мабуть, вразив своєю мото-рошною вигадкою.

— Не згадуймо, що ви! — замахав руками Антон Никандрович; — я вам більшу фантастику поставив перед очі.

— Пристаю; ми зрівноважені жорстокими уявностями, і пора обернутися до сірих днів. Поїхала жінка, і я знаю: тільки почнеться воєнний напад, — а вже він тупотить за брамою кованим німецьким чоботом! — так зразу жінка спровадиться від своїх родичів на фронт телефоністкою. Сказала мені з криком і черевиком притупнула, — і я її добре знаю: того наміру вже відхилити не можна. На фронті ж як? — особливо на перших лютих ударах: гинуть без числа; огняна машина переживає весь початковий склад передової і замінний йому дуже скоро. Тому я вже примирився з думкою про трагічну втрату в невідомості. Як тільки розгоряться воєнні дії і жінка подасться в окоп “зв’язковою”, листам кінець. Розлука нещадна і незворотима: мені — на самотність, і я не знаю, як побут скласти. Надіюся; згодом знайду рівновагу для країв свого коромисла. Тяжко мені.

Бісмурчаків стало так жаль самого, хто опинився в непередбаченій тісноті подій! — навіть забриніли сльози в голосі його, і він почав їх проковтувати, аби не викотився невідповідний плач: чий? — його, загартованого суспільника. І він різко змінив собі вираз обличчя в бадьорість, і мову в попередні розмисли. Відступив зовсім від простінка — наліво, близько до бічної стіни, заставленої книгами на полицях. Водячи пальцями і поторкуючи їх, постояв: роздумую-

чи, і силувано надаючи голосові позвук байдужости, побурмотує, мов сам собі:

— Згідно з вашими фоліантами, важко нагромадженими, виходить: особи, котрі порвали з туманними забобонами і взброїлися в науковий атеїзм, от, хоч би і я, стають ніби самогубцями надовічно: немає їм способу вибитися з глибного огнища в осуді, — здається, подібно виходить?..

Він ступав боком при поличках, оглядаючи назви томів, коли стариган майструвався з переломленою папіросою “Дон”, склеюючи її смужечкою цигаркового паперу, намоченою від язика і обережно обвертаною; і готувався скласти відповідь, близьку до гостевого стану. Помітно було: набралася в Бісмурчака душевна хвиля, незвітна — заклекотіти горючо в прориві, міняючи негайно і почуттєвий перехід, і зв’язі думок. Могла виказатися з неймовірною трижністю, ніби нагрозивши з якогось несталого настрою.

Антон Никандрович, припалюючи папіросу, випадково повів зором на обличчя гостя, коли той на мить відвернув його від книжкових полиць, — і вразився стариган, побачивши знов, як недавно, пекучо гіркотний посвіт в гостевих очах. Замість насмішкуватої поблажливости, що спливла, — проблиснуло якоюсь, мов позалюдяною дикістю раптового жаху, на межі такого деручого душу відчаю, який тільки зміщується в людській особі, поперед самого божевілля. Як на прихов того краючого огнев’я душевного, гість, відставивши руку, доторкнувся скорченими пальцями знов до книжкового ряду, здається — дряпати назви.

Від його бідоти, ненарочито споглянутої, Антонові Никандровичу — наче вістря зачепилося в грудях. Терплячи сам, загадався: “Я змічаю, як жахаючо таки віддається в ньому, — хоч навіть він став ’убийбога’, — все ж непритушима горесть від прориву в заборонену незнаність. Там обпечешся крилом своєї зухвалости! І так кипіти розпачним жаром з очей: проти мене — о, страх! Що за доля йому? Треба жаліти його безмірно, аж до зриву власного серця, а що скажу? Вкрай обкаменівся він твердістю. Карається мукою, недослідженою нікому: там, в самій досутності своїй, куди його власні очі не проглянуть. Він корчиться, як птах, коли попав до ватри; а чим допомогти? — тільки розлютитися на мою спробу. Хоч терпить, ніби

відчуває: затується йому полум'яна петля на шії в задиху безперестанну, тягнучи туди, де я сам, півсліпець, нічого не бачу. Сам суджуся поряд, теж відчуючи собі доторк однакової петлі. Все ж дещо треба зробити негайно: в поправу йому...”

Поки помарював стариган аж з якоюсь вихровою поспішністю уяви: за коротку мить, тоді гість отямився і зібрав звичну рівновагу почуттєву: звичну — з постійною тверезоп'яністю, і довідується:

— Який ваш, себто “їхній” спосіб — перекувати стару психіку наново: нехай почасті так, як організовано в нас?

Антон Никандрович замнявся з відповіддю після початкового відруху — сказати: “Знаю, ‘перековувався’ в пропадних морозах і снігових півночі, на дроворубній тортурні”; а стримав гірку мову і лагідно повідомив:

— Там різні інституції: державні, громадські, приватні, зокрема при школах, церквах, в’язницях, з науковими методами впливати, також — в харитативних і філантропічних закладах...

— Що там? Буржуазна заморока з вивихами всякими! Скажіть, як я вам: самі визнали, я навів три ключі, — ви ж мені, просто, для цікавого прикладу, засвітіть “звідти” хоч один, в остаточну поправу: назавжди! А?

Знов затримався з відповіддю стариган, коли гість заговорив прискорено:

— Припускаю фантастику: якби ви були вчителем, де? — нехай в гімалайській оселі, серед розбійників і вбивць, найпозвірліших бандюг, і дехто з них, постукавши вночі до ваших дверей, поспитався: “Дайте мені ключ — відімкнути мою внутрішню в’язницю, бо я вже не стерплю її обковів: роз’їдають душу іржавим залізом!” — от, і назвіть, який ключ йому там, без страху від тіні “псаломщика”, дасте до рук, аби він отямивсь? ключ: в короткім жесті і слові...

Стариган спершу розгубився, не ждавши проказаного в запит; обводив погляд по кімнаті, через книги і домашні речі, не знаходячи потрібного відмову, — аж від того присмуткувавсь. Випадково зір пристав до кустарного виробу: викуваного давно і згубленого в воді річного рукава — на дно, що тепер відкрилося, коли він висох. Там, біля його рештки в каналі, обставленому стовбчаками і обшитому

грубими дошками, знайшов стариган, серед намулу, обіржавлений стрижень. Гарзд обчистив його і тримав на столі; вживав, як знаряддя — відкривати віконні рами весною, коли за холодні місяці надто їх “заїло”, і також придавлювати книгу на розкритих сторінках, щоб самі відпружно не перелистувались. Поглянув він на давню річ: грубезний цвях, викуваний чотиригранно — в повільну звуженість на кінці, і відчув, як починає викільчуватися здогад: про значенність речі і негайний вжиток на відповідь. Поспішаючи, взяв стариган річ і доруचाє гостей.

Бісмурчак, трішки повагавшись, прийняв тяженний цвях і держить перед собою, потім обертає в пальцях: оглянути кругом, і зрештою, вимовляє свій подив:

— Ну? До чого вживати — мені, чи там комусь?

— А просто: уявіть собі, що зовсім подібним цвяхом, старовинної кованости, була пробита правиця Ісуса Христа в розп'ятті: на біль пронизуючий всю душу. Залізо обпливало кров'ю, сточеною з рани, — від краю дерева вона проливалась на ґрунт. І дано всім заповіт: треба прийняти її, викупну всесилу — божественну, на виплату для своєї душі: з в'язниці огню довічного. Також — з в'язниці в своїй власній істоті, куди довелася, як кара за переступ гріховний: адськість — в нас самих. Так вчать “звідти”! — ключ дійсний: сильніший від смерті і всіх могутностей пекельних. Що ж міг сказати гімалаєць?

— Залежить: який! — остигло відмовив гість. — Я сам бачу: не це ключ до моїх дверей. Котрийсь гімалаєць повірить вам і берегтиме гвіздох святинею. Згодом жерці навчать креслити ним магічні круги і плигати через них, держачи запалені смолоскипи. Наладять виробництво таких цвяхів: до продажу в магазині.

— Ат! Мабуть так... ні, неймовірно!

— Чому? А в нас імовірно стало? — досить байдужно спитав Бісмурчак, вертаючи цвях: — попи і патери напродукували сувеніром, ніби від Голгофи, на цілий склад. І віру звели до схожої магії з кадилами і пудовими свічками. Проти їх дикунщини воюю!

— Ваш вибір всім відомий! — стариган поглянув непевно на гостя. — Підождіть: а що, якби, — ні, не наважуюсь вимовити...

— Не вагайтесь: кажіть відверто! Я стверджую дискретність: повну! — Бісмурчак навіть правою долонею вдарив по набалдашнику цівка, придержуючи лівою.

— Властиво, нічого в світоповорот, — протягує вимову стариган; — а тільки версія; коли б несподівано змінились обставини на сто вісімдесят градусів обкружно, і вас поставлено в війну діаметрально протилежного змісту — чи могли б діяти в новому напрямку, проти попереднього: з однаковою силою і послідовністю? Ставлю обриси зовсім фантастичного випадку, подібно, як ви — в теоретичній хімії, чи в мікробіології беретеся до гіпотетичного допущу.

— Ох, ви ж і жартівник, мов часом “псаломщик” теж, якраз серед поважних справ! — прирегочується Бісмурчак: — обидва, з протилежних країв, склали вражаючо неможливу перспективу, рівнобіжно до білої сажі на стіні і солоного цукру в склянці. Я свою незмінність визначив бездоганно. Недавно чув подібний спит: з протисторонньої вишки. Дивно!

Говорячи, гість розтрачував посміх: мов якась наведена тканинка з того, на обличчі, випаровувалася невловими нитями, зоставляючи нежданий вираз — ніби з напівдитячої обиджености: від чогось, що самому нелегко розібрати. Поступово гість позбувся несподіваного відтіну в чуттях і виказав задоволену примиренність.

— Все гаразд! — дуже пожвавився він, але надто роблено, через мить; — настав мій час: відкурсуватися до власного гнізда, в самотність, рішений — перебороти її!

*

Зоставшись сам, стариган відразу ж прихилиється знов — послухати, чи йде потурбований годинник, і чути: цокає так заповідливо — мов старається надолужити втрату.

Потім походжав стариган по кімнаті, з кутка в куток, і постоював коло вікна, глядячи на мерехти зірок, що іноді огненно прозернювалися крізь неспішні, тяжучі хмари. Намагався згодити картину всього сузір'яного обсягу: “другого неба”, з уявою про обшир вищого — “третього неба” над ним, матеріальним, огненно зірковим, таким великим, що якби люди жили мільярди років, то за весь час їхній зір, озброєний далековидами і всякими іншими пристроя-

ми, — не міг би досягнути до кінця і зчислити світила. Через повну неспоглядимість їх — миттю, з блискавичною гігантністю грозових скоростей, враз! — престольна воля пронизує віддалі, неприступні розмірами не тільки уяві, але навіть і самій думці, що не спроможна визначити їх ніколи. Довічна загадковість неозорих зверхвеликостей і невстежних малостей! — деь вони, мабуть, зближаються в одній незнаній дійсності, такій неомірно великанній, що аж почала жахати. Він тоді ж подумав: запевнено — з усього існуючого! — що всемогутня воля, згори, викликавши існувати такі громаденства огнів і такі незбагненні складності душевні в нас самих, — таки врятує в свій час і мого гостя, і можливо навіть — також “псаломщика”: врятує по мірах свого милосердя, відповідних до власної всесевеликої могутности.

Покрокувавши, відчуває, стариган: як слабість віддається в нервах і примора в крові; от-от йому, вичерпаному душевною снагою, з’явиться приставщинний вигляд покійника. Ждалося звичного початку: гострої прокреслености найдрібнішого дієзника в промінюватих рисах, що намножаться потім в образ, ніби витканий світучістю серед сутінків. А дивно! — цього разу, замість зачатися, як завжди, стали світліти незгострені, мов обплавлені риси, і поогнівши досить постійно, таки міняться примеркати і тонути в спокійній синястосивуватісті. З нею відійшли в безвидність.

Не знаючи: це на краще, чи на гірше для нього, він примирюється з переміною.

Ладнається спати, відчуваючи, проти втоми, на переході вечорів’я, напливну хвилю благодужности, дивовижно втішну, як в станах з ранньої пори життя. І супроводить її чудова облегшеність при спокоєному настрої, аж навіть до якоїсь безтурботности, теж схожой на юнацьку. Одна думка особливо радувала: гість не покарав його за переступ з покаліченістю для життя обох: його і нареченої. Часто повторює стариган одну розраду — про гостя: “Він не осудив мене, не осудив, не осудив”.

Скоро роздягнувшись, випростував свої важкенькі кості і заснув міцно, мабуть, як давnezні пустельники в скельних печерах серед пісків, хоч і пам’ятав: невдовзі ставати під люту гільйотину душевну, в біснуватих нападах зловивців. Але скоріше буде розбуд-

жено і покликано в тривогу: на поправу дамби, при бідоті з повені.

КАТАСТРОФІЧНА НІЧ

Рідкою низкою обладнано електричні лампи на стовбах, і звичайні ліхтарі почеплено на жердках: разом вирізняли з вогкої темрости безперервний рух людського мурашника при загроженій ділянці дамби, доброю відстанню від міста.

Тягарівки гуркотіли на вибоїстих дорогах, поставляючи, через близький пором і обидва дальні мости, — мішки з піском. На підмогу додано грабарські підводи: їх обтяжено обаполами і всякими деревинами на вкріпи, а також глиною і черноземлею.

Додатково оббудовувано дамбу, бо загрозився прорив: крізь нього вода, особливо тепер жорстока в поведях, лютуючи, могла кожної хвилини широко розламати насип і, розкидаючи його на обох краях, залити великомірно низинний обшир.

Пропав би врожай городини, призначеної для міста, зокрема — тієї, що, як новина цього року, росла на дрібних наділах. Багато хто з мешканців, серед них наукові робітники і різні службовці всіх факультетів, дістали невеличкі клапті ґрунту і там розгосподарилися з грядками квасолі, кукурудзи, помідорів та іншої споживности.

Звичайно, надія: при крайній нестачі і стислому бюджеті родин — дістати хоч невеликий, а все ж суттєвий підкорм, пішла б з бруднистою піною навали.

Так ставалося часом попереду, на бідучий наслідок не тільки для міста, але і для численних козачих осель і адигейських аулів. Ріка, коли при дамбі на лівому, південному березі бігла повинню на вищому рівні, аніж самі широчезні рівнини між нею і передгір'ям, — проривавшись, руйнувала місцеві господарства; до остаточної злиденности.

Всім настрашується тепер гірка потрата, і тому з гарячою запопадливістю беруться учасники нічної сутички з водою — перегородити їй розлив крізь пригрозений насип.

Поспішаючи, довозять будівельний пристаток і мішки з піском, а в окремих місцях — також дрібні камінці та суглинок.

Змішуються в єдиний різнозвучний гамір торохкіт автомашин-тягарівок і постукіт кінних підвід, вибрязк різного знаряддя, окрик шоферів і конярів, розпорядчиків і наглядачів, якийсь посивист і скрегіт: разом з тихими людськими голосами.

Видавалася ріка неймовірно незвичайною, мов з якоюсь холодною і темною огненністю в невдержному пориві: зготована всіма потугами роз'яреності своєї накинута і розірвати перепону. Вихоплює кім'яхи і скибини з дамби, даючи знати: от, негайними нападами розвалить її і, ринучи, поперекидає всі обгорожі, автомашини, грабарки — покотить їх під своїми спідніми виручими течіями, а зверху закриє їх бурхливою бистрежною вагою, і нікому з тутешніх трудівників рятунку не буде!

Покищо, за короткі години, повинна пронести вона, при паросах ліхтарного і великолампного світла, — всякі рештки: від розламаних побудовок, барж, причалів, лодок, навперемінку з вирваними деревами і кущами з гір, потопленими тваринами, торішньою пожовклою травою і трісками.

Шумно пролітає і завирюється вода широкими кругами, обертаючи і затягуючи в глибину зустрічні річі, аби відкинути їх далеко і з'явити знов на поверхню — десть під поворот крутого берега, або при схилі дамби, чи помчати кудись в нескінченну нічну непроглядь.

Вировизна летить, мов тисячні зграї гривастих звірів, оскаженілі в зимних морокових течіях, обпінені іклами: намагаючися все знищити в розгоні.

Подекуди на дамбі відмито течією частину склону — як смугу, і також від зливи обсунулися скибини зверху: постали там косі уступці, над біжучою хлюпотнявою. Відразу наказав Тімурленков: тимчасово самопризначений розпорядник на загальнофакультетській ділянці, — поновити знесену відпору, кладучи на вузькотерасних місцинах тривалу вагу: мішки з піском, аби відстояти решту верхньої частини і також врятувати внизу насип від розриву. Самі уступці, здавалося, досить міцні, хоч окрайки їх глибоко промокли. Дехто радив: укріплювати і протилежну сторону, про випадок, якби

насип тут розмився, — тоді друга опора вдержить розбурханий натиск.

Тієї думки не прийняв Тімурленков для своєї частини і звелів зосередитися на викладці тільки по уступцях, запобігаючи безпосередню небезпеку. На одному з них, найслабшому, поставлено Антона Никандровича і Серпокрила: так розпорядився він, склавши про обох свій окремий розрахунок. Від початку він помітив, наскільки небезпечна уступчаста місцина при вигині, як невеличкому “коліні” дамби — під посилено роз’яреними пригонами виручих течій, і він поставив туди немилих собі старигана і бібліотекаря.

Виразно бачили обидва, що їм грозить, і про всякий злий випадок, наслідуючи других, залишили черевики і піджаки на санітарному пункті, під охороною літньої медсестри, з червоним хрестом на рукаві, а самі трудилися з підкоченими холошами.

Ніхто з собою не брав ні посвідок, ні грошей, бо передбачалося: там випадково можна опинитися в воді; тому і зодягалися в останні лахмітини, котрих не дуже шкода.

Звикши до первозначної командності в загальнофакультетському політ-“повіті”, ніби колись “предводитель дворянства”, Тімурленков миттю ж заявився провадити роботу з своїми підлеглими, маючи при боці незмінного припрягу і звеличника в особі профкомівця.

Під час огляду обпадин, по схилу, відзначили собі особливо небезпечну місцину і стали осторонь: обговорити гостру нагоду.

— Неповторна загроза! — вимовив з удаваною байдужністю, глядячи на близький ліхтар, Карп Маркурович: — Можливо, западеться парочка злостивців; жаль їх.

— Ти перестрінув мою думку! — поблажнює Тімурленков свого доброзичливця; — чого цукеркуємося з ними? Коли партійна етика велить вживати протиборних заходів.

— І справді, ананасничали з ними: так було! — підхоплює Карп Маркурович, мов забувши розмову в старигана і підпадаючи підголосно під волю партзверхника; — я всього досвіду вжив і вмілості теж, в душі наших світоглядових настанов, аби повернути їх обох на правдивий курс, а шкода: мабуть, невинуватими! — такий вигляд.

Карп Маркурович уявив з притаєною втіхою: як потопає бородатий привласник мідного молотка і складач підозри, а разом з ним особистий суперник.

— Рішено! — вкраяв парткомівець. — Ми не маєм зброї, не нападаєм, і навіть не хочем шкодити ніяк; тільки даємо повний шанс побороти руйнуючу силу водяної стихії, можна сказати, як на фронтівому окопі. Там поставлю тичку: треба ж знати найкрайнішу рису, при самій поведі, і рівно вкладати захоронний вантаж.

— О, доречно! Боюся, дід, мабуть, не вміє плавати зовсім, ну, а ми при чому? — поблиснув зубами Бісмурчак проти сусіднього ліхтаря; — чи насправді відповідаємо, що він риbam на нічний десерт відстанеться? Рудяк теж.

— Помиляєшся: дід був добрий плавець, — спростовує парткерівник. — Збережено від старорежимної поліції течку його особистої справи: містить відомості з років закордонного побуту, одержані від осіб, призначених тоді потаємно для тамошнього нагляду. Я перешерстив її, з дозволу доброго знакімця. Виходить, належав Спода-нейко-Віконник, до спортивного товариства віденських студентів: плавецтво і кінний спорт були його улюбленою розвагою. Слід гадати, дещо від давньої вмілості збереглося, але в скаженій річці, тут? — повна безпорадність; тут і рекордсмени тонули. Серпокрил мало плавав і вміє тільки, як в нас кажуть, “по-псячому” бовтатися в рідині. Ліхтарик вгорі я поставив найслабіший.

— Розумію. Туди і ваги ти призначив багато: в декілька рядів, одні зверх одних! — згадує профкомівець. — Розумію; так треба.

— Корисна річ: в хід справи! — стверджується Тімурленков.

Побрав тичку, з оберемка приготованих, і в супроводі хіміка спустився наниз, до скісного уступця: вкріпив її коло промоклого краю, означаючи в різкому наказі:

— Від цієї межі вкладати вантаж рядами: на височину, по шість в кожному!

Серпокрил пройшовся, пробуючи тривкість ґрунту сильними натисками кроків, і перечить:

— Я відчуваю, нетвердо стоїть похила полицка; від моєї особи подається, а що — з купами піскових мішків?

— Видержить, видержить, не видумуй нісенітниця! Роби, як сказано! — накрикує Тімурленков.

— Зрозуміло? — перепитує вслід йому профкомівець; — чи треба знов пояснити? Берись до діла, замість канітельку прясти.

Антон Никандрович, протупотівши доріжкою бібліотекаря, промовив — ніби сам собі:

— Зовсім непевна підпора для піскової навантаги; зразу видно: обсунеться! Пропаша праця.

— Звідки видно, з дзвіниці? — сердиться, питаючи, Тімурленков; — я працював на грабарстві і знаю, що до чого. Треба вкласти пісок, як намічено. Вам тут нема чого роздумувати: в незнаній часті.

— Не зовсім незанай, — відізвався стариган, — бо декілька концтабірних років я відбув також на земляних роботах, подібних до цієї, і зразу бачу: можливо, станеться, як там часом бувало.

— То там, а це тут! Велика різниця. Справа не жде: треба починати, — гнівається парткерівник.

— Належить виконувати, як велить дисципліна членів профспілки! — додав зверхницьку нагадку Бісмурчак.

Відходячи, в його супроводі, партсекретар проронив до обох наставничо:

— Нічого час марнувати в кризисному стані! Негайна і самовіддана праця врятує від катастрофи городну базу нашого міста. Потребується, справді, героїка спільного труду. Прошу починати! Сповнимо спільний обов'язок, як вимагає партійний провід, поставивши нас на переможну відсіч проти руїнних дій розбурханої стихії. Бажаю успіху!

Провідники поважною ходою вибралися по косині на гребінь дамби: там Тімурленков строїться, мов полковник підчас атаки на заклятого ворога, коли профкомівець поруч посточує з гідністю штабскапітана, обершись на ціпок і покурюючи, в поворотах голови — ніби вітровказ: на зближену біду.

Астряб опинився поблизу на значно більшій ділянці, нижчій за течією річки, - з молодшими, куди попали також Тихон Бурма і група першокурсних, а трохи згодом додано спізнених і серед них Грівкова.

На самому початку, щойно прибувши, Астряб, колишній вештанець на побережжях, пройшовся швидко вподовж загати і відзначив собі: надмиті уступці могли скоро обсунутися, затягаючи робітників під воду.

Він відніс до санітарного пункту, під нагляд, черевики: до стариганових — човноподібних, і бібліотекаревих, і тримав сорочку розстебнутою, приготований щохвилини попасти в річку.

Присилуваний постійними злигоднями від раннього підлітства, навчився кріпко вчіпляти собі дрібницю, що могла зарадити при нещасті, і задля неї зором безперервно обкидав довкруг. Від того іноді залежав порятунок: через крайню скруту, з відчайністю, проти жорстоких обставин. Подібно кіт, коли нападуть розлючені собаки, віддряпується, зборсаний, мов стальна пружина, аж зрештою вирветься з подраною шкірою, на примічену вчасно вишеньку.

Стаючи до призначеного місця, Олександр підхопив покинуту і притоптану вірвовку з петлиною, туго прив'язав до дуже покривленої вербової дошки, на одному кінці розколотої, і приткнув знаряддя біля зложених мішків. Постійно поглядав на уступець, де метушилися, примирені після схрещених шпад, два старші трудівники з важкою поклажею, рівняючи в ряди, як наказав партсекретар.

Коли самі zostалися внизу — недомисленими, два виконавці, прикріплені на край обвалу, Серпокрил розгнівався і обклаинав начальство:

— Не бачите? Вони ракалії. Корінний і пристяжний, під злодійську запряжку! Поставмо колиску з немовлям, що смокче соску, і воно пролепече: на цій слабій площинці не слід обкладатися так тяжко.

— Очевидно, не слід! Ніяк не слід, — меланхолійно згодився стариган; — а що вдіємо? Розпорядок. Треба б спочатку схил скріпити дошками, обперши об паколи, глибоко всаджені. Збудовану кліть заповняти глиною, як призьбу, а вже тоді розміщати мішки. Бо легко обсунеться їх склад.

— Обсунеться? Нехай: мені не шкода, — зневажно вимурмував Серпокрил, — аби я не шугнув на дно.

Він вибирається нагору, по мішок, а вертаючися з ним, продовжує свої розмисли вголос, ніби до нікого, бо вже досить йому слуху власної особи:

— ...І думаю, деь чорніє сфера “вампірія”, чи в землі, чи під зірками? — невідомо мені; а можна уявити: вилуплюються все свіжі вампіринята з яєць або навіть вампіриська, і як голодні гайвори, роззявляють пiski і верещать, вимагаючи смачних кусків, — ну, з кого дерти? З нас: ми крайні. Накрито сіткою звірольною; нікуди не дінемся... І примащує “псаломщик”: мовляв, героїка і пафос праці і самопожертва! Що ж на ділі? Кобряча злість на підступі, — я ж бачу: здихатися нас хочуть — обох, бо не дячки, не підтягаємо в тон тімурленківській мелодії... хіба тільки я так бачу? — по кутках майже кожен — однаково, але впритишку. Тільки зблизька шепотик, як від колоска до колоска; і серед партійців теж: багато — так! образою дихають. Самі тільки жиродні облизунщики хвалять: “да здоровствує!” А що покажеться, коли війна вдарить: що тоді? Проте — цить, Серпокриле. цить: не дерися на телеграфний стовб сповіщати світ. Повісь замок від монастирської карнавки собі на бузю: цить, душе Серпокрилова! — ну, ж і важкі мішки, кат би їх носив; треба віддихатися...

Доскаржившись першою темою свого огірчення, він перемовчує, — в невеликий відступ, — аби продовжити другою в розгублений запит:

— Скажіть ласкаво, ви з літературного садівництва, — чому так: читаю старі візрі і там в них далеко видно і високо, при втішності від всього споглядуваного. А в новіших читвах здається: все пов’яло і зблякло в сутінках з видимою довкружності, хоч то буде сама природа, без нашого навіть свинства: чому різниця? Від чого? Я часом досажую: аж до піврозпуки.

Поспитав рудий і стоїть, відпочиваючи: дожидає з хвилину, поки старий надумається відповісти.

Але пояснилося не в тому ключі, що чекав Серпокрил, бо чує про речі, котрих не приготований сприйняти.

— Причина де? Уявіть собі: слухали одного вечора в городському саду солов’їну мелодію з усіма її чарівничими трелями і, як назвати? — нехай: фіорітурами, і всякими переливами, ніби з плив-

ного брильянту. Ви заворожені нею і втішені надзвичайно. З'являється другого вечора в сад і — застигніть, здивовані! Бо недалеко від солов'їного ясна прикріплено на щит — малюнок: в дуже побільшеному розмірі анатомію солов'їного тіла, з горлянкою і легеньми, шлунком і кишечками, печінкою і міхурцем. Пономеровано з вказівними стрілками і супроводжено орнітологічними поясненнями. Глянули ви на малюнок і задержали зір, скажім, на кишечках, і хоч наочний показ, разом з коментарями, має для вас навчальну цінність, все ж знуджує неймовірно! Бо хотіли знову тішитися невиразною красою солов'їного співу, а тут вам в очі — противні кишечки пташачі! І сам соловей, мабуть, знеохочений такою ілюстрацією, трохи потьохкав і замовк. Скоро і відлетів кудись: очевидно — туди, де немає непрошеного мальовидла і приміток, взятих з підручника. Ви здогадались?

—Н—н, не зовсім: наполовину! — насторожено відповів Серпокрил.

— Гаразд; підійдем ближче. Згадаймо, якими казковими видавалися в дитинстві прості кольорові камінці на березі струмка. А вже не висловити відради від квітух рослин. Звичайні камінці тоді приносили чисту радість: крашу, ніж дорослому банкірові найдорощчі алмази, здобуті з копалин — дець через хижий визиск. Думаю, ми з вами стали вже на порозі розгадки, чи ні?

— Торкнув, але не переступаю! — обзивається Серпокрил, пробуючи вхопити наперед прикінеччя в розмислах старигана, мов другий край хитливої нитки.

— Ну, скажу прямо: знаходили всесвіт колись, як чудо в кожній з'яві; як отчий палац, і втішалися безмірно з повного вигляду його, справді священного. Особливо вражав при необхідній зіставі його з мертвотою і страшенним холодом хаосу або жакливою палючістю первісних станів. Тож мали чародійний всесвіт в його співмірності для життя і в закріпленій видивності для нашого зору: щоб тільки таким прекрасним ставився нашій душі через бачення.

Потім почали ми копірситися в підспідніх кутковинах і різновсяких складниківствах його внутрішності, і так поглибилися в розгляд, набираючи одночасно всякого зла мирського в серця, — що вся панорама чудесности в наших зорах набагато розпалася, зів'янувши

і поблякши. Банкір, як і всі ми, обсунувся в обшири зла, таки відрізнивши їх собі від поля добра, і тяжко засвоївши їх в їх різниці і в їх близькій суміщеності: через своє серце. Всі ми, застаючися на місці, були прогнані з видимого світотвору, як початково дарованого раю на планеті.

— Я вже переступив через поріг! — повідомляє Серпокрил; — виходить, самі собі зіпсували зір на картину світотвору і, можливо наблизили до того, як бачать тварини, — вгадую?

— Цілком: так! — радо ствердив старик. — Ми мали з колиски чистий зір і відчували поклики: піднести його до рівня ангельського, а знизили до рівня скотячого і часто навіть демонічного.

Серпокрил, присівши на мішки, пожвавився мовою:

— Я щойно уявив собі спад на перших порах — до рівня собаки, завжди обізленого: бачить найперше можливість кого-небудь стрічного вкусити за ногу, — я таке чуття по собі знаю. При цьому способі життя, нам видиться панорама космосу, схожа на Тімурленкову і Бісмурчакову, а часто — на мою власну. З якоюсь наклеютою мимовільністю неодмінно звертаю душевний зір на солов'їні кишечки, замість зосередитися на красі співучого голосу. І щодо брильянтів, — то, висловлюючись, як колись наші футуристи, я тут рогозвір, себто звір з рогами: жадобу до огнистих камінчиків маю незбориму. А все ж, коли діло доходить до краси, наприклад, гірських лугів під гранями сніжних вершин, де повно сонця, — то за один сезон серед них віддам найдорожчі самоцвіти, — берить, хто хоче: мені не жаль, — себто жаль, і навіть сильно. Але я придавив почуття, після спроби разом з Коральчуком вигребти сховані цінності: чужі, і не вдалось. Кат з ними!

— Похвально: дуже, дуже, — підбадьорює Антон Никандрович; — ви вдосконалюєтеся в цьому напрямку; добре...

Стариган: над вихровою темрістю, при скупуватому ліхтарі, — без капелюха, розхристаний і босий, з підкошеними холошами, як і його єдиний слухач, — відчувся при окраї зложених мішків, як при катедрі. Його “напарник” присів на другому кінці мішкових рядів, тяжко дихаючи і воліючи слухати дивацьку мову діда, ніж без перерви тягти пісковий вантаж; спершу вимовив з найможливішою для нього чемністю:

— Дякую за сильну підохоту! — потім розмислився і побубнів: — в мене гарні ростки мізерно розвиваються, але погані — розкішно! До речі, я в модерній літературі знаходжу погляд, схожий з моєю собачістю в сприйнятті дійсности. Звідки там?

— Хтось міг би в нас прослідити докладно, а з котрих джерел? — розвів долоні Антон Никандрович. — Закрито! На основі стабільних факультетських програм взагалі пояснити годі! Вони вимагають клятьби на “буржуазний ідеалізм”, як причину поганого; при кожному повороті досліду. Все ж припустимо: душа — птах, що має дві пари крил: одну — літати в змістових просторах тимчасовости, за час звичайного прожиття, і другу пару — літати в духовних просторах вищої сфери: вічної. Для обох пар література справжня здібна стачити від свого багатства допоміжну міць. Важливіша підмога для другої, пари крил: вищої. Для цього літературі даровано можливість заключати в собі надзвичайні потужності. Помилково в нас твердять, ніби в ній реалістична сторона і “направленість” містяться, як головні, ведучи і вирішальні складники серед всіх інших, порівняно “маловажних” коли, властиво, всі з їх значною силою, разом творять її, як надматеріальне “тіло” в мистецтві. Але для вічного перелету душі вона здібна приєднувати надзвичайну вартість: особливу і найвищу серед всіх, даровану здебільшого і переважно в геніях. Назву її: світло благословенности — від віри. Або так назву: надземний відсвіт. Якраз він і єсть найістотніший, провідний і вирішальний складник: навіть для літератури, повної страшних потворностей і жаху, якщо вона справжня; над ними і крізь них він біліє для неї: в осуд чи в замилювання. Такий складник: відблеск звиш, приликається іншим чинником теж — як і він, в найсуттєвішій цінності. Маю на увазі силу любови самого серця літераторового: до образотворчого одухотвореного труду в вияв і перемогу життєвих правд і добра, справедливого розсуду і милосердности. Звідси всі інші складники дістають свій огонь. Передусім згадаю ширість; вона — перша прикмета наймилішого в естетичному кодексі: духовної краси, завжди в її обновах. Найкращий стан — той, коли багатство всіх складників збудовується в самій сфері авторової віри. Поза нею все, все гасне, все сіріє, все нікчемніє, спадаючи до рівня собачости, згаданої від вас, навіть при феноминальних досягах в стилістичній техніч-

ності. Безсвятинність — смерть і ніч для великого мистецтва. Кажу про трагедію безвірності для кожного трудівника, як художника: раніше і тепер. Звичайно, бувають окремі винятки, не нам відати, для кого допущені, можливо, навіть через небесні молитви праведних предків.

Серпокрил поворушився на мішках — вигідніш відпочивати:

— Дивно мені, коли слухаю вас, пригадую: я, бібліотекар, сиджу над книгами, витриманими в нашій методології, і сповнююсь ненавистю до буржуазної науки, ентузіастично захоплений нашою, радянською чи якось подібно званою. Закрив книги і сиджу досить довго без особливих висновків з прочитаного, бо там — розжовано цілком. Зненацька, в якусь мить, бачу свою особу ніби з другої сторони і кажу: “ти собі думаєш, як там написано; пройнявся тим до корінців свого серця; а чи знаєш, Серпокриле, що ти тепер фальшивник? — бо правда не залежить від буржуазності, чи від чогось їй непритульного; а брехня, під наклею небууржуазності буває гіршою. Не ту мірку взяв! Ох, і важкі ж мішки! Але треба двигати, бо з’являться два світлоносні трубачі пролетарськості і залізною ниткою пришиють саботаж. Маю відчуття: ми з вами — ніби два ховрахи: нас партдаун обливає слиною ідеології, перед тим, як проковтнути.

*

Несподівано скрізь, на ділянці старигана і бібліотекаря — теж: замість відсторонених і прикріплених тільки до грабарства, Тімурленкова і його “лейтенанта” Бісмурчака, — правувати роботами став сам голова аварійного комітету: колишній служака дореволюційної армії, в саперній частині.

Суворий чолов’яга мав дикувату поросьт на верхній губі: мов нагадку про подібну окрасу в морських левів. Оглянувши уступець, де возилися з поклажею Антон Никандрович і Серпокрил, — він скривився частиною своєї вусатости і хотів перервати сумнівний труд, а зваживши, скільки вже зроблено, махнув долонею і промим-рив:

— Знизіть наступні мішки на два ряди, — може прийметься?

В декотрих місцях, після зсувів, перемінено на вкріпах спосіб запобігати руїні: складано обгорожі з стовчаків і обаполів, і заповнювано ґрунтом, подекуди і назовні, аби додатковою підпорою спинити б'ючу силу повені і вдержати насип від розламу.

Партсекретаря, і хіміка збоку, призначено спорядкувати грабарський транспорт — з кіньми; і там відразу налягла досвідчена рука знавця: безладний рух поставився в обраховану справу, при вчасності для кожного воза, без простоїв і шарпанечі.

Бібліотекар з насміхом, але в щирій оцінці, схвалив перемену для “псаломщика”, сопучи під вагою кладі:

— Зрештою! Доцільний обов'язок для особи.

Мимоволі порадів стариган і собі на довпорядок “гузового” транспорту, і висловив висновок:

— Злигодиця всюди, коли — невластиві призначенці.

Тоді відсапується бібліотекар з тяжкою задишкою і обтирає руки:

— Наслідок? На фінській війні покладено мільйон голів: марно! Доведеться в початок другого мільйона вгрузити мій невелиможний череп, коли тут вода прорветься. З наказу Тімурленкова: недотями, невідповідного для нашої ділянки, ми робимо безглуздя. Площинка, під надмірною вагою, обвалиться, на загрозу прориву в послабленому насипі.

Серпокрил — сердитий; пташачо обдужався, носячи знову покріпний вантаж передавати стариганові, нехай складає вря: так показано попереду від зверхности. Нав'язується труйлива підозра про намір партзверхника.

— Він? Чортів осавул! Скрутив нас тут обох вірьовочкою свого хазяїна. Я знаю: він нечистий хитрун. Через безладдя на дамбі самого забрано до грабарок.

Напружувався вкрай: з підбитого подиху, Серпокрил, приносячи тягар, бо від труду зовсім відвик і послабнув жилами з постійного пияцтва. Приставав і захищувався, відгинаючи назад верх тулуба і одночасно трохи відкидаючи руки, мов кволіючий птах — надто тяжкі для нього крила.

Стариган дивується, поглядаючи скося: “аж так, молодшому набагато, висилитися! — з розпусного побуту, чаркуючи завжди”.

Сам терпів стариган притому і, мабуть, однаково був би відсапувався: через свій похилий вік і серцеву недужість, а відчутно було: підкріплений — після недавньої прогулянки на високому побережжі, силою якогось зілляного тунку від цілительниці. Секрети старочасних ліків спадкувало колись від предків багато бабусь по селах, — тому звано знахарками.

Відзначивши, як гіркотно вморювався бібліотекар, підступає до нього стариган — трохи офіційно повідомити:

— Міняємось ходою! Прошу складати мішки.

Серпокрил помовчав, здається, зважуючи: образитися, аж на гнівний відказ? — чи сприйняти примирливо добрий крок сусіда. Переважила вмора з чорною пекучістю під грудьми: безмовний, побирає легшу працю, і відпочиває, глядячи на злобнюшу вировинність води, що з рудости своєї звичайної витемніла при нічному морокові, а зрідка розплескувалася перекиданими блискми, від ліхтарів.

— Визнаю: так треба! Почуваю вдячність. Я знесилів, відвикши натужитися сильно і, зрештою, споганів; можу сказати, обганчірився істотою. Але — це не все. Мабуть, буде нам тут і каюк, хоч не знати: коли.

Слухаючи, стариган поправляв тичку: встромлена в мокрий насип рукою “псаломщика”, позначала межову лінію, вздовж якої треба вкладати крайні мішки. Похилилася тичка і треба її вміцнити гаразд, — натиснув Антон Никандрович, але з прикрістю дізнався: вже вона не держиться, як слід. Бо промокнув глибоко сам уступець під нагами: от—от обвалиться в глибину, затягаючи і його з собою, — тож треба обережно ставити стопи.

Спершу не повірив самому собі Серпокрил, переходячи важко, що підпора ґрунтова під його ногами була злегка зрушена: то, здалося, нерви його терплять якийсь недобрий відрух, зовсім слабкий, зовсім без значення; або тільки найменша зміна сталася в глині.

Тому вжахнулося йому в свідомість якоюсь таємничою жорстокістю, коли він раптово, разом з частиною уступця, обсунувся в страшенну вировизну. Холодністю різнуло істоту і страх пронизав її: дикий первісний страх, як буває в тварин перед кінцем дороги. Збагнув він: з непереможною лютістю, набігши, забирає його неж-

данна погибель, уже, уже! — поглиблює по пояс, по груди, по горло. Ревучо, з нестямного відчаю заволав він, мов різаний:

— Ува — ах, а — ах! Потопаю!..

Усвідомивши безсилля над глибиною своєї приречености, підняв пальці: на знак, щоб подали підмогу — в рятунок.

Антон Никандрович, сам наляканий також, здогадався: бібліотекар не вміє плавати, або — зможе зовсім слабо...

Несло його з обваленою скосиною — в течії наниз, мимо Антона Никандровича: так що, стоячи якраз на краю уступця і ризикуючи попасти самому в вировистий пропад, — міг простягти руку в спробі вхопити рудого за сорочку і потягти до себе.

В сутіні, на слизькому, через досить широку відстань при вигині дамби і при водяній бистризі, нелегко зарадити біді, навіть зусиллями Антона Никандровича, певного своєї зручності і міці. Він таки наважився — тим дужче, що рев потопельника краєв серце. Ступає стариган на перехват і перехиляється, скільки можливо: аби не втратити рівновагу. Держачись однією рукою за встромлену тичку, на вкріпі собі, — другою хватає плечові згортки тканини в потопельника і всією жилавістю своєю волочить до межі площинки. Коли б течія не мчала з такою виручою силою, як тут, на вигині, намір запоміг би при нещасті, — але, в навальності її, підпора під ногами Антона Никандровича не витримала нової ваги: в додачу до його власної. Грунт ворухнувся, — і вмить його частина, мов відсічена, також відділилася від насипу, пішла наниз і одночасно в відплив, обвалюючи з собою старигана так рвучко, що впустив рудого. Забраний течією, він все ж таки встиг перехопити тичку, вдержану відрухово, в другу руку. Подав кінець її Серпокрилові, хоч не бачив гаразд його на мінливих хвилях, при відблиску чийогось ліхтаря, наведеного з дамби — зразу ж, коли зірвався репет потерпільника. Вже опинившись в воді, загледів стариган, при раптовому поствіті — пальці Серпокрила, і просто доклав туди кінець тички. Сам труднявся з бурхливістю перепливу, хоч був від молодости добрий плавець. Тепер, отямлюючися скоро в зимній воді, стариган лівицею відбиває хвилю, аби в рухові вдержатися на поверхні, а правою тримає тичку, коли за неї спазматично вхопивсь п'ятірнями Сер-

покрил. На лихо, почало обох закручувати пругами бисто обертаних вирів.

Серпокрил терпів переляк від несподіванки в обвалі: мов занижений! — найлютіше з того, що ногами не знаходив оперття. Опановує жак: бути взятому водою на глибину, в невідворотиму погибель, мов через судовий вирок: на страту, негайну і жорстоку. Мучить страхітність очікуваного кінця: в цю мить, зараз! — якимсь неймовірним нападом безжалісної могутності. Гинув всією свідомою істотою своєю Серпокрил, передчуваючи: от, негайно пропадай в цілковитій непорадності. І тільки раптом слаба надія проблиснула: можливо, хтось, крім однаково безпорадного старигана, помітить з насипу і кинеться допомогти. Тому подавав він знак піднятою долонею з розрізненими пальцями і ворушив ними, аби знак був виразніший. Намагався крикнути з надзвичайною гучністю, але в борсанині своїй захлинувся холодною водою і схрипнув, — якимсь булькотливим звуком замерла спроба, в довкружному вишумі. Він погаслою душею зів'янув остаточно і втратив волю — противитися пропадові, а зненацька до пальців його доторкнувся кінець тички. За нього вхопився він з найвідчайнішою, аж судомною зусильністю: обома п'ятірнями. Негайно відчув, як схоплена річ тягне його — в напрям до краю дамби, коли і сама рухається також за течією. І зразу змітив він: то стариган подав підмогу, хоч і сам опинився в воді, через схожий обвал.

Отямившись, чує окрик собі:

— Гребіть! Ближче до берега! Гребіть!..

Він так і робить, і вже вертає собі трохи твердості в настрої і рішеність: вибитися до твердого ґрунту. Несамовито діє однією вільною рукою, крізь бурхливу течію в її поривних вивинах.

*

Перед бідою, відокремлені, віддала поглянули з гребеня дамби, на короткому відступі від ліхтарного стовба, — з гайворонячою зіркістю поглянули два керівники: як там порядкують біля води свої ряди піскових мішків — стариган і книжковик.

— Дивися, чи вони п'яні? Так тяжко гупають обидва на скарині: мов ведмеді! — з їдкою осудливістю вказує партсекретар; — я

передбачаю невдачу: вона, якщо станеться, то, зрештою, через їхню необережність, помимо всякої побічної причини.

— Я теж подібно бачу! — potwierджує профкомець, — в основному, коли що трапиться, провина їхня власна. І взагалі, натурою і переступними комплексами, очевидно, набутими, самі завершують свій вирок.

Повідь підохотила Тімурленкова в сприт, як фахівця, і власливо, трудового клопоту йому тут небагато, — розпорядився початково з ним, як слід, і тепер тільки відвідує пункти: тільки контролювати, і зрідка слухай рапорти бригадирів. Серед таких турбот грабарських, він — мов дирижер для симфонічного оркестру; з молодости виробив способи зразково провадити вазовий рух аж на престижеві відміти. Крім того, повідь збиралась от-от позбавити від сильної гризоти: про старигана; той бик міг, як від оводів степних, роздрочитися з своїх фантазмів і натворити політичного шелесту. Тобі ж потім — крах службового становища, і знову ставай надовго до кінного транспорту на земляних роботах. Ось: поглинає глибина прикресного діда, і — справі капець. Якщо ж ні, то треба негайно змайструвати найгострішу “проробку” діда — на відкритих зборах: негайно, аби обгородитися належно проти “орговисновків” через нього, бо видно, мов старий і зіпсутий самовар, надкипів він зверх всякої безпеки, на дикий вибух. Грівкова послати: підготує збори і зготує резолюцію — в остаточний розгром ворожого настрою.

По своїй стороні профкомець виснував мереживо надії: над моторошною приващиною від навіженої річки в її погубній повені. Маріла від неї страховина: в погубель жіночої істоти, що нестерпучо ставилася — на розрив його дороги в найрайдушнішу мрію для життя. Закрито глибочінь! — далі, вниз за течією, — закрито завісою жакливою; річка потрудиться з своїми рибами, як належить.

Тепер на черзі розправа з другою перепоною — в вигляді рудого романсуватця: невідступного від тієї самої квартири, куди орлиними крилами спрямовується думка Бісмурчака. Небагато зоталось ждати: кожної хвилини міг обвалитися закрай площини, як розраховано. Тоді, обрушиться, як підрубаний, рудун в розбурхану глибину, чого цілком заслужив несправимою злобівістю і всією

безглуздістю поведінки, особливо супроти керівних діячів колективу. Нехай дістає по заслугі: сам винен.

А все ж різким повієм неспокою повниться настрій обох, партсекретаря і профкомця, коли притьма, з якоюсь погребницькою незграбністю діється обвал, затагаючи спершу бібліотекаря, а потім старигана: в чорну, з багристими відблисками, вировизну біжучої глибочини. Відчулося провідним особам на гребені дамби, що тут — понура зав'язь також на їх судьбу: загрозиста, хоч невиразна в вигляд. Проте скоро ж обидва відсирили навів від свого самопочуття, знаючи власні докази правоти, дужчі від події внизу, хоч би й як закінчилась. Воднораз, від донности їх ества спливла посвітучо мимовільна втіха: бо збулося, як ждано з розрахунками на певний наслідок. А таки чомусь не наважились обидва на вислови вдоволеного настрою, — в'їдався якийсь незнаний страх і змушував обговорювати навіть можливі засоби до порятунку: чи вдасться?..

— Ну, догратись необережні: мають! — викрикнув Тімурленков. — Як їх тепер витягти? Забрало! Безнадійна справа. Тільки моторний човен міг підхопити, якби був, і то — вже, мабуть, не встиг би. Біда їхня власна і тільки.

— У! вхопило їх: вкрутити в пропасть! — підспівом подав голос профкомець, — їм кришка. Безнадійно. Тут і Чудотворець Миколай, так званий Мокрий, бо нібито спасав на водах, — вже не допоможе; я недавно в доповіді розбивав міф про нього.

Тімурленков вирішив:

— Ходім дамбаю далі звідси, на темнішу частину, бо можуть пальцем показувати: мовляв, стояли близько і нічого не зробили — на порятунок.

— І то діло: ходім мерщій! — поспішив згодитися профкерівник.

На відході партсекретар проговорив:

— Все ж таки шкода, — втрачаємо двох з людського складу; а кожна одиниця нам дорога.

— Скорочується мій профспілковий колектив, жаль: супроти всіх побічних обставин, — зідхнув Бісмурчак; — і так безглуздо згинуті: як миші в лаханці з помиями.

— Що ж? Всякому відповідна смерть: на його заслугу! — підсумовує партсекретар; — сталося, як повинно бути.

Люди збігаються і присвітлюють з дамби — до віднесених поодаль від неї, на глибочину, але ні один не наважився попливсти в виручу воду.

Вже під перший репет Серпокрила, при його обвалі, Олександр, насторожений весь час: до можливої прикрости на обмоклому уступці, — бистро роздягнувся, зостаючися в “трусиках”, вхопив свій прилад: дошку з прив’язаною, досить довгою вірьовкою, — і кинувся навперейми двом, несеним бистриною.

Плив і сунув дошку перед собою — приміряючи: перетнути напрям потерпільцям. І ледве на перестрічу донесло старого, як попалася йому під руку широка деревина, — він вчепився за неї, тягнучи рудого на тичці. Коли вже і Серпокрилу порятунок був близький, і можна було йому вільною рукою зовсім певно гребти навзбіч до берега, притьма так рвонуло виручою течією, аж він пальцями, придубілими в холоднечі, посклизнувся з тички і випустив її кінець. Понесло б далеко вниз, на пропад, бо вже знесилився попереду з роботи та з борсанини, — і якраз тоді пригодилася вірьовка, прив’язана до дошки. Олександр залишив старого плити з вербовиною, гукнувши: “ — Вибивайтесь до дамби: сильно! — а сам, тримаючи петельний кінець вірьовки, перейняв рудого і ткнув йому в руку. Преміцно стискає потопельник шорстку вірьовку: хоч мокра, — вона дається твердо вдержати. Олександр, доволіши і рудого до дошки, перекинув вірьовку собі через шию і повторно позвав обох:

— Скоро до дамби пливім!

І сам працював, як “буксирний”, натужно напинаючи вірьовку на собі: в тому напрямку. Але, хоч як розпачливо трудилися втрюх, — до останньої спромоги! — а таки віднесла їх невпинимо вируча річка далеко. До сухого добулися аж за сотні метрів від своєї ділянки: вибрили там, де стояли самотні вербишки, покалічені зимовим вітром.

З ліхтарцями добігли люди і допомогли трьом вибратися наверх, при їх рятівничій дошці, — її Олександр забрав, коли вертались до свого місця: грітись при ватрі. В дорозі Серпокрил, дуже прохолонувши, постукував зубами, і видавався старому чимсь — як інший чоловік, відмінний від попереднього настільки значно, ніби став чомусь за якогось новоявленого племінника, сина неіснуючих сестри чи брата. В такій поставі приуявлюється він, спільніший навіть, ніж коли він врятував би життя тобі самому, а — не навпаки, як тут сталося.

Дивно дідові! — не розбереться в докладностях переміни, а вгадує: так повинно бути; але чому? — причина невідома. Тільки хотілося поплескати рудого по плечу, потиснути руку і сказати: “ — Держіться, молодий чоловіче! Бо ще потреба на вас об’явиться: в допомогу для когось”. Але скоро ж обертається старий до Олександра поглядом і мовою переміненою: від своєї сторони, якою повинен виказатися також Серпокрил до нього самого — з порятунку. Здогадується дідисько: він сам переінакшився в очах юнака, як рудун в його власних, на невідому, але відрадно зв’язаність, супроти всякого недоречного гризунства чи суперечництва.

Просушуються троє: коло ватри, зігріваючи душу після холодної, аж на судому, бистризни. Серпокрил придивляється в обличчя юнакові, удаючи, ніби пробує розпізнати його, хоч пам’ятає гаразд, хто — перед очима.

— Згадав, згадав: просили здобути якісь книжки, а я, живши свинею, забувся, і тепер шкодую; бо знайшов тільки одну, обгорілу, — недавно. Чув: про вас говорили всюди безнадійно, мовляв, босячний, з колишніх бездомників. Хоч я сам з минувщиною — близько до вашої, все ж був переконаний: користи з мого книгарства там мало. Тепер готовлюсь надолжити зовсім безглуздий промах якою-завгодно прочитною здобиччю. Передусім, ясна річ, я незміренно вдячний за визвіл з холодної ванни, що могла протягнутися в вічність.

Не стримався рудун, — за звичкою, знов погугорив:

— Маю відразу до морозної води з домішкою трісок і дохлих котів. Уф! можуть відразу прищі висипати на ребра. Відчуваю: я весь позеленів. Стукаю зубами.

— Забудьмо пригоду! — промовив Олександр і відходить по хмиз; вернувшись з ним, розводить дужчий огонь. В той час бібліотекар напружено викручус, широко брані, згортки з сорочки і штанів. Стариган, його наслідуючи, взявся до своєї одежі і радів:

— От, добре, що ми порозбувались! — добре; ато скоро б пішли на дно, обтяжені мокрими черевиками, особливо, як мої. Вам від нас обох невисловима подяка: назавжди, — за передбачливий порятунок. Інакше не ми б цими днями їли рибу, а вона обох, і здається, товариш бібліотескар їй смачніший, ніж моя старечість.

Ледве вимовив згадку про рибу в річці, як враз набігла в уяві, прихвореній з пригоди, — нелюдська загроза від людорізки, звідки роздріблені тіла виходять через підземні труби в глибину води: голодній рибі на корм. Аж посудомністю душевною пробігла в його істоті пекуча відраза до видива з спомину, що знов навів думку до лютої дійсности, відчуті шойно на власному тілі в холоднечі бурхливої течії. Туди, можливо, знов присудиться впасти порізаному на кусні. Посилилася болісність від справжності несвітського нещастя над всіма.

Він навіть сповільнив своє заняття: викручувати одержні згортки, і втопив очі в далину, мов примарюючи дійсний вигляд безперервної: вдень і вночі, розправи з людськими істотами. Відсторонився свідомістю від свого стану, хоч поруч набагато дужчала ватра в розпал, бо Астряб приніс їй гіллісту додачу. Билося полум'я проти ночі крилатими зривами: мов гурт багряних беркутів, зв'язаних тісно, — посилаючи пір'їстий дим розвіюватися в довкружній темряві над дамбою.

Вгорі: на її гребені, що за ним вирувала річка, допіру залишена, — там, високо, осторонь від стовба з електричною лампою, открыті півсутінню, стояли керівники: Тімурленков і Бісмурчак.

— І піднесло ж босяка! — обурюється Тімурленков: — ніяк і нікуди ділом не приткнути здекласованого люмпена, а коли не треба, прискочив. Бач: фокус на водах показус, і кому? — двом, котрих давно слід змести, як антисоціальний залишок.

— Він жох! — вторить Бісмурчак. — Сьогодні двох чужодушних не покоштує річкова риба.

— Риба підожде: їй прийде відповідний час! — багатозначно зарік парткерівник.

— О, розумію! В свою ніч запевниться: прямо шукам на трапезу, — злегка посвітнув передніми зубами профкомівець. — Але й на молодого отряху потрібен свій спосіб; можливо?

— Дуже можливо: сильніший спосіб знайдеться. Я міг би пояснити докладно, а сумніваюся, чи маєш міцну задвижку на губах.

— Маю. Зуби в мене металічні, і вона насунеться схожа, навіть кріпша; як на дверях спецчасті.

— Слабенькі. Впускають дівчат, і там він...

— Знаю. В такому разі: ніби на сейфі в твоєму кабінеті.

— Так би спочатку казав. Слухай! В нашу добу система державної влади, для забезпечення своєї тривалости, змушена періодично звільнятися від найбурхливішої частини суспільства, — якої?

— Звичайно, якої: молоді; бо землетрусна...

— Влучив! Землетрусна, як завжди. Тому злагоджуються в певний термін — війни: на закулісну домовленість декотрих держав: от нашої і німецької. Витрачається потенціальна сила вибухів, просто: в масових могилах військової молоді, на згоду так званих “ворожих сторін”. Верхи обох однаково зацікавлені. В нас побачимо, — якщо почнеться війна, — розрахований, для найбільшої витрати, допуск німецьких армій на межу: Нева, Москва-ріка, Волга. Для цього спільно розбито Польщу. Розчистився перехід. А потім — відплив огню і смерти на вихідні плацдарми. Хвиля, в її переході через нашу територію особливо потрібна: більшою навіть жорстокістю, ніж ми завели, перекриє весь терен нашого попереднього терору, що мабуть, забрав десятки мільйонів голів. Остаточний наслідок залежить від того, котра сторона перехитрить свого таємно домовленого напарника, як ворога, і в кінці придушить: супроти договору про “нічию” розгрі. Боротьба і перемога над інвазією згасять старий жах тутешньої жорстокости, і зодягнуть владу в героїчний ореол патріотизму, при порятунку вітчизни від нашестя. Тому з минулого — ніяких попередніх рахунків проти переможця і визволителя. Розібрав? Чи туманієш, як я сам спершу, коли від приїжджого почув про дійсні пружини близької війни. Туманієш?

Бісмурчак, хоч бувши на політичній прив'язі в партсекретаря, все ж не довіривсь — і подумав: “надимлює вигадкою, аби ошарашити мою особу і зовсім підімняти під лікоть; то — тільки намара, і він — маніяк: страшний! дай йому владу, так і зробить”. Згасив профкомець недосвітливу гадку свою і голосно відповів:

— Дуже мрячусь! Але починаю розвиднювати змисли, хоч тяжко мені з незвички. Надіюся, я в доброму напрямку думок, коли збагнув: мільйон молодих голів повинен був примерзнути до криги в фінських скелях: на початку справи.

— Молодець! Ти високоздібний послідовник і вмілець: брати властивий висновок. Звичайно, то на початок. Але — тс! Мухи, що крутяться перед твоїм носом, не повинні почути навіть півшепоту, бо тут — неймовірна загадка: всім стоятиме перед очима, і ніхто не розв'яже. Головне — непокірних підсікти до крайности: з їх силового виросту; щоб сиділи на старих вибоїнах, скривівши з розкровлености, і видихані. Ставим точку. Натягни задвижку з криці на свої губи. Здається, скупані персони вже скоро обсохнуть. Шкода: тільки трохи провчені, щоб не дуже рипались.

— Трохи. Але слід їх додатково обскубити! — побажав Бісмурчак.

— Звичайно: обох, передусім старому опудалу доконечно потрібна друга купіль, але вже в кип'яченій воді політичної розправи, як невинуватому ворогові. Ми тут, на насипі, досить марнувалися, — рушаймо: злагодити наступ ідеологічних рядів. Я скажу тут розпорядникові: нам нехайна справа і першорядно важлива призначилася в місті; повинні поспішити звідси — приготувати її на час. Ти повідом Грівкова: в сусідстві, — він відправляється разом з нами; дуже потрібен! Чого зволікатися в боротьбі з руїнними силами, залишеними від старого режиму? Стрінемося біля головної зупинки вантажних машин.

*

Зневажливо поглядали досі обидва керівники на гурток при ватрі, біля підніжжя дамби, обидва — не зауважуючи: віддаля спомічає їх особа, їм прикра теж! — сам розпорядник Кирило Посідець, колишній служака саперної команди. Він, зложивши, мов клинчики

одного цілого, обставини бідацького випадку, і додавши пригляд до двох зверхників і пайку свого досвіду, з природною кмітливістю, — виснував досить точну розгадку, проте не мав прямого доказу винуватити хитрунів. Сильно поворушивши вуса, вирішив клопотатися про потерпілих: “Хоч би не простудились мокрі; треба дати їм лікарство!” — і пішов до санітарного пункту. Там попросив червонохресну жінку взяти розведеного спирту в пляшку і також стакан, і піти разом до вогнища: притоплених відбороняти від лихоманки. Зауважив, серед звичайного взуття, гігантні черевики Антона Никандровича, кругом облатані, і здивовано мугикнув на них.

— То чий шкарбани бегемотячі? — спитався санітарки.

— Чий ж, як не того бородатого дідиська, хто притопився. Я б не повірила, коли б хто казав: такі черевики здоровецькі бувають. Дивіться — подрані скрізь і позашивані, бо певно, на свою лапу не міг дістати нових. Та де б знайшлися? Великани з такими ногами давно вимерли, хіба в цирку зрідка їх показують.

— Беріть пляшку: підем лікувати. Від такої пригоди, як говориться, три чисниці до смерти.

Прибув з медсестрою до потерпілих і зразу звів мову в жарт:

— Думаю, скоріше обсохнете зверху, як додатково промокнете зсередини. Допомагає наш лікарський розчин. Споконвіку рятував. Товаришко, прошу почати клінічний обхід — від найстаршого.

— Зараз наллю. Вже: маєте!..

Антон Никандрович скосив очі на рідину в склянці, взяв — нюхнув, і відчувши: тут найпотрібніша засторога проти гострої, аж до дрозі, промерзлости! — одним духом випив. Аж прикрякнув; і відчув, як живлющо розливається бальзамна теплота в істоті, втамовуючи люто пронизливу хворість. Повеселішав, як рідко коли від спиртного, збуваючи геть моторошну намару і стверджуючися в свіжій певності думки: не буде вдруге нездужати з простуди, подібної на недавню.

— Вдячність: за напій, як лік! — легенько вклонився Антон Никандрович. — Справді: я прискорено просихаю.

— Повинні, так, — потвердив вусач. — А судячи з ваших стіп, то ваші черевики на санпункті: як баркаси. Обсипані латками.

— Мої, мої! Що зроблю? Не знайшлось на мірку.

— Спробуєм зарадити. Ну, ваша черга! — звернувся Посідець до бібліотекаря, і той, діставши з санітарчиних рук свою часть, відпив спершу — на розсмак; а потім, як закоренілий горільчаник, почав розтягати пиття, сприймаючи, і видно, теж випалюючи в собі лихоманність.

— Згадую найкращі часи! — врочисто, з відтінком якоїсь іронічної мрійности, промовив рудун. — Дякую. Щойно був морок, а вмить просвітилося кругом: наскрізь бачу. Морозна вода з розтоплених льодовців відбігла через мої груди до глибин Озовських: говорю, як лірик. Ви знаєте, я навіть вірші пробував писати, — нічого не вийшло. Відчуваю: обійдусь без насморку.

— Бути здоровому, як “стьоклишко”! — побажав керівник.

Своєю чергою радо взяв Астряб стакан; хоч зарікався: вже не пити ніколи! — проте цього разу, аби обминути грізну біль, як в пригоді з Чиком на морі, — вирішив прийняти зготовану дозу. Вбираючи її невеличкими ковтками, з перервою і легко відкашлюючись, відчуває: через протидію остужености, алкоголь не сп’янює надто сильно, але зогріває і знешкоджує злий прибиток від холоду.

— Вам належиться подвійна порція: за знахідливість! — пропонує Посідець. — Повторіть!

— Ні; дякую! З мене досить; відігнав хворість.

— То беріть всю пляшку!

— Не треба: я вже п’яного не питиму.

— А таки візьміть! — згодиться.

Санітарка, дуже круглоока, як птиця, з обводами, що ніби злиті з високими бровами, втрутилась:

— Беріть, не роздумуйте: згодиться пляшка! Я маю запас: більш, ніж на десяток мокрих, як ви. Пляшка спотребується, самі не вгадаєте, коли. Беріть!

— Повторно дякую! Нехай: про випадок.

— По ділу виходить, — сказав розпорядник: — слід покрити додатково потребу. Я вам на трьох даю окремий бланк до магазину: там можна купити по одній зміні верхнього одягу і по парі черевиків, — крам, щойно привезений з Галичини. Маю домову: про видачу для потерпілих трудівників на прориві. Знайдуться черевики і на велику мірку. Беру ваші прізвища на поіменну посвідку.

Записав. Папір доручив Астрябові, кажучи:

— Ви, наймолодший, спершу сходіть до завідувача і просіть: нехай всім призначить спокійний час на примірку. Він скаже, як робиться; дружній дядя, радий підмогти в нужді. Ми служили разом колись, і вуса схожі в нас, — відразу впізнаєте: він. Тепер переведу вас на сухіший обов'язок; досить намоклися! — будете лопатами накидати ґрунт на підводи. Мусимо насип скрізь підкріпити належно, бо загрозам ні межі, ні кінців не буде.

— Чому щороку в тривогах? — спитав Астряб.

— Бо причин аж декілька. Бачили, який нахил крутий? — його підмило знизу, і вода з більшою рушійністю напірає, ніж коли б відлогіший склавсь. Довго не лагодили насип, хоч безперервно діяли вороги його: холод і горяч. Підточували, через розшир і затужавість, саму здатність ґрунтової речовини зчіплюватися в собі і кріпко притиратися своїми частинами: супроти обсуву. Просотується вода і промикається крізь насип, — тому при напливі з повені, він в окремих місцях, як ось тут, багато втрачає з своєї міцності. Вкиньмо твердий кім'ях глини в воду, буде там якась одна вага його; а коли весь кім'ях набрякне водою і, розширений, витіснить кругом більше її, то в ній вага його зменшиться. Так з відтинками насипу: втрачаючи вагу, теряють і частину кріпкості. Не забудьмо, бистра і особливо вируча вода відриває дужче частини від насипу і ослаблює його. Додати доведеться дію рослинності і повітря: вони потроху змінують речовину в дамбі, і за довгий час, коли не буває підправок, вона губить дещо з відпорності. Можливо також: при початках будови не брали кращого матер'ялу, такого, де нейдрібніші піщинки оточені зовсім щільно мікроскопічними лустками глини, — там вода не проступить. Зливи теж потроху розмивають схил і розм'якшують, а дбати про нього було нікому.

Розпорядник, викликаючи заздрість Антона Никандровича, витягнув: за ланцюг, скований з великих ланок, — цибулюватого годинника, зиркнув на циферблат, повернувши до вогнища, і вирішив:

— Я піду з вами до землекопів, бо, як бачу, трохи обсохли; там поробити треба з годину, і — пора додому вашій зміні. Тягарівка з

поворотних до міста: по дерево і мішки, — вас підхопить; я скажу водієві.

Відійшли до грабарства, і там замінив розпорядник трьох копачів, що накидали землю на підводи, — трьома своїми супутниками: теж біля огнища, набагато сильнішого, і порадив:

— Можна взутися, вже не так мокро тут, як над річкою, і ноги збережуться, бо всяких колючок досить. Ходім зо мною по черевики і несіть пляшку: доллем! — звелів Астрябові, — а ви підждіть: скоро повернеться хтось із возіїв.

Зоставшись самі, біля лопат, Серпокрил і Антон Никандрович, спершу пооберталися боками при ватрі: в скоріший обсук, знеохочені продовжувати розмову, перервану через прикий випадок. Аж зрештою, бібліотекар згадав про неї.

— Ви злітали думками до всяких вершин, як сказали, з “духовною красою”, — а тут справа страшенно нагоріла: про що? — про мій, вибачаюся, пуп! Так, я повторюю, мій пуп: себто прожиття в моєму тілі — якоїсь душі, коли вона існує. Я згоден, згоден! — нехай існує, і знову дякую вам за її збережність. Тут жива протистава з вашої мови: бо проблискує, сказати можна, незнана в астрономії зірка — з неймовірною красою, близько при самому людстві. А воно, відвернувши очі, як і я теж, вдивляється, мов самозаворожений факір на Сході: в свій пуп. І властиво, навіщо всім ваша зірка? Мені і вам треба спершу обсохнути, а вже потім глянути вгору, — справді, вгору подивіться: видно? — що там? Мерехтиться слабо, мов і немає нічого: в клопітності ночі. Як ми живем? — от, сушимо ребра і ніколи зиркнути вгору на вашу світильницю з височини, з якої? — заволоданої туманами від казньонних вигадок “псаломщика”. І вам залилося вказувати на неї студентству, розгортаючи поруділі сторінки, списані руками стародавніх мрійників.

— Без того побут людський обернеться в існуванство: робом криворогих волів! — скрикнув Антон Никандрович.

— Аякже! Обернеться. Я згоден. І яких волів?.. (Серпокрил помовчав, ніби ждучи відповіді, і сам пояснив) Таких точно, як цієї ночі ми всі тут: метушинник чортів, через недбальство і йолопність начальства, зайнятого переважно тим, як знищити нас найбільшою

кількістю. Ну, і — морозна купіль для небажаючих. Дамба проривається. Ану, знайдіть для цього рядок літературних символів! Пригляньтесь душевно! — в нас, себто в суспільстві, руйнується вкрай захорона всіх людей: як насип з елементарних речей і справ цивілізації — для вижиття. Занедбано! Розривається він під напором стихійних подій, розбурханих при безладді, — нехай я символічно висловлюсь: то від впливу сонця на замерзлі поклади, якими зляглась помертвіла вода. Можна так сказати? Згоден, нехай — не можна. Проте маємо картинку: найроздериротніший крик на весь космос: про що? — про вимріяну обнову суспільства в строєній едемності, а насправді — скотиняча задрипаність всіх основ громадського пробуття: запущених до стану складників якогось худобовірячого турлучника, обплюваних з писків горового начальства. Там — ні одного мікрона людяности. Машина мучительства! Аби виграти час і викувати гак: ним зачепити людство і дотягти в полон за нашу тваринячу дамбу. Підмашені дехто з закордонства проголошують: он! нововідкрита брама вселюдської майбутности! Де? — в нас? А ми й не підозрівали: темні, мордючись, як бидло: що наш загиджений хлів і ссть обвинута гірляндами троянд — вхідна брама до вселюдського щастя. Зрештою, чого я дерусь на стіну? Можливо, все — так, як треба, не знати: чому? Дихаю трохи. Трохи випив і дома доповню. Пожую дещо. І досить: існуй, Серпокриле, дивись на свій пуп! — чого рипатись? Ви проти такого способу: кіптити поверхню землі, а хто вас питає?

— Крім вас, ніхто! — проронив Антон Никандрович. — Я надто старий, щоб згодитися тут. Моя черга спитати: чи тільки при самій справній дамбі здійснюється ідеал буття? — для сито і смачно накормлених, чисто зодягнених: в достатку; розважених забавами і вдосталь підпосних? О, випереджаю вашу відмову на початок розпиту і кажу: так жити заслужили люди цивілізованих і всіх взагалі країн. Конечно! Їх право. З твердого способу їх праці і діяльності для розвитку добробутства: в свободі і забезпеченості. Визнаю і обстоюватиму до свого останнього подиху. Я також проживав так, на закордонні, і звикся: то — моя власна стопа життя; і жодна інша не задовольнить. Її хочу для всіх нас: вірця в побуті нормального суспільства. Однак не згоден освятити її, як вичерпно задовільну, для людських істот на землі, бо, зрештою, обвинячатись — в спожитство! Часто бувало: розцвітали народи побутово, цілком забез-

печені, і гнили і провалювалися в безодню занепаду і гибелі: неминучо! — збайдужілі до духовности і видихані еством, знелюднені і звироднілі в моральному дикунстві, при феноменально досконалій дамбі. Змітало їх бурями життєвими з поверхні історичного життя, в той час...

— Ви чогось надто від народів хочете! — перебив Серпокрил.
— Тому одночасно: себе ствердили і миттю скреслили самі.

— Видимо, так: ствердив і скреслив! — спокійно прийняв собі осуд Антон Никандрович і зразу ж захвилювався: — слухайте, в приземності — для людей звичайного добра досить. Але цейсвітній круг обмежено нам непоборимою потужністю, врзаною кожному: смерть! Скінчився його обіг, і відходимо, куди? — одно передусім запевнено: в нескінченний час, названий в одному з найважливіших слів нашої мови: вічність. Потойсвітня. Мабуть, там, безпосередньо за труною, починається такий радісний настрій відмінного світотвору, що треба світлоту і красу і милість мільярдів, множених на мільярди — прекрасних прикмет з музики Баха і малярства фра Беато Анджеліко, аби виразити хоч початок позаземного стану. Не знаю. В дитинстві мали відсвіт і розтратили; здається, віруючі відновлюють його, доручаючи всю свою душу в сяйво істини, рятівничої — з подвигу Христа, як Сина Божого. Можем уявити. Кращої дорожності, ніж вони здобувають, я думаю, ніхто від народження людства і до кінця його не знав і знати не буде. А щодо нас, то певно: найлюбіші земні забезпеченості — ніщо, коли з ними скреслюється нам добра безкінечна майбутність; гірш від того: вони тоді — прокляття для нас, погибельник лютіший навіть від самої смерті, бо вона — лиш двері...

— Хочу побачити, — знов перебиває Серпокрил, — мої двері замкнуті. Кажіть далі!

— Що ж далі? Часом надто багата, висока забезпеченість криє в своєму зосередженні також неуявимо страшну загрозу! — як зернину, звідки розвивається, можливо, наш довічний пропад. Якби покрили всю планету цілковито, стоячи впритул одні до одних, бики, що з них, живих, демони здають шкіри, — то рев їхній був би такий відчайний, як в того зухвалого і нерозкаянного боговорожця, хто, знаючи про довічний віддток огнем за гріх, таки блюзніря-

чи дерзко проти неба, — проходить крізь судні двері. Опиняється в полум'яній карі: в безодні, запечатаній назавжди! Так, мабуть, станеться нам з вами. І також всім, хто в чудовій забезпеченості презирливо зневажив День Гніву. Це — коли забезпеченість не подужано, не просвітлено праведною духовністю: в силі святині; не підкорено їй належно. А навпаки — протиставлено; без згоди. От: нам, під супровід хору ласкавих і квітучодумних доброзичливців на закордонні, твердо обіцяється, як вічність марксистської революції, такий ідеал боговорожих відступників, приречених в огненну бездонність...

— Туди не спішу цвітати: стежною “псаломщика”! — сказав Астряб надходячи, уже взутий, і приносячи долиту пляшку та черевики обох бесідників.

Вони спочатку докладно, на всі боки, обтерли ноги вогкою травою, потім верхніми краями скарпеток, після чого, трохи пождавши: аби обсохнути, натягли їх, повступали в черевики і обшнурувались. Серпокрил з веселою цікавістю поглядаючи на прибулого, протягнув — трохи незважено:

— Назвіть вашу стежку! Я вередливий і, треба признати, тупуватий розглядач напрямків, але, імовірно, зроблю тут кроки на початок. І то варто взнати.

— Скажіть, скажіть безгрунтянину дещо: на користь! — заохочує стариган.

— Гаразд; але не певен, чи в довір'я.

— Воно в мені розтяжима річ: залежно від обставин! — уточнює Серпокрил; — така, мов з гуми першого сорту для надувних куль. Збігається в ніщо з досади. Або розширюється надзвичайно, зокрема і особливо — коли мене тичкою чи вірьовкою витягають з риб'ячої глибини, де я вже захлинався. Слухаю.

Астряб, приткнувши пляшку при горбку, сповідався з якоюсь нехиттю і забарністю:

— Своєї стежки не маю, а згадую про материнську: думаю, найвірнішу, хоч і її згубив надовго; зрештою, в злодійстві, проте — без “мокрого” діла, захлинувся подібно, як ви сьогодні. Мати, овдовівши, померла в голодний час і я зостався зовсім дрібний. Але спомини про неї не забудуться крізь невеселі роки: як вона, при

вигляді чужого нещастя, аж пристигне на місці, дивлячись, — і потім зразу кидається допомогти, чим зможе. Про себе забуто. Мов бере більість іншого собі, власною: перетерпіти з бідарями. Так — без винятку: останнє віддасть, аби облегшити їх злигоду. Я такої вдачі вже ніде в житті не зустрічав. І тепер думаю: тут — вся можливість для обнови; “програма”, особисто кожному і всім. Без того різні плани будуть слабо діяти.

— З тим людство народилося б знову: в святість! — притишено, в напівшепіт, позначив Антон Никандрович, мов з великої таємниці.

— Ет! Сумніваюсь, — перемислює Серпокрил, — бо з такою вдачею відганяються кудись: на полярну адресу, повну білих ведмедів. Або самі сконають від “щастя”, як його мати. Нехай сам судить, — слухаю далі.

— Спробую. Такому, як я, стежка поплутана петлясто: в нерозбериху. Доводиться наперед спадати в чорноту, цілковито брудну, через весь противний низ. Там істота, протиснута до краю мерзоти, зважується: або вкрай дочорніти, або вибитись наверх, до видноти, де можна сказати собі: вже в мені погас негодай! Потребувалося щось трудніше ніж прямо — вижити, з років розору і голоднечі, в западинах біди, серед конаючих, з пошестями, під лютістю повсюдного вбивства — масового, без жалости ні до кого і ні в якому стані: від малечі в колисках і до старости, коли кожен сам близько оглянувся при гробі. Серед тієї моторошности ми, покинуті всіма худоребрики, сіпалися псиками: що можна вкрати для рота і втишити пекучу голодність, бо з’їдала душу. Завжди — в брудному дранті, вошиві і замурзані, обчухувались і лихоманковими поглядами шукали в присмертному нидінні, можливих дірок: просунутися від краю вовчої прірви до твердого ґрунту в прожиття. Що було доти людське між одиницями, розірвалось, а залишок був — тільки недовіра, підозра, заздрість, озлобленість і невситима жадоба до якогось їстивного кусника, вже не маючи навіть мрії про гарячу юшку. Створився, крім звичайного світу нагорі, вже другий, небачений для малишви, в зведеності під рівень загнаних звіриків. До їх повної знедолености і терпцю не показалося ні в кого ні краплі справжньої милости. Бо в кого могла засвітитися, тих теж замучувано: розгро-

мом і катівництвом: без просвітку. Такою склалася темна дійсність, мов при обвалі всього, що плекалося здавна в серцях людей, хто мали віру. Їх всесвіт, обсвічений білим сонцем, зруйновано, і під хмарами придавлено — безродинних недолітків: повільно сконати. Старші з них і дужчі брались до крадіж і грабунку, привчаючи при собі також менших і кволіших, кому не було другого вибору: або виздихати — кістячками в сірій шкірі і грязивому лахмітті, або діставати якийсь підкорм від наставників злочинства. Не переказати, до якої собачої нищоти, з дограничною безсовісністю і безжалісністю, зводився чорний побут. Часом згадуючи тепер, на самоті, дещо з кривд, заподіяних тоді, — відчуваю незносимі корчі в собі, і хочеться закрити обличчя долонями і хрипучим виттям і наболісним зойком вибути з розкритості істоти, здається, на межі безумності, від спалюючого спомину про вчинки, на здичавілої: своїй і чужій. Мабуть, до кінця років діятимуть якісь величезні пружини душевні, розпечені до червоності: в глибині сства, спонукуючи трудитися в зворотному пориві супроти всього, попереду заподіяного.

Не дадуть спокою ні в п'яті нічній, ні в денності, тиснучи безперервно через всі почуття і думки, всилуючись тасмничим натиском. Такий напрямок пролягав: видряпуватися з низової гидоти — в чистіший стан. Проте не знаю, чи тут обов'язковість: на паскудний занепад, як перехід; можливо багато хто силою серця встоїть проти сморідного з'явища...

— Рідко хто, дуже рідко! — погломнів Серпокрил, — вниз безоглядно затягують. Я теж, мов чорною течією, схожою на сьогоднішню, вкидався туди, через дику бездомність. Але ще й сьогодні не дуже спішу нагору, бо там — аж надто видноти, як про мене. Добре почуваюсь і так, піднесений трохи над клоакою, аби не гостро разила носа. Вдержуюся на спідній частині середини, тільки часом, як карась від задухи, виплескуюсь наверх, крізь поверхню: вхопити білого повітря! — і знов назад. Відчуваю — полегшало. Точно кажучи, я не готовий до цілковитої освітлості. Яюсь незручно: наче в черевиках, обліплених грязюкою, ходжу по блискучих, натертих воском, паркетних долівках Третьяковської галереї.

— Маю з вами однаковий докір, глибоко врослий! — докинув Астряб; — іноді навіть ввижається: проламую паркет.

— Що ви! — помахнув долонею Серпокрил: — вам інший підсумок, бо додачі перекриють. Уявляю: настав День Гніву, згаданий тут (Серпокрил трохи повів обличчя в сторону Антона Никандровича), — тоді доходить черга до молодого чоловіка, хоч він міг стати столітній, — називаю, який він тепер, — і от, видно: купа прогріхів. Старший ангел, схожий на Нестора літописця, відгортає сторінку в великій книзі і, оглянувши всю, подає знак ангелові молодшому, схожому на Первомученика Стефана, диякона, і той, взявши огненні ножиці, вирізує круглувату частинку з блакитної тканини крайнеба, вирізує, і воно там зразу збігається, так що немає слідів. А він тією вирізкою закриває купу прогріхів ваших, бо знайшлося дещо цінне: перевищити її. Коли ж потім доходить черга до Серпокрила, то, по огляді його сторінки, звелів літописець: візьміть із тину в хуторці мокре рядно, вивішене просушуватись, — накрийте ним босов'ягу і бийте його бичами двічі на день, — пробачаюсь: я маю на увазі метафізичне числення часу, — отже двічі на день, поки сповниться, як ви, Антоне Никандровичу, означували міру? — ага: еон, сповниться еон, і подивіться: коли з рудого став сивастий, — відпустіть його, бо почав справлятися. Е, чуєте? стукотить підвода! — зараз будем грабарями.

Серпокрил замовк. Порожній віз наближався з приглушеним цокотом залізних частин і тупотом коневих копит.

Возій: сухорлявець кавказького обрису з виду, — проганяє комарів, димлячи навпроти їм люлечкою, зрідка штукованою в сріблі, як стало видно при ватрі, коли до неї прикро наблизивсь.

— Другі копачі: на зміну? Нехай так, в лад.

Вимовивши трудно, ніби в натугу — тяжчу, ніж різати ґрунт, він потяг з підводи лопату і почав накидати землю, як звично. Три свіжі поспішали: на його приклад; скоро пристали; від замори з задишкою, і спинилися — перепочити. Але він безперестанку орудував з важкими скибами, без позначки натомлености, аж поки віз навантаживсь повний.

— Достатньо! — поговорив він глухо і повів підводу: безмовний, як і досі побув з нею.

Незабаром наблизивсь роботяга великої кости, приблизно, як сам Антон Никандрович, хоч набагато молодших років, а — хворісно худий. Пригнав підводу: скрипотливу, як вітряк на поворотах, просто під печеркувати вглибини в горбовинному виступі.

— То що? Будем накидать? — побурмотів нервово.

Постоявши трохи, поплював на долоні і, схопивши здоровенну лопату, діяв нею бистро і вправно, проте почав кашляти і часто витирати зворотом долоні — піт з чола, під кепкою і злиплим волоссям.

— Простуда ломить. Лиха справа, в таку сирість і провів. Як вчепиться, всього вимучить! — він, зачавши скаржитися вголос, уже кволо вганяв вістря в землю.

— Котрісь таблетки б допомогли! — радить стариган; — тут, при санітарці, я бачив аспірін в коробочках.

— Чи не пробував я дома? Не помагають мені таблетки, — якась причіпна простуда несподівано пройма, коли попадаю в мокроту і вітер, як тут.

— Таку знаю, — сказав Астряб; — часто біля морського берега, в сирості, бачив осіб з подібною нежиттю. Іноді її ослаблює, хоч не зовсім, звичайна горілка, настояна на полині, або з кріпким перцем. Маю тільки розведений спирт. Хочете?

— А чого ж? — діло. Спасибі. Я сам спостеріг: притишує мені їдку біль.

— Але не маю стакану...

— Е, за цим діло не стане. Я держу при собі кухлик, — зараз добуду з мішечка: при полудрабку прив'язано.

Поспіхом знайшов бляшаний посудок і підставляє під пляшку в Астрябових руках: побулькотіло звідти, і возій, гострозоро стежачи, притьма зупинив:

— Буде! Вже повно. Ну, за ваше здоров'я і всіх тут!

Пив він — не як звичайно спиртне, а дуже повагом, ніби лікарняну рідину, приписану в рецепті: з увагою до кожного ковтка: мов прислухаючись, чи спалюється біда йому в істоті і чи меншають болі від неї?

До останньої краплі випив і постояв, ніби звітуючися про внутрішній стан, і спокійно, але з особливою втіхою проказав:

— Подіяло! Спливає отрута в мені, і послабився біль. Бачте, хоч здорового чоловіка, а зв'яже. Ну, вже видужую. Спасибі вам! Дома жінці і дітям розкажу: вони в душі теж вам подякують. Робити тепер буде легше.

Копав без підспіху, вже розмірено, як по-годиннику, і видно було: могутник! — двигав великонною лопатою з скибами, мов іграшковою річчю.

Скоро після нього пригуркотіла підвода, що її господар, коротковусий і крутолобий, мав скручену махорчано-газетну цигарку при нігтях і негайно, привітавшись: “ — Міцного здоров'я, люди добрі!” — взяв сухою галузкою огонь з ватри і смачно прикурив, при тому поглядаючи випитливо на присутніх.

Хазяйновито обпробував дошки на возі: чи гаразд лежать? — і береться копати: в повільності кожного зусилля, мов робота — на цілий рік; ні рисочки на виказ його втоми. Як докінчили справу, придивляється він до Антона Никандровича: при поворотах його обличчя до вогнища; пробує впізнати — і вагається, видно, з неохоти зайти в помилку.

Антон Никандрович, зрештою, і собі наставився зором на дядька і питає:

— Чи то ви мимо саду провозили цеглу на півний кіоск?

— Я самий! З розбитої часовні відтарабанював її і застряв на вибоїнах. Там був з вами ще один старик: ми бесідували довго й цікаво. Я все згадую, як ви вдвох підмагали мені. Тут мішки з піском доставляв, а тепер вантажу землю: нею перегороджують розлив. Коневі б відпочинути вночі, бо цілий день тягано стовпики до парканів: там будуть обгороджувати, а що? — нам невідомо, та і не наша справа. Хоча б давали корм йому належний, ато ослаблюється тварина. Теж, як і ми, потребує поживи повної, щоб могла робити сильно, коли підганяють її і самого підводчика.

— А з півним кіоском що: будується?

— Як вам сказати? — мабуть, не вистукають нічого.

— Чому: з якої причини?

— З тієї, що — в самому завідувачі. Того дня, як я з вами розговорився, — приїхав з цеглою і поспіхом розгружаю, а муляр мене придержує, каже: “ Не квапся, діло придохло”. Я ж тривожусь

і питаю: “ Через що — так? ” Через те, каже, що ревiзiя виявила: завідувач прокрався з пивом”. Питаю я: “Певно, посадили?” “ Так, каже, посадили завідувать однаковим кіоском при зерноелеваторах, біля залізничної станції. З—за того в нас тут задержка”. Знов питаю я: “ Хто ж тепер тут буде?” А він посміхнувся і каже: “ Тут завідувать посадили — того самого, хто в кіоску при зерноелеваторах прокрався”. От оказія. Треба мені рушати. Дуже втішуюсь, як стрічаю знаомців: дружніх людей.

Знов подимлюючи махорчаткою, вйокнув дядько:

— Ходи, ходи комар! Нічого вухами хляпати. Роботи нам повно: до розсвіту.

*

На сусідню смугу, далі від міста, призначено Жолобовського — там зустрів його старший доглядач дамби і, зваживши на недугу фізика та його посвоєність фахову з суто інженерною стороною в гідротехнічних спорудах і на “землян” практику з концтабірного часу, — доручив йому в руку технічну справу.

Скоро і несподівано змінився грандоподібний: до невпізнання! — вже не було меланхолійної знеохочености до навкружних подій. З’явилася натомість захватна робітність повеселілого очима, — в докладних і чемних вказівках. З незмінною самоопанованістю, якась аж ніби горюча і навіть дика енергія, в діловій владності, об’явилася в збайдужілому. Встигав, при подробицях, ходячи розмірено, все належно розчислити: з пісковими мішками, деревизною, підводами, робітниками, освітленням: від електричних і звичайних ліхтарів; з чергуваннями змін, і самим часом, маючи тільки мініатюрний записничок в руці.

Оглядаючи перехід робіт, відзначив собі з прикрістю, як Гривков і Макоробов нехотя — нерівно вкладали вдвох мішки, коли безперервно приносив заподадливий Тихон Бурма, знаний з переказів, як “псих”, — і мішки залежувалися купою.

Жолобовський хотів докорити і підігнати ледацюг, захоплених голосною суперечкою про політичності, а передумав: “ Чого мені діставати вразу від собачої сутички? — з’явиться наглядач і нехай приструнить”.

По відході фізика, пробує Тихон Бурма перемовити загорільців:

— Я гадаю, треба вкладати мішки, як слід і своєчасно в ряди, бо вода не жде, поки ви згодитесь.

— Носи пісок, носи, як тобі наказано! — викрикнув Гривков, — чого нам наскакуєшся в начальство?

— Двигайсь мовчки! — докинув Митька, — і в курсі дискусії двох на тему: хто, можливо, попсував дамбу, виголошує, виставивши руку з випростаним вказівним пальцем далеко вперед і вниз, мов би проколоти ґрунт:

— Тут шкідництво з решток козачого білогвардійства!

Гривков, заперечуючи, так хмуриться, що з-під ріденьких брів, приховані ними, ніби перестали поблискувати іскорками, при посвітах ліхтаря, напружені очі:

— Помилка! Бо ясно, елементи з остачі розгромленого блоку опозиційних груп, притаєні, в лютій озлобленості, вирішили хоч трохи тут відігратися тут, тут!

Спір затяжний: міг би перекрити передовиці районних газет в області.

Притьма, на вимогу партсекретаря, Гривкова забрано в город, а вслід потупотів, обгинаючи стежку поза ліхтарями, також і Митька: встигав на черговий причал порома.

Тихон трудився недовго — сам, сповняючи обов'язок свій і їхній; на підмогу наглядач призначив, випадково спіткавши, спізненого Тонкоструна, хто однак відпросився сходити на санітарний пункт, бо в переїзді тягарівкою вдарився об залізо і обідрав шкіру на лікті.

Жолобовський став студентові на поміч, скільки змоги при недузі: вкладати мішки в рядах, як належить. Відпочиваючи, розговорились, і фізик питає, вкрай обережничавши в тоні:

— Здається, склали власну теорію чисел?

— Власну. І надіюся: стою на кріпкому ґрунті, раз можу пояснити явища, досі незрозумілі; навіть — як розвинувся всесвіт.

— Навіть? Я радо послухаю.

— Будь ласка. Вживаю термін: “теорія імпульсів”. Їх частота, ну, скажім, мільярди на секунду. Супроти правил, означую вихід-

ний стан нічогости — через звичайний нуль; від нього відхили в імпульсах, на протилежні “сторони”, помічую через умовні: плюс нуль і мінус нуль. Хоч вони самі собою — нічогість, а якраз їх поява творить новопосталу дійсність — самою перемінністю неречового стану: виключно силою незнаної нам творчої волі. Скористаюся для обмеженого вжитку, в особному сенсі, назвою з філософії — “Світ, як воля і уявлення”. Відзначаю прикмету: безперервну повторність імпульсів! — вона криє в собі корінь часу, — спиниться? його немає; і від неї починається в вищих складностях сам вселенський ритм: всього. Поява двох різнозначних станів нічогости, поряд! — буде собою прообраз просторности, і сама перемінність започатковує собою дію: в вираз сили, звідки всяка енергія дістає початок. Три первозначники, назву кожен, як “моментум”, творять підоснову “протодійсности”: в ній злитно настають: час, обшир, сила, як одно, ніби в трьох векторностях, і вона перша з’являє собою “сировинний всесвіт”. Зростаючи в закономірностях числових відносин, вибудовуються внутрі складніші сполуки, мов інтраповерхи, формуючи структурність. Так що взаємини числові дають закономірний порядок для самої можливості світобудови; вони — кістяк її. Число — ключ її. Невичерпні багатства форм постають через внутрішні зв’язки його. Залежно від того “тчеться” простір: своєю побудованістю. Промені світла вступають в процес: наголошую, в процес! — із її сталою метрикою, тому швидкість їх постійна в просторі, незалежно — в якому напрямі движеться їх джерело. Якщо ж контрвібраціями, особливо злагодженими і спрямованими, в відповідних частотах, пригасити просторову векторність імпульсів, то можна, поглинаючи слабпросторність з її набагато знейтралізованою структурністю чи “тканістю”, — рухатися з швидкістю помноженою зверх швидкості світла. Єдиний спосіб! Я певен. Ну, і так далі. Досліджую глибинну природу чисел, але кажуть: я — “того” (Тихон покрутив пальцем коло скроні). Ви не думаєте?

Бачачи: Тихон стомлений, фізик стримав свій розпит і спокійно відмовив:

— Вам слід змінити фах: на математичний; могли б виконати поважні відкриття.

Тихон якось трішки аж засвітився в обличчі, видно — з несподіваної заохоти, супроти докружених насміхів дотепер: ніби звільнявся від постійних враз душевних, — самою радістю правоти в думках, покріпленої з розмови, що враз обірвалась.

— Вас потребують: негайно! — догукнув наглядач з верхів'я дамби, і Жолобовський попрямував на голос, залишаючи співбесідника самотнього: ненадовго, бо натомість прибуває “домуправ”, після перев'язки і також “заправи” проти простуди: огневитістю розведеного спирту з санітарчиної склянки.

Постояв, поглядаючи кругом, і раптом високоголосно рішає:

— Беремся до діла, скоро беремся! Вдох — разом. Ви студент, як бачу — слабина; кладіть мішки, я носитиму.

Широкий з кости і міцно натоптаний, Тонкострун довергував тягар, примовляючи сам собі: “хіба тут темно? Так дехто казав. Ми ж розберемся!” — довергував скоро, аж міг пристояти, поки Тихон справиться при ряді; пристояти міг і спитати:

— Ви в котрого діда — студент, в старішого: білоборода?

— В нього, в такого! — відказує Тихон, переводячи дух.

— Що: вчителювати вам подобається? Там нервів треба, як телеграфний дріт. Діти розгойдані.

— Треба нервів. Маю слабкі, а потроху звикну.

— Дійсно: так. От і я звикаю до води в підвалі гуртожитку.

Привчений.

— Від чого ж то? Мабуть, ґрунтова високо підходить.

— Ґрунтова, і високо: дуже! Колись було дно річного рукава; як тільки дощ, відразу залито внизу. Властиво, напівпідвал: зігнувшись, відкачуй помпою, скільки поту твого вистачить.

— Мабуть, брудно і сиро: тяжко дихати?

— Ще й як! Задушливо, аж груди здавить. Хоч пропади! — розскаржився Тонкострун. — Ніхто з сусідів не дасть руки на підпіч, не підсобить, хоч вода підпливає під долівку першого поверху. Робота ж — крайня собачість, і завжди один. Відганяй воду помпою, сам наполовину в ній, і встигнути мусиш, бо провалиться долівка, залита крізь шпарі. Я терплю, зношу, бо знаю: це — для добра їх, хто презирливо кривлять губи на мій самовідданий труд. Діло йде про їх здоров'я і про їх життя, бо можуть згинуть, коли, підмитий

основою, завалиться будинок! — похоронить їх під собою. Зостав сморідну гниль внизу? — будинок затруєно, і мешканці похворіють, особливо діти. Чи розумієте моє становище? Гірке — до дикости, і скажу: впав би в розпач, коли б не кріпнув думкою, що то мій обов'язок служити безкоштовно громадянам, як чистій від поганости і загибелі, — кажу точно, наче на сповіді; сумніваєтесь?

— Чому? Я з довірою слухаю, — запевнив Тихон, — і поважаю пожертву для суспільства.

— От, от! — заспішив Тонкоструник: — прицільно сказано. Візьміть на розсуд так: вода підриває тут греблю і грозиться великою бідю. Подібно складається в самому суспільстві, — треба глядіти, бо стара гниль основу роз'їсть. Чорною повіддю зводиться з мертвої глибочини! — розгноє і розладжує порядок, аби на обвалі знов нависочів цар чи якийсь подібок. З ним землю знов загарбають поміщики, а низи селянські знов тягтимуть ярмо з прокляттями, як попереду: в нужді, під побоями, зіходячи кров'ю в сухотах, як мої покійні сестра та брат. Батька забили карателі, коли я ще був малий. День і ніч трудилась мати, щоб прокормити мене — малого. Тепер, проживши більше, ніж половину віку свого, я вперся! Сильно вперся, як сторожовий пес: не бувати вже з людьми того, що колись!

— А чому ж тридцять третього року жах з людьми ставав? — дивується Тихон: — люди мільйонами конали в голоді. Моя родина і найближчі тоді пропали ...

— Стій, стій! Залатай рот і більше ніде і нікому про це не згадуй, ти чуєш? Раджу тобі добром. Я і сам стою, мов заглушений, чи — мов обсмалений, пригадуючи. Не розумію, що сталося, і таких, як я, багато. Ей, давай: до роботи, скоро! Відпочинули гаразд і знов берімся!

Притомлений, несучи мішок на кінець ряду, спіткнувся Тихон об похилений пакіл: дуже ногою вдарився і впав. Підводився, сичав з болю і хапався за поранене надщиколоття. Тонкострун, не відійшовши далеко, зачув, що сталося, і прискочив на поміч: підвести його на рівні, і заговорив з товариською співчутливістю, — аж здивував потерпільця.

— Що сталося? Чи поранені в кров? Ага — бачу: мабуть, шкіру обдерло, як мені. Ходім нагору. Я підпираю: так, пішли! Я побіжу і покличу санітарку, або принесу йод і бинт: сам перев'язу, я вмію.

Обговорював “управдом” біду, ніби самому боліло, і Тихон думав: “певно, душа в нього добра, тільки обплутана залізною павутиною казенної злоби: а як вирватись?” — думав так і постогнував від болю, обторкуючи рану.

Вибрались нагору: там її, проти ліхтаря, оглянули, — шкіра обідрана, спливає кров, і почало припухати.

Тихон обтирає хустинкою і пробує перев'язати:

— Не піду на санпункт! Дрібне. Само загоїться.

— Е, ні! Не занедбуймо, бо ускладниться: в зараження крові.

О, ні — ні! Я побіг, скоро вернусь.

Він пометнувся всією скорістю, можливою в півсутінях і в помряченості: до вогнища і колісного пункту “першої допомоги”.

Тихон присівши на закрайці гребеня, в ліхтарній світлості, знов оглядає рану, при різкішому болі, і тривожиться: “погано мені! — треба щось зробити”. Пообшарпував навкруг виразки дрібні пацюрки шкіри, бо під ними, коли прилипнуть, почнеться загноєння.

Невдовзі притупав задиханий Тонкострун і заходився, як знавець, “опрацьовувати” рану: проспиртованою ватою чисто обтер її, потім залив йодом і, пождавши трохи, ретельно оббинтував і навіть долонею погладив, мовляв: все як слід, і рішучо прирік:

— Вже вам трудитися з мішками заборонено, бо переморяться вшкоджені м'язи!

— Буду працювати! — спокійно заперечив Тихон, відразу відчувши приємну полегкість; — вам спасибі за фельдшерство. Близько мішки несіть, і мені там ходити менше. Посидим хвилину — і рушим. Ні, таки ходім тепер, я — справний.

МЕРТВЯЦЬКИЙ СПЕКТАКЛЬ

Антон Никандрович знудьгувався, як лісний звір у залізній клітці, слухаючи безбережних метикувань “псаломщика”, хто з геологічною повільністю вів аргументи ненависти.

Волосинки в бороді старигана перебрано десятий раз, коли, зрештою, доповідач наблизився до мети своїх нападів. Оперуючи поспіхом писаними студентськими конспектами, партсекретар починав “брати за роги”: ніби в наелектризованій атмосфері.

Присутні, налякані прокурорськими фразами, з замиранням серця стежили слова Тімурленкова, бо ж сьогодні жертвою “класової пильности” мав стати вельмизнаний науковий робітник.

Порядок погибелі всім відомий: спершу обвинувачують на зборах; потім — звільнений з посади в стан “зачумленого” (знайомі обминають на вулиці: бояться підозри про “зв’язки”); вкінці — однієї ночі людина зникає. Навколо така настраханість, що розмови про нещасливу долю приховуються вночі по кутках.

Це, уявляє старий, — так, якби червоні трамвайні вагони в великому місті посходили з рейок і почали бігати по вулицях, давячи населення, а хто проти цього протестує, того кондуктори вбивають залізними ключами по голові. Горожани означили хвилі особливої лютости старим словом: “пошесть”.

— У стенограмах і конспектах ми бачимо, — гримів Тімурленков: — розкривається обурлива картина ідеологічного шкідництва в ділянці історії літератури, внаслідок якого здорові розуми нашої чудесної молоді затрутуються антимарксистською контрабандою. Систематично, крок за кроком, через увесь курс професор Споданейко-Віконник протягає махровореакційну концепцію літературного процесу, викривлюючи всі лінії в перспективі розвитку древньої літератури.

Хоч віддавна фактично ствердився в нас Київський період, як період першою чергою в історії російської літератури, професор Споданейко—Віконник намагається, щоправда, спритно звиваючись, висвітлити його, як період в історії першою чергою літератури української, одночасно і законоправно приналежний Білорусі і Ро-

сії. Тільки на одній підставі: мовляв, він розгорнувся в основному на території України, зосереджений в її традиційній столиці — Києві. Звідти увійшов до історії інших народів східного слов'янства. Бо ж, мовляв, Росії, як великої держави, імперії, і взагалі — як нації, тоді ще не було.

Вона виникла пізніше, ніж пам'ятники древньої літератури, наприклад “Слово о полку Ігоря”; пізніше і в іншому місці. Ви розумієте, скільки єхидства і прихованого глуму в цих словах? Будь ласка, літературні пам'ятники Росії є, а самої Росії нема! Через деякий час із Московії з'явилася царсько-імператорська “Росія” і, так само собою виходить, присвоїла літературні пам'ятники, передусім собі — і тільки, і навіть почепила собі на груди вкрадену другу частину самого імени України — назву: “Русь”.

А її культуру придушила в заборонах і навіть мову її об'явила неіснуючою, — царським указом і валуївським циркуляром. Ось яку антанаукову концепцію потайки протягає професор Споданейко-Віконник, користуючись із політичної короткозорості та ідеологічної розмагніченості адміністрації факультету і громадсько-політичних організацій, які не знають, що діється в них під носом.

Подібні “теорії” ми будемо нещадно громити і викорчувувати! Але все, про що я згадував — лише квіточки в концепції професора Споданейка-Віконника; ягідки і насінники будуть далі.

— Пробачте, але ви ж не спеціаліст в історії літератури! — голосно обізвався Антон Никандрович.

Присутні з жахом повернули до нього обличчя.

— Прошу не перебивати: поки я скінчу! — суворо відповів Тімурленков. — На зауваження про мою некомпетентність можу сказати: кожний з нас, марксистів, покликаних працювати в ідеологічній ділянці, достатньою мірою озброєний методом діалектико-матеріалістичного аналізу, щоб при розгляді курсу історії літератури помітити ворожі нам ідеї і концепції. Тим більше, що я читав підручник з історії літератури, постійно цікавлюся нею і, запевняю вас, розбираюся в ній. Отже: продовжую! — повідомив Тімурленков і переможно оглянув залю.

— Професор Споданейко-Віконник твердить, посилаючись на чорного реакціонера Достоевського, що перед Росією і Україною

лежали різні історичні шляхи: перша прагнула встановити зв'язки з західноєвропейським світом через північний шлях, — через Балтику; а друга — через південний шлях, по Чорному і Середземному морях.

Причина така: Росія, — як виходить із прямого змісту лекції, прочитаної в грудні 1940 року — перебувала початково на нижчому ступені культурного розвитку, ніж Київська Русь — Україна; і тому сама Московія, без небезпеки асиміляції та підкорення, могла вступити в зв'язки з північними країнами, беручи багато здобутків від них. Коли б стала на південний шлях, — підпала б глибоко під вплив Риму і Візантії.

Взаємини з останньою Україна без страху могла встановлювати, бо мала духовну культуру досить сильну, щоб на близьких основах зійтися з еллінським світом, навіть реформувати його і обновили своїми молодими силами.

Виходить, українцям перешкодила дія росіян, починаючи з князя Андрія, який пограбував, залив кров'ю і спалив Київ — великий культурний центр східної Європи. Подібно, як він там обдер цінності з поруйнованих святинь, — потім зграбовано літературу: на виключну власність Росії. Вона, будиши відсталою, розорила свою суперницю — Україну. Що почав Андрій руїник, те довершили Петро I та Катерина II, та їх переємники. Запровадивши там кріпацьке рабство для вільного козацького народу, довели освічену країну до масової неписьменності і остаточно придушили українську культуру, а на її руїнах запанували з своєю напівазіатчиною-напівєвропейщиною.

Напрошується висновок: російський імперіялізм з його азійською нетерпимістю, заздрістю і жорстокістю був винний в гальмуванні прогресу: на Україні, обернений в безправну, знедержавлену колонію в тюрмі народів, і перейменованій в Малоросію. В чім основна політична суть цієї контрреволюційної концепції професора Споданейка-Віконника? Вона — в тенденції відірвати історію України від загального процесу, в якому становила невід'ємну частину, разом з історією великого братнього російського народу.

Я гадаю, наша здорова радянська громадскість засудить з усією рішучістю новітній рецидив буржуазно-націоналістичного літера-

турознавства, який, на жаль, з'явився в нашому середовищі і залишився невикритим аж по сьогодні. Порядком самокритики мушу ствердити: наша партійна організація політично була недостатньо чуйна.

“Псаломщик” скінчив розгром, завершений, як годилося, тоном акафісту вождеві, і вистанув переможною позою на одну хвилину, випнувши колір “хакі”, на грудях, а після того сів і закурив. Щілини між повіками сповнилися самозадоволеності, зовсім темної: супроти пергаменового відтінку на обличчі, коли дашкувата лисина відзеркалювала пурпур вечора.

Антон Никандрович тяжко підвівся; сухо та роздільно промовив:

— Шановний доповідач штутно вирізнив окремі перспективи, подані в моїх лекціях цілком об'єктивно, поруч з іншими, зовсім протилежними: в розгляді різних можливостей, — і безпідставно прив'язав мені тільки “гріхи”. Що це груба деформація, я можу доказати на оригіналі: повно записаному тексті прочитаних лекцій. В них головна теза, якраз теза духовно-джерельна, щодо Київської Русі, стверджує єдність трьох народів: їх братерськість в культурі і вірі.

— Придержуйтесь порядку! — різко перебранчив старому комсомолець Сороконожка, головуючи на зборах, — слово має товариш Гривков.

Нахмурившись, Антон Никандрович сів і втопив очі в крапку на столі.

Гривков прославився бойовістю; кожного разу його випускали наперед — задати тон. Після основної доповіді він неодмінно ставав перед очі, як політична балалайка, і на різкій струні награвав мелодію до крайньої межі осоружности. Він “закликав”, “викривав”, “клявся”, соваючи кулаком перед собою в тютюновому повітрі. Слова його “стовідсоткововитримані”, і він сам — ніби народився в сорочці, зшитій з програми. Вдавався в плутні, аби “виконати завдання” і обгавкати: на кого нацьковано. Зателепа відчувала, що неприємна слухачам — тому залякувала; підлизавшись під політичну шерсть, люто “прокурорствувала” з виглядом: “ми вас рознюхаєм, сидіть тихо, ато!..” Публіка мовчала.

— Ми заслухали, — кричав, ніби в час, коли аудиторія, оточена печенігами, в смертельній небезпеці мусить зважитися на якийсь неувимий крок, — значить, ми заслухали керівну доповідь секретаря, товариша Тимурленкова, який поставив на всю глибочінь справу про шкідництво з боку теорії, що ллє воду на колісницю буржуазної системи.

Стариган нехотючи посміхнувся, почувши про воду “на колісницю”.

— Товариші, — згвинчувався промовець на скреготливий стиль, — ми зобов’язані нести чистоту марксизму в маси, а перед нами на носі протягується буржуазна контрабанда, під маскою!

Аудиторія веселішала; в найдальшому кутку хтось баском реготнувся і раптом стих, мов почав пити воду. Грівков набирив розгону: човгав кулаками в повітрі і підкидав головою. Безколірні очі заливалися нервовою гарячкою: по-шаманському. Чуб злиплими жовтими жмутками спадав на лоб. Фізіономія перенапружена.

— Навіщо згадувати, а так робить професор Споданейко-Віконник, і в нас записано в конспекті: як братня московська держава колись воювала з запорожцями, коли всякий знає, що існують залізні пута дружби між народами?!

“Залізні пута дружби” зацікавили Антона Никандровича і він подав репліку:

— Пробачте!.. американці й англійці пишуть про події в час війни за незалежність, і це не заважає їхній дружбі.

Човгуща рука Грівкова застигла в повітрі, а обличчя оглядалося за порадою до партсекретаря.

— Закликаю до порядку! — гостро різнув Сороконожка і постукотів олівцем по столу; кивнув до промовця: — продовжувати!

Тимурленков підвівся:

— Досить. Я думаю, товариш Грівков висловив основні зауваги. Відносно репліки професора Споданейка-Віконника, вважаю за обов’язок сказати так: є принципова різниця між історичними подіями в країнах буржуазних, Англії та Америці, з одного боку, і подіями на території теперішнього Радянського Союзу, з другого боку. Воєнні події між Англією та Америкою мали один характер, а воєнні події, що були на нашій території, мали другий характер.

Даремно професор Споданейко-Віконник ставить між ними знак рівності.

Тімурленков сів, прибравши сановитости, як кіт біля парадних дверей. Тоді Сороконожко дозволив говорити партійній студентці Галині Зеленчук, старшій віком, ніж її сусідки.

— Декілька хвилин!

Тим часом Антон Никандрович дивувався — плечима знизував: “про який знак рівності мова? я згадав про війну за незалежність в минулому і дружні взаємини в сучасності, а він — ”знак рівності”; моментально скривлює мою думку і приточує провину”.

Галина Зеленчук покволом промовляла:

— Ми заслухали доповідь про ідеологічні помилки професора Споданейка-Віконника. Всі поважаємо його; знаєм, що він особисто заслужив популярність, завдяки уважності до нас і справедливості.

Хочу сказати: мені жаль дивитися, як складаються обставини. Безперечно, секретар партійного комітету, з погляду нашого марксистсько-ленінського світогляду, має підстави, і я також, як комуністка, приєднуюсь. Але гадаю, Антон Никандрович в наступному навчальному році спростує хиби...

— Товаришко Зеленчук! — перебив Тімурленков, — тут ціла концепція, а не окремі помилки.

Зеленчук стояла і думала. Білява, з худими обрисами широкого обличчя, з спокійним поглядом сірих очей.

— Я слухала курс, і переконана: в ньому виявлявся тільки сам так званий “об’єктивізм”. Антон Никандрович подавав великий фактичний матеріал, без розподілу його з погляду марксизму-ленінізму. В концепції виступали різні перспективи для історичних перемін.

— Ви скінчили? — спитав Сороконожко.

— Так.

— Хто бажає взяти слово?

Мовчання; виступ сумлінної Галини Зеленчук, колишньої робітниці цегельного заводу, примусив навіть “ярих”, замислитися над гостротою обвинувачень, кинутих від Тімурленкова. Як і переважна більшість вихідців із справжнього пролетаріату, що прибули в студентську громаду, Зеленчук цуралася крикущого гурту підта-

сованців і виявляла нахил до розважних і справедливих рішень. Сороконожка на лихо собі так скоро спинив студентку, бо, — спонуканий ніяковою павзою, — зважився виступити найнезвичайніший промовець, якого тільки можна почути на факультетських зборах: “числовик” Тихон Бурма; високий і згорблений; блідий, як крейдяний папір для малювання; шатен; постійно незачесаний. Очі в нього зовсім-зовсім світло-сірі, аж наче білі: завжди дивилися просто, крізь того, з ким розмовляв. Говорив неголосно і одноманітно, без найменшого поруху. Добрий, незлобивий, як голуб, злиденно одягнений, в латках; вічно голодний; вічно заклопотаний папірцями з якимись кумедними філософськими нотатками.

Його вважали за “психа” (душевно недужого), хоч і шанували. Мав прекрасну пам’ять і непомітно складав іспити з відмінними оцінками. Студенти сміялися, коли він доводив, що історичні дати з вісімкою наприкінці були вирішальними: 988, 1648, 1918, 1938 (початок “особливого курсу” в середині ССРСР); прийдешній 1948 рік повинен стати також границею між двома періодами.

— Позавчора, себто 18-го червня, я почув від товаришів, що будуть чергові партійно-комсомольські збори на факультеті. Зважаючи на особливу роль вісімки в кінці дат, я наперед визначив собі: відбудеться якийсь непересічний зворот. Моє передбачення справдилося. Між іншим, легко вияснити, чому число вісім показує на важливі зміни...

— Перейдіть до суті справи! — постукав олівцем об стіл Сороконожка.

— Дорогий товаришу, з цією ж метою я тут став! — туркотить сизокрило Тихон Бурма, дивлячися в багрянисту вечірню далечінь: — справа серйозна і вимагає терпцю та уважності. Бо між сімкою і дев’яткою проходить лінія перевороту, який відбувається в стані скристалізованих і згоджених моральних потуг і приводить до вищого стану гармонії, прийнятої ідеєю...

Сороконожка обурився:

— Якщо ви торкаєтеся філософського питання, то вам треба, принаймні, заглянути в підручник з діалектичного матеріалізму!

— Вірно! Абсолютно вірно, дорогий товаришу! — туркотить “псих”, я так і зробив; я навіть другий раз конспектував його під час

теперішніх зборів. Довго думав над прочитаним. Прийшов до цікавого діалектичного явища; от, будь ласка — який гарний приклад: визначений душевний стан; зрівноваженість, чіткий розподіл сил добра, ясність, — такі прикмети виражені в числі: “сім”. Далі настає збурення, що становить заперечення попереднього стану; планомірний перелім і рішуча зміна в симетричній формі — такі процеси виразні в числі “вісім”. Зрештою, нова гармонійна рівновага, просвітленість над вічною глибиною, надхнення повнота, виражені в числі “дев’ять”. Вам видно? Виходячи з цього розуміння, я надаю, в зв’язку з характером нашої революції, особливого значення вісімці в датах, зокрема і спеціально наприкінці їх, так само, як надаю особливого значення вісімці в кількості зірок, що їх мають сузір’я, кількості гранів, що мають кристали, кількості...

— Я закликаю вас до порядку! — сатанів Сороконожка: — або говоріть до суті питання, або я позбавлю вас слова.

— Нехай говорить!.. цікаво... молодець Бурма! — загомоніло по аудиторії, приманеній особистою діалектикою.

В старигана по обличчю розлилася слабенька посмішка.

— Закликаю до тишини і порядку, — кипів, як чавунок, Сороконожка: — в нас мало часу, треба говорити на тему.

Бурма погоджувався:

— Звичайно; тому й говорю про особливі явища, в яких проявляється універсальний закон діалектики, дійсний завжди, навіть в нас — тут. Я тільки хотів закінчити попередню думку. Згаданий закон має керівну силу в таких, наприклад, випадках: коли народжується восьма дитина в матері або вісімнадцята, або двадцять восьма і так далі...

При цьому “і так далі” аудиторія вибухнула найвеселішим реготом на розломищелепно-канудних зборах. Молода студентська натура знайшла відтулину для настрою, придушеного прокурорськими погрозами. Тільки частина, що з партійного і комсомольського обов’язку мусіла підтримувати “нормальний” хід обговорення, чи просто боялась “оргвисновку”, сиділа рівно, з пісними мінами.

Тонус для угроблення старого чоловіка був розбитий: виходив водевіль. Сороконожка з болісним сумом думав про заздалегідь за-

готовлену резолюцію — її треба неодмінно “провести”: він, Сороконожко, як голова зборів, особисто відповідав перед секретарем парткому. Тімурленков, досвідчений громадський робітник, швиденько написав цидулку і передав її Панкратові Крякучіну.

Отямився й Сороконожко; округлив очі — кольору, як кава, і ворущачи конопляні вусики, втишував залу.

— Я вам більше говорити не даю, — махнув рукою на “психа”.

І той сідає, зберігаючи голубину мирність; а тільки дивується про себе: “Чудно, чудно; я кажу про важливі речі, а Сороконожко заважає, — однак видно, всі цікавляться. Недарма ж перед зборами Астряб казав: треба виступити, бо розбиратимуть принципову справу і мої думки внесуть ясність, нададуть зборам філософського характеру. Багато студентів питалося, чи я говоритиму. Астряб, якщо так звертався, напевно, мав підставу: поважний студент, хоч цього разу по-вуркаганському оглядався, рвучи якийсь, ніби викрадений аркуш машинкового друку і кидаючи в урну. Я міг би виступити восьмим з черги, так і хотів зробити: ждав, поки скінчить сьомий оратор, а довга мовчанка спокусила; надалі буду послідовний”.

Не кондор злітає з гнізда на камінному шпилі, — підводиться з стільця професор теорії літератури Панкрат Крякучін.

Неповторна постать! — чорнява шевелюрою, ніби вийшла з казана, налитого смолою найдорогоціннішої якості. Недовгі ноги в непросторних штанах підпирають сильно розвинений тулуб, такий широкий спереду, що гострі поли незмінного вугляноколірного пальтечка розходяться на сторони. На негнучкій шиї, в збитій набік краватці, насаджена величезна голова з відхилим лобом.

Очі з-під посурмлених брів посвічують раптовими, повними нічнистого блиску і гострої знервованости, сплосхами-зирканнями, і знову ховаються в розколинах на величному обличчі, що здалека нагадує фасад академії. М’ясистий, чітко окреслений ніс ненабагато кирпатий; а нижня губа відставлена ненабагато наперед: властиво, вона і нижній щелеп творять одну простопадну рису. Обличчя — з припухлістю, з натуженістю в м’язах, з палевим відтінком шкіри, з виразом інтелектуальної наелектризованости: вкрай. Кремезна постать доповнена руками, постійно зігнутими в ліктях, іноді відпу-

щеними трохи на боки: завжди в одній з них книжечка, в другій ціпочок. Ідучи, він нерізно перехилив корпус набік і назад.

Говорить так, мов відкушує від невидимого дроту, крихкого і смачного, чітко означені кусники, — відкушує їх і за кожним негайно закриває рота з такою настановленістю, що от-от почуєш звук: “піф!” або “паф!”. Вимова надзвичайно виразна, гостра, завдяки зосередженій насназі артикуляційного апарату.

Він має феноменальну, просто страховинну пам’ять; його начитаність вселяє повагу, змішану з тривогою за бідну черепну чашку людську, так немилосердно придавлену згромадженістю фактів. Панкрат Крякучін — інтелектуальний музей з близькозорими очима.

Різниця між обома літературознавцями відразу впадала в око, бо Крякучін, на відміну від Споданейка, становив собою дивогляд “механічного думання”, нещедро обдарований багатствами моральної природи.

На кожному кроці виявлялась душевна незграбність і куткастість вдачі; бракувало того, що надає знайомству з людиною приємності; знання загасили теплоту почуттів. Мабуть, без чару товариськості виріс, виформувався він, як вчений; зостався з попередньою вдачею гонористого гімназиста, нетерпимого і холодносердного, мало того — жакливо причіпливого до близьких і далеких.

Придиратися до кожного слова, сказаного в його присутності, вирросло в звичку: він моментально кидався з гострим гачком і давав волю своєму злорадству, хоч, з рівним правом, можна було присікуватися і до кожного його слова. Дискутувати з ним — убивча прикрість, бо його буквоїдство набирало характеру душевної звихненості.

На додачу Панкрат Крякучін був до крайності суб’єктивний у поглядах на речі; і мстивий: вікодавня, якось прапервісна жилка невтишимо вібрувала в його єстві. Якщо котрий-небудь з колег ставився до Крякучіна дружньо, то професор войовничо доводив, що навіть помилки тієї людини — не помилки, а незбагненні істини. І навпаки: досить було, щоб хтось, вільно чи невільно, поставився неуважно до Крякучіна, пішло! — найсвятіша істина, висловлена

тією людиною, оберталася, на устах професора, в чорну облуду. З пекучою емоційністю, користуючись найменшими нагодами, заводив механіку причіпок. Дрібно кусався без зупинки, дістаючи від того нервову насолоду і одночасно страждаючи: аж подих уривався йому від схвильованості, і сам він то бліднів, то червонів. Коли відносини були індіферентні, він тримався з підкресленою коректністю, і тоді його особа стояла в надзвичайно симпатичному світлі — навіть можна було милуватися на Крякучіна.

Переважно саму тільки форму в поезії сприймало чудо літературознавства, та й то страшенно особисто: крізь плівку залюбленості в камерній, до останку висушеній, виштучненій, зманеризованій на чужих пригаслих взірцях побічного гатунку, — російській ліриці останнього царського часу, що хоробливими квітами доцвітала на припорохнявілому підвіконні московсько-петербурзької салонності. Всесвітнього значення велетні з російського ґрунту: як Достоевський і Соловйов, Толстой, Чехов, Блок, також і від мистецтва західноєвропейського, були для нього “банальними” і “перестарілими”; — він кохався в декадентенятах з віршами сутінкового настрою. В лекціях надолужував брак естетичного відчуття — конячими дозами схоластики, увінчаної бойовими дзвониками сучасництва.

Пізно вночі, в нетверезому стані, один раз на рік сам собі признавався: аромат поезії тікав від його могутнього носа.

До старигана він ставився з гострою, але притаєною ворожістю, після того, як одного разу в будинку вчених стукнулися лобами. Крякучін читав доповідь про поетику Пушкіна. Виступивши в обговоренні, Антон Никандрович спокійно зауважив, що високоповажний доповідач аж надто зв’язує Пушкіна з античними ліриками. Від того часу Крякучін запалився відплатою.

Партсекретар знав про чорну кішку, що пробігла між ними; його розрахунок був певний: викотити чорнопатлого, як “тяжку гармату” — проти сивобородого; важкими артилерійськими набоями нудоти розсадити веселий настрій.

Як завжди, професор Панкрат Крякучін мудрикував довго, сухо, одноманітно, снотворно, з надлюдською кебетою — доводити

авдиторію до заціпеніння в звірячій тузі; між іншим, так висловився:

— Переходжу до питання про роль християнства під час його конфлікту з старою вірою, бо тут виявляється розходження професора Споданейка-Віконника з історичними фактами, яких не можна легкодушно ігнорувати або гвалтувати безкарно, хоч би навіть і в найспритніший спосіб.

Крякучін заклацнув рота з рухом щелепа, потрібним для звуку: “піф”; сховав монгольський поблиск в щілини і застиг з виразом переможности, змішаної з жертовністю, і разом — з виразом відповідальности головного арбітра.

Розточилися в сутінках, під колишньою церковною банею, останні печально-червонаві рефлексии живого вечора, і засвітилася мертвяцька електрика, а Крякучін промовляв.

Студенти зів’яли, як айстри від морозу, коли на городах зостається гарбузове огудиння, де-не-де огніють віями півскорботні-піврадісні, похилені до землі соняшничата, що врятувалися, завдяки своїй скромності, а останні тютюни нечутно витрублюють у свої фіялкові фанфарочки, прикликаючи сіру хмару з дощем. Професор промовляв над бідними айстрами, як крук, що сидів на протрухлій жердці, колишній підпорі опудала, і викрикав зловісно — віщував непогодь, сніг, смерть у природі.

При словах: “легкодушно”, “гвалтувати”, “в найспритніший спосіб” — Антон Никандрович обурився, бо він ніколи в житті не хотів ігнорувати фактів і гвалтувати їх; навпаки, за довгі роки виробив звичку поборювати в собі найменше, навіть підсвідоме бажання зрушувати факти з місця і підганяти під свою думку. Легкодушність? — ні, теж неправда; навіщо Крякучін так говорить?! Дивно; діє якась причина — незрозуміла, невідома: поштовхує Крякучіна говорити злі слова. Зрештою, нехай говорить!

Стариган перестав слухати, — зосереджував думку на недавній дуелі; треба було сказати: “забудьмо непорозуміння!” — Серпокрил зрадів би, а нишком підсміхнувся: “ага, збоягузнів дід”. Цікаво, як закрито від нас майбутнє? — не знаєш, що станеться з тобою через годину. Дуель — смішний віджиток, і можливо, тут судився тобі кінець; а обірвала чиясь несподівана, безглузда смерть.

Щоправда, до кінця недалеко, скільки можна прожити? — максимум: двадцять років, ні, то багато, нехай п'ятнадцять. Вони скоро пройдуть. А сиди на противній комедії. Цей буквогриз нарочито добирає уїдливих виразів: дошкулити. Мов лежиш на розсохлому тапчані, а блощиці кусають за лікті. Піду додому. Астряб казав: “для них важно, аби ви самі заявили про свою вину; тоді в газеті надрукують: порох в очі людности”. Діють шаблонно: “проробляють” на зборах, людина “кається і відмежовується”, виголошує самоосуд; а після цього її “сажають”. Треба противитися “проробці”; піти з зібрання. Наступна атака аж після канікул. Встигну переїхати, наприклад, в Середню Азію. Хвилину посиджу — нечемно виходити, коли колега говорить. Серпокрила в залі немає; Бісмурчака теж немає; а цей учений шашель точить дерево життя.

Ввижалося: він сидить над нічною річкою, а біля вуха дзунить комар, дивлячись, крізь свої комашині окуляри, на списані аркуші.

Молоденька студентка, з напівдитячими темними кучериками з-під чорнобархатного берета: біленька наївність в обличчі, — почула якийсь новий ущіпливий вираз Крякучіна, “фальсифікацію” чи що, злякано сплеснула ніжними, як гладіолі, долонями і поглянула на винуватого. Антон Никандрович помітив її погляд: очі з пухнастими повіками, подібні до двох чорних метеликів, — повні страху, здивування, докору, сумніву; чи правда тому, що говорить Крякучін? мовляв, як?.. отой старий, що до його кожного слова прислухалась вона, як до палахкотіння в світильниках істини і записувала в зошит, — тепер, виявляється, такий страшний злочинець; лихо!

Посміхнувся стариган в сиву бороду сміхом безвинно приреченого і тихо дивився на свого суддю, що переживав ніби біологічну насолоду, добираючи і виголошуючи повні отрути вирази; то червонів, то бліднів, — аж задихався. В нього незрозумілий середній стан — між тим, що в ядучої істотки, коли з краплиною, випорснutoю в тіло ворога, позбавляється власного життя, і між тим, що в юнака, коли він перший раз попадає в жіночі обійми. Недарма ж Крякучін випадково, в день відмінений при соціалізмі, Великдень, записав собі в блокнот сентенцію: “помста стоїть над інстинктом самозбереження”. Свою постаттю і вдачею ніби втілював помсту в живому

образі: потворному і могутньому, мурашино-здрібнілому своїми стимулами і огненно пристрасному в здійсненні довготривалого задуму, — він, обмежений, як прасол з містечка, і феноменально вишколений на формальних нетрях вселюдського пізнання.

Такий кусій, працьовитіший, ніж паровик, і нудніший, ніж остання муха на осінній шибіці, спустився з ланцюга на свою жертву.

Вчепився в колінні кістки дідові, прив'язаному до ганебного стовпа — змученому, а однак непоборимому в правдивості своїй і терпінні серед гріха: і власного і чужого. В'їдається Крякучін:

— Теоретизування професора Споданейка-Віконника про християнство віддають вульгаризацію. Адже перший-ліпший профан знає, що в літописних пам'ятниках далася в знаки рука редакторів, фанатично настроєних в душі православія, а відтак і непримиренних до всіх живучих проявів старої віри. В умові з греками — років 907-го, 945-го, 971-го — знаходимо неупереджені свідчення про клятву перед Перуном, головним богом верхнього февдально-дружинного класу, і Велесом, богом класу торговельно-купецького.

На жаль, з тієї причини, що трудова маса була ізольована від активного вирішення державних питань, в умовах з греками немає згадки про її власних богів, а такі безперечно мали своє місце. Трагічні події, як от: голод, війна, пошесті, посухи, міжусобиці тощо, збуджували в народній масі невдоволення політикою князя Володимира, що оформлялося в відкритих протестах з певним стихійно-революційним забарвленням.

Прийняття християнства мало спеціальну класову функцію: воно давало освячення для новосформованого типу февдальних відносин в Київській державі. Звичайно, в загальному історичному аспекті, — а ми тільки так і можемо пізнавати діалектичну природу явища, — прийняття християнства в певному відношенні було позитивним. Але професор Споданейко-Віконник, розглядаючи згадані зміни в Київській державі, шукав з ідеалістичним наворотом їхніх уявних метафізичних причин, буцімто прихованих в сфері морального єства. Він пробував знайти одвічні духовні чинники, передусім — моральні, які діють законотворчо в процесі розвитку народного життя і поступування людського духу по шаблях століть. Ця реакційна тенденція ретельно прихована, — вона так тонко

вплутана в нагромадження фактичного матеріалу, що тільки надзвичайно пильна аналіза спроможеться виявити її одіозні обриси. В лекціях професора Споданейка-Віконника складається така картина: народ київської держави, відбуваючи з стражданням і героїзмом розвиток свого морального почуття, дійшов до ступеня, коли поганська віра, випозичена в грубих основних елементах її з східних країн, перестала відповідати його серцю, і тому прийняття християнства було закономірним і неминучим.

На додаток до своєї промови Панкрат Крякучін знову сипнув виразами: “сплощення”, “викривлення”, “знущання”, “примітивизм”, та іншими трояндами академічного джентлменства.

Заклацнув рота з механікою: “паф” — і сів.

На обличчі визначилася міна звитяжця, що перебуває під смертельно небезпечними бурями буття.

Аудиторія сиділа зморена, мов би розвантажила потяг з дровами.

Тімурленков обернувся в світило, що стоїть посеред неба і грає на скрипку, а сяєво звучить, а сяєво падає потоками на публіку.

Виступив худоний і гострозорий помічник декана, який, здавалося, хотів потанцювати під скрипку; він сто разів сказав: “з одного боку, ми повинні визнати”, і сто разів сказав: “з другого боку, ми повинні добачити”. З посмішкою мудрого Лиса Микити він так віртуозно ускладнив плетиво питання про лекції Антона Никандровича, що навіть очі самого найсвітлішого Тімурленкова скоро стали олив’яними і позбавленими самосвідомости. Крутнувши пишним хвостом неповторного іронічного стилю, пом-декана звів ним порошинки довкруг, облизався і сів, — такий скромний, такий смиренний, як лілія в руках черниці.

— Я маю запитання до мого вельмишановного колеги професора Панкрата Силантіївича Крякучіна, — підвівся стариган.

Сороконожка наметнув головою:

— Давайте!

— Мені цікаво знати, яка з трьох причин спонукала мого вельмишановного колегу говорити неправду: чи переконання в тому, що я дійсно виразник експлуататорської ідеології; чи бажання, невідомо чому, зробити мені особисто неприємність; чи, зрештою,

любов до гармонії між своїми словами і думкою адміністрації? Я хотів би почути відповідь, звичайно, при умові, якщо високоповажний колега хоч тепер наважиться говорити прямо...

Крякучін встав з місця і, надавши фізіonomії виразу, що в ньому містилася містерія ображеної зверхлюдської гідності і зневага до недостойного, відкусив від незримого дроту речення:

— Я відмовляюсь відповідати.

Пафнув щелепом. Драматично сів.

Виступали інші: начальственні і неначальственні, партійні і непартійні, бойові і небойові; аж поки Астряб задав питання до професора Панкрата Крякучіна:

— Скажіть, будь ласка, чи в викладах Антона Никандровича ви знайшли тільки ідеалістичні теорії, чи також і матеріалістичні?

— Відповідаю: наявні також матеріалістичні. Однак, ідеалістичні викладені з прихованою симпатією і в найяскравіших фарбах, а тому вони об'єктивно домінують.

“Піф—паф!” — і сів.

— Можна ще одно запитання? — підняв руку Астряб.

Сороконожка стверджуючо нахитнув головою:

— Можна, але коротко.

— Професор Панкрат Силантієвич Крякучін твердить, що виклад фактичного матеріалу в лекціях з історії древньої літератури був неповний і однобічний. Вірно я зрозумів чи ні?

— Цілковито невірно! — торжествував Крякучін: — навпаки, я зазначив, що фактичний матеріал поданий навіть у надмірних нагромадженнях. Мої критичні зауваження мали інший напрямок.

— Можна сказати кілька слів? — просив Астряб.

Сороконожка порадився з Тімурленковим.

— Можна, але коротко: три хвилини.

— На мою думку, товариш Тімурленков має рацію, ставлячи питання про ідеологічну витриманість лекцій. Проте, мені неясно, чому в центрі обвинувачень стоїть професор Споданейко-Віконник? Два роки я слухав його лекції — вони прекрасні і змістом і формою. Здається, тут трапилось непорозуміння. Беручи діалектичний матеріалізм, як найдосконаліший метод наукового пізнання, ми повинні прагнути до найточнішого вивчення дійсності: теперішнього

часу і минулого. В цьому розумінні лекції професора Споданейка-Віконника, з надзвичайною повнотою фактичного матеріалу, цілком відповідають вимогам діалектичного матеріалізму. Крім фактів, з такою самою повнотою подано і з сучасного погляду оцінено також всі теорії, що той матеріал освітлювали. А щодо виділення і віддання переваги одній якійсь із них перед іншими, то, можливо, тут проявився суб'єктивізм, я підкреслюю: надзвичайний суб'єктивізм самого шановного професора Крякучіна, якому вдалося, що одна якась теорія подана з найбільшою симпатією.

Серед присутніх заворушилося, як у муравлиній державі, бо безмежний суб'єктивізм Панкрата Крякучіна був загальновідомий.

Старшокурсники схвально хитнули довговолосими головами і кинули на молодшого погляд, ніби старі аркебузники — на вдалого стрільця з юнаків.

Збори заходили в затулок, нудніший ніж той, куди пхають на провінційній залізничній станції товарні вагони з дірливими дахами і виламаними дверима.

Сороконожка відчував, що заготовлена резолюція провалюється крізь землю.

Та ось підклав секретар парткому під Антона Никандровича свою резервну міну.

— Я з обуренням дивився на поведінку професора Споданейка-Віконника. Замість того, щоб визнати свої помилки, він разом з прибічниками намагається створити враження, ніби наша сьогоднішня боротьба за чистоту марксистсько-ленінської науки про літературу не має сенсу. Таку настанову треба з усією рішучістю затаврувати. Я маю незаперечні дані: лекції професора Споданейка-Віконника з історії древньої літератури сприяють відродженню буржуазного націоналізму. Тому обов'язком кожного партійця і комсомольця, кожного позапартійного більшовика — дати найсуворішу відсіч всім тим, що намагаються законсервувати шкідливе вогнище. Недарма вищі органи ставлять перед нами питання про недостатні успіхи в виявленні ворожих тенденцій серед нашого колективу.

Після цих слів секретаря парткому Сороконожка постановив так бойовито, мов би надів панцер і дістав до рук семип'ядну пищаль.

Один за одним виступали резервовані Тімурленковим “бойові” промовці остаточного партійного гарту і кинули на голову Антона Никандровича осуди: “гнилий лібералізм”, “буржуазноінтелігентський гуманізм”, “повзучий емпіризм”, “місцевий націоналізм”, “меншовиствующий ідеалізм”, “безхребетний еклектизм”, “вульгарний антиісторизм”, а між каменюками ломаки: “грушевшину”, “переверзевщину”, “бухарінщину”, “деборінщину”, “волобуєвшину”, “єфремовщину”, “богдановщину” і цілу хмару кім’яхів з болота, перелічення яких могло б скласти кишеньковий словник під назвою: “Список смертних гріхів, що їх повинен берегтися вчений, коли більше любить свою кімнату, ніж барак на Таймирі”. На додаток повішено стариганові на шию колекцію “дохлих собак” із політичного “фонду”. Ушіпліви вирази Крикучіна видавалися тепер дотиками трояндних пелюсток до уст закоханого.

Антон Никандрович зрозумів: його справа — чорна. В аудиторії — переляк і занімілість. І коли один з партійних ораторів натякнув на існування на факультеті гнізда націоналістичного елементу, присутні відчули, мов би залізнокоста крижана рука простягнулася і розчепірила над ними пальці, обсіпані снігом. Смертельним холодом повіяло в жили; з’явився владика загального настрою в “едемі”: страх.

Тімурленков дивиться світилом, що посеред неба диригує оркестрами.

Битва виграна.

Бачачи свою поразку, і вслід — неминучу розправу, Антон Никандрович ніби вирвався з болючих душевних затисків, що скатували істоту страхами перед загибеллю в ножах демонського механізму. Досить! — кінець; межу перейдено. Він, без лютих оковів, мов окрилився рішучістю, вродженою в його вдачі, а надовго пригасло. Тепер вийшла наверх і, віджививши чуття, вирівняла калічно скривлені обриси душевної сили, коли напасники — такі раді з його невдачі.

Сороконожко відчував, як резолюція піднімалася соколино в променях перемоги:

— Перед заключним словом секретаря парторганізації, — дзвенить він, — п’ять хвилин має професор Споданейко-Віконник.

— Ні, ні, п'ять хвилин забагато. Я коротко скажу. Товаришу Тімурленков, мені здається, що справа стоїть негаразд. Погоджуюся: я дійсно невідповідна людина, якщо до наукового робітника ставитися так, як ви і ті, що виступали з вашого благословення. Мені дуже дивно... бував я в стінах багатьох вищих шкіл — в нашій країні і за кордоном. Здавна відомо, що в університетах, підчас суперечок, перша вимога — сумлінно передавати думки опонента. Сьогодні ж я чув здебільшого лайку і причіпки до моїх думок, поданих у перекрученому вигляді. Годину тому я хотів вийти з зали, бо дискусія неможлива. Якщо вам хотілось очорнити мою особу, — можна було обійтись без мене. Якщо ж ви зацікавлені в виясненні справи, то треба було змінити тон: мої докази в атмосфері злоби — непотрібні. Я зробив помилку, що залишився на цих зборах.

Антон Никандрович взяв капелюх і пішов до дверей; чимало студентів, між ними й Астряб, подалося слідом за ним.

Решта схопилася з місця.

— Збори не закінчені! — зойкнув Сороконожко, — прошу сісти! Треба прийняти резолюцію.

Тімурленков говорив стисло і люто. Видно, його їв страх: доведеться перед вищою інстанцією відповідати за незграбну “проробку”. На його розпорядження, хтось побіг доганяти Антона Никандровича, але було вже пізно: старий зник.

— Чорт з ним! — пошепки заспокоїв Тімурленков свого посланця; далеко не втече...

Присутні сиділи вражені до глибини душі, кожний по-своєму. Сороконожко сповістив:

— Слово для зачитання резолюції має товариш Грівков.

Названий підійшов до стола, розкрив підручник: “Економічна політика” Землянкіна і почав перекидати багато сторінок, шукаючи резолюції. На його обличчя впав зеленкуватою тінню жаж:

— Я... я... пропала резолюція... вкрадено! — видушив він тремтливі слова до Тімурленкова.

Заля стрепенулася. Одні подивилися на винного з чорною камінною понурістю. Другі — з солоним скепсисом. Треті — з несамовитою веселістю в очах. Четверті... неможливо перерахували

відтінки в стобарвній райдузі почувань, що засвітилися після заяви товариша Грівкова.

Студентка з бархатними очима, схожими на двох чорних метеликів, немов ударила в клявіш:

— Комедія! Гину, ха...

І зразу ж затулила губи легкими пальчиками.

Попрощався і, відокремлений від всіх, довго бродив малолюдними вулицями в сутінках Антон Никандрович, відтерплюючи і втишуючи найбільчішу збуреність душевну: після гризучої розправи. Зрештою, спрямувався через головну вулицю — на одну з бічних, рівнобіжну до неї: придбати в одному з давнознаних кіосків незмінний “Дон”; диміти ним прекріпко звик. Коли не запобірався надто в фахові роздуми, з відрішеністю, мов сновидною, від зовнішніх з’явин, — був гостро примітливий. Миттю зауважив здаля: настала зміна! — немає кіоска, яким завжди бачив; інакший вигляд крізь тіняву окреслюється осторонь, без світучої лампи, вчепленої в козирковий навіс.

Що немає продавщиці в буді: газетно-тютюново-цукерковій (змайстрованій з дощок і сіро пофарбованій) — не дивно: часом літня жінка буває хвора, і до “закритих” годин торговельної “точки” стариган призвичаєний. Але, підступивши, вразився: кіоск перекинуто на спинку і відтягнуто трохи в провулок, біля рогу. Декотрі частини, відхряпнувшись, слабо тримали вмістимість. Заходився він волочити — то один кут будівки, то другий: аби наблизити до постійного місця, але вона оберталася ними з черги туди і назад, застрявши при вигорбленій зачіпці з цегли.

Став він, недомисленно дивлячися на кіоск: не знаючи, що робити самому, бо перехожі, зовсім рідкісні, пришвидчено проминали в півпотьмі і навіть накидали дуговину в обхід, найдалі сторонячися від його темної постаті: громадешної при перекинутій спорудці.

Навіть, хто спішили сюди купувати дещо, — поглядають віддаєки і зразу ж зникають. Клієнтів начислювалося чимало, бо продавщиця: великолоба, з помітною носовою горбинкою, півсиваста — пригладжено причесана, вбрана в темносиньому, як заграничниця: красно, хоч старомодно, завжди здобувала їм, що замовлено, при

нестачі: журнал, шоколадки, запальничку, листівки з улюбленими горами.

Навідувалися сюди також Бісмурчак, дід Полуниця, Жолобовський і Серпокрил: той купував цукерки “ракові шийки” з карамельною начинкою, коли їх ніде не було, — якимсь дивом здобувала кіоскерша для нього. Цукерками ласував сам, а ще більше дарував черговій особі на ловеласівському списку, тепер скороченому вкінєць, і тому здобуток повинен був би призначитися тільки для Маріямни Крат.

Зблизився рудун, трохи захитуючись, і став перед поваленою крамничкою і постаттю старигана, кого впізнав — з тяжкої вугловатости, і окликнув:

— Ви? З ходу зачепивши ліктем, перекинули?

— Я чую запит ваш тільки, як комплімент, — озвався Антон Никандрович; — бо на жаль, я не такий гігант; навіть менший, ніж треба, щоб відтягти кіоск назад. Поможете?

— Хто, я? Сюди його не волік. І не для тяганини наткнувся. Проте спробуєм. Але скажіть, чого ми з вами настроєні так, що радо відскакуєм на сторони, як більярдні кулі? — і все ж нерідко стрічаємось.

— Чого? Просто: в нашому крузі, з якої сотні персон, ніхто не має ні авта, ні велосипеда, і здебільшого всі ходять пішки, при малому винятку для трамвайних переїздів на двох перехресних лініях. Рухаємось переважно в межах десятка сусідніх кварталів, маючи схожі обставини і розпорядки дня з потребами, що в’яжуть до небагатьох спільних місцин.

— Скоро розв’яжемося, та як! — погомонів Серпокрил собі під ніс, — розв’яжемося так, що мотузками меридіанів не стягнути вкупу. Всяка війна так робить. Ану, заносьте ваш край! — вигукнув він, поплювавши на долоні і потерши.

— Берусь, берусь! — захопився стариган. — Але там знизу держитесь за цеглу; бачите: не рушить!

Серпокрил спинився і приклав зігнутий вказівний палець на губи.

— Піднімім трохи за один мій край! — пропонує стариган: — настільки, аби віднялось.

— Діло! — згоджується рудун: — якраз так. Я переходжу туди. І чому нам надриватись? Гнилі хулігани перевернули, а ми... Так, разом! Підводьмо і — здвиг набік! Дужче! — викрикнув і закрихтів Серпокрил. Підвівши край і здвигнувши саму будівку на сторону, зупинились, приморені: перевести дух.

— Пішло! Ми справимось, — порадив Антон Никандрович. Дерево набрякло з дощу: тому — вага. Трудно.

Рудун, невпевнений, чи слід втесатися некликаному в несвою трудноту, питає послаблено з вимови:

— Хочу радити про ваш особистий “курс”, — можна?

— Прошу! Якщо цікаво, — нерадо дозволив стариган, поглядаючи довкруг: чи видно камінь або кусень цегли: пригнати цвяхи цілком, аби щілини затулились.

Серпокрил переждав його марний пошук і завів з підвищеною офіційністю початок:

— Чи відомо вам, що кіоскниця, Софія Ісаківна, вчилася за кордоном, до вщасливлючої революції, а потім навчала іноземних мов: перші роки — в “трудовій школі”, а далі в чужоязичному інституті? Відомо! Гаразд. Я до чого веду? — вигнано її з тієї посади, бо проляпалася про високість європейського побуту, проти нашої папуасности. Знана річ, викладачку фіть—фіть! Мовляв, розклад. Дивіться, моложава, хоч просивіла трошки. Самотня. Часто розпитує про вас, примовляючи: “який поставний і чемний мужчина!” Одружились би і перестали мордуватися в ресторанних чергах по обід, або в вуличних: по — “що дають?” — з прилавка. Були б, як кажуть, пристроєні “по всіх статтях”, з випрасуваною краваткою. Розумна дама, гарно вихована, з пристійною зовнішністю і манерами. Була б помічницею в бумажному господарстві. Вибачаюсь, я говорю, як з проповідки: вам на руку!

Стариган мовчав: довго, навіть закупив, роздумуючи.

— Непоганий варіант для побуту. Згоден. Але надто привик до самотності, — відчую шлюб, як втрату встояної вільності. Дама — винятково симпатична, в якомусь патриціанстві і трудова, з тепеливістю: скажім, цілу зиму перебирати, від досвіту, газети, надівши перчатки з обітнутими напальками. Ні, вже мені пізно! Все

зостанеться, як було. Я — закоренілий холостяк. Крім того, події з молодости визначили мою обітницю на самоту.

— Раз так, нехай! А я, мабуть, створений був, — пускається Серпокрил в самоогляд, — так, був: для вірного подружжя. От, ви вдарили осудом проти Серпокрила: за відверту мову про його мерзоти. Але слухайте! — часом відчуваю в собі приплив, — назву: морального огню. Тоді розпалююсь несамовитим гнівом, коли бачу котрогось лукавого типа: як він, ніби дружить з кимсь, а в той час, падлюка; накидає оком на його дружину і, зрештою, спокушає її в подружню зраду. Взагалі, я вважаю: тут головна лінія проходить — відрізнити людину внутрішньо чисту, порядну, навіть джентлмена, навіть лицаря, в правдивості його вдачі! — зразу відрізнити, за короткий погляд, — від смердючого мерзавця. Такого, що дивлюся, як він руйнує чесну основу сім'ї свого приятеля, і здається, розірвав би його своїми руками на шматки. Тому не треба дуже винуватити мене! — о, ні; я зберігаю між ребрами моральний жар.

Антон Никандрович надзвичайно повеселів:

— Радію, о, як радію, чуючи від вас таку исповідь! — сказав і розпалює папіросу, що потухла.

Зідхнув бібліотекар і понуро продовжує:

— Інша справа, що кожен чоловік — слабкий і западає в гріх. Немає серед нас безпривинного, схожого на годинники, що ходять на підвалині з чистих діамантиків. Проти своєї найчистішої настанови, багато хто заплутується в халепу; так і я! — неодмінно зав'язну, навіть якимось неминуcho, коли стрічається зовсім молода дружина когось серед моїх знайомих. Не вдержусь, і все! — не знаю, де тоді перебуває моральне полум'я, що мить тому аж бухало між моїми ребрами. Шукаю в собі, бо найбільше треба, — і нема. Так що не певен, чи було в мені: гарячою справжністю, а не холодною тінню. Кажу, як є, просячи і навіть благаючи вибачити мені переступи. Хоч, власне, я тоді не тужу за тим полум'ям: не здібний! Пожвавлююся, втішений нагодою; вже — без нього; і без нагадки: що мовляв, Серпокриле, в тебе в грудях смердить серце свиняче. Ні, зовсім навпаки: відчуваю з розваги, воно — не таке погане, а мов виріб з чистого золота, обсіяний брилянтами з майстерности самого царського ювеліра. Не вірите? Але так кладеться мені всередині:

відчутно, аж можу навіть обмацати між ребрами. І вже приставте мені лебедині крила до лопаток і піднесіть до весняної райдуги! — я такий тоді сяючий. Якраз в той час, коли вночі, зовсім потемну, пробираюся крізь вікно до квартири найкращого приятеля, повідомлений, що його немає дома: в командировці! А тут близько в постелі спала його молоденька дружина і, прокинувшись, відкрила сама віконний шпінгалет, аби я скоріше вліз. От, вам, як написано в поета, з нагоди зовсім протилежної: “тяжек смысл: человек”! — і я, Серпокрил, несу в собі цю важкість. Тому заслуговую: хоч на краплю поспівчуйте. Але вернімся до діла. Тягнім!

Стариган, слухаючи, все дужче обмурювався в смуток і шкодував: навіщо попереду нападався з дуеллю, і подумав собі: — “можливо, він тепер, мов снохода на гребені покрівлі, при місяці, і благополучно перебрєде через небезпеку, а накричи на нього? — зірветься і загине. Треба тихо переждати.

Масивна буда, змайстрована з грубих дощок, спершу опиралася зусиллю двох трудівників, а потім, зрушена з зачіпки, подалася, і вони значно подвигнули її до старого місця.

— Передихнем; куди спішити? — рудун пристав, аж спітнівши, захеканий.

— Я вже душею не той Серпокрил, що донедавно ліз: мов черв’як, весь окритий рідкими волосинками, пересувався вигинаючи спинку вгору і підтягуючись; нема того. В середині все міниться! — і скоро, мабуть, виспіє звідти метелик, а як — ні, то щось подібне, ну, нехай хоч почасти. Не буде попереднього Серпокрила вже назавжди; як сказано: в “яблуневому полоні” зник.

— А вам “псаломщик” та “убийбога” не повірять. Мені теж: я для них бородатий віджиток старорежимности, чужий натурою, ось: приречений на гибель. Здається, і на вас — їхній погляд ненабагато ласкавіший.

Розбурхався рудун і вийшов з берегів своєї приспокоєної зневаги до названих:

— Знаю! Їм очі мозоляться від мене. Під котрийсь осудний “ізм” підпадаю, — сам бачу. В них такі клейма намальовані на десятках бляшечок: цілий набір! Коли хтось не сподобався, враз лизнуть язиком на зворотній стороні, як на поштовій марці, і — ляп!

на нього. Тоді обкричують, мов гицлі старого рябка, ловлячи для шкуродерні.

— І вам доклеїли дрібнобуржуазний анархізм чи що?— цікавиться стариган.

— Так: притяпнули, і чимало додатків. А я просто Серпокрил, і ніякий “іст”, як вони вигадують. Не деру горло, на знак: “долой!” — не цікаво. Бо можу переключитися в їхній власний “ізм”, я назву, який: “собакізм”, нацьковуватися на кожного, їм невгодного: “ку-сі’!” — порви йому штани. А я теж маю свій окремий погляд на них, і свій “собакізм”, не гірший від їхнього: як нібито рятувати людство. Пересіваєм зерно на решеті? — пересіваєм. Вирішальна прикмета: чи смердить від когось такою скажениною, скажем, як від “фюре-ра”, що видушує по націях, ніби дехто по класах, коли вибрався на верх по драбині партії, в чорноті ночі, і там розсівся: взірєць головоногости. Я сам також приражений схожою скажениною і погибельною гнилістю; і відчуваю вбивницьку буйність, але — без наслідків. Не полізу вгору чиновною драбиною. Злоба застається в зародку. Можу успішно відсмердітися, якщо не цілковито в запах трояндної помади, то хоч би — конопляної. Коли ж відхрускаються кандидати на коронованого спрута: кудись до зауральської річки з чудовими краєвидами, тоді оновиться людство, в золотавому туманику провесни. Уявляю: земля трішки парус, випростуються знизу зелені ростки і викидають блакитну зірквину. Але стійте! — не випростаються і не викинуть: ні — ні! от, біда...

— Як? Не вірите в прийдешній світанок людства? Так булє поклатося зразу після Ноя, в його потомстві! — промовив Антон Никандрович, не то запитуючи, не то стверджуючи.

— Відповідаю врочисто: не відбудеться! Бо ті, хто вихруснуть намірених коронників головоногости, як я побажав, — самі вхоплять спазматично їхню можливість. Докинуться з нею на верх драбини: давити підряд, аби ніхто їх не вихрускав. А спитаю вас: чи знаєте, що доля майбутнього світу лежить — де? в чіїх руках? Не знаєте. То повідомляю: в руках Споданейка-Віконника, ваших! старого історика всяких давніх писанин південносхідного слов’янства. Не чули?

Антон Никандрович сміється, покурюючи свій “Дон”, і зауважує:

— Ви досить виробили свій гротескний спосіб: страшні речі обертати їхнім огнем на жартівливий попільнець.

— Не до сміху! — посилює рудун свій виголос: — горить судьба! Бракує другого виходу; тільки один: переростити моє свинособаче серце, моє! Серпокрилове, в інше серце, як сказати? — припустим: голубине, кажу про якість. Ато в кінці світ згине дурацькою погибеллю, мавши все для чудового процвіту. Ви бачили в своєму сусідстві півний “гадючник”? — так от: вивести його геть — коротка справа: видзвонили туди пожарну команду, нехай наведе б'ючий струм води з брезентової кишки — на кожного лежачого і підержить хвилин п'ять, а зрештою зверне на завідачу і його нору. Вода збіжить, п'яниці розлізуться: ділу вінець. А спробуймо розчистити “гадючник” між ребрами людськими: куди, куди страшніший! — всякому розрісся; мені теж, і то — особливий, можна сказати навіть якийсь “гадючник” в стилі барокко чи щось подібне. Затяжна справа, але через неї проблиснув напрямок: врятуватись. Я спостеріг, якими більшістю виходять студенти з ваших викладів! — врочисті, мов держать перед собою страсну свічку. Діди бородаті вірять в біле сонце і виховують молодих. Без того все згине. Кажу я, і вірте! кажу: лайдак, хто одначе має гостре око з рудими віями: бачити, де шибеніця, а де пісня пісень.

Стариган обернувся прямо до нього обличчям і пильно глядів крізь півморок, наче не вірив собі, що тут — такий появленець, замість недавнього всезаперечувача і нічогіста. Тому і вимовляє до нього стиха:

— А вам так і до Христа доріжка десь недалеко простелиться, чи ні?

— Звідки знаю? — зовсім байдужно бібліотекар відводить запит. — Тоді буду вже не я, себто не такий Серпокрил, ще точніше: зовсім не той, хто крутився в пилякуватому крузі і писком вилискував звідти вдоволений.

— Все ж помислити про посмертя не завадить! — вразив стариган.

— Згоджуюсь: ніяк не завадить! — Серпокрил поворушливо зводить брови, збираючися в відповідь і додає: — я часом гадаю: живем без відгуку згори, з голубої стелі, а всякі бісмурчаки різного кольору докажуть, як на нумерованих пальцях: “во-первых” і т.д; мовляв, нічого там нема. І потицяють на нічну карту зоряного зводу, твердячи: “порожньо!” — роздивіться на закрайку всесвітню; ні образу там ні голосу. Але я не цілком шлапак, як вони. Стою тут і нічого в повітрі не чую. Пусто. Коли ж поставлю радіоприймач, — виявляється: був і єсть голос. Можливо з далекости страшенної добігає оклик: не для апаратів, ні: для мого серця, а я ним оглух. Не тверджу остаточно; я ж безвірник; обіржавів пружинами душевними, як сам “убийбога”. Проте іноді щось мені спокою не дає — тут! між грудними дужками: що? — не вгадаю. Міг би сказати: “совість”, але давно не вживав її, і з недіяльності, мабуть, відсохла.

— Чому не відживляти: хоч потроху на один раз? — підказує стариган.

— Самому цікаво, як вийде! Спробую. Тут аби почати, — розмислюється Серпокрил. — Признаюсь, коли вже ви назвали ім'я, — буває мені так: читаю часом про знаменитості міжнародні, захоплений; вони — як леви і орли. А раптом порівняю їх вчинки — до справи Розп'ятого при Єрусалимі, і уявіть собі: зразу поблідли і здригнули. Він же звеличивсь: оглянути трудно.

Питає стариган, ніби непристоронено, хоч таки пожавлений:

— Молитись ви не пробували?

— Ні; не привчений; щоправда, раз перелистував книгу Флоренського, — не сподобалася: штучности забагато. Все ж настрій повіяв сильний, і я в думці ненамірено починав дещо вимовляти з подібністю до молитви, проте сам відчув: спроба невдала; без належного почуття не виходить.

— Бо, мабуть, уявлялися, як побічний спостерігач, хто бачить небо нарівні з своєю особою, так?

— Приблизно так: воно, ніби схоже! — признається Серпокрил.

— З того і мова текла невідповідна, — заключив стариган. — Слід погасити свою відчужену “позу”, а підкоритися душою в небесну зверхність. Колись навчали, — я пригадую з юности: як в

ширих жалях і навіть сльозами випрошуватися з переступів і поблагати про милість, прирікаючи свою повну поправу. Але я тут привиджую тінь обох наглядачів: вони б колесували нас, почувши бесіду.

Серпокрил заговорив зненацька про зовсім іншу небезпеку:

— Мені не вони страшні. Пробирає жах, як згадаюсь: проживаю свій вік до кінця в порожнечі, серед всього безвартісного, обганчірившись до хвилинних втіх, ось — я, втоплений їм на дно. Там насолоджуюсь, мов сом з підбережної заглибини своєю підводною городиною. І найгірше: задоволений! Обезкрилів душею: супроти свого прізвища, — і можу гнити з смородом, як здохлятина. Тягнім прокляту халабуду, щоб вона провалилась! Хіба покинути? Теж — недобре!

— Як покинути? — гарячиться стариган, — кіоск, перевернутий і обтрісканий, хулігани розграбують. До того ж: крізь дверні щілини, підставлені наверх, залле дощ, а він скоро набіжить. Все попсує там, і мої папіроси. Потім на цілі тижні розслід з протоколами, і знов аж через тижні — ремонт, а платню для продавщиці спинять, переклавши провину на неї. Двигати небагато нам зосталось. Ну, кінчаймо!

Досурганили будівку до її законного місця і, хоч приморені, таки встановили її сторчма, як призначено. Передній вистан покрівлі, наче гребінь зберігав від дощу сам фасад і поличку під лядою. Збоку, при дверцях, темнів висячий замок: важкий, з обертанкою на ключній протульці.

За рогом вулиці знайшов стариган цементний відламок від справляваного пішоходу і, стукаючи, мов молотком, позаганяв відслаблені цвяхи.

Витягши з нагрудної кишені один з ліліпутяних блок-нотиків, він тоненьким, наче соломинка, олівцем, пришнуркованим до оправ, склав запис: “Вечірні бешкетники первернули кіоск і відволокли за поворот, — ми ж вернули на місце. Не дивуйтесь на безлад всередині. Шануючі клієнти”. (Листик просунуто під лядою крізь проміжок).

Відпочинули, прислонившись при фасаді, і прямують далі, — тоді Серпокрил, за звичкою, філософічно докінчує попередню пересправу:

— Глядіть! Суть проста: “убийбога” і “псаломщик” хочуть зліпити своїх протинебесних адамика і євку для червоного едемства. І вас, я чув, сьогодні хижо “проробляли”, як невідповідного

— Ну, їх затія зовсім марна. Тому забудьмо! — настоює стариган.

— Е, ні; не даремна! — затявся Серпокрил; — закінчена успішно на чудовому виробі: за ним не ходити далеко! Він поруч, тут, при вас! Хочеться бачити? — будь ласка, стою перед вашими очима; сам! — зразковий на сто тисяч відсотків мешканець соцедемства: в моєму найпишнішому фазисі, діаматний примірник, красочно кажучи, в полум'яному розквіті, як соняшник в досвітній росі. Більш від того, свічуся сильно, ніби канделяброва люстра в тронному залі. Кругло і синтетично завершений образ: “соведеміт”, образ — мрія, вінець соціальної трансформації по двобородому маніфесту середини минулого століття.

— Варто роздивитися! — промовив стариган, розвеселено зиркаючи на супутника.

— Скільки завгодно: прошу! Можем зупинитись біля ліхтаря! — діловито відмовив Серпокрил. — Я від свого раннього часу накипівся в шторах червонопрапорної революції. Обсмалився через її сірчані пожежі і обтовкся крізь її прокислі “учредження”, аж наприкінці облупився в безконечних її “нагонях” і вирисувався з горючою барвою — на коронний феномен, весь виплеканий в надрах марксизняної переробки. Ось, готовий!

— Назверх: мов дійсно, взірець! — визнав стариган, коли якраз переходили через світляний круг від ліхтаря; — а як відповідності доглибно внутрішні?..

— Внутрішні теж! От, що? — проголошено мільйоном сурм: немає взагалі нічого небесно святого? — слухаю: прийняв! З того виріс; цілком заокруглений. Далі: класова мораль, при ліквідації “совісти”, як гнилого забобону від буржуазно—дворянського режиму. Себто тепер, якщо потрібно для перемоги “центру”, будь готовий діяти, як найвідспіваніша гнущ, бо інакше буде зрада ідеї, — і

я також тут; майже повністю завершений. Хіба що бракує трохи дрібниць: довчитися їх з “короткого курсу”, аби увійти в надлюдську досконалість. Тоді вже і самому перекидати кіоск тихої тружениці, як небезпечного ворога, бо вона думає якось інакше; — перекидати, замість вирівнювати. Словом, я ще маю час остаточно “дозріти”, хоч навіть і тепер можна ставити монумент з увінчаною постаттю Серпокрила: там стою я, вимріяний жлоб міжнародної примірки, на підвищенні, звичайно, з червонастого граніту. Взагалі, люблю твердий матеріал під черевиками.

— А з чого сама фігура: з мармуру? — дізнається стариган.

— Та де! Виключено. Бо в нас обов’язково зразу ж відіб’ють ніс, і тоді — недобрий натяк. Ні, рішучо: з бронзи. Одну долоню кладу на грудну кістку, а другу відхиляю набік — в гарному жесті: з великодушності, в надхненному вигляді. Прочитають підпис внизу, викарбуваний, з позолотою: “Спиридон Серпокрил, концептивний сов-соц-едеміт”. Хтось може назвати: “каналія!” — але то дрібниця.

— Чи гірлянди кластимуть на підніжжя?

— Можливо! Ну — від політбюро; бо я, Серпокрил з’являюся з їх колосальної реторти для прометеївського будівництва: в ролі прикладу для всіх племен і націй, як програмний гомункулус, втілення ества всіх в найвищому штабі історичного проводу! — вивірений еталон для розмноження на всій планеті. А тут вас жевжики на зборах хочуть проковтнути. Пхе! Втома клонить.

Антон Никандрович, сам собі дивується! — тільки тепер починаючи: рудун важкувато випив поперед, ніж підійти по цукерки.

Викрокувавши на осередню вулицю, порівнялися з висвітом бронзо-скляного входу в нічний ресторан, звідки догримлювалася з побрязком і завивучістю, під ритмічний бухкіт, приграва до “західніх” танців.

Серпокрилові перебігла в обличчі легка відміна, мов він якось приємно заскучав, коли відблиск відти посилено з приманою прис-теріг — зайти, як звично, і дістати додатково бадьористу склянку.

— Бачу: схотіли звернути в веселі двері, то прощаймо! — пропонує стариган.

Повагався бібліотекар, а перемігши свою особливу спрагу, досадливо помахнув долонею на двері, і пояснив:

— Я вже набрався трохи! Згадую темний випадок: на відразу від подібного закладу, хоч припадав там недавно. Сталося колись так, що виказано: нема мені взагалі козирної карти на виграш для біографії. Раз при людях там одна особа, котрою я цікавився тоді, почувши про дещо з моїх пригод, непридатних для канцони при клавесинах, — пекучо вжалила. Наводить серед товариства, ніби між іншим натрапивши, сатиричний рядок з поемки місцевого стихороба: “бабусі внукам кажуть: він — в костюмі гадик...” Усі присутні, як з команди, чомусь поглянули в мою сторону, притруєно посміхаючись, і я від того згорів на місці, може з дрібною остачею. Так — тільки в першу мить. Відразу ж спритомнів — відповісти: не той гадик найгірший, кого відразу видно, бо відкритий він, і всі ганьблять, але — хто іншого так п’ятнує, а сам десятикратно темніший, хоч обростає білою лускою. Сказав і бачу: закліпали очима. Чому? — самі знають. Признатися можу: нехай я — такий, як названо, але з відкритими шибками на грудях, і в мені яскраво видно, на повний розмір, повзуна, склубленого кільцями.

— Але ж гіркотна, до горючости, прикрість, по собі сьогодні знаю! — поспівчував стариган: — прилюдно нести, з лютою всіченістю, ганьбу.

— Ганьбу? — перепитав бібліотекар зневажно. — Бсрем дійсність! Обрядіть собі, що я таки — голуб; навіть можу, світлистий, як перший сніжок, підлітати на карниз і там туркотіти, ходячи; і складіть малюнок. А крім того, перегода обрядіть: що я насправді — очкова змія, гідна тільки — роздавити її каблуком і розтерти в порхняві; і знову схопіть на картинку. Покладіть обидва вигляди рядком і знайдіть, чи то з двох Серпокрилів знято, чи з того самого? — і прославленого під гербом з моральною ароматністю, і під тавром смороду від ганьби. В обох випадках незмінно один рижий Серпокрил, і ніхто не розірве надвос: зрісся надовго, — прикмета, давно відома всім. Хіба взяти грандіозним краном наш червоноцегляний собор, мимо якого часто ходим, і обпустити неуявиму вагу його на душу покладеного: можливо, видавить з неї повзучу частину і зос-

тавить літучу. На жаль, незалежно від ганьби, темна особливість моя постійно розбухає і грозиться пережерти ясну.

— Трудно їй поглинути другу цілком, як і навпаки теж! — знедовірився стариган. — Я знаю дивовижний стан в собі: між появами крайніми в мені розселяються різні, в грудях, як ви сказали; там цілий зоологічний парк всяких відмін навперемішку. Коли розглядіти, там знайдуться, мабуть, подібні відбитки з декотрих прикмет кожної людини на землі. Людство в повнім складі ознак міг би відкрити в собі всякий. Одного вбити, хоч тільки морально — ганьбою, означає: зруйнувати повтори всіх. Я вклинився в вашу висповідь. Кажіть!

— Радо продовжую: суть в тому, якою стороною супроти ганьби повернути мою особу: Серпокрила. Нехай при найпрометейських тезах ЦК, супроводжених ешелонам з трояндними букетами, таки всіх повертають поганою реберністю одних до одних, — що тоді складуть?.. скажу, що: ідеальну структуру неоязичників для держимордізму ізверга, з підозротворчістю всіх на всіх. Я особливо вмію дикунячо повертатися тільки кривим боком до кожного, тому тимчасово — рептилія. Навчусь? — о, тоді білий журавлик. Здається, цьому настав час: під впливом наймилішої могутності. Чудової! Збережу особисту тайну, як ви також, бо ще навіть не маю обручки. Але вже починаю, — переможно, легкою ходою гімназіяльного випускника з золотою медаллю, носити тавро ганьби. Стала мені нереальністю: як приуявлений випар.

— Все ж ганьба впікається: таки, як безперечна дійсність! — настоює стариган наголошено. — Сам я сприйняв її з всією небезпекою; бувши поставлений до осудного стовба і прилюдно обливаний відрами помийв. Виклятий для більшости, коли не всіх, як злочинець, кому немає місця серед чесного збору. Чи відчуєте? — гнітить і обпалює серце — нестерпно! Знаєте це?

Стариган, схиливши голову, спинив на співбесідникові тяжкий погляд з-під навислих брів.

— Спершу? Так! — погодився рудун, хитрувато глигнувши. — Але звикаю і навіть знаходжу якусь неозначено освіжуючу новість в самому собі після того пекучого почуття: щось, як звільнююча прохолодність серед ядучої ваготи. Мабуть, через те, що віджито

попередній пекучий страх, мов аж страх смерти, навіть гостріший, бо тут — від гибелі душевної. Декілька разів я погорів так: подібно в старовину обмазували голого смолою і викачували в пір'ї — ставав, як мерзенний птах, згубивши людську подобу. Пугало: на страм і огиду. Я зносив страх від схожого лиха, і мов ступав на вищий східець: не нижчий! — своєї дороги для найвнутрішнішого “я”.

— Можливо, тут, з невідомого джерела, нам надолужуються милостю — душі: по стражденстві? — вгадує Антон Никандрович.

— Хіба, що так! — приймає Серпокрил. — Зготуюся, бо мене теж хочуть проковтнути, як вас, і мабуть поспішно. Сьогодні вас підливою обмастили: жерти.

— Обмастили, і я насторожений. А зрештою, нема стежки — обминути напад. Приланцюговано за ребро: до скелі, і рватимуть печінку підсвітні круки. Проте я витерплю: вже вдруге, з останньою поразкою.

— Тут також вихід з тісноти! — додає рудун. — Я відланцюгувався від їдкої гнітючости страху, мов ядучого ворога, хто постійно гніздиться всередині і калічить. З ним я гірко звикався, все — з боязню: хто і як скаже про мене, як подивиться, чи тільки подумає: здовкруг, де в кожного така сама страховита настроєність. Був раб того, ніби з випаленим клеймом на щоці, обкривлений і обкарнаний іржавими зубами лякучого чорта. Вкінці — я, Серпокрил, зібрав рішучість: вхопив його за карк і викидаю, паршивця, з своєї реберної клітки. Свистіти мені: хто і як з парт — чи профкому, стрічаючи звертає набік перекошену мармизу. Звикаю ганьбитись.

— З видністю вповні: прилюдною?

— Атож як? Можу навіть почепити собі на лобі папірець із назвою: “Я — негодай Серпокрил”; носитиму на відкритих партійних зборах. Що буде? Спершу обуряться, потім звикнуть, зрештою декотрі можуть взяти за приклад, — такі дивенства часом бували. Запевняю: коли б хто з великовельможного дому в світі почав носити подібний напис, через півроку стало б модою, — стрічку зроблять шовкову, і сам девіз на ній, в перекладі на санскрит, вишиють золотими нитями, а по краях покладуть жемчуг.

Серпокрил замовк, коли порівнялися з перукарнею: там, обабіч замкнутих дверей, стояло по величезному зянному дзеркалу, а

згори, з-над вивіски, било на перехожих світло лампи під набудівкою, схожою на конквістадорську каску.

На рожевому полі вивіски красувалися в розквіті: мужчина з зачіскою, ніби масивний наплив дьогтю на череп, і жінка з подобиною початкового вибуху оранжовости над лобом.

При одному дзеркалі спинився Серпокрил обсмикати на собі довгу сорочку, сірчаного кольору, з вільними згортками, і пригладити чуприну; а при другому — стариган: густим гребінцем розчесати скуйовджену бороду.

Деколи пришвидчено проминали їх перехожі, скося поглядаючи; і на бруковизні проторохкували, з півп'яними водіями, старі тягарівки в забороненій скорості.

Серпокрил привертає знову предмет розборів.

— Може тут якраз і головне: я, в обгидженості, звільняюся від своєї пихи. Чи — ні?

— Буває, часом! — недбало кинув Антон Никандрович і потім почав заперечувати: — часом буває і щось протилежне: тоді дуже, навіть з побивчістю, поранена гідність зривається в розпал. А вже коли так терпить наша неприродно підсилена гордість, з неї розмахнеться дикий огонь: в розор життя і навіть самої ж душі.

— То! То! Знаю по собі, — знервовано наводиться в здогад рудун: — відчуваю власну гордість хворобливою, як кансер, і розкинутою вповні. Скрізь якась крива причина в нас! Що могло врізатись?

— Припустим, болісна розпухлість нормальної тканини: гідности, — роздумується стариган. — В нас вона взагалі знецінена в ніщо і, по команді зверху, затоптується: як крайня завада. Містечковий швець у парткерівницькому кріслі вирішить долю історика з світовим ім'ям: зарізати на хірургічному столі, і зацькує до самострілу найталановитішого новеліста, спровадить в тортурну гибель найвидатнішого драматурга і виб'є дев'ять десятих людського складу літератури. Його зверхник помножено вкоїть подібні розправи, навіть з геніальними вченими, скажім — в генетиці та інших ділянках. Душі позбавлено їх права на гідність. Дається або відбирається примхливо — при ящику в партійному осередді: для всіх без винятку. Зруйновано вкінці моральне здоров'я, — замість нього, як дим

на пожарищі з чумних теренів, розведено тисячі недуг нашої моралі. Тут ми всі каліки. Бачу свій відбиток в скляній глибині: хто там? — напівреальність, бо розбиймо дзеркальну площину, і примарок пропав, як я сам, можливо незабаром згину. Набігають грабіжники, зідрати плащ, обкидаючи власника матюками, — подібно знесли з моєї особи гідність, при ганебному стовбі, обкричавши політичними прокляттями.

Серпокрил бурмотів, обторкуючи прищ на щоці:

— З мене давно вже стягнуто всі достоїнства персони і обматюковано вонючими виразами в якусь політичну проказу. Що мені? В ній ходжу: весь! від п'яти до тімені. Звук. Навіть примиривсь. А все ж не можу упокоїтись від втрати чогось основного: чого? — сам не можу назвати, коли без того — он! мій повтор там відсвічено, такий неповний сплосченістю, як я сам. Відпала прикмета: без неї став половиною своєї особи. Пригас, ніби своя півтінь. Що могло бути? Часто роздумую.

Питаючи, бібліотекар почав франтовито охорашуватися, мов птах після зливи, в поворотах рамен — проти свого дзеркала, коли стариган, біля свого, перевіряв відвислий гудзик на грудях: тепер відірвати його? — бо загубиться; чи дома вкріпити, — покищо прив'язь досить міцна (навіть вийняв блокнотчик: внести заміту, і передумав, пригадає і так, роздягаючись; а таки записав, аби не проочити, як досі); і одночасно злагодився з відповіддю про найзагадковішу втеру:

— Що відпало з нас? Прикмета суттєвіша для душі, ніж весь фізикальний космос. Що? Як ось, ми в дзеркалі відзначились обидва, так самі прийняли в свою проминучу істоту — відсвіт з невмиручого образу: звиш! — Антон Никандрович підніс руку: показати в похмарений небозвід. — А от, пригашено відсвіт в нас і проголошено: його нема! Був вигаданий. Бо насправді, мовляв, весь вигляд наш походить з протилежної сторони — від звіртоварин: відтіля ми цілковито вирости, як складова частина, як скотиняки, ставши на задні лапи і обкультирившись в теперішню личину. При такій спрощеності, скажу: безумній! — весь духовний світ людства просто повинен відпасти. Щодалі нещаснішими ставатимуть обікрадені душі, протилежно до обіцянки про досконалу щасливість. І вся істота

їх гноїтиметься, оберта з священного “облику” і принижена в тварність, мов обростаючи все дужче психічною шерстю і духовно обтрупившись в поганство.

— Нехай! Захотіли родоводу від скотиняк? — і маєм, — посудив Серпокрил. — Можливо, станем рогатими. В старовину шукали предка серед богів. Я теж пробував; придивлявся: хто міг підійти? — з Аполлоном не вийшло. Ми вже тут причепурились; ходім далі! — і продовжуйте: мені цікаво; докладно взнаю, що згубив.

— Ах, не тільки ви! Кожен безвірник. Одні свою порожнечу закривають “гуманістикою”, як тканиною з ниток, випрядених колись при світлі віри, а таки прискнівають; другі — “справами” приглушують нудьгу і заливають її алкоголем чи заморюють в наркозах.

— Я проймався і обмотувався випарами з водки, як привид! — вставляє Серпокрил. — Кажіть!

— Мало зосталось. Тоді, коли задовольнятимуться по горло: всіма благами, крім пташиного молока, і вдягатимуться блискучо, як царі на іменинах, живучи в квартирах, схожих на храми з неозоримими багатствами окрас, — безвірні жителі тоді, пригасивши в собі сакральний образ, будуть найзліше мучитися тоскою, в запущеності настрою, — аж до дикущої несамоовитости і самозгубного відчаю, при розгноєності родинного побуту, як і громадського також, замість розкритого ельдорадо для безнебесного життя. Настануть невиданні розпусти, морфінізми, розгнузданості, гвалтовності, грабежі, мордерства, чортівські культи, скотські оргії і всякі содомічні скривлення, і в затраті всього людського — якісь ніби згорання заживо в сірчаному жарі: серед гадючо засмородженого в слизь — зверхрозкішного зверхдобробуту. Мабуть, подібна картина розвинулась до всесвітнього потопу і була погибельно змита без певного сліду по собі. Ми, через протинебесну “прогресивність”, прискорено крокуєм до повтору її і до нового потопу, але вже — огнем.

— Воно б слід і тепер нас трохи в полум'я притопити! — бурчить Серпокрил: — бо інакше: як? Нема способу. Вже не вщебетати в вуха ніякими поезіями, де там! — ніхто не зважає. Я сам такий, хоч іще половиною вуха, і то — лівого, прислухавсь до лірики

старих персів; уява: в розліт! і захват, як з палючого вина. Хоч починав байдужити. Але тепер? — о, ніби висхожу світовими ступенями рожевого мармуру в горючу райдугу: браму мого омріяного завтра. Змовкаю і спішу додому. Спокійної ночі.

Серпокрил провів грабисто п'ятірнею через зачіску, рівняючи її, і перевальчасто відпрямувався в сутінки, залишивши старигана з незваженістю намірів: чи, наслідуючи рудого, вдаритися прямо до свого гнізда, чи прогулятися довкільно вулицями, в цілющо свіжих повіях з гір.

Рушив навгад, не визначивши остаточно — куди, замислений про заувагу Серпокрила: що слід “в полум'я притопити” нас, — і строїв здогад: ось воно здійсниться в війні, неминучій з карного допущу на державу і народ, войовничо боговорожі, — в розгромних ударах з подібними собі: як в суді — для всіх.

І видалася стариганові при зміненому світлі вдача рудунова; “він мені, як на літа, міг підійти сином, побувши вже студентом моїм, а тепер я навчився від нього — рішучо входити в драконячі ворота ганьби, обліті отруйною слиною.

Болючо передчувши попереду свою арештантську катастрофу, стариган тепер поволі скріплюється в рівновазі почуттів, зготований спокійно зустріти скажену нападсть.

Біля перехрестя, вражений, спинився, мов мавши залізні черевики примагнічені раптовою силою з ґрунту: бо мимо пролітала, видзвонюючи, миготлива, як відривок блискавки, протипожежна машина і на ній, крім звичайних пожежників, стояв на обіччі Митька Макоробов, держачись однією рукою за обідик, а другою присхоняючи велику сокиру, приставлену до стопи. Вигляд видавався — мов з незнаной дійсности ночі: другої, супроти відомої завжди, і в такому розблиску і видзвоні промайоріла машина з Митькою, ніби фантом, нікому досі тут не примарений.

ДМИТРОВА ПІВНІЧ

Прокинувся вночі: від шумливого хлюпоту і холодних бризок, мов пилкових, в обличчя, і коли обпустив стопи, попав ними в колотливу воду. Наляканий, ніби справді потопельник, кидається — включити світло, і коли різнуло в очі і обвиднило кімнату, побачив він: напливає вода при дверях, з коридору за ними. Відімкнувши їх, визирнув туди, і хоч неостаточно спритомівши до відчитности думок після тривожного сну, все ж помітив, як поволі прибуває вода з недалеких дверей від квартири підвальних сусідів. Господар, робітник ремонтної майстерні, ліг на операцію в лікарні, мавши пухлину в кишечнику, а його дружина тепер працювала, “другою зміною”, в нафтоперегінному заводі, при околиці міста.

Митька пам’ятає: застається завжди в квартирі колиска з дівчинкою. Часом навідувалася вночі знайома бабуся: поглянути, чи там благополучно.

Світло звідти не пробивалося крізь бічні щілинки при дверях: певно, наглядачка пішла додому.

Він спробував двері: чи подаються? — хоч знав, що замкнуті; не зміг зрушити їх і постояв, розгублений, без тями: що тепер робити? Бо немає знаряддя розбити тяжкі двері, і воду самому спинити неможливо, коли тріснули труби. Просити сусідів, будячи пізньої ночі: — марно: не відчинять йому, не вірять “босякові”, бояться. Недавно він раннього вечора стукав, шукаючи помічі, бо був клопіт з електрикою. Не відповіли. З привичного лінивства, не хотілося вибігати на вулицю: якраз напроти свіжого пожарища — в гостиниці. Уявив на мить: як там горіло, і як відчайно видряпувався юнак на четвертий поверх, і в свідомості Митьки поривністю зростає намір: подібно, як юнак, хоч не проти огню, щось зробити. Крутнувся назад, до свого кутка, одягнувся прискорено і, перебрівши через коридорний розлив, наверх — надвір, погнав до перехрестя: переймає автомашини, що рідко проносяться нічною вулицею. Одна з них, не зупинившись, різко відштовхнуло набік, аж він повергся на бруківки і обдряпав ліву долоню, коли оберся нею, падаючи. Але, підскочивши, знов перестріває авта, підкидає руки в широкі помах

і вже кричить, навіть підтанцьовує з нетерплячки. Декілька машин, легкових і тягарівок, промчало, загрожуючи Митьці — смертельно вдарити. Проте він не вгавав і таки здержав таксіваря: зовсім лисого, з дрібною люлькою; одного з пізніх, що чергують біля залізничної станції, поки з'явиться потяг, забарений на півтори — дві години. Виглянув шофер і, сонливий та тихомовний, питає нудьотно, віднявши люльку від коротеньких вусів:

— Чого тобі? Що припекло?

— Скоріш: рятувати!.. дитина потопиться в колисці. Кімнату і коридор заливає... везіть до пожежної команди — скоріш!..

— М, таке діло! От, біда. Сідай там! Біжимо.

Шофер, як кажуть в нас, “газонує”, і помчала машина. Аж ось поворот з вокзальної вулиці — направо, за вугол: до брами. Там виплигнув Митька і, відштовхнувши вартового, вбіг до середини, проз великі машини, до чергового, хто стояв при стовбі і щось говорив начальникові вгору, крізь ляду. Видно було того, зготованого спуститися вниз, обхвативши стовб, коли б проголосили тривогу. Митька кричить і лихоманково метляє руками:

— Їдьмо, їдьмо! Зразу, бо дитина втопиться. Заливає вода. Квартира замкнута.

Черговий недовіжливо оглянув Митьку: з голови до ніг, розхристаного, і зневажливо відміряє слова:

— Бувають такі: фальшиву турботу строять, а тоді сміються з нас, одурених. Як знати, чи ти — не з таких?

— Ні, ні! — зарепетував Митька, — щоб я провалився на місці! Порази мене грім, коли обманюю. Скоріш їдьмо!

Черговий мовчить і знов оглядає Митьку: без жодного виразу довір'я; і начальник вгорі, в світляному отворі, теж мовчить.

З розпачу схопив Митька сокиру, прислонену поблизу, біля машини, і замахнувшись, визойкнув розпачливо, до нестями, вже знавіженівши:

— Уб'ю! Зарубаю! Сідай на машину, бо там — гибель! Їдь зразу. Чуєш?

Черговий неймовірно розширив очі на нього і, бачачи вже мов помішаного з розпуки, — глянув запитуючо вгору, на зверхника, і почув звідти:

— Видать, справді: нещасливий випадок.

Швидко спустився начальний; вдарено рвачко в дзвін; негайно заметушилися пожежники; незабаром з брами викотила машина в повному спорядженні, розблискуючи обертаний огонь і лунко відзвонюючи, а часом завиваючи сиреною. Зверхник нахилився до таксіваря:

— Де взявся той: стривожений?

— Підхопив його на вулиці. Видно — халепа.

— Значить, так! — досвідчившись, начальний вискочив на машину, коли рушала, а вже там стояв Митька обіч: учепився однією рукою за обідець, другою тримаючи сокиру при нозі, — так пробув, аж поки спинилися, де він показав. Забігши в підвал, побачили: коридор заводнено по коліна, і перший кинувся через наплив — Митька: вставити лезо сокири в прощілину, між одвірки і двері. Трудно вони подавалися, то рубнув з розмаху раз і другий, аж полетіли щепи, і замок відстав. Обпустивши сокиру в воду, при стіні, вметнувся в кімнату і, спотемна, побродив: намацати включник. Тоді пожежник присвітив ручною лампою і знайшов його: світло спахнуло, виділяючи домашні речі. Поверхня води підходила якраз до постельки в колисці, і соска, що звисала на шнурку — з бильця, була втоплена.

З опалу Митька, кинувшись прямцем до колиски, хотів, замість брати дитя з неї, підхопити її разом з ним, але, спіткнувшись, підняти не зміг. Пожежник добрів на поміч: обережно вдвох, піднімаючи над водою винесли крізь двері і через коридор нагору: в подвір'я, під ліхтар; в той час, як команда приладналась випомпувати підвальну повінь.

Митька ходив біля колиски, поторкував її, розбурений почуттями. А дитя спало непробудно: дуже ясноволосе, мов з тихою розпроміненістю рисок обличчя — від безгрішности новоприхідної душі. При постельці, біля узголов'я, звисала соска: дрібна і мокра.

Почали горішні сусіди обережно юрмитися, розбуджені шумом, і розпитувати одні в одних: чого тут пожежники? І стало всім відомо про відчайний вчинок Митьки: врятував лежачу в колисці — за котрі хвилини перед гибеллю, і тоді дивуються всі: як міг цей зателепуватий отак діяти на добро? Оточили колиску і розпитують

самого, але він відповідає односкладовими вигуками, збуджений вкрай і поинятий втіхою: пощастило прибути в час. Навіть не зважає на поранену долоню, хоч стала, розпухаючи, гостро щеміти. Одна з старих сусідок винесла спирт, йод і марлю: доручаючи йому тримати то одне, то друге, обчистила долоню від порохні і крові, що запеклась, і справила перев'язку, як слід.

Він, ледве діждавши кінця, знов походжає недалеко від колиски, підмугикуючи собі і веселіючи з шепітною примовкою для власного слуху: “вдалось, як йому! вдалось...”

Доки пожежники вигонили воду і збиралися з струментом — лагодити труби, Митька почав лихоманково дрижати, і тоді сказала до нього сердобольна бабуся:

— Ходім: ми в нашому коридорчику постелимо тобі на сундуку, — відпочинеш. Ти ж зморений: на тобі лица немає. Ходім!

Митька, оглянувшись на колиску, що її обступили жінки, покірно пішов; дістав стакан гарячого молока і ліг, де йому приготовано, на довгому сундуку. Почувався, ніби дома: давно, при родичах, і перший раз в житті переживши радість — що подолано біду людську, заснув міцно, без жодного сновиддя.

Після тієї події, сусіди в стрічах звали його вже не зневажливим накриком: — Митька! — але з пошаною, в легкому нахилі голови віталися, називаючи: — Дмитро Гарасимович! І вже він ходив не по-босяцьки з руками в кишенях штанів, а — як бачений недавно юнак після пожежі: рівно, з прямо ставленою головою, без сутулости в плечах, і руки, без диких помахів, тримав кистями близько до крижів. Рідко поривало його на підгвинчені викрики, хоч, як попереду, обертався всюди: в прилюдностях міста. Трудно, ніби з скрипучістю вправляючи собі вивихнуті душевні суглоби, він потроху знаходив свою власну особистість, якою повинна бути.

Батьки дитини, вже люди в літах, приносили чай, коли Митька часом залишався в постелі, і одного разу, помалу п'ючи на самоті, він легко посміхнувся сам собі, подумавши: “я — як дворянин”.

На службі, при санітарному складі, де він виводив геть пиліюку і різною зміною сторожував, — начальство, довідавшись про подію,

похвалило його і подарувало пакет гліцеринового мила. Кусники, золотаво-прозорі з відпечаттю, приємно пахли і Дмитрові подобалися невимовно. Він став часто вмиватися і вживати гребінчик, — і несподівано виявилось: в нього світлий волос, злегка хвилястий пасмами.

ГОТУЄТЬСЯ ЕМІГРУВАТИ ДО МЕРТВИХ

Вдень, при сонці, почасти минувся страх; запиленими пальцями стариган вкладає в злежалий саквояж найпотрібніші речі: загальний зшиток, зовсім чистий, до того товстий, що вміститься том нотаток; скляний гранчак з чорнилом до автоматичної ручки; одно число “Київської старини”, коробку з різними таблетками і декілька олівців.

Наміряється наступну ніч, а якщо треба, то і подальшу, перебути в таємному пристанку.

Саркофаг у підвалі під “Червоним собором” — найкращий нічний сховок від арешту.

— Можна! — кричить відвідувачеві, коли в двері постукано; а сам і далі порядкує в саквояжі.

— А—а! Не забули старого. От що /він наблизився до Олександра і прошепотів/: я йду на ніч у підвал під собором; внизу через вікно влізу, там немає шибок, а рама розхитана. Гляньмо в саквояж, чи там — все, що треба?

Юнак подивився і все виклав на стіл.

— Консерви маєте?

— Звичайно: осьде — чотири штуки!

— Хліб?

— Так, маю. Забувся: хотів зробити бутерброди і покласти зверху.

— Найперша справа! Загортаємо хліб. Термос я візьму — по дорозі наберу гарячого чаю. Яких ліків щодня вживаєте?

— Йод; від склерозу, — він тут.

— Улюблена книга?

— Писання Сковороди: чудесна річ. Кладіть, кладіть! Взагалі, робіть, як знаєте, я вмиваю руки.

Антон Никандрович помив руки над відром — воно, разом з табуретом і погнутим алюмінієвим кухлем становило “умивальник”.

Тим часом студент доповнив “зміст” саквояжа чашкою, ложечкою, відкривачкою консервів, рушником і милом, витаючи в романтичній сфері:

— Я так хотів пуститися в мандри знов! Забути про маруди всіх комісій і комітетів. Нехай вітер підбивається перелітному під крила. Уявіть: росяний ранок; на сході розливається червонавість. Проходиш доріжкою між колосками, коли птиці: з диких кущів, обважнені краплями, прорізують тишу виголосом до сонцевої теплоти. Воно виходить на обрій, як владика. Прокидається степ, заворожуючи нас освіженою зеленню, коли легкий туман здіймається з озерного дзеркала і відходить до байраку. Обігріється степ разом з нами; поширудить вітерцем, поманить відпочинути на висохлому пригорбі, під дубами. З’ївши шматок хліба, розкриваємо перед очима улюблену книгу; завжди носимо її з собою. Прочитали сторінку, дивимося в височину — мріючи, без кінця. Пропливають хмари, схожі на лева, на великого птаха з багатьма крилами, на старого пророка в розметаній одежі. Декотрі грандіозні, як фасади, збудовані з срібла і мармуру: блищать краями проти сонця. Між ними, чиста блакиттю — бездонна височина; розкривається, мов книга з втаєною від очей і незрозумілою мовою; загадковістю заповнює зір.

Повна доброти, благоді, чисті мудрости, для означення якої в мене немає слів. Навкруги повно світла, пахощів, щебету. Душа звикає до волі, після якої так моторошно жити серед тисячі буквовидських обмежень і дикунських заборон. Тікати! — а нема куди.

— Я розпитував про сторожу на границях, — признається Антон Никандрович: — на кожному кроці вартові, собаки, будки, колючі драти, заорані смуги, заборонні зони, автоматична сигналізація, словом — сила перешкод. Якби гроші, витрачені на придержування нас в “сдемі”, обернути на добробут, певно, кожний гро-

мадянин мав би “садок вишневий коло хати” і достаток для щастя, як він його розуміє. Що — саквояж?

— Готовий.

— Чи той саркофаг — добрий сховок? Як, на вашу думку?

— Здається, добрий. Але я вибрав би сади на передмісті.

— Далеко.

— Зате вірніше, ніж тут, в склепі: серед розвалля.

— Е, тут досить певно! Хто здогадається, що сплю під пустою: між гробницями? Вельзевулова хмара наступає на мою душу. Мучуся. Грішник, мов пес шолудивий, мов пес смердячий, мушу ховатися на схилі життя — від цілого людства.

Завіщо ж переслідування? Знаю: за одну скориночку істини! — насмілюся зберегти; насмілюся відкрити від неї найдрібнішу часточку, меншу, ніж бджолина сльоза, і подати її на розгляд молодих. І от — катуйся; влізай, як злодій, в гробову громаду, роз’їдену черв’яками. Увесь світ волає про істину; порівнює до світла, що живить землю. Я ж хотів стояти в ньому, здерши з плечей лахміття гріха щоденного, брехні, облуди, — здерти все брудне з себе і стояти, як служка, в чистій одежинці. Увесь мій вік заповнений службою правді. Приймаю останню біду на свою голову, — видно, так суджено і так станеться: за гріх, заподіяний замолоду.

— Мені тяжко від свого безраддя, Антоне Никандровичу! — в інших обставинах можна було винайти багато способів, як рятуватися. А тут? — один, два, три — і кінець.

— Жодного! — сказав Антон Никандрович.

— Ні, можливі: я поручусь.

— Якщо, справді, так, ви неабиякий винахідник.

— Перечислюю їх, — почав Олександр, — перший спосіб: самозаслання; просто, людина власною охотою від’їздить в так звані “найвіддаленіші райони” на роботу. Між іншим, я примітив собі цей спосіб; при потребі, переїдемо разом: ви, я і Ольга. Другий спосіб: на деякий час піти, наприклад, на роботу в шахту і шарахнути рекорд. Або тихо, напам’ятно, як інші, довбати руду чи вугіль: злитися з масою робочого люду. Але сади на передмісті — таки ліпше, ніж собор.

— Я згоден, — задумливо відповів Антон Никандрович, — на другу ніч перейду туди.

— В години, коли “чорний ворон” полює на людей, я вартуватиму неподалеку, — сказав Олександр; — мені в порту розповідав один колишній втікач: в них бюрократизм, самі грузнуть серед паперів. Бували випадки: кілька ночей підряд бігали за людиною, не спіймали; а жертва переїхала в інший район. Що ж ви думаєте? Ловці не повідомили своїх сусідів; нехай самі розбираються!

Стариган здобув незмінну папіроску “Дон”.

— Щодня я згадую Бориса Румовського. Ми часто з ним ходили на полювання; він — добрий мисливець. Гарні години! Він подавав правила точного бою. Я вмів теж непогано справуватися: давно, в солдатстві. А на початку двадцятих років було, в одному городку на Лівобережжі, товариство мисливців, що збиралося між горами, в лісовій долині, — там установлювало пристрій з пружиною: він метав угору пляшки з-під вина чи пива, а учасники чергою стріляли, мов би в птиць. Скільки скла понівечено!

Антон Никандрович задимів папіросою:

— Декотрі студенти, романтики “моторошного”, вранці приходять, маючи під ліктем книгу Бодлера “Квіти зла”, в перекладі Елліса. Посиленим голосом оповідають, як вони випробовувались на кладовищі, при садовій околиці міста. Щож? — прогулятись можна: давно там не був, а скоро треба й самому...

— Згоден: прогулянка! — приєднався Олександр. — Позаторік там мешкало двоє молодих, “Ромео і Джульєтта” — учні дев’ятого класу. Про них писали в газеті, під час судового розбору. Були закохані до того, що переступили межу дозволеного в їхні роки. Дівчина завагітніла.

— Погано! — відізавсь Антон Никандрович, — школярі? Цього ніяк не схвалюю.

— Я теж. Випадок нечуваний. Дівчина довго таїлася від злющої відьми, своєї мачухи; батько її незадовго перед тим помер, — оборонити було нікому. Дівчина мала бути власницею хати, як єдина спадкоємиця. Коли стало помітно, дівчина мусіла признатися мачусі, чого накоїла.

— Била мачуха?

— Страшно була! В холодну пору вигнала з хати: випроводила ввечері за двері й замкнулася.

— Фурія! — процідив Антон Никандрович.

— Справжня. А дівчина пішла, плачучи, і постукала в двері до свого коханка; викликала його і сказала: “мені тепер тільки одно залилося — шворку на шию і до гілки”. Хлопець заспокоїв її, а сам думав: признатися матері, чи ні? Він теж був наполовину сиротою, але мав рідну матір. Побоявся сказати, що сталося; може не так побоявся, як посоромився. Скликав своїх товаришів, теж учнів дев’ятого класу, на нараду в скверику. Розмови були бурхливі, вірніші — бурхливі були лайки на адресу мачухи. Вирішили в один голос: знайти десь приміщення для дівчини. Між хлопцями був мій приятель, він казав: “подождіть тут, я пораджусь з одним вуркою!” Коли з’явився і розповів про дівчину, я пригадав собі, що на гробовищі бачив склеп, цілком придатний: можна було дівчину примістити; просторий, з віконцем. Хтось із давніх босяків припер туди навіть тапчан і в кутку мангал поставив — грівся чи готував їсти. Квартира, як кажуть, “на зекс”! Прибули до “царства мертвих” і окупували склеп; присвітили, роздивилися — можна жити! Надвірні двері є, вікно є. Питаю дівчину: “страшно”? — “Зовсім ні”. — відповідає вона.

— Ну, якщо учениця не боялася жити там, мені було б соромно труситись, — сміється Антон Никандрович. — Слухаю далі.

— Ми “організували” предмети домашнього устаткування. Хлопців було восьмеро. Ті принесли ковдру, подушку, сінник, простирано; ті — відро, кухоль, чайник, дрова; ті — хліб, крупу, сіль, чай, цукор, — словом, команда працювала справно. До дверей, обкованих залізом, пристроїли такий засув, як в середньовічному замку. Другого дня поставили піч і, як годиться, назвали “буржуйкою”. Трубу від неї ввели в віконце, що світилося аж під стелею. Уявіть собі: щовечора приходили хлопці до склепу, приносили їжу і все потрібне. Один з них навчився акушерства, і коли дівчина була в пологах, він добре виконав обов’язки. Золото, не хлопець! Це ж уявити треба: цілі місяці забезпечувати харчами дівчину, врятувати життя їй і дитині і — нікому ні слова! Але серце старої матері хлопця здогадалося, що не все гаразд. Одного вечора, коли хлопець

вийшов з дому, вона подалась назирцем за ним. Прослідила, як ховався в склеп, і зазирнула туди крізь віконце. Побачила сцену, від якої дух їй зайняло: син клопотався коло дівчини, що мала дитя на руках. Відразу стара зрозуміла, в чому справа. Зайшла в склеп; не говорячи ні слова, взяла собі дитя на груди, вкутала його і попрямувала до дверей. Наказала: — ходімте додому!

Через декілька днів стара, впорядкувавши з молодого родиною, подала на мачуху в суд.

— Який характер! — захоплено сказав Антон Никандрович.
— Я не думаю, щоб вона позивалася за майно.

— Звичайно, ні; вона обвинувачувала мачуху за нелюдське ставлення до пасербиці. Казала: щоб там не було, а мачуха не сміла виганяти вагітну дівчину на холод і голод.

— Єдиний випадок, коли я хотів би бути головою суду; я б припік тій мачусі, іншим в “назіданіє”, — промовив стариган.

— Мачусі дали, здається, чотири роки; а хату записали дівчині, як власність. На суді стара мати сказала коротеньке слово — як материнський прокурор, поставлений глядіти родинного права: “Поки небо стоїть над землею, ні вельможний, ні неможний не сміє ламати закону, на якому стоїть сім’я; ніхто не сміє зрікатися обов’язку — помагати матері, як вона носить дитя під серцем”.

— Але знайшлися ще праведні судді, — мені здавалось, нема вже таких. Приємно знати.

— Дім, що згідно з присудом, мав стати власністю молодого подружжя, стояв “опечатаний”; формальності тяглися довго, аж поки якийсь спритний тип з неозначеною професією добув ордер на помешкання і вліз туди.

— Кінець типовий. Знаєте, я хотів би притулитися в склепі.

— Ждатиму вас на площі біля собору, — сказав Олександр, беручи термос: не покладався на куховарство старигана, що здебільшого пив уже холодний чай.

— Буду! Ага, не забути: один ключ від кімнати матиму при собі, другий залишу дідові Полуниці; попереджу: дати вам, як буде треба.

Антон Никандрович, сказавши так, смутно помугикав: “що день прийдешній?” — пересбираючи просивасту бороду.

СУПЕРЕЧКА

Ложечка, обертаючись, поторкує стакан, і червонастий чай утворює дрібний вирок навколо неї. Антон Никандрович, видсвіжений солодкою рідиною, обережно після сну, виступає в коридор, і зразу повертає направо: тихо ставить ноги на дерев'яні ступені, що ведуть вниз, до “чорного ходу” в двір. Дід Полунія сидить на лавці, під молодою яблункою; мружиться, поводить погляд на хмарки і на курчата, що клюють пшоно і тоненько вимовляють: ців-ців, байдужі до пружновусого кота, зовні за решіткою. Він вигинає шию, ласкається до Полуничиної онуки, коли його гладить, а позирк убивці виринається з щілин на жовтих кружках його очей і наскрізь пронизує пташеня, що надто близько пробігає за дротяною мережкою.

— Антоне Никандровичу, посидьмо! — запрошує дід: — поговоримо; що в світі?

— Нічого втішного; в Європі один одного за душу беруть.

— Гляди, скоро і нас візьмуть, — зауважує дід.

— Мабуть! Війська стягаються до кордону, з одного і другого боку. Говорили, що наш “хазяїн” заявив на таємному засіданні: пора втрутись в європейські справи, і що якийсь маршал обіцяв заслонити небо над Німеччиною крилами наших літаків.

— Не знаю, — каже дід, — як над Німеччиною, а над нами вже так ганчір'ям закрили, що правди Божої не видно. Розсунеться все враз, ось побачите!

— Думаєте, при німцях буде краще?

— Ні; але — аби інше. Може й ліпше буде.

— Не буде! Я німців знаю.

— Погануватий народ?

— Зовсім ні! На тисячу чесних громадян один великий мудрець. Народ акуратний і трудолюбивий. Але в їхній політиці сидить приспаний звір. Якщо вломиться в чужу країну, — за кілограм сала вигубить тисячу безвинних дітей, жінок, дідів; ще й скаже: так треба, бо то не наші. Від німецьких політиків я не жду нічого добро-

го. А народ? — як всякий народ. Зрештою, не питаючи його, наказують: воюй!

Дід Полуниця похитав головою:

— Таке говорите, аж не віриться. В них же церкви: не те що в нас — склад заготзерна, або камінна купа.

— Правда: церкви; і політики в церквах. Ставалося: закопати живе немовля, і зразу — в храм Божий!

— Бути цього не може! — жажнувся дід Полуниця; — так тільки тварюка робить.

— Ах, почитали б ви, що тепер німецькі політики пишуть: багатьох ненімців знищити, то — гній для вибраної раси. І таке паскудне писання дають, як весільний подарунок, замість Євангелії.

— Хай Бог простить! — шепоче дід Полуниця; — до чого дійшло. Показилися, чи що?

— Виліз кривавий звір. Самі німці не знають, яке їх лихо жде за фюрерове божевілья. Мені їх жаль.

— Жаль то жаль, але щоб до того дійти...

— Між ними багато добрих людей. В них прекрасні книги, повні правди. Сила-силенна чудових будівель виведена їхніми руками. Зроблено безліч винаходів: полегшити страждання людини. Коли приборкати в німецьких політиків первісного звіра, — народ знову дасть добродійні цінності.

— Діду! — обізвалася внучка, — он кіт дряпається, просить, щоб до курчат пустили.

— Не можна, дитинко, цього не можна!

— А чому?

— Бо кіт курчатам голови повідкушує.

— Навіщо?

— Такий норів у нього: кров любить.

— А чому?

— Це від природи в нього, — такий, значить, кіт: ніби й тихий, а до курчат не можна пускати — подушить.

— А як ми йому заборонимо?

— Хоч забороняй, хоч ні, а як одхилишся на хвилинку — зразу гам! і нема курчати.

— М-м-м! — протягує внучка і починає вчити kota, як чемно треба з курчатами поводитись. Кіт уважно слухає, а очима наче облизується на курчат.

Дід Полуниця вдається в спогади:

— Як теслярував я на Полтавщині в вісімнадцятім році, бачив їхніх салдатів. Старого хлібороба нізашо тягнуть удесятьох до дуба і вішають; такі ретельні при тому. Було, їхня кіннота наловить поросят на хуторі, придержує їх над сідлами і таким козирем двигається через город. Поросята з усіх ніжок пручаються, верещать, кувікають, а круглуваті обличчя під шоломами аж сіяють від того концерту. Наші перехожі люди одпльовуються і бурмочуть: “от бісова сила!” Був тоді в одному селі георгієвський кавалер Дениско, з чотирма хрестами на грудях. Недавно з війни вернувся. Сидить у дворі та стругом нове топорище вирівнює. Строгий мужчина, з гострими козацькими вусами. Приходять до нього дядьки: “ — Нема нам життя від германа, берись рятувати!” “ — Як не буде другого виходу, тоді прийдете, бо мені ніколи: треба впоратись по господарству”, — одказує він. — Та ми вже ж третій раз приходимо; зав’язав напасник петлю на шиї: гинемо!” Дениско відклав тоді струг на верстат, накинув на плечі шинелю, що на стовпчику висіла, питає дядьків: “ — Чи будете мене слухатися в усьому, як я наказуватиму?” “ — Будемо! будемо!” — закричали дядьки: — “на життя і смерть будемо слухатися, все робитимем по твоєму слову”. Щоб ви думали? Через тиждень скрізь німецький стан горів. Обтягнув його Дениско огненним кільцем. Поміщицькі палати, де розкукобилися займанці, полум’ям завіяло — тікали вони спросоння, в середині ночі, а як оглядались, то видно було: вершник з хрестами, з огню летить навздогін — з кривавою шаблюкою. Недалеко вже було й до кінця, так упав Дениско в битві. Пішла до Бога геройська душа. Як ховали, то попереду найстарші дядьки на подушках несли його хрести та шаблю. Все сивобороді і все молоде воїнство проводило покійника до могили на високій горі. Віддавали йому велику честь, із рушниць стріляли. Признатися по правді, я думав, німці після того більше повернули на християнську подобу. Це ж не можна, щоб Європа, і вони з нею разом, наперед не пішли.

— Вони в родинному колі добрі, навіть ласкаві, особливо жінки, — додає Антон Никандрович. — Салдати завжди носять при собі фотокартки своїх рідних. Я гадаю й інші народи мають свій гріх, от хоч би й росіяни: білі генерали силу нашого люду на шовковицях повішали, а червоні комісари їх прогнали й таку саму силу людей вистріляли в підвалах. От вам! І ми хороші: тільки дозволь погуляти якому-небудь Махнові, швидко побачимо скаженого чортяку.

— А так! Німець душить більше чужого, коли наш зразу свого за горло хапає, і кричить: це для добра України.

— Як би там не було, — зідхнув Антон Никандрович, — нехай один ключ від моєї квартири буде у вас! Даватимете його тільки Астрябові, тому чорнявенькому студенту, високому, що в мене буває.

— Розумію, час тривожний: то один чоловік зникне, то другий.

— Потім розкажу, в чому річ. Одно знаю: замолоду я вчинив гріх, тепер покую.

— От, ви й покалялись; проститесь вам. Спокутники нехай підведуть, хоч мовчки, з просьбою очі до Спасителя, — тоді проститься: милосердю Його кінця немає.

Антон Никандрович вислухав старого з покірністю, мов би перед — священиком. Схилився до внучки, шорсткою долонею повів по м'яких, як льон, кучерях її і попрощався. Йому тихо було на душі.

Вернувшись додому, за старою звичкою, походив з кутка в куток і став до відчиненого вікна. Високими ріками протікали промені з-за хмар; захоплювали в свою течію темнозелений сосник на горбі, оточений парканом. Стариган почав писати в блокноті:

“... В наших душах снага (чи — ”сила”) рухається в призначеному напрямку: без просторовости; завжди в дії — вдосконалити, просвітлити, покращити єство. Відступи від передбаченого напрямку відзначає могутній чинник, хоч і невловимий для всього матеріального озброєння науки, невловимий, як і сама “снага”; — ім’я того чинника: “сумління”. Каяття і спокута вертають душевні сили до призначеного напрямку, — в тому пункті, де зроблено відступ. Мало того, дивним чином іноді помножують можливості успішного поступу морального єства в вірному напрямку, звичайно, якщо

виконані вільно: тільки з наказу сумління і доброї волі. Каяття в злочинах незаподіяних, особливо — каяття під мукою і загрозою смерти, калічить весь моральний світ, надовго відриває нашу душу від благословенного напрямку, зводить на манівці нещирости, криводушности, лукавства, лицемірства і, зрештою, на стежку пропаду — і жертв, і насильників. Тільки страшні потрясення, трагічні своїми наслідками для тих, хто чинить насильство, і для їхніх жертв, можуть розчистити терен для повороту моральних сил до їхнього справжнього поступу. Сумнівно навіть, чи завжди каяття в дійсно заподіяних злочинах, коли воно виконується під якимсь кривезним острахом, — досягає своєї мети."

Закривши блокнот, він переживає нервові збудження: деякий час.

ТІ, ХТО СПОЧИВАТИМУТЬ ВІЧНО

— За нами наглядає Митька-Мікроб, — шепнув студент, — я помітив, як переходили через перехресток: тюпає і смакує яблуко.

— Зразу звернім з дороги!

— Навіщо? Ми і так відчепимось.

Зиркнувши халамидникуватю сюди-туди, він смикнув старого за рукав.

— Тут відступаймо: в магазин!

Зайшли. Астряб стежить крізь верхню скляну половину дверей; у нього — термос і клунок.

— Тепер виходьмо!

Рушають слідом за могутньою перекупкою, що волочить два кошики: один з городиною і торішніми яблуками, другий з доборами від бакалійного магазину.

— Вельмишановна громадянко! — торкається студент до її монументального плеча: — з вашого кошика попадали яблука; Митька забрав і їсть.

— Щоб його чорти забрали! Я з нього кишки вимотаю.

Подорожні прискоривши крок, здаля спостерігають, що буде. Митька напорвся на перекупку, мов корабель на скелю. Початок катастрофи був такий: перекупка вхопила вештанця однією граблиною за піджачок на животі, а другою потягла по фізіономії зверху вниз. Астряб пояснив:

— Півгодини репету і сто ударів; перед бабою Штилихою кадрова дивізія здригнеться на “вихідних позиціях”.

Без перешкод прибули в підгороддя: до схованки пасербиці на кладовищі.

Царство мертвих лишилося без огорожі; стежки непрополоті, непрочищені; камінні і залізні пам’ятники в старій ділянці похилилися; могили позападали і поросли бур’янами. Хрести навколо — ніби люди, кого миттю настигнула смертоносна пошесть на майдані: обперлись одні об одних або попадали в траву, чи покорчилися і посхилялись над камінними плитами, де тліє вимитий дощами торішній лист. На одному викарбованому написі: “Мир праху твоєму”, — на полірованому чорному граніті, лежить нежива ластівка: впала і так лежить, бо немає в покійника родичів — прийняти її. Між гробами пробігають бездомні пси з опущеними головами і хвостами. Дикі, густі, як зелені тучі, що спустилися з височини, стоять над хрестами сплетіння дерев. До них піднялися бур’яни — продираються вгору: випити свою краплю світла. Руйнується притулок мертвих і обертається в завалля; тільки самотні квіти де-не-де відбиваються від дикого божевілля і кольористими зорами свідчать про незнищенні в людському серці іскри пошани до мертвих.

Антонові Никандровичу глибоко печаль зайшла:

“... Ось тут покійники відокремились, думають вічну думу — їм тільки спокій потрібен. Чого я прийшов сюди: тишу порушив?”

Роздивляється старий на пообламувані хрести: дерев’яні, камінні, чавунні; на бронзові і кам’яні статуї з крилами — вони теж, як і квіти, вартують біля мертвих. На вершині сірої надгробної скелі замисливсь окремий янгол; руки простер. Вічна скорбота виткала в нього тінь на обличчі. Настрій відречення від всього, що заповонило землю. Поблизу — високо, на стрункій підстанові, стоїть образ душі, висічений з білого мармуру: дивно чистий. В лагідних обрисах означено просвітленість, свободу від кричущих пристрастей нашого

суєтного круга, нехай і нетривкого, а повного веселощів чи і скорбот, як чаша на тризні. Образ, очищений від тяготи всього брентного, — сіяє, одягнувшись в нову, даровану від мистецтва, мармурову плоть, і зачаровує зір.

Розсмутовувався стариган: “Безжурна душе! — неземна! з надсвітності дивишся на нас, а ми в грубій плоті, повній крові і нервових напруг, стоїмо на землі, не знаючи, якою мовою з тобою говорити. Хто з нас живіший? Чи ти, вгорі, в промені, що проливається в зелені сутінки, чи ми — тут, на чорному ґрунті, застеле-ному короткочасною травою? Вічний кордон! — ні ти не переступиш його, ні ми; хіба що вмеремо. Іноді подумаєм про кінець, коли труди-мось, ненавидячи або люблячи; творим добро або заздрим, жер-твуєм собою, якщо не вбиваєм; сумуєм і молимося, спокутуєм про-вини чи забуваєм про них. Не встигаєм оглянутись, — пора лягати в сиру глибину, залишивши нащадків, а часом і без того: собі ж на великий жаль. Без винятку, прикриємося землею, з квітом чи з бур’янами; всі: я, Олександр, голова місцевого професійного комі-тету, партсекретар, Митька-Мікроб, перекупка, що сьогодні з’їсть коров’ячу пайку і закусить яблуками, трамвайний кондуктор, ре-дактор газети, найвищий тиран в країні, найнижчий сторож біля хлібного кіоска. Так просто. Всім відомо. А завжди повертається думка в свій короткий життєвий полон. Потім? Ніхто не вернеться з-за страшного кордону. Глядім, глядім! — сторожує хресний сим-вол страждання аж на смерть: Розп’яття — для спасіння всіх; а проти — такі мізерні погрози сьогоднішнього генерального душогуба; мі-зерні, нещасні, смішні. Навіть смерть проти Розп’яття тільки жало-гідна і потворна тінь. З вічною надією, з благословенням дивити-мемся на образ хресний, припадатимем душами до стіп його, знахо-дитимем джерело потужності: розгромлювати зло. Чи скоро здійсниться, що всім призначено? Бо повинна виникнути нова дер-жава, — збудують її зодчі Божого царства на землі, накресливши закони ясні, точні, мов рухи сонця і зізд, таки дійсні закони, за-мість облудних, написаних тільки — очі сліпити. З вільних народів повинна створитися вселенська громада, без ізверга і раба, без на-сильства, визиску, голоду, духовної темряви. Чи скоро? І чи, наму-

чивши людство, не зайде зло світове з другого боку: набагато тяжче. Чого ж тобі, серце моє, так болить?!"

Навколо склепу падчерки — загорожа: решітка, як іржавий чотирикутник. Камінні східці ведуть наниз. Антон Никандрович і Астряб зайшли в середину — там темно; тільки напівживий вечірній промінчик проходить навскоси з віконця. Олександр вийняв сірники і присвітив; на тапчані, прикритому драною одежиною, лежить вуркаган, другий підводиться на лікоть — з трави, постеленої долі. Скрізь розкидано скоринки, і риб'ячі хребти з густими ребрами. В кутку, серед сміття, поблискує гострячками купка побитих пляшок. Пожмакана кепка з вивернутою підкладкою валяється біля стіни. Крива дровиняка приткнута біля дверей; засув виламано.

Той, хто лежить долі, дивиться каламутними очима на непрощених; від перепою неспроможний діяти руками, але язик вивертає таку неуявимо огидну московську лайку, що, мабуть, і мертвяки, особливо жіночої статі, зашарілися б навколо, на відстані людського голосу.

— Котітіся, шкети: зайнято! — заключив кольоритну тираду тип і опустил голову на купу мотлоху.

Захожі вискочили з склепу прудкіше, ніж коли б почули голос мертвяка з розкритої труни.

По короткій нараді, біля мармурового янгола, вирішили піти до "Червоного собору", на площі, і там шукати нічного притулку.

ТИМЧАСОВИЙ ПОКІЙНИК

Був садовий сутінок, коли прийшли до собору. Мов привиджується багряниста цегла: в грандіозному обрисі з дугастими лініями і важкенними формами, на злагодях бароккового наростання, з колонками при завершених півколами вікнах, що вищими і нижчими рядами розміщені по сторонах. На згромадженості в складному вигляді, — з многістю виступів, карнизів, западин, ніш, — в дивовижному храмі світилася цегла, мов виготовувана з фосфоричної гли-

ни. Вершиною своєю будівля — ніби піднімалася аж до перших зірок, безпосередньо з'єднана з небесною банею; коли при фундаменті, врізаному глибоко в чорнозем і також піднятому в височину, над рівнем його, тремтіли дерева в темрявній вогкості, прибутній від недалекого моря. Деревя вкривали широчезну необгороджену площу: там, крім собору, стояла поблизу дрібненька хатка — мешкання котрогось храмового причетника в давні роки. Невідомо, чи хто залишився: бо вічно двері були замкнуті, а вікна забито, або затулено віконницями з широкими шпугами. Від хатки і попід собором прослалася смуга колишнього цвинтаря, що мав добрий лад понад двадцять років тому: до Жовтня та до колективізації і суцільного голоду. Багато змін зайшло з того часу; цвинтар сплюндровано, мов би від дикунської навали, коли мільйон чобіт погупотів, із п'яного шаленства, по площі. Попалена і збита, зниділа трава: припала до сухого ґрунту; над нею дерева з обламаними гілками стирчать як деркачі, — тільки з одного боку врятувалися і дають вечорами скромний притулок закоханим, що, зійшовши з тротуару під їхню тінь, цілуються на прощання. Надгробні плити перевернуто і порозколювано; дерев'яні хрести покрадено, як "будівельний матеріал"; скрізь накидано пожмаканих газет, ганчір'я, консервних бляшанок, побитого скла, трісок, всякого сміття і бруду, що лишає життя великого міста.

Шибки в підвальних вікнах собору вибиті, рами зсунуті з місця, і якщо вдень нахилитися і напружити зір, можна побачити в підземеллі, в зовнішньому ряді, величезні гробниці з минулого століття: останній спочинок подвижників, що клопоталися про спасіння душ козацької громади.

Олександр висадив раму в одному з вікон і вліз в підвал; слідом посунувся стариган. При світлі від сірників обкружили один ряд погребин і зайшли в основну частину підземелля. В закутині, під серединою споруди стояв розкритий, мабуть, під час осміювання "попівського обману", гарний білокамінний саркофаг: ребрасте віко його зсунуте з місця. Студент заглянув на дно:

— Гробниця порожня.

— Чи можна там подмухати? — бо, певно, порохнява сіла.

Зготувавши віник з галузок, Олександр підмітає всередині і настилає траву, нарізану кинджаликом — супутником колишнього побродійства.

— Якщо вам сумно, я теж ночуватиму тут.

— Хотіли сказати: страшно? Що ви! — колишній солдат його імператорської величності не повинен боятися неозброєних привидів.

— Про всякий випадок, візьміть гострячок!

— Мабуть, черкеська робота; красна. Але, знаєте, на старість я до зброї збайдужів. Не треба. Хіба що — хліб різати? Покладіть!

— Однак, маєте тверду вдачу: спокійно спати серед пустки.

— Невесело мені! Відчутно: над країною нап'ята павутина, центр її в столиці, в урядовій палаті, а кінці зав'язані на смугастих прикордонних стовпах. До кожної перетинки в кожній клітині приклеєно когось із нас: вони трішки розтягаються, аби ми могли піти з квартири до місця праці, до магазину, аптеки, лазні тощо. Якщо затріпочеться хтось надмірно, зразу ж по червоній мережці біжить павук, хапає непокірного і випиває соки з нього раніше від призначеного часу. А ось тут я — на волі! Між мною і павуком смерть: вона йому страшніша, ніж мені. Вчора я погано спав.

— Зараз відходжу.

— На сон клонить, і вам пора: Ольга дожидає.

Влізши в саркофаг, старий гукнув:

— Буть ласка, насуньте трохи віко, а підкладіть камінь, щоб повітря проходило!

Коли потім Олександр заглянув крізь щілинку до старого, той гірко промовив:

— Можливо, завтра зможу втекти в Казахстан, до чесних вузькооких, від “старшого брата”. І чого йому від нас треба?!

Зоставшись самотою, витяг з кишені свічку і в куточку засвітив її. Взяв писання Сковороди, а перед тим, як читати, несамохіть згадав про Туркота, і його хованку в могилі. Подумав: не повинен був судити другого — сам тепер такий! Взагалі, як хочеш когось судити, зроби інакше в тих самих умовах. Але після того твій суд буде непотрібний, бо вже станеш вище: для найбільшого подвигу на землі — прощення.

Взявся читати Сковороду і натрапив на образ духовного чоловіка; так і уявляє собі, як писав мудрець: він, той чоловік, — вільний, ширяє невтомно в височині і в далеч, через гори, ріки, океани, пустелі; входить крізь замкнуті двері; зір його проникає в безмежне, таємне, минуле, майбутнє; він має очі голуба, крила орла, моторність оленя, відвагу лева, вірність горлиці, вдячність бузька, кроткість ягняти, швидкість сокола, бадьорість журавля; в тілі його твердість адаманту, смарагду, сапфіру, яспису, тарсису, кришталю, анафраксу. Сім Божих птиць вітають над ним: дух краси, віри, надії, милосердя, порадоности, прозоріння, чистосердя. Голос його гучний, як грім, дужий, як буря, меткий, як блискавка.

Стариган уявляє його: такий повинен бути одухотворений чоловік, що бореться проти зла. Юний, схожий на Юрія Переможця; хоч сам посивів і припишк на дні гробниці, сховався від всюдипроникливого спрутівства. Немов покійник, накrywся камінною покрівлею в підземеллі, під серединою собору, в якому молилися востаннє нащадки запорозьких лицарів. Сховався там, а думає про перемогу над силою блюзнірного царства. І хоч витягни його звідти, хоч ти його живцем пали, — він, самотній дід, зостанеться при своїй думці, бо знає, що з великого полум'я духовного вийдуть на блискавичних конях молоді — схожі на того, хто дракона списом прошив.

Антон Никандрович відклав книжку, свічку погасив: спати! В пітьмі здається йому, що навіть камінь над головою став нематеріально-прозорий. Ворушиться навколо таємна мара: волохата, з напруженою аж до магічного свічення, жорстокою ворожістю; от-от доторкнеться до грудей, глуха до живого голосу людського, байдужа до благання, бо слухається тільки чогось далекого і незрозумілого. Поблизу ніби піднялися начужіші рештки, що були в складі живих істот. Щось поткалося світляною наміточкою — її видно крізь щілину, — і щезло. Враз пролетіло мимо з відчайним криком, гіркішим і розпачливішим за дитяче ридання. Кров заledenіла в жилах старигана від того несподіваного зойку. А щось потупотіло в іншому місці, між сусідніми гробницями. Тихенько похитнувся і сам саркофаг над підлогою. Хтось із тяжким стогоном глухо і трудно зідхнув. В обличчя повіяло могильним холодом, так, наче зотлілий труп підійшов і протягає руки.

— От що значить: нерви! — з мукою прошепотів, опанувавши себе і тричі перехрестившись, Антон Никандрович. Лежіть, лежіть, упокоєні душі! Хіба я ворог вам? — не гнівайтесь на мене: велика напасть примушує шукати притулку серед вас. Будь ласка, простіть мені!

Після цих слів, він поклав хрест на всі сторони і сам ще раз перехрестився. Мирний настрій повіяв на душу, ніби згідно з урочистою умовою про взаємне співчуття з покійниками.

Сон, подібний до стародревнього знахаря, закутував душу самотнього діда, як фараона, в завої, вмочені в бальзам.

КОНФЕРЕНЦІЯ МЕРТВИХ І ЧИК

Антон Никандрович роздягається на березі річки і, склавши одержу, підходить до води. Чує якийсь стукіт; оглядається і бачить зелений кіоск. Ляда піднята; відчиняється віконце і щось продають для тих, хто на березі: сітро, а може газети. Коли намірився стати в річку, піднялась тривога, бо через назину звідкись перебіжно побурхала спінена вода в напрямку до берега і відрізала дорогу до міста. Струмені її сягнули до річки. Забравши одержу, старий перебродить через них; мінає дерево з низько простертими гілками. Біля дерева хлопчик читає книжку. Малюнок на відкритій сторінці зображує бородатого чоловіка, наполовину роздягнутого і приланцюгованого до стіни. Мордерник наставляє зміїсто скручений залізний прилад і вганяє його молотком дядькові під ребра. Вистогнує дядько, а мордерник з обуренням кричить: “чого ж ти не сказав, що залізо туго входитьме?!” Антон Никандрович дивується, як це може бути, щоб тіло так затверднуло. Помічає пречуденний підпис під картинкою: “знак тихого добра на серці”. Цей підпис треба запам’ятати, — вирішує стариган. Довго йшов він, аж поки опинивсь на місці, призначеному для зборища. На диво, ті, хто повинні були з’явитися, прибули, супроти звички спізнюватися, — рівно в призначений час. Довга, випалена пожежею рівнина, завбільшки з повіт, заповнила-

нилася кістками, блідими, мов вапно, і зовсім тонкими. На підвищенні перед ними через радіо-гучномовець промовляє оратор: чорнявий і лисуватий, бідовий, з невеликими вусами.

“ — Вважаю конференцію відкритою!” — проголошує оратор.
— “Ми повинні обговорити план продукції...”

Присутні б'ють браво; цокотнеча від їхніх костистих долонь така незвичайна моторошною сухістю, що гадюки повилазили з норок і попливли на той бік.

“ — Ми створили новий колектив, не зважаючи на опір несвідомих і ворожих елементів”.

У передніх лавах несамовито оплескують; один кістяк повернувся до присутніх і гукнув замогильним голосом:

“ — Спасибі любому наркому за нашу радість! Ура!”

“Уррр-р-а-а! — ревло по рівнині — так, що річка спинила біг і заніміла в берегах; круки застигли в повітрі, наче привішені.

“ — Порядком самокритики”, — продовжує оратор: “ — мусимо зважити всі наші досягнення і недоліки. Кожен хай виходить і говорить свою думку. Гарантую безпеку”.

Кругом завмерли; стало тихо.

Невідомо яким чином, зійшов з дитячої книжки скривавлений дядько; звернувся до кістяків:

“ — Воно товариш підходить правильно; а скажу: мені болить... подивіться! — гукнув дядько і показав рану; — у мене жінка й четверо дітей; їсти просять. Товариш правильно сказав: добре бути мертвим, а я скажу: непогано і живим бути. Хай товариш скине тіло і надіне, от хоч би на цей шкелет! мірка та сама”.

Дядько показав на когось у першому ряді. Той кістяк страшенно зрадів. Простягнув руки до оратора, розчепірів щелепи в посмішці:

“ — Мені м'ясо! Скидай! хі-хі-хі”.

Затанцював на місці.

“ — Давай! Давай!” — загриміли ліктями одні об одних присутні.

“ — Чого вам треба від бідного чоловіка?” — заверещав оратор, коли кістяк вчепився за м'ясо на його червоній шиї: — приймай руки! Я всіх одягну, з живих познімаю, — одягну!”

Присутні, глянувши одні на одних дірчатими фізіономіями, відступились від оратора. А він подав знак, і тоді з усіх боків посунули на конференцію косарки; от-от почнуть трощити, різати, косити публіку бистрими пилками. Нажахані кістяки полягали на землю і почали, ворущачись із боку на бік, зариватися в глибіню і вкриватися землею. Рівнина зачорніла могилами, Зарябіла стовпцями, на яких — таблички з іменами покійних.

Сонце обірвалося і впало за обрій. Натомість вплив місяць; а з середини його визирнув, наче з віконця в кіоску, секретар партійної організації.

При тьмяному світлі видно: на кладовищі залишився сам дядько.

“ — Візьміть його!” — кричить оратор до сокирчастого дженглмена з рідкими зубами: “ — я виступав, щоб виявити ворожий елемент...”

Антон Никандрович, що таївся біля високого винджалуватого аеру, побіг шодуху до саркофага і ліг на дні — удає, що він спить. Але чує, як дядько тікає його слідами. Ось він зупиняється поряд.

“Ти сонний, чи мертвий?” — питає Антона Никандровича. Той мовчить; очі в нього заплющені, але йому видно дядька з голови до ніг, бо на окрайці саркофага горить, ставши на хвіст і задні лапки, жовта ящірка.

Хочеться відповісти, — уста не рухаються, вся істота скована. З велетенським зусиллям Антон Никандрович прокидається, бачить перед собою замурану пику і обшарпані плечі.

“... сонний чи мертвий?” — дочуває запитання і кліпає очима; свічка, поставлена на камінному краю, горить і легко віється.

— Був на конференції; я — живий.

— Бачу, старий псих! Покажи колеса!

Антон Никандрович зрозумів, що його черевики в небезпеці, але послунався: вибрався до камінного причілка, сів, підтягнув ноги на огляд обшарпанця.

— Плюють я хотів на твої дірки! — розлютувався босовило: — не може путніх копит справити. Заліз джімліятник у чужу малину...

— Пробачте, що це — “джіміліятник”?

— З місяця звалився? — підняв брови злодій: — ти хто такий?

— Я? Людина.

— Ех, борода! Хіба тепер люди? Гадюки.

Обшарпанець поклав свій клунок біля свічки і взяв книжку; полистав, свиснув:

— Мабуть, борода, з політичних? Хо! я думав джімілятник: фасад такий.

— Пояснить, будь ласка...

— Джімілятник? хто з дамських торбинок, тово! — робить обшарпанець віртуозний жест рукою. — Що тут написано?

— Філософська книжка: як треба жити.

— Інтересний ти чоловічок, як бачу. Служиш?

— Мучусь, — сказав Антон Никандрович.

Обшарпанець по-дружньому вдарив по плечу:

— Не журись, борода! Видать, ти — не собача душа. Я з такими мирюсь. Чортові лягаші, — бубонить він заковуючи рукав і мацаючи свіжу рану коло ліктя.

Антон Никандрович зацмокав, захитав головою, завозився коло саквояжа, виймаючи йод і рушник.

— Негайно ж перев'язати! — настоює він; відриває смужку від рушника: — держить руку рівно!

Обшарпанець стоїть смирно, як в лазареті, а старий облив рану йодом і ретельно перев'язує.

Без жодного слова, пильно дивиться вуркаган на Антона Никандровича.

— Куриш, отець? — питає, коли перев'язка скінчена.

Старий хитнув головою. Добув свого “Дону” і запропонував новому знайомому. Той скептично обдивився цигарку з усіх боків, — не взяв її в руки. Почастував Антона Никандровича “Нашою маркою”. Прикурих від свічки.

— От шо: Чик бачить, у тебе серце есть: будеш другом! Якщо Чик повірив, значить, по білий гроб. Земля горить, а він тебе не забуде. Спи! Я примощусь недалеко.

НАЙБІЛЬША НОВИНА

Ранок заграв на сто тисяч світляних сопілок: буцім кликав покійників з могильного сну.

Антон Никандрович підвівся, виліз на камінну долівку, примруживсь до вікна звідки біла чотирикутним струменем небесна світлота. Чути, ворон: кря! кря! — обзивається з-над цвинтаря. Чик поворушився під стіною на хмизі і траві:

— Як спав, отець? — спитав, глянувши, волоцюга: добродушний і сумирний.

— Спав, як мертвий, хай сусіди не гніваються.

— Держись Чика, вірно кажу, — не пропадеш: крізь труби пройдеш. І тримай язик за зубами.

Чолов'яга потягнувся, позіхнув; почухався.

— Гасають лягаші. Я в них з-під носа вискочив. Хороший день сьогодні. Покажи ніжик — десь я бачив його. Де взяв цяцьку? — крикнув Чик.

— Тут, в одного хлопця:

— Як його звать: “дельфінець”?

— Олександр Астряб.

— Про нього й кажу, хто він тобі?

— Мій студент і добрий приятель.

— Ага, приятель...

Гірко посміхнувся Чик; віддав кинджалик старому.

— Був і мій приятель — чорна кішка проскочила, дружбу хвостом перекинула. Був я дурень, був і він дурень.

— Як вас звать? якщо можна знати.

— Кум з кумою випивав, Гаврилом назвав. По прозвищу — Чик.

— По батькові?

— Нема по батькові; по матері часто звать, сам знаєш, як.

— Миритись треба.

— Німець воює! А чого я буду миритись?

— Миритись треба, — по совісті кажу.

— Ех, не руш совісти! Не знаєш, видать, яка то штука: в ухо гримить. Чик нап'ється, хоч ріж, хоч миром маж, а совість дитячим дзвоником перед очима: дзінь-дзінь, і примовляє: піди і скажи: “я — скотина!” от що значить совість. Я б пішов признатися, сам би поліз на перекладину, так що ж?.. Кругом собацтво. От, приміром, “ісправительно-трудоий лагер”, — хороший “ісправительний”! ти дрова в льодовому киселі тягаєш, а над тобою зараза з гвинтовкою, в червоному картузі. Вистріляє сто душ і зверху матом обложить. Сповідайся в нього! Він, гадина, бродить по коліна в невинній крові. Ні-і-і, підожду; я проти тих, як бджола на гречці. Дали б мені гадів повзучих, я б з них людей зробив.

— Треба з Олександром миритись!

— Заладив старий: миритись, миритись. А я хіба камінь? Чую. Він злий на мене, я злий на нього.

— Ви не поганий чоловік, товаришу Гавриле, але вас дуже кривдою розізлили.

— Мабуть, правда. Кажу: може б я бджолою в вулик літав, так що ж?.. Я працював ударно, а гармошка в череві ревіла. Плюнув і дьорнув у малину. Як жрать хотілось, в крайностях грішив мокрим ділом.

— То страшний гріх, Гавриле!

— І ти, борода, завів катеринку, як “дельфінець”. Ми з-за цього горщик розбили.

— Ходімте нагору! Я вже насидівся тут.

— Мені вдень не можна. Хіба до відтулини.

Стали вони при віконці. Трава яскраво зеленіє, мов огняна.

ТРУПОДЕРЦІ

Поривало старигана спитати: чи міг би закоренілий злодій Гаврило заподіяти на цвинтарі такий розор, як — перед очима.

— Скажіть прямодушно: доклали б руки аж так збезчестити притулок мертвих?

Довідувався дід, бо ж і сам босовило тоді глядів на плити, відвалені від розритих погребин і поколоті, обкидані брудом, гнилим листям, клаптями потлілих газет і привіяні порохнявою, так що пам'ятних написів, січених глибоко, неможливо розібрати. Видно розбиті кам'яні хрести і вивернуті з ямин частини гробів; кругом — розвалля в спустошній мерзості.

Чик відповів нехотя:

— Краще б, старик, не ворушив клятої згадки. Я, хоч би з голоду здихав, не брався б до такого розпоганого діла. А мусів: під револьвером, і не я один.

— Дивовижно кажете, навіть віриться трудно; з тим як було?

— Просто було. В тюрмі відсиджував, і другі — разом. Приходить начальство: “ — Збирайся з пожитками!”

Зібравсь, і погнали в гурті однакових, як я сам, до старого, з царських часів, кладовища. Темнілось на околиці дрібного містечка. Там набагато менший погреб, ніж біля громадезного города при морі, а звідти справа ж зав'язалась і всюди дала прибуток. Нам без дроту з колючками обійшлося; тільки обставили кругом високий паркан, і на часовні вгніздився озброєний дозор, як і при вході. Нас отаборили в запущеному домику. Робота постійно під караулом з гвинтівками, наготовленими стріляти. Нагляд над нашими руками безперервний: ні на хвилину сторожа очей не відводить, щоб ми блискучих камінців чи золотих виробів не свиснули собі на вжиток. Ми зуміли таки погріти пальці, і мали чим, потаємно — вночі, прикупити спиртного.

Відкопуєм і волочим гроби наверх. А там ждуть: як круки, дехто: бувші ювеліри і всякі спекулянти, взяті на службу. Самі ж одні одних перевіряють. І разом встромлюють злючі очі, горючі жадністю, — в нашу роботу. Дерев'яні труни ми просто сокирами розбиваєм, коли ж цинкові, то цюкаєм по обводу. Як відкрили, витягаєм обо вивалюєм мертвяків на траву. Тоді накидаються ювеліри на труп; здирають, що цінне — різні нагороди чи прикраси: хрестики, персні, браслети і всчину. Плоскогубцями або щипцями виламують золоті коронки і мостики з зубів, а коли тіло ще не розгнило, — видають серги з вух. Якщо туго пристали обручки, — відрубують гострим ножом від затужавілих пальців. Гниля

згрібають в окремих відерчик і заставляють нас перемивати, а тоді з дна беруть дорогі речі. Сморід — такий їдкий, що ми розводимо вогнища і вкидаємо вогні гілки: димом його перебити.

Дивується, слухаючи, стариган і остережливо питає:

— Чути тлін? Я думав, зовсім струхло, бо то ж дореволюційний гробівник.

— Так; він — давній; при старому режимі складено. Ми брались рити і самі думали: там порохнява і жовті кістяки. А подивувались дуже! — бо декотрі покійники лежать збережені цілком; ну, скажу вам: як моці. Та куди! Свіжіші від печерських. Один гімнастик — мов спав, ніяк не торкнутий гниллю. Трохи рижик. Ластовинки біля носа, і ті вдержались, як на живому. Його мати, чи хто з родичок, гребінцем дуже рівно ричесала: так точно і зосталось! А наживи з нього ніякої; видно з небагатої сім'ї. Ми вкинули в яму: вона довга, — бульдозером її вигарахтано; ровом простяглась. Туди жбурляли мерців після обчистки. Попався теж цілий, з вигляду — робочий чоловік: руки в мозолях і обсмалені, в смерті не обмились. Бідний одяг; тільки на горлі — “метелик”, по тодішній моді, і черевики добрячі: від фірми “Скороход”, — їм зносу немає. Один з начальства зразу собі хапнув. А самого робітника, можна сказати: потомственного пролетарія, покотили в яму, — без ніякого почоту: босий станеш на Страшний Суд. І якийсь чиновничок схоронився від розгнилу: худий та блідний: до паперовости. Вусики обпущені. Срібна медаль лежала на грудях, — зірвали її відразу. І дві обручки знято з пальця: мабуть, овдовів, і зовсім висох з горя, вже гниль не брала. Дівчинка попалась, підліток: бантичок їй зложено голубий — на віночку з сухих безсмертників. Подумати можна: вчора поклали бідну: такий живий вид. І ніби трохи всміхнена. Тягли її за ногу, віночок покотився і його потоптано, а саму в яму жбурнули: там косо впала — набік, і уявіть! — переломилась надвоє. Зверху кістяки якихсь двох бабусь нагуркнули: з них здобутку жодного. А здивувались дорогі знахідки. На предовгому шкелеті ребра держали відзнаки з війська: то ж — золото. Закігтили їх миттю спекулянти. Був, сказати можна певно, хоробрий служака: отечество добре боронив, а кинуто кістки його, як цуркуватий непотріб: аж поцокотів, котившись. Отак — заробив спокій...

— Неуявимо! Я жахаюся: до чого дійшло! — прошепотів стариган.

— І я не повірив би, ато самого приплутано туди. Натрапили ми на старика, вроді — як ти; борода велика: вся сива, злиплася і обпала при горлових хрящах, і брови теж обсунулись: на очні глибки. був лисий, то рештки волосся побоках, при черепі, злягли, Через грудні кістки лента тяглась, протліла, а на ній зізда; така з гостряками в розхід, як буває в церкві на ризах: спину вкрива. Звізду шарпнули і — в мішок. На плиті висічено довідку: в академіях різних держав значився; видно, науку сильно двигав. Обдерли з нього срібні гудзики, золотий перстень, образок Богоматері: притулений до грудної кістки, перевертали і дряпали тлінник крючками кругом, а обібравши, як липку, пометнули до купи внизу: там він поторохтів і розсипавсь. Гляди, старик, тобі так станеться!

— Що могу вдіяти? — зречено порухнув раменами Антон Никандрович; — замкнуть, і пропав. Хіба розколина трапиться: вийти з гиблого бранства. Чи вам пролягла, з тієї роботи?

— Не зразу. Обіпсіла морока з мертвяками, і тоді розвагу знайшли заведущі. Покладуть черепи в довгий ряд і поціляють стегновими кістками: два гурти. Котрий менше коробок вибив, — програє і капує випивку.

— Де купує? Кругом же паркан: з вартою.

— Е, що там паркан. Кожен чоловік має шлунок, а він свого просить, і до того додаймо жадність. Потроху стало начальство собі дещо прикарманювати і підмазувало оцінщиків, — ті, спекулянти, цього тільки й ждали: потай ділитись. Ми таж — хитро заживлюєм камінці, чи що, а вночі, через задобреного сторожовика, торг діється: з міста приносять “мерзавчиків”, а то й півлітровку. Я таки змився звідти, бо шепіт ходив між нашими: про розстріл всіх нас після кінця справи. Хто б ждав того? По темному, коли варта сп’яніла, я продрав дошки і, як говориться в порту, віддав кінці. Підмовляв других, — не хочуть. Що зроблю? Потім чув: таки шльопнуто всіх; і декого з начальства і варти — теж. Бо зловився хтось на камінцях, собі притасних, і тоді розплутано мошенства всіх. Там просто базар розвели: кому камінні плити на продаж, по сходній ціні: обстроїти дім; кому всякий метал з огорож і від склепів. Труни

і великі хрести дубові теж попливли. Різні фігури ангельські чи людські, і вази слідом спродувано, аби сильно платилось. На додачу до того погорнуть цілішу одержу і взуття. Кажуть, крім декого з головних та варти, розстріляно двох спекулянтів: додано до купи — в рів, на розгребіщі, де й мої каришики простяглись. Бульдозер загорнув, а бур'яном обзеленилося, як ось — тут. Паркан, раніш, ніж наказ прийшов: розібрати, розкрадено вечорами; дошки людям потрібні. Як бачу, подібним вихором і цей цвинтар схазяйновано.

— Також і гробівник на околиці міста: розвернуто весь! — пригадає стариган; — я вчора бачив. — Чи скрізь так? Чи, можливо, подекуди збереглось.

— Можливо: зрідка; стоять незграблені. Так скоро бомби вдаються, з війни! — розлетиться решта: собакам на рознос кісток. Побачиш, старик! Я чую; душа насторожена проти свіжішого лиха. Над загорнутими гробниками зведено спортплощадки і всячину, згодяться під аеродромики, — туди шарахнуть бомбу, і шкелети тільки фуркнуть над тополями.

— Чому спортплощадки? — недомислюється стариган, — вони до чого?

— Як: до чого? Бо ж там загребли мертвяків і вирівняли місцину. А зверху бетон залито: от тепер, над кістками дідів чи батьків, — їхні внуки або дітки в спорті розважаються. Весела життя.

— Ми з вами живі серед мертвих і мертві серед живих; — понуро говорить Антон Никандрович: — стоїмо на самій межі; куди ж нам іти: до тих чи до тих?

— Для таких, як ти, отець, колись монастирі стояли. В будень капусту сажай, на празник свічку в руки — до образу Миколая, Мирлікійського чудотворця, молись. А тепер?.. трах по монастирському куполу і “вашіх нет”. Тоска собача! Якби був монастирчик, я постукав би в келію, до угодника: одчини! поговорим, бо тут грішник окаянний. Старик, сива борода, виходить: “Мабуть, синку! душа болить?” “Болить, місця на землі нема...” — “Чого накоїв, синку?” — тоді падає Чик на коліно, душу викладає на долоню. Праведник слухає і говорить: “Великі согрішіння твої, синку, але Бог Милосердний: — молись о прощенні, — я читатиму, за мною

повторюй!” Помолиться Чик і попросаїться. Подумає-подумає, плюне на грязну жизнь. Попроситься воду возити для праведників; хліб буде, борщ буде, — чого ще треба?

Чик одушевлений; навіть замріяний. Зіниці в нього мають колір зеленкувато-брунатних кружлячків, ніби в відтінок з рогового гребінця; повільно рухаються, як буває в людей з холодною кров'ю.

— Бідний ви чоловік, Гавриле! Приходьте до мене — ось я напишу адресу, — сказав Антон Никандрович, водячи олівцем по блокномному аркушикові. Візьміть! Поговоримо. Я помирю вас.

— Ладно, ладно!

Виглянув Чик, чи нема кого поблизу, і поміг Антонові Никандровичу вибратися на білий світ. Старий обтрусився, взяв саквояж і попростував доріжкою, поміж вогкими деревами, що грілися в сіянні: густому, як охра, коли нею розмальовують печі в селі. Пташка, сидячи на високому карнизі багряного собору, проти сонця, надимала горлечко і на весь світ тоненько цвірчала.

Несподівано Антона Никандровича перестрінув Олександр, він блідий і задиханий:

— Війна! — скрикнув він: — вдосвіта німецька армія перейшла кордон від Балтійського до Чорного моря. Бомбардують українські міста.

— О-о-о!.. — тільки й міг вимовити Антон Никандрович. Аж занімів: знав добре, що це буде: солдатня з артилерією і шибениця-ми, підпалені села, біженці — мільйонами, руїни, голод і страждання, для якого слів нема. Страшний зміст короткого слова “війна” розгорнувся в такому несамовитому нещасті в уяві Антона Никандровича, що хотілося закрити обличчя обома долонями: горюючи, як древні гебреї під високою ерусалимською стіною.

РІШЕНІСТЬ

Багато змін приносить війна стариганові; багато всього, крім радості. Він обпирається об стіл обома руками, доглибно схвилю-

ваний; дивиться розширеними очима в далекість, звідки напливають неясні і невиразні привиди подій. Одно проситься на думку:

— Що буде?

Не втішається з війни, але вісткою про неї дуже збуджений, можна сказати, змагнічений: так відчувся при вражаючій новині.

Знав: його праця про Патерик не побачить світу; повторював про себе: “не хочу писати, чого вимагають; а видавництва не хочуть друкувати, що я пишу”.

Стукіт дверей і голос:

— Можна?

— Можна, і — прошу заходити!

Ходою дивогляда-гідальго зблизився Жолобовський:

— Чули?

— Уже! цього треба було сподіватися: в “Майн Кампф”-і ясно написано. Проу сідати!

— Та-а-ак! — протягнув Жолобовський; — можливо, то демон, спущений з ланцюга: розворушити європейську застояність. А втім я раціоналіст; бачу неминучий відхил історичного маятника — в другий бік, після того, як революція сімнадцятого року штовхнула його в перший. По цій війні знову створиться поганій стан; і знову страшно гойднеться маятник. Колего, я стомився, ждучи просвітку!

Антон Никандрович, бажаючи втішити, сказав:

— Терпіти треба! — тільки і зосталось.

Посмішка смиренна, як у слухняних ченців, засвітилася в фізика на обличчі; пропорції трохи порушені довголітньою недугою, — а карі очі, під вигнутими і надмірно піднятими бровами, великі і пильні; непорушні очі — просяяні, з прозорістю.

— Одно я знаю твердо, — позначив Антон Никандрович: — подібно до небесних тіл, що ходять навколо сонця, явища в історії також обертаються довкруг свого незримого світила, але, на відміну від планет...

— Часом збиваються з дороги, — додав Жолобовський.

— Певно: якраз так! Люди роз’єднані; всюди егоїзм, шовінізм, жадоба територій, золота, влади, насолод, — люди робляться ворогами і спричиняють катастрофи. Найбільше завдання віку: об’єднувати. Я далекий від думки про спільність, як у нас на зборах: “хто

за? — всі! Хто проти? хто утримався? — нікого!” Така одноманітність потрібна олив’яним солдатикам. Колгосп — зла карикатура на єдність, якої потребує сучасність; недарма ж селяни відчувають його, як відродження російського кріпацтва. Справжня єдність реально створює всім: хто “за”, хто “проти” і хто “утрималися”, ґрунт для мирного співжиття. Тоді без страху, само розуміння загального добра покерує рухами. Сьогодні кожна частина світу склала керівні мотиви загального рішення — різні; одна країна ствердила вільну ініціативу в господарстві; друга — імперіальну єдність; третя — національну вищість; четверта — матеріальний інтерес; п’ята — звичку до послуху; шоста — заходи в страхах перед знищенням; сьома — просту інертність і хід за течією; восьма — міраж всесвітнього панування. Буває, з’яднуються по декілька мотивів в одно. Але скажіть мені, котра держава керується передусім поняттям загальнолюдського добра? Повірте мені: така безумна держава, якщо появиться, то або зразу згине від зажерущої заздрости, або надовго переможе світ шляхетністю; буде першим в історії керівником планети.

— Коли? Можливо: тільки в галюцинації або в туманному майбутньому, — пожурився фізик.

— На жаль: так! — згоджується стариган, — бо немає віри, справжньої віри ні в один ідеал, і немає широти. Хитрість, в найрізноманітніших формах! — стала обов’язковою чеснотою в міжнародніх відносинах. Іду на фронт.

— Ви як: на крилах фантазії?! Хто ж дозволить старичкам кашляти в окопах? Невже моло молоді, до зубів обвішаної сучасною зброєю? Годі! Ви пожартували.

— Ні, кажу поважно! Доброволець.

Фізик відступив на два кроки і оглянув Антона Никандровича з голови до ніг:

— Я б заборонив показувати на фронті таких. Німці кричати-муть на весь світ, що слов’яни воюють дідами з богадільні. І за що, власне, хочете воювати?

— Нема “за що”, а є “від чого” — ви розумієте... крім того, якби хтось інший ішов: ну, народи з високою релігійною культурною, — я став би в стороні; підожду! Хай самі кремлівські воюють:

за дикунський порядок, яким нас знедолили. Але ж гітлерівці! — голубе, це кошмар кривавості, як в сні безумних, чи в уяві найгоłodніших тигрів. Крім того, війна відводить арешт і скривавлені ножі людорізки; бо записаному в добровольці — віддаліти на фронт: хоч теж у м'ясорубку, але з можливістю якогось довільного вибору в рухах серед огню. Звільняє війна з перетинки на червоній павутині, до якої в рухах прикріплений: можна відбутися від напасти, що мучить і закриває світ від очей.

— Мабуть, війна ударить також, як криця об кремінь, — гадає сусід: — аж іскри посиплються і обпалять очі всім, хто байдужно дивився на безмір горя і розживався з нього; посиплються іскри на всі кінці, примусять вибирати: з ким кожен? кому служить душа його, небу чи пеклу?

— І другий вибір: всім! — додає стариган: — вибір суто земний, з політичністю і зброєю; здійснити трудно, бо “дво чоботи — пара”. Хто битиметься проти червоної смерті, матиме рацію; хто битиметься проти брунатної, теж матиме рацію, як також і той, хто битиметься проти обох. Не виправдається, хто проголосить байдужне, без всякого спочуття, “моя-хата-скрайство” найвищою мудрістю земною.

— Кажу вам, — передвістив сусід: — німці з “фюрером” програють; але поки так станеться, натворять лиха, а найгірше — знеславлять ідею визвольного, в справедливості — пориву проти генсекових душоморів.

— Згоден; зіпсують! Мені ж особливо допікає вістка про напади на міста: тільки уявив, як бомби з модерних літаків падають на будівлі Києво-Печерської лаври, — стерплюю велику образу. “З якої речі”, — питаюся про себе, “всякий, хто лізе до нас гробувати добро, зразу ж береться розвалювати старі церкви?” (стариганові зірвалось обурення, аж кулаком об стіл гримнув, — годинники поперекидалися і перестали позначувати час на пожовклих від давности, а колись білих циферблатах). — Бачим, як страшно поруйнували комуністи — святині віри, бо люто ненавидять їх, — закоренілі безбожники; ненавидять їх, як пам'ятники несвого історичного минулого. Тепер приходять “наці” теж безвірники: довершити їх розбивство, — з якою різницею?..

— З якою? А просто: значно більша байдужість до внутрішнього життя знищуваного народу-жертви, в якого грабують “життєвий простір” — визначив фізик.

— Мабуть, так! І сам вираз: “життєвий простір” дико вражає якраз в “Майн Кампф”-і; в такому тоні на церкву можна сказати: “молитовний простір”. Мені, особі без всякої ворожнечі до інших націй, єдиною розв’язкою пекучих питань стало життя в Україні, як “сім’ї вольній”, без чужинецького ярма, без внутрішньої ворожнечі через різні відмінності; без знущання, переслідування, терору, концтабору, конфіскації майна, Карпа Маркуровича. Такої правди ще немає, але буде, я вірю, як в нерушимість Печерської Лаври: не стільки матеріальності храму, як споконвічного джерела духової сили.

Антон Никандрович заходився ставити годинники в їхні попередні пози, і механізми продовжили свій цокіт, як завжди.

Знову пробує сусід перемовити старигана:

— Але навіщо ж нам, калікам, на війну? От я — “індивідуаліст”, “попутчик” чи консерватор, чи хто-зна який “старорежимник”, однак надіюся всією душею: світові сили без нас із вами, інвалідів, провчать свастикованих, як слід. Ні, таки чудно!

Жолобовський, здивований вкрай, віддалився крізь масивні двері.

Велику шану і симпатію відчував Антон Никандрович до сусіда; а на рішенні своєму став непохитно.

Наодинці прикам’янів супроти вікна, в посвіт від нього; ніби в поклик від з’явця; що от-от мав примерехтати блідно, а на диво, не постанув! Вгасила його, заступивши несамовитою страхітністю своєю, для душі старигана — друга, злопотужна з’явщина: з пекельності! — з воєнної; подібно, як зглушила чудиськовим брязкотом збройним союзна людорізку — вже вселенською, включеною в дію на повний розгін: з обкриваністю і надстражденними муками необчислимих множин.

Коли притихнув почуттями стариган, тоді в куток зайшов, до книжкових полиць: поглянув на їх ряди і, озирнувшись на сторони, на стелю, — страдно та недужо поміхнувся:

“... Хіба ж я тільки воювати йду? Ні, також — рятуватись!”

Ясно здогадувався Антон Никондрович: тільки одна, найвужча стежка йому — вирватися, зацькованому оленеві, з круга марюк, що рвуть безжалісно, — стелеться через гіркий ґрунт гарматного поля. Мимоволі душевний погляд його спрямовується за недовідому межу: далі, ніж куди він звик щоденно думкою досягати в побуті. Там інший, важливіший для нього, обшир стрічних впливів: сприятливих чи загрозливих; і ніби також відмінний небозвід, хоч могутніший від зримого, але неокреслимий обводами з повиднености. Тільки — мов чуттєво сприймається звідти, але не для уяви з повнотою! — аж дивна прозорість. І надходить здогад: ти повинен довірно крокувати туди, вже не зважаючи на загрозу.

Не треба наперед звідувати, хоч станеться все найлютіше; бо не осягнути того розмислом, — і не треба: твоє життя вже забране в привиджену відкритість. Хоч нехай там розв'яжуться події, котрі змістять в собі нещастя — з повені, розтрусности ґрунтів, кратерної огненности, проте не бунтуйся в відчайних поривах: стримуй серце! — і вгадуй свій напрям.

Навіть, коли там буде більше огню, ніж міг подумати, і стерпіти треба навіть саму смертельність: все ж крізь неї — твій напрям.

ЗМІСТ

Передмова	5
Приречений велетень	11
Могутність недуги	17
Куток саодинокости	20
Оборонець	23
Клопітний перехід і містичний числовик	26
Чотирикутник сивих	30
Електроводолікарня	39
Взаємно неждані I	41
Взаємно неждані II	51
Галюцинація в музейній залі	65
Морд	71
Порушення руху	75
Відступи: в здогадний майбутній і справжній минулий час	78
Проблема чаклунства	80
Козак у "гадючнику", Якилина і Лебедінов	83
Природа і хата	89
Приватні шукачі	93
Прикмета ліричності	103
Перебудова думок I	116
Гіпноз і дві труни в Кардониhi	122
Війна стукає в двері	126
Жоржини	132
Тонкострун узнає: погода гарна	136
Лист і записаний спомин	138

Дідок і золота драбина	141
Бездня, котра має дно	146
Дві просвіченості одному підводчику	164
Жертва конкуренції	173
Перебудовується людство	178
Куртуазія	182
Украти небо	187
Віроісповідна нотатка Антона Никандровича	191
Занадто — нездорово	194
Секундант Серпокрила	199
Іона Іванович і "Мікроб"	205
Відпочинок Серпокрила	210
Довідка з минулого: полон	214
Легенда про загадкову долю	219
Випадок і корчі Єєєхова	226
Гніздовик	229
Відступи: побутові і романтичні	231
Земля безпартійного	248
Душевний "краєвид"	251
Дуель Карпа Маркуровича і Серпокрила	255
Переступлений кордон	262
Перебудова думок II	264
Перебудова думок III	275
Неоднакові зустрічі	279
Товариш голова	282
Батіг і медяник Бісмурчака	285
Огненна ніч	293

Дотаємничений чин	305
Несхожі подібники	320
Недосвідчені секунданти	336
Музейний чоловічок і шпади	339
Ясмин коло рештки собору	346
Дідівська панахида по особистості	349
Всепотужність доказу	351
Вороги	353
Сон	358
Твір, що безслідно пропав	360
До сонця — в гості	378
Сусідство “Дискобола”	382
Перехрестя в середині дня	386
Передзнак війни	406
Відучий Бісмурчак	413
Дуель	426
Кораблик проти волі Тімурленкова	429
Решта ночі I	433
Решта ночі II	435
Чи дерева мають душу?	445
Страх	448
Біля берези	450
Пустують	452
Хто турбується про сліди	453
Побутові колотники	459
Справність	461
Продовження кораблика	462

Чеснотний злодій	465
Дослідники горя	469
Обнова образу	476
Світорозділ двох	478
Випадкова довідка	487
Спокуса	489
Розбір провин I	506
Розбір провин II	512
Розбір провин III	515
Катастрофічна ніч	546
Мертвяцький спектакль	586
Дмитрова північ	623
Готується емігрувати до мертвих	627
Суперечка	633
Ті, хто спочиватимуть вічно	637
Тимчасовий покійник	640
Конференція мертвих і Чик	644
Найбільша новина	648
Труподерці	649
Рішеність	654

Б 25 Василь Барка
Душі едемітів: Роман.—УКСП “Кобза”, 1994,
— 664 с.

ISBN 5-87274-063-8

У романі Василя Барки “Душі едемітів” йдеться про події, що відбуваються в 20-роках в Україні. Драматичні й комічні ситуації, філософські роздуми, своєрідна і глибока образність, блискуча і вишукана стилістика не можуть не хвилювати серце читача.

ББК 84.4УКР6.

Українсько-канадське спільне підприємство “Кобза”
252115, Київ-115, вул. Святошинська, 2
Тел. 450-74-56

Зам. № 4-1617.

